दयानन्दनिरुक्ति-व्युत्पत्तिकोषः

डॉ० रूप किशोर शास्त्री

ग्रन्थीयम्

प्रस्तुते कोषग्रन्थे महर्षिदयानन्दकृत ऋग्-यजुः भाष्य-ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका-सत्यार्थप्रकाश-संस्कारविधि-उणादिवृत्ति-आर्याभिविनयप्रभृतिभ्यो ग्रन्थेभ्यो निरुक्ति-व्युत्पत्तीनां सङ्ग्रहस्वरूपं तथा च निरुक्ति-व्युत्पत्तिवाहकेषु नामलिङ्गानुशासन-विहितेषु सञ्ज्ञापदेषु निहित प्रकृति-प्रत्यय-सूत्रनिर्देश-वर्णागम-वर्णविपर्यय-वर्णादेश-वर्णविकारादि व्याकरण-प्रक्रिया सङ्केतपूर्वकोल्लेखो विधीयते।

महर्षिदयानन्दस्य दैवी प्रतिभाप्रसूता एताः निरुक्ति-व्युत्पत्तयो महर्षेः प्रगल्भात्मकं पाण्डित्यं प्रदर्शयन्त्यः पदे पदे यथाप्रसङ्गं सन्दर्भेषु चौचित्यमवधारयन्ति। "अर्थनित्यः परीक्षेत" इत्यस्य सिद्धान्तस्यार्थप्राधान्यमेवाभिप्रायो वरीयः। उक्तयास्कीय सिद्धान्तमनुसृत्य महर्षिणा दयानन्देन वैदिक लौकिक पदानां तथा च तेषां तदुनुसारि देश-काल-वस्तु-प्रकरण-ऊहाप्रसङ्गेष्वर्थाः व्यक्तीकृताः । वैदिक लौकिकपदानान्निरुक्ति-व्युत्पत्तिप्रक्रियामाध्यमेनार्थ-स्फोटनमस्य ग्रन्थस्य प्रधानं वैशिष्ट्यं वर्तते। अनेन सकल विद्वद्वर्ग-मनीषि-लेखक-शोधाभिलाषिभिः पाठकैश्च दयानन्दकृत निरुक्ति-व्युत्पत्तिसम्बन्धिनी सकला सामग्री एकस्मिन्नेव ग्रन्थे समुपलप्स्येत।

भविष्यतिकाले च सामान्यतः शोधदृष्ट्या उत वा ज्ञानदृष्ट्या विविधानां वैदिक-लौकिकाख्यविद्यानाञ्चाध्ययनं चिन्तनञ्च तनिष्यतीत्येव कोषस्यास्य प्रामुख्येन ब्राह्मीयं स्वरूपमिति ॥

मूल्यम् : रु. 600/-

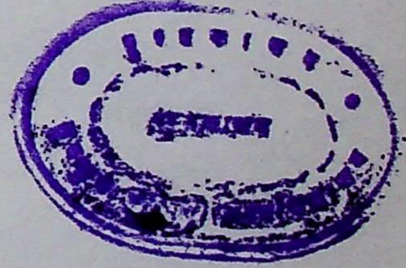
ओ३म्

दयानन्दनिरुक्ति-व्युत्पत्तिकोषः

DAYĀNAND NIRUKTI-VYUTPATTI KOṢAH

महर्षिदयानन्दकृतऋग्वेद-यजुर्वेद-उणादिवृत्तिभाष्य-ऋग्वेदादि-
भाष्य-भूमिका-सत्यार्थप्रकाश-आर्याभिविनयप्रभृति
वैदिकग्रन्थेषूपलभ्यमान-निरुक्ति-व्युत्पत्तीनां
सङ्ग्रह-स्वरूपस्तथा च तेषां पदानां
प्रकृति-प्रत्यय-सूत्र-निर्देशादि-
व्याकरणप्रक्रिया-
संवलितः
कोषः

डॉ० रूप किशोर शास्त्री
रीडर, वेद विभाग
गुरुकुल काङ्गड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार - २४९४०४ (उत्तराञ्चल)

२००३

प्रथम संस्करण-२०५९-६० विक्रमीसंवत् (२००३ क्रिश्त्वब्द)

ISBN: 81-87970-00-10

मूल्य - 600/- रूपये
$ 60

प्रकाशक : डॉ0 सूर्यप्रकाश स्नातक निदेशक
गुरुकुल वृन्दावन स्नातक शोध संस्थानान्तर्गत
'आदित्य पीठ', 74 तरुण एन्क्लेव, पीतमपुरा,
दिल्ली-110034
दूरभाष : 011-7018065

मुद्रक :
पैकिङ्ग प्रिण्टर्स वस्ती पञ्जावियान
पुरानी सब्जी मण्डी, घण्टाघर, दिल्ली-110017

Published by- Dr. Surya Prakash Snatak, Director, Aditya Peeth Under The Gurukul Vrindavan Snatak Shodh Sansthan, 74, Tarun Enclave, Pitampura, Delhi-110034, Telephone - 011-7018065

ग्रन्थसङ्केत-सूची

१. अष्टा० - अष्टाध्यायी !

२. अष्टा० वा० - अष्टाध्यायी वार्तिक ।

२. आ०अभि० - आर्याभिविनय ।

३. उ०को० - उणादिकोष ।

४. ऋ० - ऋग्वेद ।

५. ऋ०भा०भू० - ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका ।

६. यजु० - यजुर्वेद ।

७. स०प्र० - सत्यार्थ प्रकाश ।

८. स०क०भ० - सरस्वती कण्ठाभरणम् ।

....

TABLE OF TRANSLITERATION

ā = आ ; as pronounced in Mātā (माता)

ṭ = ट, as Nighaṇṭu (निघण्टु)

ś = श, as Śākṭāyāna (शाकटायन)

ṇ = ण ; as guṇ (गुण)

ṣ = ष ; as Koṣ (कोष)

r = ऋ ; as Ṛg (ऋग्)

PREFACE

The present 'Koṣa' prepared after compiling the Etymologies & Derivations (*Niruktis* and *Vyutpattis*) collected from the '*Veda Bhāṣya*' and other books of one of the greatest of the Vadascholars Maharṣi Dayānanda Saraswati, the world famous *Veda* interpreter, is an extremely important book. Maharṣi Dayānanda is a staunch follower of the pure *Vedic* tradition from the sage Brahmā to the sage Jaimini. He has no new school of thought, new cult or sect or doctrine of his own. On the contrary the re-establishment of the stream of thought and principles interwoven by the ancient sages around the ancient wealth of knowledge has been his chief purpose. In the context of the interpretation of the *Veda* also he has interpreted of the whole of 'Yajurveda' and of Ṛgveda upto 7- 62- 2 in Sanskrit and the Āryan language Hindi, followed the approch of the first *Veda* interpreter and famous etymologist (Niruktāchārya) Maharṣi Yāska. Besides this, he has created his own so many *Niruktis* and *Vyutpattis* in his 'Ṛgvedādibhāṣyabhūmikā', Satyārtha Prakāsá and the other books. His interpretation of 'Uṇādikoṣa' is wholly full of etymologies and derivations. In this way wherever Maharṣi Dayānanda has given his *vyutpattis* on *Vedas,* on the *Vedic* and worldly popular terms (लौकिक पद) which are full of knowledge and are contemporary, these are extremely valuable in increasing the desired glory and grandeur of knowledge. Besides this, I thought it proper to present all the grammatical process with varṇāgama (वर्णागम)— addition of a letter to a word, varṇalopa (वर्णलोप)—omission of a letter, varṇaviparyaya (वर्णविपर्यय)—metathesis; i.e., reversion of a letter, varṇanāśa (वर्णनाश) — destruction of a letter, varṇādeśa (वर्णादेश) — substitution of one letter for another etc. so that the interpretation goes into the *niruktis* and *vyutpattis* of all

the terms included in the *Koṣa* along with the process of grammar may be easily available together.

My interest in the field of the etymology has been there since the time of studying and teaching at Delhi University, but the intensity of interest got even more increased when, at my request, in 1993, the University Grants Commission entrusted me with the heavier work of compiling the etymological encyclopaedia of *Vedic* literature as a major research project. Although I had been doing the work of compiling the etymologies from the complete *Vedic* literature from the point of view of research since 1988 during the teaching period in Delhi University. It took a time of full nine years to complete this arduous research and compiling work. This etymological encyclopaedia was universally praised by the learned and the common people alike. The encyclopaedia of etymologies is an extremely useful, important and original book of the etymologies available in all the Saṃhitās, Brāhmaṇagranthas, Upaniṣads and the other ancient classics of the *Vedic* literature. It is with inspiration, pleasure and encouragement, that I am presenting before my readers this **'Dayananda Nirukti-Vyutpatti Koṣa** { Dayanand's Etymologies & Derivations} based on exposition or commentary made by Maharṣi Dayānanda Saraswati.

The treasure of knowledge contained in the metrically verified 'Ṛcās', such as 'Gāyatri' etc. in all the four *Samhitās*, due to its being spread in the whole universe at the beginning of the creation was spoken of as '**प्रथम वाक्**' (the first speech), the origin of whole speech; i.e., '**वाचो अग्रं**', the name of all substances of the universe and the determiner of all the activities; that is, '**नामधेयं दधानाः**' not bound in the rules of grammar etc. having divine form '**श्रेष्ठं**', that which is beyond limit or '**अरिप्रं**', due to its being present in the soul and essentially transcendental '**निहितं गुहा**' and giver of

knowledge and religion; i.e., 'प्रेणा आविः'[1]. It is the very first speech (आदि वाक्) which, according to the dispensation of God, entered the hearts of ṛṣies (saints) and is the very first mother of all languages[2]. Although in ancient literature this first utterance has not been called by the word language because it was the illuminator of all substances and branches of the whole world in which one word is indicative of multimeanings. Therefore, it was from that knowledge of *Veda* in the form of the very first speech that there were established the naming and divisions of all the substances of the creation, which were known as the eternal word expressing name or meaning (वाच्यवाचक) relations of the worldly words[3]. It is by knowing the enternal relations of the words and meanings that the learned people extend 'देववाक्' (divine speech); i.e., Sanskrit for the benefit and conduct of all the people[4]. It is the reason why only this language was regarded as the illuminator of the *Vedic* as well as the worldly arrangements. While these arrangements were in usage Maharṣi Dayānanda Saraswati brought out his exposition or commentary on 'उणादिकोष' of the *Vedic* and the worldly terms. He himself has made it clear in his introduction. It should also be considered as to how the knowledge of meaning of the *Vedas* might have begun when in the beginning of the creation the *Vedas* came into light. It is quite certain that there is meaning of a word and there is word which speaks of the meaning. Also the knowledge and experience of meaning of the terms used and pronounced

---

१. बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत् प्रैरत नामधेयं दधानाः ।
यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत् प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ – ऋ०, १०/७१/१

२. यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् । – ऋ०, १०/७१/३

३. सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्-पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ – मनु०, १/२१

४. देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । – ऋ०, ८/१००/११

in one's own language become instant; i.e., is soon obtained. In the same way the knowledge of basic meaning alongwith the pronunciation of the *Veda* mantras is also a must. But the knowledge of the meaning of *Veda* of relation of word saying name or noun of the vedic terms is possible to be absolutely erroneous on the basis of worldly dictionaries or meaning prevalent in the world. It is the reason why there has been disappearance, on many occasions, of the real meaning of Veda. According to 'Nighaṇṭu' (निघण्टु) the meaning of 'Ahi' (अहि)and 'Parvata' (पर्वत) is cloud; and the meaning of 'puriṣa' (पुरीष) is 'Water' whereas the meaning of 'Ahi', 'Parvat' and 'Puriṣ' according to common people is respectively snake, mountain and 'excreta'. The above stated error was well understood by Maharṣi Yāska. The full observance of that very tradition has been done by Maharṣi Dayānand also. Therefore, when he gives his explanation on 'Uṇādikoṣa' he gives special attention to the worldly and the *Vedic* meaning of the term. It is this which is the meaningful touchstone of the meaning of the *Veda*.

All the Ṛṣies accept 'Compoundism' (यौगिकवाद) in *Veda*. Conventional meaning should never be accepted in *Veda* because of this the divinity, eternity, and universality of the meaning may possibly be neglected. In order to make an end of this doubt and controversy Maharṣi Patañjali in his 'Mahābhāṣya' has made it clear by the discussion in which he asks **"केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानाञ्च"** that the worldy and the Vedic words are different because the *Vedic* terms are not conventional but due to relation of the nature and suffixional meaning as well as that of compound and additional are indicator of meanings. In 'Nighaṇṭu', the first *Vedic* encyclopaedia of the world, the meanings such as 'Kaṇva' means intelligent or brilliant; that is, a learned person ; 'Puriṣa' means water; 'Ahi' means cloud; 'kaṣṭha' means direction; 'Vanam' means that which indicates water;

'Payaḥ' means grains; 'kuruvaḥ' means 'ṛtvig' etc these are there in the Veda, but generally the common people know the meanings of these respectively as the historical sage 'Kaṇva', excreta, snake, wood, forest, water, one belonging to the family of kuru etc. Some famous Indian and Western commentators on *Veda* recognised the *Vedic* term 'Agni' only as physical fire, while Maharṣi Dayānand, on the basis of Vedic volumes and logic, interpreted it as God (Parmātmā) alongwith physical fire and in this way he revived in the mind of those learned in '*Veda*' an altogether quite new but an ancient tradition; and thus he brought a new revolution in the modern age. The 'Vedabhāṣya' (commentary on Veda) of Maharṣi Dayānand is based itself on subject-matter (वस्तु), context (प्रकरणं), reference (सन्दर्भ), argument (ऊहा) and the books of commentary on Veda such as 'Brāhmṇa', Āraṇyak, Upaniṣad and Vedāng. Therefore, taking into consideration the above stated facts, he has given interpretations in his on *Veda Bhāṣya* in which are included both the etymologies and interpretations; namely, those popular in general and those prescribed in Veda; for instance, he has given the following etymologies & derivations of some words; as,

अग्नि : – अग्रणी सर्वोत्तमः सर्वेषु यज्ञेषु पूर्वमीश्वरस्यैव प्रतिपादनात्तस्यात्र ग्रहणम्। दग्धादिति विशेषणाद् भौतिकस्यापि च । – ऋ०, १/१/१
नेतारो नयन्ति श्रेष्ठान् पदार्थान् । – यजु०, ५/३४
अङ्गति सर्वान् पदार्थान् दग्ध्वा देशान्तरे प्रापयति तस्मै । – यजु०, २/२९
अच्यते प्राप्यते वा वेदादिभिः शास्त्रैर्विद्वद्भिश्चेत्यग्निः परमेश्वरः ।–ऋ०भा०भू० (सन्ध्योपासनम्)
अङ्गति गच्छति प्राप्नोति जानाति वा स अग्निः वह्निः प्रसिद्धो वा । – उ०को०, ४/५०
योऽञ्चति अच्यतेऽगत्यङ्गत्येति वा सोऽयमग्निः । – स०प्र०प्रथम समुल्लास

कारुः – करोतीति कारुः कर्त्ता शिल्पी वा । – उ०को०, १/१

वायुः – वाति गच्छति जानाति वेत्ति वायुः पवनः परमेश्वरो वा । – उ०को०, १/१

पायुः – पाति रक्षति स पायुः रक्षकः गुदेन्द्रियं वा । – उ०को०, १/१

वृत्रः – वर्तते सदैवासौ वृत्रः, मेघः शत्रुस्तमः पर्वतश्चक्रं वा । – उ०को०, २/१३

etc. It is clear from some of the examples stated above that the knowledge of the meaning of *Veda* is not based absolutely on ordinary dictionaries but taking help only of the *Vedic* encyclopaedias and the books having in them commentaries on *Veda* is the most essential. Therefore, Maharṣi Dayānanda, especially, while giving the ordinary and the *Vedic* meaning of terms included in 'Uṇādikoṣa' has observed with extreme caution and care which is worthy of being seen and considered as he is sufficiently cautious and careful with regard to the harmony of the meaning with notes according to the context and reference of that same term. As a matter of fact terms (words) are suggestive of their cause (निमित्तसंज्ञक), but later on they become suggestive of tendency (प्रवृत्तिनिमित्तक); that is, etymologically terms are of a particular meaning, but as a consequence of the journey of time they become conventional in some particular meaning. "अन्यच्च शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्, this sentence will be said to be the indicator of direction of the change of meaning of words.

The biggest role in meaning and etymological interpretation (Nirvacana) of words is of context and reference. It was because of this that Maharṣi Yāska, making one cautious, said in 'Nirukta' (13/12) that "न तु पृथक्त्वेन मन्त्राः निर्वक्तव्याः । प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः।" Further, even more considerable is this that Yāska quoting "तत्र नामानि आख्यातजानि इति शाकटायनो नैरुक्त समयश्च" this the well known principle of all etymologists (नैरुक्ताः) such as Āchārya Śākaṭāyana etc. has said that all the terms suggesting names are Ākhyātaj — derived from root or verb. In "नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्" of Aṣtadhyayi (1/3/1) Maharṣi Patañjali has given literal support to this principle of 'Nirukta'. It is clear that name is derived from 'dhātu', i.e., it is a compound. The meaning of that root from which their (of names) etymology and derivation (nirukti-vyutpatti) has been derived should certainly be expressed or given. Secondly, in "बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति"

Mahābhāṣya (1/3/1), according to Maharṣi Patañjali, due to multimeaning roots, becoming generality in meaning will, certainly, be natural. The multimeaningfulness of roots has been acknowledged by all the grammarians, etymologists and commentators of the *Vedas*. Therefore, the process of obtaining the derivation and etymology of a single word even from many roots was well known to our ancient sages, āchāryas, commentators and linguists. Strongly following that tradition Maharṣi Dayānanda has given directly the words of 'dhātuj' (derived from roots) to the naming words occurring even in 'Ṛgveda', 'Yajurveda' 'Satyārtha Prakāsh', 'Ṛgvedādibhāṣyabhūmikā', 'Uṇādikoṣa' etc and according to the principle of multimeaningfulness of root, he has given directly the interpretation of all common meanings besed on context and reference in the etymologies and derivations.

It is essential to point out some facts and characteristics of the style of this 'Dayānanda Nirukti-Vyupatti Koṣa' which are as follows :

1. This Encyclopaedia has been prepared by making as its base only Ṛgveda Bhaṣya upto 7- 62- 2, the whole of 'Yajurvedabhāṣya', 'Satyārtha Prakāsh', 'Ṛgvedādibhāṣyabhūmikā', 'Sandhyopāsanādi Vidhi', and Uṇādikoṣa written by Maharṣi Dayānand Saraswati.
2. The meanings have been given even in Niruktis of a term and the presentation of existence of the principle of the virtue of multimeaningness gone in roots is clear at each step.
3. The derivations and etymologies are based on context, object, reference, conjecture, arguments and vedic literature.
4. The process of grammar includes Dhātu, Pratyaya, Varṇavikāra, Varṇalopa, Varṇāgama, Varṇaviparyaya, Varṇanāśa, Varṇādeśa and Sutranirdeśa.

5. Wherever niruktis and vyutpattis on the terms having genders (Masculine, Feminine and Neuter) the various numbers and the various vibhaktis (cases) available in the above stated books are given these have been often presented in the first vibhakti (the nominative case) and in a term indicating only one gender collectively. But the genders, numbers and vibhaktis (cases) in which Maharṣi Dayānanda has given *niruktis* and *vyutpattis* have been kept in their root form in the same condition. The learned readers may take advantage of nirukti according to the reference and the process of grammar; for instance,

क्षेत्रं – क्षयन्ति निवसन्ति जगति तस्य (क्षेत्रस्य)। – ऋ०, ७/३५/१०।
क्षियन्ति निवसन्ति येषु तानि (क्षेत्राणि)। – ऋ०, ६/६१/१४।
क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन्पुण्ये कर्मणि तत्र (क्षेत्रे)। – ऋ०, ५/६२/७।
क्षियन्ति निवसन्ति पदार्था यस्मिंस्तत् (क्षेत्रं)। – ऋ०, ५/३१/१५।
क्षियन्ति निवसन्ति तं देशम् (क्षेत्रं)। – ऋ०, ६/४७/२०।

6. The root term used in gender, number and vibhakti (case) on which Maharṣi Dayānanda has given nirukti and vyutpatti, and which is alone in itself or on which niruktis are available from somewhere else in the same gender, number and vibhakti (case), those have been placed in the same condition and before the process of grammar the indication of that vibhakti (case) and number has also been given; for instance,

उपह्वरे – उपह्वरन्ति कुटिलयन्ति येन तस्मिन् व्यवहारे। – ऋ०, १/६२/६
(स०ए०व०) – उप + √ह्वृ – कौटिल्ये + घ प्रत्ययः (पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण – अष्टा०, ३/३/११८)।

तृष्णजे – यः तृष्णाति तस्मै। – ऋ०, ५/४७/१
(च०ए०व०) – √ञितृष् – पिपासायां + नजिङ् प्रत्ययः (स्वपितृषोर्नजिङ् – अष्टा०, ३/२/१७२)।

गोभाजः – ये गां पृथिवीं भजन्ते ते । – यजु०, १२/७१
ये गाः पृथिवीं वाचमिन्द्रियाणि किरणान् वा भजन्ति ते । – यजु०, ३५/४
(प्र०ब०व०) – गो + √भज – सेवायां + ण्विः प्रत्ययः (भजोण्विः – अष्टा०, ३/२/६२)।

7. If on the quoted term at more than one places niruktis and vyutpattis have been presented taking more than one root, the indication of all those used roots have been made clear in the process of grammar; for instance,

त्वक् – त्वचति संवृणोत्यनया सा । – यजु०, १/११
यस्त्वचति संवृणोति सः । – यजु०, ४/३०
तनोति विस्तृता भवतीति त्वक् शरीरावरणं चर्म्म वल्कलं वा । – उ०को०, २/६३
√त्वच् – संवरणे + क्विप् प्रत्ययः अथवा √तनु – विस्तारे + चिक् प्रत्ययः, धातोः अनः 'व' आदेशश्च (तनोतेरनश्च वः – उ०को०, २/६३) ।

With the prefix निर् (*Nir*), by adding the क्तिन् (*ktin*) Pratyaya or suffix with the √वच् (*Vach*) धातु (root) is formed the term 'निरुक्ति' (etymology) and with the prefix 'उत्' (*ut*) by adding the क्तिन् (*ktin*) Pratyaya or suffix with the √पद् (*pad*) dhatu is formed the term 'व्युत्पत्ति' (derivation). Generally, it is thought that '*nirukti*' is related to '*nirukt*' and *vyutapatti* to grammar. Grammar and *nirukt* both are parts of the Veda and these in "Pāṇiniyā shiksa-scripture" have been shown respectively as "निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते" and "मुखं व्याकरणं स्मृतम्"; that is, as the ear and mouth the important parts of veda as man (Vedapuruṣa). These are also complement to each other. In *nirukt* (1/15) Maharṣi Yāsk himself declares that "तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च". With a deep view it will be proper to say, critically, that according to Maharṣi Yāsk, *nirukt* is the key to the meaning of Veda; and according to Maharṣi Patañjali grammar is capital of the protection of Veda. The outline of the project of the process of *Nirukt* and the presentation of the profundity of meaning are the field or subject-matter of the sci-

ence of etymology or interpretation. Sri Durga Singh in '*Durgavriiti*' has made clear the form of the process of etymology (Nirvachan) by saying that "अपिहितस्य अर्थस्य परोक्षवृत्तौ वा शब्दे निष्कृष्य विगृह्य वचनं निर्वचनम्" । Sāyaṇa, saying "अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं येनोक्तं तन्निरुक्तम्" in 'Ṛgvedabhaṣyabhumika', has recognised the knowledge of meaning as the main subject of the process of etymology (*nirvachan*). It is known from this that it is predominance or superiority of meaning, that is the main principle of etymology. The expression of meaning of a term or demonstration of meaning in the precincts of validity and meaningful reference is its aim. Yask himself establishes this theory saying that "अर्थनित्यः परीक्षेत"। It does not matter that the other processes are neglected or they are given secondary place, but the illumination of meaning is of the first importance. The contextual, referential and practical form of the process and tradition of '*Nirukta*' is present, particularly, in the knowledge of meaning of the Veda. Because the function of the process of etymology is the expression of the meaning. Therefore the method of interpretation which is the follower of meaning and form is possible by the direction of more than one roots having the same meaning and following the meaning, by the synonymous term, by the direction of the representative *dhātu* of the separate possible usable term, or by the use in the form having the direct, indirect or extremely indirect disposition gone in the term or by the direction of the use as varṇavikāra, *Āgama*, viparyaya, Nāśa Varṇāntara and by the direction of the miscellaneous meanings of the prefixes and the Nipāts.

In the interpretation of 'Aṣṭadhyāyi' (6\3\109) Kāshikākāra, citing the verse "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगः तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्", has presented the concept of the Prakriti-Pratyaya which follows the meaning, varṇāgama, varṇaviparyaya, varṇavikār, Varṇanāsá and varṇāntar these five kinds as the constituent elements of the process of in-

terpretation. From the point of view of linguistics, three points of a term are of special significance. These are the pronunciation of a word (शब्दोच्चारण), the form of a word (शब्दस्वरूप) and the meaning of a word (शब्दार्थ). Of these the principal significance is of the meaning of a word, the expression or manifestation of which is easily possible by Etymology.

According to the principle of *Nirukta*, etymologies & derivations are divisible into those having direct natured or disposition, indirect natured and the most indirect natured where the division of Prakṛti (root) and vikṛti or regional quality etc is clearly apparent or along with the study of the similarity of letter the vision of meaning is also positive. According to Yāska such etymologies being fitted with the rules of grammar etc have the disposition of capability (समर्थवृत्ति) and in the words of Durga Singh they are direct natured (प्रत्यक्षवृत्तिपरक). This same has almost been spoken of as word etymology (शब्द निर्वचन). Secondly, there is such class where the reference of *Prakṛti* and *Vikṛti*; i.e., cause and effect does not become clear like the above stated attitude. Maharṣi Pāṇini has dictated about them that they are उणादयो बहुलम् (अष्टा०, ३/३/१) and has counted them as having similarity of meaning and generally exempt from the rules of grammar etc; and are countable in the process of Uṇādi. Such etymologies and derivations have been regarded as having indirect natured or disposition (परोक्षवृत्तिपरक); and due to this reason these have been said to be meaning etymology (अर्थ निर्वचन). Besides these, in the third class, there are such terms where the division of cause and effect does not appear in the least, they are often based on imagination. Maharṣi Pāṇini, by saying "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (अष्टा०, ६/१/१०९) for such terms and etymological terms, has regarded them as different from *prakṛti pratyaya* etc. In terms, of such kind from the point of view of the meaning being the chief or principal thing and according to necessity,

many changes such as varṇāgama, varṇaviparyaya, varṇanāśa and varṇādeśa etc. are made or they happen to be. Such etymologies and derivations have been regarded as those having extremely indirect natured or disposition (अतिपरोक्षवृत्तिपरक).

The relation of the theme of the process of grammar has been regarded mainly with the concept of word. "व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्"; i.e, in garmmar under the concept of 'that which is based on derivation' (व्युत्पत्तिपरक) the words are carefully examined in which there is principal significance of *Prakṛti Pratyaya* and the changes in sound produced by them. The demonstration of the external and internal forms of word and the whole scientific outline of learning become by derivation. It is not that the process of derivation reveals the external covering of a word only; but according to the principle of "समर्थः पदविधिः" – अष्टा। (२/१/१) it also gives a strong role in making the internal covering clear by making the '*padavidhi*' (the method of term) powerful and capable. Alongwith this, the process of derivation certainly paves the way toward simplicity and easiness. The four kinds of speech doing derivation (व्युत्पत्तिकरण), having the name, verb, prefix and *nipāt* may, certainly, be said to be a creative and additive process which is essential for the knowledge of the meaning of Vedas.

ACKNOWLEDGEMENT

This Koṣa is the reward of my profound interest in the art of etymology, devotion and more or less hard work. While Maharṣi Dayānand gave to society a new direction which is beneficial to all and is based on ancient values, by bringing a revolution in spiritual, religious, social and educational fields, he also presented a unique and concrete form of un-

derstanding and logic in the field of interpretation of the *Vedas*. The etymologies and derivations given by him in the interpretation of the *Vedas* are the nascent heaps of profound knowledge which is extremely useful in the worldly and the *Vedic* context. It was due to this that there arose an auspicious determination in my heart why such a vast amount of knowledge should not be presented at one place; i.e, in form of a single book. Consequently, I devoted myself with full concentration to this task. The silent or out spoken co-operation and good wishes in this task have been of my senior colleagues and Āchāryas. They are Prof. Ved Prakāsh Shāstri, Prof. Bhārat Bhūṣaṇ Vidyālankār, Prof. Mahāveer Aggarwāl and dear friend Prof. Manudev 'Bandhu' etc. who have co-operated me to compile this work. Specially I would like to mention the name of Sri Subhāsh Vidyālankār formerly Vice Chancellor of Gurukul Kangri Vishwavidyalaya Hardwar, whom I lovingly call 'Bhaijee ; he has always given me motivation through his loving and encouraging good wishes and inspirations. I am grateful (कृतज्ञोऽस्मीति) to all these my well wishers. To the honour and prestige of all of them I offer my reverence and humility, through the following ṛchā of Ṛgved 10.151.2. **"प्रि॒यं श्र॑द्धे दद॑तः प्रि॒यं श्र॑द्धे दिदा॑सतः, प्रि॒यं भो॒जेषु॒ यज्व॑स्वि॒दं म॑ उदि॒तं कृ॑धि: ।"** I have borrowed freely the important connecting material from the great volumes of Pt. Brahm Datt Jijñaṣu commentator and editor of Dayānand's 'Yajurved Bhāṣya; Pt. Yudhiṣthir Mimānsak, commentator and editor of Uṇādikoṣa,'Vedic Koṣa' compiled by Pt. Rājveer Shāstri; Ṛgvedeeya Subant Padon kā Vyutpatti Chintan' written by Dr Banārasi Tripāthi. They have been my torch bearers. Therefore, I express my cordial gratitude towards all of them. I consider it my humble duty to express my heartest thanks to all those known and unknown learned writers from whose books and treatises I have got direct or indirect assistance. I am particularly

grateful to SamVed Bhāshyakār Prof. Rām Nāth Vedālankār for guidance on the source of several references, valuable suggestions and *Brāhmeeyam* { Sanskrit Bhumikā } for this Koṣa. I also want to pay my thanks to Dr. Satya Dev Nigamālankār, Shri Rājveer Singh, dear Satendra Kumār and Bhuwan Chandar Pāthak who gave their remarkable contribution and by whose kind efforts this Koṣa could be presented in its present form.

Haridwar

A devotee of the enlightened One's

Roop Kishor Shastri

ब्राह्मीयम्

प्राक्तने काले वेदाध्येतारो वैदिकभाषां प्रति सुपरिचिताः सन्तो वेदार्थं स्वत एव बोद्धुं पारयन्ति स्म । शनैः शनैर्यदा वेदार्था दुरूहाःसञ्जातास्तदा साक्षात्कृतधर्माण ऋषयोऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् मन्त्रार्थांश्च संप्रयच्छन्ति स्म। उपदेशोऽपि यदा वक्तृणां श्रोतृणाञ्च कष्टकरो बभूव तदा वेदार्थज्ञानाय विद्वद्भिर्निघण्टुकोषा वेदाः शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्दो-ज्योतिषनामानि वेदाङ्गानि च लेखबद्धानि कृतानि[१] । तत्रैको निघण्टुकोषस्तस्य निरुक्तनामकं यास्कीयं व्याख्यानञ्चाद्यापि जीवति, यत्र त्रिशतोत्तरैकसहस्त्रमितानां वैदिकशब्दानां निरुक्तिः, पञ्चाशदुत्तरशतद्वयमितानां सम्पूर्णमन्त्राणां शतचतुष्टयादधिकानां मन्त्रांशानां च पाण्डित्यपूर्णं व्याख्यानं विराजते। व्यतीते बहुतिथे काले वेदभाष्याण्यपि निरमायिषत। तेषु समस्तस्यांशिकस्य वा ऋग्वेदस्य भाष्यं स्कन्दस्वाम्युद्गीथवेंकटमाधवसायणाचार्यविरचितं, वाजसनेयिमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेदस्य भाष्यं उबटमहीधरविरचितं, वाजसनेयिकाण्वशुक्लयजुर्वेदस्य कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयशाखायाश्च भाष्यं सायणविरचितं,तैत्तिरीयसंहिताया एव भाष्यं भट्ट- भास्करविरचितं, कौथुमसामवेदस्य भाष्यं माधवभरतस्वामिसायणविरचितं, शौनकीयाथर्ववेदस्य च भाष्यं सायणविरचितं साम्प्रतमुपलभ्यते। एतानि भाष्याणि केषुचिदंशेषु प्रशस्यान्यपि प्रायेण केवलं याज्ञिकपद्धतिमनुसरन्ति, असंभवमितिहासमाख्यानं वा पदे पदे दर्शयन्ति, वैदिकानां देवानां देवीनाञ्च ग्राह्यमर्थं न किमपि स्पष्टीकुर्वन्ति, अभिमानिदेवतायाः काल्पनिकं सिद्धान्तमुररीकुर्वन्ति, मांसभक्षणस्य पशुबलेर्मन्त्रतन्त्रस्य मारणोच्चाटनस्य च पैशाचिकतां प्रमाणयन्ति। अत एभिः सत्यो वेदार्थः पाठकानां सम्मुखं न समायाति।

एकोनविंशे विक्रमशतके श्रीमान् दयानन्दसरस्वतीस्वामी जन्म लेभे, येन विभिन्नैः सामाजिकसुधारैः सह क्रान्तिकरस्य वेदभाष्यस्यापि सूत्रपातः कृतः। तेन ऋग्वेदभाष्यम् आदित आरभ्य सप्तममण्डलस्य ६१ तमसूक्तस्य द्वितीयमन्त्रपर्यन्तं यजुर्वेदभाष्यञ्च सम्पूर्णं व्यधायि। तदीये वेदभाष्ये खल्वग्नीन्द्रवायुमित्र- वरुणरुद्रसवितृप्रभृतीनां पुंदेवानाम् अदितिशचीसरमासरस्वतीप्रभृतीनां स्त्रीदेवतानां तत्तत्प्रतिपादकानां वेदमन्त्राणाञ्च व्यावहारिकः

---

१. साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च। - यास्कीय निरुक्तम्, १/२०

पारमार्थिकश्चाभिप्रायो यथासम्भवं व्याख्यातः। तस्य व्यावहारिकेऽर्थेऽधिदैवताधियज्ञाधिभूतादिप्रक्रियाः समायान्ति पारमार्थिकञ्चार्थम् अध्यात्मप्रक्रिया समाविशति। अन्यैर्भाष्यकारैर्वेदेषु यल्लौकिकेतिहासस्यान्वेषणं कृतं तदनेन निराकृतम्। पूर्वाचार्यकृतेभ्यो विनियोगेभ्यः पृथक् स्वतन्त्रोऽपि वेदार्थस्तेन विहितः। वेदेषु विविधा विद्या अपि प्रदर्शिताः। पूर्वभाष्येषु कृता अनेकेश्वरवादमूर्तिपूजामांसभक्षणपशुबलिमारणोच्चाटनमृतकश्राद्धाश्लीलचेष्टादिसमर्थका मन्त्रार्थास्तेन सप्रमाणं सयुक्ति जर्जरीकृताः। वेदमन्त्राणां श्लेषादिबलेनानेकार्थकताऽपि प्रतिपादिता। एवं तदीयं भाष्यं महोपकारकं सिद्धम्।

नैरुक्तनिर्वचनानां स्वाभिमतेऽर्थे प्रयोगः

दयानन्दस्वामी वैदिकनामपदानि यौगिकानि योगरूढानि च मन्यते, न तु रूढानि। निरुक्ते यो वैदिकनामपदानां धातुजत्वसिद्धान्तः स्वीकृतस्तेनापि तेषां यौगिकत्वं योगरूढत्वं च सिध्यति[१]। दयानन्दमते रूढः कोऽपि वैदिकशब्दो नास्ति[२]। शब्दानां यौगिकत्वं योगरूढत्वञ्च साधयितुं तेषां निर्वचनं व्याकरणप्रक्रियया च साधुत्वं करणीयं भवति। शब्दसाधुत्वम् उणादिव्याकरणाधारेण पाणिनिव्याकरणाधारेण च तेन समपादि। निर्वचनानि च क्वचिद् यास्कीयनिरुक्तादांशिकरूपेण पूर्णरूपेण वा गृहीतानि, क्वचिच्च स्वप्रतिभया नूतनानि कृतानि। यानि निरुक्ताद् गृहीतानि तान्यपि सकौशलं वैदिकशब्दानां स्वाभिमतेऽर्थे योजितानि, यन्निदर्शनरूपेणात्र शब्दद्वयस्यैव निरुक्तकृतं दयानन्दकृतं च व्याख्यानमधस्तान्निरूप्यते -

१. अश्विनौ

"अश्विनौ यद् व्यश्नुवाते सर्वं, रसेनान्यो ज्योतिषाऽन्यः। अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः। तत् कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके। अहोरात्रावित्येके। सूर्याचन्द्रमसावित्येके। राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः। तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात् प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भम् अनु, तमोभागो हि मध्यमः, ज्योतिर्भाग आदित्यः", इति निरुक्तम् १२/१

दयानन्दस्वामिना निरुक्ताभिमतम् 'अशूङ्-व्याप्तौ' इति धातुम् अश्वसंबन्धं वा गृहीत्वा 'अश्विनौ' इति पदस्यानेकेऽर्थाः स्वभाष्ये कृताः। तद्यथा -

अस्मिन् मन्त्रेऽश्विशब्देनाग्निजले गृह्येते। कुतः? यद्यस्माज्जलमश्वैः स्वकीयवेगादिगुणै रसेन सर्वं जगद् व्यश्नुते व्याप्तवदस्ति। तथाऽन्योऽग्निः स्वकीयैः प्रकाशवेगादिभिरश्वैः सर्वं

---

१. यास्कमुनि आदि निरुक्तकार और वैयाकरणों में शाकटायन मुनि सब शब्दों (नामपदों) को धातु से निष्पन्न अर्थात् यौगिक और योगरुढ़ि ही मानते हैं। - दयानन्द कृत नामिक का आरम्भ।

२. सब ऋषि मुनि वैदिक शब्दों को यौगिक और योगरूढ़ि तथा लौकिक शब्दों में रुढ़ि भी मानते हैं। - द्रष्टव्य, वही।

जगद् व्यश्नुते। तस्मादग्निजलयोरश्विसंज्ञाऽस्ति।- ऋग्भाष्यम् १/३/१

अश्विना व्याप्तिमन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ। - ऋ०भा०, १/१५/११

अश्विनौ विद्याव्यापनशीलौ (अध्यापकोपदेशकौ)। - ऋ०भा०, १/११२/१

अश्विनौ सर्वविद्यावन्तौ (सभासेनेशौ)। - ऋ०भा०, १/११९/१०

अश्विनौ सर्वपदार्थगुणव्यापिनौ (स्त्रीपुरुषौ)। - ऋ०भा०, १/१८०/७

अश्विनौ सकलविद्याव्याप्तौ (शिल्पिनौ)। - ऋ०भा०, ३/५८/८

अश्विनौ व्यापनशीले (द्यावान्तरिक्षे)। - ऋ०भा०, ६/२१/१

२. इन्द्रः

"इन्द्र इरां दृणातीति वा, इरां ददातीति वा इरां दधातीति वा, इरां दारयत इति वा, इरां धारयत इति वा, इन्दवे द्रवतीति वा, इन्दौ रमत इति वा, इन्धे भूतानीति वा। 'तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम्' इति विज्ञायते। इदं करणादित्याग्रायणः। इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः। इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मणः। इन्दञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा। आदरयिता च यज्वनाम् इति निरुक्तम् १०/१ ।"

दयानन्द एतस्यापि शब्दस्य बहूनर्थान् नैरुक्तनिर्वचनेभ्यः सामग्रीं गृहीत्वा करोति। तद्यथा -

इन्द्रः परमेश्वरः सूर्यो वा। इराशब्देनात्र पृथिव्यादिकमुच्यते। तद्दारणात्, तद्दानात्, तद्धारणात्, चन्द्रलोकस्य प्रकाशाय द्रवणात्, तत्र रमणादित्यर्थेन इन्द्रशब्दात् सूर्यलोको गृह्यते तथा सर्वेषां भूतानां प्रकाशनात्, प्राणैर्जीवस्योपकरणात्, सर्वस्य जगत उत्पादनाद् दर्शनहेतोश्च, सर्वैश्वर्ययोगाद्, दुष्टानां शत्रूणां विनाशनाद्, दूरं गमनत्वाद्, यज्वनां रक्षकत्वाच्चेत्यर्थादिन्द्रशब्देनेश्वरस्य ग्रहणम्। - ऋ०भा०, १/३/४

इन्द्र विद्यादिपरमैश्वर्ययुक्त विद्वन्। - ऋ०भा०, १/५/६

इन्द्र शत्रूणां विदारयितः (सेनापते)। - ऋ०भा०, १/८४/४

इन्द्र पुष्कलैश्वर्यकारक (राजन्)। - ऋ०भा०, ४/३०/२२

इन्द्र हे सर्वविघ्नविदारक सकलैश्वर्ययुक्त सम्राट्। - य०भा०, ३/३५

इन्द्र ऐश्वर्याय द्रवन् ऐश्वर्याय रममाण वा (सभापते)। - य०भा०, १०/८

दयानन्दस्य नूतनानि निर्वचनानि

स्वामिदयानन्दकृतानि नूतनानि निर्वचनानि कानिचिन्निरुक्ताधारेण सन्ति, बहून्युणादिसूत्राधारेण, कानिचिच्च स्वतन्त्राणि। पञ्चपाद्युणादिसूत्रव्याख्यानाय तेन 'उणादिकोषः'

इति नाम्ना 'उणादिवृत्तिः' लिखिता, यत्रोणादिसूत्रसाध्यानां सर्वेषामेव शब्दानां निरुक्तिः प्रदर्शिता, ये शब्दाः संख्यायां प्रायेण पञ्चशतोत्तरद्विसहस्रमिता भवन्ति। तद्यथा -

- करोतीति कारुः, कर्ता शिल्पी वा। कृ धातोः ''कृवापा०'' - उ० १/१ इत्युण् प्रत्ययः।
- सुनोति सवति उत्पादयति ऐश्वर्यवान् वा भवतीति सुरः देवसंज्ञो विद्वान्, स्त्रियां सुरा मद्यं वा। (षुञ् अभिषवे स्वादिः, षु प्रसवैश्वर्ययोः भ्वादिः, ''सुसूधाञ्०'' उ० २/२५ इति क्रन् प्रत्ययः।

केषाञ्चिच्छब्दानां निर्वचने स्वामिना निरुक्तस्योणादिकोषस्य चोभयोरेव साहाय्यं गृहीतम्। यथा 'अन्नम्' इत्युदकनामसु पठितम् निघं० १/१२। तत्र 'अन्नं कस्मात्? आनतं भूतेभ्यः, अत्तेर्वा' इति निरुक्तम् ३/९ । उणादिकोषे च 'अन्नम्' इति शब्दः अन प्राणधारणे इति ध ातोः अत सातत्यगमने इति धातोश्च 'न' प्रत्ययेन निष्पादितः। दयानन्दस्य वेदभाष्ये तावद् उभयोः साहाय्येन स शब्द एवं व्याख्यातः -

अन्नम् अत्तुं योग्यम् अत्तुमर्हं वा (वस्तु) - ऋ०भा०, २/३५/७

अन्नस्य प्राणधारणस्य निरन्तरसुखस्य च हेतोः (पदार्थस्य)। ''कृवृ०'' उ०को०, ३/१० इत्यन धातोर्नः प्रत्ययः। ''धापॄवस्यज्य०'' ३/६ इत्यतधातोर्नः प्रत्ययः। य०भा०, ३/४३

'अर्यमन्' शब्दं निरुक्तमित्थं व्याख्याति- 'अर्यमा आदित्यः, अरीन् नियच्छति' इति निरु० ११/२३। उणादौ चायं अर्योपपदाद् माङ् माने, मन-ज्ञाने धातोर्वा कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। उभयोः साहाय्येन वेदभाष्ये दयानन्दः शब्दमेनम् एवं व्याचष्टे - ''ऋच्छति नियच्छति आकर्षणेन पृथिव्यादीन् स सूर्यलोकः अर्यमा। 'श्वन्नुक्षन्पूषन्० उ० १/१५१ अनेनायं निपातितः' इति। अत्र यमाः पृथिव्यादयः तान् ऋच्छति नियच्छतीति विग्रहे कनिन् प्रत्ययो धातोश्च पूर्वप्रयोगो निपात्यते इत्याशयः प्रतिभाति।

केषाञ्चिच्छब्दानां व्याख्याने वेदभाष्ये दयानन्दर्षिः कानिचिन्निर्वचनानि निरुक्तादुद्धरति निरुक्तमूलानि वा करोति, अपराणि च स्वप्रतिभया नूतनानि विधत्ते। यथा -

ऋदूदरः मृदूदरः। ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा। - निरु० ६/४ इति ऋ० २/३३/५ भाष्ये।

ऋदूदराः ऋत् सत्यम् उदरे येषां ते कवयः मेधाविजनाः इति ऋ० २/५४/१० भाष्ये।

अत्र प्रथमं निर्वचनं यास्कीयं, द्वितीयञ्च स्वप्रतिभामूलम्।

'रुद्र' व्याख्याने 'रुद्रो रौतीति सतः, रोरूयमाणो द्रवतीति वा, रोदयतेर्वा' इति निरुक्तम् १०/६। उणादौ 'रोदेर्णिलुक् च उ० २/२२ इति सूत्रेण णिजन्ताद् रुद धातो रक् प्रत्यये णेर्लुकि च रुद्रशब्दः सिध्यति। दयानन्दस्त्वेवमाह -

रोदयत्यन्यायकारिणो जनान् स रुद्रः (स्तोता) - य०भा०, ३/५७

रुतः सत्योपदेशान् राति ददाति (स रुद्रः सभाध्यक्षः) ऋ०भा०, १/११४/३

यो रुत् रोगं द्रावयति (स रुद्रः) ऋ०भा०, ६/४९/१०

अत्र प्रथमं निर्वचनं निरुक्तमूलम् उणादिमूलञ्च। शिष्टं द्वयं नूतनम्।

'पयस् शब्दप्रसङ्गे पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा' इति निरुक्तम् २/५। दयानन्दस्तदनुकूलं निर्वचन्नाह- 'पीयते तत् पयः, उदकं दुग्धं वा। धातोरीत्वं पुनर्गुणे सत्ययादेशः (उणादिवृत्तौ ४/१९१ सूत्रे)। अपरत्र तु 'पयन्ते विजानन्ति सर्वान् पदार्थान् येन (तज्ज्ञानं पयः)' २/२४ यजुर्भाष्ये। एतत् सर्वथा नूतनं निर्वचनम्। अत्र पय गतौ धातोरसुन् प्रत्ययो भवति।

'विश्वमिन्व' शब्दम् इत्थं निर्वक्ति स्वामी - विश्वमिन्वः विश्वं मिनोति व्याप्नोति यस्सः, ऋग्भाष्यम् - २/४०/६। एतत्तु पदपाठविरुद्धम् यतोहि 'विश्वमिन्वः' इत्यस्य पदपाठः 'विश्वम्ऽइन्वः' इति सर्वत्र विलोक्यते। अतः स्वामिना पदपाठस्यानित्यत्वं सूच्यते। एतद्धि पदपाठानुकूलम् - 'विश्वमिन्वम् यद् विश्वं सर्वं विज्ञानं इन्वति प्राप्नोति तत्। अत्र विभक्त्यलुक् ऋग्भाष्यं - १/६१/४। सायणाचार्योऽप्याह - विश्वमिन्वम्। इवि व्याप्तौ। विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वम्। पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः। यद्वा खच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्यापि धातोर्द्रष्टव्यः' ऋ० १/६१/४ भाष्ये।

'गन्धर्व' शब्दस्य व्याख्यानं न निरुक्ते, न चाप्युणादौ दृश्यते। 'गन्धर्वो गवां वाचां रश्मीनां वा धारयिता इत्युवटः, 'गन्धर्वो गवां रश्मीनां वा धारयिता' इति च महीधरः ९/१ यजुर्भाष्ये। 'गां पृथिवीं धरतीति। अत्र पृषोदरादिना गोशब्दस्य गंभावः, इति तत्रैव दयानन्दः 'यो गाः सूर्यकिरणान् धरति सः (चन्द्रमाः) इति १८/४० यजुर्भाष्ये, यो गां वेदवाचं धरति सः (विद्वान्) इति ३२/९ यजुर्भाष्ये, गच्छतीति गं ब्रह्म, तद् धरतीति स गन्धर्वः (विद्वान् जनः) इति च तस्यैव मन्त्रस्य भाष्ये आर्याभिविनये दयानन्दः। एष्वन्तिमं निर्वचनं सर्वथा नूतनं वर्वर्तीति प्रतीमः।

अथ तत्कृतां 'द्रविणोदस्' इति शब्दस्य निरुक्तिं पश्यन्तु सुधियः। 'द्रूयन्ते प्राप्यन्ते यानि तानि द्रविणानि। द्रविणं करोति द्रविणति एवं सम्पन्नाद् द्रविणधातोः 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्यसुन् प्रत्ययः। इत्थं 'द्रविणस् शब्दो निष्पन्नः'। द्रविणोदः द्रविणांसि विद्याबलराज्यधनानि ददातीति स परमेश्वरो भौतिकोऽग्निर्वा। इति १/१५/७ ऋग्भाष्ये। निरुक्तकारस्तु 'धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति, बलं वा द्रविणं यदनेनाभिद्रवन्ति, तस्य दाता द्रविणोदाः,' इत्याह। तेन 'द्रविणो' अत्र ओकारस्य समाधानं न जायते। दयानन्दमतेन तु 'द्रविणस्' शब्दे निष्पन्ने सकारस्य रुत्वे, उत्वे, गुणे च ओकारः स्वत एव सम्पद्यते।

महर्षिदयानन्दकृतेषु निर्वचनेष्वेतद् वैशिष्ट्यं दरीदृष्यते यत् तानि शब्दानां वाच्यार्थमनुसरन्ति। एकस्यैव शब्दस्य प्रकरणवशात् परमात्म-जीवात्म-नृपति-सेनापति-विद्वन्मनुष्याद्यर्थभेदे कृते स निर्वचनमपि तदनुसारेण यथावश्यकं परिवर्तयति। यथाह निरुक्तकारः 'अर्थनित्यः परीक्षेत' निरु०, २/१ इति। यदासौ यास्ककृतानि निर्वचनानि गृह्णाति तदा तस्य बहुभ्यो निर्वचनेभ्यो यद् यस्य कृते घटते तदेव स्वीकरोति। तदीयनिर्वचनवाक्येषु यत्र तत्र वैदिकसंस्कृतिरपि प्रतिफलिता जायते। यथा- ''अष्टापदीम् अष्टौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासाश्चत्वार आश्रमाः पदानि प्राप्तव्यानि यस्यास्ताम् इति ८/३० यजुर्भाष्ये। ''अत्रये अविद्यमानानि त्रीण्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानि दुःखानि यस्मिन् तस्मै, इति १/११२/७ ऋग्भाष्ये, अत्र ये अविद्यमाना आत्मिकवाचिकशारीरिकदोषा यस्मिंस्तस्मै,'' इति च १/११२/१६ ऋग्भाष्ये।

एवं स्वामिदयानन्दस्य यथा वेदार्थे प्रशस्यं योगदानं वर्तते तथैव शब्दनिर्वचनशास्त्रेऽपीति निश्चप्रचं वक्तुं शक्नुमः। अतस्तस्मै वेदधुरन्धराय परिव्राजकाचार्याय वयं नमोवाकं प्रशास्महे।

प्रस्तुत-कोषः

अथ द्वित्राःशब्दाः प्रस्तुतकोषविषये। दयानन्दनिरुक्तिव्युत्पत्तिकोषोऽयं विदुषा डॉ० रूपकिशोरशास्त्रिणा सश्रद्धं चिराद् वैदिकानुसन्धानसंलग्नेन दयानन्दकृतवेदभाष्योणादिवृत्तिप्रभृतिग्रन्थेभ्यस्तदीयानि शब्दनिर्वचनानि शब्दव्युत्पत्तीश्च संगृह्य तान्यकारादिवर्णक्रमेण कृत्वा महत्या तपश्चर्यया सम्पादितः। एतेन शोधच्छात्राणां शोधपरायणानां विदुषाञ्च महानुपकारो भविष्यतीति विश्वसिमः। अतः सरस्वतीतीर्थस्नाताय तस्मै सम्पादकतल्लजाय भूयांसि प्रशस्तिवचांसि धन्यतावचांसि च समुदीरयामस्तदुत्कर्षञ्च कामयामहे। आशास्महे यत् स इतराण्यपि ग्रन्थरत्नानि प्रणीय वैदिकशोधक्षेत्रे गुरुकुलकाङ्गड़ीविश्वविद्यालयस्य स्वकीयञ्च यशो वर्द्धयिष्यतीति।

वेदमन्दिरम्,
ज्वालापुरम् (हरिद्वारः)
दयानन्द बोध शिवरात्रिः
विक्रमीयः संवत्सरः २०५८

सामवेदभाष्यकारो डॉ० रामनाथवेदालङ्कारः
'विद्यामार्तण्डः'
पूर्व आचार्यः उपकुलपतिश्च
गुरुकुल काङ्गड़ी विश्वविद्यालये
पूर्व आचार्योऽध्यक्षश्च,
महर्षिदयानन्द-वैदिकशोधपीठे,
चण्डीगढ़स्थ पञ्जाब विश्वविद्यालये

अथ

दयानन्दनिरुक्ति-व्युत्पत्तिकोषः

ओ३म्

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्र चोदयन्तां पावमानी
द्विजानाम् । आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं
द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् । मह्यं दत्त्वा
व्रजत ब्रह्मलोकम् ।

{अथर्ववेद, १९-७१-१}

अ-कामकर्शनः

योऽकामानलसान् कृशति तनूकरोति सः।

– ऋ०, १/५३/२

अ (नञ्) + ✓कमु – कान्तौ + घञ् प्रत्ययः > अकाम + ✓कृश – तनूकरणे + युच् प्रत्ययः ततः युचः अनादेशः (युवोरनाकौ – अष्टा०, ७/१/१) > कर्शनः > अ–कामकर्शनः ।

अ-कृष्टपच्याः

या अकृष्टेषु जङ्गलादिषु पच्यन्ते ताः ।

– यजु०, १८/१४

(प्र०ब०ब०)अ (नञ्) + ✓कृष – विलेखने + क्त प्रत्ययः > अकृष्ट + ✓डुपचष् – पाके + क्यप् प्रत्ययः (राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्ट-पच्याव्यथ्याः – अष्टा०, ३/१/११४) ।

अक्तं

अनक्त्यञ्जनवत्पदार्थानाच्छादयति सा रात्रिः । – ऋ०, १/६२/८

यदनक्ति प्रकटीकरोतीति तत् अक्तं व्याघ्रः परिमितं वा । – उ०को०, ३/८९

✓अञ्जू – व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु + क्त प्रत्ययः (अञ्जिघृसिभ्यः क्तः – उ०को०, ३/८९) ।

अक्तुभिः

अञ्जन्ति मृत्युं नयन्ति यैस्तैः शस्त्रैः ।

– ऋ०, १/३६/१६

(तृ०ब०व०) – ✓अञ्जू – व्यक्तिम्रक्षण-कान्तिगतिषु + तुः प्रत्ययः (कमिमनिजनिगाभा-याहिभ्यश्च – उ०को०, १/७३), ततः कुत्वञ्च ।

अक्षं

अश्यन्ते व्याप्यन्ते प्रशस्ताः व्यवहारा येन तम् । – ऋ०, १/३०/१५

अश्नुते व्याप्नोतीति अक्षः अक्षाणी-न्द्रियाणि तुषं चक्रं शकटं व्यवहारो वा। – उ०को०, ३/६५

✓अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + स प्रत्ययः (अशेर्देवने – उ०को०, ३/६५) ।

अक्षरं

अश्नुते व्याप्नोतीति अक्षरं ब्रह्मवर्णो मोक्ष उदकं वा । – उ०को०, ३/७०

यः सर्वमश्नुते न क्षरति न विनश्यति तदक्षरम् । – स०प्र०, प्र०समु०

१. ✓अशूङ् – व्याप्तौ + सरन् प्रत्ययः (अशेः सरन् – उ०को०, ३/७०) ।

२. अ (नञ्)+✓क्षर–सञ्चलने+अच् प्रत्ययः नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। (अष्टा० ३/१/१३४) ।

अक्षिः

अश्नुते व्याप्नोति विषयान् येन तत् अक्षिः नेत्रं वा । – उ०को०, ३/१५६

✓अशूङ् – व्याप्तौ + क्सि प्रत्ययः (अशेर्नित् – उ०को०, ३/१५६) ।

अ-क्षितं

यन्न कदाचित् क्षीयते सदैव वर्धमानं तत् । – ऋ०, १/९/७

अ (नञ्) + ✓क्षि – क्षये + क्त प्रत्ययः ।

अ-क्षितिः

अविद्यमाना क्षितिःक्षयो यस्य तत् ।

– ऋ०, १/४०/४

अ (नञ्) + ✓क्षि – क्षये + क्तिन् प्रत्ययः ।

अ-क्षितोतिः

क्षयरहिता ऊतिर्ज्ञानं यस्य सोऽक्षितोतिः।

– ऋ०, १/५/९

अ (नञ्) + ✓क्षि – क्षये + क्त प्रत्ययः > अक्षित

+ ✓अव – रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु + क्तिन् प्रत्ययः (ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च – अष्टा०, ३/३/९७) > ऊतिः > अक्षितोतिः ।

अक्षी

अश्नुवते व्याप्नुवन्ति याभ्यां बाह्याभ्यन्तरविद्यायुक्ताभ्यान्ते । – ऋ०, १/७२/१०

✓अशूङ् – व्याप्तौ + क्सि प्रत्ययः (अशेर्नित् – उ०को०, ३/१५६), ईकारादेशश्च (ई च द्विवचने – अष्टा०, ७/१/७७) ।

अक्ष्णं

अश्नुते व्याप्नोतीति अक्ष्णं अखण्डं वा।

– उ०को०, ३/१७

✓अशूङ् – व्याप्तौ + क्स्न प्रत्ययः (कृत्यशूभ्यां क्स्नः – उ०को०, ३/१७) ।

अक्ष्णयाध्रुक्

कुटिलया रीत्या द्रुह्यति सः ।

– ऋ०, १/१२२/९

अक्ष्णया (तृ०ए०व०) + ✓द्रुह – जिघांसायां + क्विप् प्रत्ययः ।

अ-गस्तिः

ये धर्मादन्यत्र न गच्छन्ति तेऽगस्तयस्तेषु साधुः । – ऋ०, १/१७९/६

अगमपराधमस्यन्ति प्रक्षिपन्ति तेषु साधुः।

– ऋ०, १/१८०/८

अङ्गं वृक्षमस्यत्युत्पाटयति स अगस्तिः मुनिर्वा। – उ०को०, ४/१८०

१- अ (नञ्) + ✓गम्लृ – गतौ + ✓अश –कुटिलायां गतौ, अथवा + ✓असु – क्षेपणे + तिः प्रत्ययः ।

२- ✓अगि – गतौ + तिः प्रत्ययः सुडागमश्च बाहुलकात् (वसेस्तिः – उ०को०, ४/१८०) ।

अग्निः

अग्रणी सर्वोत्तमः सर्वेषु यज्ञेषु पूर्वमीश्वरस्यैव प्रतिपादनात्तस्यात्र ग्रहणम्। दग्धादिति विशेषणाद्भौतिकस्यापि च।

– ऋ०, १/१/१

अङ्गति सर्वान् पदार्थान् दग्ध्वा देशान्तरे प्रापयति तस्मै । – यजु०, २/२९

नेतारो नयन्ति श्रेष्ठान् पदार्थान् ।

– यजु०, ५/३४

अङ्गति गच्छति प्राप्नोति जानाति वा स अग्निः वह्निः प्रसिद्धो वा ।

– उ०को०, ४/५०

अच्यते प्राप्यते वा वेदादिभिः शास्त्रैर्विद्वद्भिश्चेत्यग्निः परमेश्वरः ।

– *सन्ध्योपासनम् ऋ० भा० भू०*

योऽञ्चति अच्यतेऽगत्यङ्गत्येति वा सोऽयमग्निः। – *स० प्र० प्रथमसमुल्लासः*

१. अग्र + ✓णीञ् – प्रापणे ।

२. अ (नञ्) + ✓क्नूयी – शब्दे उन्दे (क्लेदने) च, ✓अञ्चु – पूजार्थे ।

३. ✓अगि – गतौ, + नि प्रत्ययः (अङ्गेर्नलोपश्च – उ०को०, ४/५०) ।

४. ✓अञ्ज – व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, – अ, ✓दह – भस्मीकरणे > क आगम > ग > दग्ध > ग, ✓णीञ् – प्रापणे – नि, अत्र ✓अञ्ज, ✓दह, ✓णीञ् धातुत्रयप्रयोगत्वात् – अग्निः ।

अग्नितपः

येऽग्निना तापयन्ति ते । – ऋ०, ५/६१/४

अग्निः + ✓तप – दाहे + अच् प्रत्ययः ।

अग्रं

अङ्गति गच्छतीति अग्रं, प्रधानमुपरिभागो वा । – उ०को०, २/२८

✓अगि – गतौ + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) ।

अग्रुवः

या अग्रे गच्छन्ति ताः । – ऋ०, ३/२९/१३

या अग्रङ्गच्छन्ति ता नद्यः ।

– ऋ०, ४/१९/६

अग्रं गच्छन्त्यः सेनाः । – ऋ०, ७/२/५

(प्र०ब०व०) १. अग्र – √अगि – गतौ + रु प्रत्ययः (जत्र्वादयश्च – उ०को०, ४/१०२) ।
२. अग्र – √गम् – गमने + रु प्रत्ययः, अत्र ग्रलोपः, गमः टिलोपत्वात् – अग्रु ।

अग्रेपाभिः

येऽग्रे पान्ति रक्षन्ति तैः । – ऋ०, ८/३४/६

(तृ०ब०व०) – अग्रे + √पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

अग्रेगूः

अग्रे गच्छतीति अग्रेगूः सेवको वा ।

– उ०को०, २/६८

अग्र + √गम् – गतौ + डूः प्रत्ययः (भ्रमेश्च डूः – उ०को०, २/६८) ।

अग्रेगाः

योऽग्रे गच्छति सः । – यजु०, २७/३१

अग्रे + √गम् – गतौ + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) ततः अनुनासिकस्य आत्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

अग्रेवधाय

योऽग्रे पुरः शत्रून्वध्नाति हन्ति वा तस्मै ।

– यजु०, १६/४०

(च०ए०व०) – अग्रे + √वध – संयमने + अच् प्रत्ययः ।

अघशंसः

योऽघं पापं शंसति सः । – ऋ०, १/१२९/६

योऽघं पापं शंसति स दस्युः ।

– ऋ०, २/४२/३

योऽघानि पापानि कर्माणि शंसति सः ।

– यजु०, ३/३२

योऽघं पापं कर्तुं शंसति स स्तेनः ।

– यजु०, १३/११

आङ् > अ – समन्तात् + √हन् – हिंसागत्योः + √शंसु – स्तुतौ + अच् प्रत्ययः ।

अ-घ्नसत्

यो अघ्नेषु भोक्तव्येषु सीदति ।

– ऋ०, ६/४/४

अघ्न + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः।

अ-घ्न्या

यो न हन्यते न हन्तीति वा स अघ्न्यः प्रजापालको वा। अघ्न्या गौर्वा ।

– उ०को०, ४/११२

अ (नञ्) + √हन् – हिंसागत्योः + यक् प्रत्ययः (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२), धातोरुपधालोपो हस्य घत्वञ्चेति ।

अङ्कः

अञ्चति गच्छति येन तत् अङ्कः सङ्ख्याद्योतकं चिह्नं वा। – उ०को०, ४/२१६

√अञ्चु – गतिपूजनयोः + असुन् प्रत्ययः कुत्वञ्चापि (अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च – उ०को०, ४/२१६) ।

अङ्कतिः

अञ्चति गच्छति गमयति वा स अङ्कतिः वायुर्वा । – उ०को०, ४/६१

√अङ्क-पदे लक्षणे च + अतिः प्रत्ययः (अञ्चेः को वा – उ०को०, ४/६१) ।

अङ्कुरः

अङ्क्यते लक्ष्यते निःसृतं दृश्यते सः अङ्कुरः बीजोत्पादो वा ।

– उ०को०, १/३८

✓अङ्क-पदे लक्षणे च + उरच् प्रत्ययः (मन्दिवाशिमथिचति- चङ्क्यङ्किभ्य उरच् - उ०को०, १/३८)।

अङ्कुशः

अङ्कते लक्षयति येन स अङ्कुशः शस्त्रभेदो वा। - उ०को०, ४/१०७

✓अङ्क पद लक्षणे च + उशच् प्रत्ययः (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वल-पल्वलधिष्ण्यशल्याः - उ०को०, ४/१०७)।

अङ्कूषः

अङ्क्यते लक्षयतीति अङ्कूषः नकुलो वा। - उ०को०, ४/७६

✓अङ्क-पदे लक्षणे च + ऊषन् प्रत्ययः (पीयेरूषन् - उ०को०, ४/७६)।

अङ्गः

अङ्कितानि व्यञ्जकानि वा।

- यजु०, ८/२९

योऽङ्गति जानाति तत्सम्बुद्धौ।

- यजु०, १०/३२

अनक्ति व्यक्तीकरोतीति अङ्गः पक्षी वा।

- उ०को०, ४/२१६

✓अञ्चु - गतिपूजनयोः + असुन् प्रत्ययः क्रुत्वञ्चापि (अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च - उ०को०, ४/२१६)।

अङ्गारः

अङ्गति गच्छति स अङ्गारः, निर्धूमोऽग्नि-र्भूमिविकारो वा। - उ०को०, ३/१३४

अङ्ग + आरन् प्रत्ययः (अङ्गिमदिमन्दिभ्यः आरन् - उ०को०, ३/१३४)।

अङ्गिरः

पृथिव्यादीनां ब्रह्माण्डस्याङ्गानां प्राण-रूपेण शरीरावयवानां चान्तर्यामिरूपेण रसरूपोऽङ्गिरास्तत्सम्बुद्धौ। - ऋ०, १/१/६

अङ्गति गच्छति जानाति सोऽतिशयित-स्तत्संबुद्धौ तस्मै वा। - ऋ०, १/७५/२

अङ्गेषु रसभूतैः प्राणैः सह।

- ऋ०, १/१००/४

अङ्गति जानाति यो विद्वांस्तत्सम्बुद्धौ।

- ऋ०, १/११२/१८

अङ्गेषु रममाणः। - ऋ०, ५/८/४

अङ्गति प्रापयति यः सोऽङ्गिराः।

- यजु०, ३/३

अङ्गानां रसः। - यजु०, ५/९

अङ्गानां रस इव वर्तमानो यद्वाङ्गिभ्यो जीवात्मभ्यो सुखं राति ददाति सः।

- यजु०, ३४/१२

अङ्गति प्राप्नोति जानाति वा स अङ्गिराः, ईश्वरोऽग्निः, ऋषिभेदो वा।

- उ०को०, ४/२३६

✓अगि - गतौ + असि प्रत्ययः इरुडागमः (अङ्गेरसि - उ०को०, ४/२३६) > अङ्गि + ✓रा - दाने ✓रमु - क्रीडायाम् वा।

अङ्गुलिः

अङ्गन्ति प्राप्नुवन्ति याभिस्ताः।

- यजु०, १८/२२

अङ्गति चेष्टतेऽनेन सः अङ्गुलिः करशाखा वा। - उ०को०, ४/२

✓अगि - गतौ + उलि प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्य-ञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजि-ष्णुजिष्ठुजिसनस्यनिथिन्नुल्यसासानुकः- उ०को०, ४/२)।

अ-च्युतक्षित्

योऽच्युतान् नाशरहितान् पदार्थान् क्षियति निवासयति सः। - यजु०, ५/१३

अच्युतं क्षयति निवासयति सः।

- यजु०, ७/२५

अ(नञ्) + ✓च्युङ् – गतौ + क्तः प्रत्ययः > अच्युत + ✓क्षि – निवासगत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

अ-च्युतच्युत्

योऽच्युतेषु च्यवते ताँश्च्यावयति ।

– ऋ०, २/१२/९

योऽच्युतमचलन्तं च्यावयति ।

– ऋ०, ६/१८/५

अच्युत + ✓च्युङ् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

अ-जः

अजति प्रकाशं प्रक्षिप्य द्योतयति ।

– ऋ०, १/२३/१३

यः परमात्मा कदाचिन्न जायते सः ।

– ऋ०, १/६७/३

न जायते यः सः । – ऋ०, १/१६२/२

न जायते कदाचित् सः । – ऋ०, २/३१/६

यः कदाचिन्न जायते जगदीश्वरः ।

– ऋ०, ६/३५/१३

यः कदाचिन्न जायते स ईश्वरः ।

– ऋ०, ६/५०/१४

यः कदाचिन्न जायते । – यजु०, ५/३३

यो न जायते सः । – यजु०, ३४/५३

योऽजति सृष्टिं प्रति सर्वान् प्रकृत्यादीन् पदार्थान् प्रक्षिपति जनयति कदाचिन्न जायते सोऽजः । – स० प्र० प्रथम समुल्लासः

१- अ (नञ्) + ✓जनी – प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) ।

२- ✓अज – गतिक्षेपणयोः + अच् प्रत्ययः (नन्दिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः – अष्टा०, ३/१/१३४) ।

अजकावं

योऽजान् जीवान् कावयति पीडयति तम्।

– ऋ०, ७/५०/१

अज + ✓कु – शब्दे हिंसार्थे च + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

अजातिः

समन्ताज्जातिर्जननं यस्मिन् कुले तत् ।

– ऋ०, ५/२/५

आङ् > अ – समन्तात् + ✓जनी – प्रादुर्भावे + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

अजिः

अनक्ति व्यनक्ति कार्यमिति अजिः प्रेषणकर्त्ता वा । – उ०को०, ४/१४०

✓अज – गतिक्षेपणयोः + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०) ।

अजिनं

अजति गच्छति क्षिपति वा तत् अजिनं चर्म वा । – उ०को०, २/४८

✓अज – गतिक्षेपणयोः + इनच् प्रत्ययः (अजेरज च – उ०को०, २/४८) ।

अजिरं

अजन्ति गच्छन्ति यत्र तत् अजिरं अङ्गनं गृहाग्रभागः । – उ०को०, १/५३

✓अज – गतिक्षेपणयोः + किरच् प्रत्ययः (अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः – उ०को०, १/५३) ।

अज्रान्

येऽजन्ति नित्यङ्गच्छन्ति तान् ।

– ऋ०, ४/१९/७

(द्वि०ब०व०) – ✓अज – गतिक्षेपणयोः + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

अज्मं

अजन्ति प्रक्षिपन्ति शत्रून् यस्मिंस्तत्र ।

– ऋ०, १/११२/१७

अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्मार्गे तत् ।

– ऋ०, ३/२/१२

अजन्ति गच्छन्ति येषु सङ्ग्रामेषु ।

– ऋ०, ५/८७/७

अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्तं मार्गम् ।

– यजु०, २९/२१

✓अज – गतिक्षेपणयोः + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

अञ्चतिः

अञ्चति गच्छति पूजयति वा स अञ्चतिः वायुर्वा । – उ०को०, ४/६१

✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + अतिः प्रत्ययः । (अञ्चेः को वा – उ०को०, ४/६१) ।

अञ्जलिः

अनक्ति व्यक्तं करोतीति अञ्जलिः संयुतौ करौ वा । – उ०को०, ४/२

✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + अलिच् प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यःकतिच्य-तुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नुल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२) ।

अञ्जिष्ठः

अनक्ति प्रकटयति पदार्थानिति अञ्जिष्ठः सूर्यो वा । – उ०को०, ४/२

✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + इष्ठच् प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यःकतिच्य-तुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नु ल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२) ।

अटविः

वाति वायुवद् गच्छतीति विः पक्षी वा। अटन्ति वयोऽस्यामिति अटविः नगरी ।

– उ०को०, ४/१३४

✓अट – गतौ + अच् प्रत्ययः > अट + विः पक्षीनाम (वातेर्डिच्च – उ०को०, ४/१३४) ।

अणुः

अणति शब्दयतीति अणुः अतिसूक्ष्मं वा। अणन्ति शब्दायन्ते यैस्तेऽणवोऽन्नविशेषा वा । – उ०को०, १/८

✓अण – शब्दार्थः + उः प्रत्ययः (अणश्च – उ०को०, १/८) ।

अण्डः

अमन्ति संप्रयोगं प्राप्नुवन्ति येन स अण्डः प्राण्यङ्गावयवो वा । – उ०को०, १/११४

✓अम – गत्यादिषु + डः प्रत्ययः (जमन्ताद् डः – उ०को०, १/११४) ।

अतसः

अतति निरन्तरं गच्छतीति अतसः वायुर्वा।

– उ०को०, ३/११७

✓अत – सातत्यगमने + असच् प्रत्ययः (अत्यविच-मितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

अ-तमेरुः

न ताम्यति यः स यज्ञकर्त्ता मनुष्यः ।

– यजु०, १/२३

अ (नञ्) + ✓तमु – कांक्षायां + एरु प्रत्ययः ।

अतिथिः (अ-तिथिः)

न विद्यते नियता तिथिर्यस्य तम् ।

– ऋ०, १/५८/६

अतति निरन्तरं गच्छति भ्रमतीति अतिथिः अकस्मादागतः सज्जनो वा । न विद्यते नियता तिथिरस्येति । – उ०को०, ४/२

१- ✓अत – सातत्यगमने + इथिन् प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः-

कलिच्युतुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नु ल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२)।

२- अ (नञ्) + तिथिः > अ-तिथिः ।

अतिथिग्वं

योऽतिथीन् गच्छति गमयति येन वा तम्।

– ऋ०, १/५३/१०, ४/२६/३

योऽतिथीन् गच्छति तम् ।

– ऋ०, ६/१८/१३

✓अत – सातत्यगमने + इथिन् प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जि-वन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यःकलिच्युतुजलिजिष्णु-जिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नु ल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२) अतिथि + ✓गम्लृ – गतौ + ड्व प्रत्ययः । अथवा अ(नञ्) + तिथिः अ – तिथिः ।

अतिपारयः

योऽत्यन्तं पारयति सः । – ऋ०, ६/४७/६

अति + ✓पार – कर्मसमाप्तौ + शः प्रत्ययः (अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसा-तिसाहिभ्यः शः – अष्टा०, ३/१/१३८) ।

अतिष्कद्वरीं

अतिशयेन या स्कन्दति जानाति ताम्।

– यजु०, ३०/१५

(द्वि०ए०व०) अति + ✓स्कन्दिर् – गतिशोषणयोः + क्वरप् प्रत्ययः।

अत्कं

अतति व्याप्नोति तं वायुम् ।

– ऋ०, ४/१६/१३

अतति निरन्तरं गच्छतीति अत्कः पथिकः शरीरावयवो वा । – उ०को०, ३/४३

✓अत – सातत्यगमने + कन् प्रत्ययः (इण्भीकापाश-ल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को०, ३/४३) ।

अत्नः

अतति निरन्तरं गच्छतीति अत्नः सूर्यो वा। – उ०को०, ३/६

✓अत – सातत्यगमने + नः प्रत्ययः (धापृवस्य-ज्यतिभ्यो नः – उ०को०, ३/६) ।

अत्यः

येऽतन्ति मार्गान् व्याप्नुवन्ति तान् ।

– ऋ०, १/१२६/४

अतति व्याप्नोतीति । – ऋ०, १/१४९/३

अतति व्याप्नोत्यध्वानमश्वम् ।

– ऋ०, ५/२५/६

अतति व्याप्नोति मार्गं सः ।

– ऋ०, ५/३०/१४

अतति व्याप्नोति तत्रभवम् ।

– ऋ०, ५/४४/३

अतन्ति सर्वत्र व्याप्नुवन्ति त आकाशादयः।

– ऋ०, ५/५६/२

अतति व्याप्नोत्यध्वानम् । – ऋ०, ६/२/८

येऽतन्त्यध्वानं व्याप्नुवन्ति ते ।

– ऋ०, ७/५६/१६

अतितुं व्याप्तुं योग्यम् । – यजु०, १२/४७

योऽतति सततं गच्छति सः ।

– यजु०, २२/१९

योऽतति व्याप्नोत्यध्वानम् सोऽश्वः ।

– यजु०, ३३/७५

✓अत – सातत्यगमने + यत् प्रत्ययः (अघ्न्यादयश्च, – उ०को०, ४/११२) ।

अत्रिः

अविद्यमानान्याध्यात्मिकादीनि त्रीणि दुःखानि यस्मिन् तस्मै सुखाय ।

– ऋ०, १/११९/६

अविद्यमानानि त्रीण्याध्यात्मिकाधि-भौतिकाधिदैविकानि दुःखानि यस्मिन् व्यवहारे तस्मै । – ऋ०, १/११९/७

न सन्ति त्रीणि भूतभविष्यद्वर्तमान-कालजानि दुःखानि यस्य तस्मै सर्वदा सुखसम्पन्नाय। – ऋ०, १/१८०/४

अविद्यमानत्रिविध दुःखः। – ऋ०, ७/७८/४

अत्ति भक्षयतीति अत्रिः पापं वा। अत्रिः मुनिभेदो वा । – उ०को०, ४/६८

१. अ (नञ्) + त्रिः > अत्रिः।

२. ✓अद् – भक्षणे + त्रिप् प्रत्ययः (अदेस्त्रिनिश्च – उ०को०, ४/६८)।

अ-त्रिवत्

न विद्यन्ते त्रय आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकास्तापा यस्य तद्वत्।

– ऋ०, १/४५/३

अ (नञ्) + ✓त्रि + वतिः प्रत्ययः तुल्यार्थे।

अ-थर्यः

संशयरहितः। थर्वति संशेते यः स थर्य्यो न थर्य्योऽथर्यस्तत्सम्बुद्धौ। – यजु०, ३/३७

अ (नञ्) + ✓थर्व – गतिकर्मा, वर्णव्यत्ययेन वस्य यकारः।

अ-दब्धासः

दम्भाहंकाररहिताः अनुपहिंसिताः।

– यजु०, ३/१८

(प्र०ब०व०) – अ (नञ्) + ✓दम्भु – दम्भने + क्त प्रत्ययः अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमः (आज्जसेरसुक् – अष्टा०, ७/१/५०)।

अ-दाभ्यः

दभितुं हिंसितुं योग्यानि दाभ्यानि तान्यविद्यमानानि यस्य तत्संबुद्धौ।

– ऋ०, १/३१/१०

अ (नञ्) + ✓दभ्र – दम्भने + ण्यत् प्रत्ययः।

अ-देवत्रात्

देवान् त्रायते यस्मात्तद्विरुद्धात्।

– ऋ०, ५/६१/६

(पं०ए०व०) अ (नञ्) + ✓दिवु – क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + अच् प्रत्ययः > देव +✓त्रैङ् – पालने + कः प्रत्ययः।

अ-दृष्टाः

ये न दृश्यन्ते ते विषधारिणो जीवाः।

– ऋ०, १/१९१/१

ये न दृश्यन्ते ते। – ऋ०, १/१९१/५

(प्र०ब०व०) – अ (नञ्) + ✓दृशिर्-प्रेक्षणे + क्त प्रत्ययः।

अ-दृष्टहा

योऽदृष्टमन्धकारं हन्ति सः।

– ऋ०, १/१९१/८

यो गुप्तान् विषान् हन्ति सः।

– ऋ०, १/१९१/९

अदृष्ट + ✓हन् – हिंसागत्योः + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१)।

अद्गः

अत्ति वाऽद्यते भक्ष्यतेऽसौ अद्गः पुरोडाशो वा। – उ०को०, १/१२३

✓अद् – भक्षणे + गन् प्रत्ययः (गन् गम्यद्योः – उ०को०, १/१२३)।

अद्भुतं

अद् भवतीति अद्भुतम् आश्चर्यम्।

– उ०को०, ५/१

✓अद् – भक्षणे + ✓भू – सत्तायां + डुतच् प्रत्ययः (अदिभुवो डुतच् – उ०को०, ५/१)।

अद्मनिः

अत्तीति अद्मनि अग्निर्वा।

– उ०को०, २/१०५

✓अद् – भक्षणे + अनिः प्रत्ययः मुडागमश्च (अदेर्मुद च – उ०को०, २/१०५)।

अद्मसदः

योऽद्मानि सादयति परिपचति सः।

– ऋ०, १/१२४/४

योऽद्मसु भोक्तव्येषु सीदति।

– ऋ०, ६/४/४

येऽद्मस्तव्येषु सीदन्ति। – ऋ०, ६/३०/३

(प्र०ब०व०) ✓अद – भक्षणे + मनिन् प्रत्ययः>अद्म + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः।

अद्रिः

यौ न द्रवतो विनश्यतः कदाचित्तौ।

ऋ० १/१०९/३

योऽत्ति अदन्ति यत्रेति वा स अद्रिः पर्वतो मेघो वृक्षः सूर्यो वा। – उ०को०, ४/६५

१. अ (नञ्) + ✓द्रु-गतौ + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् - उ०को० ४/११८)

२. ✓अद् – भक्षणे + क्रिन् प्रत्ययः (अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, ४/६५) ।

अद्रिजाः

योऽद्रेर्मेघाज्जातः । – ऋ०, ४/४०/५

यो मेघपर्वतवृक्षादीन् जनयति सः ।

– यजु०, १०/२४

योऽद्रीन्मेघान् जनयति । – यजु०, ९२/१४

✓अद् – भक्षणे + क्रिन् प्रत्ययः (आदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, ४/६५) > अद्रि + ✓जनी – प्रादुर्भावे + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) ततः आत्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

अद्रिजूतः

योऽद्रौ मेघे जवति सद्यो गच्छति ।

– ऋ०, ३/५८/८

अद्रि + ✓जू – (सौत्रधातु) तीब्रतायां गतौ + क्तः प्रत्ययः ।

अधराचीः

योऽधोऽञ्चति तम् । – ऋ०, २/१७/५

या अधरान् नीचानञ्चन्ति ताः ।

– यजु०, १६/५

अधर + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + ख प्रत्ययः।

अधिष्ठानं

अधितिष्ठन्ति यस्मिन्निति तत् ।

– यजु०, ७/१३

अधि + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + ल्युट् (अन) प्रत्ययः।

अधिषवण्या

अधिगतं सुन्वन्ति याभ्यां ते अधिषवणी तयोर्भवे । – ऋ०, १/२८/२

अधि + ✓षुञ् – अभिषवे + ल्युट् (अन) प्रत्ययः।

अ-ध्रिगवे

शत्रुभिरध्रयोऽसहमाना वीरास्तान् गच्छति प्राप्नोति तस्मै । – ऋ०, १/६१/१

योऽध्रीन्मन्त्रान् गच्छति जानाति तत्सम्बुद्धौ।

– ऋ०, ३/२१/४

योऽधृन्धारकान् गच्छन्ति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ५/१०/१

(च०ए०व०) – अ (नञ्) + ✓धृङ् – अवध्वंसने + क्रिन् प्रत्ययः (अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, ४/६५) > अध्रि + ✓गाङ् – गतौ + कुः प्रत्ययः (औणादिकः) वर्ण व्यत्ययत्वात् कुः प्रत्ययस्य गुः, एतयोः पदयोः समासः ।

अ-ध्रुक्

यो न द्रुह्यति । – ऋ०, ६/५/१

यः कदाचिन्न द्रोग्धि । – ऋ०, ६/५१/५

यः कञ्चन न द्रोग्धि । – ऋ०, ६/६२/४

अ (नञ्) + ✓द्रुह – अभिकांक्षायां + क्विप् प्रत्ययः ।

अ-ध्वर्युः

यो अध्वरं यज्ञं युनक्ति तत्सम्बुद्धौ ।

– यजु०, २०/३१

अध्वरं यज्ञं यातीति अध्वर्युः याजकः ।

– उ०को०, १/३७

१. अ (नञ्) + ✓ध्वर – हिंसाकर्मा + ✓युजिर – योगे + क्युः प्रत्ययः, टिलोपश्च ।

२. अध्वर + ✓या प्रापणे + कु प्रत्ययः (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७) ।

अ-ध्वरकृतं

अध्वरं करोति येन सामग्रीसमूहेन तम् ।

– यजु०, १/२४

अध्वर + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९)।

अध्वा

अत्ति भक्षयतीति अध्वा मार्गो वा ।

– उ०को०, ४/११६

✓अद् – भक्षणे + क्वनिप् प्रत्ययः धातोर्दकारस्य धत्वञ्च (अदेर्ध च – उ०को०, ४/११६) ।

अनः

अनिति जीवति येनेति अनः ओदनं पक्वान्नं वा । – उ०को०, ४/१८९

✓अन – प्राणने + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

अन्-अन्तं

न विद्यतेऽन्तोऽवधिर्मर्यादा यस्य तदनन्तम्।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

अन् (नञ्) + अन्तम् ।

अन्-अपावृत्

यो नापवृणोति। – ऋ०, ६/३२/५

अन् (नञ्) + अप + ✓वृञ् – वरणे + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/९६), ततः पूर्वपदस्य च दीर्घः (नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ – अष्टा०, ६/३/११६) ।

अन्-अभिशस्तिः

यन्नाभिशस्यतेऽभिहिंस्यते तत् ।

– यजु०, ५/५

अन् (नञ्) + अभि + ✓शसु – हिंसायां + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

अन्-अभिशस्तेन्यं

यदनभिशस्तेऽविद्यमानहिंसने नयति तत्।

– यजु०, ५/५

१. अनभिशस्ति + एण्यः प्रत्ययः।
२. अनभिशस्ति + ✓णीञ् – प्रापणे + क्विप् प्रत्ययः।

अन्-आधृष्टाः

धर्षितुं निवारयितुमनर्हाः । – ऋ०, १/११/४

यत्र समन्ताद् धृष्यन्त इत्यनाधृष्ट्यम् ।

– यजु०, १/३१

यन्न धृष्यते तेजस्तत् । – यजु०, ५/५

न केनाऽपि धर्षितुं योग्यम् ।

– यजु०, ५/५

यत्समन्तान्न धृष्यते तत्तेजः ।

– यजु०, ५/९

शत्रुभिरधर्षिताः । – यजु०, १०/४

✓अन् (नञ्) + आङ् + ✓ञिधृषा – प्रागल्भ्ये + क्तः प्रत्ययः ।

अन्-आनुदः

येऽनुददति तेऽनुदा, न विद्यन्तेऽनुदा यस्य सः। – ऋ०, २/२३/११

अन् (नञ्) + अनु + ✓दा – दाने + कः प्रत्ययः।

अन्-आभुवः

ये समन्ताद्धर्माचरणे भवन्ति त आभुवो नाभुवोऽनाभुवस्तान् । – ऋ०, १/५१/९

(प्र०ब०व०) – अन् (नञ्) + आङ् + ✓भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

अनिलः

अनिति जीवति जीवयति वा स अनिलः वायुर्वा । – उ०को०, १/५४

✓अन – प्राणने + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्यः इलच् – उ०को०, १/५४) ।

अ-निपद्यमानं

योमन आदीनीन्द्रियाणि न निपद्यते प्राप्नोति तम्। – ऋ०, १/१६४/३१

अ (नञ्) + नि + ✓पद – गतौ + शानच् प्रत्ययः।

अ-निमानः

अविद्यमानं निमानं परिमाणं यस्य सः। – ऋ०, १/२७/११

अ (नञ्) + नि + ✓माङ् – माने + ल्युट् प्रत्ययः।

अनीकं

अनिति जीवयतीति अनीकं विरुद्धं सैन्यं वा। – उ०को०, ४/१७

✓अन – प्राणने + ईकन् प्रत्ययः (अनिहृषिभ्यां किच्च – उ०को०, ४/१७)।

अनुपत्

अनु पश्चात् प्राप्यते या सा। –यजु० १५/८

अनु + ✓ पद् - गतौ + क्विप् प्रत्ययः (सम्पदादिभ्यः क्विप्- अष्टा० वा० ३/३/९४)।

अनुरुत्

योऽनुरौत्युपदिशति। – ऋ०, ३/५५/५

अनु + ✓रु – शब्दे + क्विप् प्रत्ययः।

अनुरुधं

योऽनुरुणद्धि तम्। – यजु०, ३०/९

(द्वि०ए०व०) अनु + ✓रुधिर् – आवरणे + क्विप् प्रत्ययः।

अनुष्टुप्

अनुष्टोभते स्तभ्नात्यज्ञानं यः। – यजु०, ८/४७

यया पठित्वा पुनः सर्वा विद्या अन्येभ्यः स्तुवन्ति सा। – यजु०, १०/१३

अनुस्तौति यया सा। – यजु०, १४/१०

श्रुत्वा पश्चात् स्तुभ्नाति जानाति शास्त्राणि यया मननक्रियया सा। – यजु०, १५/५

ययानुष्टोभते सा। – यजु०, २३/३३

अनु + ✓ष्टु – स्तुतौ / ✓ष्टुभ् – स्तम्भने + क्विप् प्रत्ययः।

अनूचीना

यैरन्वञ्चन्ति जानन्ति तानि। – यजु०, ३३/५४

(प्र०ब०व०) अनु + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + ख प्रत्ययः ततः खस्येनादेशः (विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियां – अष्टा०, ५/४/८)।

अनृतुपाः

य ऋतून् पाति स ऋतुपा न ऋतुपा अनृतुपाः। – ऋ०, ३/५३/८

अन् (नञ्) + ✓ऋ – गतिप्रापणयोः + तु प्रत्ययः (अर्त्तेश्च तु – उ०को०, १/७२) > अनृतु + ✓पा – रक्षणे + अच् प्रत्ययः।

अनेहाः

न हन्यते विच्छिन्नो न भवतीति अनेहाः कालो वा। – उ०को०, ४/२२४

अ (नञ्) + ✓हन् – हिंसागत्योः + असुन् प्रत्ययः एहादेशश्च (नञि हन एह च – उ०को०, ४/२२४)।

अन्तः

अमति गच्छतीति अन्तः नाशः समीपं तत्स्वरूपं मनोहरं वा। – उ०को०, ३/८६

अमति गच्छति यत्रेति अन्तः मध्यं वा। – उ०को०, ५/६०

१. ✓अम – गत्यादिषु + तन् प्रत्ययः (हसिमृगिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६)।

२. ✓अम – गत्यादिषु + अरन् प्रत्ययः तुडागमश्च (अमेस्तुट् च – उ०को०, ५/६०)।

अन्तकाय

योऽन्तं करोति तस्मै । – यजु०, ३०/७

(च०ए०व०) – ✓अम – गत्यादिषु + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को० ३/८६) > अन्त + वुन् प्रत्ययः (कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् – उ०को०, ५/३५), ततः वोरकादेशः (युवोरनाकौ – ७/१/१) ।

अन्तरं

यदन्ते समीपे रमते तत् । – ऋ०, ६/७५/१९

अन्त + ✓रमु – क्रीडायां + डः प्रत्ययः ।

अन्तरिक्षसत्

योऽन्तरिक्ष आकाशे वा सीदति ।

– ऋ०, ४/४०/५

योऽन्तरिक्षेऽवकाशे सीदति ।

– यजु०, १०/२४

यो धर्मावकाशे सीदति । – यजु०, १२/१४

अन्तः + ✓ईक्ष – दर्शने + घञ् प्रत्ययः कर्मणि (अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् – अष्टा०, ३/३/१९) ततः धातोः इत्वं पृषोदरादित्वात् (पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् – अष्टा०, ६/३/१०९)> अन्तरिक्ष + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

अन्तयः

अनन्ति जीवन्ति विद्यादिसुखसाधनैर्येतेऽन्तयः। – ऋ०, १/८९/९

(प्र०ब०व०) ✓अन – प्राणने + तिन् प्रत्ययः औणादिकः।

अन्त्रं

अमति जानाति प्राप्नोति येन तत् अन्त्रं उदरनाडी वा । – उ०को०, ४/१६४

✓अम - गत्यादिषु + ष्ट्रन् प्रत्ययः (अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः - उ०को०, ४/१६४) ।

अन्दूः

अन्दति बध्नाति येन यया वा सा अन्दूः हस्तिबन्धनी श्रृङ्खला वा ।

– उ०को०, १/९३

✓अदि – बन्धने + कूः प्रत्ययः नुमागमश्च (अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषु – उ०को०, १/९३) ।

अन्धः

अद्यते यत्तदन्धोऽन्नम्। – यजु०, ८/५४

अद्यते भक्ष्यते तद् अन्धः अन्नमोदनो वा।

– उ०को०, ४/२०६

✓अद् – भक्षणे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) धातोः नुमादेशः तथा च धकारान्तादेशः (अदेर्नुम् धौ च – उ०को०, ४/२०६)।

अन्धुः

अमति रुजति गच्छति वेति अन्धुः कूपो वा। – उ०को०, १/२७

✓अम – गत्यादिषु + कु प्रत्ययः, अम धातोर्धुगादेशः (अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च – उ०को०, १/२७) ।

अन्नं

अत्तुं योग्यात् । – यजु०, २/२५

अनिति जीवयतीति अन्नं ओदनादिकं वा।

– उ०को०, ३/१०

✓अद् – भक्षणे / ✓अन – प्राणने वा + न प्रत्ययः (कृवृजृसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो नित् – उ०को०, ३/१०)।

अन्यः

अनिति जीवयतीति अन्यः इतरो वा ।

– उ०को०, ४/१०९

✓अन् – प्राणने + यः प्रत्ययः बाहुलकात् (माच्छाशसिभ्यो यः – उ०को०, ४/१०९) ।

अन्नादं

योऽन्नं यवादिकं सर्वमत्ति तम् ।

– यजु०, ३/५

अन्न + ✓अद – भक्षणे + अण् प्रत्ययः ।

अन्नाद्याय

अत्तुं योग्यमद्यमन्नं च तदद्यंचान्नाद्यं तस्मै।

– यजु०, ३/५

अन्तुं योग्यमद्यमन्नं च तस्मै । यद्वाऽन्नमोदनादिकं भोज्यं यस्मिंस्तस्मै ।

– यजु०, ३/६३

(च०ए०व०) – अन्न + ✓अद – भक्षणे + ण्यत् प्रत्ययः ।

अंसः

अमति गच्छति प्राप्नोति येन स अंसः स्कन्धो विभागो वा । – उ०को०, ५/२१

✓अम – गत्यादिषु + सन् प्रत्ययः (अमेः सन् – उ०को०, ५/२१) ।

अंहः

अमन्ति प्राप्नुवन्ति दुःखं येन तत् अंहः पापं वा । – उ०को०, ४/२१३

✓अम – रोगे + असुन् प्रत्ययः हुगागमश्च (अमेर्हुक् च – उ०को०, ४/२१३) ।

अंहतिः

हन्त्यनेनेति अहंतिः दानं वा ।

– उ०को०, ४/६२

✓हन् – हिंसागत्योः + अतिः प्रत्ययः, धातोः अंहादेशश्च (हन्तेरंह च – उ०को०, ४/६२) ।

अंह्रिः

अंहयति भाषतेऽसौ अंह्रिः पादो वा ।

– उ०को०, ४/६६

✓अंह – भाषार्थः + क्रिन् प्रत्ययः (वङ्क्र्यादयश्च – उ०को०, ४/६६) ।

अपः

या आप्नुवन्ति सर्वान् पदार्थान् ताः ।

– ऋ० १/२३/१८

आप्नुवन्ति याभिस्तासामुदकानाम् ।

– यजु०, ८/२४

आप्यते सुखं येन तत् अपः अपत्यं सुकर्म वा । – उ०को०, ४/२०८

✓आप्लृ – व्याप्तौ + असुन् प्रत्ययः धातोः ह्रस्वत्वं (आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा – उ०को०, ४/२०८) ।

अपधा

योऽपदधाति सः । – ऋ०, २/१२/३

अप + ✓धा – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/१/१३६) ।

अपत्यसाचं

यदपत्ये सचति व्याप्नोति तत् ।

– ऋ०, ६/७२/५

अप + ✓षच – समवाये + अण् प्रत्ययः ।

अपभर्त्ता

अपबिभर्त्ति दूरीकरोतीति। – ऋ०, २/३३/७

अप + ✓भृञ् – भरणे + तृच् प्रत्ययः ।

अपश्रितः

योऽपश्रयति सः । – ऋ०, ५/६१/१९

अप + ✓श्रिञ् – सेवायां + क्तः प्रत्ययः ।

अपवक्ता

विरुद्धवक्ता वाचयिता वास्ति तस्य ।

– ऋ०, १/२४/८

अप + ✓वच – परिभाषणे + तृच् प्रत्ययः ।

अ-पश्याः

ये न पश्यन्ति ते । – ऋ०, १/१४८/५

अ (नञ्) + ✓दृशिर् – प्रेक्षणे + श प्रत्ययः

(प्राघ्राध्माधेट्दृशः शः – अष्टा०, ३/१/१३७), श इत्यस्य पश्यादेशः ।

अपष्ठुः

अपतिष्ठति अपष्ठुः वामभागः प्रतिकूलः पदार्थो वा । – उ०को०, १/२५

अप + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कुः प्रत्ययः (अपदुः सुषूस्थः – उ०को०, १/२५) ।

अपहतं

अपहन्यते यत् तत् । – यजु०, १/१६

अप + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्त प्रत्ययः ।

अपानः

अपानयतीति दुःखं येन तस्मै ।

– यजु०, १३/२४

अपानयति दुःखं येन सः ।

– यजु०, २२/३३

अप + ✓अन – प्रापणे + घञ् प्रत्ययः ।

अपानदाः

या अपानं दुखदूरीकरणसाधनं प्रयच्छन्ति ताः। – यजु०, १७/१५

(प्र०ब०व०), अपान + ✓दा – दाने + अङ् प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/३/१०६) ।

अपानपाः

योऽपानं पाति । – यजु०, २०/३४

अपान + ✓पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

अ-पियन्तं

योऽप्येति तम् । – यजु०, २५/४३

(द्वि०ए०व०), अ (नञ्) + ✓पि – गतौ + शतृ प्रत्ययः ।

अपीच्यं

येऽप्यञ्चन्ति प्राप्नुवन्ति तेषु साधुम् । येनायमञ्चति तत्र भवेन ।

– ऋ०, १/८४/१५

– ऋ०, ७/६०/१०

अपि (अप) + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + यत् प्रत्ययः।

अ-पुरुषघ्नः

पुरुषान्न हन्ति सः । – ऋ०, १/१३३/७

अ (नञ्) + पुरुष + ✓हन् – हिंसागत्योः + टक् प्रत्ययः।

अप्तुः

आप्नोति व्याप्नोति सर्वान् पदार्थानिति अप्तुः शरीरं वा। उ०को० १/७५

✓आप्लृ – व्याप्तौ + तुः प्रत्ययः, धातोः ह्रस्वत्वं (आप्नोतेर्ह्रस्वश्च – उ०को०, १/७५) ।

अप्तुरः

मनुष्याणामपः प्राणान् तुतुरति विद्यादि-बलानि प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति च ते ।

– ऋ०, १/३/८

अप्स्वन्तरिक्षे त्वरन्ति ते ।

– ऋ०, १/११८/४

योऽपः प्राणान् जलानि वा तोरयति प्रेरयति तम् । – ऋ०, ३/२७/११

अप + ✓तुर – त्वरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

अप्नः

आप्यते सुखं येन तत् अप्नः ।

– उ०को०, ४/२०८

✓आप्लृ – व्याप्तौ + असुन् प्रत्ययः, धातोः ह्रस्वत्वं नुडागमश्च (आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा – उ०को०, ४/२०८) ।

अप्वा

आप्नोति यया सा अप्वा कण्ठस्थानं वा। – उ०को०, १/१५४

√आप्लृ – व्याप्तौ + वन् प्रत्ययः (शेवायह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवाः – उ०को०, १/१५४) धातोर्ह्रस्वत्वञ्च ।

अप्वे

या अपवाति शत्रुप्राणान् हिनस्ति तत्सम्बुद्धौ। – यजु०, १७/४४

अप + √वा – गतिगन्धनयोः + क्विप् प्रत्ययः, अपोऽकारलोपश्च ।

अप्सरसः

या अऽप्स्वन्तरिक्षे सरन्ति गच्छन्ति ताः ।
– ऋ०, ७/३३/९

ये अप्सु प्राणेषु सरन्त्यौ गच्छन्त्यौ ते।
– यजु०, १५/१५

अप्सु प्राणेषु सरन्त्यौ गती ।
– यजु०, १५/१८

या अप्सु सरन्ति ताः । – यजु०, १८/३८

या अप्स्वन्तरिक्षे सरन्ति ताः।
– यजु०, १८/३९

या अन्तरिक्षे जलादौ च सरन्ति गच्छन्ति ताः। – यजु०, १८/४१

या अप्सु प्राणेषु सरन्ति प्राप्नुवन्ति ताः ।
– यजु०, १८/४२

या अप्सु व्याप्येषु प्राणादिपदार्थेषु सरन्ति गच्छन्ति ताः । – यजु०, १८/४३

अप्सरति विरुद्धं गच्छतीति अप्सराः अथवाऽप्सु जलेषु प्राणेषु वा सरन्तीति अप्सरसः किरणा वा । अथवा न प्सान्ति भक्षयन्ति रक्षां कुर्वन्तीति अप्सरसः ।
– उ०को०, ४/२३७

१. (प्र०ब०व०) अप + √सृ – गतौ + असि प्रत्ययः (सर्त्तेरप्पूर्वादसिः – उ०को०, ४/२३७) । २. (प्र०ब०व०) अ (नञ्) + √प्सा – भक्षणे + असिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्य रुडागमश्च ।

अप्सां

योऽपो जलानि सनुते तम् ।
– ऋ०, १/९१/२१

योऽपो जलानि प्राणान् सनोति ददाति तम् । – यजु०, ३४/२०

(द्वि०ए०व०), अप् + √षण – सम्भक्तौ अथवा √षणु – दाने + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) ।

अप्सुक्षितः

येऽप्सु क्षियन्ति निवसन्ति ते ।
– ऋ०, १/१३९/११

प्राणेषु क्षियन्ति निवसन्ति ते ।
– यजु०, ७/१९

अप्सु (स०ब०व०) + √क्षि – निवासगत्योः + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९), ततः पूर्वपदस्य विभक्तेरलुक् (तत्पुरुषे कृति बहुलम् – अष्टा०, ६/३/१३) ।

अप्सुसदं

योऽप्सु प्राणेषु जलेषु वा सीदति तम् ।
– ऋ०, ३/३/५

यो जलेषु नौकादिषु सीदति तस्मै ।
– यजु०, १७/१२

अप्सु + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

अ–प्रहणं

योऽन्यायेन कञ्चिन्न प्रहन्ति ।
– ऋ० ६/४४/४

अ (नञ्) प्र + √हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

अ–प्रायुः

न विद्यते प्रगत प्रणष्ट आयुर्बोधो येषान्ते।
– ऋ०, १/८९/१

यन्न प्रैति नश्यति तत् । – ऋ०, ५/८०/३

अ (नञ्) + प्र + ✓ इण् – गतौ + उण् प्रत्ययः (छन्दसीणः – उ०को०, १/२)।

अ-प्रायुषे

यः प्रैति स प्रायुट् न प्रायुडप्रायुट् तस्मै ।

– ऋ०, १/१२७/५

(च०ए०व०), अ (नञ्) + प्र + ✓इण् – गतौ + उसिः प्रत्ययः। (एतेर्णिच्च – उ०को०, २/११९)।

अ-बन्धनः

योबध्नाति तद्भिन्नः । – ऋ०, ३/५५/६

अ (नञ्) + ✓बन्ध – बन्धने + ल्युट् प्रत्ययः ।

अ-बिभ्युषः

बिभेति यस्मात् स बिभीवा न बिभीवान् अबिभीवान् तस्य । – ऋ०, १/११/५

(ष०ए०व०), अ (नञ्) + ✓ञिभी – भये + क्वसुः प्रत्ययः (क्वसुश्च – अष्टा०, ३/२/१०७) द्वित्वं, अभ्यासस्य ह्रस्वत्वञ्च (ह्रस्वः – अष्टा०, ७/४/५९), जश्त्वं (अभ्यासे चर्च्च – अष्टा०, ८/४/५४) वस्य सम्प्रसारणं (वसोः सम्प्रसारणम् – अष्टा०, ६/४/१३१) षत्वं (शासिवसिघसीनाञ्च – अष्टा०, ८/३/६०) ततः इयङादेशस्य यणादेशः (एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य – अष्टा०, ६/४/८२)।

अब्जाः

योऽप्सु जयति तस्मै । – ऋ०, २/२१/१

योऽद्भ्यो जातः । – ऋ०, ४/४०/५

अप्सु जातम् । – ऋ०, ७/३४/१६

योऽपो जनयति । – यजु०, १०/२४

योऽपः प्राणान् जनयति । – यजु०, १२/१४

आप इत्येव। आप्यते यत् तद् अब्जः रूपम्। अद्भ्यो जात इति निर्वचने अब्जः कमलं वा । – उ०को०, ४/२०९

आप > अप + ✓जनी – प्रादुर्भावे + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) ततः अनुनासिकस्य आत्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१)।

अब्दः

अवति रक्षणादिकं करोतीति अब्दः संवत्सरोऽवसरो मेघो वा ।

– उ०को०, ४/९८

१. ✓अव – रक्षणादिषु + दन् प्रत्ययः निपातनात् (अब्दादयश्च – उ०को०, ४/९८)।

२. अप् + ✓डुदाञ् दाने + कः प्रत्ययः ।

अ-भयसनि

अभयं सनति सम्भजति येन ।

– यजु०, ११/४८

अ (नञ्) + ✓ञिभी – भये + अच् प्रत्ययः (एरच्-अष्टा०, ३/३/५६) > अभय+✓षण – सम्भक्तौ + इ प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थि-चरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०)।

अभिक्रोशकं

योऽभितः क्रोशति आह्वयति तम् ।

– यजु०, ३०/२०

अभि + ✓क्रुश – आह्वाने रोदने च + ण्वुल् प्रत्ययः।

अ-भिक्षदां

ये भिक्षां न ददति तेषाम् ।

– ऋ०, ६/५०/१

(ष०ब०व०) – अ (नञ्) + ✓भिक्ष – भिक्षायां-लाभेऽलाभे च + ✓दा – दाने + कः प्रत्ययः ।

अभिख्या :

ये अभितः ख्यान्ति ते । – ऋ०, १/१४८/५

(प्र०ब०व०) अभि + ✓ख्या – प्रकथने + कः प्रत्ययः ।

अभिघ्नते

य आभिमुख्येन हन्ति तस्मै ।

– यजु०, १६/४६

(च०ए०व०) अभि + √हन् – हिंसागत्योः + शतृ प्रत्ययः ।

अभिजिता

अभिमुख्यगतान् शत्रून् जयति येन तेन ।
– यजु०, १५/७

(तृ०ए०व०) अभि + √जि – जये + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

अभिद्रुहे

योऽभिद्रुह्यति तस्मै । – ऋ०, २/२७/१६

(च०ए०व०), अभि + √द्रुह – जिघांसायां + क्विप् प्रत्ययः ।

अभिद्यवः

अभितः सर्वतो द्यवो दीप्ता विद्या विद्युदादयः पदार्थाः साधिता यैस्ते ।
– ऋ०, १/४७/४

अभिगता द्यवो दीप्तयो येषां ते ।
– ऋ०, १/१२७/७

अभितो द्यवः सूर्यकिरणा इव देदीप्यमानाः । – ऋ०, १/१३४/२

(प्र०ब०व०) – अभि + √द्युत् – दीप्तौ + डु प्रत्ययः ।

अभिधा

योऽभिदधाति सः । – यजु०, २२/३

अभि + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः ।

अभिध्रुक्

अभितो द्रोहं कुर्वन् । – ऋ०, १/१२२/९

अभि + √द्रुह – अभिजिघांसायां + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

अभिमातिषाहः

योऽभिमातीन् सहन्ते । – ऋ०, २/४/९

येऽभिमात्याऽभिमानेन युक्ताञ्छत्रून् सहन्ते।
– ऋ०, ६/७/३

येऽभिमानयुक्तान् शत्रून् सोढुं शक्नुवन्ति।
– ऋ०, ६/६९/४

येऽभिमातीनभिमानयुक्तान् शत्रून् सहन्ते निवारयन्ति । – यजु०, १२/११३

(प्र०ब०व०) – अभि + √माङ् – माने + क्तिन् प्रत्ययः > अभिमाति + √षह् – मर्षणे + ण्वि प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३) ।

अभिमातिहा

योऽभिमानयुक्तं शत्रुं हन्ति तम् ।
– ऋ०, ३/५१/३

येऽभिमिमत इत्यभिमातयस्तान् हन्ति सः।
– यजु०, ५/२४

अभिमाति + √हन – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः, धातोरुपधादीर्घः (सौ च – अष्टा०, ६/४/१३) ।

अभिमृशे

आभिमुख्येन मृशन्ति सहन्ते येन तस्मै ।
– यजु०, ११/२४

(च०ए०व०), अभि + √मृष – तितिक्षायां + क्विप् प्रत्ययः ।

अभिम्लातः

अभितो म्लायतीति अभिम्लातः हर्षक्षीणो वा । – उ०को०, ३/८६

अभि + √म्लै – हर्षक्षये + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

अभियुग्वा

योऽभियुज्यते वन्यते विभज्यते तेन ।
– ऋ०, ६/४५/१५

योऽभितो युङ्क्ते सः । – यजु०, ३९/७

अभि + √युजिर् – योगे + क्वनिप् प्रत्ययः ।

अभियुजः

या अभिमुख्येन युज्यन्ते ताः प्रजाः ।

– ऋ०, ३/११/६

योऽभियुङ्क्ते तस्य । – ऋ०, ४/३८/८

या आभिमुख्येन युञ्जते ताः शत्रुसेनाः ।

– ऋ०, ५/४/५

या अभियुङ्क्ते ताः । – ऋ०, ६/२५/२

अभि + ✓युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

अभिशस्तिचातनः

योऽभिशस्ति हिंसां चातयति सः ।

– ऋ०, ३/३/६

अभि + ✓शसु – हिंसायां + क्तिन् प्रत्ययः > अभिशस्ति + ✓चते – याचने + ल्यु प्रत्ययः (नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः – अष्टा०, ३/१/१३४), योः अनादेशः (युवोरनाकौ – अष्टा०, ७/१/१) ।

अभिशस्तिपावा

योऽभिशस्तेराभिमुख्याद्धिंसनात् पाति रक्षति। – यजु०, ५/४

योऽभिशस्तेहिंसनात् पाति रक्षति ।

– यजु०, ५/५

अभिशस्ति + ✓पा – रक्षणे + वनिप् प्रत्ययः (आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च – अष्टा०, ३/२/७४)।

अभिश्रावाय

य अमितः शृणोति श्रावयति वा तत्।

– ऋ०, १/१८५/१०

(च०ए०व०) – अभि + ✓श्रु – श्रवणे + अण् प्रत्ययः ।

अभिष्टिभिः

अभितः सर्वतो यजन्ति संगच्छन्ति याभिस्ताभिः । – ऋ०, १/१२९/९

(तृ०ब०व०) – अभि + ✓इष् – गतौ इच्छायां वा + क्तिन् प्रत्ययः (मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः – अष्टा०., ३/३/९६) ।

अभिष्टिकृत्

योऽभिष्टं करोति सः । – ऋ०, ४/११/४

योऽभिष्टि सर्वत इष्टं सुखं करोति सः ।

– यजु०, २०/४८

अभिष्टि + ✓कृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्चेति ।

अभिस्वरे

योऽभितः स्वरति शब्दयति तस्मिन् ।

-ऋ०, ३/४५/२

(स०ए०व०) अभि + ✓स्वृ – शब्दोपतापयोः – अच् प्रत्ययः ।

अभीवर्त्तः

अभितः सर्वतः साधनैः पूर्णो वर्तते सोऽभीवृतम् । – ऋ०, १/३५/४

य अभिमुख्ये वर्त्तते सः । – यजु०, १४/२३

अभि + ✓वृतु – वर्तने + क्त प्रत्ययः, पूर्व पदस्य दीर्घश्चेति ।

अभीशवः

अभितोऽश्नुवते व्याप्नुवन्ति मार्गान्यैस्ते रश्मयो हया वा । – ऋ०, १/३८/१२

(प्र०ब०व०) – अभि + ✓अशूङ् – व्याप्तौ + उण प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१) ।

अभीषाट्

योऽभिसहते सः । – ऋ०, ७/४/८

अभि + ✓षह – मर्षणे + ण्वि प्रत्ययः, (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३) तथा साढः षत्वं (सहे साढः सः – अष्टा०, ८/३/५६), ततः पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३७) ।

अ-भोग्घनः

ये भोज्यन्ते ते भोजो हन्यन्ते ते हनः। भोजश्च ते हनो भोग्घनः न भोग्घनोऽ-भोग्घनस्ते । – यजु०, १/६४

अ (नञ्) + √भुज – पालनाभ्यवहारयोः + घञ् प्रत्ययः > अभोग् + √हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः, हकारस्य घत्वम्। (बहुलं छन्दसि – अष्टा०, ३/२/८८) ।

अभ्रकं

अभ्रति गच्छति येन तत् अभ्रकं औषधं संज्ञा वा । – उ०को०, २/३२

√अभ्र गतौ + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो-रपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) वोः अकादेशश्च।

अमतः

अमति गच्छतीति अमतः रेणुर्वा ।

– उ०को०, ३/११०

√अम – गत्यादिषु + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजिप-र्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् – उ०को०, ३/११०)।

अमतिः

अमति गच्छतीति अमतिः कालो वा ।

– उ०को०, ४/५९

√अम – गत्यादिषु + अतिः प्रत्ययः (अमेरतिः – उ०को०, ४/५९) ।

अमत्रं

अमति प्राप्नोति यत्र तत् अमत्रं पात्रं वा ।

– उ०को०, ३/१०५

√अम – गत्यादिषु + अत्रन् प्रत्ययः (अमिनक्षियजिब-धिपतिभ्योऽत्रन् – उ०को०, ३/१०५) ।

अमनिः

अमतीति अमनिः गतिर्वा ।

– उ०को०, २/१०२

√अम – गत्यादिषु + अनिः प्रत्ययः (अर्तिसृधृधम्य-म्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) ।

अमवन्तः

अमानां रोगाणां गमनागमनबलानां वा संबन्धो विद्यते येषान्ते। अमन्ति रोगं प्राप्नुवन्ति यद्वाऽमन्ति गच्छन्त्यागच्छन्ति बलयन्ति यैस्तेऽमाः । – ऋ०, १/३८/७

(प्र०ब०व०) √अम – गत्यादिषु रोगे च + वति प्रत्ययः ।

अमाजूः

योऽमा गृहे जूर्यति तद्वत् । – ऋ०, २/१७/७

अमा-(गृहनाम) + √जॄ – वयोहानौ + क्विप् प्रत्ययः, छन्दसि ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशः (बहुलं छन्दसि – अष्टा०, ७/१/१०३) ।

अमित्रः

अमति गच्छतीति अमित्रः शत्रुः।

– उ०को०, ४/१७४

√अम – गत्यादिषु + इत्र प्रत्ययः (अमेर्द्विषति चित् – उ०को०, ४/१७४) ।

अ-मित्रहा

यो येन वाऽमित्रान् शत्रून् हन्ति सः ।

– यजु०, ५/२४

अ (नञ्) + मित्र + √हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः धातोरुपधादीर्घश्च (सौ च – अष्टा०, ६/४/१३) ।

अमीवचातनः

अमीवान् ज्ञानादीन् ज्वरादींश्च रोगान् चातयति हिनस्ति तम् । – ऋ०, १/१२/७ योऽमीवान् रोगान् शातयति सः ।

– यजु०, १२/८०

१. √अम – रोगे + ईव प्रत्ययः > अमीव + √चत – हिंसायां + ल्यु प्रत्ययः (नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः – अष्टा०, ३/१/१३४) ।

२. अमीव + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + ल्युट् प्रत्ययः, वर्णव्यत्ययत्वात् शकारस्य चकारः ।

अमीवहा

अमीवानामविद्यादीनां ज्वरादीनां वा हन्ता।
– ऋ०, १/९१/१२

योऽमीवान् रोगान् हन्ति । – ऋ०, ७/५५/१

योऽमीवानविद्यादिरोगान् हन्ति सः ।
– यजु०, ३/२९

अमिव + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः धातोरुपधादीर्घश्च ।

अम्बरीषः

अम्बते शब्दयतीति अम्बरीषः आकाशः स्वेदनी वा । – उ०को०, ४/२९

✓अबि – शब्दे + ईषन् प्रत्ययः, रुगागमश्च (अम्बरीषः – उ०को०, ४/२९) ।

अम्बु

अमन्ति गच्छन्ति चेष्टन्ते प्राणिनो येन तद् अम्बु जलम् । – उ०को०, १/२७

✓अम – गत्यादिषु + कुः प्रत्ययः धातोः बुगागमश्च (अर्जिदृशिकम्यमिपं सिबाधामृजिपशितुक् धुक्दीर्घह-काराश्च – उ०को०, १/२७) ।

अम्बलः

अम्बते शब्दं करोतीति अम्बलः ।
– उ०को०, ४/१०८

✓अबि – शब्दे + क्ल प्रत्ययः (मूशक्यबिभ्यः क्ल – उ०को०, ४/१०८) ।

अम्बिकया

अम्बते शब्दयति यया तया।– यजु०, ३/५७ (तृ०ए०व०), ✓अबि – शब्दे + ण्वुल् प्रत्ययः ।

अम्भः

आप इत्येव। आप्यते तत् अम्भ उदकम्।
– उ०को०, ४/२१०

✓आप्लृ – व्याप्तौ + असुन् प्रत्ययः नुमागमः भकारान्तादेशश्च (उदके नुम्भौ च – उ०को०, ४/२१०) ।

अम्भृणौ

अपो बिभर्ति याभ्यां तौ । – यजु०, १९/२७ (द्वि०द्वि०व०) – अप + ✓भृञ् – भरणे + नः प्रत्ययः बाहुलकात् (धापृवस्यज्यतिभ्यो नः – उ०को०, ३/६) ।

अम्लः

अमति गच्छतीति अम्लः रसविशेषो वा।
– उ०को०, ४/१०८

✓अम - गत्यादिषु + क्ल प्रत्ययः (मूशक्यबिभ्यः क्लः - उ०को०, ४/१०८) ।

अयस्कान्तः

अयः कामयतेऽसौ अयस्कान्तः चुम्ब-कमणिः। – उ०को०, ४/२२२

अयः + ✓कमु – कान्तौ + क्तः प्रत्ययः ।

अ-यज्ञसाचः

ये यज्ञेन न सचन्ति सम्बध्नन्ति ते ।
– ऋ०, ६/६७/९

अ (नञ्) + ✓यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + नङ् प्रत्ययः > अयज्ञ + ✓षच – समवाये + अण् प्रत्ययः।

अयाः

योऽयते गच्छति सः । – ऋ०, ५/६२/७

एति प्राप्नोतीति अयः लोहं वा ।
– उ०को० ४/१८९

एति प्राप्नोतीति अयाः अग्निर्वा ।
– उ०को०, ४/२२२

✓अय – गतौ + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

अयःशया

याऽयस्सु सुवर्णादिषु शेते सा ।
– यजु०, ५/८

अयस् + ✓शीङ् – शये + अच् प्रत्ययः ।

अरणिः

ऋच्छति प्राप्नोति येन स अरणि, अग्न्युत्पत्तये मथनी द्वे दारुणी वा ।

– उ०को०, २/१०२

✓ऋ – गतौ + अनिः प्रत्ययः (अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, ३/१०२) ।

अरण्यं

ऋच्छन्ति गृहाद् गच्छन्ति यत्र तत् अरण्यं वनं वा । – उ०को०, ३/१०२

✓ऋ – गतौ + अन्यः प्रत्ययः (अर्त्तेर्निच्च – उ०को०, ३/१०२) ।

अरतिः

ऋच्छति प्राप्नोति तम् । – यजु०, ७/२४

ऋच्छति गच्छतीति अरतिः क्रोधो वा ।

– उ०को०, ४/६०

अर्यते गम्यते सा अरतिः उद्वेगो वा ।

– उ०को०, ५/७

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + अतिः प्रत्ययः (वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चित् – उ०को०, ४/६० अथवा अर्त्तेश्च – उ०को०, ५/७) ।

अ-रमतिः

न रमती रमणं विद्यते यस्य सः ।

– ऋ०, २/३८/४

अ (नञ्) + ✓रमु – क्रीडायां + अति प्रत्ययः ।

अररः

ऋच्छति गच्छति यत् स अररः कपाटो वा। – उ०को०, ३/१३२

✓ऋ – गतौ + अरः प्रत्ययः (अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् – उ०को०, ३/१३२) ।

अररुः

ऋच्छति प्राप्नोति येन तत् अररुः आयुधं वा । – उ०को०, ४/७९

✓ऋ – गतौ + अरुः प्रत्ययः (अर्त्तेररुः – उ०को०, ४/७९) ।

अ-ररुषः

राति ददाति स ररिवान्, न ररिवानररिवान् तस्य । – यजु०, ३/३०

(ष०ए०व०) अ (नञ्) + ✓रा – दाने + क्वसुः प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च ।

अरातयः

अविद्यमाना रातिर्दानं येषां शत्रूणां ते ।

– ऋ०, १/२९/४

अविद्यमाना रातिर्दानं येषु ते शत्रवः ।

– यजु०, १/७

(प्र०ब०व०) – अ (नञ्) + ✓रा – दाने + क्तिन् प्रत्ययः (मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः – अष्टा०, ३/३/९६) ।

अ-रातीवा

योऽरातीन् शत्रून् वनति संभजति ।

– ऋ०, २/२३/७

अराति + ✓वन – संभक्तौ + वनिप् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते – अष्टा०, ३/२/७५) अनुनासिकस्यात्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१), ततः पूर्वपदस्य च दीर्घः ।

अ-राव्णः

राति ददाति स रावा न अरावा रावा तस्मात्कृपणाददानशीलात् ।

– ऋ० १/३६/३६

(च०ए०व०) – अ (नञ्) + ✓रा – दाने + वनिप् प्रत्ययः (आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च – अष्टा०, ३/२/७४) ।

अरिः

ऋच्छति गृह्णात्यन्यायेन सुखानि च यः।

— ऋ०, १/९/१०

ऋच्छति प्राप्नोति परपदार्थानिति अरिः शत्रुर्वा। — उ०को०, ४/१३९

✓ऋ – गतौ + इः प्रत्ययः (अचः इः – उ०को०, ४/१३९)।

अरित्राः

ये अरिभ्यस्त्रायते ते । – यजु०, ३३/१

(प्र०ब०व०)–अरि + ✓त्रैङ् – पालने + कः प्रत्ययः।

अरिधायसः

अरीन् शत्रून् दधति यैस्ते ।

— ऋ०, १/१२६/५

(प्र०ब०व०) – अरि + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + ण प्रत्ययः (श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसावह-लिहश्लिषश्वसश्च – अष्टा०, ३/१/१४१) बहुवचने जसि प्रत्ययेऽसुगागमश्च ।

अ-रिष्टं

रिष्यते हिंस्यते यः स रिष्टो न रिष्टोऽरिष्टस्तम् । – यजु०, २/१३

अ (नञ्) + ✓रिष – हिंसायां + क्तः प्रत्ययः ।

अ-रिष्टनेमिः

योऽरिष्टानि अहिंसितानि कर्माणि नयति तत् । – ऋ०, ३/५३/१७

अरिष्टानि दुःखानि दूरे नयति स कार्तिकः।

— यजु०, १५/१८

अ (नञ्) + ✓रिष – हिंसायां + क्त प्रत्ययः > अरिष्ट + ✓णीञ् प्रापणे + मिः प्रत्ययः औणादिकः (नियो मिः – उ०को०, ४/४३)।

अरुः

ऋच्छति प्राप्नोतीति अरुः आदित्यो व्रणो वा। – उ०को०, २/११७

✓ऋ – गतौ + उसि प्रत्ययः (अर्त्तिपृवपियजित-निधनितपिभ्यो नित् – उ०को०, २/११७)।

अरुणः

यः ऋच्छति सर्वा विद्या स आरोचको वा। – ऋ०, १/१०५/१८

ऋच्छति प्राप्नोतीति अरुणः सूर्यः कुष्ठं रक्तं वा । – उ०को०, ३/६०

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + उनन् प्रत्ययः (अर्त्तेश्च – उ०को०, ३/६०)।

अरुणयुग्भिः

येऽरुणान्किरणान्योजयन्ति तैः।

— ऋ०, ६/६५/२

(तृ०ब०व०) – अरुण + ✓युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः ।

अरूषः

ऋच्छति गच्छति अरूषः सूर्यो वा ।

— उ०को०, ४/७३

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + ऊषन् प्रत्ययः (ऋहनि-भ्यामूषन् – उ०को०, ४/७३)।

अर्कः

अर्चयतीति अर्कः अर्कपर्णं स्फटिकं सूर्यो वा । – ऋ०, १/७/१

अर्च्यते पूज्यते सर्वैर्जनैर्यस्तम् ।

— ऋ०, १/१०/१

अर्च्यते येन तम् । – ऋ०, १/६१/५

सर्वान् प्राणिनोऽर्चन्ति यं सः ।

— यजु०, २९/३९

अर्चयतीति अर्कः अर्कपर्णं स्फटिकं सूर्यो वा । – उ०को०, ३/४०

✓अर्च – पूजायां + कः प्रत्ययः (कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः – उ०को०, ३/४०)।

अर्चिः

अर्चति येन तत् अर्चिः दीप्तिर्वा ।

– उ०को०, २/१०८

✓अर्च – पूजायां + इसिः प्रत्ययः (अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः – उ०को०, २/१०८) ।

अर्जुनः

अर्जयतीति अर्जुनः शुक्लो मयूरो वृक्षभेदो वा । – उ०को०, ३/५८

✓अर्ज – अर्जने + उनन् प्रत्ययः (अर्जेर्णिलुक् च – उ०को०, ३/५८) ।

अर्णः

ऋच्छति गच्छति इति अर्णः जलम् ।

– उ०को०, ४/१९७

✓ऋ – गतौ + असुन् प्रत्ययः नुडागमश्च (उदके नुट् च – उ०को०, ४/१९७) ।

अर्थः

अर्यते प्राप्यतेऽसौ अर्थः शब्दानां वाच्यो धनं कारणं वस्तु प्रयोजनं निवृत्तिर्विषयो वा। – उ०को०, २/४

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + थन् प्रत्ययः (उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् – उ०को०, २/४) ।

अर्पिसः

अर्पयतीति अर्पिसः अग्रमांसं वा ।

– उ०को०, ४/२

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + इसन् प्रत्ययः पुगागमश्च (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नुल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२) ।

अर्भः

इयर्त्ति गच्छतीति अर्भः शिशुर्वा ।

– उ०को० ३/१५२

✓ऋ – गतौ + भन् प्रत्ययः (अर्तिगृभ्यां भन् – उ०को०, ३/१५२) ।

अर्भकः

ऋध्यति वर्धतेऽसौ अर्भकः।– उ०को०, ५/५३

✓ऋधु – वृद्धौ + वुन् प्रत्ययः धस्य भकारश्च (अर्भकपृथुकपाका वयसि – उ०को०, ५/५३)।

अर्मः

ऋच्छति प्राप्नोति सः अर्मः चक्षूरोगो वा। – उ०को०, १/१४०

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

अर्य्यजारा

अर्य्यौ स्वामिवैश्यौ जारयति वयसा हन्ति सा । – यजु०, २३/३०

अर्य + ✓जॄ – वयोहानौ + अण् प्रत्ययः ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

अर्यमन्

योऽर्यान् श्रेष्ठान् मनुष्यान् मिमीते मन्यते तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, २/२७/५

य ऋच्छति नियच्छत्याकर्षणेन पृथिव्यादीन् स सूर्यलोकस्य । – यजु०, ३/३१

योऽर्यान् वैश्यान् स्वामिनो वा मन्यते सः।

– यजु०, ३३/१५

योऽर्यान् मन्यते स न्यायाधीशः ।

– यजु०, ३६/९

अर्य स्वामिनं मिमीते मन्यते जानातीति अर्यमा आदित्यो वा । – उ०को०, १/१५९

योऽर्य्यान् स्वामिनो न्यायाधीशान् मिमीते मान्यान् करोति सोऽर्यमा । – स०प्र०प्र०समु०

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + यत् प्रत्ययः > अर्य + ✓माङ् – माने + कनिन् प्रत्ययः निपातनात् (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्व-

न्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९) ।

अर्वा

य ऋच्छति तेनाश्वेनेष । – ऋ०, १/१५५/१

यः सद्यः ऋच्छति गच्छति सः ।

– ऋ०, ४/११/४

यः सर्वानृच्छति सः । – यजु०, २२/१९

ऋच्छतीति अर्वा अश्वो निन्द्यो वा ।

– उ०को०, ४/११३

ऋच्छति गच्छतीति अर्वा अश्वो वा ।

– उ०को०, ५/५४

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप् – उ०को०, ४/११३) ।

अर्वाङ्

अर्वागुपरिष्टादधस्थं स्थानमभीष्टं वाऽञ्चति येन तम् । – ऋ० १/३४/१२

योऽर्वतो वेगादिगुणानश्वानञ्चति प्राप्नोति तम् । – ऋ० १/४६/१०

अर्वागधोऽञ्चन्ति ये । – ऋ०, १/१६४/१९

योऽर्वागधो देशमञ्चति गच्छति तम् ।

– ऋ०, १/१७७/१

योऽधोऽञ्चति सः । – ऋ०, २/१८/५

येऽवागञ्चन्ति विद्यां प्राप्नुवन्ति ते ।

– ऋ०, २/२९/६

याऽर्वणोश्वानञ्चति सा । – ऋ०, २/३४/१५

योऽवस्तादञ्चत्यधो गच्छति सः ।

– ऋ०, ३/६/९

योऽर्वागधोञ्चति गच्छति तम् ।

– ऋ०, ३/४१/९

यावर्वागञ्चतो गच्छतस्तौ ।

– ऋ०, ५/७६/१

योऽर्वागञ्चति । – ऋ०, ६/१९/९

योऽधोऽञ्चति सः । – ऋ०, ६/२७/३

येऽर्वागञ्चन्ति तान् । – ऋ०, ६/४८/४

योऽधोञ्चति । – ऋ०, ६/६३/१

योऽर्वाङधोऽञ्चति । – ऋ०, ७/२/११

सुशिक्षा विद्याभ्यासात् पश्चाद्विज्ञानमञ्चति प्राप्नोत्यनया सा ।– यजु०, ८/४

योऽर्वाचीनाननुत्कृष्टानुत्कृष्टान् कुर्त्तुमञ्चति जानाति सः । – यजु०, १५/४६

योऽर्वाचीनान् अञ्चति प्राप्नोति सः ।

– यजु०, ३४/२६

अर्वन् + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृग्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च – अष्टा०, ३/२/५९) ।

अर्शः

ऋच्छति प्राप्नोति दुःखं येन तत् अर्शः गुदरोगो वा । – उ०को०, ४/१९६

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + असुन् प्रत्ययः, शुडागमश्च (व्याधौ शुद् च – उ०को०, ४/१९६) ।

अर्शसानः

य ऋच्छति प्राप्नोति सर्वान् स अर्शसानः अग्निर्वा । – उ०को०, २/८८

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + असानच् प्रत्ययः शुडागमश्च (अर्त्तेर्गुणः शुद् च – उ०को०, २/८८) ।

अर्हन्तः

अर्हति पूज्यो भवतीति अर्हन्तः ।

– उ०को० ३/१२६

✓अर्ह – पूजायां + झच् प्रत्ययः (जृविशिभ्यां झच् – उ०को०, ३/१२६) ततः अन्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) ।

अलकं

अलति भूषितो भवतीति अलकं शीतादिकं वा । – उ०को०, ५/३५

✓अल – भूषणपर्याप्तवारणेषु + वुन् प्रत्ययः (कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् – उ०को०, ५/३५) ।

अलतिः

अलति भूषयति समर्थो वा । भवति स अलतिः गीतमात्रिका वा ।

– उ०को०, ४/६०

✓अल – भूषणपर्याप्तवारणेषु + अतिः प्रत्ययः (वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चित् – उ०को०, ४/६०) ।

अ-लाबूः

न लम्बतेऽधो न स्रवति गच्छति सा अलाबूः तुम्बी वा । – उ०को०, १/८७

अ (नञ्) + ✓लबि – शब्दे + ऊः प्रत्ययः धातोः दीर्घत्वञ्च (लम्बेर्नलोपश्च – उ०को०, १/८७) ।

अलातृणः

योऽलं तृणाति सः । – ऋ०, ३/३०/१०

✓अल – भूषणपर्याप्तिवारणेषु + आङ् + ✓तृदिर् – हिंसायां + युच् प्रत्ययः ।

अलिन्दः

अलति भूषयतीति अलिन्दः गृहैकदेशो वा। – उ०को०, ४/८५

✓अल – भूषणपर्याप्तवारणेषु + किन्दच् प्रत्ययः बाहुलकात् (कुणिपुल्योः किन्दच् – उ०को०, ४/८५)।

अलीकं

अलति वारयतीति अलीकं मिथ्या वा ।

– उ०को०, ४/२५

✓अल – भूषणपर्याप्तवारणेषु + ईकन् प्रत्ययः (अलीकादयश्च – उ०को०, ४/२५) ।

अवः

अवन्ति येन तद्रक्षणादिकम् ।

– ऋ०, १/३९/७

✓अव – रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

अवकया

यया अवन्ति रक्षन्ति तया क्रियया ।

– यजु०, १७/४

(स्त्री०तृ०ए०व०) ✓अव – रक्षणगतिकान्तिप्रीत्यादिषु + ण्वुल प्रत्ययः ।

अवगाथः

अवगातेऽवगच्छते जानीतेऽसौ अवगाथः प्राप्तः स्नानं वा । – उ०को०, २/९

अव + ✓गै – शब्दे, अर्चतिकर्मा च अथवा ✓गा – स्तुतौ + थन् प्रत्ययः (उशिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् – उ०को०, २/४) ।

अवत्सारस्य

योऽवतो रक्षकान् सरति प्राप्नोति तस्य ।

– ऋ०, ५/४४/१०

(ष०ए०व०) ✓अव-रक्षणगतिकान्ति प्रीत्यादिषु + अतच् प्रत्ययः > अवत् + ✓सृ – गतौ + अण् प्रत्ययः।

अवनिः

अवति रक्षणादिकं करोतीति अवनिः भूमिर्वा। – उ०को०, २/१०२

✓अव – रक्षणादिषु + अनिः प्रत्ययः (अर्त्तिसृधृधम्यभ्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) ।

अवमं

अवतीति अवमम् । – उ०को०, ५/५४

✓अव – रक्षणादिषु + अमः प्रत्ययः (अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते – उ०को०, ५/५४)।

अवभृथः

यो निषेकेण गर्भं बिभर्त्ति तत्।

– यजु०, ८/२७

अवबिभर्त्तीति अवभृथः पक्षिभेदो यज्ञान्तस्नानं वा। – उ०को०, २/३

अव + ✓भृञ् – भरणे + क्थन् प्रत्ययः (अवे भृञः – उ०को०, २/३)।

अवद्यं

वदितुमयोग्यम्। – उ०को०, ५/५४

अ (नञ्) + ✓वद – व्यक्तायां वाचि + यत् प्रत्ययः (अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु – अष्टा०, ३/१/१०१)।

अ-वद्यगोहना

अवद्यानि गर्ह्याणि निन्दितानि दुःखानि गूहत आच्छादयतो दूरीकुरुतस्तौ।

– ऋ०, १/३४/३

अ (नञ्) + ✓वद – व्यक्तायां वाचि + यत् प्रत्ययः (अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु – अष्टा०, ३/१/१०१) > अवद्य + ✓गू – संवरणे + ल्युट् प्रत्ययः (नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः – अष्टा०, ३/१/१३४) ल्युणिन्यचः ऊत्वाभावः (ऊदूपधायाः गोहः – अष्टा०, ६/४/८९)।

अवसः

अवति रक्षादिकं करोतीति अवसः राजा वा। – उ०को०, ३/११७

✓अव – रक्षणादिषु + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिटभिलभिनभितपियतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७)।

अवस्थाः

अवतिष्ठन्ति विरुद्धं प्राप्नुवन्ति यासु ता वर्त्तमाना दशाः। – ऋ०, ५/१९/१

(स्त्री०प्र०ब०व०) – अव + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + अङ् प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/३/१०६)।

अवस्यूः

योऽवसीव्यति तारादितन्तून् सन्तानयति येन वा सः। – यजु०, २/३२

अव + ✓षिवु – तन्तुसन्ताने + क्विप् प्रत्ययः (क्विप् च – अष्टा०, ३/२/७६), वकारस्य ऊठादेशः (छ्वोः शूडनुनासिके च – अष्टा०, ६/४/१९)।

अविः

योऽवति रक्षति सः। – यजु०, १९/९०

✓अव – रक्षणगतिकान्तिप्रीत्यादिषु + इक् प्रत्ययः।

अविनः

अवति रक्षणादिकं करोतीति अविनः अध्वर्युर्वा। – उ०को०, २/४६

✓अव – रक्षणादिषु + इनच् प्रत्ययः (श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् – उ०को०, २/४६)।

अविषः

अवन्ति नद्यो गच्छन्ति यस्मिन् स अविषः समुद्रः। – उ०को०, १/४५

✓अव-रक्षणादिषु + टिषच् प्रत्ययः (अविमह्योष्टिषच् – उ०को०, १/४५)।

अ-विद्रियाभिः

या विदीर्यन्ते ता विद्रास्ता अर्हन्ति ता विद्रियाः। अविद्यमाना विद्रिया यासु क्रियासु ताभिः। – ऋ०, १/३५/१५

(स्त्री०तृ०ब०व०) अ (नञ्) + वि + ✓दॄ – विदारणे + घ प्रत्ययः।

अ-विश्वमिन्वं

अविद्यमानानि विश्वानि मिन्वन्ति येन तम्।

– ऋ०, २/४०/३

अ (नञ्) + √विश् – प्रवेशने + क्वन् प्रत्ययः (अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् – उ०को०, १/१५१) > अ-विश्व + √मिवि – सेचने + शतृ प्रत्ययः ।

अवीः

अवतीति अवीः रजस्वला स्त्री वा ।

– उ०को०, ३/१५८

√अव – रक्षणगतिकान्तिप्रीत्यादिषु + ईः प्रत्ययः (अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ईः – उ०को०, ३/१५८) ।

अ-वीरहा

अवीरान् कातरान् मनुष्यान् हन्ति येन सः। – उ०को०, २/१३

अ (नञ्) + √वी – गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्य-सनखादनेषु + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिश-किक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदि-मदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिव-सिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) अथवा √वीर – विक्रान्तौ + अच् प्रत्ययः > अवीर+ √हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः धातोरुपधादीर्घश्च ।

अ-शस्तिहा

अप्रशंसानां दुष्टानां हन्ता ।

– यजु०, ३३/६६, ३३/९५

अ (नञ्) + √शंसु – स्तुतौ + क्तिन् प्रत्ययः > अशस्ति+ √हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

अशिमिदाय

यदस्यते युज्यते तदन्नं तन्मेदते यस्मिंस्तस्मै रसाय । – यजु०, ३८/३

(च०ए०व०) √अश – भोजने + इ प्रत्ययः > अशि+ √ञिमदा – स्नेहने + कः प्रत्ययः ।

अशीतमः

अश्नुते व्याप्नोति चराचरं यज्ञं सोऽतिश-यितस्तत्संबुद्धौ स वा । – यजु०, २/२०

√अशूङ् – व्याप्तौ + इ प्रत्ययः ततः तमप् प्रत्ययः पूर्वपदस्य च दीर्घः ।

अशनिः

येनाश्नाति योऽश्नुते व्याप्नोति वा स अशनिः वज्रं वा । – उ०को०, २/१०२

√अश – भोजने/ √अशूङ् – व्याप्तौ + अनिः प्रत्ययः (अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२)।

अशित्रं

अश्नुते व्याप्नोतीति अशित्रं चरुर्वा ।

– उ०को०, ४/१७३

√अशूङ् – व्याप्तौ + इत्र प्रत्ययः (अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ – उ०को०, ४/१७३) ।

अशिरः

अश्नाति यः पदार्थान् सः अशिरः अग्निः। धृष्टतयाऽश्नाति वाऽशिरो दुर्जनः ।

– उ०को०, १/५२

√अश – भोजने + किरच् प्रत्ययः (अशेर्नित् – उ०को०, १/५२) ।

अश्मा

अश्नुते व्याप्नोति स मेघः ।

– यजु०, ८६/६०

अश्नात्यश्नुते व्याप्नोति वा स अश्मा मेघः पाषाणो वा । – उ०को०, ४/१४७

√अश – भोजने/ √अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + मनिन् प्रत्ययः (अशिशकिभ्यां छन्दसि – उ०को०, ४/१४७) ।

अश्वः

आशुगमनहेतुभिरग्न्यादिभिस्तुरङ्गहस्त्या-दिभिर्वा । – ऋ०, १/१७/९

आशुगामी । – ऋ०, १/१६१/३
आशु गमयितारम् । – ऋ०, १/१६३/२
आशुगामी वायुरग्निर्वा । – ऋ०, १/१६४/२
आशुगामिनोऽग्न्यादयः । – ऋ०, १/१६४/३
योऽश्नाति भुङ्क्ते तद्वत् । – ऋ०, २/३०/४
योऽश्नुते सः । – ऋ०, ६/४७/२४
आशुगमनशीला । – यजु०, २१/३३
योऽश्नुते व्याप्नोति मार्गान्सः ।
– यजु०, २२/१९
योऽश्नुते मार्गान् सोऽग्निः । – यजु० २३/१२
आशुगामी तुरङ्गः । – यजु०, २४/१
आशुगामिनोऽग्न्यादीन् तुरङ्गान् वा ।
– यजु० ३३/४
अश्नुते व्याप्नोतीति अश्वः तुरङ्गो वह्निर्वा।
– उ०को०, १/१५१
✓अशूङ – व्याप्तौ अथवा ✓अश-भोजने + क्वन् प्रत्ययः (अशूप्रुषिलटि- कणिखटिविशिभ्यः क्वन् – उ०को०, १/१५१) ।

अ-श्वत्थे

श्वः स्थाता न स्थाता वा वर्त्तते तादृशे देहे। – यजु०, १२/७९
श्वः स्थास्यति न स्थास्यति वा तस्मिन्ननित्ये संसारे । – यजु०, ३५/४
(स०ए०व०) – अ (नञ्) + श्वः (उपाशंसनीयः कालः) + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

अश्वदाः

या अश्वादीन् पशून् प्रददति ।
– ऋ०, १/११३/१८
अश्वानग्न्यादींस्तुरङ्गान् वा ददति ।
– ऋ०, ५/४२/८
(प्र०ब०व०) – अश्व + ✓डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः ।

अश्वदावन्

योऽश्वान् व्याप्तिकरान् विज्ञानादिगुणान् ददाति तत् । – ऋ०, ५/१८/३
अश्व + ✓डुदाञ् – दाने + वनिप् प्रत्ययः ।

अश्वमिष्टे

योऽश्वमिच्छति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, २/६/२
(अश्वस्य इष्टि इच्छा यस्य सः) अश्व + ✓इषु - इच्छायां + क्तिन् प्रत्ययः, मुमागमश्चेति।

अश्वयुजः

येऽश्वान् सद्योगामिनः पदार्थान् योजयन्ति।
– ऋ०, ५/५४/२
(प्र०ब०व०) अश्व + ✓युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः ।

अश्वयोगाः

येऽश्वान्योजयन्ति ते । – ऋ०, १/१८६/७
(प्र०ब०व०) – अश्व + ✓युजिर् – योगे + अण् प्रत्ययः ।

अश्वसनिः

अश्वानामग्न्यादिपदार्थानां वा सनिर्दाता।
– यजु०, ८/१२
अश्व + ✓षण-सम्भक्तौ + इ प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसि-वनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च–उ०को०, ४/१४०)।

अश्वसातमः

योऽश्वान् सनति संभजति सोऽतिशयितः।
– ऋ०, १/१७५/५
अश्व + ✓षण – सम्भक्तौ + क्विप् प्रत्ययः ततः तमप् प्रत्ययः ।

अश्वसादं

योऽश्वान् सादयति तम् । – यजु०, ३०/१३
(द्वि०ए०व०) – अश्व + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसानेषु + अण् प्रत्ययः ।

अश्रिः

आश्रयति तत्रेति अश्रिः कोणो वा ।
– उ०को०, ४/१३८

आ + ✓श्रिञ् – सेवायां + इञ् प्रत्ययः आङुपसर्गस्य ह्रस्वत्वं (आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च – उ०को०, ४/१३८) ।

अश्रुः

अस्यति प्रक्षिपति जलमिति अस्रुः। बहुलवचनात् शकारभेदे–अश्रुः नेत्रजलं वा। – उ०को०, ४/१०२

अश्नुते व्याप्नोतीति अश्रु नेत्रजलं वा । – उ०को०, ५/२१

१- ✓असु – क्षेपणे + रुः प्रत्ययः (जत्र्वादयश्च – उ०को०, ४/१०२) ।
२- ✓अशूङ् – व्याप्तौ + ड्रुन् प्रत्ययः रुडागमश्च (अश्व्रादयश्च – ५/२१)।

अष्ट

अश्नुते व्याप्नोतीति अष्टन् संख्या वा । – उ०को०, १/१५७

✓अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + कनिन् प्रत्ययः तुडागमश्च (सप्यशूभ्यां तुट् च – उ०को०, १/१५७)।

अष्टका

अश्नुते सा अष्टका वैदिककर्म विशेषो वा। – उ०को०, ३/१४८

✓अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + तकन् प्रत्ययः (इष्यशिभ्यां तकन् – उ०को०, ३/१४८) ।

असनः

अस्यति प्रक्षिपतीति असनः पीतवर्णः शालवृक्षो वा । – उ०को०, २/७८

✓असु – क्षेपणे + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८) ।

असिः

अस्यति क्षिपत्यनेनेति असिः खड्गो वा। – उ०को०, ४/१४०

✓असु – क्षेपणे + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०) ।

असुः

अस्यति प्रक्षिपति वायुमिति असुः प्राणः। – उ०को०, १/१०

✓असु – क्षेपणे + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) ।

असुतृपः

येऽसुषु प्राणेषु तृप्यन्ति ते । – यजु०, १७/३१

(प्र०ब०व०) ✓अस – गतिदीप्त्यादानेषु क्षेपणे वा + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) > असु + ✓तृप – प्रीणने + कः प्रत्ययः ।

असुनीतिः

या असून् प्राणान् नयति प्राप्नोति ताम् । – यजु०, १९/६०

असवः प्राणा नीयन्ते येन सोऽसुनीतिः । – ऋ० भा० भू० (पुनर्जन्मविषयः)

असु + ✓णीञ् – प्रापणे + क्तिन् प्रत्ययः (स्त्रियां क्तिन् – अष्टा०, ३/३/९४) ।

असुरः

असुषु रमते तत्संबुद्धौ स वा । – ऋ०, १/२४/१४

सर्वेभ्यः प्राणदः सूर्योदये सृता इवोत्तिष्ठन्तीत्यतः । असुषु प्राणेषु रमते वा। – ऋ०, १/३५/७

असून् प्राणान् राति ददात्यविद्यमानरूपगणो वा सोऽसुरो वायुः । – ऋ०, १/३५/१०

मेघो वा यः प्रज्ञां रातिं ददाति सः । – ऋ०, १/५४/३

असुषु प्राणेषु रतस्य । – ऋ०, १/११०/३

योऽस्यति दोषान् प्राणेषु रममाणो वा

तस्य। – ऋ०, ३/३८/४

यदसुषु प्राणेषु रमते तत् । – ऋ०, ३/५५/१

योऽसुषु रमते सः । – ऋ०, ७/३०/३

असुषु प्राणेषु रममाणो विद्युदग्निरिव । – ऋ०, ७/५६/२४

असुं प्राणं राति ददातीत्यसुरो मेघः । – उ०को०, १/१०

अस्यति प्रक्षिपति धर्मं शुभगुणांश्च स असुरः मेघो दुर्जनादिर्वा ।– उ०को०, १/४२

१- असु + √रा – दाने + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३) ।

२- असु + √रमु – क्रीडायां/√अस – क्षेपणे + उरन् प्रत्ययः (असेरुरन् – उ०को०, १/४२) ।

असुरघ्नः

दुष्टकर्मकारिणां हन्ता । – ऋ०, ६/२२/४

योऽसुरान् दुष्टकर्मकारिणो हन्ति तिरस्करोति तस्मै । – ऋ०, ७/१३/१

असुर + √हन् – हिंसागत्योः + कः प्रत्ययः, धातोरुपधालोपः (गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि – अष्टा०, ६/४/९८) ततः कुत्वञ्च (हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु – अष्टा०, ७/३/५४) ।

असुरत्वं

अस्यति प्रक्षिपति दूरीकरोति सर्वाणि दुःखानि तस्य भावम् । – ऋ०, ३/५५/४

असुर + त्व प्रत्ययः भावे कर्मणि वा ।

अ-सुष्वीन्

ये ऽसूनभिसुन्वन्ति तान् । – ऋ०, ४/२४/५

अ (नञ्) + √षुञ् - अभिषवे + वि प्रत्ययः षुगागमश्च।

असूं

याऽस्यति प्रक्षिपति ताम् । – यजु०, ३०/१४

√असु – क्षेपणे + ऊङ् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

अस्तः

अस्यन्ति दूरीकुर्वन्ति दुःखानि यस्मिंस्तद्गृहम् । – ऋ०, १/११६/५

योऽस्यति सः । – ऋ०, ७/१८/११

√असु – क्षेपणे + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

अ-स्थूरि

तिष्ठन्ति यस्मिन्नालये तत्स्थूरं तन्निन्दितं विद्यते यस्मिन् तत्स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि यथा स्यात्तथा, अत्र निन्दार्थ इतिः । – यजु०, २/२७

अ (नञ्) + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ ऊरन् प्रत्ययः (स्थः किच्च – उ०को०, ५/४) > अस्थूर + इनि प्रत्ययः (निन्दितार्थे) ।

अस्मत्राञ्चः

ये शत्रुभ्योऽस्माँस्त्रायन्ते तानञ्चन्ति प्राप्नुवन्ति । – ऋ०, ६/४४/१९

अस्मद् + त्रा प्रत्ययः (देये त्रा च – अष्टा०, ५/४/५५) अथवा अस्मद् + √त्रैङ् – पालने + कः प्रत्ययः > अस्मत्र + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) ।

अस्मद्राताः

येऽस्मभ्यं रान्ति शुभान् गुणान् ददति ते। – यजु०, ७/४६

(प्र०ब०व०)अस्मद् + √रा – दाने + तृच् प्रत्ययः।

अस्मद्रयक्

योऽस्मानञ्चति प्राप्नोति । – ऋ०, ४/२२/८

योऽस्मानञ्चति जानाति ज्ञापयति वा । – ऋ०, ५/४/२

योऽस्मानञ्चति सः । – ऋ०, ६/१९/३

येऽस्मानञ्चन्ति प्राप्नुवन्ति ते ।

– ऋ०, ७/१९/१०

योऽस्मानञ्चति सर्वज्ञतया जानाति ।

– यजु०, ७/३१

अस्मद् + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विप् प्रत्ययः, ततः अद्रयादेशः (विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौवप्रत्यये – अष्टा०, ६/३/९१) ।

अस्मध्रुक्

अस्मान् द्रुह्यति सः । – ऋ०, १/३६/१६

योऽस्मान् द्रोग्धि । – ऋ०, १/१७६/३

अस्मद् + ✓द्रुह – जिघांसायां + क्विप् प्रत्ययः, दकार लोपः, हकारस्य धकारः (वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् – अष्टा०, ८/२/३३) ।

अस्मयुः

योऽस्मान्याति सः । – ऋ०, ५/७४/८

अस्मद् + क्यच् प्रत्ययः (सुप आत्मनः क्यच् – अष्टा०, ३/१/८), + उ प्रत्ययः (क्याच्छन्दसि – अष्टा०, ३/२/१७०), छान्दसः दकारलोपः ।

अ-स्वप्नजौ

स्वप्नो न जायते ययोस्तौ । –यजु०, ३४/५५

(प्र०द्वि०व०) अ (नञ्) + ✓ञिष्वप् – स्वप्ने + नन् प्रत्ययः > अस्वप्न + ✓जनी – प्रादुर्भावे + ड प्रत्ययः।

अस्त्रं

अस्यति क्षिपतीति अस्त्रम् ।

– उ०को०, ४/१५९

✓असु – क्षेपणे + ष्ट्रन् प्रत्ययः (सार्वधातुभ्यः ष्ट्रन् – उ०को०, ४/१५९) ।

अस्थि

अस्यति प्रक्षिपति येन तत् अस्थि कीकसं शरीरान्तरवयवो वा । – उ०को०, ३/१५४

✓असु – क्षेपणे + क्थिन् प्रत्ययः (असिसञ्जिभ्यां क्थिन् – उ०को०, ३/१५४) ।

अस्रं

अस्यतीति अस्रं रुधिरं वा ।

– उ०को०, २/१३

✓असु – क्षेपणे + रक् प्रत्ययः बाहुलकात् (स्फायितञ्चिवञ्चिकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्धुन्दि-श्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिच-न्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

अस्रपः

अस्रं पिबतीति अस्रपो दंशः ।

– उ०को०, २/१३

अस्र + ✓पा – पाने + कः प्रत्ययः ।

अ-हः

जहाति त्यजति पृथक्करोत्यन्धकारमिति अहः दिनम् । – उ०को०, १/१५८

अ (नञ्) + ✓हा – त्यागे + कनिन् प्रत्ययः (नञि जहातेः – उ०को०, १/१५८) ।

अहल्या

अहति व्याप्नोतीति अहल्या रात्रिर्वा। अहर्लीयतेऽस्यामिति ।

– उ०को०, ४/११२

✓अह – व्याप्तौ + यक् प्रत्ययः अलुगागमः (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२) अथवा अह + ✓लीङ् – श्लेषणे + यक् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

अहर्विद्

य अहर्विज्ञानप्रकाशं विन्दन्ति प्राप्नुवन्ति।

– ऋ०, १/२/२

योऽहनि विन्दति तम् । – ऋ०, १/१५६/४

अहः + ✓विदलृ – लाभे + क्विप् प्रत्ययः ।

अहिः

आहन्तीति अहिः मेघः सर्पो वा ।

– उ०को०, ४/१३८

आ + ✓हन् – हिंसागत्योः + इञ् प्रत्ययः, आङुपसर्गस्य ह्रस्वत्वं (आङिश्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च – उ०को०, ४/१३८) ।

अहिघ्ने

योऽहिं मेघं हन्ति तस्मै । – ऋ०, २/३०/१

(च०ए०व०) अहि + ✓हन् – हिंसागत्योः + कः प्रत्ययः, धातोरुपधालोपः (गमहनजनखनघसांलोपः क्ङित्यनङि – अष्टा०, ६/४/९८), कुत्वञ्च (हो हन्तेः ञ्णिन्नेषु – अष्टा०, ७/३/५४) ।

अहिमन्यवः

येऽहिं मेघं मानयन्ति ज्ञापयन्ति ते ।

– ऋ०, १/६४/८

येऽहिं व्याप्तिं मानयन्ति ज्ञापयन्ति ते ।

– ऋ०, १/६४/९

(प्र०ब०व०) अहि + ✓मन – ज्ञाने + युच् प्रत्ययः (यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०)।

अहिशुष्मः

योऽहिं मेघं शोषयति स सूर्यः तद्वद्वर्तमान।

– ऋ०, ५/३३/५

अहि + ✓शुष – शोषणे + मन् प्रत्ययः (अविसिवि-सिशुषिभ्यः कित् – उ०को०, १/१४४) ।

अ-हुतादः

येऽहुतमदन्ति ते । – यजु०, १७/१३

(प्र०ब०व०) अ (नञ्) + ✓हु – दानादानयोः + क्त प्रत्ययः > अहुत+ ✓अद् – भक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

अंहुभेद्याः

अंहुमपराधं या भिनत्ति तस्याः ।

– यजु०, २३/२४

(ष०ए०व०) ✓अहि – गतौ + उः प्रत्ययः > अंहु + ✓भिदिर् – विदारणे – ण्यत् प्रत्ययः ।

अंहूरणा

येऽहयन्ति तेऽहवो गन्तारस्तेषां रणः सङ्ग्रामो यस्यां सा । – ऋ०, ६/४७/२०

अंहु + ✓रण – शब्दे + अप् प्रत्ययः (वशिरण्यो-रुपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ३/३/५८) ।

अंहोयुवः

येंऽहोपराधं युवन्ति पृथक्कुर्वन्ति ते ।

– ऋ०. ५/१५/३

(प्र०ब०व०) – ✓अम – रोगे + असुन् प्रत्ययः – हुगागमश्च (अमेर्हुक् च – उ०को०, ४/२१३) + ✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + क्विप् प्रत्ययः ।

आक्रमः

समन्तात्क्रमन्ते पदार्था यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्य विज्ञापकः । – यजु०, १५/९

आङ् + ✓क्रमु – पादविक्षेपे + घ प्रत्ययः ।

आकाशः

यः सर्वतः सर्वं जगत् प्रकाशयति स आकाशः । – स०प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

आङ् + ✓काशृ – दीप्तौ + घञ् प्रत्ययः ।

आकेनिपासः

य आके समीपे नितरां पान्ति ते किरणाः।

– ऋ०, ४/४५/६

(प्र०ब०व०) आके (सामीप्यर्थे) + नि + ✓पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

आक्षित्

यः समन्तात् क्षियति सर्वत्र वसति सः ।

– ऋ०, ३/५५/५

आङ् + ✓क्षि – निवासगत्योः + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/७१) ।

आखनिकः

आ समन्तात् खनतीति आखनिकः मूषिको वराहो वा । – उ०को०, २/४५

आङ् + √खनु – अवदारणे + इकन् प्रत्ययः (आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः – उ०को०, २/४५) ।

आखरेष्ठः

समन्तात् खनति यं तस्मिन् तिष्ठतीति सः । – यजु०, २/१

आङ् + √खनु – अवदारणे + डरः प्रत्ययः (खनो डडरेकेकवकाः – अष्टा०वा०, ३/३/१२५) > आखरः + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क प्रत्ययः (सुपि स्थः – अष्टा०, ३/२/४) ।

आखुः

समन्तात् खनत्यवदृणाति येन भोजनसाधनेन सः । – यजु०, ३/५७

आ समन्तात् खनति भूमिमिति आखुः मूषको वराहो वा । – उ०को०, १/३३

आ + √खनु – अवदारणे + कु प्रत्ययः (आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च – उ०को०, १/३३) ।

आगः

ईयते प्राप्यते ज्ञायते वा तत् आगः अपराधो दण्डो वा । – उ०को०, ४/२१२

√इण – गतौ + असुन् प्रत्ययः, आगादेशः (इण आगोऽपराधे च – उ०को०, ४/२१२) ।

आग्नीध्रात्

अग्निं धरति यस्मात् तस्मात् ।

– ऋ०, २/३६/४

अग्निरिध्यते प्रदीप्यते यस्मिन्तस्येदं शरणमाश्रयणं तस्मात् ।

– यजु०, २/१०

१- (पं०ए०व०)- अग्नि + √धृञ्-धारणे+अण् प्रत्ययः (तस्येदं अष्टा०, ४/३/१२०)।

२- (पं०ए०व०)-अग्नि+√ञिइन्धी-दीप्तौ+रण् प्रत्ययः (अग्नीधः शरणे रण् भञ्च - अष्टा० वा० ४/३/१२० ।

आग्रयणः

अङ्गति प्राप्नोति येन तस्यायम् ।

– यजु०, १३/५८

आङ् + अग्र + √अय – गतौ + युच् प्रत्ययः ।

आचार्यः

य आचारं ग्राहयति सर्वा विद्या बोधयति स आचार्य ईश्वरः ।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

आङ् + √चर – गतिभक्षणयोः + ण्यत् प्रत्ययः धातोरुपधावृद्धिश्च ।

आजिः

अजन्ति प्रक्षिपन्ति शस्त्राण्यस्मिँस्तम् ।

– ऋ०, ४/२४/८

अजन्ति जानन्ति सुकर्माणि येन तं सङ्ग्रामम् । – यजु०, १७/९८

अजन्ति क्षिपन्ति शस्त्रादिकं यत्र स आजिः संग्रामो वा । – उ०को०, ४/१३१

√अज – गतिक्षेपणयोः + इण प्रत्ययः (अज्यतिभ्यां च – उ०को०, ४/१३१) ।

आज्यपाः

य आज्यं पान्ति रक्षन्ति ते ।

– यजु०, २१/४०

य आज्यं पातुमर्हं रसं पिबन्ति ते ।

– यजु०, २१/५८

य आज्यं पिबन्ति वाऽऽज्येन रक्षन्ति ते।

– यजु०, २८/११

य आज्यं ज्ञातुं प्राप्तुं वा योग्यं रक्षन्ति वा पिबन्ति त आज्यपाः ।

– स०प्र०(चतुर्थ समुल्लासः)

(प्र०ब०व०) √अञ्जु – व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु + क्यप् प्रत्ययः > आज्य+ √पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः।

आडूः

अणति शब्दयतीति आडूः जलगामिद्रव्यं वा । – उ०को०, १/८६

✓अण – शब्दे + ऊः प्रत्ययः, णस्य डः (अणो डश्च – उ०को०, १/८६) ।

आतिः

अतति निरन्तरं गच्छतीति आतिः तित्तिरिभेदो वा । – उ०को०, ४/१३१

✓अत – सातत्यगमने + इञ् प्रत्ययः (अज्यतिभ्यां च – उ०को०, ४/१३१) ।

आतुरः

अतति निरन्तरं गच्छतीति आतुरोऽशान्तः।

– उ०को०, १/४१

✓अत – सातत्यगमने + उरच् प्रत्ययः (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१) ।

आत्मन्

अतति सर्वत्र व्याप्नोति सर्वान्तर्यामी ।

– ऋ०, १/११५/१

अतति सर्वत्र व्याप्नोति इति सर्वान्तर्यामी परमात्मा, स्वस्वभावो वा । – यजु०, ४/१५

अतति शरीरमिन्द्रियाणि प्राणांश्च व्याप्नोति सः । – यजु०, १८/२१

अतति निरन्तरं कर्मफलानि प्राप्नोति वा स आत्मा । – उ०को०, ४/१५३

अतति नैरन्तर्य्येण सर्वत्र व्याप्नोतीत्यात्मा।

– (ऋ० भा० भू०) सन्ध्योपासनम्

योऽतति व्याप्नोति स आत्मा ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓अत् – सातत्यगमने + मनिण् प्रत्ययः (सातिभ्यां मनिन्मनिणौ – उ०को०, ४/१५३) ।

आत्मदाः

य आत्मानं ददाति सः । – यजु०, २५/१३

आत्मन् + ✓डुदाञ् – दाने + विच् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते - अष्ठा० ३/२/७५) ।

आत्मसनि

आत्मानं सनति सम्भजति येन तत् ।

– यजु० १९/४८

आत्म + ✓षण – सम्भक्तौ + इ प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०) ।

आत्महनः

य आत्मानं घ्नन्ति तद्विरुद्धमाचरन्ति ते ।

– यजु०, ४०/३

(प्र०ब०व०) – आत्म + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

आदित्यवनिः

या आदित्यान् मासान् वनति संभजति सा । – यजु०, ५/१२

अ (नञ्) + ✓दो – अवखण्डने + क्तिन् प्रत्ययः > अदिति + ण्य प्रत्ययः तद्धित स्वार्थे (दित्यदित्या-दित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः – अष्टा०, ४/१/८५) > आदित्य + ✓वन् – सम्भक्तौ + इ प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०) ।

आधिं

यः समन्ताद्दधाति तम् । – यजु०, २२/२०

आङ् + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कि प्रत्ययः (उपसर्गे घोः किः – अष्टा०, ३/३/९२) ।

आध्याः

समन्ताद् ध्यायन्ति चिन्तयन्ति ये ते ।

– ऋ०, १/१०५/७

(प्र०ब०व०) आङ् + ✓ध्यै – चिन्तायां + क्यप् प्रत्ययः ।

आध्रः

यः सर्वैस्समन्ताद्ध्रियते । – ऋ०, ७/४१/२

आङ् + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिघिशुभिभ्यो रक् – उ०को० २/१३)।

आनतिः

आनमन्ति यया सा । – यजु०, २०/१३

समन्तात् नमनम् । – यजु०, २०/१३

आङ् + √णम – प्रह्वत्वे+ क्तिन् प्रत्ययः (स्त्रियां क्तिन् – अष्टा०, ३/३/९४)।

आनन्दः

आनन्दन्ति सर्वे मुक्ता यस्मिन् यद्वा यः सर्वाञ्जीवानानन्दयति स आनन्दः ।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

आङ् + √टुनदि – समृद्धौ + घञ् प्रत्ययः ।

आनं

अनन्ति येन तज्जीवनम् । – ऋ०, १/५२/१५

√अन – प्राणने + घञ् प्रत्ययः (कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः – अष्टा०, ६/१/१५९)।

आनुषक्

अभितो योऽनुषङ्गि तत् । – ऋ०, १/१३/५

य आनुकूल्यं सचति समवैति सः ।

– ऋ०, ३/४१/२

योऽनुसजति । – ऋ०, ६/५/३

आङ् + अनु + √षञ्ज – सङ्गे + क्विप् प्रत्ययः (क्विप् च – अष्टा०, ३/२/७६)।

आपः

जलानि, वाऽऽप्नुवन्ति शब्दोच्चारणादिव्यवहारान् याभिस्ता आपः प्राणाः ।

– ऋ०, १/८/७

आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति सर्वान् पदार्थांस्ते प्राणाः । – ऋ०, १/२३/२१

आप्नुवन्तीत्यापः । – यजु०, ६/१७

आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति शरीरमित्यापः ।

– यजु०, ३४/५५

आप्नुवन्ति शरीरमिति आपः ।

– उ०को०, २/५८

(नित्य बहुवचनान्तः) √आप्लृ – व्याप्तौ + क्विप् प्रत्ययः (आप्नोतेर्ह्रस्वश्च – उ०को०, २/५८)।

आपणिकः

समन्तात्पणायति व्यवहरति स आपणिकः वैश्यो वा । – उ०को०, २/४५

आङ् + √पण – व्यवहारे + इकन् प्रत्ययः (आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः – उ०को०, २/४५)।

आपतिकः

समन्तात् पततीति आपतिकः श्येनो वा ।

– उ०को०, २/४५

आङ् + √पत्लृ – गतौ + इकन् प्रत्ययः (आदि पणिपनिपतिखनिभ्यः – उ०को०, २/४५)।

आपिः

य आप्नोति तस्य । – ऋ०, २/२७/१७

यः सर्वान् आप्नोति । – ऋ०, ४/२५/६

य आप्नुवन्ति ते । – ऋ०, ५/५३/२

यः प्राप्नोति । – ऋ०, ६/२१/८

य आप्नोति सः । – ऋ०, ६/४४/१०

√आप्लृ – व्याप्तौ + इ प्रत्ययः ।

आप्तः

यः सर्वान् धर्मात्मन आप्नोति वा सर्वैर्धर्मात्मभिराप्यते छलादिरहितः स आप्तः ।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

√आप्लृ – व्याप्तौ + क्तः प्रत्ययः ।

आप्रीतपाः

समन्तात् प्रीतान् कमनीयान् पदार्थान् पाति रक्षति । – यजु०, ८/५७

आङ् + ✓प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च + क्त प्रत्ययः > आप्रीत + ✓पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

आप्रीभिः

याः समन्ताद् प्रीणन्ति ताभिः ।

– यजु० ११/११

(तृ०ब०व०) – आङ् + ✓प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च + क्विप् प्रत्ययः ।

आभरद्वसुः

या समन्ताद्वसूनि बिभर्त्ति सा ।

– ऋ०, ५/७९/३

आङ् + ✓भृञ् – भरणे + ✓वस – निवासे + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) ।

आभुवः

समन्ताद् भवन्ति ये या वा तान् ता वा ।

– ऋ०, १/६४/१

समन्ताद्भवन्ति ये ते । – ऋ०, १/६४/६

यत्र समन्ताद् भवति सुखं तम् ।

– ऋ०, १/१३३/७

(प्र०ब०व०) आङ् + ✓भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

आभूभिः

समन्ताद्भवन्ति वीरा यासु प्रशासनक्रियासु ताभिः । – ऋ०, १/५१/९

ये विद्याविनये समन्ताद् भवन्ति तैः सह।

– ऋ०, ५/३५/३

(तृ०ब०व०) आङ् + ✓भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः।

आभोगये

समन्ताद्भुञ्जते सुखानि यस्यां तस्यै पुरुषार्थयुक्तायै । – ऋ०, १/११३/५

(च०ए०व०) – आङ् + ✓भुज – पालनाभ्यवहारयोः + इ प्रत्ययः जकारस्य गकारश्च ।

आमलकः

आमलते समन्ताद्धारयतीति आमलकः वृक्षभेदः । – उ०को०, २/३२

आङ् + ✓मल – धारणे + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) ।

आमादं

आमानपक्वानत्ति तम् । – यजु०, १/१७

✓अम – रोगे + घञ् प्रत्ययः > आम + ✓अद – भक्षणे + अण् प्रत्ययः ।

आमिक्षा

समन्तान्मेषति हिनस्तीति आमिक्षा क्षीरविकारो वा । – उ०को०, ३/६६

आङ् + ✓मिषु – सेचने + सः प्रत्ययः बाहुलकात् (स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् – उ०को०, ३/६६) ।

आमिषं

अमन्ति गच्छन्ति येन तत् आमिषं मांसं वा। अथवा अमन्ति रोगिणो भवन्ति येन भक्षितेन तदामिषं इत्येकार्थः ।

– उ०को०, १/४६

✓अम – रोगे, गत्यादिषु + टिषच् प्रत्ययः अम धातोः दीर्घत्वञ्च (अमेर्दीर्घश्च – उ०को०, १/४६)।

आम्रं

अम्यते सम्भज्यते सेव्यते तत् आम्रं चूतो वा। – उ०को, २/१६

✓अम – गत्यादिषु + रक् प्रत्ययः अम धातोः दीर्घत्वञ्च (अमितक्योदीर्घश्च – उ०को०, २/१६)।

आयजी

समन्ताद्यज्यन्ते संगम्यन्ते पदार्था याभ्यां तौ स्त्रीपुरुषौ । – ऋ०, १/२८/७

(प्र०द्वि०व०)–आङ् + ✓यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + इ प्रत्ययः ।

आयतने

आयन्ति आगच्छन्ति प्राणिनो यस्मिंस्तज्जगत्तस्मिन् जगति स्थाने यज्ञे वा ।

– यजु०, ५/२८

(स०ए०व०) – आङ् + ✓अम – गतौ + तन् प्रत्ययः > आयत् + ल्युट् (अन) प्रत्ययः ।

आयुः

ये सूर्यमभितो यन्ति ते लोकाः ।

– ऋ०, १/१३२/२

ये सत्यं यन्ति ते मनुष्याः प्रजाः ।

– यजु०, ३३/२८

ये स्वकर्मफलानि यान्ति ते मनुष्याः ।

– यजु०, ३३/९७

एति प्राप्नोति सर्वानिति आयुः जीवनकालः । – उ०को०, १/२

ईयते प्राप्यते यत्तत् आयुः जीवनं वा ।

– उ०को०, २/११८

आङ् + ✓या – प्रापणे अथवा ✓इण – गतौ + उण् प्रत्ययः (छन्दसीणः – उ०को०, १/२) ।

आयुधं

समन्तात् युध्यन्ति येन तत् । – ऋ०, ३/४४/४

आयुध्यन्ति येन तत् । – ऋ०, ५/६३/४

यः समन्तात् युध्यते तस्मै । – यजु०, १६/१४

ये शतघ्न्यादिभिः समन्ताद्युध्यन्ते ते प्रशस्ता विद्यन्ते यस्य तस्मै । – यजु०, १६/३६

समन्ताद्युध्यन्ते यैस्तानि । – यजु०, १७/४२

आङ् + ✓युध् – सम्प्रहारे + घञ् प्रत्ययः ।

आयुर्युधः

ये आयुषा सह युध्यन्ते ते ।

– यजु०, १६/६०

(प्र०ब०व०) आयुः + ✓युध – सम्प्रहारे + कः प्रत्ययः ।

आयुष्पाः

यः आयुः पाति सः । – यजु०, २२/१

आयुः + ✓पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

आरुजः

यः समन्ताद्रुजति भनक्ति ।

– ऋ०, ३/४५/२

आङ् + ✓रुज – भङ्गे + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) ।

आरूः

ऋच्छति प्राप्नोति स आरूः पिङ्गलो वा।

– उ०को०, १/८५

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + ऊः प्रत्ययः दीर्घत्वञ्च (णित्कशिपद्यर्त्तेः – उ०को०, १/८५) ।

आर्तनासु

या आर्त्तयन्ति सत्ययन्ति । – ऋ०, १/१२७/६

(स०ब०व०) – आङ् + ✓ऋत् – गतौ (सौत्रोधातुः) + युच् प्रत्ययः (ण्यासश्रन्थो युच् – अष्टा०, ३/३/१०७) ।

आर्द्र

आर्दति गच्छति याचते वा तत् आर्द्रं सरसद्रव्यमार्द्रा नक्षत्रं वा । – उ० को०, २/१८

✓अर्द – गतौ + रक् प्रत्ययः धातोः दीर्घत्वं च (अर्देर्दीर्घश्च – उ०को०, २/१८) ।

आर्द्रदानुः

य आर्द्राणां गुणानां दानुर्दाता सः ।

– यजु०, १८/४५

आर्द्र + ✓दा – दाने + नुः प्रत्ययः (दाभाभ्यां नुः – उ०को०, ३/३२)।

आलुः

अर्यते प्राप्यते इति आलु भक्ष्यं कन्दं वा।
– उ०को०, १/५

✓ऋ – गतिप्रापणयोः + ञुण् प्रत्ययः, रेफस्य लत्वं धातोः दीर्घत्वञ्च बाहुलकात् (त्रो रश्च लः – उ०को०, १/५)।

आवसथः

समन्ताद्वसति यत्र स आवसथः गृहं वा।
– उ०को०, ३/११६

आङ् + ✓वस – निवासे + अथः प्रत्ययः (उपसर्गे वसेः – उ०को०, ३/११६)।

आवपनं

समन्तात् वपति यस्मिंस्तत्। – यजु०, २३/९

समन्ताद्वपन्ति यस्मिंस्तत्। – यजु०, २३/४६

आङ् + ✓टुवप – बीजसन्ताने + ल्युट् प्रत्ययः (करणाधिकरणयोश्च – अष्टा०, ३/३/११७)।

आवयाः

यः समन्ताद्यजति सङ्गच्छते सः।
– ऋ०, १/१६२/५

येन आवयन्ति सः। – यजु०, २५/२८

आङ् + अव + ✓यज् – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + ण्विन् प्रत्ययः (अवे यजः – अष्टा०, ३/२/७२)।

आविः

समन्तादवतीति आविः प्राकट्यम्।
– उ०को०, २/१०८

आङ् + ✓अव – रक्षणगतिकान्तिप्रीत्यादिषु + इसिः प्रत्ययः बाहुलकात् (अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यः इसिः – उ०को०, २/१०८)।

आवृतं

समन्ताद् वर्त्तन्ते यस्मिन् तमीश्वराज्ञापालनं सूर्यप्रकाशनं वा।
– यजु०, २/२६

समन्ताद् वर्त्तन्तेऽहोरात्राणि यस्मिँस्तं समयम्। – यजु०, २/२७

आङ् + ✓वृतु – वर्तने + क प्रत्ययः।

आशवः

ये अश्नुवन्ति ते। – ऋ०, १/१३५/६

(प्र०ब०व०) – ✓अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + उण् प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्यः उण् – उ०को०, १/१)।

आशसाः

ये आशंसन्ति ते। – ऋ०, ५/५६/२

(प्र०ब०व०) – आङ् + ✓शंसु – स्तुतौ + क्विप् प्रत्ययः।

आशापालाः

य आशा दिशः पालयन्ति।
– यजु०, २२/१९

(प्र०ब०व०) आशा + ✓पाल – रक्षणे + टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

आशीर्दाः

आशीरिच्छां ददाति, सः। – यजु०, ८/५

य इच्छासिद्धिं ददाति। – यजु०, १८/५६

आङ् + ✓शासु – इच्छायां + क्विप् प्रत्ययः, उपधायाः दीर्घत्वं > आशीः + ✓डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः।

आशुः

अश्नुते व्याप्नोति तत् आशुः शीघ्रं, अश्नुते सद्योऽध्वानमिति आशुः। – उ०को०, १/१

(प्र०ब०व०) – ✓अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + इण् प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१)।

आशुशुक्षणिः

शीघ्रं-शीघ्रं दुष्टान् क्षिणोति हिनति यः।
– यजु०, १२/२७

समन्तात् शुष्यन्ति पदार्था येन स आशुशुक्षणिः अग्निर्वा । – उ०को० २/१०३

१- आशु + ✓शुष – शोषणे + अनि प्रत्ययः (आङि शुषेः सनश्छन्दसि – उ०को०, २/१०३)

२- आशु + ✓शु (इत्यपि आशु) + ✓क्षणु – हिंसायां + अनि प्रत्ययः (आङि शुषेः सनश्छन्दसि – उ०को०, २/१०३) ।

आशुहेमा

आशून् शीघ्रकारिणो जनान् हिनोति वर्द्धयति सः । – ऋ०, २/१/५

आशु + ✓हि – गतौ वृद्धौ च + मनिन् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृष्यते – अष्टा०, ३/२/७५) ।

आष्ट्रं

अश्नुतेव्याप्नोतीति आष्ट्रम् आकाशो वा।

– उ०को०, ४/१६०

✓अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + ष्ट्रन् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च – उ०को०, ४/१६०) ।

आसदं

आसीदन्ति सर्वे यस्मिँस्तम् ।

– ऋ०, ३/६२/१३

य आसीदति तम् । – ऋ०, ४/९/१

आङ् + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + घ प्रत्ययः।

आसन्दी

समन्ताद् सन्यते सेव्यते या सा ।

– यजु०, १९/१६

आङ् + ✓षण् – सम्भक्तौ + द प्रत्ययः > आसन्द + ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

आसुरी

येऽसुषु प्राणेषु रमन्ते तेषां स्वा ।

– यजु०, ११/६९

असुर + अण प्रत्ययः भवार्थे, (तस्येदं – अष्टा०, ४/३/१२०) ततः ङीप् स्त्रियाम् ।

आसेचनानि

समन्तात् सिञ्चन्ति यैस्तानि ।

– यजु०, २५/३६

(प्र०ब०व०) आङ + ✓षिच् – क्षरणे + ल्युट् प्रत्ययः (करणाधिकरणयोश्च – अष्टा०, ३/३/११७) ।

आस्येन

अस्यन्ति प्रक्षिपन्ति उदरेऽन्नादिकं येन तदास्यं मुखम् । – यजु०, २/११

आस्यन्दन्ति क्लेदीभवन्ति यस्मिंस्तेन मुखेन।

– यजु०, २५/१

(नपु०तृ०ए०व०) – ✓असु – क्षेपणे + ण्यत् प्रत्ययः ।

आहुतिः

समन्ताद्धूयन्ते गृह्यन्ते शुभानि यया ताम् ।

– ऋ०, १/३१/५

या समन्ताद्धूयते ताम् । – ऋ०, ६/१/९

या आहूयन्ते प्रदीयन्ते ताः ।

– यजु०, १९/१९

आङ् + ✓हु – दानादानयोः + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

इक्षुः

इष्यते स इक्षुः मधु तृणं वा ।

– उ०को०, ३/१५७

✓इषु – इच्छायां + क्सुः प्रत्ययः (इषेः क्सुः – उ०को०, ३/१५७) ।

इक्षुकुट्टकः

इक्षून् कुट्टयतीति इक्षुकुट्टकः ।

– उ०को०, २/३२

इक्षु + ✓कुट्ट – भेदनभर्त्सनयोः पूरणे इत्येके कौटिल्ये प्रतापने च + क्वुन् (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२)।

इडा

इड्यते स्तूयतेऽनया सा वाणी ।

– ऋ०, १/१३/९

✓ईड – स्तुतौ + क्विप् प्रत्ययः (क्विप् च – अष्टा०, ३/२/७६) धातोर्ह्रस्वत्वञ्च ततः टाप् स्त्रियाम्।

इध्मः

य इन्धे दीप्यते वा येनेन्धे स इध्मः समिद्धः। – उ०को०, १/१४५

✓जिइन्धि – दीप्तौ + मक् प्रत्ययः (इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५) ।

इनः

एतीति इनः ईश्वरो राजा प्रभुः सूर्यो वा।

– उ०को०, ३/२

✓इण – गतौ + नक् प्रत्ययः (इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् – उ०को०, ३/२) ।

इनधते

इनमीश्वरं दधाति यस्मिंस्तस्मिन् ।

– ऋ०, ४/२/७

(स०ए०व०) – ✓इण – गतौ + नक् प्रत्ययः (इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् – उ०को०, ३/२) > इन + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + अतच् प्रत्ययः, आकारान्तधातोरङ्गस्य लोपः (आतो लोप इटि च - अष्टा०, ६/४/६४) ।

इन्दुः

जलानि उन्दन्ति आर्द्रीकुर्वन्ति पदार्थांस्ते।

– ऋ०, १/१५/१

उन्दन्ति स्नेहयन्ति सर्वान् पदार्थान् ये ते रसाः। – ऋ०, १/१६/२६

उनत्त्यार्द्रीकरोति पदार्थानिति इन्दुः चन्द्रमा वा । – उ०को०, १/१२

✓उन्दी – क्लेदने + उः प्रत्ययः आदिवर्णस्येकारादेशश्च (उन्देरिच्चादेः – उ०को०, १/१२) ।

इन्द्रः

इरा शब्देनान्नं पृथिव्यादिकमुच्यते। तद्दारणात्तद्दानात्तद्धारणात् ।

– ऋ०, १/३/४

दुःखानां विदारयिता ।

– ऋ०, १/१०/६

सर्वपदार्थविदारकस्य सूर्यलोकस्येव सभापतेः राज्ञः । – ऋ०, १/३२/१

दारयिता सूर्य्यः । – ऋ०, २/१२/१

शत्रूणां विदारयितारम् ।

– ऋ०, ३/३१/२२

शत्रूणां दारयिता राजन् । – ऋ०, ५/३२/१

य इन्दति परमैश्वर्यवान् भवति सः इन्द्रः परमेश्वरः । – स०प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

शत्रूणां दारयिता । – यजु०, १७/३५

इन्दति परमैश्वर्यवान् भवतीति इन्द्रः समर्थोऽन्तरात्मादित्यो योगी वा ।

– उ०को०, २/२८

✓इदि – परमैश्वर्ये + रन् प्रत्ययः नुमागमश्च (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र कुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८), ✓इरा + ✓दॄ – विदारणे, नुमागमश्च।

इभः

एतीति इभः हस्ती वा । – उ०को०, ३/१५३

✓इण – गतौ + भनन् प्रत्ययः (इणः कित् – उ०को०, ३/१५३) ।

इरम्मदं

य इरयाऽन्नेन माद्यति हृष्यति तम् ।

– यजु०, ११/७६

इरा (अन्नं) + ✓मदि – हर्षे + खश् प्रत्ययः निपातनात् (उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च – अष्टा०, ३/२/३७)।

इरा

एति गच्छति यया सा इरा उदकं मद्यं वा। – उ०को०, २/२८

✓इण् – गतौ + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।

इरिणं

ऋच्छन्ति गच्छन्ति यत्र यस्माद्वा जनास्तत् इरिणं शून्यमूषरभूमिर्वा। – उ०को०, २/५१

✓ऋ – गतौ + इनन् प्रत्ययः धातोः इकारादेशश्च (अर्त्तेः किदिच्च – उ०को०, २/५१)।

इल्वलः

इलति स्वपितीति इल्वलः नक्षत्रविशेषो वा। – उ०को०, ४/१०७

✓इल – विलासे + वलच् प्रत्ययः (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्य शल्याः – उ०को०, ४/१०७)।

इषः

विद्यासिद्धये या इष्यन्ते ताः क्रियाः।

– ऋ०, १/३/१

इष्यन्ते यास्ताः सेनाः। – ऋ०, १/९/८

इष्यते या सत्क्रिया ताम्।

– ऋ०, १/१२/११

इष्यन्ते यास्ताः प्रजाः। – ऋ०, १/२७/७

इष्यते ज्ञायते येन तदित् ज्ञानम्।

– यजु०, २/१८

सर्वैर्जनैर्यानीष्यन्ते तेषाम्। – यजु०, ३/१३

इष्यन्ते यास्ताः प्रजाः। – यजु०, ६/२९

✓इषु – इच्छायां, ✓इष – गतौ वा + क्विप् प्रत्ययः।

इषयुः

इष्यते सर्वैर्जनैर्विज्ञायते यत्तद्याति प्राप्नोतीति। – ऋ०, १/१२०/५

✓इष – गतौ + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) > इष + ✓या – प्रापणे + कु प्रत्ययः।

इषिरः

इच्छन्तीष्टं साध्नुवन्त्यनेनेति इषिरः अग्निः।

– उ०को०, १/५१

✓इषु – इच्छायां + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिभिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१)।

इषीका

इषते गच्छतीति इषीका मुञ्जादिशलाका वा। – उ०को०, ४/२१

✓इषु – इच्छायां + ईकन् प्रत्ययः (ईषेः किद्ध्रस्वश्च – उ०को०, ४/२१) स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।

इषुः

इषति गच्छति हिनस्ति वा शत्रूनिति इषुः बाणो वीरो वा। – उ०को०, १/१३

✓इष – गतौ + उः प्रत्ययः (इषेः किच्च – उ०को०, १/१३)।

इषुकारं

यो इषून् बाणान् करोति तम्।

– यजु०, ३०/७

✓इष – गतौ + उ प्रत्ययः (इषेः किच्च – उ०को०, १/१३) > इषु + ✓डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः।

इषुधिः

इषवो बाणा धीयन्ते येषु तान्।

– ऋ०, १/३३/३

इषवो धीयन्ते यस्यां तयेव।

– ऋ०, १/१२२/१

इषवो धीयन्ते यस्मिन्। – ऋ०, ६/७५/५

इषवो धीयन्ते यस्मिन् सः ।

– यजु०, १६/१२

इषवो धीयन्ते यस्मिन्सः । – यजु०, २९/४२

इषु + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः (कर्मण्यधिकरणे च – अष्टा०, ३/३/९३) ।

इषुध्यवः

य इषुभिर्युध्यन्ते । – ऋ०, ५/४१/६

(प्र०ब०व०) – इषु + √युध – सम्प्रहारे + युक् प्रत्ययः पृषोदरादिना ।

इष्टका

इष्यतेऽसौ इष्टका मृद्विकारविशेषः।

– उ०को०, ३/१४८

√इष – गतौ + तकन् प्रत्ययः (इष्यशिभ्यां तकन् – उ०को०, ३/१४८) ।

इष्मः

य इच्छति य इष्यते स इष्मः कामो वसन्त ऋतुर्वा । – उ०को०, १/१४५

√इषु – इच्छायां + मक् प्रत्ययः (इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५) ।

ईर्मं

ईर्त्ते गच्छति कम्पते वा तत् ईर्मं व्रणं वा।

– उ०को०, १/१४५

√ईर – गतौ कम्पने च + मक् प्रत्ययः बाहुलकात् (इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५)।

इष्टकानां

इज्यन्ते संगम्यन्ते कामा यैः पदार्थैस्तेषाम्।

– यजु०, १३/३१

(ष०ब०व०) – √यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + क्त प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च (वचिस्वपियजादीनां किति – अष्टा०, ६/१/१५), षत्वादेशः (व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः – अष्टा०, ८/२/३६) > इष्ट + कन् प्रत्ययः (संज्ञायां कन् – अष्टा०, ५/३/८७) ।

ईशानः

ऐश्वर्यवान् ऐश्वर्यहेतुः सृष्टेः कर्त्ता प्रकाशको वा । – ऋ०, १/७/८

√ईश – ऐश्वर्ये + चानश् प्रत्ययः (ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् – अष्टा०, ३/२/१२९) ।

ईश्वरः

य ईष्टे सर्वैश्वर्यवान् वर्त्तते स ईश्वरः।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

अश्नुते आशु शीघ्रं करोति जगद्रचयति स ईश्वरः स्वामी वा । – उ०को०, ५/५७

√ईश – ऐश्वर्ये + वरट् प्रत्ययः (अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च – उ०को०, ५/५७) ।

ईष्वः

ईषते हिनस्त्यज्ञानमिति ईष्वः आचार्यो वा। – उ०को०, १/१५३

√ईष – गतिहिंसादर्शनेषु + वन् प्रत्ययः (सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३) ।

उक्थं

उच्यते परितो भाष्यते यत्तत् उक्थं सामवेदो वा । – उ०को०, २/७

√वच – परिभाषणे + थक् प्रत्ययः (पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् – उ०को०, २/७) ततः किति प्रत्यये परतः सम्प्रसारणत्वात् उक्थं (वचिस्वपियजादीनां किति – अष्टा०, ६/१/१५) ।

उक्षा

उक्षति सिञ्चतीति उक्षा बलीवर्दो वा ।

– उ०को०, १/१५९

√उक्ष – सेचने + कनिन् प्रत्ययः (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९) ।

उक्थभृतं

य ऋग्वेदं बिभर्त्ति । – ऋ०, ७/३३/१४

✓वच – परिभाषणे + थक् प्रत्ययः (पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् – उ०को०, २/७) ततः किति प्रत्यये परतः सम्प्रसारणत्वात् उक्थं (वचिस्वपियजादीनां किति – अष्टा०, ६/१/१५) + डुभृञ् भरणे + क्त प्रत्ययः ।

उक्थशासः

य उक्थानां प्रशंसनीयानां मन्त्राणामर्थाञ्छासन्ति ते । – ऋ०, ७/१९/६

यो योगाभ्यासं विहाय उक्थानि वचनानि शंसन्ति तेऽर्थात् शब्दार्थयोः खण्डने रताः। – यजु०, १७/३१

उक्थानि वक्तुं योग्यानि वचनानि शंसन्ति। – यजु०, १९/६९

१- (प्र०ब०व०) उक्थ + ✓शासु – अनुशिष्टौ + अण् प्रत्ययः।

२- उक्थ + ✓शंसु – स्तुतौ + ण्विन् प्रत्ययः न लोपश्च निपात्यते छान्दसो दीर्घत्वञ्च (मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् – अष्टा०, ३/२/७१) ।

उखच्छित्

य उखङ्गमनञ्छिनत्ति सः । – ऋ०, ४/१९/९

✓उख – गतौ + कः प्रत्ययः + छिदिर् – द्वैधीकरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

उज्झकः

उज्झत्युत्सृजतीति उज्झकः योगी मेघो वा। – उ०को०, २/३७

✓उज्झ – उत्सर्गे + क्वन् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/३७) ।

उत्क्रान्तिः

उत्क्राम्यन्त्युल्लंघयन्ति समान् विषमान् देशान् यया गत्या तद्विद्याज्ञात्री । – यजु०, १५/९

उत् + ✓क्रमु – पादविक्षेपे + क्तिन् प्रत्ययः उपधायाः दीर्घश्च (अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/१५) ।

उत्तरः

उत्कृष्टतया तरन्ति यया सेनया तां प्राप्तविजयाम् । – यजु०, १७/५०

उत्कृष्टं तारयति समादधाति सः । – यजु०, २३/५२

उत् + ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) ।

उत्तरासदः

य उत्तरस्यां दिशि सीदन्ति तेभ्यः । – यजु०, ९/३५

ये प्रश्नोत्तराणि समादधाना उत्तरस्यां दिशि सीदन्ति । – यजु०, ९/३६

(प्र०ब०व०) उत्तर + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः पूर्व पदस्य दीर्घत्वञ्च ।

उत्सः

उन्दन्ति येन तं कूपम् । – यजु०, १७/८७

उन्दन्ति यस्मात् स कूप इव । – यजु०, ११/८७

उनत्ति क्लिद्यतीति उत्सः जलस्रवणस्थानमृषिर्वा । – उ०को०, ३/६८

✓उन्दी – क्लेदने + सः प्रत्ययः (उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च – उ०को०, ३/६८) ।

उत्सधिं

उत्साः कूपा धीयन्ते यस्मिन् भूमिभागे तम्। – ऋ०, १/८८/४

उत्स + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः (कर्मण्यधिकरणे च – अष्टा०, ३/३/९३) ।

उदकं

उनत्ति क्लेदयतीति उदकं जलं वा । – उ०को० २/३९

✓उन्दी – क्लेदने + क्वन् प्रत्ययः (उदकश्च – उ०को०, २/३९) ।

उदधिः

उदकानि धीयन्ते येषु तानिव ।
– ऋ०, ३/४५/३

उदकानि धीयन्ते यस्मिंस्तत्समुद्रोऽन्तरिक्षं वा। – यजु०, ३८/२२

उदक (उदादेशः पेषंवासवाहनधिषु च – अष्टा०, ६/३/५८) + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः (कर्मण्यधिकरणे च – अष्टा०, ३/३/९३)।

उदरं

उद् दृणाति येनान्नमिति उदरं कुक्षि-स्थानम् । – उ०को०, ५/१९

उत् + √दृ – विदारणे + अल् अथवा अच् प्रत्ययः (उदि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च – उ०को०, ५/१९) ।

उदरथिः

उदृच्छन्त्यूर्ध्वं गच्छन्त्यापोऽस्मिन् स उदरथिः समुद्रो वा । – उ०को०, ४/८८

उत् + √ऋ – गतौ + घथिन् प्रत्ययः (उद्यर्त्तेश्चित् – उ०को०, ४/८८) ।

उदश्वित्

उदकेन श्वयति वर्धते तत् उदश्वित् तक्रं वा। – उ०को०, २/५७

उदक (उदादेशः) + √श्वि – गतिवृद्ध्योः + क्विप् प्रत्ययः बाहुलकात् (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च – उ०को०, २/५७) ।

उदवाहः

य उदकानि वहति तेन । – ऋ०, १/३८/९

य उदकं वहन्ति तानिव । – ऋ०, ५/५८/३

उद (उदक) + √वह – प्रापणे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

उदव्रजे

उदकानि व्रजन्ति यस्मिँस्तस्मिन् ।
– ऋ०, ६/४७/२१

(स०ए०व०) उद (उदक) + √व्रज – गतौ + घ प्रत्ययः निपातनात् (गोचरसंचरवहव्रजव्यजापण-निगमाश्च – अष्टा०, ३/३/११९) ।

उदहार्य्यः

या उदकं हरन्ति ताः । – यजु०, १६/७

(प्र०ब०व०) – उद (उदक) + √हञ् – हरणे + अण् प्रत्ययः ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

उदारः

य उत्कृष्टं परीक्ष्य ऋच्छति ददाति ।
– यजु०, १२/२२

उत् + √ऋ – गतौ + अण् प्रत्ययः ।

उदीची

य उदङ्ङुत्तरं देशमञ्चति सा ।
– यजु०, १५/१३

योदक् पूर्वाभिमुखस्य जनस्य वामभाग-मञ्चति तस्यै । – यजु०, २२/२४

उत् + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९), ततः न लोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) धातोः अकारस्य ईकारादेशः (उद ईत् – अष्टा०, ६/४/१३७) ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

उद्ग्राभेण

उत्कृष्टतया गृह्णाति येन तेन ।
– यजु०, १७/६३

(तृ०ए०व०) – उत् + √ग्रह-उपादाने + घञ् प्रत्ययः, ततः हकारस्य भकारः (हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् – अष्टा०वा०, ८/२/३५) ।

उद्गीथः

य उद्गीयत उच्चैः शब्दायते स उद्गीथः सामध्वनिः प्रणवो वा । – उ०को०, २/१०

उत् + √गा – स्तुतौ + थक् प्रत्ययः ईडागमः (गश्चोदि – उ०को०, २/१०) ।

उद्दिशः

या उद्दिश्यन्ते ताः । – यजु०, ६/१९

(प्र०ब०व०) – उद् + √दिश – अतिसर्जने + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९)।

उद्भिदः

ये पृथिवीं उद्भिद्य जायन्ते। – ऋ०, १/१३९/६

ये पृथिवीं भित्त्वा प्ररोहन्ति । – ऋ०, ५/५९/६

य उद्भिदन्ति । – यजु०, २५/१४

(प्र०ब०व०) – उत् + √भिदिर् – विदारणे + क्विप् प्रत्ययः ।

उद्भौ

उदुत्कृष्टानि वस्तूनि भवन्ति यस्मिन् तस्मिन्। – यजु०, १५/१

(स०ए०व०) – उत् + √भू – सत्तायां + डु प्रत्ययः (डुप्रकरणे मितद्रवादिभ्यः उपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ३/२/१८०)।

उद्रः

उनत्ति क्लिद्यति स उद्रः जलचरो वा । – उ०को०, २/१३

√उन्दी – क्लेदने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विति-वृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिद-हिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३)।

उन्मा

ऊर्ध्वं मिनोति यया तुलया तद्वत् । – यजु०, १५/६५

उत् + √माङ् – माने + घञ् प्रत्ययः ।

उन्नेता

उन्नयति कार्याणीति उन्नेता ऋत्विग्वा । – उ०को०, २/९४

उत् + √णीञ् – प्रापणे + तृच् प्रत्ययः (तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ – उ०को०, २/९४)।

उपदां

उप समीपे दीयते ताम् । – यजु०, ३०/९

उप + √डुदाञ् – दाने + अङ् प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/३/१०६)।

उपनतिः

उपनमन्ति यया सा । – यजु०, २०/१३

उप + √णम – प्रह्वत्वेशब्दे च + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

उपपृक्

उपसामीप्यं पृङ्क्ते स्पृशति यः सः । – ऋ०, १/३२/५

उप + √पृची – सम्पर्के + क्विप् प्रत्ययः ।

उपभृत्

योपगतं बिभर्त्यनया हस्त क्रियया सा । – यजु०, २/६

उप + √डुभृञ् – धारणपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

उपमं

येन उपमिमीते तम् । – ऋ०, ७/३०/३

उपमिमीते येन तम् । – ऋ०, ७/३०/४

येनोपमीयते तम् । – ऋ०, ७/३१/७

उप + √माङ् – माने + कः प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे कः – अष्टा०, ३/१/१३६)।

उपमश्रवस्तमं

उपमीयते येन तच्छ्रवस्तदतिशयितम् । – ऋ०, २/२३/१

उपम + √श्रु – श्रवणे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) > उपमश्रवः + तमप् प्रत्ययः ।

उपमा

उपमीयतेऽनयेति दृष्टान्तः ।

– ऋ०, १/३१/१५

उप + √माङ् – माने + अङ् प्रत्ययः स्त्रियां (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/३/१०६) ।

उपमादं

य उपमां ददाति तम् । – ऋ०, ३/५/५

उपमा + √डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः।

उपमित्

य उप समीपे मिनोति प्रक्षिपति सः ।

– ऋ०, १/५९/१

य उपमिनोति सः । – ऋ०, ४/५/१

उप + √डुमिञ् – प्रक्षेपणे + क्विप् प्रत्ययः ह्रस्वस्य तुगागमश्च ।

उपरिसदः

ये उपरि उत्कृष्ट आसने व्यवहारे वा सीदन्ति ते । – यजु०, ९/३६

(प्र०ब०व०) उपरि + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

उपशाकेभिः

उपशक्यन्ते यैः कर्मभिस्तैः ।

– ऋ०, १/३३/४

(तृ०ब०व०) – उप + √शक्लृ – शक्तौ + घञ् प्रत्ययः ।

उपसत्ता

य उपसीदति सः । – यजु०, २७/२

उप + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + तृच् प्रत्ययः ।

उपसदं

उपसीदन्ति यस्या तां वेदीम् ।

– ऋ०, २/६/१

य उपसीदन्ति तेषामतिथीनाम् ।

– यजु०, १९/१४

यः समीपे सीदति तम् । – यजु०, ३०/९

उप + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

उपस्तयः

ये उप समीपे स्त्यायन्ति संघ्नन्ति ते ।

– यजु०, १२/१०१

(प्र०ब०व०) – उप + √स्त्यै – शब्दसंघातयोः + क्विप् प्रत्ययः ।

उपस्थं

उपतिष्ठन्ति यस्मिन् तस्मिन् ।

– ऋ०, १/३१/९

उपतिष्ठन्ति यस्मिँस्तत्र । – ऋ०, १/३५/६

क्रोडे तिष्ठति सा । – ऋ०, १/१२४/५

उपतिष्ठन्ति यस्मिँस्तम् । – ऋ०, २/४१/२१

यः समीपे तिष्ठति तस्मात् ।

– ऋ०, ६/६२/६

उप + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे कः – अष्टा०, ३/१/१३६) ।

उपहूता

उपहूयते जनैः राज्यसुखार्थं या ।

– यजु०, २/१०

उप + √ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + क्त प्रत्ययः ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

उपह्वरे

उपह्वरन्ति कुटिलयन्ति येन तस्मिन् व्यवहारे। – ऋ०, १/६२/६

(स०ए०व०) – उप + √ह्वृ – कौटिल्ये + घ प्रत्ययः (पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण – अष्टा०, ३/३/११८) ।

उपह्वरः

उपजुहोतीति उपह्वरः रथो वा ।

– उ०को०, ३/१

उप + √हु – दानादानयोः + ष्वरच् प्रत्ययः बाहुलकात् (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) ।

उरः

ऋच्छति प्राप्नोति येन तत् उरः हृदयस्थानं वा । – उ०को०, ४/१९५

√ऋ – गतिप्रापणयोः + असुन् प्रत्ययः, धातोः उकारादेश च (अर्त्तेरुच्च – उ०को०, ४/१९५) ।

उरणः

ऋच्छति गच्छतीति उरणः मेषो वा ।

– उ०को०, ५/१७

√ऋ – गतौ + क्युः प्रत्ययः, धातोः उकारादेशत्वञ्च (अर्त्तेः क्युरुच्च – उ०को०, ५/१७) ।

उराणः

य उरून् बहूननिति प्राणयति सः ।

– ऋ०, ४/६/३

उर + √अन – प्राणने + अण् प्रत्ययः ।

उरु:

ऊर्णोत्याच्छादयत्यल्पानिति उरु महत् ।

– उ०को०, १/३१

√ऊर्णुञ् – आच्छादने + कुः प्रत्ययः, णु लोपः ऊकारस्य ह्रस्वश्च (महति ह्रस्वश्च – उ०को०, १/३१) ।

उरुगायः

य उरुभिर्बहुभिर्मन्त्रैर्गीयते स्तूयते वा ।

– ऋ०, १/१५४/१

यो बहूनर्थान् वेदद्वारा गायत्युपदिशति सः।

– यजु०, ५/१८

उरूणि बहूनि शास्त्राणि गायति पठति तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, ८/१

उरु + √गै – शब्दे + अण् प्रत्ययः युगागमश्च ।

उरुव्यञ्चं

उरुषु विशेषेणाञ्चति तम् ।

– यजु०, १५/२५

उरु + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + अण् प्रत्ययः ।

उरुशंस

य उरून् बहून् शंसति तत्सम्बुद्धौ ।

– यजु०, १८/४९

उरु + √शंसु – स्तुतौ + अण् प्रत्ययः ।

उरूची

या उरूणि बहून्यञ्चति सा ।

– ऋ०, ३/३१/११

या उर्वीर्बह्वीर्विधा अञ्चति सा ।

– ऋ०, ३/५७/५

या बहूनञ्चति प्राप्नोति सा ।

– ऋ०, ७/३५/३

उरूणि बहूनि वस्तून्यञ्चन्तीम् ।

– ऋ०, ७/४५/३

या उरूणि बहून्यञ्चति प्राप्नोति ताम् ।

– यजु०, २१/५

उरु + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) नकारस्य लोपः (अचः – अष्टा०, ६/४/१३८) दीर्घश्चेति (चौ – अष्टा०, ६/३/१३८) + ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

उर्वराजिते

य उर्वरां सर्वफलपुष्पशस्यादिप्रापिकां जयति तस्मै । – ऋ०, २/२१/१

(च०ए०व०) – उर्वरा + √जि – जये + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

उर्वरासां

बहुश्रेष्ठाः पदार्थाः सन्ति यस्यान्तां भूमिं सनति ताम् । – ऋ०, ४/३८/१

(द्वि०ए०व०) – उर्वरा + √षण – संभक्तौ + क्विप् प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् ।

उर्वशी

उरवो बहवो वशे भवन्ति यया सा वाणी। – ऋ०, ५/४१/१९

ययोरूणि बहूनि सुखान्यश्नुवते सा यज्ञ क्रिया। – यजु०, ५/२

उरू बहु अश्नाति यया सा दीप्तिः । – यजु०, १५/१९

उरु + √अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च, अथवा √अश – भोजने, अथवा √वश – कान्तौ + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) + ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

उलूकः

वलतेऽसौ उलूकः पक्षिभेदो वा । – उ०को०, ४/४१

√वल – संवरणे + ऊकः प्रत्ययः, निपातनात् धातोः सम्प्रसारणञ्च (उलूकादयश्च – उ०को०, ४/४१)।

उलूखलक

उलूखलं कायति शब्दयति यस्तत्संबुद्धौ विद्वन् । – ऋ०, १/२८/५

उरु (उलु) + √डुकृञ् – करणे + ट प्रत्ययः (कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु – अष्टा०, ३/२/२०), उकारस्य दीर्घत्वं, रेफस्य लकारत्वं, ककारस्य खकारत्वञ्च, वर्णव्यत्ययत्वात् उलूखलः ततः √कै – शब्दे + कः प्रत्ययः ।

उल्का

ओषति दहतीति उल्का विद्युदग्नेर्ज्वाला वा। – उ०को०, ३/४२

√उष – दाहे + कक् प्रत्ययः निपातनात्, धातोः षकारस्य लकारत्वञ्च (शुकवल्कोल्काः – उ०को०, ३/४२) ।

उल्मुकं

ओषति दहतीति उल्मुकं ज्वलदङ्गारो वा। – उ०को०, ३/८४

√उष – दाहे + मुक प्रत्ययः, षकारस्य लकारत्वं (उल्मुकदर्विहोमिनः – उ०को०, ३/८४) ।

उशधक्

उशः कमनीयान्दहति येन सः । – ऋ०, ३/६/७

य उशान् युद्धं कामयमानान्दहति सः। – ऋ०, ३/३४/३

य उशन्ति परस्वं कामयन्ति तान् दहति सः। – यजु०, ३३/२६

√वश – कान्तौ (पृषोदरादि) सम्प्रसारणत्वात् > उश + √दह > धक् – भस्मीकरणे + क्विप् प्रत्ययः।

उशनाः

वष्टि कामयते स उशनाः शुक्रवारो वा। – उ०को०, ४/२३९

√वश – कान्तौ + कनसिः प्रत्ययः (वशेः कनसिः – उ०को०, ४/२३९), सम्प्रसारणं (ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च – अष्टा०, ६/१/१६), ततः अनङादेशत्वञ्च (ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसाञ्च – अष्टा०, ७/१/९४) उपधा दीर्घत्वञ्च (सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ – अष्टा०, ६/४/८)।

उशी

उश्यते काम्यतेऽसौ उशी वाञ्छा ।

– उ०को०, ४/१

✓वश – कान्तौ + ई प्रत्ययः बाहुलकात् (वातप्रमीः – उ०को०, ४/१) धातोः सम्प्रसारणम् ।

उशीरं

उश्यते काम्यते तद् उशीरं वीरणमूलं वा। – उ०को०, ४/३१

✓वश – कान्तौ + ईरन् प्रत्ययः (वशेः किच्च – उ०को०, ४/३१) धातोः सम्प्रसारणञ्च ।

उषः

ओषति दहतीति उषः कर्णछिद्रं पर्वतभेदः।

– उ०को०, ४/२३४

✓उष – दाहे + असिः प्रत्ययः (उषः किच्च – उ०को०, ४/२३४) ।

उषपः

ओषति दहति स उषपः अग्निः सूर्यो वा। – उ०को०, ३/१४२

✓उष – दाहे + कपन् प्रत्ययः (उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् – उ०को०, ३/१४२) ।

उषर्बुधः

उषः संप्राप्य बोधयन्ति तान् । – ऋ०, १/१४/९

य उषसि स्वयं बुध्यन्ते, सुतान् बोधयन्ति तान् । – ऋ०, १/४४/१

य उषसि बुध्यन्ते तान् । – ऋ०, १/४४/९

यः उषः कालं बोधयन्ति तान् किरणान्।

– ऋ०, १/९२/१८

य उषसि बोधयति तम् ।

– ऋ०, ३/२/१४, ६/१५/१

य उषसि बुध्यते तम् । – ऋ०, ४/६/८

य उषन्ति हविर्दहन्ति तैर्यजमानैः ।

– यजु०, २९/३७

उषःकाले बुध्यते इति उषर्बुधः अग्निबलिः संयमी वा । – उ०को०, ४/२३४

✓उष – दाहे + असि प्रत्ययः (उषः किच्च – उ०को०, ४/२३४) + ✓बुध – अवगमने + क्विप् प्रत्ययः ।

उष्ट्रः

ओषति दहतीति उष्ट्रः पशुजातिभेदो वा।

– उ०को०, ४/१६२

✓उष – दाहे + ष्ट्रन् प्रत्ययः (उषिखनिभ्यां कित् – उ०को०, ४/१६२) ।

उष्णं

ओषति दहतीति उष्णं ईशतप्तं वा ।

– उ०को०, ३/२

✓उष – दाहे + नक् प्रत्यय (इणषिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् – उ०को०, ३/२) ।

उष्णिक्

यया उषः स्निह्यति तया । – यजु०, २३/३३

उत्कृष्टतया स्निह्यति यया तस्यै क्रियायै।

– यजु०, २४/१२

उत् + ✓ष्णिह – प्रीतौ स्नेहने च + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) ।

ऊधः

वहति यत् इति, ऊधः गवादेर्दुग्धस्थानं वा। – उ०को०, ४/१९३

✓वह – प्रापणे + असुन् प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोः सम्प्रसारणञ्च (श्वेः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ४/१९३) ।

ऊनः

अवति रक्षादिकं करोतीति ऊनः असम्पूर्णं वा । – उ०को०, ३/२

√अव – रक्षणगत्यादिषु + नक् प्रत्ययः (इण्सिञ्-जिदीङुष्यविभ्यो नक् – उ०को०, ३/२)।

ऊमं

अवति रक्षणादिकं भवति यत्र तत् ऊमं नगरं वा। – उ०को०, १/१४४

√अव – रक्षणादिषु + मन् प्रत्ययः (अविसिवि-सिषुषिभ्यः कित् – उ०को०, १/१४४) ऊठादेशः (ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च – अष्टा०, ६/४/२०)।

ऊरुः

ऊर्णोत्याच्छादयति या सा ऊरुः जङ्घा। – उ०को०, १/३०

√ऊर्णुञ् – आच्छादने + कु प्रत्ययः नु इत्यस्य लोपः (ऊर्णोतेर्नुलोपश्च – उ०को०, १/३०)।

ऊर्णम्रदः

य ऊर्णैरक्षकैर्मृद्नन्ति। – ऋ०, ५/५/४

उर्णानि धान्याच्छादनानि तुषाणि म्रदयति येन तं पाषाणमयम्। – यजु०, २/२

ऊर्णानि सुखाच्छादनानि म्रदयति येन तं यज्ञम्। – यजु०, २/५

ऊर्णमाच्छादनं मृद्नन्ति संत्वेषन्ति यया सा। – यजु०, ४/१०

य ऊर्णानाच्छादकानि मृद्नन्ति ते। – यजु०, २१/३३

य ऊर्णैराच्छादकैर्मृदन्ते ते। – यजु०, २१/५७

√म्रद – मर्दने + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

ऊर्णा

ऊर्णोत्याच्छादयति यया सा ऊर्णा अविमेषयो रोमाणि वा। – उ०को०, ५/४७

√ऊर्णुञ् – आच्छादने + डः प्रत्ययः (ऊर्णोतेर्डः – उ०को०, ५/४७) ततः स्त्रियां टाप्।

ऊर्णायुः

ऊर्णा याति प्राप्नोतीति ऊर्णायुः मेषो मेषोर्णा कम्बलो वा। – उ०को०, ५/४७

ऊर्णा + √या - प्रापणे + डुः प्रत्ययः (डु प्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ३/२/१८०)।

ऊर्दरः

उर्क् पराक्रमं रसं वा दृणातीति ऊर्दरः शूरो दुष्टो वा। – उ०को०, ५/४०

ऊर्ज् + √दृ – विदारणे + अल् अच् वा प्रत्ययः (अर्जि दृणातेरलचौ – उ०को०, ५/४०)।

ऊर्मिः

ऋच्छति गच्छतीति ऊर्मिः जलतरङ्गो वा। – उ०को०, ४/४४

√ऋ – गतौ + मिः प्रत्ययः धातोरूकारादेशश्च (अर्त्तेरू च – उ०को०, ४/४४)।

ऊर्ध्वचितः

ऊर्ध्वानुत्कृष्टगुणान् चेतयन्ति ते मनुष्याश्चित्तानि कपालानि वा। – यजु०, १/१८

(प्र०ब०व०) – ऊर्ध्व + √चिती – सञ्ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः, ततः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९)।

ऊर्जः

ऊर्जन्ति सर्वे पदार्था यस्मिन् स कार्त्तिकः। – यजु०, १४/१६

√ऊर्ज – बलप्राणनयोः + क्विप् प्रत्ययः (भ्राजभास-धुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् – अष्टा०, ३/२/१७७)।

ऊष्मा

ओषति दहतीति उष्मा ग्रीष्मर्त्तुर्वाष्पो वा।

– उ०को०, ४/१४५

✓उष – दाहे + मनिन् प्रत्ययः बाहुलकात् (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) दीर्घत्वञ्च (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३७) ।

ऋक्

ऋचन्ति स्तुवन्ति यया सा ऋक् ।

– उ०को० २/५७

✓ऋच्–स्तुतौ + क्विप् प्रत्ययः (क्विब् वचिप्रच्छिश्रि-सुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च–उ०को०, २/५७) ।

ऋक्थं

ऋचति यदर्थं स्तौतीति ऋक्थं धनं वा ।

– उ०को०, २/७

✓ऋच् – स्तुतौ + थक् प्रत्ययः (पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् – उ०को०, २/७) ।

ऋक्सामाभ्यां

ऋचन्ति स्तुवन्ति पदार्थान् येन स ऋग्वेदः। सामयन्ति सान्त्वयन्ति कर्मान्तं फलं प्राप्नुवन्ति येन स सामवेदः ऋक् च साम च ताभ्याम् । – यजु०, ४/१

(तृ०द्वि०व०) ✓ऋच् – स्तुतौ + क्विप् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/७५) > ऋक् + ✓षोऽन्तः कर्मणि + मनिन् प्रत्ययः (सातिभ्यां मनिन्मनिणौ – उ०को०, ४/१५३) > ऋक्साम, अत्र समासान्ते अच् प्रत्ययः निपातनात् (अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजमनिश्श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः – अष्टा०, ५/४/७७) ततः टि लोपः (नस्तद्धिते – अष्टा०, ६/४/१४४) ।

ऋक्षं

ऋषति गच्छतीति ऋक्षं नक्षत्र सामान्यं वा। – उ०को०, ३/६६

ऋषति गच्छतीति ऋक्षः मृगजातिभेदो भल्लूकः । – उ०को०, ३/६७

✓ऋष – गतौ + सः प्रत्ययः (स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् – उ०को०, ३/६७) ।

ऋक्षरः

ऋषति प्राप्नोति वा स ऋक्षरः ऋत्विग्वा।

– उ०को०, ३/७५

ऋच्छति गच्छति स ऋच्छरः ।

– उ०को०, ३/१३१

✓ऋष – गतौ + क्सरन् प्रत्ययः (तन्यृषिभ्यां क्सरन् – उ०को०, ३/७५) ।

ऋग्मियं

ऋचां वेदमन्त्राणां निर्मातारम् ।

– ऋ०, १/९/९

ऋग्भिर्यो मीयते स्तूयते तस्मै ।

– ऋ०, १/६२/१

य ऋग्भिर्मीयते प्रमीयते तम् ।– ऋ०, ३/२/४

य ऋग्भिर्मीयते तम् । – ऋ०, ६/८/४

यो ऋचो मिनोत्यधीते तस्मै ।

– यजु०, ३४/१६

ऋग् + ✓माङ् – माने शब्दे च + डियच् प्रत्ययः, जत्वस्य गत्वञ्चेति ।

ऋघावान्

य ऋन् शत्रून् घ्नन्ति ते वा बहवः शूरा विद्यन्ते यस्य सः । – ऋ०, ३/३०/३

१- ऋ (अरिः) + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्वनिप् प्रत्ययः, वर्णव्यत्ययत्वात् हकारस्य घकारः, न लोपश्च ।

२- ✓ऋघ – वधार्थे + अङ् प्रत्ययः + मतुप् प्रत्ययः।

ऋचीषमाय

ऋच्यन्ते स्तूयन्ते ये त ऋचीषास्तानतिमान्यान् करोति तस्मै । – ऋ०, १/६१/१

(च०ए०व०) – ✓ऋच् – स्तुतौ + ईषन् प्रत्ययः > ऋचीष + ✓माङ् – माने शब्दे च + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृष्यते – अष्टा०, ३/२/१०१)।

ऋजीकः

अर्जति गच्छतीति ऋजीकः ।

– उ०को०, ४/२२

अर्जति गच्छतीति ऋजीकः सूर्यो धूमो वा । – उ०को०, ५/५१

✓अर्ज – अर्जने + ईकन् प्रत्ययः धातोर्ऋजादेशश्च (ऋजेश्च – उ०को०, ४/२२)।

ऋजीषं

अर्जति सञ्चितो भवति यस्मात्तत् ऋजीषं पिष्टपचनं वा । – उ०को०, ४/२८

✓अर्ज – अर्जने + ईषन् प्रत्ययः धातोर्ऋजादेशश्च (अर्जेर्ऋज च – उ०को०, ४/२८)।

ऋजुः

अर्जयति सञ्चिनोति गुणानिति ऋजुः कोमलो वा । – उ०को०, १/२७

✓अर्ज – अर्जने + कुः प्रत्ययः (अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबधामृजिपशितुकधुकदीर्घहकाराश्च – उ०को०, १/२७)।

ऋजिप्याः

ऋजीन्सरलान्व्यवहारान् प्यायन्ते वर्धयन्ति ते। – ऋ०, ३/३१/१७

(प्र०ब०व०) – ✓अर्ज – अर्जने + इन् प्रत्ययः (इगुपधात् कित् – उ०को०, ४/१२०), ततः अर्जेर्ऋजादेशः (अर्जेर्ऋज च – उ०को०, ४/२८) > ऋजि + ✓ओप्यायी – वृद्धौ + कः प्रत्ययः ।

ऋजिश्वानं

य ऋजीन् ज्ञानादिसरलान् गुणानश्नुते तं धार्मिकं मनुष्यम् । – ऋ०, १/५१/५

ऋजि + ✓अशूङ् व्याप्तौ + वनिप् प्रत्ययः धातोः अकारलोपश्च ।

ऋजुगाथ

य ऋजुं सरलं व्यवहारं गाति स्तौति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ५/४४/५

✓अर्ज – अर्जने + कुः प्रत्ययः (अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुकधुकदीर्घहकाराश्च – उ०को०, १/२७), अर्ज धातोः ऋजादेशः (अर्जेर्ऋज च – उ०को०, ४/२८) > ऋजु + ✓गै – शब्दे + स्थन् प्रत्ययः ।

ऋजुमुष्कान्

य ऋजुना मुष्णन्ति तान् । – ऋ०, ४/२/२

य ऋजुं मार्गं मुष्णन्ति ते । – ऋ०, ४/६/९

ऋजु + ✓मुष – स्तेये + कक् प्रत्ययः ।

ऋज्वञ्चः

याभिर्ऋजुमञ्चन्ति । – ऋ०, ४/६/९

(प्र०ब०व०) – ऋजु + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः ।

ऋज्रः

अर्जति गच्छति तिष्ठति वा स ऋज्रः नायको वा। – उ०को०, २/२८

✓अर्ज – अर्जने + रन् प्रत्ययः (ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्रेरामालाः – उ०को०, २/२८)।

ऋञ्जसानः

य ऋञ्जति प्रसाध्नोति सः ।

– ऋ०, १/५८/३

ऋञ्जत्योषध्यादिकं पाचयतीति ऋञ्जसानः मेघो वा । – उ०को०, २/८७

√ऋञ्ज – स्तुतिप्रसाधनयोः + असानच् प्रत्ययः (ऋञ्चिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् – उ०को०, २/८७)।

ऋणचित्

य ऋणं चिनोति सः । – ऋ०, २/२३/१७

ऋण + √चिञ् – चयने + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्चेति।

ऋणयाः

य ऋणं याति प्राप्नोति सः ।

– ऋ०, २/२३/११, २/२३/१७

ऋण + √या – प्रापणे + अण् प्रत्ययः ।

ऋणयावा

य ऋणं याति प्राप्नोति सः ।

– ऋ०, १/८७/४

ऋण + √या – प्रापणे + वनिप् प्रत्ययः (आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च – अष्टा०, ३/२/७४) ।

ऋणञ्चय

ऋणं चिनोति येन तस्य ।

– ऋ०, ५/३०/१२

ऋणं चिनोति यस्मात्तस्मिन् ।

– ऋ०, ५/३०/१४

ऋण + √चिञ् – चयने + अच् प्रत्ययः (एरच् – अष्टा०, ३/३/५६) ।

ऋतं

ऋच्छत्यात्मानं प्राप्नोतीति ऋतं यथार्थं वा।

– उ०को०, ३/८९

√ऋ – गतिप्रापणयोः + क्त प्रत्ययः बाहुलकात् (अञ्जिघृसिभ्यः क्तः – उ०को०, ३/८९) ।

ऋतचित्

या ऋतं सत्यं चिनोति सा ।

– ऋ०, ४/३/४, ४/१६/१०,

य ऋतं चिनोति सः । – ऋ०, ५/३/९

√ऋ – गतिप्रापणयोः > ऋत + क्त प्रत्ययः + √चिञ् – चयने + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्चेति ।

ऋतजाः

ऋतात्सत्याज्जातः । – ऋ०, ३/५८/८

यः सत्याज्जातः । – ऋ०, ४/४०/५

य ऋतं सत्यं ज्ञानं जनयति सः ।

– यजु०, १२/१४

ऋत + √जनि – प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः ।

ऋतजाताः

य ऋते जायन्ते । – ऋ०, ५/६१/१४

य ऋते सत्ये जायते तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ६/१३/३

ऋत + √जनि – प्रादुर्भावे + क्तः प्रत्ययः धातोर्जादिशश्च।

ऋतज्ञाः

या ऋतं जानन्ति ताः । – ऋ०, ४/१९/७

ऋतं सत्यं जानाति यया ताम् ।

– ऋ०, ५/४३/६

ये ऋतं यथार्थं जानन्ति ते ।

– ऋ०, ५/५७/८

य ऋतं परमात्मानं प्रकृतिं वा जानन्ति ते।

– ऋ०, ५/५८/८

य ऋतं सत्यं जानन्ति । – ऋ०, ७/३५/१५

य ऋतं जानन्ति ते सत्यं व्यवहारं ब्रह्म वा जानन्ति ते । – ऋ०, ७/३८/८

ये ऋतं सत्यं जानन्ति ते । – यजु०, ९/१८

ये ऋतं सत्यं जानन्ति । – यजु०, १९/४९

य ऋतं सत्यं जानन्ति ते । – यजु०, २१/११

(प्र०ब०व०) – ऋत + √ज्ञा – अवबोधने + कः प्रत्ययः ।

ऋतधामा

यथा सत्यं कारणं जलं वा दधाति तथा।

– यजु०, ५/३२

ऋत + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + मनिन् प्रत्ययः।

ऋतपाः

य ऋतं सत्यं पाति ।

ऋ०, ६/३/१ – यजु०, २६/८०

ऋत + √पा – रक्षणे + अप् प्रत्ययः ।

ऋतयुक्

ये ऋतेन सत्येन युञ्जते तैः । – ऋ०, ४/५१/५

ये ऋतेन सत्येन युनक्ति । – ऋ०, ६/३९/२

ऋत + √युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

ऋतसत्

यः सत्ये सीदति । – ऋ०, ४/४०/५

य ऋतेषु सत्येषु प्रकृत्यादिषु सीदति सः।

– यजु०, १०/२४

य ऋते सत्ये संस्थितः । – यजु०, १२/१४

ऋत + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि – अष्टा०, ३/२/६१) ।

ऋतसापः

य आप्नुवते त आपः समानाश्च ते इति सापः सन्त्यस्य मध्ये व्यापकाः व्यापायितारो वा विद्वांसः । – ऋ०, १/१७९/२

य ऋतेन सत्येन सपन्ति । – ऋ०, ६/२१/११

ये ऋतेन सत्येन सपन्ति सम्बध्नन्ति ते ।

– ऋ०, ६/५०/२

ये ऋतेन सपन्ति प्रतिज्ञां कुर्वन्ति ते ।

– ऋ०, ७/५६/१२

(प्र०ब०व०) ऋत + √आप्लृ – व्याप्तौ + क्विप् प्रत्ययः, समानत्वं सादेशत्वात् ऋतसापः अथवा ऋत + √सप (षप) – समवाये + घञ् प्रत्ययः ।

ऋतस्तुभं

यया ऋतं स्तोभते स्तभ्नाति धरति ।

– ऋ०, १/११२/२०

(द्वि०ए०व०) ऋत + √स्तुम्भु – स्तम्भार्थे (स्तोतृनाम) + क्विप् प्रत्ययः ।

ऋतस्पृशः

य ऋतं सत्यं यथार्थं स्पृशन्ति स्वीकुर्वन्ति ते। – ऋ०, ५/६७/४

(प्र०ब०व०) ऋत + √स्पृश – संस्पर्शने + क्विप् प्रत्ययः।

ऋतावा

य ऋतेन सत्येन वनोति संभजति सः ।

– ऋ०, १/१२२/९

यः ऋतानि सत्याचरणानि वनन्ति संभजन्ति ते । – ऋ०, २/२४/७

य ऋतानि सत्यानि वनन्ति सम्भजन्ति ते।

– ऋ०, २/२७/४

य ऋतं वनति संभजति सः । – ऋ०, २/३५/८

य ऋतं सत्यं वनुते याचते सः ।

– ऋ०, ३/१३/२

य ऋतं संभजति । – ऋ०, ३/२०/४

य ऋतं सत्यं वनुते याचते सः ।

– ऋ०, ६/१२/१

यः ऋतं जलं संवनति भजति सः ।

– ऋ०, ६/७३/१

य ऋतं जलं वनति संभजति तम् ।

– यजु०, २६/६

ऋत + √वन – सम्भक्तौ अथवा √वनु – याचने + विच् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृष्यते – अष्टा०, ३/२/७५) ततः आकारादेशः उपधायाः दीर्घत्वञ्चेति।

ऋतावृधः

ऋतमुदकं सत्यं यज्ञं च वर्धयन्ति तान्।
– ऋ०, १/१४/७

ऋतेन सत्येन वर्द्धन्ते ते। – ऋ०, १/४५/१४

यावृतेन सत्यानुष्ठानेन वर्धेते तौ।
– ऋ०, १/४७/५

ये ऋतेन कारणेन वर्धेतां ते।
– ऋ०, १/१०६/३

ऋतेन सत्येनाचरणेन विज्ञानेन च वृद्धाः।
– ऋ०, १/१४२/१०

या ऋतं सत्यं वर्धयन्ति ताः।
– ऋ०, ५/४४/४

या ऋतं सत्यं वर्धयन्ति ताः।
– यजु०, ४/१२

या ऋतं सत्यं वर्धयन्ति ताः।
– यजु०, १७/३

या ऋतेन जलेन नद्य इव सत्येन वर्द्धन्ते ताः। – यजु०, १७/३

ये ऋतेन सत्येन वर्धन्ते। – यजु०, १७/७८

य ऋतेन वेदविज्ञानेन वर्द्धन्ते।
– यजु०, १९/६५

ये ऋतं सत्यं वर्द्धयन्ति ते।
– यजु०, २०/३०

या ऋतं सत्यं वर्द्धयन्ति ताः।
– यजु०, २८/५

य ऋतं सत्यं वर्द्धयन्ति। – यजु०, २९/४७

(प्र०ब०व०) – ऋत + √वृधु – वृद्धौ + क्विप् प्रत्ययः पूर्वपदस्य च दीर्घः (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३७)।

ऋताषाट्

य ऋतं सत्यं व्यवहारं सहते सः।
– यजु०, १८/३८

ऋत + √षह – मर्षणे + ण्वि प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३), षत्वं, दीर्घत्वञ्च (अन्येषामपि दृष्यते – अष्टा०, ६/३/१३७)।

ऋतीषाहं

य ऋतिं सत्यं सहते तम्। – ऋ०, १/६४/१५

य ऋतीन् परपदार्थप्रापकाञ्छत्रून्सहते तम्।
– ऋ०, ६/१४/४

√ऋ – गतौ + क्तिच् प्रत्ययः > ऋति + √षह – मर्षणे + ण्वि प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३), पूर्वपदस्य दीर्घत्वं (अन्येषामपि दृष्यते – अष्टा०, ६/३/१३७)।

ऋतुः

पुनः पुनर्ऋच्छति गच्छत्यागच्छतीति ऋतुः वसन्तादिः स्त्रीणां रजःपतनकालो वा।
– उ०को० १/७२

√ऋ – गतिप्रापणयोः + तुः प्रत्ययः (अर्त्तेश्च तुः – उ०को०, १/७२)।

ऋतुपाः

य ऋतून् पाति रक्षति स सूर्य्यः।
– ऋ०, ३/४७/३

ये ऋतुषु पान्ति तैः। – ऋ०, ४/३४/७

य ऋतून् पाति। – ऋ०, ५/१२/३

√ऋ – गतिप्रापणयोः + तु प्रत्ययः (अर्तेश्च तुः – उ०को०, १/७२) > ऋतु + √पा – रक्षणे + अच् प्रत्ययः।

ऋतुभिः

ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति यैस्तैः।
– ऋ०, १/१५/१०

(तृ०ब०व०) – √ऋ – गतिप्रापणयोः + तु प्रत्ययः (अर्तेश्च तुः – उ०को०, १/७२)।

ऋतुष्ठाः

या ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति ताः।
– यजु०, १७/३

ऋतु + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः।

ऋतेजाः

यो ऋते सत्ये जायते। – ऋ०, ६/३/१

ऋते (स०ए०व०) + √जनि – प्रादुर्भावे + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) अनुनासिस्याकारादेशः (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१)।

ऋत्विक्

य ऋतौ प्रत्युत्पत्ति कालं संसारं सङ्गतं यजति करोति तथा च शिल्पसाधनानि सङ्गमयति सर्वेषु ऋतुषु यजनीयस्तम्।
– ऋ०, १/१/१

ऋतून् जयति संगच्छते यस्तम्।
– ऋ०, १/४५/७

य ऋतुषु यजन्ते ते विद्वांसः।
– ऋ०, १/६०/३

य ऋतुषु यजति तद्वद्वर्त्तमानम्।
– ऋ०, ५/२२/२

ऋतु + √यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९), कुत्व इति सम्प्रसारणञ्च (वचिस्वपियजादीनां किति – अष्टा०, ६/१/१५)।

ऋभुक्षाः

य ऋभून् मेधाविनः क्षाययति निवासयति ज्ञापयति वा तम्। – ऋ०, १/१११/४

य ऋभून् मेधाविनः क्षियति निवासयति स महान्। – ऋ०, ७/४८/३

ऋ (ऋत) + √भू – सत्तायां, √भा – दीप्तौ वा + कु प्रत्ययः (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७) धातोः दीर्घस्य लोपः (आतो लोप इटि च – अष्टा०, ६/४/६४) > ऋभु + √क्षि – निवासे + इनि प्रत्ययः, टिलोपः (पतः स्थ च – उ०को०, ४/१२) आकारादेशश्च।

ऋषभः

ऋषति गच्छतीति ऋषभः।
– उ०को०, ३/१२३

√ऋष – गतौ + अभच् प्रत्ययः (ऋषिवृषिभ्यां कित् – उ०को०, ३/१२३)।

ऋषिः

मन्त्रार्थद्रष्टृभिरध्यापकैस्तर्कैः कारणस्थैः प्राणैर्वा। – ऋ०, १/१/२

ऋषति गच्छति प्राप्नोति जानाति वा स ऋषिः मन्त्रार्थद्रष्टा वा। – उ०को०, ४/१२०

√ऋष – गतौ + इन् प्रत्ययः (इगुपधात् कित् – उ०को०, ४/१२०)।

ऋष्यः

ऋषति गच्छतीति ऋष्यः मृगभेदो वा।
– उ०को०, ४/११२

√ऋष् – गतौ + यक् प्रत्ययः (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२)।

ऋष्टिभिः

याभिः कलायन्त्रयष्टीभिर्ऋषन्ति जानन्ति प्राप्नुवन्ति व्यवहारांस्ताभिः।
– ऋ०, १/३७/२

(तृ०ब०व०) – √ऋष – गतौ + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

एकः

एति प्राप्नोतीति एकः मुख्योऽन्यः केवलो वा। – उ०को०, ३/४३

✓इण् – गतौ + कन् प्रत्ययः (इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को०, ३/४३)।

एतग्वाः

एतान् प्रत्यक्षान् पदार्थान् गच्छन्तीति ।

– ऋ०, १/११५/३

✓इण् + गतौ + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) > एतः + ✓गम् – गतौ + वन् प्रत्ययः धातोः टिलोपश्च ।

एतः

एति प्राप्नोति यं स एतः विचित्रवर्णो वा। – उ०को०, ३/८६

✓इण् – गतौ + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६)।

एतत्

एति प्राप्नोतीति एतत् अस्य सर्वनामसञ्ज्ञा।

– उ०को०, १/१३३

✓इण् – गतौ + अदिः प्रत्ययः (तुडागमश्च एतेस्तुद् च – उ०को०, १/१३३)।

एतशः

एति प्राप्नोतीति एतशः अश्वो ब्राह्मणो वा। – उ०को०, ३/१४९

✓इण – गतौ + तशन् प्रत्ययः (इणस्तशन्तशसुनौ – उ०को०, ३/१४९)।

एधतुः

एधते वर्द्धतेऽसौ एधतुः पुरुषो वा ।

– उ०को०, १/७७

✓एध – वृद्धौ + तुः प्रत्ययः (एधिवह्योश्च तुः – उ०को०, १/७७)।

एनः

ईयते प्राप्यते दुःखमनेन तद् एनः पापं वा। – उ०को०, ४/१९८

✓इण् – गतौ + असुन् प्रत्ययः (इण आगसि च – उ०को०, ४/१९८)।

एमन्

एति गच्छति तस्मिन् वायौ । – यजु०, १३/५३ (स०ए०व०) – ✓इण् – गतौ + मनिन् प्रत्ययः ।

ओकः

अवति रक्षणहेतुर्भवतीति ओकः राशिः स्थानं वा । – उ०को०, ३/४१

✓अव – रक्षणादिषु + कक् प्रत्ययः बाहुलकात् (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१) अथवा ✓उच् – समवाये + असुन् प्रत्ययः बाहुलकात् कुत्वञ्च (अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च – उ०को०, ४/२१६) ततः आद्युदात्तः ।

ओजः

उब्जति कोमलो भवतीति ओजः पराक्रमो वा । – उ०को०, ४/१९२

✓उब्ज – आर्जवे + असुन् प्रत्ययः बलोपश्च (उब्जेर्बले बलोपश्च – उ०को०, ४/१९२)।

ओतुः

अवति रक्षणादिकं करोति स ओतुः विडालो वा । – उ०को०, १/६९

✓अव – रक्षणादिषु + तुन् प्रत्ययः (सितनिगमिमसिसच्यवि धाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९) ऊठादेशश्च (ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च – अष्टा०, ६/४/२०)।

ओदनः

उनत्त्यार्द्रीभवतीति ओदनः भक्तं वा ।

– उ०को०, २/७६

✓उन्दी – क्लेदने + युच् प्रत्ययः धातोः 'न' लोपश्च (उन्देर्नलोपश्च – उ०को०, २/७६)।

ओम्

योऽवति सकलं जगत्तदाख्यां । – यजु०, ४०/१७

अवति रक्षादिकं करोतीति ओम् प्रणव आरम्भोऽनुमतिर्वा । – उ०को०, १/१४२

अवतीत्योम् । – *स०प्र० प्रथम समुल्लास*

✓अव-रक्षणगतिकान्तिप्रीत्यादिषु + मन् प्रत्ययः (अविसिविसिशुषिभ्यः कित्, ऊठादेशः, ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च – अष्टा०, ६/४/२०) मन् प्रत्ययः टिलोपश्च (अवतेष्टिलोपश्च – उ०को०, १/१४२)।

ओम्यावन्तं

ये अवन्ति ते ओमानस्तान् ये यान्ति प्राप्नुवन्ति त ओम्याः एते प्रशस्ता विद्यन्ते यस्य तम्। – ऋ०, १/११२/७

(द्वि०ए०व०) – ✓अव – रक्षणगतिकान्तिप्रीत्यादिषु + मनिन् प्रत्ययः > ओमन् + ✓या प्रापणे + अण् प्रत्यय > ओम्या + मतुप् प्रत्ययः ।

ओषधे

ओषो विज्ञानं धीयते यस्मिँस्तत्संबुद्धौ । – यजु०, ६/१५

(सम्बोधने) ✓ओष – गतौ + ✓धेट् – पाने + किः प्रत्ययः (कर्मण्यधिकरणे च – अष्टा०, ३/३/९३)।

ओष्ठः

ओषति यो दहति येन वा स ओष्ठः मुखावयवो वा । – उ०को०, २/४

✓उष – दाहे + थन् प्रत्ययः (उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् – उ०को०, २/४) धातोः गुणः (पुगन्तलघूपधस्य च-अष्टा०, ७/३/८६) ततः प्रत्ययस्य थकारस्य ठकारः।

ओहं

ओहति प्राप्नोति येन तम् । – ऋ०, १/६१/१

✓वह – प्रापणे + घञ् प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च ।

औशिजः

य उशिजि प्रकाशे जातः स उशिक् तस्य विद्यावतः पुत्रं इव । – ऋ०, १/१८/१

यः सर्वा विद्या वष्टि स उशिक् तस्य विद्यापुत्र इव । – यजु०, ३/२८

✓वश – कान्तौ + इजिः प्रत्ययः (वशः कित् – उ०को०, २/७१) सम्प्रसारणञ्च > उशिज् + अण प्रत्ययः, आदिवृद्धिश्च, (तस्यापत्यम् – अष्टा०, ४/१/९२)।

कक्खटं

कखति हसतीति कक्खटं कठिनं वा । – उ०को०, ४/८१

✓कख – हसने + अटन् प्रत्ययः बाहुलकात् कुगागमश्च (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१)।

कक्षं

कषति हिनस्तीति कक्षं तृणं लतावनसमीपं बाहुमूलं वा । – उ०को०, ३/६२

✓कष – हिंसार्थे + सः प्रत्ययः (वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) षकारस्य ककारत्वं (षढोः कः सि – अष्टा०, ८/२/४१)।

कक्ष्यप्राः

कक्षासु भवाः कक्ष्याः सर्वपदार्थाऽवयवास्तां प्रातः प्रपूरयतस्तौ । – ऋ०, १/१०/३

कक्ष्यं प्रातः पिपूर्तः । – यजु०, ८/३४

कक्ष् + यत् प्रत्ययः भवार्थे (भवे छन्दसि – अष्टा०, ४/४/११०) > कक्ष्य + ✓प्रा – पूरणे + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३)।

कङ्कटः

कङ्कते गच्छतीति कङ्कटः कवचो वा । – उ०को०, ४/८१

✓ककि – गतौ + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) नुमागमश्च ।

कङ्कणः

कायति शब्दयतीति कङ्कणः करभूषणं वा। – उ०को०, ४/२४

कं + √कण – शब्दार्थाः + अच् प्रत्ययः ।

कङ्कणीका

पुनः पुनः कणति शब्दयतीति कङ्कणीका वाद्यसाधनविशेषो वा । – उ०को०, ४/१८

यङ्लुगन्तात् कण + √ईकन् प्रत्ययः कङ्कणादेशश्च (चङ्कणः कङ्कण च – उ०को०, ४/१८) स्त्रियां टाप् ।

कचपं

कचते बध्नातीति कचपं शाकपात्रं वा। – उ०को०, ३/१४२

√कच – बन्धने + कपन् प्रत्ययः (उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् – उ०को०, ३/१४२) ।

कच्छः

कच्यते बध्यतेऽसौ कच्छः शाकमूलं वा। – उ०को०, ४/१०५

√कच – बन्धने + छक् प्रत्ययः (अन्येऽपि दृश्यन्ते – उ०को०, ४/१०५) ।

कच्छूः

कषति हिनस्ति दुःखयतीति कच्छूः पामा वा। – उ०को०, १/८४

√कष – हिंसार्थे + ऊः प्रत्ययः, षकारस्य छकारः (कषेश्छश्च – उ०को०, १/८४) ।

कञ्चूलः

कञ्चते दीप्यतेऽसौ कञ्चूलः स्त्रीगात्राभरणं वा । – उ०को०, ४/९०

√कचि – दीप्तिबन्धनयोः + ऊलः प्रत्ययः (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) नुमागमश्च ।

कञ्जारः

कञ्जति रौतीति कञ्जारः मयूरो व्यञ्जनं वा । – उ०को०, ३/१३७

√कजि – शब्दे + आरन् प्रत्ययः (अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् – उ०को०, ३/१३७) धातोः नुमागमश्च ।

कटकः

कटत्यावृणोत्यङ्गमिति कटकं आभूषणं वा। – उ०को०, २/३२

कटति वर्षत्यावृणोति वा स कटकः बाहुभूषणं शिखरा वा । – उ०को०, ५/३५

√कटी – गतौ + वुन् प्रत्ययः (कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् – उ०को०, ५/३५) ।

कटप्रूः

कटेन कटिभागेन प्रवते गच्छतीति कटप्रूः कामुको जनः कीटो वा । – उ०को०, २/५७

कट + √प्रुङ् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः, धातोः दीर्घत्वमसंप्रसारणश्च (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणश्च – उ०को०, २/५७) ।

कटम्बः

कटतीति कटम्बः वादित्रं वा । – उ०को०, ४/८२

√कटी – गतौ + अम्बच् प्रत्ययः (कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् – उ०को०, ४/८२) ।

कटिः

कटतीति कटिः कटी शरीरमध्यं वा । – उ०को०, ४/११८

√कटी – गतौ + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

कटित्रं

कटतीति कटित्रं कवचभेदो वा । – उ०को०, ४/१७३

√कटी – गतौ + इत्र प्रत्ययः (अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ – उ०को०, ४/१७३)।

कटीरः

कट्यत् आव्रियतेऽसौ कटीरः कुटी जघनदेशो वा। – उ०को०, ४/३०

√कटी – गतौ + ईरन् प्रत्ययः (कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् – उ०को०, ४/३०)।

कटुः

अत्र चकारग्रहणाद् वा कटति विकारयतीति कटुः रसः। – उ०को०, १/८

√कटी – गतौ + उः प्रत्ययः (अणश्च – उ०को०, १/८)।

कटोलः

कटति वर्षत्यावृणोति वा स कटोलः कटुश्चालो वा। – उ०को०, १/६६

√कटे – वर्षावरणयोः + ओलच् प्रत्ययः (कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् – उ०को०, १/६६)।

कट्वरं

कटतिवर्षत्यावृणोति वा तत् कट्वरं भोज्यं व्यञ्जनं वा ; – उ०को०, ३/१

√कटे – वर्षावरणयोः + ष्वरच् प्रत्ययः निपातनात् (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः - उ०को०, ३/१)।

कठाकुः

कठतीति कठाकुः पक्षी वा।

– उ०को०, ३/७७

√कठ – कृच्छ्रजीवने + काकुः प्रत्ययः (कठिकुषिभ्यां काकुः – उ०को०, ३/७७)।

कठिनं

कठति कृच्छ्रेण जीवतीति कठिनं कठोरं वा। – उ०को०, २/४९

√कठ – कृच्छ्रजीवने + इनच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९)।

कठेरः

कटति कृच्छ्रेण जीवतीति कठिनं कठोरं वा। – उ०को०, १/५८

√कठ – कृच्छ्रजीवने + एरक् प्रत्ययः (पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यः एरक् – उ०को०, १/५८)।

कठोरः

कठति कृच्छ्रेण जीवति येन सः कठोरः कठिनः पूर्णो वा। – उ०को०, १/६४

√कठ – कृच्छ्रजीवने + ओरन् प्रत्ययः (कठिचकिभ्यामोरन् – उ०को०, १/६४)।

कडत्रं

गठति सिञ्चतीति कडत्रम्।

– उ०को०, ३/१०६

√गड – सेचने + अत्रन् प्रत्ययः धातोः गकारस्य ककारः (गडेरादेश्च – उ०को०, ३/१०६)।

कडम्बः

कडत्यावृणोतीति कडम्बः अग्रभागो वा।

– उ०को०, ४/८२

√कड – आवरणे मदे च + अम्बच् प्रत्ययः (कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् – उ०को०, ४/८२)।

कडारः

गडति सिञ्चतीति कडारः पीतवर्णो वा।

– उ०को०, ३/१३५

√गड – सेचने + आरन् प्रत्ययः, धातोः गकारस्य ककारः (गडेः कड च – उ०को०, ३/१३५)।

कणीचिः

कणति शब्दयतीति कणीचिः पत्रादियुक्ता शाखा शब्दो वा।

– उ०को०, ४/७०

√कण – गतौनिमीलने शब्दार्थे च + ईचिः प्रत्ययः (मृकणिभ्यामीचिः – उ०को०, ४/७०)।

कण्ठः

कणति येन शब्दं करोतीति कण्ठः गलो ध्वनिर्वा। – उ०को०, १/१०३

√कण – गतौ निमीलने शब्दार्थे च + ठः प्रत्ययः (कणेष्ठः – उ०को०, १/१०३)।

कण्डोलः

कण्डति माद्यतीति कण्डोलः चाण्डालो वा। – उ०को०, १/६६

√कडि – मदे + ओलच् प्रत्ययः बाहुलकात् (कपि-गडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् – उ०को०, १/६६)।

कण्वं

कणति निमीलति चेष्टतेऽसौ कण्वम् पापं कण्वोमुनिर्वा। – उ०को०, १/१५१

√कण – गतौ निमीलने शब्दार्थे च + क्वन् प्रत्ययः (अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् – उ०को०, १/१५१)।

कदम्बः

कदतीति कदम्बः वृक्षभेदो वा।

– उ०को०, ४/८२

√कद – वैकल्व्ये + अम्बच् प्रत्ययः (कृदिकडिक-टिभ्योऽम्बच् – उ०को०, ४/८२)।

कदरः

कन्दति वैकल्यं करोतीति कदरः श्वेत खादिरो वा। – उ०को०, ३/१३१

√कद – वैकल्व्ये + अरः प्रत्ययः बाहुलकात् (ऋच्छेररः – उ०को०, ३/१३१)।

कदली

कन्दत्याह्वयति सा कदली वृक्षभेदः।

– उ०को०, १/१०८

√कदि – आह्वाने रोदने च + कल प्रत्ययः बाहुलकात् (लङ्गेर्वृद्धिश्च – उ०को०, १/१०८) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः।

कद्रूः

कवतेऽसौ कद्रूः वर्णभेदो वा।

– उ०को०, ४/१०२

√कवृ – वर्णे + रू प्रत्ययः (जत्वादयश्च – उ०को०, ४/१०२), धातोः वकाकस्य स्थाने दकारश्चेति।

कधप्रियाः

ये कधाभिः कथाभिः प्रीणयन्ति ते।

– ऋ०, १/३८/१

वर्णव्यत्ययत्वात् > कध < कथ < कथा (टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम्)।

१. √कथ – वाक्यप्रबन्धने + अङ् प्रत्ययः (चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च – अष्टा०, ३/३/१०५)।

२. किं + था प्रत्ययः > किं शब्दाद्धेतौ वर्तमानात् था प्रत्ययः (था हेतौ चेच्छन्दसि – अष्टा०, ५/३/२६), ततः किमः कादेशश्च (किमः कः – अष्टा०, ७/२/१०३) – कथेति।

३. (प्र०ब०व०) – (कध) कथा + √प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च + क्विप् प्रत्ययः > कधप्री + जस् बहुवचने > कधप्रियाः।

कनकं

कन्यते दीप्यते काम्यतेऽभीप्स्यते वा तत् कनकं सुवर्णं वा। – उ०को०, २/३२

√कनी – दीप्तिकान्तिगतिषु + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२)।

कनीनकः

यः कनति दीपयतीति स एव कनीनकः।

– यजु०, ४/३

कनति प्रकाशयते येन तत्। – यजु०, ४/३२

√कनी – दीप्तिकान्तिगतिषु + ईनकः प्रत्ययः बाहुलकात् अथवा √कनी धातोर्बाहुलकादौणादिक ईन प्रत्ययः ततः स्वार्थे कन् प्रत्ययः ।

कन्तुः

कामयन्ते यं स कन्तुः कामो वा ।

– उ०को०, १/२७

कामयते येन स कन्तुः कामश्चित्तं वा।

– उ०को०, १/७३

१- √कमु – कान्तौ + कुः प्रत्ययः, धातोस्तुगागमः (अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च – उ०को०, १/२७)

२- √कमु – कान्तौ तुः प्रत्ययः (कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यञ्च – उ०को०, १/७३) ।

कन्दः

कनति दीप्यतेऽसौ कन्दः सस्यमूलं सूकरो वा । – उ०को०, ४/९८

√कनी – दीप्तिकान्तिगतिषु + दन् प्रत्ययः बाहुलकात् (अब्दादयश्च – उ०को०, ४/९८) ।

कन्दुः

स्कन्दति गच्छति शुष्यति वा येन स कन्दुः।

– उ०को०, १/१४

√स्कन्दिर् – गतिशोषणयोः + उः प्रत्ययः, धातोः सलोपः (स्कन्देः सलोपश्च – उ०को०, १/१४) ।

कन्या

कन्यते दीप्यते काम्यते गच्छति वा सा कन्या कुमारी वा । – उ०को०, ४/११२

√कनी – दीप्तिकान्तिगतिषु + यक् प्रत्ययः (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२), स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्चेति ।

कंसः

कामयते परपदार्थान्निति कंसः तैजसद्रव्यं पात्रं तस्करो वा । – उ०को०, ३/६२

√कमु – कान्तौ + सः प्रत्ययः (वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) ।

कपटं

कम्पते येन स कपटम् माया वा ।

– उ०को०, ४/८१

√कपि – चलने + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

कपालं

कम्पते येन तत् कपालं नृशिरो घटखण्डो वा । – उ०को०, १/११८

√कपि – चलने + कालन् प्रत्ययः (तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८) ।

कपिः

कम्पतेऽसौ कपिः वानरो वर्णभेदो वा।

– उ०को०, ४/१४४

√कपि – चलने + इः प्रत्ययः (कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च – उ०को०, ४/१४४) ।

कपिलः

कामयतेऽसौ कपिलः वर्णभेदो मुनिविशेषो वा । – उ०को०, १/५५

√कमु – कान्तौ + इलच् प्रत्ययः, धातोः मकारस्य पकारः (कमेः पश्च – उ०को०, १/५५) ।

कपोतः

कबते विचित्रवर्णो भवतीति कपोतः पक्षिभेदो वा । – उ०को०, १/६२

√कबृ – वर्णे + ओतच् प्रत्ययः बकारस्य पकारः (कबेरोतच् पश्च – उ०को०, १/६२) ।

कपोलः

कम्पते चलति स कपोलः वदनैकदेशो वा । – उ०को०, १/६६

✓कपि – चलने + ओलच् प्रत्ययः (कपिगडिगण्डि-कटिपटिभ्य ओलच् – उ०को०, १/६६)।

कफेलूः

कफं श्लेष्माणं लात्याददातीति कफेलूः ओषधिविशेषो वा । – उ०को०, १/९३

कफ + ✓ला – आदाने + कू प्रत्ययः एकारान्तत्वं कफ शब्दस्य निपातनम् (अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूकफेलूक-र्कन्धूदिधिषूः – उ०को०, १/९३)।

कबरः

कौत्युपदिशतीति कबरः पाठको वा ।

– उ०को०, ४/१५५

✓कु – शब्दे + अरन् प्रत्ययः ।

कमठः

कामयतेऽसौ कमठः कच्छपो वा ।

– उ०को०, १/१००

✓कमु – कान्तौ + अरः प्रत्ययः (अर्त्तिकमिभ्रमि-चमिदेविवासिभ्यश्चित् – उ०को०, ३/१३२)।

कमरः

कामयतेऽसौ कमरः कामुको वा ।

– उ०को०, ३/१३२

✓कमु – कान्तौ + अरः प्रत्ययः (अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदे-विवासिभ्यश्चित् – उ०को०, ३/१३२)।

कमलं

काम्यतेऽसौ कमलः कमलं पद्मं वा ।

काम्यतेऽसौ कमलम् पद्मं वा।–उ०को०, १/१०४

✓कमु – कान्तौ + कल प्रत्ययः, बाहुलकात् (कलस्तृपश्च – उ०को०, १/१०४)।

कम्बलः

काम्यतेऽभीप्स्यते यः स कम्बलः ऊर्णा-विकार उदकं वा । -- उ०को०, १/१०७

✓कमु – कान्तौ + कल प्रत्ययः, बुगागमश्च (कमेर्बुक् – उ०को०, १/१०७)।

कम्बूः

कामयते स कम्बूः परद्रव्यापहारी वा ।

– उ०को०, १/९३

✓कमु – कान्तौ + कूः प्रत्ययः (अन्दूदृम्फूजम्बू-कम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः – उ०को०, १/९३) ततः धातोः बुगागमश्च (कमेर्बुक् – उ०को०, १/१०७)।

कयस्य

चिकेति जानाति योद्धुं शत्रून्पराजेतुं यः स कयस्तस्य । – ऋ०, १/२७/८

(ष०ए०व०) १. ✓किती > क – सञ्ज्ञाने + ✓युधि > य – सम्प्रहारे ।

२. ✓किती – सञ्ज्ञाने + अच् प्रत्ययः ।

(एरच् – अष्टा०, ३/३/५६), ततः धातोः एत्वं, अयादेशत्वाच्चः 'कयः' ।

करकः

करोतीति करकः वृष्टिपाषाणो वा ।

– उ०को०, ५/३५

✓डुकृञ-करणे – वुन् प्रत्ययः (कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् – उ०को०, ५/३५)।

करञ्जं

यः किरति विक्षिपति धार्मिकांस्तम् ।

– ऋ०, १/५३/८

✓कृ – विक्षेपे + अञ्जन् प्रत्ययः औणादिकः ।

करटः

किरति विक्षिपतीति करटः काको वा ।

– उ०को०, ४/८१

✓कृ – विक्षेपे + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को० ४/८१)।

करणं

क्रियन्ते यैस्तानि । – ऋ०, ४/१९/१०

कुर्वन्ति यैस्तानि साधनानि ।

– ऋ०, ५/३१/६

करोति येन तत् । – ऋ०, ५/३१/७
✓डुकृञ् – करणे + ल्युट् प्रत्ययः ।

करण्डः

क्रियतेऽसौ करण्डः पुष्पभाण्डभेदः ।
– उ०को०, १/१२९
✓कृञ् – करणे + अण्डन् प्रत्ययः (अण्डन् कृसृभृवृञः – उ०को०, १/१२९) ।

करभः

किरति विक्षिप्तीति करभः हस्तस्य बहिर्भागः उष्ट्रः बालो वा ।
– उ०को०, ३/१२२
✓कृ – विक्षेपे + अभच् प्रत्ययः (कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् – उ०को०, ३/१२२) ।

करम्बं

करोतीति करम्बं व्यामिश्रम् ।
– उ०को०, ४/८२
✓कृञ् – करणे + अम्बच् प्रत्ययः (कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् – उ०को०, ४/८२) ।

करीरः

किरतीति करीरः वृक्षभेदो वंशाङ्कुरो वा। – उ०को०, ४/३०
✓कृ – विक्षेपे + ईरन् प्रत्ययः (कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् – उ०को०, ४/३०) ।

करीषः

कीर्यते विक्षिप्यते स करीषः शुष्कगोमयं वा । – उ०को०, ४/२६
✓कृ – विक्षेपे + ईषन् प्रत्ययः (कृतृभ्यामीषन् – उ०को०, ४/२६) ।

करुणा

किरति विक्षिपति दुर्गणमिति करुणः वृक्षभेदो वा, करुणा कृपा वा ।
– उ०को०, ३/५३
✓कृ – विक्षेपे + उनन् प्रत्ययः (कृवृदारिभ्यः उनन् – उ०को०, ३/५३) ।

करेणुः

करोतीति करेणुः हस्ती हस्तिनी वा ।
– उ०को०, २/१
✓कृञ् – करणे + एणुः प्रत्ययः (कृहृभ्यामेणुः – उ०को०, २/१) ।

कर्कः

करोतीति कर्कः अग्निः शुक्लाश्वो दर्पणो घटो वा । – उ०को०, ३/४०
✓कृञ् – करणे यङ्लुगन्तात् द्वित्वं > कृ + कृ + कः प्रत्ययः (कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः – उ०को०, ३/४०) ।

कर्कटः

कर्कतीति कर्कटः जलजन्तुभेदो वा ।
– उ०को०, ४/८१
कर्क + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

कर्कन्धुं

यः कर्कान् कारुकानन्तति व्यवहारे बध्नाति तम् । – ऋ०, १/११२/६
येन कर्म दधाति । – यजु०, १९/९१
ये कर्कं बदरीक्रियां दधति तैः ।
– यजु०, २१/३२
कर्कं कण्टकं दधाति धरतीति कर्कन्धूः वदरीफलं वा । – उ०को०, १/९३
कर्क + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कूः प्रत्ययः (अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः – उ०को०, १/९३) निपातनात् नुमागमः प्रत्ययस्य ह्रस्वत्वमपि ।

कर्करीकं

करोति कार्याणि येन तत् कर्करीकं शरीरं वा । – उ०को०, ४/२०

कर्क + ईकन् प्रत्ययः अभ्यासस्य रुगागमश्च (फर्फरीकादयश्च – उ०को०, ४/२०) ।

कर्णः

किरती विक्षिपतीति कर्णः श्रोत्रं क्षत्रियविशेषो वा । – उ०को०, ३/१०

✓कृ – विक्षेपे + नक् प्रत्ययः (कृवृजृसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो नित् – उ०को०, ३/१०) ।

कर्दमः

कर्दति कुत्सितं शब्दयतीति कर्दमः पापं वा। – उ०को०, ४/८४

✓कर्द – कुत्सिते शब्दे + अमः प्रत्ययः (कलिकर्द्योरमः – उ०को०, ४/८४) ।

कर्पटः

कर्पतीति कर्पटः छिन्नं पुराणं वस्त्रं वा । – उ०को०, ४/८१

✓कृप – दौर्बल्ये + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

कर्पासः

क्रियते उत्पाद्यतेऽसौ कर्पासः सस्यभेदो वा। – उ०को०, ५/४५

✓कृञ् – करणे + पासः प्रत्ययः (कृञ् पासः – उ०को०, ५/४५) ।

कर्पूरः

कल्पते समर्थो भवतीति कर्पूरः सुगन्धिद्रव्यं वा । – उ०को०, ४/९०

✓कृपू – सामर्थ्ये + ऊरः प्रत्ययः (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) ।

कर्बुरः

कबते वर्णविशेषो भवतीति स कर्बुरः श्वेतो दुष्टो वा । – उ०को०, १/४१

✓कबृ – वर्णे + उरच् प्रत्ययः (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१) ।

कर्म

क्रियते तत् कर्म क्रिया वा । – उ०को०, ४/१४५

✓डुकृञ् – करणे + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) ।

कर्मकृतः

ये कर्माणि कुर्वन्ति ते । – यजु०, ३/४७

(प्र०ब०व०) कर्म + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

कर्वः

किरति विक्षिपति चित्तमिति कर्वः कामो वा । – उ०को०, १/१५५

✓कृ– विक्षेपे + वः प्रत्ययः (कृवृशदृश्यो वः – उ०को०, १/१५५) ।

कर्वरः

किरति विक्षिपतीति कर्वरः व्याघ्रो दुष्टो वा । – उ०को०, २/१२१

✓कृ – विक्षेपे + ष्वरच् प्रत्ययः (कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् – उ०को०, २/१२१) ।

कर्षूः

कर्षत्याकर्षति पदार्थानिति कर्षूः शुष्कगोमयोऽग्निनदी वा । – उ०को०, १/८०

✓कृष – विलेखने + ऊः प्रत्ययः (कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः स्त्रियाम् – उ०को०, १/८०)।

कलत्रं

गडति सिञ्चतीति कडत्रं, कलत्रं कटिभागो भार्या वा ।

– उ०को०, ३/१०६

✓गड – सेचने + अत्रन् प्रत्ययः धातोः गस्य कः (गडेरादेश्च कः – उ०को०, ३/१०६) > कडत्रं, बाहुलकात् डस्य लत्वात् कलत्रम् ।

कलभः

कलते संख्यां करोतीति स कलभः करिशावको वा । – उ०को०, ३/१२२

✓कल – गतौ संख्याने च + अभच् प्रत्ययः (कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् – उ०को०, ३/१२२)।

कलमः

कलते सङ्ख्यातीति कलमः शालिभेदो वा । – उ०को०, ४/८४

✓कल – गतौ संख्याने च + अमः प्रत्ययः (कलिकर्द्योरमः – उ०को०, ४/८४) ।

कलापकः

कलामंशं पाति रक्षतीति कलापकः चन्द्रमा वा । – उ०को०, २/३२

कला (मात्रां संख्यां वा) + ✓पा – रक्षणे + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) ।

कलिं

यः किरति विक्षिपति, दुःखानि दूरीकरोति तं सद्वैद्यं गणकं वा । – ऋ०, १/११२/१५

कलन्ते स्पर्द्धमाना भाषन्ते यत्र स कलिः कलहो विग्रहो वा । – उ०को०, ४/११८

१. ✓कृ – विक्षेपे + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) धातोः रकारस्य लत्वञ्च।

२. ✓कल – शब्दसंज्ञाने + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

कलिलं

कलति सङ्ख्याति तत् कलिलं मिश्रं दुःखेन साध्यं गहनमिति वा ।

– उ०को०, १/५४

✓कल – गतौ संख्याने च + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डि-कुकिभूभ्य इलच् – उ०को०, १/५४) ।

कलुषं

कलते शब्दयतीति कलुषं पापं वा ।

– उ०को०, ४/७५

✓कल – शब्दसंख्यानयोः + उषच् प्रत्ययः (पॄनहिकलिभ्य उषच् – उ०को०, ४/७५) ।

कल्कः

कलते शब्दयतीति कल्कं दम्भः किल्विषं वा । – उ०को०, ३/४०

✓कल – शब्दसंख्यानयोः + कः प्रत्ययः (कृदाधाराचिकलिभ्यः कः – उ०को०, ३/४०) ।

कवसः

कौति वा कवत इति कवसः कण्टकजातिर्वा । – उ०को०, ४/२

✓कु – शब्दे + अस् प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कलिच्चयतुजलिजिष्णुजिष्ठ-जिसनस्यनिथिन्नुल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२) ।

कविः

सर्वज्ञ, क्रान्तप्रज्ञ, कविं क्रान्तदर्शनं भौतिकं वा । – यजु०, २/४

क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तदर्शनो वा । – यजु०, ५/३२

क्रान्तदर्शनम् । – यजु०, ७/२४

यः कौति शब्दयति सर्वा विद्याः स कविरीश्वरः। – स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

कौति शब्दयत्युपदिशति स कविः मेधावी

विद्वान् क्रान्तदर्शनो वा ।
– उ०को०, ४/१३९

कु – शब्दे गत्यर्थे च + इः प्रत्ययः (अचः इः – उ०को०, ४/१३९) ।

कविक्रतुः

कविः सर्वज्ञः क्रान्तदर्शनो वा । करोति यो येन वा स क्रतुः, कविश्चासौ क्रतुश्च सः । – ऋ०, १/१/५

कवि + √कृञ् – करणे + कतुः प्रत्ययः (कृञः कतुः – उ०को०, १/७६) ।

कव्यवाहन

कुर्वन्ति शब्दयन्ति सर्वा विद्या ये ते कवचः क्रान्तदर्शनाः क्रान्तप्रज्ञाश्च, तेभ्यो हितानि कर्माणि कव्यानि, तानि यो वहति प्रापयति तस्मै । – यजु०, २/२९

यः कविषु साधूनि वस्तूनि वहति प्रापयति तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, १९/६४

कवि प्रातिपदिकः साध्वर्थे हितार्थे वा – यत् प्रत्ययः > कव्य + √वह – प्रापणे + ञ्युट् प्रत्ययः (कव्यपुरीपुरीष्येषु ञ्युट् – अष्टा०, ३/२/६५), उत्तरपदे ञित्वाद् वृद्धिश्च ।

कशेरुः

कष्टे शास्ति स कशेरुः तृणकन्दं वा ।
– उ०को०, १/८८

कं (जलं वातं वा) + √शृ – हिंसायां + ऊः प्रत्ययः धातोः एरङादेशः (के श्र एरङ् चास्य – उ०को०, १/८८) ।

कशोजुवं

कशांस्युदकानि जवयति गमयति तम्।
– ऋ०, १/११२/१४

√कश – गतिशासनयोः + अच् प्रत्ययः (नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः – अष्टा०, ३/१/१३४) > कशः + √जु – गतौ + क्विप् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यते – अष्टा०, ३/१/१७८) ।

कश्मलं

कष्टे गच्छति शास्ति वा स कश्मलं पापं वा । – उ०को०, १/१०९

√कश – गतिशासनयोः + कल प्रत्ययः मुडागमश्च (कुटिकशिकौतिभ्यो मुट् च – उ०को०, १/१०९)।

कश्मीरः

कष्टे गच्छति शास्ति वाऽसौ कश्मीरः देश भेदो वा । – उ०को०, ४/३२

√कश – गतिशासनयोः + ईरन् प्रत्ययः मुडागमश्च (कशेर्मुट् च – उ०को०, ४/३२) ।

कश्यः

कष्टे गच्छति शास्ति वा स कश्यः मद्यं वा। – उ०को०, ४/११२

√कश – गतिशासनयोः + यक् प्रत्ययः (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२) ।

कुषाकुः

कुषति निष्कर्षतीति कुषाकुः अग्निः सूर्यो वा । – उ०को०, ३/७७

√कुष – निष्कर्षे + काकुः प्रत्ययः (कठिकुषिभ्यां काकुः – उ०को०, ३/७७) ।

कषिः

कषति हिनस्तीति कषिः हिंसको वा ।
– उ०को०, ४/१४०

√कष – हिंसार्थे + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०)।

कषीका

कषति हिनस्तीति कषीका, पक्षिजातिर्वा।
– उ०को०, ४/१६

√कष – हिंसार्थे + ईकन् प्रत्ययः (कषिदूषिभ्यामीकन् – उ०को०, ४/१६) । ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्चेति।

कस्तूरः

कस्ते गच्छति प्राप्नोति शास्ति वा स कस्तूरः। स्त्रियां कस्तूरी प्रसिद्धा सुगन्धिभेदः ।

– उ०को०, ४/९०

✓कस – गतिशासनयोः + ऊरः प्रत्ययः (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) तुडागमश्चेति ।

काकः

कायति शब्दयतीति काकः वायसो वा।

– उ०को०, ३/४३

✓कै – शब्दे + कन् प्रत्ययः (इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को०, ३/४३) ततः उपदेशे ऐचः आत्वं भवति शिति प्रत्ययाभावे (आदेच उपदेशेऽशिति – अष्टा०, ६/१/४४) ।

काकुः

कक्यते लोलश्चञ्चलो भवति येनेति काकुः भयादिः ध्वनेर्विकारो वा ।

– उ०को०, १/१

✓ककि – लौल्ये + उण् प्रत्ययः बाहुलकात् (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१) ।

काटे

कटन्ति कर्षन्ति सकला विद्या यस्मिन्नध्यापने व्यवहारे तस्मिन् ।

– ऋ०, १/१०६/६

(स०ए०व०) – ✓कटे – वर्षावरणयोः + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१) ।

काणूकः

कणति शब्दयतीति काणूकः काको वा।

– उ०को०, ४/३९

✓कण – शब्दार्थे + ऊकण प्रत्ययः (मृकणिभ्यामूकोकणौ – उ०को०, ४/३९) ।

काण्डं

काम्यते जनैस्तत् काण्डं ग्रन्थैकदेशः परिमाणविशेषो वाणोऽवसरो वा ।

– उ०को०, १/११५

✓कमु – कान्तौ + ड प्रत्ययः (क्वादिभ्यः कित् – उ०को०, १/११५) धातोः वृद्धिश्च ।

कादम्बः

कदति विकलो भवतीति कादम्बः पक्षिभेदो वा । – उ०को०, ४/८३

✓कद – वैक्लव्ये + अम्बच् प्रत्ययः धातोः दीर्घत्वं (कदेर्णित् पक्षिणि – उ०को०, ४/८३) ।

कामः

काम्यत इष्यते सर्वैर्जनैस्तम् ।

– ऋ०, १/१७/९

कामयते असौ तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, ७/४८

यः काम्यते सः । – यजु०, १२/११७

काम्यते येन यस्मिन् वा । – यजु०, १८/८

✓कमु – कान्तौ + घञ् प्रत्ययः, आद्युदात्तत्वं (वृषादीनां च – अष्टा०, ६/१/२०३) ।

कामदुघाः

याः कामान् दुहन्ति प्रपिपुरति ताः ।

– यजु०, १७/३

(प्र०ब०व०) काम + ✓दुह – प्रपूरणे + कप् प्रत्ययः, दुह धातोः घादेशः (दुहः कब् घश्च – अष्टा०, ३/२/७०) ततः स्त्रियां टाप् ।

कामप्रेणा

यत्कामं प्राति पिपर्ति तेनेव ।

– ऋ०, १/२२/१५८

(तृ०ए०व०) काम + ✓प्रा – प्रपूरणे + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३) ।

काम्पीलवासिनीं

कं सुखं पीलति बध्नाति गृह्णाति इति काम्पीलः तं वासयितुं शीलमस्यास्तां लक्ष्मीम् । – यजु०, २३/१८

कं (सुखं) + √पील – प्रतिष्टम्भे + अण् प्रत्ययः स्वार्थे > काम्पीलः + √वस – निवासे + णिनि प्रत्ययः, स्त्रियां ङीप् ।

काम्याः

काम्यन्त इष्यन्ते ये पदार्थास्ते ।

– यजु०, ३/२७

(प्र०ब०व०) – √कमु – कान्तौ + ण्यत् प्रत्ययः धातो आकारत्वञ्च ।

काराधुनिः

कारान् शब्दान् धूनयतीव ।

– ऋ०, १/१८०/८

√कृञ् – करणे + घञ् प्रत्ययः > कारः + √धुञ् – कम्पने + निः प्रत्ययः बाहुलकात् (वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

कारिः

करोतीति कारिः शिल्पी ।

– उ०को०, ४/१२९

√कृञ् – करणे + इञ् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (कृञ उदीचां कारुषु – उ०को०, ४/१२९) ।

कारुः

ये कार्याणि कुर्वन्ति ते । – ऋ०, १/११/६

य उत्साहेनोत्तमानि कर्माणि करोति तम्।

– ऋ०, १/३१/८

करोतीति कारुः कर्त्ता शिल्पी वा ।

– उ०को०, १/१

√कृञ् – करणे + उण् प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१) ।

कारुधायाः

यः कारून् शिल्पीन् दधाति सः ।

– ऋ०, ३/३२/१०

कारूणां विदुषां धर्त्तः । – ऋ०, ६/२१/८

कारवो ध्रियन्ते येन सः । – ऋ०, ६/२४/२

विदुषां शिल्पिनां धारयिता। – ऋ०, ६/४४/१२

कारूणां शिल्पिनां धारकः ।

– ऋ०, ६/४४/१५

कारु + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + असुन् प्रत्ययः (वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि – उ०को०, ४/२२१) णितोऽनुवृत्तिकरः युगागमश्च (आतो युक् चिण्यतोः – अष्टा०, ७/३/३३) ।

कार्षकः

कृषतीति कार्षकः कृषकः वा कृषीबलः।

– उ०को०, २/३८

√कृष – विलेखने + क्वुन् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् – उ०को०, २/३८) ।

कार्षिः

कर्षति हलेन भूमिमिति । – यजु०, ६/२८

कर्षत्याकर्षतीति कार्षिः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ४/१२७

√कृष – विलेखने + इञ् प्रत्ययः, वृद्धिश्च (कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि – उ०को०, ४/१२७) ।

कालः

कलयति संख्याति सर्वान् पदार्थान् स कालः । – स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

√कल – गतौ संख्याने च + घञ् प्रत्ययः (वृषादीनां च – अष्टा०, ६/१/२०३) ।

कालाग्निः

योऽग्निरिव कालः कलयिता प्रलयकर्त्ता स कालाग्निरीश्वरः । –स०प्र० समु०

कालः – व्याख्यातः, अग्निश्च व्याख्यातः।

काशिः

काश्यते दीप्यतेऽसौ काशिः देशभेदो वा।

– उ०को०, ४/११८

✓काशृ – दीप्तौ + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८)।

काशूः

कष्टे गच्छति शास्ति वेति काशूः।

– उ०को०, १/८५

✓कश – गतिशासनयोः + ऊ प्रत्ययः दीर्घश्च (णित्कशिपद्यर्त्तेः – उ०को०, १/८५)।

काष्ठं

काश्यन्ते प्रकाश्यन्ते यासु ता दिशः।

– ऋ०, १/३२/१०

काशते दीप्यते तत् काष्ठं इन्धनं स्थानं कालमानं वा। काष्ठा दिक् दारुहरिद्रा वा। – उ०को०, २/२

✓काशृ – दीप्तौ + क्थन् प्रत्ययः (हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् – उ०को०, २/२)।

कासारः

कासते शब्दयति निन्दति वा स कासारः सरो वा। – उ०को०, ३/१३९

✓कासृ – शब्दकुत्सायां + आरन् प्रत्ययः (तुषारादयश्च – उ०को०, ३/१३९)।

किकिदीवि

किं किं ज्ञानं दीव्यति ददाति यस्तेन।

– यजु०, २२/७७

किकिना शब्देन दीव्यतीति किकीदिविः चाषो वा। – उ०को०, ४/५६

✓ककि – गत्यर्थे + इन् प्रत्ययः पृषोदरादिना इत्वं > किकि अथवा ✓कि – ज्ञाने द्वित्वात् किकि + ✓दिवु – क्रीडाविजिगीषादिषु + क्विन् प्रत्ययः (कृविघृष्विछविस्थ विकिकीदिवि – उ०को०, ४/५६)।

किङ्कणीका

किं पुनः पुनः कणति शब्दयतीति कङ्कणीका वाद्यसाधनविशेषो वा। किङ्किणीका क्षुद्रघण्टिका।

– उ०को०, ४/१८

किं + ✓कण – शब्दार्थे + ईकन् प्रत्ययः (चङ्कणः कङ्कण च – उ०को० ४/१८)।

किम्

कायति शब्दतीति किम् प्रश्नाद्यर्थे वा।

– उ०को०, ४/१५८

✓कु – शब्दे + डिमि प्रत्ययः (कायतेर्डिमिः – उ०को०, ४/१५८)।

किम्मयः

यः किं मिनोति सः। – ऋ०, ४/३५/४

किं + ✓डुमिञ् – प्रक्षेपणे + अच् प्रत्ययः।

कियेधाः

यः कियतो धरति सः। – ऋ०, १/६१/६

किं (परिमाण) – वतुप् प्रत्ययः (यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् – अष्टा०, ५/२/३९) वतुपः वस्य घादेशश्च (किमिदंश्यां वो घः – अष्टा०, ५/२/४०), घस्येयादेशत्वात् > कियत् + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + अच् प्रत्ययः, पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य किये भावः अर्थात् तस्य स्थाने इकारत्वमिति।

किरणः

किरति विक्षिपत्यन्धकारमिति किरणः।

– उ०को०, २/८१

✓कृ – विक्षेपे + क्युः प्रत्ययः (कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः – उ०को०, २/८१)।

किरिः

किरतीति किरिः वराहो वा ।

– उ०को०, ४/१४३

✓कृ – विक्षेपे + इः प्रत्ययः (कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३) ।

किरीटं

किरति विक्षिपतीति किरीटं मुकुटं शिरोवेष्टनं वा । – उ०को०, ४/१८५

✓कृ – विक्षेपे + कीटन् प्रत्ययः (कृपृकृपिभ्यः कीटन् – उ०को०, ४/१८५) ।

किल्विषं

किलति क्रीडति विचारशून्यतया कार्येषु प्रवर्त्तते येन तत् किल्विषं पापम् ।

– उ०को०, १/५०

✓किल – श्वैत्यक्रीडनयोः + टिषच् प्रत्ययः धातोः वुगागमश्च (किलेर्वुक् च – उ०को०, १/५०) ।

किशोरः

किं शृणाति हिनस्तीति किशोरः अश्वशावको वा । – उ०को०, १/६५

१. किं + ✓शृ – हिंसायां + ओरन् प्रत्ययः (किशोरादयश्च – उ०को०, १/६५) किमोः मलोपः तथा च शृ धातोः टिलोपत्वं निपातनात् ।

२. ✓कश – गतिशासनयोः शब्दे च + ओरन् प्रत्ययः (किशोरादयश्च – उ०को०, १/६५), धातोरिडागमश्च ।

कीकसं

कङ्कते चञ्चलं भवतीति कीकसं अस्थि वा । – उ०को०, ३/११७

१. ✓ककि – गतौ + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७), धातोः कीकादेशश्च ।

२. की (कुत्सायां) + ✓कस – गतौ + अच् प्रत्ययः।

कीचकः

चीकयते सहतेऽसौ कीचकः वंशभेदो वा। – उ०को०, ५/३६

१. की (कुत्सार्थे) + ✓चक – तृप्तौ प्रतिघाते च + अच् प्रत्ययः ।

२. ✓चीक – आमर्षणे + वुन् प्रत्ययः (चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च – उ०को०, ५/३६) आद्यन्त विपर्ययात् कीचकः ।

कीनाशः

क्लिश्नातीति कीनाशः कृषीबलो न्यायाधीशो वा । – उ०को०, ५/५६

१. ✓क्लशू – बिबाधने + कन् प्रत्ययः उपधाया ईत्वं लकारलोपः नामागमश्च (क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च – उ०को०, ५/५६) ।

२. की (कुत्सितार्थे) + ✓णश् – अदर्शने + अच् प्रत्ययः ।

कीरेः

किरति विविधतया वाचा प्रेरयतीति कीरिः स्तोता तस्मात् । – ऋ०, १/३१/१३

(पं०ए०ब०) – ✓कृ – विक्षेपे + इः प्रत्ययः (कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३) दीर्घः बाहुलकात् ।

कीर्त्तिः

कीर्त्यते संशब्द्यते सा कीर्त्तिः पुण्यं यशो वा। – उ०को०, ४/११९

✓कृत – संशब्दने + इन् प्रत्ययः (हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च – उ०को०, ४/११९) ।

कुक्कुरः

कोकत आदत्ते परपदार्थमिति कुक्कुरः श्वा वा । – उ०को०, १/४१

✓कुक – आदाने + उरच् प्रत्ययः (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१) पक्षान्तरे कुगागमश्च निपातनात्।

कुक्कुटः

कुकं परद्रव्यादातारं चोरं शत्रुं वा कुटति येन स यज्ञः । – यजु०, १/१६

कुक + ✓कुट – कौटिल्ये + क्विप् प्रत्ययः बाहुलकात्।

कुक्षः

कुष्णाति निष्कर्षतीति कुक्षः जठरस्थानं वा । – उ०को०, ३/६८

✓कुष – निष्कर्षे + सः प्रत्ययः (उन्दिगुधिकुषेभ्यश्च – उ०को०, ३/६८) धातोः षकारस्य ककारत्वं (षढोः कः सि – अष्टा०, ८/२/४१) ।

कुक्षिः

कुष्णाति निष्कर्षति सर्वपदार्थेभ्यो रसं यः । – ऋ०, १/८/७

कुष्णाति निष्कृषतीति कुक्षिः जठरं गर्भाशयो वा । – उ०को०, ३/१५५

✓कुष – निष्कर्षे + क्सिः प्रत्ययः (प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः – उ०को०, ३/१५५) ।

कुचरः

यः कुत्सितं चरति सः । – ऋ०, १/१५४/२

यः कुत्सितं प्राणबधं चरति ।

– यजु०, ५/२०

यः कुत्सितां गतिं चरति सः ।

– यजु०, १८/७१

कु (कुत्सितार्थे) + ✓चर – गतौ + टः प्रत्ययः (चरेष्टः – अष्टा०, ३/२/१६) ।

कुचितं

कोचति शब्दतारं करोतीति कुचितं परिमितं वा । – उ०को०, ४/१८६

✓कुच – शब्दतारे + कितच् प्रत्ययः (रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् – उ०को०, ४/१८६) ।

कुटरुः

कुटतीति कुटरुः वस्त्रगृहं वा ।

– उ०को०, ४/८०

✓कुट – कौटिल्ये + अरुः प्रत्ययः (कुटः किश्च – उ०को०, ४/८०) ।

कुटिः

कुटतीति कुटिः कुटी शाला वा ।

– उ०को०, ४/१४३

✓कुट – कौटिल्ये + इः प्रत्ययः (कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३) ।

कुटितं

कुटतीति कुटितं कुटिलं वा ।

– उ०को०, ४/१८६

✓कुट – कौटिल्ये + कितच् प्रत्ययः (रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् – उ०को०, ४/१८६) ।

कुटिलः

कुटति कौटिल्यं करोति स कुटिलः क्रूरकर्मा वा । – उ०को०, १/५४

✓कुट – कौटिल्ये + इलच् प्रत्ययः (सलिलकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् – उ०को०, १/५४) ।

कुटीरः

कुटतीति कुटीरः अल्पा कुटी वा ।

– उ०को०, ४/३०

✓कुट – कौटिल्ये + ईरन् प्रत्ययः (कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् – उ०को०, ४/३०) ।

कुट्मलः

कुटतीति कुट्मलः । – उ०को०, १/१०९

✓कुट – कौटिल्ये + कलः प्रत्ययः, धातोः मुडागमश्च (कुटिकशिकौतिभ्यो मुट् च – उ०को०, १/१०९)।

कुठेरः

कुठेरः अपि कृच्छ्रजीवी पर्णाशो वा ।

– उ०को०, १/५८

√कुठ - प्रतायने + एरक् प्रत्ययः (पतिकठिकुठिग-डिगुडिदंशिभ्य एरक् - उ०को०, १/५८)।

कुड्मलः

कुण्डति दहतीति कुड्मलः किंचिद्विक-सितपुष्पनाम्नी वा । - उ०को०, १/१०९
कुटतीति कुड्मलं मुकुलमिति ।
- उ०को०, ४/१८७

१. √कुडि – दाहे + कल प्रत्ययः मुडागमश्च (बाहुलकात् मुडागमश्च – उ०को०, १/१०९)।

२. √कुठ – प्रतापने + क्मलन् प्रत्ययः (कुटिकुषिभ्यां क्मलन् – उ०को०, ४/१८७)।

कुड्यं

कौति शब्दयतीति कुड्यं भित्तिर्वा ।
- उ०को०, ४/११२

√कु – शब्दे + यक् प्रत्ययः (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२), डुगागमश्चेति ।

कुणपः

क्वणति शब्दं करोतीति कुणपः शवो मृद्भेदो वा । - उ०को०, ३/१४३

√क्वण – शब्दार्थः + कपन् प्रत्ययः, धातोः सम्प्रसारणञ्चात्र (क्वणेः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ३/१४३)।

कुणालः

क्वणति शब्दं करोतीति कुणालः देशभेदो वा । - उ०को०, ३/७६

√क्वण – शब्दार्थः + कालन् प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च (पीयुक्वणिभ्यां कालन् ह्रस्वं सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ३/७६)।

कुणिन्दः

कुण्यते शब्द्यतेऽसौ कुणिन्दः शब्दो वा।
- उ०को०, ४/८५

√क्वण – शब्दार्थः + किन्दच् प्रत्ययः (कुणिपुल्योः किन्दच् – उ०को०, ४/८५)।

कुण्डं

कुणति शब्दयत्युपकरोति वा स कुण्डः पत्यौ जीवति पुरुषान्तरादुत्पन्नः पुत्रो जलाधारविशेषो वा । - उ०को०, १/११५

√कुण – शब्दोपकारयोः + डः प्रत्ययः कित्वात् (क्वादिभ्यः कित् – उ०को०, १/११५)।

कुण्डलं

कुण्डति दहतीति कुण्डलं वलयं पाशं कर्णभूषणं वा । - उ०को०, १/१०४

√कुडि – दाहे + कल प्रत्ययः बाहुलकात् (कलस्तृपश्च – उ०को०, १/१०४) नुमागमश्च ।

कुण्डिनः

कुण्डते दहतीति कुण्डिनः ऋषिर्वा ।
- उ०को०, २/४९

√कुडि – दाहे + इनच् प्रत्ययः (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) नुमागमश्च ।

कुण्ड्टणाच्या

यया कुटिलां गतिमञ्चति प्राप्नोति तया।
- ऋ०, १/२९/६

(तृ०ए०व०) – √कुडि – दाहे + ल्युट् प्रत्ययः नुमागमश्चेति > कुण्डन, डकारं ऋकारत्वमपि ततः णत्वञ्च (ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं – अष्टा०वा०, ३/२/५९) > कुण्ड्टण + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिग- ञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

कुन्तिः

कामयतेऽसौ कुन्तिः, स्त्रियां कुन्ती ।
- उ०को०, ३/५०

√कमु – कान्तौ + उन्तिः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः कुरादेशः प्रत्ययस्यादि लोपश्च (युगे झिच् – उ०को०, ३/५०)।

कुन्दः

कौति शब्दयतीति कुन्दः पुष्पजातिर्वा ।
– उ०को०, ४/९८

✓कु – शब्दे + दन् प्रत्ययः धातोः नुमागमश्च (अब्दादयश्च – उ०को०, ४/९८) ।

कुपिन्दः

कुप्यति क्रुद्धो भवति स कुविन्दः कुपिन्दः तन्तुवायो वा । – उ०को०, ४/८६

✓कुप – क्रोधे + किन्दच् प्रत्ययः (कुपेर्वा वश्च – उ०को०, ४/८६) ।

कुबेरः

कुम्बति स्वव्याप्त्याच्छादयति कुबेरः ।
– स०प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

कुम्बत्यन्यानाऽऽच्छादयतीति कुबेरः धनाध्यक्षो विद्वान् वा । – उ०को०, १/५९

✓कुबि – आच्छादने + एरक् प्रत्ययः (कुम्बेर्नलोपश्च – उ०को०, १/५९) ।

कुब्रः

कुम्बत्याच्छादयतीति कुब्रं अरण्यं वा ।
– उ०को०, २/२८

✓कुबि – आच्छादने + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) ।

कुमारः

कामयते भोगानिति कुमारः शिशुर्युवराजो वा । – उ०को०, ३/१३८

१. ✓कमु – कान्तौ + आरन् प्रत्ययः धातोः उपधायाः उत्वं (कमेः किदुच्चोपधायाः – उ०को०, ३/१३८)।
२. ✓कुमार – क्रीडायां + अच् प्रत्ययः ।

कुमारयुः

कुमारावस्थां यातीति कुमारयुः राजपुत्रो वा। – उ०को०, १/३७

कुमार + ✓या – प्रापणे + कुः प्रत्ययः (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७) ।

कुरङ्गः

किरति विक्षिपतीति कुरङ्गः हरिणो वा।
– उ०को० १/१२१

कॄ – विक्षेपे + अङ्गच् प्रत्ययः बाहुलकात् ऋकारस्योत्वं रपरत्वञ्चेति (विडादिभ्यः कित् – उ०को०, १/१२१) ।

कुररः

कौति शब्दयतीति कुररः पक्षिभेदो वा ।
– उ०को०, ३/१३३

✓कु – शब्दे + क्ररन् प्रत्ययः (कुवः क्ररन् – उ०को०, ३/१३३) ।

कुरीरं

क्रियते तत् कुरीरं मैथुनं वा ।
– उ०को०, ४/३३

✓कृञ् – करणे + इरन् प्रत्ययः, धातोः उकारादेशः (कृञ उच्च – उ०को०, ४/३३) ।

कुरुः

यः करोति येन वा स कुरुः कुरवो राजानो वा । – उ०को०, १/२४

✓कृञ् – करणे + कुः प्रत्ययः, धातोः उकारादेशः (कृग्रोरुच्च – उ०को०, १/२४) ।

कुरुपिशङ्गिला

कुरोः कृतस्य कृष्यादेः पिशान्यङ्गानि गिलति । – यजु०, २३/५६

कुरु + ✓पिश – अवयवे + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) >
कुरुपिश + ✓गिल – भक्षणे सौत्र धातुः, धातोः पूर्वं मुमागमश्चेति 'गिलेऽगिलस्य' इत्यनेन वार्तिकेण।

कुलालः

कोलति सङ्घातयतीति कुलालः कुम्भकारो वा । – उ०को०, १/११८

✓कुल – संस्त्यानेबन्धुषु + कालन् प्रत्ययः (तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८) ।

कुलीरः

क्रियते तत् कुरीरं मैथुनं वा, लत्वे कुलीरः जलजन्तुभेदो वा । – उ०को०, ४/३३

✓कृञ् – हिंसायां + ईरन् प्रत्ययः धातोः उत्त्वं (कृञ् उच्च – उ०को०, ४/३३) रलयोरभेदत्वात् लत्वं – कुलीरः ।

कुलुञ्चानां

ये कुशीलेन लुञ्चन्ति अपनयन्ति परपदार्थांस्तेषाम् । – यजु०, १६/२२

(ष०ब०व०) – कु (कुत्सितार्थे) + ✓लुञ्च – अपनयने + अण् प्रत्ययः ।

कुल्मलं

कुष्णातीति कुल्मलं पापं वा।

– उ०को०, ४/१८८

✓कुष – निष्कर्षे + क्मलन् प्रत्ययः धातोः षकारस्य लकारत्वं (कुषेर्लश्च – उ०को०, ४/१८८) ।

कुवित्सस्य

यः कुविन्महत्सनति विभजति तस्य ।

– ऋ०, ६/४५/२४

(ष०ए०व०) ✓कु – शब्दे + ✓विद् – विचारणे ज्ञाने, लाभे सत्तायां वा, अथवा कुविदिति बहुनाम पठितं–(निघण्टु, ३/१) + ✓षण –सम्भक्तौ + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१)।

कुशलः

कुशलः निपुणः कुशलं क्षेममिति वा ।

– उ०को०, १/१०६

✓कुस – संश्लेषणे + कल प्रत्ययः (वृषादिभ्यश्चित् – उ०को०, १/१०६) ।

कुष्ठं

कुष्णाति निरन्तरं कर्षतीति कुष्ठं व्याधिभेदः । – उ०को०, २/२

✓कुष – निष्कर्षे + क्थन् प्रत्ययः (हसिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् – उ०को०, २/२) ।

कुष्मलं

कुष्णाति निष्कर्षतीति कुष्मलं पर्ण वा ।

– उ०को०, ४/१८७

✓कुष – निष्कर्षे + क्मलन् प्रत्ययः (कुटिकुषिभ्यां क्मलन् – उ०को०, ४/१८७) ।

कुसुम्भं

कुस्यति शिलष्यतीति कुसुम्भं महारजनं वा । – उ०को०, ४/१०६

✓कुस – संश्लेषणे + उम्भ प्रत्ययः (कुसेरुम्भोमेदेताः – उ०को०, ४/१०६) ।

कुसूलः

कुस्यति शिलष्यतीति कुसूलः धान्यपात्रं वा । – उ०को०, ४/९०

✓कुस – संश्लेषणे + ऊल् प्रत्ययः (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) ।

कुहकः

कोहयति विस्मयं कारयतीति कुहकः ।

– उ०को०, २/३७

✓कुह – विस्मापने + क्वुन् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/३७) ।

कुहचिद्विदे

यः कुह क्वचिदपि विन्दति तस्मै ।

– ऋ०, ७/३२/१९

(च०ए०व०) – कुह < कस्मिन् (सप्तमी) > किं

+ त्रल प्रत्ययः (सप्तम्यास्त्रल – अष्टा०, ५/३/१०) त्रल इत्यस्य स्थाने ह प्रत्ययः (वा ह च छन्दसि – अष्टा०, ५/३/१३), ततः किमो कुरादेशः (कु तिहोः – अष्टा०, ७/२/१०४), चित् पदपूरणार्थं कुह – चित् + ✓विद्लृ – लाभे + क्विप् प्रत्ययः।

कुहुः

कोहयति विस्मापयतीति कुहुः । यस्यां चन्द्रो न दृश्यते साऽमावास्या वा कुहुः ।

– उ०को०, १/३७

✓कुह – विस्मापने + कु प्रत्ययः (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७) ।

कूचः

कौति शब्दयतीति कूचः स्तनं हस्ती वा। स्त्रियां-कूची-चित्रलेखनी ।

– उ०को०, ४/९१

✓कु – शब्दे + चट् प्रत्ययः, दीर्घत्वं कूची (कुवश्चट् दीर्घश्च – उ०को०, ४/९१) ।

कूटस्थः

य कूटेऽनेकविधव्यवहारे स्वस्वरूपेणैव तिष्ठति स कूटस्थः परमेश्वरः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓कूट – आप्रदाने परितापे च + अच् प्रत्ययः > कूट + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

कूपः

कौति शब्दयतीति कूपः ।

– उ०को०, ३/२७

✓कु – शब्दे + पः प्रत्ययः धातोर्दीर्घत्वञ्च (कुयुभ्यां च – उ०को०, ३/२७) ।

कूष्ठः

यः कौ पृथिव्यां तिष्ठति । – ऋ०, ५/७४/१

कू (पृथिवी नाम) + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

कृकदाश्वं

कृकं हिंसनं दाशति ददाति तं शत्रुम् ।

– ऋ०, १/२९/७

(द्वि०ए०व०) ✓कृञ् – हिंसायां + क प्रत्ययः (कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः – उ०को०, ३/४०) गुणाभावत्वात् कृक + ✓दाशृ – दाने + उण् प्रत्ययः औणादिकश्चेति ।

कृकवाकुः

कृकेन कण्ठेन वक्तीति कृकवाकुः यवनादिर्मयूरो वा । – उ०को०, १/६

कृक + ✓वच् – परिभाषणे + ञुण् प्रत्ययः कागमश्चेति धातोः उपधायाः दीर्घत्वञ्च (कृके वचः कश्च – उ०को०, १/६) ।

कृच्छ्रं

कृन्तति छिनन्तीति कृच्छ्रः च कठिनं दुःखं खलो वा । – उ०को०, २/२१

✓कृती – छेदने + रक् प्रत्ययः छागमश्च (कृतेश्छः क्रू च – उ०को०, २/२१) ।

कृच्छ्रेश्रितः

ये कृच्छ्रे दुःखेऽपि धर्मं श्रियन्ति सेवन्ते ।

– ऋ०, ६/७५/९

ये कृच्छ्रे कष्टे श्रिता कष्टं सेवमाना ।

– यजु०, २९/४६

कृच्छ्रे (स०ए०ब०) + ✓श्रिञ् – सेवायां + क्तः प्रत्ययः।

कृतकं

कृन्तति छिनत्तीति कृतकं मिथ्या वा ।

– उ०को०, २/३७

✓कृती – छेदने + क्वुन् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/३७) ।

कृत्तिका

कृन्तीति कृत्तिका नक्षत्रं वा ।

– उ०को०, ३/१४७

√कृती – छेदने + कन् प्रत्ययः (कृतिभिदिलतिभ्यः कित् – उ०को०, ३/१४७)।

कृत्नुः

करोतीति कृत्नुः शिल्पी वा।

– उ०को०, ३/३०

√कृञ् – करणे + क्तु प्रत्ययः (कृहनिभ्यां क्तुः – उ०को०, ३/३०)।

कृत्सं

कृन्तति छिनत्तीति कृत्सं उदकम्।

– उ०को०, ३/६६

√कृती – छेदने + सः प्रत्ययः (स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् – उ०को०, ३/६६)।

कृत्स्नं

कृन्तति स्वल्पमिति कृत्स्नं संपूर्णं वा।

– उ०को०, ३/१७

√कृती – छेदने + क्स्नः प्रत्ययः (कृत्यशूभ्यां क्स्नः – उ०को०, ३/१७)।

कृदरः

कृत्स्नं दृणातीति कृदरः कुशूलो वा।

– उ०को०, ५/४१

कृ (कृत्स्नं) + √दृ – विदारणे + अल् प्रत्ययः (कृदरादयश्च – उ०को०, ५/४१)।

कृन्तत्रं

कृन्तति छिनत्ति येन तत् कृन्तत्रं लाङ्गलं वा। – उ०को०, ३/१०९

√कृती – छेदने + कत्रन् प्रत्ययः नुमागमश्च (कृतेर्नुम् च – उ०को०, ३/१०९)।

कृपणः

कल्पतेऽसौ कृपणः लोभयुक्तो वा।

– उ०को०, २/७९

√कृपू – सामर्थ्ये + क्युन् प्रत्ययः बाहुलकात् (रञ्जेः क्युन् – उ०को०, २/७९)।

कृपा

कल्पते समर्थयति यया तया।

– ऋ०, १/१२७/१

√कृपू – सामर्थ्ये + अङ् प्रत्ययः स्त्रियां (षिद्भिदादिभ्योऽङ् – अष्टा०, ३/३/१०४)।

कृपाणः

कल्पते समर्थो भवतीति कृपाणः खड्गो वा। – उ०को०, २/९०

√कृपू – सामर्थ्ये + क्युः प्रत्ययः, णित्वात् वृद्धिश्च (युधिबुधिदृशः किच्च – उ०को०, २/९०)।

कृपीटं

कल्पतेऽसौ कृपीटं कुक्षिरुदकं वा।

– उ०को०, ४/१८५

√कृपू – सामर्थ्ये + कीटन् प्रत्ययः (कृतॄवृपिभ्यः कीटन् – उ०को०, ४/१८५)।

कृमिः

क्राम्यति पादान् विक्षिपतीति क्रिमिः क्षुद्रजन्तुर्वा। सम्प्रसारणानुवृत्तेः कृमिः इत्यपि। – उ०को०, ४/१२२

√क्रमु – पादविक्षेपे + इन् प्रत्ययः (क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च – उ०को०, ४/१२२)।

कृविः

करोति येन स कृविः तन्तुवायद्रव्यं वा।

– उ०को०, ४/५६

√कृञ् – करणे + क्विन् प्रत्ययः (कृविधृष्विछविस्थविकिकीदिवि – उ०को०, ४/५६)।

कृशानुः

दुष्टान् कृशति तत्संबुद्धौ। – यजु०, ४/२७

कृशति तनुकरोतीति कृशानुः अग्निर्वा।

– उ०को०, ४/२

✓कृश – तनूकरणे + आनुक् प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नुल्यसासानुकः–उ०को०, ४/२)।

कृषकः

कृषतीति कृषकः कृषीबलः ।

– उ०को०, २/३८

✓कृष – विलेखने + क्वुन् प्रत्ययः (कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् – उ०को०, २/३८) ।

कृषिः

कर्षन्ति विलिखन्ति याभिस्ताः ।

– यजु०, ४/१०

कृषन्ति विलिखन्ति भूमिं यया तस्यै ।

– यजु०, ९/२२

कृष्यते विलेख्यते या सा कृषिः 'खेती' इति प्रसिद्धा । – उ०को०, ४/१२०

✓कृष – विलेखने + इक् प्रत्ययः (इक् कृष्यादिभ्यः – अष्टा० वा० ३/३/१०८)

कृषिकः

कृषति येन स कृषिकः फालो वा ।

– उ०को०, २/४०

✓कृष – विलेखने + किकन् प्रत्ययः (वृश्चिकृषोः किकन् – उ०को०, २/४०) ।

कृष्टपच्याः

या कृष्टेषु क्षेत्रेषु पच्यन्ते ताः ।

– यजु०, १८/१४

(प्र०ब०व०) – ✓कृष – विलेखने + क्त प्रत्ययः > कृष्ट + ✓डुपचष् – पाके + क्यप् प्रत्ययः (राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः – अष्टा०, ३/१/११४) ।

कृष्टयः

मनुष्यानाकर्षणादिव्यवहारान् वा ।

– ऋ०, १/७/८

कृषन्ति विलिखन्ति स्वानि कर्माणि ये ते मनुष्याः । – ऋ०, १/५२/११

(प्र०ब०व०) – (कृष्टयः – मनुष्यनाम – निघण्टु, २/३) – ✓कृष – विलेखने + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

कृष्टिप्रः

यः कृष्टीन् मनुष्यान् दूतचारैः प्राति तस्य।

– ऋ०, ४/३८/९

कृष्टि + ✓प्रा – प्रपूरणे + कः प्रत्ययः ।

कृष्णः

कर्षति येन स कृष्णस्तेन। यद्वा कृष्णवर्णेन लोकेन । – ऋ०, १/३५/२

कृष्णान्याकर्षणकृष्णवर्णयुक्तानि पृथिव्यादीनि । – ऋ०, १/३५/४

कर्षति विलिखति येन ज्योतिः समूहेन तम् । – ऋ०, १/५८/४

ये कृषन्ति ते । – ऋ०, १/१४१/८

कृषतीति कृष्णः नीलवर्णो वा ।

– उ०को०, ३/४

✓कृष – विलेखने + किकन् प्रत्ययः (कृषेर्वर्णे – उ०को०, ३/४) ।

कृष्णव्यथिः

यः कर्षकश्चासौ व्यथयिता च ।

– ऋ०, २/४/७

कृष्ण + ✓व्यथ – भयसञ्चलनयोः + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

कृसरः

य करोति क्रियते वा स कृसरः तिलौदनं मिश्रं वा । – उ०को०, ३/७३

✓कृञ् – करणे + सरन् प्रत्ययः (कृधूमदिभ्यः कित् – उ०को०, ३/७३) ।

केतपूः

यः केतं प्रज्ञां पुनाति पवित्रीकरोति सः ।

– यजु०, ९/१

यः केतेन विज्ञानेन पुनाति ।

– यजु०, ११/७

यः केतं विज्ञानं पुनाति सः ।

– यजु०, ३०/१

केत (प्रज्ञानाम) + ✓पूञ – पवने + क्विप् प्रत्ययः।

केतसापः

ये केतेन प्रज्ञया सम्पन्ति ते ।

– ऋ०, ५/३८/३

केत + ✓षप् – समवाये + अण् प्रत्ययः ।

केतुः

यः केतयति चिकित्सति वा स केतुरीश्वरः । – स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

चायते पूजयति निशामयति श्रावयति वा स केतुः ग्रहः पताका वा।– उ०को०, १/७४

१- ✓चायृ – पूजानिशामनयोः + तुः प्रत्ययः, धातोः की आदेशः, (चायः की > उ०को०, १/७४), आर्धधातुकलक्षणे गुणश्चेति ।

२- ✓कित् – ज्ञाने, रोगापनयने निवासे च + उः प्रत्ययः बाहुलकादौणादिकः, धातोः उपधायाः गुणत्वात् > केतुः ।

केलिः

केलति चलति यस्यां सा केलिः क्रीडा वा । – उ०को०, ४/११८

✓केलृ – चलने + इन् प्रत्ययः (सार्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

केशः

क्लिश्यति येन स केशः शिरलोमानि वा। – उ०को०, ५/३३

✓क्लिश – उपतापे + अन् प्रत्ययः लकारस्य लोपः (क्लिशेरन् लो लोपश्च – उ०को०, ५/३३) ।

कोकिलः

कोकत आदत्तेऽसौ कोकिलः पक्षिविशेषो वा । – उ०को०, १/५४

✓कुक – आदाने + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभ्य इलच् – उ०को०, १/५४) ।

कोटरः

कोटं कौटिल्यं रातीति कोटरः वृक्षगुहा कुटि वा। – उ०को०, ३/१३१

✓कुट – कौटिल्ये + अरः प्रत्ययः (ऋच्छेररः – उ०को०, ३/१३१) ।

कोटिः

कुटतीति कोटिः सङ्ख्यावरणमग्रभागो वा । – उ०को०, ४/ ११८

✓कुट – कौटिल्ये + इन् प्रत्ययः (सार्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

कोमलं

कौति कोटिः शब्दयतीति कोमलं मृदु जलं वा । – उ०को०, १/१०९

✓कु – शब्दे + कल प्रत्ययः, मुडागमश्च (कुटिकाशिकौतिभ्यो मुट्च – उ०को०, १/१०९)।

कोरकः

कुरति शब्दयतीति कोरकः कलिका 'कली' इति प्रसिद्धा । – उ०को०, ५/३५

✓कुर – शब्दे + वुन् प्रत्ययः (कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् – उ०को०, ५/३५) ।

कोशकारीं

या कोशं करोति ताम् । – यजु०, ३०/१४

(द्वि०ए०व०) ✓कुष – निष्कर्षे + घञ् प्रत्ययः

षकारस्य शकारे वा छन्दसि > कोश + √कृ – करणे + अण् प्रत्ययः स्त्रियां ङीप् च ।

कोष्ठः

कुष्णाति निरन्तरं कर्षति स कोष्ठः कुक्षिः कुशूलमन्तगृहे वा । – उ०को०, २/४

√कुष – निष्कर्षे + थन् प्रत्ययः (उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् – उ०को०, २/४) ।

क्रतुः

करोति कार्याणि येन सः ।

– ऋ०, १/१७/५

यः क्रियते यया करोति वेति क्रतुः प्रज्ञा यज्ञो वा । – उ०को०, १/७६

√कृञ – करणे + कतुः प्रत्ययः (कृञः कतुः – उ०को०, १/७६) ।

क्रतुपाः

ये प्रज्ञां पूरयन्ति ते । – ऋ०, ५/३९/२

(प्र०ब०अ०)क्रतु + √प्रा – पूरणे + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३) ।

क्रतुवित्

क्रतु प्रज्ञां विन्दति याभ्याम्।– ऋ०, २/३९/२

क्रतुः प्रज्ञां तां विन्दति येन तम् ।

– ऋ०, ३/४०/२

कतु + √विदॢ – लाभे + क्विप् प्रत्ययः ।

क्रयिकः

क्रीणाति द्रव्येण पदार्थान्तरं ददाति गृह्णाति वा क्रयिका क्रेता । – उ०को०, २/४४

√क्रीञ – द्रव्यविनिमये + इकन् प्रत्ययः (क्रिय इकन् – उ०को०, २/४४) ।

क्रव्यादं

यः क्रव्यं मांसमत्ति तम् । – यजु०, ३५/१९

√क्लव् – आममांसार्थे + यत् प्रत्ययः, लस्य र > क्रव्य + √अद् – भक्षणे + विट् प्रत्ययः (क्रव्ये च – अष्टा०, ३/२/६९) ।

क्रान्तुः

क्रामति पादान् विक्षपतीति क्रान्तुः पक्षि वा । – उ०को०, ५/४३

√क्रमु – पादविक्षेपे + तुन् प्रत्ययः धातोः उपधायाः वृद्धिश्च (क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च – उ०को०, ५/४३) ।

क्रिमिः

क्राम्यति पादान् विक्षिपतीति क्रिमिः क्षुद्रजन्तुर्वा । – उ०को०, ४/१२२

√क्रमु – पादविक्षेपे + इन् प्रत्ययः धातो इदागमश्च (क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च – उ०को०, ४/१२२)।

क्रुश्वा

क्रोशतीति क्रुश्वा शृगालो वा ।

– उ०को०, ४/११४

√क्रुश–आह्वाने रोदने च + क्वनिप् प्रत्ययः (शीङ्क्रुशिरूहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् – उ०को०, ४/११४)।

क्रूरः

कृन्तति क्षिनत्तीति कृच्छः क्रूरः च कठिनं दुःखं खलो वा । – उ०को०, २/२१

√कृत – छेदने + रक् प्रत्ययः धातोः क्रूरादेशः (कृतेश्छः क्रूच – उ०को०, २/२१) ।

क्रेणिः

क्रीणातीति क्रेणिः । – उ०को०, ४/४८

√क्रीञ् – द्रव्यविनिमये + निः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः उपधायाः एत्वञ्च (वीज्याज्वरिभ्यो निः – उ०को०, ४/४८) ।

क्रोष्टुः

क्रोशत्याह्वयति रोदिति वा स क्रोष्टुः ।

– उ०को०, १/६९

✓क्रुश – आह्वाने रोदने च + तुन् प्रत्ययः (सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९)।

क्लेदा

क्लिद्यत्यार्द्रीभवतीति क्लेदा चन्द्रमा वा।
– उ०को०, १/१५९

✓क्लिदू – आर्द्रीभावे + कनिन् प्रत्ययः (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९), धातोर्गुणश्चेति।

क्लेदुः

क्लिद्यत्यार्द्रीकरोति चित्तमिति क्लेदुः चन्द्रमा वा। – उ०को०, १/१०

✓क्लिदू – आर्द्रीभावे + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०), धातोर्गुणश्च।

क्षत्ता

क्षदति संवृणोतीति क्षत्ता सारथिर्द्वारपालो वैश्यायां शूद्राज्जातो वा। – उ०को० २/९४

✓क्षद – संवृत्तौ (सौत्रौ धातुः) + तृच् प्रत्ययः (तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ – उ०को०, २/९४)।

क्षत्रभृत्

यः क्षत्रं राज्यं बिभर्त्ति सः।
– यजु०, २७/७

क्षत्र + ✓भृञ् – भरणे + क्विप् प्रत्ययः।

क्षत्रं

राज्यं, क्षण्यते हिंस्यते नश्यते पदार्थो येन सः क्षतो घातादिस्ततस्त्रायते रक्षतीति क्षत्रः क्षत्रियादिवीरस्तम्। – यजु०, ५/२७

१- ✓क्षद – संवृत्तौ (सौत्रोधातुः) + स्त्रः प्रत्ययः (गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यः स्त्रः – उ०को०, ४/१६७)

२- ✓क्षणु – हिंसायां + क्त प्रत्ययः > क्षत + ✓त्रैङ् पालने + कः प्रत्ययः।

क्षत्रवनिः

क्षत्रं संभाजिनं वनति तम्।
– यजु०, १/१७

राज्यं वनयति तम्। – यजु०, १/१८

यया क्षत्रं राज्यं धनुर्विद्यां शूरवीरान् पुरुषान् वा वनन्ति संभजन्ति सा।
– यजु०, ५/१२

क्षत्रस्य राज्यस्य क्षत्रियाणां वा संविभाजकम्। – यजु०, ६/३

क्षत्र + ✓वण – सम्भक्तौ + इन् प्रत्ययः (सार्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८)।

क्षमाचराः

ये क्षमायां पृथिव्यां चरन्ति।
– यजु०, १६/५७

(प्र०ब०व०) – ✓क्षमूष् – सहने + अङ् प्रत्ययः स्त्रियां (षिद्भिदादिभ्योऽङ् – अष्टा०, ३/३/१०४) > क्षमा + ✓चर गतौ + टः प्रत्ययः।

क्षमि

क्षाम्यन्ति सहन्ते जना यस्मिन् व्यवहारे तस्मिन् स्थित्वा। – ऋ०, १/२५/१८

(स०ए०व) – ✓क्षमूष् – सहने + क्विप् प्रत्ययः।

क्षान्तुः

क्षमतेऽसौ क्षान्तुः सहनशीलो वा।
– उ०को०, ५/४३

✓क्षमूष् – सहने + तुन् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् – उ०को०, ५/४३)।

क्षितिः

क्षियन्ति क्षयं प्राप्नुवन्ति निवसन्ति ये ते मनुष्याः। – ऋ०, १/३३/६

क्षियन्ति निवसन्ति राज्यरत्नानि प्राप्नुवन्ति यस्यां सा । – ऋ०, १/६५/३

✓क्षि – निवासगत्योः + क्तिच् प्रत्ययः (क्तिच्क्तौ च संज्ञायां – अष्टा०, ३/३/१७४) ।

क्षिपणिः

दूरे क्षिपन्ति शत्रून् यया तां सेनाम् ।

– यजु०, ९/१४

क्षिपत्यनेन शत्रून् स क्षिपणिः आयुधं वा। – उ०को०, २/१०७

✓क्षिप – प्रेरणे + अनिः प्रत्ययः (क्षिपेः किच्च – उ०को०, २/१०७) ।

क्षिपः

क्षिपन्ति प्रेरयन्ति याभिस्ता अङ्गुलयः।

– ऋ०, ५/४३/४

(प्र०ब०व०) – ✓क्षि – प्रेरणे + क्विप् प्रत्ययः।

क्षिपणुः

क्षिप्यतीति क्षिपणुः वायुर्वा ।

– उ०को०, ३/५२

✓क्षिप – प्रेरणे + अनुङ् प्रत्ययः (अनुङ् नदेश्च – उ०को०, ३/५२) ।

क्षिप्रं

क्षिप्यते प्रेर्यते तत् क्षिप्रं शीघ्रं वा ।

– उ०को०, २/१३

✓क्षिप – प्रेरणे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को० २/१३)।

क्षीरं

अद्यते भक्ष्यते यत्तत् क्षीरं दुग्धं वा ।

– उ०को०, ४/३४

✓घस् – अदने + ईरन् प्रत्ययः, धातोः उपधायाः ककारः (घसेः किच्च – उ०को०, ४/३४) ।

क्षीरश्रीः

यः क्षीरादीनि शृणाति । – यजु०, ८/५७

क्षीर + ✓शृ – हिंसायां + क्विप् प्रत्ययः दीर्घश्च (क्विब् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च – उ०को०, २/५७) ।

क्षुद्रः

क्षुनत्ति संपिनष्टि यः स क्षुद्रः अधमः क्रूरः कृपणो वा । – उ०को०, २/१३

✓क्षुदिर् – संपेषणे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

क्षुद्रपृषती

क्षुद्राणि पृषन्ति यस्याः सा ।

– यजु०, २४/२

क्षुद्र + ✓पृषु – सेचने + अति प्रत्ययः निपातनात् (वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च – उ०को०, २/८४), स्त्रियां ङीप् ।

क्षुधुनः

क्षुध्यति भोक्तुमिच्छतीति क्षुधुनः म्लेच्छजातिर्वा । – उ०को०, ३/५५

✓क्षुध – बुभुक्षायां + उनन् प्रत्ययः (क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् – उ०को०, ३/५५) ।

क्षुमा

क्षौति शब्दयतीति सा क्षुमा अतसी वा ।

– उ०को०, १/१४५

✓क्षु – शब्दे + मक् प्रत्ययः बाहुलकात् (इषियुधीन्धिदंसिश्याधुसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५) स्त्रियां टाप् ।

क्षुरः

यः क्षुरति विलिखति येन वा छिनत्तीति स क्षुरः छेदनद्रव्यं कोकिलाक्ष गोक्षुरो लोमच्छेदकं नापितशस्त्रं वा।– उ०को०, २/२८

✓क्षुर – विलेखने + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरमेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८)।

क्षेत्रं

क्षियन्ति निवसन्ति पदार्था यस्मिंस्तत्।

– ऋ०, ३/३१/१५

क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन्पुण्ये कर्म्मणि तत्र। – ऋ०, ५/६२/७

क्षियन्ति निवसन्ति तं देशम्।

– ऋ०, ६/४७/२०

क्षियन्ति निवसन्ति येषु तानि।

– ऋ०, ६/६१/१४

क्षयन्ति निवसन्ति यस्मिन् जगति तस्य।

– ऋ०, ७/३५/१०

क्षयति नश्यति निवासहेतुर्भवतीति क्षेत्रं केदारः कलत्रं वा। – उ०को०, ४/१७०

✓क्षि – निवासगत्योः क्षये च + त्रन् प्रत्ययः धातोः इकारस्य एत्वं (दादिभ्यश्छन्दसि – उ०को०, ४/१७०)।

क्षेत्रसाधसः

ये क्षेत्राणि साध्नुवन्ति ते। – ऋ०, ३/८/७

(प्र०ब०व०) – क्षेत्र + ✓साध – संसिद्धौ + अण् प्रत्ययः ततः जसोऽसुक् आगमश्चेति।

क्षेत्रसां

यः क्षेत्राणि सनति विभजति तम्।

– ऋ०, ४/३८/१

क्षेत्र + ✓षण् – सम्भक्तौ + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१)।

क्षेमं

क्षपत्यज्ञानं नाशयतीति क्षेमं कुशलं वा।

– उ०को०, १/१४०

✓क्षि – क्षये + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) धातोः इकारस्य एत्वम्।

क्षोणिः

क्षौति शब्दयतीति क्षोणिः। – उ०को०, ४/४८

✓क्षु – शब्दे + निः प्रत्ययः बाहुलकात् (वीजाज्वरिभ्यो निः – उ०को०, ४/४८) धातोः ओत्वञ्च।

क्षोत्ता

क्षुनत्ति संपिनष्टि येन स क्षोत्ता मुसलो वा। – उ०को०, २/९४

✓क्षुदिर् – संपेषणे + तृन् प्रत्ययः (तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायांचानिटौ – उ०को०, २/९४) धातोः ओत्वम्।

क्षोमं

क्षौति शब्दयतीति क्षोमं वस्त्रभेदो वा।

– उ०को०, १/१४०

✓क्षु – शब्दे + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तु सुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) धातोः उकारस्य ओकारम्।

क्ष्मा

क्षमते सहते सर्वमिति क्ष्मा पृथिवी वा।

– उ०को०, ५/६५

✓क्षमूष् – सहने + अच् प्रत्ययः धातोः उपधालोपश्च (क्षमेरुपधालोपश्च – उ०को०, ५/६५) स्त्रियां रूपम्।

खजकृत्

यः सङ्ग्रामं करोति सः।

– ऋ०, १/१०२/६

यः खजं सङ्ग्रामं करोति सः ।

– ऋ०, ६/१८/२, ७/२०/३

✓खज – मन्थे + अण् प्रत्ययः > खज + ✓कृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः, ततः तुगागमश्च ।

खजपं

खजति मथ्नाति मथ्यत इति खजपं घृतं वा । – उ०को०, ३/१४२

✓खज – मन्थे + कपन् प्रत्ययः (उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् – उ०को०, ३/१४२) ।

खजाकः

खजति मथ्नातीति खजाकः पक्षिः खजाका दर्विर्वा । – उ०को०, ४/१३

✓खज – मन्थे + आकः प्रत्ययः (खजेराकः – उ०को०, ४/१३) ।

खट्वा

खट्यते काङ्क्ष्यते या सा खट्वा शय्याभेदो वा । – उ०को०, १/१५१

✓खट् – कांक्षायां + क्वन् प्रत्ययः (अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् – उ०को०, १/१५१) स्त्रियां टाप् ।

खड्डूः

खडति भिनत्तीति खड्डूः बाहुजङ्घयोराभूषणंमृतशय्या वा । – उ०को०, १/८२

✓खडि – भेदने + ऊः प्रत्ययः (खडेर्डुड् वा – उ०को०, १/८२) ।

खड्गः

खडति भिनत्ति येन स खड्गः शस्त्रं गण्डकः 'मेडा' इति प्रसिद्ध ।

– उ०को०, १/१२४

✓खडि – भेदने + गन् प्रत्ययः (छापूखडिभ्यः कित् – उ०को०, १/१२४) ।

खड्डूः

खडति भिनत्तीति खड्डूःबाहुजङ् घयोराभूषणं मृतशय्या वा । – उ०को०, १/८२

✓खडि – भेदने + ऊः प्रत्ययः धातोः डुडागमश्च बाहुलकात् (खडेर्डुड वा – उ०को०, १/८२) ।

खण्डः

खण्डतेऽवदीर्यतेऽसौ खण्डः विभागो मिष्टभेदो वा । – उ०को०, १/११४

✓खनु – अवदारणे + डः प्रत्ययः (समन्ताड्डः – उ०को०, १/११४) ।

खदिरः

खदतिहिनस्तीति खदिरः वृक्षभेदो वा ।

– उ०को०, १/५३

✓खद – स्थैर्ये हिंसायां च + किरच् प्रत्ययः (अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः – उ०को०, १/५३) ।

खनिः

खनति येन खन्यते यत्रेति वा स खनिः धनस्थानं वा । – उ०को०, ४/१४०

✓खनु – अवदारणे + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०) ।

खरुः

खनति शरीरमिति खरुः कामो दन्तः संहर्त्ता दर्पोऽश्वो वा । – उ०को०, १/३६

✓खनु – अवदारणे + कुः प्रत्ययः, नस्य रः (खरूशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु – उ०को०, १/३६)।

खर्जूः

खर्जति पीडयतीति खर्जूः कण्डूर्वा ।

– उ०को०, १/८०

✓खर्ज – पूजने + ऊः प्रत्ययः (कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः स्त्रियाम् – उ०को०, १/८०) ।

खर्जूरः

खर्जति मार्जयतीति खर्जूरः वृक्षभेदो रजतं वा । – उ०को०, ४/९०

√खर्ज – पूजने + अरः प्रत्ययः (खर्जिपिञ्जादिभ्य अरोलचौ – उ०को०, ४/९०) ।

खलतिः

स्खलति सञ्चलतीति खलतिः निष्केशशिराः पुरुषो वा । – उ०को०, ३/११२

√स्खल – सञ्चलने + अतच् प्रत्ययः धातोः सलोपः प्रत्ययान्तस्येत्वं निपातनात् (खलतिः–उ०को०, ३/११२)।

खष्पः

खनतीति खष्पः क्रोधो बलात्कारो वा । – उ०को०, ३/२८

√खनु – अवदारणे + पः प्रत्ययः (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८) ।

खाटिः

खटति काङ्क्षतीति खाटिः शुष्कव्रणस्थानं वा । – उ०को०, ४/१२५

√खट – काङ्क्षायां + इञ् प्रत्ययः बाहुलकात् (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५) धातोरुपधाया दीर्घत्वञ्च (जनसनखनां सञ्झलोः – अष्टा०, ६/४/४२) ।

खात्रं

खन्यते तत् खात्रं खनित्रं जलाधारविशेषो वा । – उ०को०, ४/१६२

√खनु – अवदारणे + ष्ट्रन् प्रत्ययः (उषिखनिभ्यां कित् – उ०को० ४/१६२) धातो उपधायाः आकारादेशः (जनसनखनां सञ्झलोः – अष्टा०, ६/४/४२) ।

खादयः

ये खादन्ति ते । – ऋ०, ७/५६/१३

(प्र० ब० व०) – √खादृ – भक्षणे + इञ् प्रत्ययः बाहुलकात् (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५) ।

खिदिरः

खिद्यति येन स खिदिरः चन्द्रमा वा । – उ०को०, १/५१

√खिद – दैन्ये परिघाते च + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१) ।

खिद्रः

दीनो भवतीति स खिद्रः रोगो दरिद्रो वा। – उ०को०, २/१३

√खिद – दैन्ये परिघाते च + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

खुरः

खुरति छिनत्ति यो येन वा स खुरः शफं वा । – उ०को०, २/२८

√खुर – छेदने + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरमेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेशमालाः – उ०को०, २/२८) उभयत्र रकारत्वात् रेफलोपः गुणाभावश्चेति ।

गगनं

मस्य गः गच्छन्त्यस्मिन्निति गगनं आकाशं वा । – उ०को०, २/७७

√गम् – गतौ + युच् प्रत्ययः, धातोः गकारस्य मकारादेशः (गमेर्गश्च – उ०को०, २/७७) ।

गङ्गा

गच्छतीति गङ्गा नदीभेदो वा । – उ०को०, १/१२३

√गम् – गतौ + गन् प्रत्ययः (गन् गमयद्योः – उ०को०, १/१२३) स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

गडेरः

गडति सिञ्चतीति गडेरः मेघो वा ।

– उ०को०, १/५८

√गड – सेचने + एरक् प्रत्ययः (पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यः एरक् – उ०को०, १/५८) ।

गडोलः

गडति सिञ्चति स गडोलः ।

– उ०को०, १/६६

√गड – सेचने + ओलच् प्रत्ययः (कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् – उ०को०, १/६६) ।

गणेशः

ये प्रकृत्यादयो जड़ा जीवाश्च गणयन्ते संख्यायन्ते तेषामीशः स्वामी पतिः पालको वा । स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

√गण – संख्याने + अच् प्रत्ययः (नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः – अष्टा०, ३/१/१३४) – गण + ईश - गणेशः ।

गण्डः

गच्छतीति गण्डः कपोलव्याधिविशेषो वा।

– उ०को०, १/१४४

√गम – गतौ + डः प्रत्ययः (अमन्ताड्डः – उ०को०, १/१४४) ।

गण्डयन्तः

गण्डयति सेचयतीति गण्डयन्तः मेघो वा।

– उ०को०, ३/१२८

√गण्ड – वदने + झच् प्रत्ययः (तृभूषहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च – उ०को०, ३/१२८), प्रत्ययादि झकारस्य अन्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) अन्त परतो णेरयादेशः (अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु – अष्टा०, ६/४/५५) ।

गण्डिः

गण्डति स गण्डिः वदनैकदेशो वा ।

– उ०को०, ४/११८

√गण्ड – वदने + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

गण्डुः

गण्डति स गण्डुः वदनैकदेशः उपधानम्-तकिया इति प्रसिद्ध तैलं वा ।

– उ०को०, १/७

√गण्ड – वदने + उः प्रत्ययः बाहुलकात् (भृमृशीङ्तृ चरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७)।

गण्डुषः

गण्डति वदनावयवं दिशतीति गण्डूषः जलादिना पूर्णमुखं कुल्ला इति प्रसिद्धम्।

– उ०को०, ४/७८

√गण्ड – वदने + ऊषन् प्रत्ययः (गण्डेश्च – उ०को०, ४/७८) ।

गण्डोलः

गण्डति स गण्डोलः वदनैकदेशो वा ।

– उ०को०, १/६६

√गण्ड – वदने + ओलच् प्रत्ययः (कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् – उ०को०, १/६६) ।

गतिला

गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति यां सा गतिला वेत्रलता वा । – उ०को०, १/५७

√गम् – गतौ + इलच् प्रत्ययः धातोः मकारस्य तकारादेशः (मिथिलादयश्च – उ०को०, १/५७)।

गुत्सः

गुध्नाति रोषं करोतीति गुत्सः हारभेद पुष्प गुम्फो वा । – उ०को०, ३/६८

√गुध – रोषे + सः प्रत्ययः (उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च – उ०को०, ३/६८) ।

गदयित्नुः

गादयतीति गदयित्नुः वावदूको वा ।

– उ०को०, ३/२९

√गदी – देवशब्दे + इत्नुच् प्रत्ययः (स्तनिहृषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् – उ०को०, ३/२९) इत्नु परतः णेरयादेशः (अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु – अष्टा०, ६/४/५५) ।

गन्तुः

गच्छतीति गन्तुः पथिको वा ।

– उ०को०, १/६९

√गम – गतौ + तुन् प्रत्ययः (सितनिगमिमसिसच्य-विधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९) ।

गन्त्री

गच्छत्यनया सा गन्त्री महच्छकटं वा ।

– उ०को०, ४/१५९

√गम – गतौ + ष्ट्रन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् – उ०को०, ४/१५९) ततः ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

गन्धर्वः

यो गां पृथिवीं धरति सः गन्धर्वो वायुस्तस्य वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्सरसः ।

– ऋ०, १/२२/१४

यो गां पृथिवीं धरति स वायुः ।

– ऋ०, १/१६३/२

ये गां सुशिक्षितां वाचं पृथिवीं वा धरन्ति तान् । – ऋ०, ३/३८/६

यो गां पृथिवीं वाणीं वा धरति धारयति वा स गन्धर्वः सूर्यलोकः । – यजु०, २/३

गां पृथिवीं धरतीति, पृषोदरादिना गोशब्दस्य गम्भावः । – यजु०, ९/१

ये वायव इन्द्रियाणि च धरन्ति ते ।

– यजु० ९/७

गां पृथ्वीं धरति स सूर्यः सूत्रात्मा वायुर्वा।

– यजु०, १७/३२

यो गां पृथिवीं धरति । – यजु०, १८/३८

यो गां पृथिवीं धरति सः ।

– यजु०, १८/३९

यो गाः सूर्यकिरणान् धरति सः ।

– यजु०, १८/४०

यः पृथिवीं किरणांश्च धरति सः ।

– यजु०, १८/४१

यो गां वाणीं धरति सः । – यजु०, १८/४२

येन वागादीन् धरति सः । – यजु०, १८/४३

यो गां पृथिवीं धरति सः ।

– यजु०, ३०/१

यो गां वेदवाचं धरति सः ।

– यजु०, ३२/९

गच्छतीति गं-ब्रह्म, तद्धरतीति स गन्धर्वः।

– आर्याभि०, २/२४

गम् (गाम् < गो) + √धृञ् – धारणे + वः प्रत्ययः बाहुलकात् (कृगृशृदृभ्यो वः – उ०को०, १/१५५), गोर्गमादेशत्वात् गन्धर्वः ।

गभस्तिः

गभमन्धकारमस्यतीति गभस्तिः किरणो वा । – उ०को०, ४/१८०

१- गभं-अन्धकारं + √असु-क्षेपणे + तिः प्रत्ययः।
२- √भस् – भर्त्सनदीप्त्योः + तिः प्रत्ययः बाहुलकात् (वसेस्तिः – उ०को०, ४/१८०) धातोर्गडागमः (भसेर्गद् – सर० क०भ०, २/१/८५) ।

गभीरः

गम्यते प्राप्यते ज्ञायते वा स गभीरः शान्तो महाशयो वा । – उ०को०, ४/३५

√गम् – गतौ + ईरन् प्रत्ययः, (मकारस्य भकारः निपातनात् (गभीर गम्भीरौ – उ०को०, ४/३५) ।

गमथः

गच्छतीति गमथः पथिको वा ।

– उ०को०, ३/११३

✓गम् – गतौ + अथः प्रत्ययः (शीङ्शपिरूगमिवञ्चि-जीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३) ।

गमी

गमिष्यतीति गमी पथिको वा ।

– उ०को०, ४/६

✓गम् – गतौ + इनि प्रत्ययः (गमेरिनिः – उ०को०, ४/६) ।

गम्भीरः

गम्यते प्राप्यते ज्ञायते वा स गम्भीरः शान्तो महाशयो वा । – उ०को०, ४/३५

✓गम् – गतौ + ईरन् प्रत्ययः मकारस्य भकारः मुमागमश्च (गमीरगम्भीरौ – उ०को०, ४/३५) ।

गरुत्

गिरति निगलतीति गरुत् पक्षी वा ।

– उ०को०, १/९४

✓गॄ – निगरणे + उतिः प्रत्ययः (मृगोरुतिः – उ०को०, १/९४) ।

गरुत्मान्

यो गुर्वात्मना स गरुत्मान् ।

– स० प्र०, प्र०समु०

गरुत् + मतप् प्रत्ययः

गर्गः

गृणात्युपदिशतीति गर्गः ऋषिविशेषो वा।

– उ०को०, १/१२८

✓गॄ – निगरणे + गः प्रत्ययः (मुदिग्रोर्गग्गौ – उ०को०, १/१२८) ।

गर्त्तः

गिरति निगलति स गर्त्तः अवटः पतनस्थानं वा । – उ०को०, ३/८६

✓गॄ – निगरणे + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

गर्त्तसदं

यो गर्त्ते गृहे सीदति तम् । – ऋ०, २/३३/११

गर्त्त + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

गर्भः

यो गृह्णाति सः । – ऋ०, १/१५२/३

ग्रियते सिच्यते गृह्यते वा स गर्भः ।

– यजु०, ८/२८

यो गीर्यते स्वीक्रियते सः । – यजु० ११/४३

योऽनर्थान् गिरति विनश्यति सः ।

– यजु०, १२/३७

यो गृह्यते सः । – यजु०, १९/७६

गिरति गृणात्युपदिशतीति गर्भः जठरं तत्रस्थो वा । – उ०को०, ३/१५२

✓गॄ – निगरणे शब्दे च + भन् प्रत्ययः (अर्तिगृभ्यां भन् – उ०को०, ३/१५२) ।

गर्भधं

यो गर्भं दधाति तम् । – यजु०, २३/१९

गर्भ + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः।

गर्भधिं

गर्भो धीयतेऽस्यां ताम् । – ऋ०, १/३०/४

गर्भ + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कि प्रत्ययः ।

गर्मुत्

गिरति येन तत् गर्मुत् सुवर्णं तृणजातिभेदो वा । – उ०को०, १/९५

✓गॄ – निगरणे + उतिः प्रत्ययः मुडागमश्च (ग्रोमुद च – उ०को०, १/९५) ।

गर्वः

गिरतीति गर्वः अहङ्कारो वा ।

– उ०को०, १/१५५

✓गॄ – निगरणे + वः प्रत्ययः (कॄगॄशॄदॄभ्यो वः – उ०को०, १/१५५) ।

गर्वरः

गिरति निगरतीति गर्वरः अहङ्कारः ।

– उ०को०, २/१२१

✓गॄ – निगरणे + ष्वरच् प्रत्ययः (कॄगॄशॄवृ-ञ्चतिभ्यः ष्वरच् – उ०को०, २/१२१) ।

गवयः

गच्छति यो यत्र ययावा सा गौः पशुरिन्द्रियं सुखं किरणो वज्रं चन्द्रमा भूमिवाणो जलं वा । गो सदृशो वनपशु विशेषःगवयः। – उ०को०, २/६७

✓गम् – गतौ + डोः प्रत्ययः (गमेर्डोः – उ०को०, २/६७), अयादेशत्वात् गवयः ।

गवाशिरं

ये गोभिरिन्द्रियैर्वाऽश्यन्ते । – ऋ०, १/१३७/१

ये गोभिः किरणैरश्यन्ते । – ऋ०, १/१३७/१

गाः किरणान् अश्नुते तस्य ।

– ऋ०, २/४१/३

गावोऽश्नन्ति यं तम् । – ऋ०, ३/४२/१

गावः किरणा अश्नन्ति यं तम् ।

– ऋ०, ३/४२/७

✓गम् – गतौ + डोः प्रत्ययः (गमेर्डोः – उ०को०, २/६७) अवादेशत्वात् गवय यकारस्य लोपः > गव + ✓अश् – भोजने + किरच् प्रत्ययः (अशेर्नित् – उ०को०, १/५२) ।

गविष्ठिरः

यो गवि सुशिक्षितायां वाचि तिष्ठति ।

– ऋ०, ५/१/१२

गवि + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + किरच् प्रत्ययः (अजिरिशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः – उ०को०, १/५३) धातोः आकारलोपः ।

गवेषणः

यो गां वाणीमिच्छति सः ।

– ऋ०, १/१३२/३

गो + ✓इषु – इच्छायां अवादेशश्च + ल्युट् प्रत्ययः।

गह्वरः

गाहते विलोडयतीति गह्वरः गहनं वा ।

– उ०को०, ३/१

✓गाहू – विलोडने + ष्वरच् प्रत्ययः धातोः ह्रस्वादेशश्च (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वर-कट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) ।

गह्वरेष्ठा

गह्वरे गहने गभीर आभ्यान्तरे तिष्ठतीति।

– यजु०, ५/८

गह्वरेषु गहनेषु तिष्ठति तत्र सुसाधवे ।

– यजु०, १६/४४

गह्वरे (सप्तम्यां) + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

गातुः

गीयते शब्द्यते यस्तं यज्ञम् ।

– यजु०, २/२१

गीयते ज्ञायते येन स गातुवेदस्तम् ।

– यजु०, २/२१

गायति षड्जादिस्वरानालापयति स गातुः गाथकः । – उ०को०, १/७३

✓गा – स्तुतौ + तुः प्रत्ययः (कमिमनिजनिगा-भायाहिभ्यश्च – उ०को०, १/७३) ।

गातुयन्

यो गातुं पृथिवीमेति सः । – ऋ०, १/५२/८

गातु + ✓इण् – गतौ + शतृ प्रत्ययः ।

गातुविदः

गीयते स्तूयतेऽनया सा गातुः स्तुतिस्तस्या विदो वक्तारः । – यजु०, २/२१

(प्र०ब०व०) गातु + ✓विद् – ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च।

गात्रं

गच्छति चेष्टतेऽनेनेति गात्रं अवयवः शरीरं वा । – उ०को०, ४/१६९

गम् – गतौ + त्रन् प्रत्ययः, धातोः आकारादेशः गमेरा च – उ०को०, ४/१६९) ।

गाथा

गीयते या सा गाथा वाग्भेदः श्लोको वा। – उ०को०, २/४

✓गा – स्तुतौ + थन् प्रत्ययः (उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् – उ०को०, २/४) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

गाथान्यः

यो गाथां नयति तस्य । – ऋ०, १/१९०/१

(ष०ए०व०) – गाथा + ✓णीञ् – प्रापणे + क्विप् प्रत्ययः ।

गान्तुः

गच्छतीति गान्तुः पथिको वा ।

– उ०को०, ५/४३

✓गम् – गतौ + तुन् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च – उ०को०, ५/४३))।

गान्त्रं

गच्छति येन तत् गान्त्रं शकटं वा ।

– उ०को०, ४/१६०

✓गम् – गतौ + ष्ट्रन् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च –उ०को०, ४/१६०) ।

गायत्री

यया गायत्रं त्रायते तां नीतिम् । – यजु०, ९/३२

या गायन्तं त्रायते सा ।

– यजु०, १३/५४, १४/१८

✓गै – शब्दे + अण् प्रत्ययः-आयादेशत्वात् > गाय + ✓त्रैङ – पालने + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययश्चेति ।

गारित्रं

गीर्य्यते भक्ष्यते तद् गारित्रं ओदनो वा।

– उ०को०, ४/१७१

✓गॄ – शब्दे विज्ञाने च + णित्रन् प्रत्ययः धातोः आकारत्वञ्च (भुवादिगृभ्यो णित्रन् – उ०को०, ४/१७१) ।

गिरं

गीर्यते निगल्यते यदेनं तत् ।

– यजु०, १५/५

✓गॄ – निगरणे + क्विप् प्रत्ययः ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशः (ऋत इद्धातोः – अष्टा०, ७/१/१००) ।

गिरः

गृणन्ति ये ते गिरो विद्वांसः ।

– ऋ०, १/६/६

(प्र०ब०व०) – ✓गॄ – शब्दे + क्विप् प्रत्ययः, ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशः (ऋत इद्धातोः – अष्टा०, ७/१/१००) ।

गिरिः

यो गिरति जलादिकं गृणाति महतः शब्दान् वा सः । – ऋ०, १/३७/७

ये जलं गिलन्ति शब्दं वा गृणन्ति ते मेघाः। – ऋ०, १/६४/७

यो गृणाति शब्दयति तम् ।

– ऋ०, ५/५६/४

गिरति गृणाति वा स गिरिः गोत्रमक्षिरोगः पर्वतो मेघो वा । – उ०को०, ४/१४३

✓गॄ + निगरणे शब्दे च + इः प्रत्ययः (कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३) ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशश्च (ऋत इद्धातोः – अष्टा०, ७/१/१००) ।

गिरित्र

गिरीन् विद्योपदेशकान् मेघान् वा त्रायते रक्षति तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, १६/३

गिरि + ✓त्रैङ – पालने + डः प्रत्ययः ।

गिरिचराय

यो गिरिषु पर्वतेषु चरति तस्मै जङ्गलाय।

– यजु०, १६/२२

(च०ए०व०) – गिरि + ✓चर – गतौभक्षणे च + टः प्रत्ययः (चरेष्टः – अष्टा०, ३/२/१६) ।

गिरिश

यो गिरिषु पर्वतेषु मेघेषु वा शेते तत्सम्बुद्धौ।

– यजु०, १६/४

गिरि + ✓शीङ् – शये + डः प्रत्ययः (गिरौ डश्छन्दसि – अष्टा०वा०, ३/२/१५) ।

गिरिशन्तः

यो गिरिणा मेघेन सत्योपदेशेन वा शं सुखं तनोति तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, १६/३

गिरि + शं + ✓तनु – विस्तारे + डः प्रत्ययः ।

गिरिष्ठा

यो गिरौ मेघे तिष्ठति । – ऋ०, ३/४८/२

यो गिरौ तिष्ठति ।

– ऋ०, ५/५६/४, १/१५४/२

गिरौ तिष्ठतीति, गिरिष्ठा । – यजु०, ५/२०

यो गिरौ तिष्ठति सः । – यजु०, १८/७१

गिरि + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

गिर्वणः

गीर्भिर्वन्यते संभज्यते स गिर्वणः ।

– ऋ०, १/५/७

यो गीर्भिर्वन्यते सम्भज्यते तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, १/४५/२

यो गीर्भिर्वेदविद्या संस्कृतिभिर्वाग्भिर्वन्यते सम्भज्यते तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/५७/४

यो गीर्भिर्वन्यते याच्यते तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ३/४०/६, ३/४१/४

यो गीर्यते याच्यते तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ३/५१/१०, ६/४५/१३

यो गीर्भिर्वनति संभजति वनुते वा तम् ।

– ऋ०, ६/३४/३

गिरः सुशिक्षितावाचो वनन्ति सम्भजन्ति वा तस्मै । – यजु०, ३४/१६

गिर् + ✓वन् – सम्भक्तौ अथवा ✓वनु – याचने + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन्–उ०को०, ४/१८९)।

गिर्वाहः

गीर्भिर्वेदस्थवाग्भिः रुह्यते प्राप्यते यस्तत्संबुद्धौ । – ऋ०, १/३०/५

यो गिरो विद्यावाचो वहति तस्मै ।

– ऋ०, १/६१/४

यो गिरा वहति प्राप्यते वा तम् ।

– ऋ०, ४/४४/१

ये गिरो वहन्ति प्रापयन्ति ते ।

– ऋ०, ६/२४/६

गिर + ✓वह – प्रापणे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

गीः

गायन्ति पदार्थान् यया सा । – ऋ०, ५/४३/८

✓गॄ – शब्दे + क्विप् प्रत्ययः, रकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधायाः इको दीर्घत्वं (र्वोरुपधाया दीर्घ इकः – अष्टा०, ८/२/७६) ।

गुडः

गवतेऽव्यक्तशब्दं करोतीति गुडः गोल इक्षुपाको वा । – उ०को०, १/११५

✓गुङ् – अव्यक्ते शब्दे + डः प्रत्ययः (क्वादिभ्यः कित् – उ०को०, १/११५) ।

गुडेरः

गुडति रक्षति स गुडेरः रक्षकः । – उ०को०, १/५८

✓गुड – रक्षायां + एरक् प्रत्ययः (पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् – उ०को०, १/५८) ।

गुधेरः

गुधति सर्वतो वेष्टयतीति गुधेरः रक्षको वा । – उ०को०, १/६१

✓गुध – परिवेष्टने + एरक् प्रत्ययः (मूलेरादयः – उ०को०, १/६१) ।

गुपिलः

गोपायति रक्षति प्रजा इति गुपिलः राजा वा । – उ०को०, १/५६

✓गुप – रक्षणे + इलच् प्रत्ययः (गुपादिभ्यः कित् – उ०को०, १/५६) ।

गुरुः

गृणात्युपदिशति वेदशास्त्रविद्यामाचारं च स गुरुः आचार्यः पिता वा।– उ०को०, १/२४

यो धर्म्यान् शब्दान् गृणात्युपदिशति स गुरुः । – स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓गॄ – शब्दे + कुः प्रत्ययः धातोः उकारादेशः (कृग्रोच्च – उ०को०, १/२४) ।

गुर्विणी

गर्वति प्राप्नोति गर्वयति मुञ्चति वा सा गुर्विणी गर्भिणी वा । – उ०को०, २/५४

✓गर्व – दर्पे माने उद्यमने वा + इनन् प्रत्ययः धातोः अतः उत्वं (गर्वेरत उच्च – उ०को०, २/५४) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

गुल्फः

गलति भक्षयतीति गुल्फः पाद ग्रन्थिर्वा। – उ०को०, ५/२६

✓गल – अदने + फक् प्रत्ययः धातोः अकारस्य उत्वं (कलिगलिभ्यां फगस्योच्च – उ०को०, ५/२६)।

गुवाकः

गुवति पुरीषमुत्सृजतीति गुवाकः पूगीफलं वा । – उ०को०, ४/१५

✓गु – पुरीषोत्सर्गे + आकः प्रत्ययः (पिनाकादयश्च – उ०को०, ४/१५) ।

गुहा

गुह्यन्ते संव्रियन्ते सकला विद्या यया बुद्ध्या तस्याम् । – यजु०, ८/९

✓गुहे – संवरणे + अङ् प्रत्ययः स्त्रियां ।

गुहिलः

गूहते वृक्षैराच्छादितो भवतीति गुहिलं वनं वा । – उ०को०, १/५६

✓गुहू – संवरणे + इलच् प्रत्ययः (गुपादिभ्यः कित् – उ०को०, १/५६) ।

गुहेरः

गूहते येन स गुहेरः लोहघातनो वा । – उ०को०, १/६१

✓गुहू – संवरणे + एरक् प्रत्ययः निपातनात् (मूलेरादयः – उ०को०, १/६१)।

गूथः

यो येन वा गवतेऽव्यक्तशब्दं करोति तद् गूथम् अपान मार्गः पुरीषं वा ।

– उ०को०, २/१२

✓गुङ् – अव्यक्ते शब्दे + थक् प्रत्ययः (तिथपृष्ठ-गूथयूथप्रोथाः – उ०को०, २/१२) धातोः उकारस्य दीर्घश्चेति ।

गृत्सः

यो गृणाति तं मेधाविनम् । – ऋ०, ३/१९/१

यो गृणाति स मेधावी । – ऋ०, ४/५/२

ये गृणन्ति पदार्थगुणान् स्तुवन्ति तेभ्यो विद्वद्भ्यः । – यजु०, १६/२५

गृध्यति अभिकाङ्क्षतीति गृत्सः कामो वा । – उ०को०, ३/६९

✓गृधु – अभिकांक्षायां + सः प्रत्ययः (गृधिपण्योर्दकौ च – उ०को०, ३/६९)।

गृधुः

गृध्नोत्यभिकाङ्क्षते येन स गृधुः कामो वा । – उ०को०, १/२३

✓गृधु – अभिकांक्षायां + कुः प्रत्ययः (पृ भिदिव्यधिगृ-धिधृषिहृषिभ्यः – उ०को०, १/२३)।

गृध्रः

गृध्नोत्यभिकाङ्क्षतीति गृध्रः पक्षिविशेषो वा । – उ०को०, २/२४

✓गृधु – अभिकांक्षायां + क्रन् प्रत्ययः (सुसूधाञ्-गृधिभ्यः क्रन् – उ०को०, २/२४)।

गृहपते

गृह्णन्ति स्थापयन्ति पदार्थान् यस्मिन् ब्रह्माण्डे, शरीरे, निवासार्थे वा गृहे तस्य यः पतिःपालयिता तत्सम्बद्धौ ।

– यजु०, २/२७

✓ग्रह – उपादाने + कः प्रत्ययः (गेहे कः – अष्टा०, ३/१/१४४) ग्रह धातोः सम्प्रसारणं (ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृ-ज्जतीनां ङिति च – अष्टा०, ६/१/१६) > गृह + ✓पा – रक्षणे + डतिः प्रत्ययः (पातेर्डतिः – उ०को०, ४/५७) डित्सामर्थ्यात् धातोः टिलोपत्वात् पतिः ।

गृहयाय्यः

गर्हयति पदार्थान् गृह्णातीति गृहयाय्यः गृहस्वामी वाः । – उ०को०, ३/९६

✓गृह – ग्रहणे + आय्यः प्रत्ययः (श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः – उ०को०, ३/९६) आय्य प्रत्यये णेरयादेशः।

गृहाः

गृह्णन्ति विद्यादिपदार्थान् येषु तान् ।

– यजु०, २/३२

गृह्णन्ति ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरं गृहाश्रमं ये मनुष्यास्तत्संबुद्धौ । – यजु०, ३/४१

ये गृह्णन्ति ते गृहस्थादयः । – यजु०, १८/४४ (प्र०ब०व०) – ✓गृह – ग्रहणे अथवा ✓ग्रह – उपादाने + कः प्रत्ययः (गेहे कः – अष्टा०, ३/१/१४४)।

गेष्णुः

गायति शब्दं करोतीति गेष्णुः गाथको वा । – उ०को०, ३/१६

✓गा – स्तुतौ + इष्णुच् प्रत्ययः (गादाभ्यामिष्णुच् – उ०को०, ३/१६)।

गोजाः

यो गोषु पृथिव्यादिषु जातः ।

– ऋ०, ४/४०/५

यो गाव इन्द्रियाणि पशून् वा जनयति सः । -- यजु०, १२/१४

गो + ✓जनि – प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) ।

गोजिते

यो गां जयति तस्मै । – ऋ०, २/२१/१

(च०ए०व०) – गो + ✓जि – जये + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

गोतमः

गच्छतीति गोः स्तोता सोऽतिशयितः सः। – ऋ०, १/६२/१३

गच्छतीति गोः सोऽतिशयितो गोतमस्तस्मै भृशं मार्गे गन्त्रे जनाय । – ऋ०, १/८५/२२

गो + तमप् प्रत्ययः अतिशायने ।

गोत्रं

गवते शब्द्यते इति गोत्रं नाम वंशो वा गोत्रा पृथिवी । – उ०को०, ४/१६७

✓गुङ् – अव्यक्ते शब्दे + त्रः प्रत्ययः (गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यःस्त्रः – उ०को०, ४/१६७) ।

गोत्रभिद्

यः शत्रूणां गोत्राणि भिनत्ति तम् । – यजु०, १७/३८

यो गोत्रं मेघं भिनत्ति सः ।– यजु०, २०/३८

गोत्र + भिदिर् – विदारणे + क्विप् प्रत्ययः ।

गोदाः

यो गा वाण्यादीन् ददाति सः । – ऋ०, ३/३०/२१

यो गां धेनुं ददाति सः । – ऋ०, ४/२२/१०

ये गाः सुशिक्षिता वाचो धेनुं वा ददति। – ऋ०, ५/४२/८

गो-✓दा – दाने + क्विप् प्रत्ययः ।

गोधुक्

यो गां दोग्धि । – ऋ०, १/१६४/२६

गो + ✓दुह – प्रपूरणे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गे क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

गोधुमः

गुध्यति वेष्टयतीति गोधूमः अन्नविशेषो वा । – उ०को०, ५/२

✓गुध – परिवेष्टने + ऊमः प्रत्ययः (गुधेरुमः – अष्टा०, ५/२) ।

गोपीथः

गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति गोपीथः पण्डितो राजा वा । – उ०को०, २/९

गो + ✓पा – रक्षणे + थक् प्रत्ययः (निशीथगोपीथावगाथः – उ०को०, २/९) ।

गोभाजः

ये गां पृथिवीं भजन्ते ते । – यजु०, १२/७१

ये गाः पृथिवीं वाचमिन्द्रियाणि किरणान् वा भजन्ति ते । – यजु०, ३५/४

(प्र०ब०व०) – गो + ✓भज – सेवायां + ण्विः प्रत्ययः (भजोण्विः – अष्टा०, ३/२/६२) ।

गोमती

गावो भूयांसः स्तोतारो विद्यन्ते यस्यां सा। – ऋ०, १/८/८

गो + मतुप् प्रत्ययः ततः स्त्रियां ङीप् ।

गोमृगः

यो गां मार्ष्टि शुन्धति सः । – यजु०, २४/३०

(गवाकृति पशुविशेषः) गो + ✓मृजूष् – शुद्धौ + घः प्रत्ययः ।

गोवित्

गौः प्रशस्ता वाक् गावः स्तोतारश्च विद्यन्ते यस्मिन् तत् । – ऋ०, १/९/७

गां भूमिं विन्दति येन तम् ।

– ऋ०, १/८२/४

यो गा वाचो धेनुः पृथिवीं वा विन्दति सः । – यजु०, १७/३७

योऽरीणां गां भूमिं विन्दति तम् ।

– यजु०, १७/३८

गो + √विद्लृ – लाभे सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

गोरोचनं

रोचतेऽसौ रोचना गोरोचनं औषधं वा ।

– उ०को०, २/७८

गो + √रुच – दीप्तावभिप्रीतौ + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८) ।

गोषणः

यो गाः सुनते याचते तत्संबुद्धौ ।

– ऋ०, ४/३२/२२

गो + √षणु – दाने + कः प्रत्ययः ।

गोषतमाः

ये गा वाचः सनन्ति सेवन्ते ततोऽतिशयिताः । – ऋ०, ६/३३/५

(प्र०ब०व०) – गो + √षण – सम्भक्तौ + तमप् प्रत्ययः ।

गोषादीः

या गाः सादयन्ति हिंसयन्ति ताः पक्षिणीः।

– यजु०, २४/२४

गो + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + अण् प्रत्ययः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

गोषुयुधः

ये गोषु युध्यन्ते तान् । – ऋ०, ६/६/५

(द्वि०ब०व०) गोषु (सप्तम्यान्त) + √युध – सम्प्रहारे + कः प्रत्ययः ।

गोष्ठं

गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन् स्थले।

– ऋ०, ६/२८/१

गौर्वाणी तिष्ठति यस्मिन्नध्ययनाध्यापने तं व्यवहारम् । – यजु०, १/२६

गौः पृथिवी तिष्ठति यस्मिन् तदन्तरिक्षम्।

– यजु०, १/२६

गावः पशव इन्द्रियाणि यस्मिंस्तिष्ठन्ति तस्मिन् । – यजु०, ३/२१

गो –√ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

गोहा

यो गां हन्ति । – ऋ०, ७/५६/१७

गो –√हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

गौः

गच्छतीति गौः पृथिवी । – ऋ०, १/१६४/१७

या गच्छति सा भूमिः । – ऋ०, ३/७/२

या गच्छति सा । – ऋ०, ३/३०/१४

यो गच्छति स भूगोलः । – यजु०, ३/६

गच्छति यो यत्र यया वा सा गौः पशुरिन्द्रियं सुखं किरणो वज्रं चन्द्रमा भूमिर्वाणी जलं वा । – उ०को०, २/६७

√गम् – गतौ + डोः प्रत्ययः गोः णित्वात् वृद्धिः > गौ ।

गौरः

यो गवि सुशिक्षितायां वाचि रमते सः ।

– ऋ०, ४/५८/२

गायति शब्दं करोतीति गौरः ।

– उ०को०, १/६५

गवतेऽव्यक्तंशब्दयतीति गौरः श्वेतो रक्त वर्णो वा । – उ०को०, २/२८

१. √गै – शब्दे + ओरन् प्रत्ययः निपातनात् धातोः आकारादेश ततः वृद्धि एकादेशः (किरोरादयश्च – उ०को०, १/६५) ।

२. √गुङ – अव्यक्ते शब्दे + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्रेरामालाः – उ०को०, २/२८) धातोः उकारास्य औकारम् ।

गनासु

गन्तुं गमनयोग्यासु भूमिषु ।

– ऋ०, १/१६१/४

(स०ब०व०) – √गम् – गतौ + नः प्रत्ययः बाहुलकात् (धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः – उ०को०, ३/६) धातोः टिलोपः स्त्रियां टाप् च ।

ग्लानिः

ग्लायति यस्मिन् स ग्लानिः दौर्बल्यं दौर्मनस्यं वा । – उ०को०, ४/५१

√ग्लै – हर्षक्षये + निः प्रत्ययः धातोः एकारस्य आकारत्वं (वहिश्रिश्रुयुर्द्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

ग्लौः

ग्लायति हर्षक्षयं करोतीति ग्लौः चन्द्रमा वा । – उ०को०, २/६४

√ग्लै + हर्षक्षये + डौ प्रत्ययः (ग्लानुदिभ्यां डौः – उ०को०, २/६४) ।

ग्रन्थिः

यं ग्रथ्नाति समुदेति स ग्रन्थिः पर्व ।

– उ०को०, ४/१४०

√ग्रन्थ – बन्धने + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०) ।

ग्रहणिः

गृह्णातीति ग्रहणिः । – उ०को०, ५/६७

√ग्रह – उपादाने + अनिः प्रत्ययः (ग्रहेरनिः – उ०को०, ५/६७) ।

ग्रामः

ग्रसतेऽत्ति या वा ग्रस्यते स ग्रामः ।

– उ०को०, १/१४३

√ग्रस – अदने + मन् प्रत्ययः धातोः आकारादेशः (ग्रसेरा च – उ०को०, १/१४३) ।

ग्रामजितः

ये ग्रामं जयन्ति ते । – ऋ०, ५/५४/८

(प्र०ब०व०) – ग्राम + √जि – जये + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

ग्रावग्राभः

यो ग्राव्णः स्तावकान् गृह्णाति सः ।

– ऋ०, १/१६२/५

यो ग्रावाणं गृह्णाति सः । – यजु०, २५/२८

√ग्रा – अर्चनकर्मा + वनिप् प्रत्ययः (आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च – अष्टा०, ३/२/७४) > ग्रावन् + √ग्रह – उपादने + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) हकारस्य भकारः छन्दसि ।

ग्रावहस्तासः

ग्रावा स्तुतिसमूहो ग्रहणं दानं वा ग्रावाणः पाषाणादयो यज्ञशिल्पविद्यासिद्धिहेतवो हस्तेषु येषां ते । – यजु०, १/१५/७

(प्र०ब०व०) ग्रावन् + √हन् – हिंसागत्योः + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

ग्रीवा

निगलति या सा ग्रीवा शरीराङ्गं वा ।

– उ०को०, १/१५४

√गॄ – निगरणे + वन् प्रत्ययः (शेवायह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवा – उ०को०, १/१५४) गॄ धातोः ग्री भावः निपातनात् ।

ग्रीष्मः

यो रसान् ग्रसते सः । – यजु०, १३/५५
ग्रसते शीतं रसादिकं वा स ग्रीष्मः ।
– उ०को०, १/१४९

✓ग्रसु – अदने + मक् प्रत्ययः निपातनम् ग्रस धातोः ग्रीभावः षुगागमश्चेति (घर्मग्रीष्मौ – उ०को०, १/१४९)।

घटिः

घटतेऽसौ घटिः घटी । – उ०को०, ४/११८

✓घट् – चेष्टायां + इः प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

घर्मः

जिघर्त्ति क्षरति नश्यति दीप्यते वा प्राणिनो जगद्वा येन स घर्मः यज्ञ आतपो ग्रीष्मऋतुः स्वेदो वा । – उ०को०, १/१४९

✓घृ – क्षरणदीप्त्योः + मक् प्रत्ययः गुणश्च (घर्मग्रीष्मौ – उ०को०, १/१४९) ।

घर्मस्तुभे

यो घर्मं यज्ञं स्तोभति स्तौति तस्मै ।
– ऋ०, ५/५४/१

(च०ए०व०) – ✓घृ – क्षरणदीप्त्योः + मक् प्रत्ययः (घर्मग्रीष्मौ – उ०को०, १/१४९) > घर्म + ✓स्तोभति – अर्चतिकर्मा + क्विप् प्रत्ययः ।

घातनः

हन्तीति घातनः मारको वा ।
– उ०को०, ५/४२

✓हन् – हिंसागत्योः + युत् प्रत्ययः आद्यन्तयोः घकारः तकारश्च (हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे – उ०को०, ५/४२) ।

घासिः

घसति भक्षयतीति घासिः अग्निर्वा ।
– उ०को०, ४/१३०

✓घस्लृ – अदने + इण् प्रत्ययः घातोः वृद्धिश्च (जनिघसिभ्यामिण् – उ०को०, ४/१३०) ।

घुण्डः

घोणते भ्राम्यतीति घुण्डः भ्रमरो वा ।
– उ०को०, १/११५

✓घुण – भ्रमणे + डः प्रत्ययः (क्वादिभ्यः कित् – उ०को०, १/११५) ।

घूर्णिः

घुरति शब्दयतीति घूर्णिः ।– उ०को०, ४/५२

✓घुर – भीमार्थशब्दयोः + निः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः वृद्धिश्च (घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः – उ०को०, ४/५२) ।

घृणा

जिघर्ति क्षरति चित्तं यया सा घृणा दौमनस्यं वा । – उ०को०, ३/४

✓घृ – क्षरणदीप्त्योः + नक् प्रत्ययः बाहुलकात् स्त्रियां टाप् च ।

घृणिः

जिघर्ति क्षरति दीप्यते वा स घृणिः किरणो वा । – उ०को०, ४/५२

✓घृ – क्षरणदीप्त्योः + निः प्रत्ययः (घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः – उ०को०, ४/५२) ।

घृतं

जिघर्ति सञ्चलति दीप्यते वा तत् घृतं उदकं सर्पिः प्रदीप्तं वा । – उ०को०, ३/८९

✓घृ – क्षरणदीप्त्योः सेचने च + क्त प्रत्ययः (अञ्जिघृसिभ्यः क्तः – उ०को०, ३/८९) ।

घृतपृचा

घृतेन प्रदीपनेनोदकेन वा सम्पृक्ते ।
– ऋ०, ६/७०/४

घृत + ✓पृची – सम्पर्चने + क्विप् प्रत्ययः ।

घृतप्रयाः

यो घृतेन प्रीणाति सः । – ऋ०, ३/४३/३

घृत + ✓प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च + अच् प्रत्ययः ।

घृतनिर्णिक्

यो घृतमुदकं नितरां नेनेक्ति पुष्णाति सः।

यद्वा घृतस्य सुस्वरूपम् । – ऋ०, २/३५/४

घृत + निर् + ✓णिजिर् – शौचपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः ।

घृतप्रतीकः

ये घृतमाज्यं प्रत्येति तम् । – ऋ०, १/१४३/७

यो घृतमुदकं प्रत्याययति सः ।

– यजु०, ३५/१७

घृत + प्रति + ✓इण् – गतौ + कन् प्रत्ययः (इण् भीकापाशाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को०, ३/४३)।

घृतप्रुषं

यो यज्ञसिद्धेन घृतेन प्रुष्णाति स्निह्यति तम् । – ऋ०, १/४५/१

ये घृतमुदकं प्रोषयन्ति पूरयन्ति ते ।

– ऋ०, ६/४४/२०

घृत + ✓प्रुष – स्नेहनसेचनपूरणेषु + क्विप् प्रत्ययः।

घृतप्वः

घृतं पुनन्ति यास्ताः । – यजु०, ४/२

(प्र०ब०व०) – घृत + ✓पूञ् – पवने + क्विप् प्रत्ययः ।

घृतश्रीः

यो घृतं श्रयति घृतेन शुम्भमानस्तम् ।

– ऋ०, ५/८/३

घृत + ✓श्रिञ् – सेवायां + क्विप् प्रत्ययः धातोः दीर्घत्वञ्चेति ।

घृतस्नाः

या घृतमुदकं स्नान्ति शोधयन्ति ताः ।

– ऋ०, २/२६/१

याभिर्घृतमाज्यमुदकं वा स्नान्ति ताः ।

– ऋ०, ४/६/९

घृतमुदकं प्रदीप्तं व्यवहारं स्नान्ति शोधयन्ति ताः । – यजु०, ३४/५४

(प्र०ब०व०) घृत + ✓ष्णा – शौचे + कः प्रत्ययः।

घृतस्नुः

यो घृतं स्नाति शुन्धति । – ऋ०, ५/२६/२

यो घृतमुदकं स्नाति । – ऋ०, ५/७७/३

घृत + ✓ष्णा – शौचे + कुः प्रत्ययः ।

घृतस्नुवः

घृतमुदकं स्नुवन्ति प्रस्रवन्ति यास्ताः ।

– ऋ०, १/१६/२

(प्र०ब०व०) घृत + ✓स्नु – प्रस्रवणे + क्विप् प्रत्ययः (क्विप् च – अष्टा०, ३/२/७६) ।

घृताची

घृतं जलमञ्चति प्रापयतीति तां क्रियाम्।

– ऋ०, १/२/७

या घृतमुदकमञ्चति सा रात्री ।

– ऋ०, १/६७/३

या घृतमुदकमञ्चति प्राप्नोति साः ।

– ऋ०, ३/६/१

या घृतमुदकमञ्चति प्राप्नोति तां रात्रिम्।

– ऋ०, ३/१९/२

या घृतमुदकमञ्चति प्राप्नोति तया रात्र्या।

– ऋ०, ३/२७/१

या घृतमुदकमञ्चति सा । – ऋ०, ५/४३/११

या घृतमुदकमञ्चन्ति ता रात्री ।

– ऋ०, ७/४३/२

घृतमुदकमञ्चत इति घृताची, अग्निर्वा-य्वोर्धारणाकर्षणक्रिये । – यजु०, २/१९

घृतमाज्यमञ्चति प्राप्नोत्यनयाऽऽदा-नक्रियया सा । – यजु०, २/६

या होम क्रिया घृतमुदकमञ्चति प्रापयति सा । – यजु०, २/६

घृतमायुर्निमित्तमञ्चति प्राप्नोत्यनया सुनियमाचरणक्रियया सा । – यजु०, २/६

या घृतमाज्यादिकं जलं वाऽञ्चन्ति प्रापयन्ति ताः । – यजु०, ३/४

घृतमाज्यमुदकं वाञ्चति प्राप्नोति सा दीप्तिः । – यजु०, १५/१८

या घृतमुदकमञ्चन्ति ताः। – यजु०, १७/५९

या घृतमुदकमञ्चति तां रात्रिम् ।

– यजु०, ३३/५७

घृत + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) नकार लोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) अकारलोपश्च (अचः – अष्टा०, ६/४/१३८) च परतः पूर्वपदस्य दीर्घः (च्वौ – अष्टा०, ६/३/१३८) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययश्चेति ।

घृतासुतिः

घृतमासूयते येन सः । – ऋ०, १/१५६/१

घृत + आ + ✓षु – प्रसवैश्वर्ययोः + क्तिन् प्रत्ययः।

घृष्वये

घर्षन्ति परस्परं सञ्चूर्णयन्ति येन तस्मै ।

– ऋ०, १/३७/४

(च०ए०व०) – ✓घृष-संघर्षे + क्विप् प्रत्ययः (कृविघृष्व्विद्वविस्थविकिकीदिवि – उ०को०, ४/५६) ।

घृष्विः

घर्षति सिञ्चतीति घृष्विः वाहो वा ।

– उ०को०, ४/५६

✓घृष् – संघर्षे + विन् प्रत्ययः (कृविघृष्विछविस्थ-विकिकीदिवि – उ०को०, ४/५६) ।

घोरः

यो हन्ति सः । – ऋ०, ७/२८/२

हन्तीति घोरं भयानकं वा। – उ०को०, ५/६४

✓हन् – हिंसागत्योः + अच् प्रत्ययः घातोः घुः आदेशः (हन्तेरच् घुर च – उ०को०, ५/६४) ।

चकोरः

चकते तृप्यति स चकोरः पक्षिविशेषो वा । – उ०को०, १/६४

✓चक – तृप्तौ प्रतिघाते च + ओरन् प्रत्ययः (कठिचकिभ्यामोरन् – उ०को०, १/६४) ।

चक्रं

क्रामति रथो येन तत् । – ऋ०, १/१२१/१३

चरति येन तत् । – ऋ०, ५/७३/३

१- ✓कृञ् – करणे + कः प्रत्ययः घञर्थे क विधानमिति द्वित्वात् पूर्वककारस्य चकार > चक्रं।
२- ✓चक – तृप्तौ प्रतिघाते च + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपि-वन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदि-भिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्ह-सिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

चक्रधरः

चक्रं धारयतीति चक्रधरः ।

– उ०को०, २/२२

चक्र + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + रक् प्रत्ययः बाहुलकात् (रोदेर्णिलुक् च – उ०को०, २/२२) ।

चक्रुः

करोतीति चक्रः कर्त्ता । – उ०को०, १/२२

✓कृञ् – करणे + कुः प्रत्ययः द्वित्वं च पूर्व ककारस्य चकारः (कुर्भ्रश्च – उ०को०, १/२२) ।

चक्षुः

चेष्टे नेनेक्ति नेत्रेन्द्रियम् । – ऋ०, ३/२६/७

चष्टे पश्यति येन तत् । – यजु०, ३६/१

चक्षते रूपमनुभवन्त्यनेन तत् चक्षुः नेत्रं वा । – उ०को०, २/११९

✓चक्षिङ् – व्यक्तायां वाचि + उसिः प्रत्ययः शितेःआर्धधातुकः ख्याञादेशाभावश्च (चक्षेः शिच्च – उ०को०, २/११९) ।

चक्षुर्दाः

चष्टेऽनेन तद्ददातीति । – यजु०, ४/३

चक्षुष् + ✓डुदाञ् – दाने + क्विप् प्रत्ययः ।

चङ्कुरः

चङ्कति सर्वतो भ्रमति येन स चङ्कुरः रथो वा । – उ०को०, १/३८

✓चङ्क – भ्रमणे (सौत्रोधातुः) + उरच् प्रत्ययः (मन्दिवाशिमथि चतिचङ् क्यङ्किभ्य उरच् – उ०को०, १/३८) ।

चञ्चरीकः

चरति गच्छति भक्षयति वा स चञ्चरीकः भ्रमरो वा । – उ०को०, ४/२०

✓चर – गतिभक्षणयोः + ईकन् प्रत्ययः धातोः द्वित्वं तथा अभ्यासस्य नुमागमश्च (फर्फरीकादयश्च – उ०को०, ४/२०) ।

चटुलः

चरति वर्षत्यावृणोति वा स चटुलः शोभनो वा । – उ०को०, १/९६

✓चट – वर्षावरणयोः + उलच् प्रत्ययः बाहुलकात् (हृषेरुलच् – उ०को०, १/९६) ।

चण्डः

चणति ददातीति चण्डः हिंसकस्तीव्रो वा । – उ०को०, १/११४

✓चण – दाने गतौ च + डः प्रत्ययः (ञमन्ताड्डः – उ०को०, १/११४) ।

चण्डालः

चण्डति कुप्यतीति चण्डालःमातङ्गो वा। – उ०को०, १/११७

✓चण्ड – कोपे + आलञ् प्रत्ययः (पतिचण्डि-भ्यामालञ् – उ०को०, १/११७) ।

चण्डिला

चमति भक्षयततीति चण्डिला काचिन्नदी वा । – उ०को०, १/५७

✓चमु – भक्षणे + इलच् प्रत्ययः धातोः डुगागमश्च (मिथिलादयश्च – उ०को०, १/५७) ।

चतुरक्षः

य खलु चतस्रः सेना अश्नुते व्याप्नोति स चतुरक्षः । – ऋ०, १/३१/१३

चतुर् + ✓अशुङ् – व्याप्तौ + सः प्रत्ययः (अशेर्देवने – उ०को०, ३/६५) ।

चतुर्युगः

यश्चतुर्षु युज्यते सः । – ऋ०, २/१८/१

चतुर् + ✓युजिर् – योगे + घञ् प्रत्ययः ।

चतुरः

चतते याचते स चतुरः दक्षः कुशलो

वा। – उ०को०, १/३८

✓चते – याचने + उरच् प्रत्ययः (मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् – उ०को०, १/३८) ।

चत्वारः

चतते याचतेऽसौ चतुः संख्यावाची वा चत्वारः । – उ०को०, ५/५८

चतु + आरन् प्रत्ययः (चतेरारन् – उ०को०, ५/५८)।

चनः

चायते पूज्यतेऽनेन तत् चनः भक्तम् ।

– उ०को०, ४/२००

✓चायृ – पूजानिशामनयोः + असुन् प्रत्ययः (नुडागमः मलोपः ह्रस्वश्च – उ०को०, ४/२००) ।

चनोधाः

चनांस्यन्नानि दधतीति । – यजु०, ८/७

चनस् + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः।

चनोहितः

यश्चनांसि अन्नानि हिनोति प्रापयति सः।

– यजु०, २२/१६

चनस् + ✓हि – गतौ वृद्धौ च + क्तः प्रत्ययः ।

चन्दनं

चन्दत्याह्लादयतीति चन्दनं सुगन्धिर्वृक्षो वा।

– उ०को०, २/७८

✓चदि – आह्लादने दीप्तौ च + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् नुमागमश्च (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८) ।

चन्दिरं

चन्दन्त्याह्लादयन्ति येन स चन्दिरं चन्द्रमा हस्ती वा । – उ०को०, १/५१

✓चदि – आह्लादने दीप्तौ च + किरच् प्रत्ययः नुमागमश्च (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१) ।

चन्द्रः

चन्दति चन्दयति वा स चन्द्रः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

चन्दति हर्षयति वा स चन्द्रः कर्पूरश्चन्द्रमा वा । – उ०को०, २/१३

✓चदि – आह्लादने दीप्तौ च + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विवतिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) नुमागमश्च।

चन्द्रमाः

यस्सर्वान् चन्दत्याह्लादयति सः ।

– यजु०, १८/४०

चन्द्रमानन्दं मिमीतेऽसौ चन्द्रमाः सोमो वा । – उ०को०, ४/२२८

चन्द्र + ✓माङ् – माने शब्दे च + असिः प्रत्ययः (चन्द्रे मो डित् – उ०को०, ४/२२८) ।

चपलं

चोपति मन्दं मन्दं गच्छति स चपलः क्षणिकं शीघ्रं वा । – उ०को०, १/१११

✓चुप – मन्दायां गतौ + कल प्रत्ययः धातोः उकारस्याकारादेशः (चुपेरच्चोपधायाः – उ०को०, १/१११) ।

चपेटः

चपति सान्त्वयतीति येन स चपेटः ।

– उ०को०, ४/८१

✓चप – सान्त्वने + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

चमरः

चमति भक्षयतीति चमरः मृगभेदो वा ।

– उ०को०, ३/१३२

✓चमु – भक्षणे + अरः प्रत्ययः (अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् – उ०को०, ३/१३२) ।

चमसः

ये चाम्यन्त्यदन्ति भोगान् येभ्यो मेघेभ्यस्ते।

– ऋ०, १/५४/९

चमति भक्षयति येन स चमसः ।

– उ०को०, ३/११७

✓चमु – अदने + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमित-मिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

चमूः

चमति भक्षयतीति चमूः शत्रुभक्षिणी सेना वा । – उ०को०, १/८०

✓चमु – भक्षणे + ऊः प्रत्ययः (कृषिचमितनिधनिस-र्जिखर्जिभ्य ऊः स्त्रियाम् – उ०को०, १/८०) ।

चमूषदः

चमन्त्यदन्ति विनाशयन्ति शत्रुबलानि याभिस्ताश्चम्वः, ये चमूषु सेनासु सीदन्ति ते। – ऋ०, १/१४/४

ये चमूषु सेनासु सीदन्त्यवस्थिता भवन्ति।

– ऋ०, १/५४/९

(प्र०ब०व०) – चमू + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

चम्पा

चमति भक्षयतीति चम्पा नगरी वा ।

– उ०को०, ३/२८

✓चमु – भक्षणे + पः प्रत्ययः बाहुलकात् (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

चम्रीषः

ये चमूभिः शत्रुसेना ईषन्ते हिंसन्ति ते ।

– ऋ०, १/१००/१२

✓चमु – भक्षणे + ✓ईष – गतिहिंसादर्शनेषु + क्विप् प्रत्ययः रेफादेशश्च ।

चरकः

चरतीति चरकः वैद्यकशास्त्रं गन्ता वा ।

– उ०को०, २/३२

✓चर – गतौभक्षणे च + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२)।

चरथं

चर्यते गम्यते भक्ष्यते यस्तम् ।

– ऋ०, १/५८/५

✓चर – गतौ भक्षणे च + अथः प्रत्ययः बाहुलकात् (शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३) ।

चरमः

चरति गच्छति भक्षयतीति वा स चरमः अन्त्यः पश्चिमो वा । – उ०को०, ५/६९

✓चर – गतौ भक्षणे च + अमच् प्रत्ययः (चरेश्च – उ०को०, ५/६९) ।

चरिः

चरतीति चरिः पशुर्वा । – उ०को०, ४/१४०

✓चर – गतौ + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिव-निसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०)।

चरित्रं

चरतीति चारित्रं वृत्तान्तं समाचारो वा इत्रच्प्रत्यये चरित्रं सुशीलम् ।

– उ०को०, ४/१७२

✓चर – गतौ + इत्र प्रत्ययः (अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः – अष्टा०, ३/२/१८४) ।

चरुः

चरति चर्यतेऽग्निना भक्ष्यत इति चरुः यज्ञपाको वा । – उ०को०, १/७

✓चर – गतिभक्षणयोः + उः प्रत्ययः(भृमृपृशीङ्तृ - चरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७)।

चर्पटः

चपति सान्त्वयति येन स चपेटः चर्पटो वा प्रसृताङ्गुलिहस्तो वा ।

– उ०को०, ४/८१

✓चप – सान्त्वने + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) रेफागमश्चेति ।

चर्म

चरति गच्छति येन तत् चर्म प्रसिद्धम् ।

– उ०को०, ४/१४५

✓चर – गतौ + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) ।

चर्षणीधृतः

यश्चर्षणीन् मनुष्यान्धरति तस्य ।

– ऋ०, ३/३७/४

चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरन्ति पोषयन्ति ते । – यजु०, ७/३३

✓कृष – विलेखने + अनिः प्रत्ययः बाहुलकात् (अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) कृष धातोः आदौ चकारादेशः > चर्षणि + ✓धृञ् – धारणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्चेति ।

चर्षणीप्राः

यश्चर्षणीन्मनुष्यान् प्रति विद्यया पिपर्त्ति सः । – ऋ०, १/१७७/१

यः चर्षणीन्मनुष्यान्सत्यविद्याशिक्षासुशीलः प्राति प्रपूर्ति सः । – ऋ०, ३/३४/७

यश्चर्षणीन् मनुष्यान् प्राति व्याप्नोति सः।

– ऋ०, ४/२/१३

यश्चर्षणीन्मनुष्यान्प्राति व्याप्नोति तम् ।

– ऋ०, ६/४९/१५

यश्चर्षणीन्मनुष्यान्प्राति व्याप्नोति सः।

– ऋ०, ७/३१/१०

चर्षणीन् मनुष्यान् प्राति सुखैः प्रपूरयति सः । – यजु०, ७/३९

चर्षणिः + प्रा – प्रपूरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

चर्षणीसहां

ये चर्षणीन् मनुष्यसमूहान् सहन्ते तेषाम्।

– यजु०, २८/१

(ष०ब०व०)चर्षणी + ✓षह – मर्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

चषकः

चषति भक्षयत्यस्मिन्निति चषकःपानपात्रं शालं वा । – उ०को०, २/३२

✓चष – भक्षणे + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) ।

चषालः

चषति भक्षयतीति चषालः यूपकङ्कणं वा । – उ०को०, ४/१०७

✓चष – भक्षणे + आलच् प्रत्ययः (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः – उ०को०, ४/१०७) ।

चाटुः

चटति भिनत्तीति चाटुः प्रियं वचो वा।

– उ०को०, १/३

✓चट – भेदने + ञुण् प्रत्ययः धातोः उपधायाः दीर्घत्वं (दॄसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् – उ०को०, १/३) ।

चात्वालः

चतते याचतेऽसौ चात्वालः यज्ञकुण्डं दर्भो वा । – उ०को०, १/११६

✓चते – याचने + वालञ् प्रत्ययः धातोः उपधायाः

वृद्धिश्च (स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः – उ०को०, १/११६)।

चारित्रं

चरतीति चारित्रं वृत्तान्तं समाचारो वा।
– उ०को०, ४/१७२

✓चर – गतौ भक्षणे च + णित्रन् प्रत्ययः धातोः उपधायाः वृद्धिश्च (चरेर्वृत्ते – उ०को०, ४/१७२)।

चारुः

चरति चक्षुरादिष्विति चारुः शोभनम् ।
– उ०को०, १/३

✓चर – गतौ भक्षणे च + ञुण् प्रत्ययः (दॄसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् – उ०को०, १/३) उपधावृद्धिश्च (अत उपधायाः – अष्टा०, ७/२/११६)।

चिकित्वान्

केतयति जानातीति चिकित्वान् ।
– ऋ०, १/२५/१०

✓कित् – ज्ञाने + क्वसु प्रत्ययः धातोः द्वित्वमिति।

चिकित्सा

यश्चिकित्सति रोगपरीक्षां करोति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ६/४७/२०

✓कित् – निवासे रोगापनयने च + सन् प्रत्ययः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।

चिकुराः

चिन्वन्त्येकीकुर्वन्ति यांस्ते चिकुराः ।
– उ०को०, १/४१

✓चि – अव्यक्ते शब्दे एकीकरणे च + उरच् प्रत्ययः निपातनात् धातोः कुगागमः (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१)।

चिक्कणं

चेतति जानाति येन तत् चिक्कणं स्निग्धं वा । – उ०को०, ४/१७६

✓चिती – संज्ञाने + कण प्रत्ययः धातोः तकारस्य स्थाने ककारादेशः (चितेः कणः कश्च – उ०को०, ४/१७६)।

चित्

चेतयन्ति सञ्जानन्ति ये ते चितः ।
– यजु०, १/१८

यश्चेतति चेतयति संज्ञापयति सर्वान् सज्जनान् योगिनस्तच्चित्परं ब्रह्म ।
– स०प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓चिती – संज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः।

चित्पतिः

चेतयति येन विज्ञानेन तस्य पतिः पालयिताऽधिष्ठातेश्वरो भवान् ।
– यजु०, ४/४

✓चिती – संज्ञाने + ✓पा – रक्षणे + डतिः प्रत्ययः डित्सामर्थ्यात् धातोः उपधालोपः (पातेर्डतिः – उ०को०, ४/५७)।

चित्रं

चिन्वन्ति विद्यां यया ताम् ।
– ऋ०, २/२१/६

चिन्वन्ति यया ताम् । – यजु०, १७/७८

चीयते तत् चित्रं चित्रा नक्षत्रं वा ।
– उ०को०, ४/१६४

✓चिञ् – चयने + क्त्रः प्रत्ययः (अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः – उ०को०, ४/१६४)।

चित्रभानुः

चित्रं भाति दीप्यतेऽसौ चित्रभानुः सूर्योऽग्निर्वा । – उ०को०, ३/३२

चित्र + ✓भा – दीप्तौ + नुः प्रत्ययः (दाभाभ्यां नुः – उ०को०, ३/३२)।

चित्रश्रवस्तमः

चित्रमद्भुतं श्रवः श्रवणं यस्यः सोऽतिशयितः । – ऋ०, १/१/५

चित्र + ✓श्रु – श्रवणे + असुन् प्रत्ययः अतिशायने तमप् प्रत्ययः ।

चीरं

चिनोतोति चीरं वल्कलं वा ।

– उ०को०, २/२५

✓चिञ् – चयने + क्रन् प्रत्ययः धातोः उपधायाः दीर्घश्च (शुसिचिमीनां दीर्घश्च – उ०को०, २/२५)।

चीवरं

चिनोति तृणादिना चीयते वा स चीवरं वस्त्रं मुनिस्थानं वा । – उ०को०, ३/१

✓चिञ् – चयने + ष्वरच् प्रत्ययः (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) धातोः दीर्घादेशश्चेति ।

चुक्रः

चकते तृप्यति प्रतिहन्यते वा स चुक्रः अम्लमम्लवेतसमित्यादि । – उ०को०, २/१४

✓चक – तृप्तौ प्रतिघाते च + रक् प्रत्ययः, धातोः उपधायाः उत्वं (चकिरम्योरुच्चोपधायाः – उ०को०, २/१४) ।

चुब्रं

चुम्बति यो येन वा तत् चुब्रं मुखं वा ।

– उ०को०, २/२८

✓चुबि – वक्त्रसंयोगे + रन् प्रत्ययः निपातनात् (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) ।

चूर्णिः

चरति गच्छति भक्षयतिं चूर्णयति प्रेरयतीति वा चूर्णिः विरिणं वा । – उ०को०, ४/५२

✓चूर्ण – प्रेरणे + निः प्रत्ययः (घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः – उ०को०, ४/५२) ।

चेतः

चेतति जानाति येन तत् चेतः चित्तं वा।

– उ०को०, ४/१८९

✓चिती – संज्ञाने + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) धातोः उपधायाः इकारस्य एकारत्वम् ।

चेतनं

चेतति येन तम् । – ऋ०, १/१७०/४

✓चिती – संज्ञाने + ल्युट् प्रत्ययः धातोः उपधायाः एकारत्वम् ।

च्युपः

च्यवते प्राप्नोति वदति वा येन स च्युपः मुखं वा । – उ०को०, ३/२४

✓च्युङ् – गतौ + पः प्रत्ययः (च्युवः किच्चः – उ०को०, ३/२४) ।

च्यौत्नः

च्यवते गच्छतीति च्यौत्नं बलं वा ।

– उ०को०, ४/१०४

✓च्युङ् – गतौ + त्नण् प्रत्ययः धातोः उपधायाः औत्वं (जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्नण्क्निनशकस्यढडटोटयः – उ०को०, ४/१०४) ।

छगलः

छ्यति छिनत्तीति छगलः छागो वर्करो वा । – उ०को०, १/११३

✓छो – छेदने + कल प्रत्ययः धातोः गुगागम अकारश्चेति (छो गुग्घ्रस्वश्च – उ०को०, १/११३)।

छत्रं

छादयति घर्मादिकमपवारयतीति छत्रं इति प्रसिद्धम् । – उ०को०, ४/१५९

✓छद – अपवारणे + ष्ट्रन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् – उ०को०, ४/१५९) ।

छत्वरं

छदतेऽपवारयतीति छत्वरः गृहं लताच्छादितं स्थानं वा । – उ०को०, ३/१

✓छद – अपवारणे + ष्वरच् प्रत्ययः

(छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वर-कट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) ।

छदिः

छादयति येन तत् छदिः छादनं तृणादिछा-दनसाधनं वा । – उ०को०, २/१०८

✓छद – अपवारणे + इसिः प्रत्ययः (अर्चिशुचिहुसृपि-छादिछर्दिभ्य इसिः – उ०को०, २/१०८) ।

छद्म

छादयतीति छद्म माया वा।–उ०को०,४/१४५

✓छद – संवरणे + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) मन् प्रत्ययः परतः धातोः उपधायाः ह्रस्वः (इस्मन्त्रन्क्विषु च – अष्टा०, ६/४/९७) ।

छन्दः

चन्दति हृष्यति येन दीप्यते वा तत् छन्दः।

– उ०को०, ४/२१९

✓चदि – आह्लादने दीप्तौ च + असुन् प्रत्ययः धातोः आदेः छकारादेश्च (चन्देरादेश्च छः – उ०को०, ४/२१९) नुडागमः (छदिरहो नुद् ह्रस्वश्च – सर० क०भ०, २/१/३३१) ।

छमण्डः

छमति भक्षयतीति छमण्डः मातापितृशून्यो वा । – उ०को०, १/१२९

✓छमु – अदने + अण्डन् प्रत्ययः बाहुलकात् (अण्डन् कृसृभृवृञः – उ०को० १/१२९) ।

छर्दिः

छर्दति यत्तत् छर्दिः वमनं जठरं व्याधिर्वा।

– उ०को०, २/१०८

✓छर्द – वमने + इसिः प्रत्ययः (अर्चिशुचिहुसृ-पिछादिछर्दिभ्य इसिः – उ०को०, २/१०८) ।

छलं

छ्यति छिनत्ति पराभिप्रायमिति छलम् ।

– उ०को०, १/१०४

✓छो – छेदने + कल प्रत्ययः बाहुलकात् छोकार धातोः छकारः (कलस्तृपश्च – उ०को०, १/१०४)।

छविः

छ्यति सूक्ष्मं करोतीति छविः दीप्तिर्वा ।

– उ०को०, ४/५६

✓छो – छेदने + क्विन् प्रत्ययः धातोः ओकारस्य अकारः (कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि – उ०को०, ४/५६) ।

छागः

छ्यति छिनत्ति रोगान् येन तम् ।

– यजु०, २८/२३

छिनत्तीति छागः वर्करो वा ।

– उ०को०, १/१२४

✓छो – छेदने + गन् प्रत्ययः (छापूखडिभ्यः कित् – उ०को०, १/१२४) ।

छातः

छ्यति छिनत्तीति छातः दुर्बलो वा ।

– उ०को०, ३/८६

✓छो – छेदने + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिद-मिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

छाया

छ्यति प्रकाशमिति छाया प्रकाशावरणमु-त्कोचकप्रतिबिम्बो वा । – उ०को० ४/१०९

✓छो – छेदने + यः प्रत्ययः (माछाशसिभ्यो यः – उ०को०, ४/१०९) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

छित्वरं

छिनत्ति यत्तत् । – यजु०, १२/५४

छिनत्तीति छित्वरः धूर्तः शत्रुश्छेदनद्रव्यं वा । – उ०को०, ३/१

✓छिदिर् – द्वैधीकरणे + ष्वरच् प्रत्ययः (छित्वरछत्व-रधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) ।

छिदकं

छिनत्ति येन तत् छिदकं वज्रो वा ।

– उ०को०, २/३७

✓छिदिर् – द्वैधीकरणे + क्वुन् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/३७) ।

छिदिः

छिनत्त्यनेन स छिदिः परशुर्वा ।

– उ०को०, ४/१४३

✓छिदिर् – द्वैधीकरणे + इः प्रत्ययः (कृगृशृपृ-कुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३) ।

छिदिरः

छिनत्ति येन स छिदिरः असिः कुठारो वा । – उ०को०, १/५१

✓छिदिर् – द्वैधीकरणे + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमु-दिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरु-चिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१)।

छिद्रं

छिद्यते यत्तत् छिद्रं विवरं वा ।

– उ०को०, २/१३

✓छिदिर् – द्वैधीकरणे + रक् प्रत्ययः (स्फायित-ञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृ-त्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिद-सिदम्भिवसिवाशिशीङ्हंसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

छेदिः

छिनत्तीति छेदिः वर्धकिश्छेत्ता वा ।

– उ०को०, ४/११९

✓छेद – द्वैधीकरणे + इन् प्रत्ययः (हपिषिरुहिवृतिवि-दिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च – उ०को०, ४/११९) ।

जगत्

यद् गच्छति तत् । – यजु०, १८/५

गच्छतीति जगत् । – उ०को०, २/८४

(१)✓गम् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः धातोः द्वित्वं (द्युतिगमिजहातीनां द्वे च वा० – अष्टा०, ३/२/११८) आद्युदात्तगकारस्य जकारः तुगागमश्चेति ।

(२)✓गम् – गतौ + अति प्रत्ययः निपातनात्, शतृवद्भावः धातोः जगादेशश्च (वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च – उ०को०, २/८४) ।

(३) जनि – प्रादुर्भावे > ज > जन्मति, ✓गम्लृ – गतौ > ग > गच्छति, ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ > त् > तिष्ठतीति > जगत् ।

जगती

गच्छति सर्वं जगद्यस्यां सा ।

– यजु०, १४/१८

✓गम् – गतौ + अतिः प्रत्ययः निपातनात् शतृवद्भाव, धातोः जगादेशः (वर्तमाने पृषद् बृहन्महज्जगच्छतृवच्च – उ०को०, २/८४) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

जघनं

हन्ति येन यद् वा हन्यते तत् जघनम् । जोनारु परिभागो वा।

– उ०को०, ५/३२

✓हन् – हिंसागत्योः + अच् प्रत्ययः धातोर्द्वित्वञ्च (हन्तेः शरीरावयवे द्वे च – उ०को०, ५/३२) हकारस्य घकारः ।

जघ्नुः

हन्तीति जघ्नुः हन्ता । – उ०को०, १/२२

✓हन् – हिंसागत्योः + कुः प्रत्ययः द्वित्वं च (कुर्भ्रश्च – उ०को०, १/२२) अङ्गस्य उपधालोपश्च (गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि – अष्टा०, ६/४/९८) ।

जङ्घा

जायतेऽसौ जङ्घा जानोरधोभागो वा ।

– उ०को०, ५/३१

✓हन् – हिंसागत्योः + अच् प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोः जङ्घादेशश्च (अच् तस्य जङ्घ च - उ०को०, ५/३१) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

जटा

जायतेऽसौ जटा दीर्घाः केशा वा ।

– उ०को०, ५/३०

✓जनि – प्रादुर्भावे + टन् प्रत्ययः धातोः न लोपश्च (जनेष्टन् नलोपश्च – उ०को०, ५/३०) स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

जटायुः

जटापूर्वात् जटायुः पक्षिराजः ।

– उ०को०, २/११८

जटा + ✓इण – गतौ + उसिः प्रत्ययः (एतेर्णिच्च – उ०को०, २/११८) ।

जटिः

जटति सङ्घातं करोति जटिः जटाधारी वा । – उ०को०, ४/११८

✓जट – संघाते + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

जठरं

जायतेऽस्मादिति जठरं उदरं कठिनं वा ।

– उ०को०, ५/३८

✓जनि – प्रादुर्भावे + अरः प्रत्ययः धातोः नकारस्य स्थाने ठकारदेशः (जनेररष्ठ च – उ०को०, ५/३८)।

जतुः

जायते प्रादुर्भूयतेऽनेनेति जतुः लाक्षा वा।

– उ०को०, १/१८

✓जनी – प्रादुर्भावे + उः प्रत्ययः धातोः तान्तादेशश्च (फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च – उ०को०, १/१८) ।

जत्रुः

जायते तत् जत्रुः स्कन्धसन्धिर्वा ।

– उ०को०, ४/१०२

✓जनी – प्रादुर्भावे + रुः प्रत्ययः धातोः तान्तादेशश्च (जत्र्वादयश्च – उ०को०, ४/१०२) ।

जनंसह

यो जनान् सहते । – ऋ०, २/२१/३

✓जनी – प्रादुर्भावे + घञ् प्रत्ययः उपधायाः वृद्धित्वाभावः (जनिवध्योश्च – अष्टा०, ७/३/३५) > जन + ✓षह् – मर्षणे + खच् प्रत्ययः मुमागमश्चेति।

जनभृतः

ये जनान् बिभ्रति ते । – यजु०, १०/४ (प्र०ब०व०) – जन + ✓भृञ् – भरणे + क्विप् प्रत्ययः ततः तुगागमश्चेति ।

जनाषाट्

यो जनान् सहते सः । – ऋ०, १/५४/११

जन + ✓षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३), उपधा वृद्धिः, षत्वञ्च (सहे साडः सः – अष्टा० ८/३/५६) ततः पूर्वपदस्य च दीर्घत्वं (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ३/६/१३७)।

जनिः

ये जनयन्ति ते पतयः । – ऋ०, १/६२/१०

या जायन्ते ता प्रजाः । – ऋ०, १/७२/१

जायतेऽसौ जनिः जननं वा ।

– उ०को०, ४/१३०

✓जनी– प्रादुर्भावे + इण् प्रत्ययः (जनिघसिभ्यामिण् – उ०को०, ४/१३०) ।

जनित्वः

जायते जनपति वा स जनित्वः मातापितरौ वा । – उ०को०, ४/१०४

✓जनी – प्रादुर्भावे + इत्वन् प्रत्ययः (जनिदाच्युसृवृम-दिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्लण्णिक्नन्शक्स्यढडटोटचः – उ०को०, ४/१०४) ।

जनिदां

या जनिं जन्म ददाति । – ऋ०, ४/१७/१६

जनि + ✓डुदाञ् – दाने + क्विप् प्रत्ययः ।

जनिमा

जायत इति जनिमा जन्म ।

– उ०को०, ४/१४९

जनि + इमनिन् प्रत्ययः (जनिमृङ्भ्यामिमनिन् – उ०को०, ४/१४९) ।

जनुः

जायते यत्तत् जनुः जनुषी जननं वा ।

– उ०को०, २/११५

✓जनी – प्रादुर्भावे + उसि प्रत्ययः (जनेरुसिः – उ०को०, २/११५) ।

जन्तुः

जन्यते शरीरादि धारणेन प्रादुर्भवति स जन्तुः जीवः । – उ०को०, १/७३

✓जनी – प्रादुर्भावे + तुः प्रत्ययः (कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च – उ०को०, १/७३) ।

जन्म

जायते तत् जन्म उत्पत्तिर्वा । – उ०को०, ४/१४५

जायते यत्र तत् जन्म उत्पत्तिः ।

– उ०को०, ४/१४५

१- ✓जनी – प्रादुर्भावे + मक् प्रत्ययः बाहुलकात् (इषियुधीन्धिदसिश्याधूसुभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५)।

२- ✓जनी – प्रादुर्भावे + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५)।

जन्यं

व्यवस्थित विभाषया पत्न्या जाया नित्यमात्वमन्यत्र जन्यं निर्वादो युद्धं वा ।

– उ०को०, ४/१११

✓जनी – प्रादुर्भावे + यक् प्रत्ययः (जनेर्यक् – उ०को०, ४/१११) ।

जन्युः

जायते प्रादुर्भवतीति जन्युः शरीरी वा ।

– उ०को०, ३/२०

✓जनी – प्रादुर्भावे + युच् प्रत्ययः (यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०) ।

जम्भकं

यो जम्भयति नाशयति तम् ।

– यजु०, ३०/१६

✓जभि – नाशने + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् बाहुलकात् बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/३७) नुमागमश्चेति ।

जम्भे

जम्भन्ते गात्राणि विनाम्यन्ते चेष्टयन्ते येन मुखेन तस्मिन् । – ऋ०, १/३७/५

जम्भन्ति गात्राणि विनामयन्ति येन मुखेन तस्मिन् । – यजु०, १५/१५

(स०ए०व०) ✓जभी – गात्रविनामे + घञ् प्रत्ययः नुमागमश्चेति (रधिजभोरचि – अष्टा०, ७/१/६१)।

जम्बः

जमति भक्षयतीति जम्बः पङ्को वा ।

– उ०को०, ४/९५

✓जमु – अदने + वन् प्रत्ययः निपातनात् (उल्वादयश्च – उ०को०, ४/९५) ।

जम्बूः

जमन्ति भक्षयन्ति यां सा जम्बूः वृक्षविशेषजातिर्वा । – उ०को०, १/९३

✓जमु – अदने+ ऊः प्रत्ययः (अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः – उ०को०, १/९३) ।

जम्बूकः

जम्बू इव कायति इति जम्बूकः ।

– उ०को०, ४/४१

जम्बू + ऊकः प्रत्ययः निपातनात् (उलूकदयश्च – उ०को०, ४/४१) ।

जयन्तः

जयतीति जयन्तः जयशीलः ।

– उ०को०, ३/१२८

√जि – जये + झच् प्रत्ययः (तॄभूवहिवसिभासिसधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च – उ०को०, ३/१२८) प्रत्ययादि झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) अन्तः परतो णेरयादेशः (अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु – अष्टा०, ६/४/५५)।

जरठः

जीर्यत्यवस्थाहीनो भवतीति जरठः पाण्डुरङ्गो वा। – उ०को०, १/१००

√जॄ– वयोहानौ + अठः प्रत्ययः बाहुलकात् (कमेरठः – उ०को०, १/१००)।

जरन्तः

जीर्यति स जरन्तः महिषो वा।

– उ०को०, ३/१२६

√जॄ – वयोहानौ + झच् प्रत्ययः (जॄविशिभ्यां झच् – उ०को०, ३/१२६) प्रत्ययादि झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३)।

जरसानः

जीर्यति वयसा हीनो भवतीति जरसानः वृद्धो जनो वा। – उ०को०, २/८६

√जॄ – वयोहानौ + असानच् प्रत्ययः (छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् – उ०को०, २/८६)।

जरायुः

जरां जीर्णतामेतीति जरायुः गर्भावरणं वा। – उ०को०, १/४

√जॄ – वयोहानौ + अङ् प्रत्ययः (षिद्भिदादिभ्योऽङ् – अष्टा०, ३/३/१०४) ऋवर्णान्तानां दृशेश्च अङि परतः गुणः (ऋदृशोऽङि गुणः – अष्टा०, ७/४/१६) स्त्रियां टाप् प्रत्ययः > जरा + √इण – गतौ + ञुण् प्रत्ययः (किंजरयोः श्रिणः – उ०को०, १/४)।

जरूथः

जीर्यति वयोहीनो भवति स जरूथः मांसं वा। – उ०को०, २/६

√जॄ – वयोहानौ + ऊथन् प्रत्ययः (जॄवृञ्भ्यामूथन् – उ०को०, २/६)।

जर्णः

जीर्यतीति जर्णः चन्द्रमा वृद्धो वा।

– उ०को०, ३/१०

√जॄ – वयोहानौ + नः प्रत्ययः (कृवृजृसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो नित् – उ०को०, ३/१०)।

जर्त्तुः

जायते यत् इति जर्तुः उपस्थेन्द्रियं हस्ती वा। – उ०को०, ५/४६

√जनी – प्रादुर्भावे + तुः प्रत्ययः धातोः रकारादेशः (जनेस्तुरश्च – उ०को०, ५/४६)।

जलं

जलति घातयति दुष्टान् संघातयति अव्यक्तपरमाण्वादीन् तद् ब्रह्म जलम्। यद्वा यज्जनयति लाति सकलं जगद् तद्ब्रह्म जलम्। – स० प्र० (प्र०समुल्लास)

१- √जल – घातने + अच् प्रत्ययः।

२- √जनी – प्रादुर्भावे + √ला – आदाने + कः प्रत्ययः।

जसुरिः

जस्यति मुञ्छति जासयति हिनस्ति वेति जसुरिः वेति जसुरिः वज्रं वा।

– उ०को०, २/७३

√जसु – मोक्षणे ताड़ने च + उरिन् प्रत्ययः (जसिसहोरुरिन् – उ०को०, २/७३)।

जहकः

जहाति त्यजति हानिं करोतीति जहकः त्यागी कालो वा। – उ०को०, २/३४

√ओहाक् – त्यागे + क्वुन् प्रत्ययः द्वित्वञ्च (जहातेर्द्वे च – उ०को०, २/३४) हकारस्य जकारत्वञ्चेति।

जह्नुः

जहाति दोषानिति जह्नुः कश्चिद्राजर्षिर्वा।

– उ०को०, ३/३६

✓ओहाक् – त्यागे + नु: प्रत्यय:, द्वित्वं धातो: अन्त्यलोपश्च (जहातेर्द्वेऽन्त्यलोपश्च – उ०को०, ३/३६) ।

जा:

यो जनयति सुखानि स: ।

– ऋ०, १/१४४/८

✓जनी – प्रादुर्भावे + ड: प्रत्यय: (अन्येष्वपि दृष्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) ।

जागृवि:

यो नित्यं धर्म्ये पुरुषार्थे जागर्ति स: ।

– ऋ०, १/३१/९

जागर्तीति जागृवि: नृपतिर्वा ।

– उ०को०, ४/५४

✓जागृ – निद्राक्षये + क्विन् प्रत्यय: (जॄशॄस्तृ-जागृभ्य: क्विन् – उ०को०, ४/५४) ।

जातवेद:

यो जातेषु पदार्थेषु विद्यते स: ।

– ऋ०, १/४५/३

वेत्ति जातान् सर्वान् पदार्थान् विन्दति जातेषु पदार्थेषु विद्यते वा ।

– ऋ०, १/५९/५

यो जातानि विन्दति वेत्ति वा स: ।

– ऋ०, १/७८/५

यो विद्वान् जातं सर्वं वेत्ति तस्मै जातेषु कार्येषु विद्यमानाय वा । – ऋ०, १/९४/१

यो जातं सर्वं वेत्ति विन्दति जातेषु विद्यमानोऽस्ति तस्मै । – ऋ०, १/१००/१

यो जातेषु पदार्थेषु विद्यते । – ऋ०, ३/१/२०

यो जातेषु पदार्थेष्वजात: सन् विद्यते स:।

– ऋ०, ३/१/२१

यो जातेषु सर्वेषु स्वव्याप्त्या विद्यतेऽथवा जातान् सर्वान् पदार्थान् वेत्ति तम् ।

– ऋ०, ३/३/८

यथा जातानां सर्वेषां पदार्थानां वेत्ता जगदीश्वर: । – ऋ०, ३/५/४

जाता: वेदा: यस्माज्जगदीश्वराज्जातान् वेदान् यो जातान् वेद तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ३/६/६

यो जातेषु विद्यते जातान् सर्वान् वेत्ति वा । – ऋ०, ६/४/२

यो जातानि वेद । – ऋ०, ६/१२/४

यो जातान्त्सर्वान् वेत्ति स: ।

– ऋ०, ६/१५/१३

यो जातं सर्वं वेत्ति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ७/५/७

यो जातेषु पदार्थेष्वभिव्याप्य विद्यते स:।

– ऋ०, ७/१२/२

जातानि भूतानि सर्वाणि वेद, जातान् मूर्तिमत: पदार्थान् विन्दत इति वा तम् ।

– यजु०, ७/४१

यो जातान् वेत्ति विन्दते वा, जाता वेदसो वेदा: पदार्था वा यस्मात् तम् ।

– यजु०, ८/४१

यो जातेषु विद्यते स: सूर्य्य: । – यजु०, ११/१७

यो जातेषु विद्यते स: । – यजु०, १३/३४

यो जातेषु विद्यते स: । – यजु०, १८/६६

जातेषु विद्यमानं इति जातवेदस: अग्निर्वा जातवेदा: । – उ०को०, ४/२२७

जाता ऋग्वेदादयश्चत्वारो वेदा सर्वज्ञा-नप्रदा यस्मात्, तथा जातानि प्रकृत्यादीनि भूतान्यसंख्यातानि विन्दति, यद्वा जातं

सकलं जगद्वेत्ति जानाति यः स जातवेदाः।

– *ऋ० भा० भू० (सन्ध्योपासनम्)*

✓जनी – प्रादुर्भावे + क्त प्रत्ययः धातोः आकारादेशश्च (जनसनखनां सञ्झलोः – अष्टा०, ६/४/४२) > जात + ✓विद् – ज्ञाने सत्तायां लाभे च + असिः प्रत्ययः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं (गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च – उ०को०, ४/२२७)।

जातुभर्मा

यो जातान् जन्तून् बिभर्ति सः।

– ऋ०, १/१०३/३

✓जनी – प्रादुर्भावे + ड प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) > जा + ✓तुर्व – हिंसायां + क्विप् प्रत्ययः रकारवकारलोपः (राल्लोपः – अष्टा०, ६/४/२१) > जातु + ✓भृञ् – भरणे + मनिन् प्रत्ययः।

जानु

जायन्तेऽस्मात्तत् जानु जङ्घाया उपरिभागो वा। – उ०को०, १/३

✓जनि – प्रादुर्भावे + ञुण् प्रत्ययः (दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् – उ०को०, १/३) धातोः वृद्धिश्च (जनिवध्योश्च – अष्टा०, ७/३/३५)।

जामाता

जायां कन्यां माति मिमीते मार्जयति वा जामाता। – उ०को०, २/९५

✓जनि – प्रादुर्भावे + ड प्रत्ययः > जा + ✓माङ् – माने + तृच् प्रत्ययः (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५)।

जाया

जायन्ते यस्या अपत्यानि सा।

– ऋ०, ३/५३/६

या जायते वा सा जाया पत्नी।

– उ०को०, ४/१११

✓जनि – प्रादुर्भावे + यक् प्रत्ययः (जनेर्यक् – उ०को०, ४/१११) धातोः आकारादेशः (ये विभाषा – अष्टा०, ६/४/४३)।

जायुः

जयत्यभिभवति तिरस्करोति शत्रूनिति जायुः शूरः वा, जयति रोगानिति जायुरोषधं वैद्यो वा। – उ०को०, १/१

✓जि – जये + उण् प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१) अजन्तस्याङ्गस्य वृद्धिश्च (अचो ञ्णिति – अष्टा०, ७/२/११५)।

जिगत्नुः

गमयति शरीराणीति जिगत्नुः प्राणो वा।

– उ०को०, ३/३१

✓गम् – गतौ + क्नुः प्रत्ययः सन्वद्भावत्वात् द्वित्वं गकारस्य जकारः अजन्तस्याङ्गस्य इकारश्च (गमेः सन्वच्च – उ०को०, ३/३१)।

जित्वा

जयतीति जित्वा जयशीलः।

– उ०को०, ४/११४

✓जि – जये + क्वनिप् प्रत्ययः तुगागमश्चेति (शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् – उ०को०, ४/११४)।

जिनः

जयतीति जिनः अति वृद्धो जयशीलो नास्तिकभेदो वा। – उ०को०, ३/२

✓जि – जये + नक् प्रत्ययः (इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् – उ०को०, ३/२)।

जिव्रिः

यो जीर्वति येन वा स जिव्रिः कालः पक्षी वा। – उ०को०, ५/४९

✓जृष्-वयोहानौ + क्रिन् प्रत्ययः रेफस्य वकारादेशः

(जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः – उ०को०, ५/४९) तथा (हलि च – अष्टा०, ८/२/७७) सूत्रेण दीर्घः प्राप्तः तस्य अयावः (उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीतिजिव्रिः – अष्टा०, ८/२/७८)।

जिह्मः

जहाति त्यजतीति जिह्मः कुटिलो मन्दो वा । – उ०को०, १/१४१

✓ओहाक् – त्यागे + मन् प्रत्ययः सन्वद्भावत्वात् द्वित्वं आकारलोपश्च (जहातेः सन्वदाकारलोपश्च – उ०को०, १/१४१) ।

जिह्वा

जिहीते विजानाति रसमनया सा ।

– यजु०, १/३०

जोहवीति यया तां वाचम् । – यजु०, १३/१५

जुहोति गृह्णाति यया सा। – यजु०, १९/८८

जुहोति शब्दमन्नं वा यया सा जिह्वा ।

– यजु०, २०/६

जयति यया सा जिह्वा इन्द्रियं वा ।

– उ०को०, १/१५४

१- ✓हु - दानादानयोः + वन् प्रत्ययः, धातोः द्वित्वं अभ्यासस्य इकारः, ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।
२- ✓जि – जये + वन् प्रत्ययः निपातनात् (शेवायह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवाः – उ०को०, १/१५४) धातोः हुगागमश्च ।

जीमूतः

यो जयति येन वा स जीमूतः मेघः पर्वतो वा । – उ०को०, ३/९१

✓जि – जये + क्तः प्रत्ययः मूडागमः धातोः दीर्घश्चेति (जेर्मूट् चोदात्तः – उ०को०, ३/९१) ।

जीरः

जवति सूक्ष्मो भवतीति जीरः अणुः खड्गो वणिग्द्रव्यं वा । – उ०को०, २/२३

✓जु – वेगितायां गतौ + रक् प्रत्ययः धातोः ईकारान्तादेशः (जोरी च – उ०को०, २/२३) ।

जीरदानुः

ये जीवन्ति ते । – यजु०, १९/४६

जीवति प्राणान् धारयतीति जीरदानुः ।

– उ०को०, २/२३

✓जीव – प्राणधारणे + रदानुक् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः व लोपः ऊठनिषेधश्चेति (जोरी च – उ०को० २/२३) ।

जीराश्वं

जीरान् जीवान् प्राणधारकानश्नुते येन तम् । – ऋ०, १/११९/१

जीर > जीव + अश्वं (व्याख्यातम्) ।

जीर्विः

जीर्य्यतीति जीर्विः पशुर्वा ।

– उ०को०, ४/५४

✓जॄ – वयोहानौ + क्विन् प्रत्ययः (जॄशॄस्तॄ- जागृभ्यः क्विन् – उ०को०, ४/५४) ।

जीवः

जीवति प्राणं धारयति प्राणधारणेन समर्थो भवति यस्मिन्नायुषि तस्मै । – यजु०, २/३२

✓जीव – प्राणधारणे + अच् प्रत्ययः ।

जीवगृभः

यो जीवं गृह्णाति तस्य व्याधेः । – यजु०, १२/८५

जीव + ✓ग्रह – उपादाने + क्विप् प्रत्ययः हकारस्य भकारश्चेति ।

जीवथः

जीवतीति जीवथः आयुष्मान् ।

– उ०को०, ३/११३

✓जीव – प्राणाधारणे + अथः प्रत्ययः (शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को० ३/११३) ।

जीवन्तः

यो जीवति स जीवन्तः औषधं वा ।

– उ०को०, ३/१२७

✓जीव – प्राणधारणे + झच् प्रत्ययः (रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि – उ०को० ३/१२७), प्रत्ययादि झकारस्य अन्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) ।

जीवदानुं

या जीवेभ्यो जीवनार्थं वस्तु ददाति ताम्।

– यजु० १/२८

जीव + ✓डुदाञ् – दाने + नुः प्रत्ययः (दाभाभ्यां नुः – उ०को० ३/३२) ।

जीवयाजं

जीवान् याजयति धर्मं च संगमयति तम्।

– ऋ०, १/३१/१५

जीव + ✓यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + घञ् प्रत्ययः ।

जीवातुः

येन जीवन्ति यज्जोवयति वा ।

– यजु०, ८४/६

जीव्यते येन यो वा जीवति स जीवातुः जीवनमौषधं वा । – उ०को०, १/७८

✓जीव – प्राणधारणे + आतुः प्रत्ययः (जीवेरातुः – उ०को०, १/७८) ।

जुष्टतमं

धार्मिकैर्भक्तजनैः शिल्पिभिश्च यो जुष्यते स जुष्टः । अतिशयेन जुष्टतमम् ।

– यजु०, १/८

✓जुषी – प्रीतिसेवनयोः + क्त प्रत्ययः, अतिशायने तमप् प्रत्ययः तकारस्य टकारश्च (ष्टुना ष्टुः – अष्टा०, ८/४/४१) ।

जुष्टयः

जुष्यन्ते यास्ताः । – ऋ०, १/१०/१२

जुष्यन्ते प्रीयन्ते यास्ताः । – यजु०, ५/२१

(प्र०ब०व०) – ✓जुषी – प्रीतिसेवनयोः + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

जुहुराणः

हुर्च्छति कुटिलो भवतीति जुहुराणः चन्द्रमा वा । – उ०को०, २/९१

✓हुर्च्छी – कौटिल्ये + आनच् प्रत्ययः सन्वद्भावत्वात् द्वित्वं, सन् लुक् धातोः छलोपश्च (हुर्च्छेः सनो लुक् छलोपश्च – उ०को०, २/९१) > हुहुर + आनच् प्रत्ययः, पूर्व हकारस्य जकारश्चेति ।

जुहूः

जुहोति गृह्णाति ददाति वा यया तया ।

– ऋ०, १/११/५

जुहोति गृह्णाति ददाति वा यया ।

– ऋ०, ६/११/२

जुहोति ददाति हविरादत्ते सुखं चानया सा । – यजु०, २/६

जुहोति ददात्यत्ति वा यया सा जुहूः स्रुग्भेदो वा । – उ०को०, २/६०

✓हु – दानादानयोः + क्विप् प्रत्ययः श्लुवद्भावत्वात् द्वित्वं, जकारत्वं दीर्घत्वञ्चेति (हुवः श्लुवच्च – उ०को०, २/६०) ।

जूः

जवति शीघ्रं गच्छतीति जूः शशोऽश्वो वृषभः आकाशं विद्य. वा ।

– उ०को०, २/५७

✓जू (सौत्रधातुः) – गतौ + क्विप् प्रत्ययः दीर्घादेशश्च (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च – उ०को०, २/५७) ।

जूर्णिः

ज्वरति रोगी भवतीति जूर्णिः स्त्रीरोगो वा । – उ०को०, ४/४८

✓ज्वर – रोगे + निः प्रत्ययः ऊठादेशश्च (वीज्याज्वरिभ्यो निः – उ०को०, ४/४८) ।

जूतिभिः

जूयते प्राप्यतेऽर्थो याभिस्ताभिर्युद्धक्रियाभिः । – ऋ०, १/११६/२

(तृ०ब०व०) – ✓जू (सौत्रधातुः) – गतौ + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियां, निपातनात् (ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च – अष्टा०, ३/३/९७) ।

जैवातृकः

यो ज्रीवति पूर्णावस्थापर्यन्तं स जैवातृकः आयुष्मान् निशाकरो वा । – उ०को०, १/७९

✓जीव – प्राणधारणे + आतृकन् प्रत्ययः, वृद्धिश्चेति (आतृकन् वृद्धिश्च – उ०को०, १/७९) ।

जोषं

जुष्यते प्रीत्या सेव्यते तम् । – यजु०, २/१७

(द्वि०ए०व०)✓जुषी – प्रीतिसेवनयोः + घञ् प्रत्ययः।

ज्याकारं

यो ज्यां प्रत्यञ्चां करोति तम् ।

– यजु०, ३०/७

१- ✓जि – जये + यक् प्रत्ययः निपातनात् (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२) स्त्रियां टाप् प्रत्ययः > ज्या + ✓डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः।
२- ✓ज्या – वयोहानौ + क्विप् प्रत्ययः + ✓डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः ।

ज्यानिः

जिनाति वयोहीनो भवतीति ज्यानिः क्षतिर्वा । – उ०को०, ४/४८

✓ज्या – वयोहानौ + निः प्रत्ययः (वीज्याज्वरिभ्यो निः – उ०को०, ४/४८) ।

ज्येष्ठराजं

यो ज्येष्ठेषु राजते तम् । – ऋ०, २/२३/१

(द्वि०ए०व०) – वृद्ध शब्दात् प्रशस्ये ईष्ठन् प्रत्ययः, वृद्ध शब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशोऽजाद्योः प्रत्यययोः परतः (वृद्धस्य च – अष्टा०, ५/३/६२) > ज्येष्ठ + ✓राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

ज्योतिः

द्योतते प्रकाशते तत् ज्योतिः अग्निः सूर्यादिकं वा । – उ०को०, २/११०

✓द्युत् – दीप्तौ + इसिन् प्रत्ययः धातोः अदिः दकारस्य जकारः (द्युतेरिसिन्नादेश्च जः – उ०को०, २/११०) ।

ज्योतिष्कृत्

यो ज्योतिः प्रकाशात्मकं सूर्यादिलोकं करोति सः । – ऋ०, १/५०/४

यो ज्योतींषि करोति सः । – ऋ०, ३३/३६

ज्योतिः + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च ।

ज्ञानं

यज्जानाति चराऽचरं जगत्तज्ज्ञानम् ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓ज्ञा – अवबोधने + ल्युट् प्रत्ययः ।

ज्ञासः

जानन्ति ये तान् विदुषः । – ऋ०, १/१०९/१

(द्वि०ब०व०) – ✓ज्ञा – अवबोधने + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) ।

ज्रयः

ज्रयन्त्यभिभवन्त्यायुर्येन तत् । – ऋ०, १/९५/९

✓ज्रि – वयोहानौ गतौ अभिभवे च + अच् प्रत्ययः (एरच् – अष्टा०, ३/३/५६) ।

तकिलः

या तङ्कति कृच्छ्रेण जीवति सा तकिला औषधिर्वा । – उ०को०, १/५७

✓तकि – कृच्छ्रजीवने + इलच् प्रत्ययः निपातनात् (मिथिलादयश्च – उ०को०, १/५७) ।

तक्रं

तनक्ति सङ्कोचयतीति तक्रं मथितं दधि वा । – उ०को०, २/१३

✓तञ्चू – सङ्कोचने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चि-वञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विति-वृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दि-दहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

तक्षकः

तक्षति तनूकरोतीति तक्षकः वर्धकिः शिल्पी । – उ०को०, २/३२

✓तक्षू – तनूकरणे + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) ।

तक्षा

ये तक्ष्णुवन्ति तनूकुर्वन्ति तेभ्यः ।

– यजु०, १६/२७

तक्षति तनूकरोति स तक्षा वर्धकिर्वा ।

– उ०को०, १/१५६

✓तक्षू – तनूकरणे + कनिन् प्रत्ययः (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः– उ०को०, १/१५६)

तडाका

ताडयत्याहन्तीति तडाका प्रभा वा ।

– उ०को०, ४/१५

✓तड – आघाते + आकन् प्रत्ययः (पिनाकादयश्च – उ०को०, ४/१५) स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

तडिः

ताडयतीति तडिः पीडकः ।

– उ०को०, ४/११८

✓तड – आघाते ताडने वा + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

तडित्

ताडयति पीडयतीति तडित् विद्युद्वा ।

– उ०को०, १/९८

✓तड – आघाते ताडने वा + इतिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्य णेर्लुक् (ताडेर्णिलुक् च – उ०को०, १/९८) ।

तण्डुलः

तण्डति ताडयति ताड्यते वा स तण्डुलः ।

– उ०को०, ४/१०७

✓तड – ताडने + उलच् प्रत्ययः (सानसिवर्णसि-पर्णसितण्डुलाङ्कशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः – उ०को०, ४/१०७) नुमागमश्चेति ।

तण्डुला

व्रियन्ते लुठ्यन्ते तन्यन्ते ताडयन्ते वा ते तण्डुलाः । – उ०को०, ५/९

✓वृञ्लुठितनिताडिधातुभ्यः + उलच् प्रत्ययः तथा वृञादीनां धातूनां स्थाने तण्डादेशः (वृञ्लुठितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च – उ०को०, ५/९) ।

ततं

तनोतीति ततं वीणादिकं वाद्यं वा ।

– उ०को०, ३/८८

✓तनु – विस्तारे + तन् प्रत्ययः किद्भावत्वादनुनासिक लोपः गुणाभावश्चेति (तनिमृङ्भ्यां किच्च – उ०को०, ३/८८) ।

ततुरिः

दुःखात् सर्वान् सन्तारकः ।

– ऋ०, १/१४५/३

✓तॄ-प्लवनसंतरणयोः + किन् प्रत्ययः (आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च – अष्टा०, ३/२/१७१) द्वित्वं

अभ्यासकार्यश्च छन्दसि ततः ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशः (बहुलं छन्दसि – अष्टा० ७/१/१०३), रपरादेशश्च (उरण रपरः – अष्टा०, १/२/५)।

तनुः

तन्वते सुखानि कर्माणि च यासु ताभिः।

– यजु०, २/२४

तन्यते कर्माण्यनेनेति तनुः शरीरं स्वल्पं वा। – उ०को०, १/७

तनोति कार्याण्यनेन तत् तनुः शरीरं वा।

– उ०को०, २/११७

√तनु – विस्तारे + उः प्रत्ययः (भृमृशीङ्तॄचरित्सरित-निधनिमिमस्जिभ्य उः - उ०को०, १/७)।

तनूः

तनोति कार्याणि येन सा तनूः शरीरं वा।

– उ०को०, १/८०

√तनु – विस्तारे + ऊः प्रत्ययः स्त्रियां (कृषिचमित-निधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः स्त्रियाम् – उ०को०, १/८०)।

तनूकृत्

यस्तनूषु पृथिव्यादिविस्तृतेषु लोकेषु विद्यां करोति सः। – ऋ०, १/३१/९

तनू + √डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च।

तनूनपात्

तनूनां शरीरौषध्यादीनामूनानि न्यूनान्यु-पाङ्गानि पाति रक्षति सः। – ऋ०, १/१३/२

यस्तनूं शरीरं न पातयति तत्।

– ऋ०, १/१४२/२

यस्तनूनि शरीराणि न पातयति सः।

– ऋ०, १/१८८/२

तस्य तनूर्व्याप्तिर्न पतति।

– ऋ०, ३/२९/११

यस्तनूं न पातयति। – यजु०, २०/३६

यस्तनूं न पातयति सः। – यजु०, २१/१३

यस्तन्वा ऊनं पाति सः। – यजु०, २१/३०

यस्तनुषु शरीरेषु न पतति सः।

– यजु०, २७/१२

यस्तनूर्विस्तृतान् पदार्थान् न पातयति तत्सम्बुद्धौ। – यजु०, २९/२६

१- तनू+न +√पा– रक्षणे +क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च।
२- √तनू + न+ √पत-गतौ + क्विप् प्रत्ययः, नञः निपातनात् प्रकृतिभावः (नभ्राण्नपान्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या – अष्टा०, ६/३/७५)।

तनूनप्त्रे

तनूर्देहान् नयन्ति प्राप्नुवन्ति येन तस्मै।

– यजु०, ५/५

(च०ए०व०)–तनू +√णीञ्-प्रापणे + तृच् प्रत्ययः।

तनूपाः

यस्तनूः सर्वपदार्थ देहान् पाति रक्षति स जगदीश्वरः पालनहेतुर्भौतिको वा।

– यजु०, ३/१७

यस्तनूः पाति। – यजु०, २१/१३

तनू + √पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः।

तनूरुचं

तन्वो रोचन्ते यस्मै तम्। – ऋ०, २/१/९

(द्वि०ए०व०) – तनू + √रुच – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः।

तन्तुः

तनोति विस्तृणोतीति तन्तुः सूत्रं वा।

– उ०को०, १/६९

√तनु – विस्तारे + तुन् प्रत्ययः (सितनिगमिमसिस-च्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९)।

तन्त्री

तन्त्रयति कुटुम्बं धरतीति तन्त्रीः वीणा वा । – उ०को०, ३/१५८

✓तन्त्रि – कुटुम्बधारणे + ईः प्रत्ययः (अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः – उ०को०, ३/१५८) ।

तन्द्रिः

तन्दति क्लिश्नातीति तन्द्रिः मोहो वा ।

– उ०को०, ४/६६

✓तन्दि (सौत्रोधातुः)-क्लेशने + क्रिन् प्रत्ययः (वङ्क्र्यादयश्च – उ०को०, ४/६६) ।

तन्यतुः

तनोति विस्तृणोतीति तन्यतुः वायुर्रात्रिर्वा।

– उ०को०, ४/२

✓तनु – विस्तारे + यतुच् प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्र्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नुल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२) ।

तपः

तपति दुःखी भवति तप्यते समर्थो वा भवति येन तत् तपः घर्मसेवनं माघमासो वा । – उ०को०, ४/१८९

✓तप – सन्तापे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

तपुः

तपत्यस्मिन् सूर्य्यस्तस्य दिनस्य मध्ये ।

– ऋ०, ३/३९/३

तपति दुःखयतीति तपुः सूर्योऽग्निः शत्रुर्वा।

– उ०को०, २/११७

✓तप – सन्तापे + उसिः प्रत्ययः (अर्त्तिपृवपियजितनिधनितविभ्यो नित् – उ०को०, २/११७) ।

तमः

ताम्यति काङ्क्षति येन तत् तमः गुणः क्लेशो रात्रिरन्धकारो वा ।

– उ०को०, ४/१८९

✓तमु – काङ्क्षायां + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

तमालः

ताम्यन्ति काङ्क्षन्ति यं स तमालः वृक्षभेदो वा । – उ०को०, १/११८

✓तमु – काङ्क्षायां + कालन् प्रत्ययः (तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८) ।

तरः

तरति येन बलेन तत् । – ऋ०, १/३३/१२

यस्तरति सः । – ऋ०, १/११०/७

तरन्ति यैस्तानि तरांसि नौकादीनि तैः ।

– ऋ०, २/३९/३

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

तरङ्गः

तरति प्लवत्यनेन स तरङ्गः जलोर्मिर्वस्त्रभङ्गो वा । – उ०को०, १/१२०

✓तॄ– प्लवनसंतरणयोः + अङ्गच् प्रत्ययः (तरत्यादिभ्यश्च – उ०को०, १/१२०) ।

तरणिः

तरति येन वा सा वा तरणिः सूर्यः कुमारी नौकौषधिभेदो वा । – उ०को०, २/१०२

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अनिः प्रत्ययः (अर्तिसृधृम्यभ्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) ।

तरण्डः

तरति येन स तरण्डः जलतरणसाधनं वा। – उ०को०, १/१२९

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अण्डन् प्रत्ययः बाहुलकात् (अण्डन् कृसृभृवृञः – उ०को०, १/१२९)।

तरद्द्वेषाः

तरन्ति द्वेषान् येषु ते। – ऋ०, १/१००/३

(प्र०ब०व०)–तरद्+ ✓द्विष–अप्रीतौ + घञ् प्रत्ययः।

तरन्तः

यस्तरति येन यत्र वा स तरन्तः समुद्रस्तरन्ती नौका वा। – उ०को०, ३/१२८

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + झच् प्रत्ययः (तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिश्च – उ०को०, ३/१२८) झच् प्रत्ययस्यान्तादेशश्च (झकारस्यान्तादेशः – अष्टा०, ७/१/३)।

तरसं

तरतीति तरसं मांसं वा।

– उ०को०, ३/११७

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनि-पणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७)।

तरसानः

तरति येन सः तरसानः नौका वा।

– उ०को०, २/८६

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + असानच् प्रत्ययः बाहुलकात् (छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् – उ०को०, २/८६)।

तरिः

तरति येन स तरिः वस्त्रादिस्थापनभाण्डं वा। – उ०को०, ४/१३९

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + इः प्रत्ययः (अच इः – उ०को०, ४/१३९)।

तरीः

तरति यया सा तरीः नौका वस्त्रादिरक्षकं भाण्डं वा। – उ०को०, ३/१५८

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + ईः प्रत्ययः (अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः – उ०को०, ३/१५८)।

तरीषः

तरति येन स तरीषः नौका वा।

– उ०को०, ४/२६

✓तॄ –प्लवनसंतरणयोः+ईषन् प्रत्ययः (कॄतॄभ्यामीषन् – उ०को०, ४/२६)।

तरुः

यस्तरति येन वा स तरुः वृक्षो वा।

– उ०को०, १/७

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + उः प्रत्ययः (भृमृशीङ्-तॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७)।

तरुणः

तरतीति तरुणः युवा वृक्षभेदो वा।

– उ०को०, ३/५४

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + उनन् प्रत्ययः (त्रोरश्च लो वा – उ०को०, ३/५४)।

तरुतारं

शब्दान् संतारकं प्लावकं वा ताराख्यं व्यवहारम्। – ऋ०, १/११९/१०

(द्वि०ए०व०) – ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + तृच् प्रत्ययः निपातनात् उडागमश्च (ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरुतृवरुतृवरुतृवरुत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च – अष्टा०, ७/२/३४)।

तरुषसा

तरन्ति शत्रुबलानि येन तत्तरुषस्तेन।

– ऋ०, १/१२९/१०

(तृ०ए०व०) – ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + उसिः प्रत्ययः (जनेरुसिः – उ०को०, २/११५)।

तर्कारः

तर्कयति भाषतेऽसौ तर्कारः।

उ०को०, ३/१३९

✓तर्क – भाषार्थः + आरन् प्रत्ययः (तुषारादयश्च – उ०को०, ३/१३९)।

तर्कुः

कृन्तति छिनत्ति वस्त्रादिकमनेन स तर्कुः कर्तनी वा। – उ०को०, १/१६

✓कृती – छेदने + उः प्रत्ययः धातोः आद्यन्तविपर्ययश्च (कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च – उ०को०, १/१६)।

तर्दूः

तरति येन यया वा स तर्दूः दारुहस्तः पुरुषो यष्टिर्वा। – उ०को०, १/८९

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + ऊः प्रत्ययः दुडागमश्च (त्रो दुट् च – उ०को०, १/८९)।

तर्म

तरतीति तर्म यूपाग्रं वा।

– उ०को०, ४/१४५

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५)।

तर्य्यः

यस्तीर्यते तरितुं योग्यः। – ऋ०, ५/४४/१२

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + ण्यत् प्रत्ययः।

तर्षः

तरति येन यत्र वा स तर्षः समुद्रो वा।

– उ०को०, ३/६२

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + सः प्रत्ययः (वृतॄवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः– उ०को०, ३/६२)।

तलवं

यो हस्तादि तलानि वाति हिनस्ति तम्।

– यजु०, ३०/२०

तल (हस्तपृष्ठभागः)+ ✓वा –गतिगन्धनयोः+कः प्रत्ययः।

तलिनं

तालयति प्रतितिष्ठतीति तलिनं विरलं पृथग्भूतं स्वल्पं स्वच्छं वा।– उ०को०, २/५३

✓तल – प्रतिष्ठायां + इनन् प्रत्ययः (तलिपुलिभ्यां च – उ०को०, २/५३)।

तलुनः

तरतीति तलुनः युवा वृक्षभेदो वा।

– उ०को०, ३/५४

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः+उनन् प्रत्ययः, धातोः रकारस्य लकारः (त्रो रश्च लो वा– उ०को०, ३/५४)।

तल्पं

तलयति प्रतिष्ठां करोतीति तल्पं शय्या स्त्रियो वा। – उ०को०, ३/२८

✓तल – प्रतिष्ठायां + प प्रत्ययः (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८)।

तविषी:

तवतीति तविषी नदी बलं सेना भूमिर्वा।

– उ०को०, १/४८

✓तव (सौत्रोधातुः) – वेगितायां गतौ वृद्ध्यर्थे वा + टिषच् प्रत्ययः (तवेर्णिद्वा – उ०को०, १/४८) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः।

तष्टान्

तक्षन्ति तीक्ष्णीकुर्वन्ति यैर्विद्यास्तान्।

– ऋ०, १/६७/२

(द्वि०ब०व०) – ✓तक्षू – तनूकरणे त्वचने च + क्त प्रत्ययः।

तसरः

तनोतीति तसरः सूत्रवेष्टनो वा।

– उ०को०, ३/७५

✓तनु – विस्तारे अथवा ✓तसु – उपक्षये + क्सरन् प्रत्ययः (तन्यृषिभ्यां क्सरन् – उ०को०, ३/७५)।

तातः

तनोति कार्याणीति तातः पिता वा ।

– उ०को०, ३/९०

✓तनु – विस्तारे + तन् प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च (दुतनिभ्यां दीर्घश्च – उ०को०, ३/९०) ।

तामरसं

अम्यते प्राप्यते तत् तामरसं कमलं वा ।

– उ०को०, ३/११७

✓अम – गत्यादिषु + असच् प्रत्ययः बाहुलकात् प्रत्ययस्य णित्वात् वृद्धिः धातोश्च तुडागमः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनि-पणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

ताम्बूलं

ताम्यति काङ्क्षति यत्तत् ताम्बूलं इति प्रसिद्धम् । – उ०को०, ४/९०

✓तमु – काङ्क्षायां + उलच् प्रत्ययः धातोः वुगागमः वृद्धिश्च(खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ–उ०को०, ४/९०)।

ताम्रं

यस्ताम्यति ग्लायति तस्मै । – यजु०, १६/३९

ताम्यति काङ्क्षतीति ताम्रं धातुभेदो रक्तवर्णो वा । – उ०को०, २/१६

✓तमु – काङ्क्षायां + रक् प्रत्ययः, धातोः वृद्धिश्च (अमितम्योर्दीर्घश्च – उ०को०, २/१६) ।

तालुः

तरन्ति निःसरन्ति वर्णा यत इति तालुः मुखैकदेशः । – उ०को०, १/५

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + ञुण् प्रत्ययः, तॄ धातोः रेफस्य लत्वं वृद्धिश्च(त्रो रश्च लः– उ०को०, १/५)।

ताविषी

तवतीति ताविषी नदी बलं सेना भूमिर्वा।

– उ०को०, १/४८

✓तव (सौत्रोधातुः) – वेगितायां गतौ वृद्ध्यर्थे वा + टिषच् प्रत्ययः धातोः वृद्धिःणित्वाद्विकल्पकेन (तवेर्णिद्वा – उ०को०, १/४८) स्त्रियां डीप् प्रत्ययः।

तिग्मं

तेजते छिनत्तीति तिग्मं तीक्ष्णम् ।

– उ०को०, १/१४६

✓तिज – निशाने + मक् प्रत्ययः कवर्गादेशश्च (युजिरुचितिजां कुश्च – उ०को०, १/१४६) ।

तिजिलः

तिज्यते सह्यते सर्वैः स तिजिलः चन्द्रमा वा । – उ०को०, १/५६

✓तिज – निशाने + इलच् प्रत्ययः, कित्वाद् गुणनिषे-धार्थञ्च (गुपादिभ्यः कित् – उ०को०, १/५६) ।

तितउः

तनोति विस्तृणोति येन तत् तितउः चालनी पेषशोधकपात्रम् ।

-उ०को०, ५/५२

✓तनु – विस्तारे + डउः प्रत्ययः सन्वद्भावत्वाद् द्वित्वं (तनोतेर्डउः सन्वच्च – उ०को०, ५/५२) अभ्यासस्य इत्वञ्च (सन्यतः – अष्टा०, ७/४/७९)।

तिन्तिडीकः

तिम्यत्यार्द्रीकरोतीति तिन्तिडीकः वृक्षजातिर्वा । – उ०को०, ४/२०

✓तिम – आर्द्रीभावे + इकन् प्रत्ययः, धातोः मकारस्य डकारः द्वित्वं अभ्यासस्य नुडागमश्चेति (फर्फरीका-दयश्च – उ०को०, ४/२०) ।

तित्तिरिः

तरति प्लवतेऽसौ तित्तिरः पक्षिभेदो वा ।

– उ०को०, ४/१४३

✓तॄ –प्लवनसंतरणयोः+ इः प्रत्ययः बाहुलकात् (कृगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च– उ० को०,४/१४३) कित्वाद् सन्वद्कार्यं तथा चाभ्यासस्य तुगागमश्चेति।

तिथः

तेजते सह्यतेऽसौ तिथः अग्निः कामो वा। – उ०को०, २/१२

✓तिज – निशाने + थक् प्रत्ययः (तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः – उ०को०, २/१२) ।

तिमिः

ताम्यत्याकाङ्क्षतीति तिमिः मत्स्यभेदो वा।

– उ०को०, ४/१२२

✓तमु – काङ्क्षायां + इन् प्रत्ययः धातोःइत्वञ्च (क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च – उ०को०, ४/१२२)।

तिमिरं

तेमत्यार्द्रीभवत्यस्मिन् तत् तिमिरं नेत्ररोगो वा । – उ०को०, १/५१

✓तिम – आर्द्रीभावे + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिक्षिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिगन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१)।

तिरश्चा

येन तिरोऽञ्चति तेन । – यजु०, १२/२३

(तृ०ए०व०) – तिरस् + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) ।

तिरीटं

तरतीति तिरीटं शिरोवेष्टनं लोध्रो वा ।

– उ०को०, ४/१८५

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + कीटन् प्रत्ययः धातोः इत्वञ्च (कृतॄकृपिभ्यः कीटन् – उ०को०, ४/१८५) ।

तीक्ष्णं

तितिक्षते तत् तीक्ष्णं तीव्रम् ।

– उ०को०, ३/१८

✓तिज – निशाने + क्स्नः प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च (तिजेर्दीर्घश्च – उ०को०, ३/१८) ।

तीर्थं

तरति येन तस्मिन्नर्थे । – ऋ०, १/४६/८

तरन्ति येन तस्मिन् । – ऋ०, १/१६९/६

यानि वेदाचार्य्यसत्यभाषणब्रह्मचर्यादिसुनियमादीन्यविद्यादुःखेभ्यस्तारयन्ति यद्वा यैः समुद्रादिभ्यस्तारयन्ति तानि ।

– यजु०, १६/६१

तरन्ति यैस्तीर्यन्ते वा येभ्यः ।

– यजु०, ३०/१६

तरन्ति येन यत्र वा तत् तीर्थं गुरुर्यज्ञः पुरुषार्थो मन्त्री जलाशयो वा ।

– उ०को०, २/७

✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + थक् प्रत्ययः (पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् – उ०को०, २/७), धातोः इत्वं (ऋत इद्धातोः – अष्टा०, ७/२/१००) तथा दीर्घश्चेति (हलि च – अष्टा०, ८/३/७७)।

तीवरः

तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति तीवरः जातिविशेषो वा । – उ०को०, ३/१

✓तीर – कर्मसमाप्तौ + ष्वरच् प्रत्ययः निपातनात् (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) धातोः रेफलोपः गुणाभावश्चेति ।

तीव्रं

तितिक्षते येन तत् तीक्ष्णं वा ।

– उ०को०, २/२८

✓तिज – निशाने + रन् प्रत्ययः बाहुलकात् (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) धातोः जस्य बो दीर्घत्वञ्चेति ।

तुजा

तोजति हिनस्ति दुःखानि येन तेन ।

– ऋ०, १/५६/३

(तृ०ए०व०) – ✓तुज – हिंसायां + क्विप् प्रत्ययः।

तुण्डिलः

तुण्डति तोडति पृथक् करोति स तुण्डिलः उच्चनाभिर्जना वा । – उ०को०, १/५४

✓तुण्ड – तोडने + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्य-निमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् – उ०को०, १/५४) ।

तुत्थः

यो येन वा तुदति व्यथां प्राप्नोति, स तुत्थः अग्निरञ्जनं तुत्था नीलि ओषधि-गौवडवा सूक्ष्मैला वा । – उ०को०, २/७

✓तुद – व्यथने + थक् प्रत्ययः (पातॄतुदिवचि-रिचिसिचिभ्यस्थक् – उ०को०, २/७) ।

तुन्दः

तुदति व्यथतीति तुन्दः स्थूलमुदरं वा ।

– उ०को०, ४/९८

✓तुद – व्यथने + दन् प्रत्ययः निपातनात् धातोर्नुमागमः (अब्दादयश्च – उ०को०, ४/९८) ।

तुराषाट्

यस्तुरा त्वरितान् शीघ्रकारिणः सहते सः।

– ऋ०, ३/४८/४

तुरान् हिंसकान् शत्रून्सहते ।

– ऋ०, ५/४०/४

यस्तुरान् हिंसकान्त्सहते । – ऋ०, ६/३२/५

तुरान् त्वरितान् शत्रून् सहते। – यजु०, १०/२२

तुरान् हिंसकान् सहते । – यजु०, २०/४६

✓तुर – त्वरणे + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) > तुर + ✓षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३), षत्वं दीर्घत्वञ्च (सह साडः सः – अष्टा०, ८/३/५६) ततः पूर्वपदस्य च दीर्घत्वं (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३७) ।

तुरीपं

यस्तुरः सद्यः आप्नोति तम्। – यजु०, २७/२०

✓तुर् – त्वरणे + ✓आप्लृ – व्याप्तौ + कः प्रत्ययः, धातोराकारस्य ईकारादेशः छन्दसि ।

तुरीयः

तूर्णमाप्नोति सः । – यजु०, २१/२०

(तूर्णस्य तुर् भावः छन्दसि)✓तुर् – त्वरणे + छः प्रत्ययः, प्रत्ययस्य ईयादेशः (आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् – अष्टा०, ७/१/२) धातोराकारस्य ईकारादेशः छन्दसि ।

तुर्यवाट्

तुर्यान् चतुरो वेदान् वहति येन सः ।

– यजु०, १४/१०

यस्तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहति प्राप्नोति स वृषभादिः । – यजु०, १८/२६

यस्तुर्य्यं चतुर्थं वहति प्राप्नोति सः ।

– यजु०, २१/१६

ये तुर्यं चतुर्थं वहन्ति ते । – यजु०, २४/१२

यस्तुर्यं चतुर्गुणं भारं वहति तम् ।– यजु०, २८/२८

चतुर् – यत् प्रत्ययः (चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च – अष्टा०वा०, ५/२/५१) आद्यक्षर लोपश्चेति > तुर्य + ✓वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४), धातोः दीर्घत्वञ्चेति विकल्पे हकारस्य टकारश्चापि ।

तुर्वणिः

यस्तुरः शीघ्रकरान् वनति संभजति सः।

– ऋ०, १/६१/११

तुर् + ✓वन – संभक्तौ + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

तुर्वशः

तूर्वन्तीति तुरस्तेषां वशा वशं कर्तारो मनुष्यास्तेषु । – ऋ०, १/१०८/८

यस्तूर्णकारी वशंगतस्तं मनुष्यम् ।

– ऋ०, १/१७४/९

तुर् + ✓वश – कान्तौ + अप् प्रत्ययः (वशिरण्योरुपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ३/३/५८) ।

तुविष्वणः

ये तुवींसि बलानि वन्वते याचन्ते ते ।

– ऋ०, ४/६/१०

तुविष् + ✓वन – सम्भक्तौ + असुन् प्रत्ययः ।

तुविष्वणिः

यस्तुविषो बहून् पदार्थान् वनति सम्भजति सः । – ऋ०, १/५८/४

तुविष् – (बहुनाम) + ✓वन – सम्भक्तौ + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

तुषारः

यस्तुष्यति येन वा तत् तुषारः हिमं वा ।

– उ०को०, ३/१३९

✓तुष – प्रीतौ + आरन् प्रत्ययः (तुषारादयश्च – उ०को०, ३/१३९) ।

तुहिनं

तोहति गच्छति याचते वा तत् तुहिनं हिमं वा । – उ०को०, २/५२

✓तुहि – गतौ याचने अर्दने च + इनच् प्रत्ययः, गुणे कृते ह्रस्वः (वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च – उ०को०, २/५२)।

तूस्तं

तोसति शब्दयतीति तूस्तं पापं जटा वा।

– उ०को०, ३/८३

✓तूष – तुष्टौ + तन् प्रत्ययः बाहुलकात् (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

तूणवध्मं

यस्तूणवं धमति तम् । – यजु०, ३०/१९

(द्वि०ए०व०) – ✓तूण – पूरणे + क्वन् प्रत्ययः (अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् – उ०को०, १/१५१) > तूणव + ✓ध्मा – शब्दाग्निसंयोगयोः + कः प्रत्ययः ।

तूर्णिः

त्वरति सम्यग्भ्रमतीति तूर्णिः मनो वा ।

– उ०को०, ४/५१

✓ञित्विरा – सम्भ्रमे + निः प्रत्ययः (वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) धातोः वकारस्य स्थाने ऊठादेशः (ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च – अष्टा०, ६/४/२०) ।

तूलिः

तूलते निष्कर्षतीति तुलिः कूर्चिका दध्यादिना सह पक्वः क्षीरविकारो वा ।

– उ०को०, ४/१२०

✓तूल – निष्कर्षे + इन् प्रत्ययः (इगुपधात् कित् – उ०को०, ४/१२०) ।

तोतः

तुवन्ति जानन्ति प्राप्नुवन्ति हिंसन्ति वा येन सः । – यजु०, ४/२२

✓तु – गतिवृद्धिहिंसासु + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) धातोः ओकारत्वञ्चेति ।

तृणं

तृह्यते हन्यते तत् तृणं प्रसिद्धमेव ।

– उ०को०, ५/८

✓तृह – हिंसायां + क्न प्रत्ययः हकारस्य लोपश्च (तृहे क्नो हलोपश्च – उ०को०, ५/८) ।

तृणस्कन्दस्य

यस्तृणानि स्कन्दति गच्छति गमयति वा तस्य । – ऋ०, १/१७२/३

(ष०ए०व०) – तृण + ✓स्कन्दिर् – गतिशोषणयोः + अण् प्रत्ययः ।

तृपत्

तृप्नोति प्रीणयतीति तृपत् क्षत्रं वा ।

– उ०को०, २/८५

✓तृप – प्रीणने + अतिः प्रत्ययः निपातनात् (संश्चत्तृपद्वेहत् – उ०को०, २/८५) ।

तृपला

तृप्यति यया सा तृपला लता वा । तृफधातोरपि कलप्रत्ययस्तेन तृफला इत्यपि सिद्धम् । – उ०को०, १/१०४

✓तृप – प्रीणने + कल प्रत्ययः (कलस्तृपश्च – उ०को०, १/१०४) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

तृप्रः

यस्तृप्यति येन वा स तृप्रः पुरोडाशो वा।

– उ०को०, २/१३

✓तृप – प्रीणने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

तृषितः

यस्तृष्यति पिपासति सः । – ऋ०, १/१६/५

✓ञितृष – पिपासायां + क्त प्रत्ययः ।

तृषुच्यवसः

तृषु क्षिप्रं ये च्यवन्ते गच्छन्ति ।

– ऋ०, ६/६६/१०

(प्र०ब०व०) – तृषु – क्षिप्रनाम + ✓च्युङ् – गतौ + असुन् प्रत्ययः ।

तृष्णा

तृष्यति काङ्क्षति पिपासति वा यया सा तृष्णा लिप्सा पिपासा वा ।

– उ०को०, ३/१२

✓ञितृष – पिपासायां + न प्रत्ययः (तृषिशुषिरसिभ्यः कित् – उ०को०, ३/१२) स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

तृष्णजे

यः तृष्णाति तस्मै । – ऋ०, ५/५७/१

(च०ए०व०) – ✓ञितृष – पिपासायां + नजिङ् प्रत्ययः (स्वपितृषोर्नजिङ् – अष्टा०, ३/२/१७२)।

त्रपुः

अग्निं प्राप्य यत्रपते लज्जितमिव भवतीति तत् त्रपुः सीसकं रंगं वा ।

– उ०को०, १/१०

✓त्रपुष् – लज्जायां + उः प्रत्ययः (शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०)।

त्रसदस्युः

यो दस्युःयस्त्रस्यति तम् । – ऋ०, १/११२/१४

त्रस्यन्ति दस्यवो यस्मात्सः । – ऋ०, ४/३८/१

त्रस्यन्ति दस्यवो यस्मात्तम्। – ऋ०, ४/४२/९

त्रस्यन्ति दस्यवो यस्मात्सः। – ऋ०, ५/२७/३

✓त्रसी – उद्वेगे + क्विप् प्रत्ययः > त्रस + ✓दसु – उपक्षये + युच् प्रत्ययः (यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०) ।

त्रसरेणुः

रिणति गच्छति हिनस्ति हन्यते वा स रेणुः धूलिः, सुरेणुः स्वर्णरजः ।

– उ०को०, ३/३८

त्रस + ✓रि – गतौ हिंसायाञ्च + णुः प्रत्ययः (अजिवृरीभ्यो निच्च – उ०को०, ३/३८) ।

त्रिधातवः

दधति सर्वान् विषयानिति धातवस्त्रयो

धातवो येषान्ते जीवः । – यजु०, २१/३७
(प्र०ब०व०) – त्रि + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + तुन् प्रत्ययः (सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९) ।

त्रिपिष्टपं

विशन्ति यत्रेति विष्टपं भुवनं वा । त्रि विष्टपः सुखविशेषभोगो वा ।
– उ०को०, ३/१४५

त्रि + √विश – प्रवेशने + कपन् प्रत्ययः, धातोर्वकारस्य पत्वं प्रत्ययस्य तुडागमश्चेति (विटपविष्टपविशिपोलपाः – उ०को०, ३/१४५)।

त्रिरश्रिं

त्रिभिर्वाङ्मनः शरीरैर्योऽश्यते प्राप्यते तम्।
– ऋ०, १/१५२/२

त्रि + √अशूङ् – व्याप्तौ + क्रिन् प्रत्ययः (अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, ४/६६)।

त्रिवृत्

यस्त्रिषु स्थलजलान्तरिक्षेषु पूर्णगत्या गमनाय वर्त्तते तेन । – ऋ०, १/३४/१२
शीते चोष्णे द्वयोर्मध्ये च वर्त्तते सः ।
– यजु०, १४/२३

यत् त्रिभिः सत्त्वरजस्तमोगुणैः सह वर्त्तते तस्याव्यक्तस्य वेत्ता । – यजु०, १५/९
यस्त्रिषु कालेषु वर्त्तते तेन ।
– यजु०, २१/२३

यस्त्रिधा वर्त्तते । – यजु०, २५/१०
त्रि + √वृतु – वर्तने + क्विप् प्रत्ययः (क्विप् च – अष्टा०, ३/२/७६) ।

त्रिषधस्थः

त्रिषु समानस्थानेषु कर्मोपासनाज्ञानेषु वा तिष्ठति । – ऋ०, ४/५०/१
त्रिषु भूम्यन्तरिक्षसूर्यलोकेषु त्रिविधेषु समानस्थानेषु वर्तमानः । – ऋ०, ६/१२/२
त्रिषु समानस्थानेषु या तिष्ठति सा ।
– ऋ०, ६/६१/१२

त्रि + सह + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः (सुपिस्थः – अष्टा०, ३/२/४), आकारलोपः (आतो लोप इटि च – अष्टा०, ६/४/६४), सहस्य सध इत्ययमादेशः (सध मादस्थयोश्छन्दसि – अष्टा०, ६/३/९६) ।

त्रिष्टुप्

त्रीणि कर्मोपासनाज्ञानानि स्तुवन्ति यया सा । – यजु०, १४/१०
यया त्रिणि सुखानि स्तोभति सा ।
– यजु०, १४/१८

त्रि + √ष्टुभु – स्तम्भने + क्विप् प्रत्ययः ।

त्रिष्ठिनं

ये त्रिषु जलस्थलान्तरिक्षेषु तिष्ठन्ति ते त्रिष्ठा वहवस्त्रिष्ठा विद्यन्ते यस्य तम् ।
– यजु०, ३०/१४

(द्वि०ए०व०) – त्रि + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

त्रैतनः

यस्त्रीणि शरीरात्ममनोजानि सुखानि तनोति स एव । – ऋ०, १/१५८/५
त्रि + √तनु – विस्तारे + क्विप् प्रत्ययः, ततः स्वार्थेऽण् प्रत्ययश्चेति ।

त्रोत्रं

त्रायते येन तत् त्रोत्रं प्रहारो वा ।
– उ०को०, ४/१७३

✓त्रैङ् – पालने + उत्र प्रत्ययः (आशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ – उ०को०, ४/१७३) ।

त्र्यविं

या त्रिधाऽवति नाम् । – यजु०, २८/२४

(द्वि०ए०व०) – त्रि + ✓अव – रक्षणगत्यादिषु + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८)।

त्यद्

त्यजति क्लेशादिहीनो भवतीति त्यद् ।

– उ०को०, १/१३२

✓त्यज् – हानौ + अदिः प्रत्ययः (त्यजितनियजिभ्यो डित् – उ०को०, १/१३२) ।

त्वक्

त्वचति संवृणोत्यनया सा । – यजु०, १/११

यस्त्वचति संवृणोति सः । – यजु०, ४/३०

तनोति विस्तृता भवतीति त्वक् शरीरावरणं चर्म्म वल्कलं वा । – उ०को०, २/६३

१- ✓त्वच् – संवरणे + क्विप् प्रत्ययः।

२- ✓तनु – विस्तारे + चिक् प्रत्ययः धातोः अनः 'व' आदेशश्च (तनोतेरनश्च वः – उ०को०, २/६३)।

त्वष्टा

त्वक्षति तनूकरोति दुःखानि प्रलये सर्वान् पदार्थान् छिनत्ति वा स जगदीश्वरः ।

– यजु०, २/२४

त्विष्यतेऽसौ त्वष्टा सूर्यो वा ।– उ०को०, २/९५

✓त्विष् – दीप्तौ + तृन् प्रत्ययः निपातनात् (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को० २/९५) ।

त्वाष्ट्रं

तूर्णं यः सकला विद्या अश्नुते तस्येदं विज्ञानम्। – ऋ०, १/११७/२२

त्वष्टा + अण् प्रत्ययः ।

त्वेषः

त्विषन्ति दीप्यन्ते यास्ताः। – ऋ०, १/३७/२७

यस्त्वेषति प्रदीप्तो भवति सः ।

– ऋ०, १/१००/१३

✓त्विष् – दीप्तौ + अच् प्रत्ययः ।

त्वेषसन्दृक्

त्वेषं दीप्तिं पश्यन्ति ते सम्यक् दर्शयितारः।

– ऋ०, १/८५/८

ये त्वेषं संपश्यन्ति । – ऋ०, ५/५७/५

यस्त्वेषं न्यायप्रकाशं सम्पश्यति दर्शयति वा । – ऋ०, ६/२२/९

त्वेष + सम् + ✓दृशिर् – प्रेक्षणे + क्विन् प्रत्ययः।

त्सरुः

त्सरति कुटिलं गच्छतीति त्सरुः खड्ग-मुष्टिर्वा । – उ०को०, १/७

✓त्सर – छद्मगतौ + डः प्रत्ययः भृमृशीङ्तृ- चरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७)।

दक्षाय्यः

दक्षयति वर्द्धते दक्षाय्यः गृध्रो वा ।

– उ०को०, ३/९६

✓दक्ष – वृद्धौ + आय्यः प्रत्ययः (श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः – उ०को०, ३/९६) ।

दक्षिणः

दक्षते वर्धते शीघ्रकारी भवति वा स दक्षिणः। सरलो वामभागः परतन्त्रीऽ-नुवर्त्तनञ्च । – उ०को०, २/५०

✓दक्ष – वृद्धौ शीघ्रार्थे गतौ शासने च + इनन् प्रत्ययः (द्रुदक्षिभ्यामिनन् – उ०को०, २/५०) ।

दक्षिणसत्

ये दक्षिणस्यां दिशि सीदन्ति तेभ्यः ।

– यजु०, ९/३५

यो दक्षिणे देशे सीदति सः ।

– यजु०, ३८/१०

दक्षिण + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

दक्षिणाः

दक्षन्ते प्राप्नुवन्ति विज्ञानं विजयं च यया सा । – यजु०, ४/१९

दक्षन्ते दीयन्ते सुपात्रेभ्यस्ताः ।

– यजु०, १८/४२

स्त्रियां दक्षिणा दानं प्रतिष्ठा वा ।

– उ०को०, २/५०

✓दक्ष-वृद्धौ शीघ्रार्थे गतौ शासने च + इनन् प्रत्ययः > दक्षिण + टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

दक्षिणावाट्

या दक्षिणां दिशं वहति सा ।

– ऋ०, ३/६/१

दक्षिणा + ✓वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४) ।

दक्षिणावृतः

या दक्षिणां वृण्वन्ति । – ऋ०, १/१४४/१

(प्र०ब०व०) – दक्षिणा + ✓वृञ् – वरणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

दण्डः

दाम्यन्त्युपशाम्यन्त्यनेन स दण्डः यष्टिभेदो वा । – उ०को०, १/११४

✓दमु – उपशमे + डः प्रत्ययः (जमन्ताड्डः – उ०को०, १/११४) ।

दण्डधरः

दण्डं धारयतीति दण्डधरः राजा ।

– उ०को०, २/२२

दण्ड + ✓धृ – धारणे + अच् प्रत्ययः ।

दद्रुः

दरिद्राति दुर्गतिं करोतीति दद्रुः कुष्ठभेदो वा । – उ०को०, १/९०

✓दरिद्रा – दुर्गतौ + उः प्रत्ययः धातोः 'रि' 'आ' इत्यनयोर्लोपः (दरिद्रातेर्यालोपश्च – उ०को०, १/९०) ।

दधिक्राः

यो धारकान् क्रामति तमश्वम् ।

– ऋ०, ३/२०/१

यो भूम्यादीन् दधीन्धर्त्रीन् पदार्थान् क्रामति तम् । – ऋ०, ३/२०/५

यो धारकैः सह क्रामति । – ऋ०, ४/३८/९

यो दधिभिर्धर्तृभिः क्रम्यते गम्यते सः ।

– ऋ०, ४/३८/१०

पृथिव्यादि धारकाणां क्रमितारं ।

– ऋ०, ७/४४/२

अश्व इव धारकान् क्रामयिता गमयिता।

– ऋ०, ७/४४/५

यो दधीन् धारकान् क्राम्यति स दधिक्रा अश्वः । – यजु०, ९/१४

यो दधीन् पोषकान्धारकान् वा क्राम्यति तस्य । – यजु०, २३/३२

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किन् प्रत्ययः (आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च – अष्टा०, ३/२/१७१), द्वित्वं, आकारलोपत्वञ्चेति > दधि + ✓क्रमु – पादविक्षेपे + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) धातोः आकारादेशः (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

दधिषाय्यः

दधिस्यति समापयतीति दधिषाय्यः घृतम्।
– उ०को०, ३/९७

दधि + ✓षो – अन्तकर्मणि + आय्यः प्रत्ययः (दधिषाय्यः उ०को०, ३/९७)।

दध्यङ्

दधति यैस्ते दधयः सद्गुणास्तानञ्जति प्रापयति वा सः। – ऋ०, १/८०/१६

ये दधीन् वाय्वादीनञ्चन्ति तान्।
– ऋ०, १/८४/१३

दधीन् विद्याधर्मधारकानञ्चति प्राप्नोति सः। – ऋ०, १/११६/१२

दधीन् विद्याधर्मधरानश्चति पूजयति तस्मै।
– ऋ०, १/११७/२२

विद्याधर्मधारकानञ्चति विज्ञापयति तस्य सकाशात्। – ऋ०, १/११९/९

दधीन् धारकानञ्चति। – ऋ०, १/१३९/९

यो धारकान् विदुषोऽञ्चति प्राप्नोति।
– ऋ०, ६/१६/१४

यो दधीन् सुखधारकानग्न्यादिपदार्थानञ्चति सः। – यजु०, ११/३३

दधि + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९)।

दध्याशिरः

दधति पुष्णन्तीति दधयस्ते समन्तात् शीर्यन्ते येषु ते। – ऋ०, १/५/५

ये दध्ना अश्यन्ते ते। – ऋ०, १/१३७/२

ये दधत्यश्नन्ति ते। – ऋ०, ७/३२/४

१- दधि + आङ् + ✓शॄ – हिंसायां + क्विप् प्रत्ययः, धातोः इत्वञ्च (ऋत इद्धतोः – अष्टा०, ७/१/१००) ततः रपरत्वञ्च (उरण्रपरः – अष्टा०, १/१/५१)।

२- दधि + आङ् + ✓अश – भोजने + किरच् प्रत्ययः (अशेर्नित् – उ०को०, १/५२)।

दन्तः

येन दंशति सः। – ऋ०, ६/७५/११

दाम्यत्युपशाम्यति यो येन वा स दन्तः दशनो वा। – उ०को०, ३/८६

✓दमु – उपशमने + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६)।

दभः

दभ्नाति हिनस्ति येन सः। – ऋ०, ५/१९/४

✓दम्भु – दम्भने + कः प्रत्ययः।

दभ्रः

यो दभ्नोति दम्भं करोति स दभ्रः क्षुद्रो जनः समुद्रो वा। – उ०को०, २/१३

✓दम्भु – दम्भने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३)।

दमं

दाम्यन्त्युपशाम्यन्ति दुःखानि यस्मिंस्तस्मिन् परमानन्दे पदे। – ऋ०, १/१/८

दाम्यन्त्युपशाम्यन्ति जना यस्मिन् गृहे संसारे वा तस्मिन्। – ऋ०, १/६१/९

दाम्यन्ति जना यस्मिन् गृहे तस्मिन्।
– ऋ०, २/१/२

यो दमयति तम्। – ऋ०, ६/३/७

दाम्यन्त्युपशाम्यन्ति यस्मिंस्तस्मिन् स्वस्थाने, परमोत्कृष्टे प्राप्तुमर्हे पदे। – यजु०, ३/२३

✓दमु – उपशमने + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१)।

दमथः

दाम्यतीति दमथः दमो वा ।

– उ०को०, ३/११३

✓दमु – उपशमने + अथः प्रत्ययः (शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३) ।

दमुनाः

दाम्यति येन सः । – ऋ०, १/६०/४

दमनशीलः । – ऋ०, ६/१९/३

दाम्यत्युपशमयतीति दमुनाः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ४/२३५

✓दमु – उपशमने + उनसिः प्रत्ययः (दमेरुनसि – उ०को०, ४/२३५) दमूनाः पक्षे (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३७) अनेन सूत्रेण दीर्घः ।

दया (दयालुः)

दयते ददाति जानाति गच्छति रक्षति हिनस्ति यया सा दया, बह्वी दया विद्यते यस्य स दयालुः परमेश्वरः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓दय – दानगतिहिंसारक्षणदानेषु + टाप् (स्त्रियां) प्रत्ययः > दया + आलुच् प्रत्ययः (हृदयादालुजन्यतरस्याम् – अष्टा०वा०, ५/२/१२२, कृपाहृदयादालुच् – हैम०व्या०, ७/२/४२), अथवा निद्रातन्द्राश्रद्धादयाहृदयादालुच् – चान्द्र व्या०, ४/२/१५७) ।

दरत्

दीर्यतेऽसौ दरत् हृदयं कूलं वा ।

– उ०को०, १/१३०

✓दॄ – विदारणे + अदि प्रत्ययः (शॄदॄभसोऽदिः – उ०को०, १/१३०) ।

दरथः

दृणातीति दरथः दिक्षु प्रसरणं गर्त्तो वा।

– उ०को०, ३/११३

✓दॄ – विदारणे + अथः प्रत्ययः (शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३) ।

दरसानः

दृणाति तमो विदारयतीति दरसानः प्रकाशो वा । – उ०को०, २/८६

✓दॄ – विदारणे + असानच् प्रत्ययः बाहुलकात् (छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् – उ०को०, २/८६) ।

दरिद्रः

यो दरिद्राति तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, १६/४७

✓दरिद्रा – दुर्गतौ + अच् प्रत्ययः ।

दर्दरीकं

दृणातीति दर्दरीकं वादित्रं वा ।

– उ०को०, ४/२०

✓दॄ – विदारणे + ईकन् प्रत्ययः अभ्यासस्य द्वित्वं (फर्फरीकादयश्च – उ०को०, ४/२०) ।

दर्दुरः

दृणाति विदारयत्युष्णमिति दर्दुरः मेघो मण्डूको वाद्यभेदः पर्वतभेदो वा ।

– उ०को०, १/४०

✓दॄ – विदारणे + उरच् प्रत्ययः निपातनात्, उरचि 'दॄ' धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुगागमो धातोः टिलोपश्च (मकुरदर्दुरौ – उ०को०, १/४०) ।

दर्द्रूः

दरिद्राति दुर्गतिं करोतीति दर्द्रूः कुष्ठभेदो वा । – उ०को०, १/९०

✓दरिद्रा – दुर्गतौ + ऊः प्रत्ययः, 'इ', 'आ' इत्येतयोर्वर्णयोर्लोपः (दरिद्रातेर्यालोपश्च – उ०को०, १/९०) ।

दर्भः

दृणाति विदारयतीति दर्भः कुशो वा ।

– उ०को०, ३/१५१

√दॄ – विदारणे + भः प्रत्ययः (दृदलिभ्यां भः – उ०को०, ३/१५१)।

दर्वः

दृणाति विदारयति प्राणिन इति दर्वः हिंसको जनो वा। – उ०को०, १/१५५

√दॄ – विदारणे + कृगॄशॄदॄभ्यो वः – उ०को०, ३/१५१।

दर्विः

दृणाति विदारयति येन सः दर्विः परिवेषणपात्रं वा। – उ०को०, ३/८४

दृणाति यया सा दर्विः सूपचालनपात्रं वा। – उ०को०, ४/५३

√दॄ – विदारणे + विन् प्रत्ययः (उल्मुकदर्विहोमिनः- उ०को०, ३/८४)।

दर्शतः

पश्यति येन स दर्शतः चन्द्रः सूर्यो वा।
– उ०को०, ३/११०

√दृशिर् – प्रेक्षणे + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् – उ०को०, ३/११०)।

दलपः

दालयति विदारयतीति दलपः प्रहारो वा।
– उ०को०, ३/१४२

√दल – विदारणे + कपन् प्रत्ययः (उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् – उ०को०, ३/१४२)।

दल्भः

दलते विशीर्णो भवतीति दल्भः ऋषिश्चक्रं वा। – उ०को०, ३/१५१

√दल – विशरणे विदारणे च + भः प्रत्ययः (दृदलिभ्यां भः – उ०को०, ३/१५१)।

दल्मिः

दलति येन विदृणातीति दल्मिः सूर्यकिरण उत्तमायुधं वा। – उ०को०, ४/४७

√दल – विशरणे विदारणे च + मिः प्रत्ययः (दल्मिः – उ०को०, ४/४७)।

दशग्वाः

ये रश्मयो दश दिशो गच्छन्ति।
– ऋ०, १/६२/४

ये दशभिरिन्द्रियैः सिद्धिं गच्छन्ति ते।
– ऋ०, २/३४/१२

(बहुवचनान्त) दश + √ग्वा-गमने + क्विप् प्रत्ययः।

दशन्

दशतीति दशन् संख्याविशेषो वा।
– उ०को०, १/१५६

√दश् – दशने + कनिन् प्रत्ययः बाहुलकात् (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः-उ० को०, १/१५६)।

दशद्युं

दशसु दिक्षु द्योतते तम्। – ऋ०, १/३३/१४

दश + √दिवु – क्रीडाविजिगीषाद्युतिकान्त्यादिषु + क्विप् प्रत्ययः, ऊठादेशश्च (छ्वोः शूडनुनासिके च – अष्टा०, ६/४/१९)।

दशभुजिः

या दशभिरिन्द्रयैर्भुज्यते सा।
– ऋ०, १/५२/११

दश + √भुज – पालनाभ्यवहारयोः + इन् प्रत्ययः बाहुलकात् (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८)।

दशस्य

दाशति ददति येन तद्दशस्तदात्मानमिच्छ।
– ऋ०, ६/११/१३

√दाशृ – दाने + असुन् प्रत्ययः छान्दसः ह्रस्वत्वे-दशस्। ततः आचारे क्यच् प्रत्ययः।

दशेरः

दशति दंष्ट्राभ्यामिति दशेरः हिंसको जीवो

वा । – उ०को०, १/५८

✓दंश – दंशने + एरक् प्रत्ययः (पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् – उ०को०, १/५८) ।

दस्रः

दस्यति रोगानुपक्षयतीति दस्रः वैद्यश्चोरो वा । – उ०को०, २/१३

✓दसु – उपक्षये + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

दस्मः

दस्यत्युपक्षयति दुःखयति वा स दस्मः यजमानो वा । – उ०को०, १/१४५

✓दसु – उपक्षये + मक् प्रत्ययः (इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५) ।

दस्युः

दस्यति नाशयति परपदार्थानिति दस्युः तस्करो वा । – उ०को०, ३/२०

✓दसु – उपक्षये + युच् प्रत्ययः (यजिमनिशुन्धिदशिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०) ।

दस्युघ्ना

या दस्यून्हन्ति सा । – ऋ०, ४/१६/१०

दस्यु +✓हन् – हिंसागत्योः + क प्रत्ययः (घञर्थे क विधानं स्थास्ना पाव्यधिहनियुध्यर्थम् – अष्टा०वा०, ३/३/५८) उपधालोपः (गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि – अष्टा०, ६/४/९८) कुत्वञ्च (होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु–अष्टा०, ७/३/५४) स्त्रियां टाप् च।

दस्युहा

दुष्टानां चौराणां हन्ता ।

– ऋ०, १/१००/१२

दस्यु + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

दंष्ट्रा

दशति यया स दंष्ट्रा दन्तो वा इत्यादि ।

– उ०को०, ४/१५९

✓दशि – दंशनदर्शनयोः + ष्ट्रन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् – उ०को०, ४/१५९) ।

दंसः

दंसयति भाषयत्यनया क्रियया सा ।

– ऋ०, १/२९/२

दंसः कर्म आचष्टे दंसयत्यनया सा दंसना।

– ऋ०, १/३०/१६

दंसयन्ति पश्यन्ति विद्याः सुखानि च येन कर्मणा तत् । – ऋ०, १/६२/६

✓दसि – दर्शनदंशनयोः + असुन् प्रत्ययः नुमागमश्च।

दह्रः

दहति भस्मीकरोतीति दह्रः दावाग्निर्वा ।

– उ०को०, २/१३

✓दह् – भस्मीकरणे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

दाकः

ददातीति दाकः यजमानो वा ।

– उ०को०, ३/४०

✓डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः (कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः – उ०को०, ३/४०) ।

दातिवारः

यो दातिं दानं वृणोति सः। – ऋ०, १/१६७/८

ये दातिं लवनं छेदनं वृण्वन्ति ।

– ऋ०, ३/५१/९

यो दातिं दानं वृणेति तम् ।

– ऋ०, ५/५८/२

√डुदाञ् – दाने अथवा √दाप् – लवने + क्तिन् प्रत्ययः > दाति + √वृञ् – वरणे + अण् प्रत्ययः ।

दात्रं

दाति लुनाति तत् दात्रं धान्यादिछेदनसाधनं वा । – उ०को०, ४/१७०

√दाप् – लवने + त्रन् प्रत्ययः (दादिभ्यश्छन्दसि – उ०को०, ४/१७०) ।

दात्वः

यो ददाति यत्र वा स दात्वः यज्ञकर्म वा।

– उ०को०, ४/१०४

√डुदाञ् – दाने + त्वन् प्रत्ययः (जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्लण्क्निन्शक्स्यढडटोटचः – उ०को०, ४/१०४) ।

दानं

दीयते येन तस्मिन् । – ऋ०, २/१३/७

यद्दीयते तत् । – ऋ०, ७/१८/२२

दीयमानम् । – यजु०, ३/३४

√डुदाञ् – दाने + ल्युट् प्रत्ययः ।

दानुः

ददाति या सा । - ऋ०, १/३२/९

ददातीति दानुः, दानशीलो बुद्ध्यादिविचक्षणो वा । उ० को० ३/३२

√डुदाञ् – दाने + नुः प्रत्ययः (दाभाभ्यां नुः – उ०को०, ३/३२) ।

दामन्

यः सुखानि ददाति तस्मिन् गृहाश्रमे ।

– ऋ०, १/५६/५

यो ददाति तम् । – यजु०, ३३/५४

ददातीति दाम स्रग्वा । – उ०को०, ४/१४५

√डुदाञ् – दाने + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) ।

दारु

दीर्यते भिद्यते इति दारु काष्ठं वा ।

– उ०को०, १/३

√दॄ – विदारणे + ञुण् प्रत्ययः (दॄसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् – उ०को०, १/३) ।

दारूणं

दारयति यत् येन वा तत् दारूणं भीषणं वा । – उ०को०, ३/५३

√दॄ – विदारणे + उनन् प्रत्ययः (कृवृदारिभ्य उनन् – उ०को०, ३/५३) ।

दार्व्याहारं

यो दारूणि काष्ठान्याहरति तम् ।

– यजु०, ३०/१२

दारु + आङ् + √हृञ् – हरणे + अण् प्रत्ययः ।

दाशः

दाशत्यस्मै तम् । – यजु०, ३०/१६

दशति मत्स्यादिकमिति दाशः धीवरः ।

– उ०को०, ५/११

१- √दाशृ – दाने + अच् प्रत्ययः।

२- √दंश – दंशने + टन् प्रत्ययः नकारस्य आत्वञ्च (दंशेश्च – उ०को०, ५/११) ।

दाशराज्ञे

यो दाशति सुखं ददाति राजा तस्मै ।

– ऋ०, ७/३३/३

(च०ए०व०) – दाश + √राजृ – दीप्तौ + कनिन् प्रत्ययः (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः – उ०को०, १/१५६) ।

दासः

दंसयति दशति पश्यति वा स दृप्रः, दासः सेवकः शूद्रो वा । – उ०को०, ५/१०

√दंसि – दर्शनदंशनयोः + टः प्रत्ययः धातोः

नकारस्याकारादेशश्च (दंसेष्टटनौ न आ च – उ०को०, ५/१०) ।

दासपत्नीः

ये दस्यत्युपक्षिणवन्ति शत्रून् ते दासास्तेषां पत्निरिव वर्तमानाः किरणाः ।

– ऋ०, ३/१२/१६

दास + ✓पत्लृ – गतौ + ङीप् प्रत्ययः नुमागमत्वात् पत्नी अथवा पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः (पत्युर्नो यज्ञसंयोगे – अष्टा०, ४/१/३३)।

दासवेशाय

दासाः सेवकाः विशन्ति यस्मिँस्तस्मै ।

– ऋ०, २/१३/८

(च०ए०व०) – दास + ✓विश – प्रवेशने + घञ् प्रत्ययः ।

दिक्

ये दिशन्त्युत्स्रजन्ति सदाचारं तानाप्तान् ।

– ऋ०, १/३१/१४

दिशन्ति यया सा दिक् तद्वत् । – यजु०, १५/१२

✓दिश – अतिसर्जने + क्विन् प्रत्ययः निपातनात् (ऋत्विग्दधृग्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) ।

दित्यवाट्

दितिभिः खण्डनैर्निर्वृत्तान् यवादीन् वहति।

– यजु०, १४/१०

दितौ खण्डितायां क्रियायां भवा दित्यास्तान् यो वहति पृथक् करोति सः।

– यजु०, १८/२६

दितये हितं वहति । – यजु०, २१/१३

दितौ खण्डने भवा दित्या न दित्या अदित्यास्तान् ये वहन्ति प्रापयन्ति ते दित्यवाहः । – यजु०, २४/१२

यो दित्यान् खण्डितान् वहति गमयति तम् । – यजु०, २८/२५

✓दो – अवखण्डने + यत् प्रत्ययः > दित्य + ✓वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६५) ।

दिधिषूः

दिधिं धैर्यमिन्द्रियदौर्बल्यात् स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूर्वा । – उ०को०, १/९३

दिधि+ ✓षोऽन्तःकर्मणि + कूः प्रत्ययः निपातनात् (अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः – उ०को०, १/९३) ।

दिनं

अन्धकारं द्यत्यवखण्डयतीति दिनं दिवसं वा । – उ०को०, २/४९

✓दो – अवखण्डने + इनच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) ।

दिवसं

दिव्यति प्रकाशते सूर्यो यत्र तद् दिवसं दिवसः वा । – उ०को०, ३/१२१

✓दिवु – क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युत्यादिषु + असच् प्रत्ययः (दिवः कित् – उ०को०, ३/१२१) ।

दिवा

दीव्यन्ति यस्मिन् सः दिवा दिवसो वा ।

– उ०को०, १/१५६

दिव्यति दिवा दिनं वा । – उ०को०, ४/१७५

✓दिवु – क्रीडाविजिगीषादिषु +आ प्रत्ययः (आः समिण्निकषिभ्याम् – उ०को०४/१७५) ।

दिवि

द्योतनात्मके ब्रह्मणि सूर्यादिप्रकाशे वा ।

– ऋ०, १/६/१

द्योतनात्मके सूर्य प्रकाशयुक्तेऽन्तरिक्ष इव

न्यायप्रकाशे । – ऋ०, १/५१/१२

द्योतनात्मके व्यवहारे । – यजु०, ८/३

(स०ए०व०) – ✓दिवु – क्रीडाविजिगीषादिषु + क्विप् प्रत्ययः ।

दिविस्पृशः

दिवि स्पृशति येन तम् । – ऋ०, ४/४६/४

यो दिवि प्रकाशे स्पृशति तेन । – ऋ०, ५/११/१

ये दिवि स्पृशन्ति । – ऋ०, ७/१६/३

दिवि प्रकाशे स्पृशति येन तेन । – यजु०, १५/२७

दिवि (स.ए.व.) + ✓स्पृश - संस्पर्शने + क्विप् प्रत्ययः।

दीदिवः

यो दीव्यति शुभैर्गुणैर्द्रव्याणि प्रकाशयति सः । – ऋ०, १/१२/५

स्वसामर्थ्येन देदीप्यमान दीप्तिमान् वा । – ऋ०, १/१२/१०

ये दीदयन्ति ते दीदयः प्रकाशास्ते बहवो विद्यन्ते यस्मिन् तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, १५/४८

दीव्यतीति दीदिविः सुखमन्नं वा । – उ०को०, ४/५५

✓दिवु – क्रीडाविजिगीषादिषु + क्विन् प्रत्ययः, द्वित्वं अभ्यासस्य दीर्घत्वञ्च (दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य – उ०को०, ४/५५) ।

दीनः

दीयते क्षीणोभवतीति दीनः दुःखी वा । – उ०को०, ३/२

✓दीङ् – क्षये + नक् प्रत्ययः (इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् – उ०को०, ३/२) ।

दीनारः

दीयते क्षयति येन वा स दीनारः सुवर्णाभरणं वा । – उ०को०, ३/१४०

✓दीङ् – क्षये + आरन् प्रत्ययः नुडागमश्च (दीङो नुट च – उ०को०, ३/१४०) ।

दीर्घश्रुत्

यो दीर्घेण शृणोति सोऽतिशयितस्तम् । – ऋ०, ५/३८/२

यो दीर्घं कालं शृणोति । – ऋ०, ७/१६/८

✓द्राघृ – आयामे + अच् प्रत्ययः, 'द्रा' स्थाने दीरादेशः > दीर्घ + ✓श्रु – श्रवणे + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्चेति (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

दुकूलं

दुनोत्युपतापयतीति दुकूलं स्त्रिया अधोवस्त्रम् । – उ०को०, ४/९०

✓टुदु – उपतापे + ऊलः प्रत्ययः धातोः कुगागमः (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०)।

दुधिता

दुर्हितानि दूरे सन्ति सुखकारकाणि । – ऋ०, २/१६/४

दु < दुर् + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्त प्रत्ययः, हिरादेशः (दधातेर्हिः – अष्टा०, ७/४/४२), हकारस्य धकारः, स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

दुध्रकृतः

ये दुध्राणि धारकाणि बलादीनि कुर्वन्ति ते । – ऋ०, १/६४/११

(प्र०ब०व०) दु < दुर् + ✓धृञ् – धारणे + कः प्रत्ययः अथवा ✓दुह –प्रपूरणे + रक् प्रत्यय(स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) हकारस्य धकारत्वात् > दुध्रः + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

दुरः

दूर्वन्ति सर्वाणि दुःखानि यैस्तान् विद्याप्रवेशस्थान् द्वारान् । – ऋ०, १/७२/८

✓दुर्वी – हिंसार्थे + क्विप् प्रत्ययः वकारलोपश्च (राल्लोपः – अष्टा०, ६/४/२१) ।

दुरोणसत्

यो दुर्गान् दुःखेन गन्तुं योग्यान् हन्ति ।

– ऋ०, ४/१८/२

यो दुरोणे गृहे सीदति । – ऋ०, ४/४०/५

यो दुरोणे गृहे सीदति सः ।

– यजु०, १०/२४

यो दुरोणे सर्वर्त्तुसुखप्रापके गृहे सीदति सः । – यजु०, १२/१४

दुरोण + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

दुर्गहाणि

यानि दुर्गाणि दुःखेन गन्तुं योग्यानि घ्नन्ति तानि धर्म्याणि कर्माणि। – ऋ०, ६/२२/७

(प्र०ब०व०) – दुर् + ✓गम्लृ – गतौ + डः प्रत्ययः > दुर्ग + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

दुर्गा

दुःखेन गन्तुं योग्यानि स्थानानि ।

– ऋ०, १/९९/१

येषु दुःखेन गन्तुं योग्यानि दुर्गाणि तानि।

– ऋ०, १/४१/३

दुर् + ✓गम्लृ – गतौ + डः प्रत्ययः (सुदुरोरधिकरणे – अष्टा०वा०, ३/२/४८) ।

दुर्वर्त्तुः

यो दुःखेन वर्त्तते तस्य । – ऋ०, ४/३८/८

(ष०ए०व०) – दुर् + ✓वृतु – वर्तने + तुः प्रत्ययः।

दुष्कृतं

यो दुष्टं कर्म करोति तम् ।

– ऋ०, ६/१६/३२

दुस् + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्चेति ।

दुष्टरं

शत्रुभिर्दुःखेन तरितुमुल्लङ्घयितुं योग्यं ।

– ऋ०, ३/३६/१०

दुःखेन तरितुं योग्यम् । – ऋ०, ५/३८/२

दुस् + ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अप् प्रत्ययः ।

दुष्ठुः

निन्दितस्तिष्ठतीति दुष्ठुः अविनीतः ।

– उ०को०, १/२५

दुस् + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कुः प्रत्ययः (अपदुःसुषुस्थः – उ०को०, १/२५) ।

दुहिता

दुहिता दूरे हिता पुत्री वा । – ऋ०, १/९२/५

दूरे हितायाः कन्यायाः । – ऋ०, ३/३१/१

दोग्धि कार्याणि प्रपूरयतीति दुहिता पुत्री वा । – उ०को०, २/९५

✓दुह – प्रपूरणे + तृच् प्रत्ययः निपातनात् (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५) इडागमश्चेति ।

दूतः

यो दावयति देशान्तरं पदार्थान् गमयत्युपतापयति वा तम् । – ऋ०, १/१२/१

दवति प्रापयति सुखज्ञाने येन तम् ।

– ऋ०, १/१२/८

यो दूनोत्युपतापयति सर्वान् पदार्थानितस्ततो भ्रमणेन दुष्टान् वा तम् । – ऋ०, १/३६/३

यो दुनोत्युपतप्य भिनत्ति दुष्टान् शत्रून् सः । – ऋ०, १/३६/५

यो दुनोति पदार्थान् देशान्तरं प्रापयति तम् । – ऋ०, १/४४/३

यो दुनोति शत्रून् भेत्तुं जानाति सः ।

– ऋ०, १/४४/९

यो दुनोति तम् । – ऋ०, १/१६१/३

यो दुनोति परितापयति शत्रुस्वान्तानि सः।

– ऋ०, १/१८८/१

यो दुनोति दुष्टाँस्तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, २/६/६

यो दुनोति परितापयति सः ।

– ऋ०, ३/५/२

यो दुनोति दुष्टान्परितापयति सः ।

– ऋ०, ४/१/८

यो दुनोति शत्रूँस्तम् । – ऋ०, ५/३/८

यो दुनोति समाचारं दूरं गमयत्यागमयति।

– ऋ०, ५/२६/६

यो दुनोति परितापयति सः ।

– ऋ०, ६/८/४

यो दुःखानि दुनोति दूरीकरोति तम् ।

– ऋ०, ६/१५/८

यो दोषान् दुनोति दूरीकरोति धर्म्मार्थ-मोक्षान् प्रापयति वा । – ऋ०, ६/१५/९

यो दुनोति तापयति दुष्टान्सः ।

– यजु०, २९/२५

दवति गच्छति दुनोत्युपतपति वा स दूतः।

– उ०को०, ३/९०

✓दु – गतौ उपतापे च + क्तः प्रत्ययःदीर्घत्वञ्च (दुवनिभ्यां दीर्घश्च – उ०को०, ३/९०) ।

दूतिः

दूयते परितापयतीति दूतिः दूती वा ।

– उ०को०, ४/१८०

✓दु – गतौ उपतापे च + तिः प्रत्ययः बाहुलकात् (वसेस्तिः – उ०को०, ४/१८०) ।

दूरं

दुःखेनेयते प्राप्यते तद् दूरं विप्रकृष्टं वा।

– उ०को०, २/२०

दुर् + ✓इण् – गतौ + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिव-ञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजि-नीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिद-म्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३), धातोः लोपश्च (दुरीणो लोपश्च – उ०को०, २/२०), रेफ लोपः (रोरि: – अष्टा०, ८/३/१४) पूर्वस्य दीर्घश्च (ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः – अष्टा०, ६/३/१११) ।

दूर-आदिशं

दूरे य आदिश्यते तम् । – ऋ०, १/१३९/१०

दूरे + आ + ✓दिश – अतिसर्जने + कः प्रत्ययः ।

दूरङ्गमं

यद्दूरं गच्छति गमयति वाऽनेकपदार्थान् गृह्णाति तत् । – यजु०, ३४/१

दूरं + ✓गम्लृ – गतौ + खच् प्रत्ययः (गमश्च – अष्टा०, ३/२/४७) ।

दूरेदृश्

ये दूरे दृश्यन्ते पश्यन्ति वा ।

– ऋ०, ५/५९/२

यो दूरे स्थितान् दर्शयति तस्मै ।

– यजु०, ४/३५

दूर + ✓दृशिर् – प्रेक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

दूषिका

दूषायतीति दूषिका नेत्रमलं वा ।

– उ०को०, ४/१६

✓दुष – वैकृत्ये + ईकन् प्रत्ययः (कषिदूषिभ्यामीकन् – उ०को०, ४/१६) ।

दृतिः

यो दृणाति तं दृतिरिव जलेन पूर्णम् ।

– ऋ०, ५/८३/७

दीर्यतेऽसौ दृतिः चर्ममयं पात्रं वा ।

– उ०को०, ४/१८४

✓दृ॰ – विदारणे + तिः प्रत्ययः धातोः ह्रस्वश्च (दृणातेर्ह्रस्वः – उ०को०, ४/१८४) ।

दृप्रः

दृप्यति हृष्यति मुह्यति वा दृप्रः बलवान् वा । – उ०को०, २/१३

✓दृप – हर्षमोदनयोः + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चि-वञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृ-त्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहि-दसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

दृम्फूः

दृम्फत्युत्कृष्टं क्लेशं ददातीति दृम्फूः सर्पजातिर्वा । – उ०को०, १/९३

✓दृम्फ – उत्क्लेशे + कूः प्रत्ययः निपातनात् (अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः – उ०को०, १/९३) ।

दृवा

यः शत्रून् दृणाति । – यजु०, १०/८

✓दृ – विदारणे + क्वनिप् प्रत्ययः ।

दृशानः

पश्यतीति दृशानः सूर्यो वा ।

– उ०को०, २/९०

✓दृशिर् – प्रेक्षणे + आनच् प्रत्ययः (युधिबुधिदृशः किच्च – उ०को०, २/९०) ।

दृशुः

दृशि इति पाठान्तरे दृशुः दर्शकः ।

– उ०को०, १/२३

✓दृशिर् – प्रेक्षणे + कुः प्रत्ययः (पृ॰भिदिव्य-धिगृधिधृषिहृषिभ्यः – उ०को० १/२३) ।

दृषत्

दीर्यतेऽसौ दृषत् पाषाणो वा ।

– उ०को०, १/१३१

✓दृ॰ – विदारणे + अदि प्रत्ययः धातोः ह्रस्वः षुगागमश्चेति (दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च – उ०को० १/१३१) ।

देव

दातारं हर्षकरं विजेतारं द्योतकं वा ।

– ऋ०, १/१/१

सर्वेषां सुखानां दाता सर्वविद्या द्योतकः।

– यजु०, १/१

दिव्यसुखगुणानां दातः । – यजु०, २/१२

यो दीव्यति क्रीडति स देवः ।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

✓दिवु – क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदम-दस्वप्नकान्तिगतिषु + अच् प्रत्ययः ।

देवकामः

यो देवान् कामयते सः ।

– ऋ०, २/३/९, ३/४/९

यो देवान् विदुषः कामयते सः ।

– ऋ०, ४/२५/१

यो देवान् विदुषः कामयते तम् ।

– यजु०, २९/९

देव + ✓कमु – कान्तौ + अण् प्रत्ययः ।

देवगोपाः

यो देवान् विदुषः गोपयति ।

– ऋ०, ६/६८/७

देव + ✓गुपू – रक्षणे + अण् प्रत्ययः ।

देवजामिः

यो देवैस्सह जमति सः । – ऋ०, ७/२३/२

देव + √जमु – अदने + इञ् प्रत्ययः बाहुलकात् (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५) ।

देवटः

देवते व्यवहरतीति देवटः शिल्पी वा ।

– उ०को०, ४/८१

देव + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

देवनिदः

ये देवान्निन्दन्ति तान् । – ऋ०, १/१५२/२

ये देवान् विदुषो दिव्यगुणान्वा निन्दन्ति तान् । – ऋ०, २/२३/८

ये देवान्विदुषो निन्दन्ति तान् ।

– ऋ०, ६/६१/३

(द्वि०ब०व०) – देव + √निदि – कुत्सायां + क्विप् प्रत्ययः ।

देवपानं

देवाः पिबन्ति येन तत् । – ऋ०, ४/३५/५

देव + √पा – पाने + ल्युट् प्रत्ययः ।

देवयजनं

देवा यजन्ति यस्मिन् तस्मात् ।– यजु०, १/२६

देवैर्यदिज्यते येन वा देवानां यजतं देव यजनं तत् । – यजु०, १/३१

देवा विद्वांसो यजन्ति यस्मिन् तस्मिन् ।

– यजु०, ३७/३

देवयजनं >देव + √यज – देवपूजासङ्गतिकरणसादानेषु + ल्युट् प्रत्ययः (करणाधिकरणयोश्च – अष्टा०, ३/३/११७) ।

देवयजनि

देवा यजन्ति यस्यां तस्याम् ।

– यजु०, १/२५, ३/५

देव + √यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + अनिः प्रत्ययः बाहुलकात् (अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) ।

देवयजं

देवान् विदुषो दिव्यगुणान् यजति संगतान् करोति येन यज्ञेन स देवयट् तम् ।

– यजु०, १/१७

(द्वि०ए०व०) – देव + √यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + विच् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते – अष्टा०, ३/२/७५) ।

देवया

ये देवान् दिव्यान् गुणान् यान्ति ते ।

– ऋ०, १/१६८/१

देवान् दिव्यगुणान् विदुषो वा याति प्राप्नोति येन सः । – ऋ०, १/१७७/४

या देवान् विदुषो यान्ति । – ऋ०, ५/७६/१

ये देवान् दिव्यगुणान् विदुषो यान्ति ।

– ऋ०, ५/७७/२

देवान् विदुषो दिव्यगुणान् वा यौति प्राप्नोति प्रापयतीति वा तम् ।

– यजु०, १/१२

देवा विद्वांसो यान्ति यैर्धर्मै । – यजु०, १/१८

देवा विद्वांसो यान्ति तेषु तैः ।

– यजु०, ११/११

देवा विद्वांसो यान्ति गच्छन्ति येषु तान् ।

– यजु०, २९/२

देव + √या – प्रापणे + क्विप् प्रत्ययः ।

देवयुः

देवान् विदूषो याति स देवयुः धार्मिकः ।

– उ०को०, १/३७

देव + √या – प्रापणे + कुः प्रत्ययः (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७)।

देवरः

दीव्यति क्रीडादिकं करोतीति देवरः विधवाया द्वितीयः पतिः, पत्युः कनिष्ठभ्राता। – उ०को०, ३/१३२

√दिवु – क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमस्वप्नकान्तिगतिषु + अरः प्रत्ययः (अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् – उ०को० ३/१३२)।

देवलः

दीव्यत्यधर्मिणो विजिगीषतीति देवलः धार्मिकः। – उ०को०, १/१०६

देव+कल प्रत्ययः (वृषादिभ्यश्चित्–उ०को०, १/१०६)।

देववाताः

ये देवैर्विद्वद्भिः सह वान्ति।– ऋ०, ३/२०/२

(प्र०ब०व०) – देव + √वा – गतिगन्धनयोः + क्तः प्रत्ययः।

देववीतमः

यो देवान् दिव्यान् गुणान् विदुषो वेति व्याप्नोति सोऽतिशयितः। – यजु०, ३८/१७

देव + √वी – गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु + क्विप् प्रत्ययः + अतिशायने तमप् प्रत्ययश्च।

देववीतये

देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा वीतिर्ज्ञानं प्रापणं प्रजनं व्याप्तिः प्रकाशः, अन्येभ्यः उपदेशनं विविधभोगो वा यस्यां तस्यै। – यजु०, १/१५

(च०ए०व०) – देव + √वी – गतिव्याप्ति प्रजनकान्त्यसनखादनेषु + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

देवव्यचाः

यो देवान् पृथिव्यादीन् व्यचति व्याप्नोति सः। – ऋ०, ३/४/४

देव + √व्यच् – व्याजीकरणे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

देवश्रवः

यो देवेभ्यो विद्वद्भ्यः शृणोति तत्सम्बुद्धौ। – ऋ०, ३/२३/३

देवान् यः शृणोति सः। – ऋ०, ३/२३/२

देव + √श्रु – श्रवणे + असुन् प्रत्ययः।

देवश्रीः

श्रीयते या सा श्रीर्देवेषु विद्यते यस्य सः। – यजु०, १७/५६

देव + √श्रिञ् – सेवायां + क्विप् प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्च (क्विप् वाचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च – उ०को०, २/५८)।

देवश्रुतः

या देवान् शृण्वन्ति ताः। – यजु०, ६/३०

यो देवान् विदुषः शृणोति सः। – यजु०, ३७/१८

देव + √श्रु – श्रवणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च।

देवहूः

देवान् विदुष आह्वयति सः। – यजु०, १७/६२

देव + √ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + क्विप् प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च।

देवहूतमान्

ये देवैः विद्वद्भिर्हूयन्ते स्तुवन्ते तेऽतिराचितास्तान्। – यजु०, ३३/४

(द्वि०ब०व०)– देव + √ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + क्विप् प्रत्ययः सम्प्रसारणं, अतिशायने तमप् प्रत्ययः।

देवहूतिः

देवा विद्वांस आह्वयन्ति यया सा ।

– ऋ०, ६/६५/५

देव + ✓ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + क्विप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

देवाः

दिव्यगुणयुक्ताः । – यजु०, १/१२

दीव्यन्ति प्रकाशन्ते सत्कर्मानुष्ठानेन ये तेभ्यो धर्म्मिष्ठेभ्यो विद्वद्भ्यः ।

– यजु०, ६/११

दिव्यसुखप्रदाः । – यजु०, १५/१३

दीव्यति क्रीडादिकं करोतीति देवा पत्युः कनीयान् भ्राता वा । – उ०को०, २/९९

देव + ऋ प्रत्ययः (दिवे ऋ – उ०को०, २/९९)।

देवाच्या

या देवानञ्चति तया । – ऋ०, १/१२७/१

(तृ०ए०व०) – देव + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः, न लोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४), अकार लोपः (अचः अष्टा०, ६/४/१३८), पूर्वपदस्य दीर्घश्चेति (चौ – अष्टा०, ६/३/१३८) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययश्चेति।

देवावी

यो देवानवति सः । – ऋ०, ३/२९/८

ये दीव्यन्ति विद्यादि गुणैः प्रकाशन्ते तत्संबुद्धौ । – यजु०, ४/५

यो देवानवति स देवावीस्तम् ।– यजु०, ७/२३

देवान् दिव्यान् विदुषो गुणान् वाऽवन्ति येन स देवावीस्तम् । – यजु०, १२/८

देव + ✓अव – रक्षणगत्यादिषु + ईः प्रत्ययः (अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः – उ०को०, ३/१५८) ।

देविलः

देवते प्रकाशयति धर्ममिति देविलः धार्मिको वा । – उ०को०, १/५६

✓दिवु – क्रीडाविजिगीषादिषु + इलच् प्रत्ययः (गुपादिभ्यः कित् – उ०को०, १/५६) ।

देष्णुः

ददातीति देष्णुः दानशीलो वा ।

– उ०को०, ३/१६

✓डुदाञ् – दाने + इष्णुच् प्रत्ययः (गादाभ्यामिष्णुच् – उ०को०, ३/१६) ।

दो

दाम्यत्युपशाम्यति यो येन वा स दोः दोषौ, दोषः, बाहूर्वा । – उ०को०, २/६९

✓दमु – उपशये + डोसिः प्रत्ययः (दमेर्डोसिः – उ०को०, २/६९) ।

दोषा

दुष्यतीति दोषा रात्रिर्वा ।– उ०को०, ४/१७५

✓दुष – वैकृत्ये + आः प्रत्ययः बाहुलकात् (आः समिणुनिकषिभ्याम् – उ०को०, ४/१७५) ।

द्रप्साः

दृप्यन्ति संहृष्यन्ते बलानि सैन्यानि वा यैस्ते।

– ऋ०, १/१४/४

✓दृप – हर्षमोहनयोः + सः प्रत्ययः (वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) ।

द्रवरः

यो द्रवे रमते द्रवान् ददाति वा ।

– ऋ०, ४/४०/२

✓द्रु – गतौ + वन् प्रत्ययः निपातनात् (सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३) > द्रव + ✓रमु – क्रीडायां, ✓रा – दाने वा + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) ।

द्रविणं

द्रवन्ति भूतानि यस्मिन् तद्धनम् ।

– यजु०, ८/१७

द्रवति गच्छति द्रयते प्राप्यते वा तद् द्रविणं सुवर्णं पराक्रमो वा । – उ०को०, २/५०

✓द्रु – गतौ + इनन् प्रत्ययः (द्रुदक्षिभ्यामिनन् – उ०को०, २/५१) गुण अवादेशश्चेति ।

द्रविणोदः

द्रविणांसि विद्याबलराज्यधनानि ददातीति स परमेश्वरो भौतिको वा ।

– यजु०, १/१५/७

विद्यादेर्धनस्य दाता तत्संबुद्धौ ।

– ऋ०, १/१५/१०

यो द्रविणांसि ददाति सः । – ऋ०, १/९६/८

यो द्रविणं ददाति सः । – ऋ०, २/३६/४

यो द्रविणो ददाति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, २/३७/१

ये द्रविणं बलं ददति ते । – यजु०, १२/२

ददातीति दाः, द्रविणस्यात्मशुद्धिकरस्य यो द्रविणो धनं यशो वा ददाति सः ।

– यजु०, २६/२२

द्रविणस् + ✓डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३), पूर्वपदस्य छान्दस सुगागमश्चेति (सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः - (अष्टा०वा० ७/१/५१)

द्रुः

यं द्रवन्ति कार्यार्थं प्राणिनः आप्नुवन्तीति स द्रुः वृक्षः शाखा वा। – उ०को०, १/३५

✓द्रु – गतौ + कु प्रत्ययः बाहुलकात् (शते च – उ०को०, १/३५) ।

द्रुपदेषु

द्रूणां वृक्षादीनां पदानि फलादि प्राप्तिनिमित्तानि येषु तेषु । – ऋ०, १/२४/१३

(स०ब०व०) – ✓दृ॰ – विदारणे + कुः प्रत्ययः (शते च – उ०को०, १/३५) > द्रु + ✓पद – गतौ + कः प्रत्ययः घञर्थे क विधानम् ।

द्रुमः

द्रुवः शाखा अस्मिन् सन्तीति द्रुमः वृक्षः।

– उ०को०, १/३५

✓द्रु – गतौ + मः प्रत्ययः (द्युद्रुभ्यां मः – अष्टा०, ५/२/१०८) ।

द्रुषद्वा

यो द्रुषद्द्रवीभूतादिषु पदार्थेषु सीदति ।

– ऋ०, ६/३/५

द्रु + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + वनिप् प्रत्ययः ।

द्रुहन्तरः

द्रुहं तरति येन सः । – ऋ०, १/१२७/३

✓द्रुह – जिघांसायां + क्विप् प्रत्ययः + ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अप् प्रत्ययः ।

द्रुहिणः

द्रुह्यति जिघांसतीति द्रुहिणः ब्रह्मा वा ।

– उ०को०, २/४९

✓द्रुह – जिघांसायां + इनच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) ।

द्रापिः

यो द्रः कुत्साया गतेः पाति रक्षति तत्संबुद्धौ। – यजु०, १६/४७

✓द्रा – कुत्सायांगतौ + क्विप् प्रत्ययः > द्रा + ✓पा – रक्षणे + इन् प्रत्ययः ।

द्रुह्युः

यो द्रोग्धि तम् । – ऋ०, ७/१८/१२

ये दुष्टानधार्मिकान् द्रुह्यन्ति जिघांसन्ति ।

– ऋ०, ७/१८/१४

(प्र०ब०व०) – √द्रुह – जिघांसायां + क्युः प्रत्ययः (छन्दसि परेच्छायां – अष्टा०, ३/१/८) > द्रुह्य + उ प्रत्ययः (क्याच्छन्दसि – अष्टा०, ३/२/१७०)।

द्रूः

द्रूयते प्राप्यते दुःखमनया सा द्रूः हिरण्यं वा। – उ०को०, २/५७

√द्रु – गतौ + क्विप् प्रत्ययः दीर्घश्चेति (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च – उ०को०, २/५७)।

द्रोणः

द्रवन्ति येन विमानादियानेन तत्।

– ऋ०, ६/४४/२०

द्रवति गच्छतीति द्रोणः कृष्णकाको मानविशेषोऽर्जुनगुरुर्वा। – उ०को०, ३/१०

√द्रु – गतौ + नः प्रत्ययः, (कृवृजृसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो नित् – उ०को०, ३/१०)।

द्रोणिः

द्रवन्ति गच्छन्ति यत्र स द्रोणिः सेचनी देशविशेषो वा। – उ०को०, ४/५१

√द्रु – गतौ + निः प्रत्ययः (वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१)।

द्युक्षं

दिवि प्रकाशे क्षियन्ति निवासयन्ति ते।

– ऋ०, ३/४०/५

द्यौर्नीतिः प्रकाशः क्षियति निवसति यस्मिंस्तत्। – यजु०, ३/३१

द्यु + √क्षि – निवासगत्योः + डः प्रत्ययः।

द्युतद्यामा

द्युतद्दीप्यमानमग्निं यान्ति तम्।

– यजु०, ३३/५५

√द्युत् – दीप्तौ + शतृ प्रत्ययः द्युतत् + √या प्रापणे + मनिन् प्रत्ययः।

द्युतं

कारणस्थां दीप्तिम्। – यजु०, ३/१६

√द्युत – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः।

द्युम्नासाहं

द्युम्नानि धनानि सहन्ते येन। – ऋ०, १/१२१/८

√द्युत – दीप्तौ + नक् प्रत्ययः धातोर्मकारश्चान्तादेशः > द्युम्न + √षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३)।

द्युवा

द्यौत्यभिगच्छतीति द्युवा सूर्यो वा।

– उ०को०, १/१५६

√द्यु – अभिगमने + कनिन् प्रत्ययः (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः – उ०को० १/१५६)।

द्योतनः

द्योततेऽसौ द्योतनः प्रदीपो वा।

– उ०को०, २/७८

√द्युत – दीप्तौ + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८)।

द्यौः

द्योतन्ते लोका अस्यां वा यया द्योतते सा द्यौः अन्तरिक्षो वा। – उ०को०, २/६७

√द्युत – दीप्तौ + डौः प्रत्ययः बाहुलकात् (गमेर्डोः – उ०को०, २/६७)।

द्यौत्रं

दीव्यति द्योतते प्रकाशते तद् द्यौत्रम्।

– उ०को०, ४/१६१

√दिवु – क्रीडाविजिगीषादिषु + ष्ट्रन प्रत्ययः, धातोः द्युत् च (दिवेर्द्युच्च – उ०को०, ४/१६१)।

द्वरः

यो द्वरत्यावृणोति। – ऋ०, १/५२/३

√द्वृ – संहारे, आवरणे च + अच् प्रत्ययः।

द्वाः

द्वारयति संवृणोति यया सा द्वाः द्वारौ ।

– उ०को०, २/५७

✓द्वृ – संहारे आवरणे च + क्विप् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः दीर्घश्चेति ।

द्विबर्हाः

या द्वाभ्यां रात्रिदिनाभ्यां ब्रंहयति बर्धयति।

– ऋ०, ५/८०/४

द्वि + ✓बृह – बृद्धौ + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

द्विषः

ये धर्मं द्विषन्ति तान् । – ऋ०, १/९७/७

ये द्विषन्ति तान् । – ऋ०, ६/४५/६

द्विषन्त्यप्रीणयन्ति याभ्यः शत्रुसेनाभ्यो दुःखक्रियाभ्यो वा ताः । – यजु०, ४/२९

(द्वि०ब०व०) – ✓द्विष – अप्रीतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

द्वेषः

द्विषन्ति ये शत्रवस्ते । – ऋ०, १/४८/८

ये द्विषन्ति ते । – ऋ०, ५/२०/२

ये द्विषन्ति तान् । – यजु०, ३८/२०

(प्र०ब०व०) – ✓द्विष – अप्रीतौ + घञ् प्रत्ययः।

धर्णिः

यो धरति सः । – ऋ०, १/१२७/७

✓धृञ् – धारणे + निः प्रत्ययः बाहुलकात् (वीज्याज्वरिभ्यो निः – उ०को०, ४/४९) ।

धनं

यद्धिनोति वर्धयति तत् । – यजु०, १२/८२

दधाति यत्तत् इति धनं वसुर्वा ।

– उ०को०, २/८१

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्युः प्रत्ययः बाहुलकात् (कृपॄवृजिमन्दिनियधाञः क्युः – उ०को०, २/८१)।

धनजित्

यो धनेन जयति तस्मै । – ऋ०, २/२१/१

धनं जयत्युत्कर्षति येन तम्। – यजु०, ११/८

धन + ✓जि – जये + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९)।

धनञ्जयं

यो धनं जयति तम् । – ऋ०, ३/४२/६

यः शत्रुभ्यो धनं जयति तम् ।

– यजु०, ११/३४

धन + ✓जि – जये + खच् प्रत्ययः (सञ्ज्ञायां मृतॄतृजिधारिसहितपिदमः – अष्टा०, ३/२/४६) पूर्वपदस्य मुमागमश्च (अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् – अष्टा०, ६/३/६६) ततः गुणः अयादेशश्च ।

धनदाः

यो धनं ददाति । – ऋ०, ६/१९/४५

यो धनं ददाति सः । – ऋ०, ७/३२/१७

धन + ✓डुदाज – दाने + क्विप् प्रत्ययः ।

धनसां

यो धनानि सनोति विभजति तम् ।

– ऋ०, १/११२/७

धनानि सनन्ति संभजन्ति यया ताम् ।

– ऋ०, १/११२/१०

धन + ✓षण – सम्भक्तौ + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) आत्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

धनस्पृत्

यो धनं स्पृणोति सेवते सः ।

– ऋ०, ३/४६/२

धन + ✓स्पृ – प्रीतिपालनयोः + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्चेति ।

धनुः

धन्यते धनं प्राप्यतेऽनेनेति धनुः शास्त्रं शस्त्रं वा । – उ०को०, १/७

दिधन्ति धनादिकं प्राप्नोति येन तत् धनुः वाणक्षेपणं वा । – उ०को०, २/११७

✓धन – धान्ये, गत्यर्थे च + उः अथवा उसिः प्रत्ययः (भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७) अथवा (अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् – उ०को०, २/११७) ।

धनुष्कारं

यो धनुरादीनि करोति तम् ।

– यजु०, ३०/७

धनुः + ✓डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः ।

धनूः

दधाति धनमर्जयति स धनूः शस्त्रं वा ।

– उ०को०, १/८०

✓धन – धान्ये गत्यर्थे च + ऊः प्रत्ययः (कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः स्त्रियाम् – उ०को०, १/८०) ।

धन्वं

दधाति धान्यहेतुर्भवतीति धन्वं धनुर्वा ।

– उ०को०, ४/९५

✓धन – धान्ये गत्यर्थे च + वन् प्रत्ययः निपातनात् (उल्बादयश्च – उ०को०, ४/९५) ।

धन्वा

धन्वति गच्छतीति धन्वा वाणक्षेपणं वा।

– उ०को०, १/१५६

✓धवि – गत्यर्थे + कनिन् प्रत्ययः (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः – उ०को०, १/१५६) धातोः नुगागमश्चेति ।

धन्वचरः

यो धन्वन्यन्तरिक्षे चरति। – ऋ०, ५/३६/७

धन्व + ✓चर – गतौ + टः प्रत्ययः (चरेष्टः – अष्टा०, ३/२/१६) ।

धमकः

धमति शब्दं करोतीति अग्निं वा संयुनक्ति स धमकः कर्मकारो वा ।

– उ०को०, २/३५

✓ध्मा – शब्दाग्निसंयोगयोः + क्वुन् प्रत्ययः, धातोर्धमादेशश्च (ध्मो धम च – उ०को०, २/३५)।

धमनिः

धमति प्रापयति रसादिकमिति धमनिः नाडी वा । – उ०को०, २/१०२

✓ध्मा – शब्दाग्निसंयोगयोः प्रापणे च 'ध्मा' धातोः धमादेशः ततः अनिः प्रत्ययः (अर्तिसृधृधम्यभ्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) ।

धरणिः

धरति सर्वमिति धरणिः पृथिवी वा ।

– उ०को०, २/१०२

✓धृञ् – धारणे + अनिः प्रत्ययः (अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) ।

धरित्री

धरतीति धरित्री पृथिवी वा ।

– उ०को०, ४/१७३

✓धृञ् – धारणे + इत्र प्रत्ययः (अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ – उ०को०, ४/१७३) ।

धरिमा

ध्रियते इति धरिमा रूपं वा ।

– उ०को०, ४/१४८

✓धृञ् – धारणे + इमनिच् प्रत्ययः (हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् – उ०को०, ४/१४८) ।

धरुणं

धरति सर्वलोकान् यत्तत् तेजश्च ।

– यजु०, १/१८

✓धृञ् – धारणे + उनन् प्रत्ययः (अर्त्तेश्च – उ०को०, ३/५९) ।

धर्त्रं

धरतीति धर्त्रं गृहं वा । – उ०को०, ४/१६७

✓धृञ् – धारणे त्रः प्रत्ययः (गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्य स्त्रः – उ०को०, ४/१६७) ।

धर्मः

ध्रियते सुखप्राप्तये सेव्यते स धर्मः पक्षपातरहितो न्यायः सत्याचारो वा ।

– उ०को०, १/१४०

✓धृञ् – धारणे + मन् प्रत्ययः (अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०)।

धर्मराजः

यो धर्म्मे राजते स धर्मराजः ।

स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

धर्म + ✓राजृ – दीप्तौ + कनिन् प्रत्ययः (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः–उ०को०, १/१५६)।

धर्षणिः

कृषतीति धर्षणिः पुंश्चली स्त्री वा ।

– उ०को०, २/१०४

✓कृष – विलेखने + अनिः प्रत्ययः कृषेरादेः धकारादेशश्च (कृषेरादेश्च ध – उ०को०, २/१०४)।

धवलः

धावति गच्छति शुद्धो भवति वा स धवलः श्वेतः शुद्धो वा । – उ०को०, १/१०६

✓धावु – गतिशुद्ध्योः + कल प्रत्ययः, धातोः ह्रस्वत्वं बाहुलकाच्च (वृषादिभ्यश्चित् – उ०को०, १/१०६)।

धवाणकः

धूनोतीति धवाणकः वायुर्वा ।

– उ०को०, ३/८३

✓धूञ् – कम्पने + आणकः प्रत्ययः (आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः – उ०को०, ३/८३) ।

धाकः

दधातीति धाकः आधारोऽनड्वान् वा ।

– उ०को०, ३/४०

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः (कॄदाधारार्चिकलिभ्यः कः – उ०को०, ३/४०) ।

धाणकः

दधाति धीयते वा स धाणकः व्यवहारयोग्यं द्रव्यभागो वा । – उ०को०, ३/८३

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + आणकः प्रत्ययः (आणको लूधूशिङ्धिधाञ्भ्यः – उ०को०, ३/८३)।

धातकी

दधातीति धातकं स्त्रियां धातकी पुष्पभेदः।

– उ०को०, ३/१४८

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + तकन् प्रत्ययः बाहुलकात् (इष्यशिभ्यां तकन् – उ०को०, ३/१४८), स्त्रियां ङीप् च ।

धाता

दधाति सकलं जगत् पोषयति वा स धातेश्वरः। – *ऋ० भा० भू० सन्ध्योपासनम्*

दधाति इति धाता ईश्वरो वा ।

– उ०को०, २/९४

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + तृन् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/९४) ।

धातुः

दधाति धरति पोषति वा स धातुः अश्मनो विकारः सुवर्णादि शरीरस्थवातादि वा।

– उ०को०, १/६९

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + तुन् प्रत्ययः (सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को० १/६९)।

धानाः

धीयन्ते यासु ता दीप्तयः । – ऋ०, १/१६/२

दधातीति धानाः अग्निपक्वा यवा वा ।

– उ०को०, ३/६

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + नः प्रत्ययः (धापॄवस्यज्यविभ्यो नः – उ०को०, ३/६) नित्यं स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्चोऽयं शब्दः ।

धान्यं

दधाति पुष्णाति लोकमिति धान्यं व्रीहिर्वा।

– उ०को०, ५/४८

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + यत् प्रत्ययः, नुडागमश्चेति (दधातेर्यन्नुट् च – उ०को०, ५/४८)।

धाम

दधति सर्वाणि वस्तूनि येषु तैः सह ।

– ऋ०, १/२२/१६

दधाति प्राप्नोति विद्यादिसुखं यस्मिंस्तत्।

– ऋ०, १/५७/३

धीयन्ते पदार्था यस्मिंस्तत् ।

– ऋ०, १/९१/३

दधति वस्तूनि सुखानि च यस्मिन् तस्मै।

– यजु०, १/३०

धीयन्ते सर्वे पदार्था यस्मिन् तत् ।

– यजु०, १/३१

दधति येषु तानि धामानि । – यजु०, ३/८

दधति सुखानि यस्मिंस्तत् । – यजु०, १७/१४

दधाति यद्यत्र वेति धाम स्थानं तेजो वा।

– उ०को०, ४/१५१

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + मनिन् प्रत्ययः बाहुलकात् (नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१) ।

धामच्छत्

यो धामानि छादयति संवृणोति सः ।

– यजु०, १८/७६

धामन् + ✓छद – अपवारणे + क्विप् प्रत्ययः ।

धायुः

यो दधाति सर्वाणि कर्माणि स धायास्तस्मै । – ऋ०, १/३१/१३

यो दधाति सः । – ऋ०, ३/३०/७

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + उः प्रत्ययः, युडागमश्चेति ।

धासाः

दधातीति धासाः पर्वतो वा ।

– उ०को०, ४/२२१

✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + असुन् प्रत्ययः (वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि – उ०को०, ४/२२१) ।

धियन्धाः

ये प्रज्ञां कर्म वा दधति ते। – ऋ०, १/६७/२

यो धियं प्रज्ञां शिल्पविद्यां कर्म दधाति ।

– ऋ०, ४/४६/७

ये श्रेष्ठां प्रज्ञामुत्तमं कर्म दधति ते ।

– यजु०, २९/२७

✓ध्यै – चिन्तायां + क्विप् प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च (ध्यायते सम्प्रसारणञ्च – अष्टा०वा०, ३/२/१७८) > धियं + ✓डुधाञ् > धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३) ।

धियञ्जिन्वः

यो धियं जिन्वति प्रीणाति सः ।

– ऋ०, ६/५८/२

यो धियं प्रज्ञां जिन्वति प्रीणाति तम् ।

– यजु०, २५/१८

धियं + ✓जिवि – प्रीणनार्थे + अण् प्रत्ययः ।

धियावसुः

यः प्रज्ञया कर्मणा वा वसति सः ।

– ऋ०, १/६२/१३

यः प्रज्ञाः कर्माणि च वासयति सः ।

– ऋ०, ३/३/२

यो धियां प्रज्ञया सुकर्मणा वा वासयति।
– ऋ०, ३/२८/१

धिया (तृ०ए०ब०) + √वस – निवासे + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०)।

धिषणा

वाक् वेदवाणी ग्राह्या। धृष्णोति सर्वा विद्या यया सा। – यजु०, १/१९

धृषणीति प्रागल्भ्यं ददाति स धिषणा, गुरुः बुद्धिर्वा। – उ०को०, २/८२

√धृषा – प्रागल्भ्ये + क्युः प्रत्ययः, धातोः धिषादेशः (धृषेर्धिष च संज्ञायाम् – उ०को०, २/८२), स्त्रियां टाप् च।

धिष्ण्यः

धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति धिष्ण्यः स्थानमृक्षोऽग्निरालयो वा। – उ०को०, ४/१०७

√धृषा – प्रागल्भ्ये + ण्यः प्रत्ययः (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः – उ०को०, ४/१०७), धातोः ऋकारस्येकारो धिषादेशो वेति।

धिष्णया:

यौ धेष्येते शब्द्येते स्तूयेते तौ। – ऋ०, २/४१/९

दिधिषन्ति शब्दयन्ति यैस्ते धिष्णाः खुरोपरिभागास्तेषु साधवः। – यजु०, १२/४

ये दिधिषन्ति ब्रुवन्ति ते धिषाणस्तेषु साधवः। – यजु०, १२/४९

(प्र०ब०व०) – √धिष – शब्दे + ण्यः प्रत्ययः (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः – उ०को०, ४/१०७), आकारदेशश्च।

धीतिः

दधात्यर्थान् याभिः कर्मवृत्तिभिस्ताः।
– ऋ०, १/२५/१६

धीयन्ते प्राप्यन्ते सुखानि अनया क्रियया तस्यै। – ऋ०, १/१४१/५

धियन्ति विजयं यया ताम्। – ऋ०, १/१४३/१

√डुधाञ् – धारणपोषणयोः अथवा √धि-धारणे अथवा √धीङ् - आधारे + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

धीरः

दधाति सर्वान् षोषयति वा स धीरः पण्डितो वा। – उ०को०, २/२४

√डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्रन् प्रत्ययः, धातोः (सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् – उ०को०, २/२४)।

धीवरः

दधातीति धीवरः नौवाहको वा।
– उ०को०, ३/१

√डुधाञ् – धारणपोषणयोः + ष्वरच् प्रत्ययः, धातोः ईत्वञ्च (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१)।

धीवा

ध्यायतीति धीवा कर्मकारो वा।
– उ०को०, ४/११५

√ध्यै – चिन्तायां + क्वनिप् प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च (ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ४/११५)।

धुरि

या धरति तस्याम्। – ऋ०, १/१६४/९

√धृञ्-धारणे+इः प्रत्ययः (कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च - उ०को० ४/१४३), धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशश्च (बहुलं छन्दसि - अष्टा० ७/१/१०३)

धुस्तूरः

धुनोति कम्पयतीति धुस्तूरः कनकाह्वयः धतुराः इति प्रसिद्धः। – उ०को०, ४/९०

√धुञ् – कम्पने + ऊरः प्रत्ययः, धातोः तुगागमश्च (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०)।

धूकः

धूनोति कम्पयतीति धूकः वायुर्वा ।

– उ०को०, ३/४७

√धुञ् – कम्पने + कन् प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च (अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च - उ०को०, ३/४७) ।

धूतयः

ये धून्वन्ति ते । – ऋ०, १/३७/६

ये धून्वन्ति ते । – ऋ०, १/३९/१०

धूयन्ते युद्धक्रियासु ये ते । – ऋ०, १/८७/३

ये धुन्वन्ति । – ऋ०, ५/५४/४

ये पापं धूनयन्ति ते । – ऋ०, ५/६१/१४

(प्र०ब०व०) – धूञ् – कम्पने + तिः प्रत्ययः बाहुलकात् ।

धूमः

धूनोति कम्पयतीति धूमःअग्निसम्भवो वा।

– उ०को०, १/१४५

√धूञ् – कम्पने + मक् प्रत्ययः (इषियुधीन्धिदसिश्या धूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५) ।

धूर्त्तः

धूर्वतीति धूर्त्तः शठो लवणं धत्तूरं वा ।

– उ०को०, ३/८६

√धुर्वी – हिंसार्थे + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिनूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

धूर्षदं

यो धूर्षु हिंसकेषु सीदति तम् ।

– ऋ०, १/१४४/७

धुरि सीदन्ति । – ऋ०, २/३४/४

√धुर्वी – हिंसार्थे + क्विप् प्रत्ययः, वकारलोपः (राल्लोपः – अष्टा०, ६/४/२१) उपधादीर्घश्च (र्वोरुपधाया दीर्घ इकः – अष्टा०, ८/२/७६) – धूः + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

धूर्षाहौ

यौ धुरं पृथिव्याः शरीरस्य ज्ञानानां वा धारणं सहेते तौ । – यजु०, ४/३३

(प्र०ब०व०) – धूर् + √षह – मर्षणे + अण् प्रत्ययः ।

धूसरः

धुनोतीति धूसरः ईषत्पाण्डुरो वा ।

– उ०को०, ३/७३

√धू – विधूनने + सरन् प्रत्ययः (कृधूमदिभ्यः कित् – उ०को०, ३/७३) ।

धृता

ध्रियते यया तया । – यजु०, ४/१७

√धृञ् – धारणे + क्तः प्रत्ययः धृतः, स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

धृतिः

धरन्ति यया सा । – यजु०, १८/७

√धृञ् – धारणे + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

धृत्वा

धारयतीति धृत्वा व्यापको जगदीश्वरो वा । – उ०को०, ४/११४

√धृञ् – धारणे + क्वनिप् प्रत्ययः (शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् – उ०को०, ४/११४) ।

धृषत्

यो धृष्णोति दृढं कर्म करोति सः मनः ।

– ऋ०, १/५४/३

√धृषा – प्रागल्भ्ये + अतिः प्रत्ययः ।

धृषन्मनः

धृषद्धृष्यते मनः सर्वस्यान्तःकरणं येन तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/५२/१२

धृषत् + मनस्, एतयोः पदयोः समासः (व्याख्यातश्च)।

धृष्णवे

यो धृष्णोति दृढो निर्भयो भवति तस्मै ।
– यजु०, १६/३६

(च०ए०व०) – √धृषा – प्रागल्भ्ये + क्नुः प्रत्ययः (त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः – अष्टा०, ३/२/१४०)।

धृषुः

धृष्णोति प्रगल्भ्ये भवतीति धृषुः दक्षः ।
– उ०को०, १/२३

√धृषा – प्रागल्भे + कुः प्रत्ययः (पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः – उ०को०, १/२३) ।

धेनः

धयन्ति पिबन्ति यस्मात्स धेनः समुद्रो धेना: नदी वा । – उ०को०, ३/११

√धेट् – पाने + नः प्रत्ययः (धेट इच्च – उ०को०, ३/११) ।

धेनुः

या धयन्ति पाययन्ति ताः ।
– ऋ०, १/१५१/५

धयन्ति पिबन्ति यस्याः सा धेनुः नव प्रसूता गौर्वा । – उ०को०, ३/३४

(प्र०ब०व०) – √धेट् – पाने + नुः प्रत्ययः (धेट इच्च – उ०को०, ३/३४) ।

ध्यात्वं

ध्यायते तद् ध्यात्वं चिन्ता वा ।
– उ०को०, ४/१०५

√ध्यै – चिन्तायां + त्वन् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते – उ०को०, ४/१०५) ।

ध्यामा

ध्यायते स ध्यामा परिमाणं तेजो वा ।
– उ०को०, ४/१५१

√ध्यै – चिन्तायां + मनिन् प्रत्ययः निपातनात् (नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१) ।

ध्वनिः

ध्वन्यत उच्चर्यते स ध्वनिः शब्दो वा ।
– उ०को०, ४/१४०

√ध्वन – शब्दे + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०) ।

ध्राडिः

ध्राडते विशेषेण हिनस्तीति ध्राडिः पुष्पचयो वा । – उ०को०, ४/११८

√ध्राड़ – विशरणे + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

ध्रुवं

ध्रुवन्ति प्राप्नुवन्ति स्थिराणि सुखान्यनया विद्यया सा । – यजु०, २/६

ध्रुवति स्थिरं भवतीति ध्रुवं निश्चलं वा।
– उ०को०, २/६१

√ध्रु – स्थैर्ये + कः प्रत्ययः बाहुलकात् (स्रुवः कः – उ०को०, २/६१) ।

ध्रुवक्षित्

यो ध्रुवाणि सुखानि शास्त्राणि वा क्षियति निवासयति सः । – यजु०, ५/१३

ध्रुव + √क्षि – निवासगत्योः + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

ध्रुवच्युतः

ये ध्रुवानपि पदार्थान् च्यावयन्ति निपातयन्ति ते । – ऋ०, १/६४/११

(प्र०ब०व०) – ध्रुव + √च्युङ् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्चेति ।

ध्रुवसदं

ध्रुवेषु विद्याविनययोगधर्मेषु सीदन्तम् ।
– यजु०, ९/२

ध्रुव + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः।

नक्षत्रं

नक्षत्राणि क्षयरहिता लोकाः ।

– ऋ०, १/५०/२

यो न क्षीयते । – ऋ०, ६/६७/६

यानि कारणरूपेण न क्षीयन्ते तानि भुवनानि । – यजु०, १८/१८

नक्षति गच्छतीति नक्षत्रं तारका वा ।

– उ०को०, ३/१०५

१- ✓णक्ष – गतौ + अत्रन् प्रत्ययः (अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् – उ०को०, ३/१०५) ।

२- न (नञ्) + ✓क्षि – क्षये + अत्रन् प्रत्ययः ।

नक्षत्रदर्शं

यो नक्षत्राणि पश्यत्येतैर्दर्शयति वा तम् ।

– यजु०, ३०/१०

नक्षत्र + ✓दृशिर् – प्रेक्षणे + अण् प्रत्ययः ।

नखं

नह्यति बध्नाति रुधिरादिकमिति नखः प्राण्यङ्गं वा । – उ०को०, ५/२३

✓णह – बन्धने + खः प्रत्ययः धातोः हलोपश्च (नहेर्हलोपश्च – उ०को०, ५/२३) ।

नखिः

नखेनातिक्रामतीति नखयति तस्मात् नखिः।

– उ०को०, ४/१३९

✓नख – गत्यर्थे + इः प्रत्ययः (अच इः – उ०को०, ४/१३९) ।

नगः

दहति दह्यते वा स नगः पर्वतो वृक्षो वा।

– उ०को०, ५/६१

✓दह – भस्मीकरणे + गः प्रत्ययः धातोः हकारस्य लोपः दकारस्य च नकारादेशः (दहेर्गो हलोपो दश्च नः – उ०को०, ५/६१) ।

नग्नहूः

यो नग्नान् जूहोत्यादत्ते सः ।

– यजु०, १९/१४

नग्नं शुद्धं जुहोति गृह्णाति सः ।

– यजु०, १९/८३

यो नन्दयति स नग्नस्तं जुहोत्याददाति यस्तम् । – यजु०, २०/५७

यो नग्नान् दुष्टान् जुहोति कारागृहे प्रक्षिपति तम् । – यजु०, २१/३१

न(नञ्) ग्ना – वाङ्नाम > नग्न + ✓हु – दानादानयोः + डूः प्रत्ययः ।

नटः

नमतीति नटः वंशावरोहीति प्रसिद्धः ।

– उ०को०, ४/१०४

✓णम – प्रह्वत्वे + डटः प्रत्ययः, डित्वादिटलोपः (जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्णिक्नन्श-क्स्यढडटोटचः – उ०को०, ४/१०४) ।

नदनुः

नदत्यव्यक्तं शब्दं करोतीति नदनुः मेघो वा । – उ०को०, ३/५२

✓णद – अव्यक्ते शब्दे + अनुङ् प्रत्ययः (अनुङ् नदेश्च – उ०को०, ३/५२) ।

नदीवृतं

नदीभिर्वृतो युक्तो नदीर्वर्त्तयति वा तम् ।

– ऋ०, १/५१/२

✓णद – अव्यक्ते शब्दे + अच् प्रत्ययः (नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः – अष्टा०, ३/१/१३४) स्त्रियां ङीप् च > नदी + ✓वृतु – वर्तने + क्विप् प्रत्ययः ।

नन्दन्तः

नन्दति समृद्धियुक्तो भवतीति नन्दन्तः पुत्रो वा । – उ०को०, ३/१२७

✓टुनदि – समृद्धौ + झच् प्रत्ययः (रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि – उ०को०, ३/१२७) प्रत्ययादि झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३), धातोर्नुमागमश्चेति ।

ननन्दाः

न नन्दति तुष्यतीति ननन्दाः ।

– उ०को०, २/९८

न(नञ्) + ✓टुनदि – समृद्धौ + तृन् प्रत्ययः (नञि च नन्देः – उ०को०, २/१००), बाहुलकाद् वृद्ध्यभावे ननान्दा च ।

नन्दयन्तः

नन्दन्ति येन स नन्दयन्तः आनन्दकरो वा।

– उ०को०, ३/१२८

✓टुनदि – समृद्धौ + झच् प्रत्ययः (तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च – उ०को०, ३/१२८) नुमागमश्च प्रत्ययस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३), अन्त परतो णेरयादेशः (अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु – अष्टा०, ६/४/५५) ।

नन्दिः

नन्दति यत्रेति नन्दिः वृद्धिर्वा ।

– उ०को०, ४/११८

✓टुनदि – समृद्धौ + इन् प्रत्ययः धातोर्नुमागमश्च (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

नपात्

न विद्यते पातो विनाशो यस्येति तम् ।

– ऋ०, १/२२/६

यो न पातयति जलं तम्। – ऋ०, १/३७/११

न कदाचिदधः पतति । – ऋ०, १/५८/८

न विद्यते पात् पतनं येषां ते ।

– ऋ०, १/१६१/१४

यो न तापयति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, २/६/२

न पतति कदाचिद्यद्वा न सन्ति पादादयोऽवयवा यस्य सः । – ऋ०, २/३१/६

यो न पतति । – ऋ०, ४/३१/२२

न विद्यते पात् पतनं येषान्ते । – ऋ०, ४/३४/६

ये धर्मान्न पतन्ति ते । – ऋ०, ४/३५/८

या न पतति । – ऋ०, ६/१६/२५

यो विद्युद्रूपो योऽग्निर्न पतति सः ।

– ऋ०, ६/५०/१३

यो न पतति सः । – ऋ०, ६/५५/१

यो न पतति न नश्यति तं मेघमिव ।

– ऋ०, ७/३४/१५

यो न पतति । – ऋ०, ७/४७/२

न विद्यते पातो धर्मात्पतनं यस्य सः ।

– यजु०, १२/१०८

न(नञ्) + ✓पत्लृ – गतौ + णिच् + क्विप् प्रत्ययः, णिलोपश्च (बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः – अष्टा०, ६/४/५१) ।

नप्ता

यो न पतति तेन् । – ऋ०, ६/१३/३

नयतीति नप्ता पौत्रो दौहित्रो वा ।

– उ०को०, २/९५

न(नञ्) + ✓पत्लृ – गतौ + तृच् प्रत्ययः निपातनात् (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५) ।

नभः

यो नभते हन्ति परपदार्थहर्त्तॄन् सः ।

– यजु०, ५/३२

नह्यन्ति घना यस्मिन् स श्रावणो मासः ।

– यजु०, १४/१५

नह्यति धर्मं बध्नातीति नभः मेघधूल्यादियुक्त आकाशः श्रावणमासो वा ।
– उ०को०, ४/२११

✓णह – बन्धने + भः प्रत्ययः (नहेर्दिवि भश्च – उ०को०, ४/२११) ।

नभसः

नभते हिनस्तीति नभसः आकाशं वा ।
– उ०को०, ३/११७

✓णभ – हिंसायां + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

नभाकं

न भाति प्रकाशत इति नभाकं मेघयुक्तमाकाशं वा । – उ०को०, ४/१५

न(नञ्) + ✓भा – दीप्तौ + आक प्रत्ययः (पिनाकादयश्च – उ०को०, ४/१५) ।

नमतः

नमतीति नम्रो वा । – उ०को०, ३/११०

✓णम – प्रह्वत्वे + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्यो ऽतच् – उ०को०, ३/११०)।

नमसः

नमतीति नमसः अनुकूलं वा ।
– उ०को०, ३/११७

✓णम – प्रह्वत्वे + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

नमुचिः

न विद्यते मुचिर्मोक्षणं यस्य तम् ।
– ऋ०, १/५३/७

योऽधर्मं न मुञ्चति । – ऋ०, २/१४/५

यः स्वं रूपं न मुञ्चति तस्य ।
– ऋ०, ५/३०/७

यो न मुञ्चति तस्य । – ऋ०, ६/२०/६

यः स्वस्वरूपं न मुञ्चति तम् ।
– ऋ०, ७/१९/५

न मुञ्चति परपदार्थान् दुष्टाचरान् वा यः स्तेनस्तस्य । – यजु०, १०/१४

यो न मुञ्चति तस्यासाध्यस्यापि ।
– यजु०, १०/३३

यो जलं न मुञ्चति तस्मात् ।
– यजु०, १९/३४

योऽपः स्वस्वरूपं न मुञ्चति तस्य मेघस्य।
– यजु०, १९/७१

यो न मुञ्चति तस्यासाध्यस्यापि ।
– यजु०, २०/५९

न(नञ्) + ✓मुच्लृमोचने + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

नयनं

नयते प्राप्नोति रूपं येन तत् नयनं नेत्रं वा। – उ०को०, २/७८

✓णीञ् – प्रापणे + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८) ।

नरः

ये नयन्ति धर्म्यं शिल्पसमूहं च ते नरस्तत्सम्बोधने । – ऋ०, १/२३/११

नयन्ति ये ते नरस्तत्सम्बुद्धौ ।
– ऋ०, १/३७/६

नयन्ति सत्यं व्यवहारं प्राप्नुवन्त्यसत्यं च दूरीकुर्वन्ति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/४१/५

ये नृणन्ति नयन्ति ते मनुष्यास्तत्सम्बुद्धौ ।
– ऋ०, १/६२/३

ये नयन्ति ते मनुष्याः । – ऋ०, १/६७/२

ये विद्यां नयन्ति ते सर्वे मनुष्याः ।
– ऋ०, १/७३/४

कार्याणि नयतीति नाः । – उ०को०, २/१००
✓णीञ् – प्रापणे + ऋ प्रत्ययः डित्वाच्च टेर्लोपः (नयतेर्डिच्च – उ०को०, २/१००) ।

नरकं

नृणाति नयतीति नरकं पापभागो वा ।
– उ०को०, ५/३५
✓नृ – नये + वुन् (अक) प्रत्ययः (कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् – उ०को०, ५/३५) ।

नरन्धिषः

नरान् दिधेष्टि शब्दयति । – यजु०, ८/५५
यो नरान् दिधेष्ट्युपदिशति तस्मै ।
– यजु०, २२/२०
नरः + ✓धिष – शब्दे + कः प्रत्ययः ।

नराशंसः

नरैरभितः शस्यते प्रशस्यते तं सुखसमूहकारकम् । – ऋ०, १/१३/३
नवैः प्रशंसितः । – ऋ०, १/१४२/३
यो नरैराशस्यते सः । – यजु०, २०/३६
यो नरैराशस्यते स्तूयते तम् ।
– यजु०, २१/३१
ये नरानाशंसन्ति तान् । – यजु०, २१/५५
यो नरान् शंसति सः । – यजु०, २७/१३
यो नरान् शंसति स्तौति सः ।
– यजु०, २८/१९
यो नरैराशंस्यते सः । – यजु०, २८/४२
नर + ✓शंसु – स्तुतौ + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१) ।

नरेष्ठां

नरास्तिष्ठन्ति यस्मिंस्तम् । – ऋ०, ४/३३/८
(द्वि०ए०व०) – नर + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

नलिनं

नलति गन्धयुक्तो भवतीति नलिनं कमलं वा । – उ०को०, २/४९
✓णल – गन्धे, बन्धने च + इनच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) ।

नवजाः

नवेषु सुनवीनेषु जातः । – ऋ०, ४/६/३
नव + ✓जनि – प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः (सप्तम्यां जनेर्डः – अष्टा०, ३/२/९७) ।

नवन्

नौतीति नवन् संख्या वा ।
– उ०को०, १/१५६
✓णु – स्तुतौ + कनिन् प्रत्ययः बाहुलकात् गुणश्च (सप्यशूभ्यां तुट् च – उ०को०, १/१५६) ।

नवेदाः

या अविद्यां न विन्दन्ति ताः ।
– ऋ०, १/७९/१
न विद्यन्ते दुःखानि येषु ।
– ऋ०, १/१६५/१३
यो न वेत्ति सः । – ऋ०, ४/२३/४
यो न विन्दति सः । – ऋ०, ५/१२/३
न विद्यते वेदो वित्तं येषान्ते ।
– ऋ०, ५/५५/८
न(नञ्) प्रकृतिभावः (नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या – अष्टा०, ६/३/७४) + ✓विद्-ज्ञाने, सत्तायां च + असुन् प्रत्ययः ।

नंशुकः

नश्यतीति नंशुकः अणुवाचको वा ।
– उ०को०, २/३०

✓णश – अदर्शने + णुकन् प्रत्ययः धातोर्नुम् च (पचिनशेर्णुकन्कनुमौ च – उ०को०, २/३०) ।

नहुषः

नह्यति बध्नातीति नहुषः राजर्षिः सर्पविशेषो वा । – उ०को०, ४/७५

✓णह – बन्धने + उषच् प्रत्ययः (पृनहिकलिभ्य उषच् – उ०को०, ४/७५) ।

नाकुः

नमतीति नाकुः बल्मीको वा ।
– उ०को०, १/१८

✓णम – प्रह्वत्वे + उः प्रत्ययः धातोर्नाकिरादेशश्च (फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटि नाकिधतश्च – उ०को०, १/१८) ।

नागः

दहति दहाते वा स नगः पर्वतोवृक्षो वा बाहुलकान्नकारस्व नाकारः नागः सर्पभेदो वा । – उ०को०, ५/६१

✓दह – भस्मीकरणे + गः प्रत्ययः हकारस्य लोपः दकारस्य नकारादेशः बाहुलकात् नकारस्य नाकाटः (दहेर्गो हलोपो दश्च नः – उ०को०, ५/६१) ।

नान्त्रं

नमति येन तत् नान्त्रं स्तोत्रं वा ।
– उ०को०, ४/१६०

✓णम – प्रह्वत्वे + ष्ट्रन् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च – उ०को०, ४/१६०) ।

नापितः

नाप्नोति सत्कर्माणीति नापितः केशच्छेदको वा । – उ०को०, ३/८७

न(नञ्) + ✓आप्लृ – व्याप्तौ + तन् प्रत्ययः, इडागमश्च (नञ्याप इट् च – उ०को०, ३/८७) ।

नाभिः

नह्यते बध्यते यया ताम् । – यजु०, ६/१४

नह्यति दुष्टं नाडीर्वा बध्नातीति नाभिः क्षत्रियः प्राण्यङ्गं वा । – उ०को०, ४/१२६

✓णह – बन्धने + इञ् प्रत्ययः धातोः हकारस्य भकारः (नहो: भश्च – उ०को०, ४/१२६) ।

नाम

म्नायतेऽभ्यस्ते येन तत् नाम संज्ञा ।
– उ०को०, ४/१५१

✓म्ना – अभ्यासे + मनिन् प्रत्ययः निपातनात् (नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१) धातोर्मकारलोपश्च ।

नारङ्गः

नृणाति नयति स नारङ्ग रसः पिप्पली वृक्षभेदो वा । – उ०को०, १/१२२

✓नॄ – नये + अङ्गच् प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोर्वृद्धिश्च (सृवृञोर्वृद्धिश्च – उ०को०, १/१२२)।

नार्सदाय

नृषु नायकेषु सीदति तदपत्याय ।
– ऋ०, १/११७/८

(च०ए०व०) – नाः (नृ) + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

नावं

नुदन्ति चालयन्ति प्रेरते वा यां ताम् ।
– ऋ०, १/११६/५

(द्वि०ए०व०) – ✓णुद – प्रेरणे + डौः प्रत्ययः (ग्लानुदिभ्यां डौः – उ०को०, २/६४) ।

निकषा

निकषति हिनस्तीति निकषा समीपवाचको वा । – उ०को०, ४/१७५

नि + √कष – हिंसार्थे + आः प्रत्ययः (आः समिण्निकषाभ्याम् – उ०को०, ४/१७५)।

निकामं

यो नित्यं काम्यते तम्। – ऋ०, ६/१७/१०

नि + √कमु – कान्तौ + घञ् प्रत्ययः।

निग्राभ्याः

नितरां ग्रहीतुं योग्याः। – यजु०, ६/३०

नि + √ग्रह – उपादाने + ण्यत् प्रत्ययः, हकारस्य स्थाने भकारादेशः छन्दसि।

निघातिः

निघातिः लौहिधाता धारा।

– उ०को०, ४/१२५

नि + √हन् – हिंसायां + इञ् प्रत्ययः, हकारस्य घकारः, धातोः दीर्घत्वञ्च।

निघृष्वः

नितरां घर्षति पिनष्टीति निघृष्वः गुणाभावः। – उ०को०, १/१५३

नि + √घृषु – संघर्षे + वन् प्रत्ययः (उ०को०, १/१५३)।

निचुम्पुणः

धैर्येण शब्दविद्याध्यापकः। नितरां चोपति मन्दं मन्दं चलति तत्सम्बुद्धौ।

– यजु०, ३/४८

नि + √चुप – मन्दायां गतौ + उणन् प्रत्ययः, उमागमश्च।

निचेरुः

यो नितरां चिनोति सः। – यजु०, ३/४८

यो धर्मेण द्रव्याणि नित्यं चिनोति सः।

– यजु०, ८/२७

यो नितरां पुरुषार्थे चरति तस्मै।

– यजु०, १६/२०

नि + √चिञ् – चयने + रुः प्रत्ययः।

निदः

ये निन्दन्ति तान्मिथ्यावादिनः।

– ऋ०, ५/५३/१४

(प्र०ब०व०) – √णिदि – कुत्सायां + क्विप् प्रत्ययः।

निद्रा

या निन्दति यया वा सा निद्रा शयनं वा।

– उ०को०, २/१७

√णिदि – कुत्सायां + रक् प्रत्ययः (निन्देर्नलोपश्च – उ०को०, २/१७)। ततः टाप् प्रत्ययः।

निधनं

नितरां दधाति यत्तत् निधनं मरणं वा।

– उ०को०, २/८१

नि + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्युः प्रत्ययः (कृ॒पृ॒वृजिमन्दिनिधाञः क्युः – उ०को०, २/८१)।

निधानं

नितरां दधाति। – ऋ०, ३/३१/२

नि + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + ल्युट् प्रत्ययः।

निधिः

निधीयन्ते पदार्था यस्मिँस्तम्।

– ऋ०, १/१३०/३

निधीयन्ते पदार्था यस्मिन् सः।

– यजु०, ३८/२२

नि + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः।

निधुवनं

धूनोति कम्पयति इति धुवनः अग्निर्वा निधुवनं रतिक्रीडा वा। – उ०को०, २/८०

नि + √धुञ् – कम्पने + क्युः प्रत्ययः (भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि – उ०को०, २/८०)।

निपुरः

निकृष्टान् दुष्टस्वभावान् पिपुरति पूरयन्ति ते। – यजु०, २/३०

नि + ✓पॄ – पालनपूरणयोः + क्विप् प्रत्ययः (भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् – अष्टा०, ३/२/१७७)।

निभूयपाय

यो नितरां रक्षितो भूत्वाऽन्यान् पालयति तस्मै। – यजु०, २२/२०

(च०ए०व०) – नि + भूय + ✓पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः।

निम्बः

नयति प्रापयतीति शुभगुणानिति निम्बः वृक्षभेदो वा। – उ०को०, ४/९५

✓णीञ् – प्रापणे + बन् प्रत्ययः निपातनात्, धातोः ह्रस्वत्वञ्च (उल्बादयश्च – उ०को०, ४/९५)।

निर्ऋथः

निरन्तरमृच्छन्ति गच्छन्ति यस्मिन्नसौ निर्ऋथः सामवेदो वा। – उ०को०, २/८

नि + ✓ऋ – गतौ + थक् प्रत्ययः (अर्त्तेर्निरि – उ०को०, २/८)।

नियुतः

नियुज्यन्ते ये तान् निश्चितान् शमादिगुणान्। – यजु०, ७/७

नि + ✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + क्तः प्रत्ययः।

निरष्टाः

ये नितरां अश्यन्ते व्याप्यन्ते शत्रुर्बलेन ते। – ऋ०, १/३३/६

निर् + ✓अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + क्तः प्रत्ययः।

निर्गुणः

गुणयन्ते ये ते गुणा वा यैर्गुणयन्ति ते गुणाः, यो गुणेभ्यो निर्गतः स निर्गुण ईश्वरः। – स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

निर् + ✓गुण – आमन्त्रणे + क्विप् प्रत्ययः।

निविदः

वेद वाण्याभिलक्षितान् निश्चितानर्थान् विन्दन्ति यया तया वाचा। – ऋ०, १/८९/३

नितरां विदन्ति याभ्यस्ता वाचः। – ऋ०, २/३६/६

नितरां विदन्ति याभिस्ता वाचः। – ऋ०, ४/१८/७

ये निश्चयेन विन्दन्ति तान्। – यजु०, १९/२५

नि + ✓विद् – ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः।

निवेशनं

निविशन्ति प्रविशन्ति यस्यां सा। – ऋ०, १/२२/१५

सर्वे निविशन्ते यस्मिँस्तस्मिन्। – ऋ०, ६/७१/२

यः स्त्रियां निविशते। – यजु०, १२/६६

निविशन्ति यस्तिँस्तत्। – यजु०, १७/७

निविशन्ते यस्यां सा। – यजु०, ३५/२१

या नित्यान् निवेशयति सा। – यजु०, ३६/१३

नि + ✓विश – प्रवेशने + ल्युट् प्रत्ययः।

निशीथः

नितरां शेतेऽस्मिन् स निशीथः अर्द्धरात्रः सर्वरात्रौ वा। – उ०को०, २/९

नि + ✓शीङ् – स्वप्ने + थक् प्रत्ययः (निशीथगोपीथावगथाः – उ०को०, २/९)।

निषङ्गथिः

नितरां सजति सङ्गं करोतीति निषङ्गथिः आलिङ्गको वा। – उ०को०, ४/८७

नि + ✓षज्ज – सङ्गे + घथिन् प्रत्ययः (नौ षज्जेर्घथिन् – उ०को०, ४/८७)। घित्वात् जकारस्य गकारः (चजोः कु घिण्ण्यतोः – अष्टा०, ७/३/५२)।

निषङ्गधिः

निषङ्गानि शस्त्रास्त्राणि धीयन्ते यस्मिन् सः । – यजु०, २६/१०

नि + ✓षञ्ज – सङ्गे + जकारस्य गकारः > निषङ्ग + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः।

निषत्तिः

निषीदन्ति यया सा स्थितिर्नीतिर्वा ।

– ऋ०, ४/२१/९

नि + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

निषद्वरं

निषीदन्ति वराः श्रेष्ठा मनुष्या यस्य समीपे तम् । – यजु०, २८/४

निषीदति यो यत्र वा स निषद्वरः पङ्के 'निषद्वरी' रात्रिर्वा । – उ०को०, २/१२२

नि + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + ष्वरच् प्रत्ययः (नौ षदेः – उ०को०, २/१२२) ।

निषिक्तपां

यो धर्मे निषिक्तानभिषेकप्राप्तान् पाति रक्षति तम् । – ऋ०, ७/३६/९

नि + ✓षिच – क्षरणे + क्तः प्रत्ययः > निषिक्त + ✓पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

निष्कः

निषीदतीति निष्कः परिमाणभेदो वा ।

– उ०को०, ३/४५

नि + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + कन् प्रत्ययः, डित्वञ्च (नौ सदेर्डिच्च – उ०को०, ३/४५) ।

निष्क्रव्यादं

क्रव्यं पक्वं मांसमत्ति तस्मान्निर्गतस्तम् ।

– यजु०, १/१७

निस् + क्रव्य (पक्वं मांसं) + ✓अद् – भक्षणे + अण् प्रत्ययः ।

निष्टप्तं

नितरां तप्तं सन्तापयुक्तं च कार्यम् ।

– यजु०, १/७

यन्नितरां तप्यते तत् । – यजु०, १/२९

नितरां तप्यन्ते ये ते । – यजु०, १/२९

निस् + ✓तप – सन्तापे + क्तः प्रत्ययः ।

निष्ट्यः

नेशन्ति समादधते येन यज्ञेन तत्सहितः साधुर्विद्वान् । – यजु०, ५/२३

✓णिश – समाधौ + तः प्रत्ययः बाहुलकादौणादिकः ततः साध्वर्थे यत् प्रत्ययः (तत्र साधुः-अष्टा०-४/४/९८)

निष्षाट्

यो नितरां सहते । – ऋ०, १/१८१/६

निस् + ✓षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३) ।

निष्ठितः

नितरां स्थितः । – ऋ०, १/१८२/७

निस् + ✓ष्ठा – गतिनिवृतौ + क्तः प्रत्ययः, इत्वञ्च।

निष्षिधं

यन्नितरां सेधति शास्ति तत् ।

– ऋ०, ३/५५/८

निस् + ✓षिधू – संराद्धौ शासने च + क्विप् प्रत्ययः।

निसरं

यो निश्चितं सरति गच्छति तम् ।

– यजु०, ३०/१४

नि + ✓सृ – गतौ + अच् प्रत्ययः ।

निहः

योऽसतयं नितरां जहाति स. । – यजु०, २७/६

नि + ✓ओहाक् – त्यागे + कः प्रत्ययः ।

निहाका

नितरां जहाति त्यजतीति निहाका गोधिका वा । – उ०को०, ३/४४

नि + ✓ओहाक् – त्यागे + कन् प्रत्ययः (नौ हः – उ०को०, ३/४४) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्चेति ।

निहारं

मूल्येन क्रेतव्यं वस्तु नितरां क्रियते तत् ।

– यजु०, ३/५०

नि + ✓हृञ् – हरणे + घञ् प्रत्ययः ।

नीकः

नयतीति नीकः वृक्षो वा ।

– उ०को०, ३/४७

✓णीञ् – प्रापणे + कन् प्रत्ययः (अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च – उ०को०, ३/४७) ।

नीचैः

निचीयत इति नीचैः अधोऽमो वा ।

– उ०को०, ५/१३

नि + ✓चिञ् – चयने + डैसिः प्रत्ययः, उपसर्गस्य च दीर्घः (नौदीर्घश्च – उ०को०, ५/१३) ।

नीथः

नीयते स नीथः नयनं वा । – उ०को०, २/२

✓णीञ् – प्रापणे + क्थन् प्रत्ययः (हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् – उ०को०, २/२) ।

नीथाविदः

ये नीथान् विनयान् विन्दन्ति ते ।

– ऋ०, ३/१२/५

नीथ + ✓विद् – लाभे ज्ञाने च + क्विप् प्रत्ययः पूर्व पदस्य च दीर्घः।

नीपः

नयतीति नेपः पुरोहितो वा। बाहुलकात् गुणाभावे नीपः वृक्षविशेषः ।

– उ०को०, ३/२३

✓णीञ् – प्रापणे + पः प्रत्ययः (पानीविषिभ्यः पः – उ०को०, ३/२३) ।

नीरं

नयति शरीरमिति नीरं जलं वा ।

– उ०को०, २/१३

✓णीञ् – प्रापणे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

नीलङ्गुः

यो नीलं गच्छति तस्य ।

– यजु०, २४/३०

नितरां लङ्गति गच्छतीति नीलङ्गु क्रिमिजातिर्भ्रमरः पुष्पं वा ।

– उ०को०, १/३६

नि + ✓लगि – गतौ + कुः प्रत्ययः निपातनात् (खरशङ्कुपीयुनीलङ्गु – उ०को०, १/३६) उपसर्गस्यदीर्घत्वं धातोः नुमागमश्चेति ।

नीवरं

नयतीति नीवरः परिव्राट् वा ।

– उ०को०, ३/१

✓णीञ् – प्रापणे + ष्वरच् प्रत्ययः (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) ।

नीविः

या नितरां व्ययति संवृणोति ।

– यजु०, ४/१०

नितीयते संव्रियते सा नीविः नीवी मूलधनं दुकूलबन्धनं वा । – उ०को०, ४/१३६

नि + ✓व्येञ् – संवरणे + इण् प्रत्ययः उपसर्गस्य दीर्घः, धातोर्य लोपश्च (नौ व्यो यकारलोपः पूर्वस्य च दीर्घः – उ०को०, ४/१३६) ।

नृचक्षाः

नृन् चष्टे पश्यति ख्याति वा स नृचक्षाः ईश्वरो दुष्टो वा । – उ०को०, ४/२३३

✓णीञ् – प्रापणे + ऋ प्रत्ययः ऋप्रत्ययस्य डित्वाद्टिलोपः (नयतेर्डिच्च – उ०को०, २/१००) > नृ + ✓चक्षिङ् – व्यक्तायां वाचि + असुन् प्रत्ययः (चक्षेर्बहुलं शिच्च – उ०को०, ४/२३३)।

नृजिते

यो नृभिर्जयति तस्मै । – ऋ०, २/२१/१

(च०ए०व०) – नृ + ✓जि – जये + क्विप् प्रत्ययः ।

नृतूः

नृत्यतीति नृतूः नर्त्तकः । – उ०को०, १/९१

✓नृती – गात्रविक्षेपे + कुः प्रत्ययः (नृतिशृध्योः कूः – उ०को०, १/९१) ।

नृम्णं

नरो रमन्ते यस्मिँस्तन्नृम्णम् । – ऋ०, ५/३९/४

नरो रमन्ते येषु तानि । – ऋ०, ५/५७/६

नरा रमन्ते यस्मिँस्तन्नृम्णम् ।

– ऋ०, ६/२५/६

नृ + ✓म्ना – अभ्यासे + कः प्रत्ययः ।

नृषत्

यां नरेषु सीदति । – ऋ०, ४/४०/५

यो नृषु सीदति सः । – यजु०, १०/२४

यो नायकेषु सीदति सः । – यजु०, १२/१४

यो नायकेषु सीदति तस्मै ।

– यजु०, १७/१२

नृ + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

नृषाचः

ये नृन् सचन्ति समवयन्ति ते ।

– ऋ०, १/५२/९

ये कर्मसु नृन् जीवान् साचयन्ति संयोजयन्ति ते । – ऋ०, १/६४/९

नृ + ✓षच – समवाये + अण् प्रत्ययः ।

नृषाता

नरः सीदन्ति यस्मिँस्तस्मिन्नृसातौ ।

– ऋ०, ७/२७/१

(स०ए०व०) – नृ + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः 'अन्येषामपि दृश्यते' इत्यनेन दीर्घत्वञ्च ।

नृहा

यः शत्रूणां नायकान् हन्ति तस्मै ।

– ऋ०, ४/३/६

यो नृन् हन्ति सः । – ऋ०, ७/५६/१७

नृ + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः, दीर्घश्च (सौ च – अष्टा०, ६/४/१३) ।

नेत्री

या जनान् व्यवहारान्नयति सा ।

– ऋ०, १/९२/७

✓णीञ् – प्रापणे + तृच् प्रत्ययः, ततः ङीप् प्रत्ययः।

नेपः

नयतीति नेपः पुरोहितो वा । – उ०को०, ३/२३

✓णीञ् – प्रापणे + पः प्रत्ययः धातोः गुणः (पानीविषिभ्यः पः – उ०को०, ३/२३) ।

नेमः

नयतीति नेमः प्रकारमूलं वा ।

– उ०को०, १/१४०

✓णीञ् – प्रापणे + मन् प्रत्ययः (अर्तिस्तुसु-हुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

नेमिः

नयतीति नेमिः चक्रावयवो वा ।

– उ०को०, ४/४३

√णीञ् – प्रापणे + मिः प्रत्ययः (नियो मिः – उ०को० ४/४३)।

नेष्टा

विद्युत् पदार्थ शोधकत्वात्पोषकत्वाच्च नेनेक्ति सर्वान् पदार्थानिति। – ऋ०, १/१५/३

नयतीति नेष्टा ऋत्विग्वा। – उ०को०, २/९५

१- णिजिर् - शौचपोषणयोः + तृच् प्रत्ययः, धातोः जस्य षकारश्च (व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः - अष्टा०, ८/२/३६)।

२- √णीञ् – प्रापणे + तृन् प्रत्ययः (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५) षुगागमश्च (नयते षुक् –अष्टा०वा०, ३/२/१३५)।

नेमन्निषः

नीयन्त इष्यन्ते च यास्ताः। – ऋ०, १/५६/२

(प्र०ब०व०) – नेमन् + √इष – गतौ + क्विप् प्रत्ययः, छान्दसः नलोपाभावः।

नोधाः

यो नायकान् प्राप्तिकरान् धरतीति। – ऋ०, १/६१/१४

नौति स्तौति नूयते स्तूयते वा स नोधाः ऋषिर्वा। – उ०को०, ४/२२६

√णु – स्तुतौ + असिः प्रत्ययः धुडागमश्च (नुवो धुट् च – उ०को०, ४/२२६), गुणश्च।

नौः

नुदति प्रेरयतीति नौः जलतरणसाधनं वा। – उ०को०, २/६४

√णुद – प्रेरणे + डौः प्रत्ययः (ग्लानुदिभ्यां डौः – उ०को०, २/६४)।

न्योकस्

निश्चितानि ओकांसि स्थानानि येन तस्मै। – ऋ०, १/९/१०

नि + √उच् – समवाये + असुन् प्रत्ययः बाहुलकात् कुत्वञ्च (ओकः उचः के – अष्टा०, ७/३/६४)।

न्यङ्कव

ये नितरामञ्चन्ति गच्छन्ति ते न्यङ्कवः जातिविशेषा वा। – उ०को०, १/१७

(प्र०ब०व०) – नि + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + उः प्रत्ययः (नावञ्चेः – उ०को०, १/१७) कुत्वञ्च (न्यङ्क्वादीनाञ्च – अष्टा०, ७/३/५३)।

न्यङ्

यो नित्यमञ्चति। – ऋ०, ४/१५/५

यो निश्चितमञ्चति तम्। – ऋ०, ५/८३/७

नि + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९)।

पक्त्रं

पचति येन यत्र वा तत् पक्त्रं गार्हपत्यं वा। – उ०को०, ४/१६७

√पच – पाके + त्र प्रत्ययः (गुधृवीपचिवचिचिय-मिसदिक्षदिभ्यस्त्रः – उ०को०, ४/१७६)।

पक्षः

पणायति स्तौति व्यवहरति वा येन यत्र वा स पक्षः मासार्द्धः पार्श्व भागः साध्य विरोधः समूहो बलं मित्रसहायो वा। – उ०को०, ३/६९

पचतीति पक्षः पूर्वोत्तरपक्षौ वा। – उ०को०, ४/२२०

√पन – स्तुतौ व्यवहारे च + सः प्रत्ययः धातोः नकारस्य कत्वं (गृधिपण्योर्दकौ च – उ०को०, ३/६९) अथवा √पय – पाने + असुन् प्रत्ययः सुडागमश्च (पचिवचिभ्यां सुट् च – उ०को०, ४/२२०)।

पङ्क्तीराधसं

यः पङ्क्तीधर्मात्मवीरमनुष्यसमूहान् राध्नोति यद्वा पङ्क्त्यर्थं राधोऽन्नं यस्य

तम् । – ऋ०, १/४०/३

यः पङ्क्तीः समुदायान् राध्नोति तम् ।

– यजु०, ३७/७

(द्वि०ए०व०) – ✓पचि – विस्तारवचने + क्विन् प्रत्ययः निपातनात् > पङ्क्ति + ✓राध – संसिद्धौ + असुन् प्रत्ययः ।

पङ्गुः

खञ्जति गमने विकलो भवतीति पङ्गुः गतिहीनो वा । – उ०को०, १/३६

✓खञ्ज – गतिवैकल्ये + कुः प्रत्ययः बाहुलकात्, कु प्रत्यये 'खञ्ज' धातोः पङ्गादेशः (खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु – उ०को०, १/३६) ।

पचतः

पचति येन स पचतः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ३/११०

✓पच् – पाके + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् – उ०को०, ३/११०)।

पचिः

पचति येन स पचिः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ४/११८

✓पच् – पाके + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

पचेलिमः

पचति पदार्थानिति पचेलिमः अग्निः सूर्यो वा । – उ०को०, ४/३७

✓पच् – पाके + एलिमच् प्रत्ययः (पच एलिमच् – उ०को०, ४/३७) ।

पञ्चन्

पञ्चति व्यक्तीकरोतीति पञ्चन् संख्यावाचको वा । – उ०को०, १/१५७

✓पचि – व्यक्तीकरणे + कनिन् प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोः नुमागमश्च (सप्यशूभ्यां तुट् च–उ०को०, १/१५७) ।

पञ्चालः

पञ्चति व्यक्तं करोतीति पञ्चालः देशविशेषो वा । – उ०को०, १/११८

✓पचि – व्यक्तीकरणे कालन् प्रत्ययः, धातोः नुमागमः (तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८) ।

पञ्चाविः

पञ्चेन्द्रियाण्यवन्ति येन सः।– यजु०, १४/१०

यः पञ्चभिरव्यते रक्ष्यते सः ।

– यजु०, २१/१४

पञ्च + ✓अव – रक्षणगतिप्रीत्यादिषु + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

पटलः

पटति गच्छतीति पटलः अक्षिरोगस्तिलकं वा । – उ०को०, १/१०४

✓पट – गतौ + कल प्रत्ययः बाहुलकात् (कलस्तृपश्च – उ०को०, १/१०४) ।

पटाकः

पटति गच्छतीति पटाकः पक्षी वा ।

– उ०को०, ४/१४

✓पट – गतौः + आकः प्रत्ययः (वलाकादयश्च – उ०को०, ४/१४) ।

पटीरः

पटति गच्छतीति पटीरः कन्दुकः कामश्चन्दनवृक्षो वा । – उ०को०, ४/३०

✓पट – गतौ + ईरन् प्रत्ययः (कृश पॄ टिपटिशौटिभ्य ईरन् – उ०को०, ४/३०) ।

पटुः

पाटयति ज्ञापयति सदसत्पदार्थान् स पटुः वाग्मी विशारदो वा । – उ०को०, १/१८

✓पट – भाषार्थे + उः प्रत्ययः (फलिनटिनमिमनिजनां गुकुपटिनाकिधतश्च – उ०को०, १/१८) ।

पटोलः

पटति गच्छति स पटोलः फलविशेषो वस्त्रविशेषो वा । – उ०को०, १/६६

√पट – गतौ + ओलच् प्रत्ययः (कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् – उ०को०, १/६६) ।

पट्वः

पट्यन्ते गच्छन्त्यत्रेति पट्वः भूगोलको वा । – उ०को०, १/१५३

√पट – गतौ + वन् प्रत्ययः (सर्वनिघृष्वलष्वशिवपट्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३) ।

पठर्वा

ये पठन्ति तान् विद्यार्थिन ऋच्छति प्राप्नोति सः सेनाध्यक्षः । – ऋ०, १/११२/१७

√पठ – व्यक्तायां वाचि + क्विप् प्रत्ययः > पठ + √ऋ – गतौ + वनिप् प्रत्ययः ।

पणसः

पणायति व्यवहरतीति पणसः पण्यद्रव्यं वा । – उ०को०, ३/११७

√पण – व्यवहारे स्तुतौ च + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

पणिः

यः पणायति व्यवहरतीति पणसः पण्यद्रव्यं वा । – उ०को०, ४/११८

√पण – व्यवहारे स्तुतौ च + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

पण्डः

पणयति व्यवहरति स्तौति वा स पण्डः नपुंसकः पण्डा बुद्धिर्वा ।

– उ०को०, १/११४

√पण – व्यवहारे स्तुतौ च + डः प्रत्ययः (जमन्ताड्डः – उ०को०, १/११४) ।

पण्डा

पणयति व्यवहरति स्तौति वा स पण्डा नपुंसकः पण्डा बुद्धिर्वा ।

– उ०को०, १/११४

√पण – व्यवहारे स्तुतौ च + डः प्रत्ययः (जमन्ताड्डः – उ०को०, १/११४)।

पतङ्गः

प्रतिपातं वेगेन गन्तृभिः । – ऋ०, १/८८/४

यः प्रतिपातं गच्छति तम् ।

– ऋ०, १/१६३/६

पतति गच्छतीति पतङ्गस्तस्मादग्नये ।

– यजु०, ३/८

पतति गच्छतीति पतङ्गः पक्षी । पक्षिणीत्युच्यमानेऽपि बाहुलकात् पतङ्गः सूर्योऽग्निरश्वः शलभः शालिभेदो वा ।

– उ०को०, १/११९

√पत्लृ – गतौ + अङ्गच् प्रत्ययः (पतेरङ्गच् पक्षिणि – उ०को०, १/११९) ।

पतङ्गरः

यः पतङ्गेऽग्नौ रमते, पतङ्गराति ददाति वा । – ऋ०, ४/४०/२

पतङ्ग + √रमु – क्रीडायां, √रा – दाने + डः प्रत्ययः।

पतत्रं

पतति गच्छति येन तत् पतत्रं वाहनं लोमानि वा । – उ०को०, ३/१०५

√पत्लृ – गतौ + अत्रन् प्रत्ययः (अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् – उ०को०, ३/१०५) ।

पतत्रिः

पततीति पतत्रिः पक्षी वा ।

– उ०को०, ४/६९

√पत्लृ – गतौ + अत्रिन् प्रत्ययः (पतेरत्रिन् – उ०को०, ४/६९) ।

पतसः

पततीति पतसः पक्षी वा ।

– उ०को०, ३/११७

✓पत्लृ – गतौ + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिप्रपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

पत्रं

पतति यो गच्छति येन वा तत् पत्रं वाहनं वा । – उ०को०, ४/१५९

✓पत्लृ – गतौ + ष्ट्रन प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् – उ०को०, ४/१५९) ।

पताका

पत्यते ज्ञायतेऽसौ पताका ध्वजा वा ।

– उ०को०, ४/१४

✓पत – गतौ + आकः प्रत्ययः (वलाकादयश्च – उ०को०, ४/१४) ।

पतिः

पालयिता पालन हेतुर्वा । – यजु०, ३/१२

पाति रक्षति सः पतिः । – यजु०, ३/६०

पाति रक्षतीति पतिः स्वामी वा ।

– उ०को०, ४/५७

✓पा – रक्षणे + डतिः प्रत्ययः (पातेर्डतिः – उ०को०, ४/५७) ।

पतेरः

पतति गच्छतीति पतेरः गन्ता पक्षी वा ।

– उ०को०, १/५८

✓पत्लृ – गतौ + एरक् प्रत्ययः (पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् - उ०को०, १/५८) ।

पत्तनं

पतति गच्छतीति पत्तनं नगरं वा ।

– उ०को०, ३/१५०

✓पत्लृ – गतौ + तनन् प्रत्ययः (वीपतिभ्यां तनन् – उ०को०, ३/१५०) ।

पत्तिः

पद्यते गच्छत्यसौ पत्तिः पदातिः पुरुषो वा । – उ०को०, ४/१८३

✓पद – गतौ + तिः प्रत्ययः (पदिप्रथिभ्यां नित् – उ०को०, ४/१८४) ।

पत्मन्

पतन्ति यस्मिन्मार्गे तस्मिन् । – ऋ०, ५/५/७

पतन्ति गच्छन्ति यस्मिन् मार्गे तस्मिन् ।

– ऋ०, ६/४/६

✓पत्लृ – गतौ + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४६) ।

पत्वा

योऽधः पतति सः । – यजु०, २२/१९

✓पत्लृ – गतौ + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप् – उ०को०, १/११४) ।

पत्सलः

पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्सलः पन्था वा। – उ०को०, ३/७४

✓पत्लृ – गतौ + सरः प्रत्ययः प्रत्ययस्य रकारस्य लकारादेशः (पतेरश्च लः – उ०को०, ३/७४) ।

पथः

पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पन्थाः मार्गः । पथे गतौ इत्यस्माद्धातोः पचाद्यचि कृते पथः पथौ पथाः इत्यदन्तोऽपि दृश्यते ।

– उ०को०, ४/१२

✓पत्लृ – गतौ + इनिः प्रत्ययः धातोः थकारान्तादेशः (पतः स्थ च – उ०को०, ४/१२) ।

पथिकृत्

यः पन्थानं करोति । – ऋ०, ६/२१/१२

पथि + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः ।

पथिलः

यः पथति निरन्तरं गच्छति स पथिलः पथिको वा । – उ०को०, १/५७

✓पथि – गतौ + इलच् प्रत्ययः निपातनात् (मिथिनादयश्च – उ०को०, १/५७) ।

पथेष्ठां

यो धर्मे पथि तिष्ठति । – ऋ०, ५/५०/३

पथ + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

पदज्ञाः

ये पदानि प्राप्तव्यानि धर्मार्थकाममोक्षाख्यानि साधितुं साधयितुं वा जानन्ति ते । – ऋ०, १/६२/२

यो पदं ज्ञातव्यं प्रापणीयमात्मस्वरूपं जानन्ति ते । – यजु०, ३४/१७

पद + ✓ज्ञा – अवबोधने + कः प्रत्ययः ।

पदं

यत्पद्यते प्राप्यते तत् । – ऋ०, १/२२/१७

पद्यते जानाति प्राप्नोति येन व्यवहारेण तस्मिन् । – यजु०, ४/१९

पद्यते गा॰॰ने यत्तत् । – यजु०, ५/१५

✓पद – ॰तौ + कः प्रत्ययः (घञर्थे क विधानम्)।

पद्मं

पद्यते प्राप्नोतीति पद्मं कमलं निधिः शङ्खो वा । – उ०को०, १/१४०

✓पद – गतौ + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०)।

पदवीः

यः प्राप्तव्यानि पदानि व्येति व्याप्नोति सः । – ऋ०, ३/५/१

य पदानि वेति व्याप्नोति । – ऋ०, ३/५६/४

पद + ✓वी – गतिकान्त्यादिषु + क्विप् प्रत्ययः ।

पदाजिः

पद्भ्यामजत्यतति वा स पदाजिः । पदातिः पद्गः । – उ०को०, ४/१३२

पाद + ✓अज – गतिक्षेपणयोः + इञ् प्रत्ययः (पादे च – उ०को०, ४/१३२) पादस्य स्थाने पदादेशः (पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु – अष्टा०, ६/३/५२)।

पदिं

पद्यते गम्यते या श्रीस्ताम् ।

– ऋ०, १/१२५/२

(द्वि०ए०व०)✓पद – गतौ + इक् प्रत्ययः (इक् कृष्णायदिभ्यः -अष्टा वा०, ३/३/१०८)।

पद्रः

पद्यते गच्छन्त्यस्मिन् वा स पद्रः ग्रामः संवेशः स्वानं वा । – उ०को०, २/१३

✓पद – गतौ + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

पद्वा

पद्यन्ते यत्र स पद्वा पन्था वा ।

– उ०को०, ४/११३

✓पद – गतौ + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप् – उ०को०, ४/११३) ।

पनसः

पनायति स्तौति पनसः कण्टकिफलं वा।

– उ०को०, ३/११७

✓पन – स्तुतौ + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

पन्थाः

पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पन्थाः मार्गः ।

– उ०को०, ४/१२

✓पत – गतौ + इनिः प्रत्ययः, धातोः थकारान्तादेशः (पतस्थ च – उ०को०, ४/१२), पथि स्थाने न्थादेशः (थोन्थः – अष्टा०, ७/१/८७) ।

पन्नः

पनायति स्तौतीति पन्नः सूर्यो वा ।

– उ०को०, ३/१०

✓पन – स्तुतौ + नः प्रत्ययः (कृवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् – उ०को०, ३/१०) ।

पपिवान्

य पिबति सः । – ऋ०, ५/३०/११

✓पा – पाने + किः प्रत्ययः धातोर्द्वित्वञ्च (आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च – अष्टा०, ३/२/१७१) > पपि + क्वसुः प्रत्ययः ।

पपीः

पिबति पाति रक्षतीति वा स पपीः सूर्यश्चन्द्रो वा । – उ०को०, ३/१५९

✓पा – पाने रक्षणे च + ईः प्रत्ययः, धातोः द्वित्वञ्च (यापोः किद्द्वे च – उ०को०, ३/१५९) ।

पपुः

पाति रक्षतीति पपुः पालकः ।

– उ०को०, १/२२

✓पा – रक्षणे + कुः प्रत्ययः द्वित्वञ्च (कुर्भ्रश्च – उ०को०, १/२२) ।

पप्रितमं

प्राति प्रपूरयति सर्वाभिर्विद्याभिरानन्दैश्च जनान् स्वव्याप्त्या जगद्वा मूर्त्तं वस्तु शिल्पविद्यासाध्याङ्गानि च यः, सोऽतिशयितस्तम् । – यजु०, १/८

✓प्रा – प्रपूरणे + किः प्रत्ययः (आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च – अष्टा०, ३/२/१७१) > पप्रि + तमप् प्रत्ययः ।

पम्पा

पाति रक्षतीति पम्पा नदी वा ।

– उ०को०, ३/२८

✓पा – रक्षणे + पः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः ह्रस्वत्वं मुडागमश्च (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८) ।

पयः

पीयते तत् पयः उदकं दुग्धं वा ।

– उ०को०, ४/१९०

✓पा – पाने + असुन् प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोरीत्वं पुनर्गुणे अयादेशश्च (रपेरत एच्च – उ०को०, ४/१९०) ।

पयसा

पयन्ते विजानन्ति सर्वान् पदार्थान् येन ज्ञानेन तेन । – यजु०, २/२४

(तृ०ए०व०) – ✓पा – पाने + असुन् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः ईत्वमयादेशश्च ।

पयोधाः

ये पयांसि स्वगतानि दधति ते ।

– ऋ०, ७/५६/१६

पयो दधातीति पयोधाः समुद्रो वा ।

– उ०को०, ४/२३०

पयः + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + असिः प्रत्ययः (पयसि च – उ०को०, ४/२३०) ।

पयोवृधः

ये पय उदकं रात्रिं वा वर्धयन्ति ते ।

– ऋ०, १/६४/११

(प्र०ब०व०) – पयः + ✓वृधु – वृद्धौ + क्विप् प्रत्ययः ।

परमेष्ठी

परमे उत्तमे व्यवहारे तिष्ठतीति परमेष्ठी सर्वेषां पितामह ईश्वरो वा ।

– उ०को०, ४/१०

परमे + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + इनिः प्रत्ययः (परमे कित् – उ०को०, ४/१०) ।

परशुः

परान् शत्रून् शृणाति हिनस्ति येन स परशुः शस्त्रभेदः कुठारो वा ।

– उ०को०, १/३३

पर + √शृ – हिंसायां + कुः प्रत्ययः (आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च – उ०को०, १/३३) ।

परस्पाय

येन परानन्यान् पाति तस्मै ।

– यजु०, ३८/१९

(च०ए०व०) – परः + √पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

पराचीः

याः परागञ्चन्ति ताः । – ऋ०, १/१९१/१५

परा + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) ततः ङीप् प्रत्ययः ।

पराणुदे

परान्नुदन्ति शत्रून्यस्मिन्युद्धे तस्मै ।

– ऋ०, १/३९/२

(च०ए०व०) – परा + √णुद – प्रेरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

परापुरः

परागतानि स्वसुखार्थान्यधर्मकार्याणि पिपुरति ते । – यजु०, २/३०

परा + √पॄ – पालनपूरणयोः + क्विप् प्रत्ययः, धातोरुपधायाः उत्वमिति ।

परिक्रोशं

परितः सर्वतः क्रोशन्ति रुदन्ति यस्मिन्दुःख समूहे तम् । – ऋ०, १/२९/७

परि + √क्रुश – आह्वाने रोदने च + घञ् प्रत्ययः ।

परिज्रयः

ये परितः सर्वतो जीर्णयन्ति ते ।

– ऋ०, १/६४/५

परि + √ज्रि – अभिभवे + अच् प्रत्ययः ।

परिज्मा

परितः सर्वतोऽजन्ति मार्गं येन तम् ।

– ऋ०, १/२०/३

परितो जमत्यत्ति यः सोऽग्निः ।

– ऋ०, १/१२२/३

१- परि + √अज – गतिक्षेपणयोः + मनिन् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते – अष्टा०, ३/२/७५)।

२- परि + √जमु – अदने + कनिन् प्रत्ययः, धातोरुपधालोपश्च ।

परिज्वा

परितो जवति वेगवान् भवतीति परिज्वा चन्द्रमाः । – उ०को०, १/१५९

परि + √जु – गतौ (सौत्रधातुः) + कनिन् प्रत्ययः निपातनात्, जु धातोः यणादेशश्च (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९) ।

परिव्राट्

परितः सर्वतो व्रजति स परिव्राट् परिव्राजौ, परिव्राजः संन्यासी वा । – उ०को०, २/५९

परि + √व्रज – गतौ + क्विप् प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च (परौ व्रजेः षश्च पदान्ते – उ०को०, २/५९) ।

परिहाणिः

हीयते जहति वा स हानिः अपचयो वा

प्रहाणि परिहाणिः । – उ०को०, ४/५१

परि + ✓ओहाक् – त्यागे + निः प्रत्ययः (वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

परितक्म्याः

परितः सर्वतस्तकन्ति हसन्ति यस्यां सृष्टौ तस्याम् । – ऋ०, ४/४३/३

परितः सर्वतस्तकन्ति हसन्ति यैः कर्म्मभिस्तेषु भवायाः । – ऋ०, ५/३०/१३

परि + ✓तक – हसने + मक् प्रत्ययः, छन्दसि तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययः (छन्दसि च – अष्टा०. ५/१/६७) ।

परिधिः

सर्वतो धीयन्ते नद्यो यस्मिँस्तम् । – ऋ०, ३/३३/६

परितः सर्वतः सर्वाणि वस्तूनि धीयन्ते येन सः । – यजु०, २/३

परितः सर्वतो धीयते यस्मिँस्तम् । – यजु०, २/१७

यः परितः सर्वतो धीयते तने।– यजु०, १८/६३

यत्र परितः सर्वतो धीयन्ते तान् । – यजु०, १९/५३

परितः सर्वतः सूत्रवद्धीयन्ते ये ते । – यजु०, ३१/१५

परि + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञक धातोः किः (उपसर्गे घोः किः – अष्टा०, ३/३/९२) ।

परिभूः

यः परितः सर्वतः पदार्थेषु भवति । – ऋ०, १/१/४

यः परितः सर्वतो भवति सः । – ऋ०, १/५२/१२

सर्वेषामुपरि भवतीति । – ऋ०, १/१४१/९

परितः सर्वतो भवतीति । – ऋ०, २/२४/११

यः परितः सर्वतो भवति सः । – ऋ०, ३/३/१०

परितः सर्वतो भवतीति । – यजु०, ४/३७

यो दुष्टान् पापिनः परिभवति तिरस्करोति सः । – यजु०, ४०/८

परि + ✓भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

परिवीः

परितः सर्वतः सर्वा विद्या व्ययति व्याप्नोति । – यजु०, ६/६

परि + ✓वी – गतिव्याप्तिप्रजनादिषु + क्विप् प्रत्ययः।

परिषदः

परिषदन्ति यासु ताः सभाः । – ऋ०, ३/३३/७

(प्र०ब०व०) – परि + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

परिष्टुतिः

परितः सर्वतः स्तूयते यया सा । – यजु०, ५/१४

परितः सर्वतः स्तुवन्ति यया सा । – यजु०, १२/४

परि ✓ष्टुञ् – स्तुतौ + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

परिस्रुतः

यः परितः सर्वतः स्रवति प्राप्नोति स रसः । – यजु०, १९/१५

परितः स्रवन्ति प्राप्नुवन्ति येन । – यजु०, १९/९५

परितः सर्वतः स्रवन्ति येन तेन ।

– यजु०, २०/६३

परितः सर्वतः स्रवति तेन । – यजु०, २०/६५

परि + ✓स्रु – गतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

परिह्वृत्

यः परितः सर्वतो ह्वरति कुटिलां गतिं गच्छति । – ऋ०, ६/४/५

परि + ✓ह्वृ – कौटिल्ये + क्विप् प्रत्ययः ।

परीरं

पूर्यतेऽनेनेति परीरं फलं वा । – उ०को०, ४/३०

✓पृ – प्रीतौ + ईरन् प्रत्ययः (कॄशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् – उ०को०, ४/३०) ।

परीवृता

परितः सर्वतो वृर्त्तन्ते यानि तानि ।

– ऋ०, २/१७/१

परि + ✓वृतु – वर्त्तने + कः प्रत्ययः, (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) पूर्वस्य दीर्घश्च ।

परूः

पिपर्त्ति येन तत् परूः ग्रन्थिर्वा ।

– उ०को०, २/११७

✓पॄ – पालनपूरणयोः + उसिः प्रत्ययः (अर्त्ति पॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्–उ०को०, २/११७) ।

परूषं:

पिपर्तीति परूषम् निष्ठुरं वचो वा ।

– उ०को०, ४/७५

✓पॄ – पालनपूरणयोः + उषच् प्रत्ययः (पॄनहिकलिभ्य उषच् – उ०को०, ४/७५) ।

पर्जन्यः

पर्षति सिञ्चतीति पर्जन्यः मेघः समर्थो वा । – उ०को०, ३/१०३

✓पृषु – सेचने + अन्यः प्रत्ययः निपातनात् षकारस्य जकारः (पर्जन्यः – उ०को० ३/१०३) ।

पर्ण

पत्रं पक्षो वा । – यजु०, ९/१५

पिपर्ति पानयति वा तत् पर्णं पत्रं वा ।

– उ०को०, ३/६

✓पॄ – पालनपूरणयोः + नः प्रत्ययः (धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः – उ०को०, ३/६) ।

पर्णमुट्

पर्णानि शोषयति मोचयति रोहयति वा स पर्णमुट् । – उ०को०, २/२२

पर्ण + ✓मुच – प्रमोचनप्रमोहनयोः + क्विप् प्रत्ययः ण्यन्तात् धातोः णेर्लुक् (बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः – उ०को०, २/२२) ।

पर्णरुट्

पर्णानि शोषयति मोचयति रोहयति वा स पर्णरुट् । – उ०को०, २/२२

पर्ण + ✓रुह – बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च + क्विप् प्रत्ययः ण्यन्तात् धातोः णेर्लुक् (बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः – उ०को०, २/२२) ।

पर्णशदाय

यः पर्णानि शीयते छिनत्ति तस्मै ।

– यजु०, १६/४६

(च०ए०व०) – पर्ण + ✓शद्लृ – शातने + कः प्रत्ययः।

पर्णशुट्

पर्णानि शोषयति मोचयति रोहयति वा स पर्णशुट् । – उ०को०, २/२२

पर्ण + ✓शुष – शोषणे + क्विप् प्रत्ययः, ण्यन्तात् धातोः णेर्लुक् (बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः – उ०को०, २/२२)।

पर्णसिः

पिपर्तीति पर्णसिः जलगृहं वा ।

– उ०को० ४/१०७

✓पृ – पालनपूरणयोः + असिः प्रत्ययः, धातोः नुगागमश्च (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषा-लेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः–उ०को०, ४/१०७)।

पर्प

पिपर्तीति पर्पं गृहं बालतृणं वा ।

– उ०को०, ३/२८

✓पृ – पालनपूरणयोः + पः प्रत्ययः निपातनात् (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८)।

पर्पटः

पर्पति गच्छतीति पर्पटः ऊषरभूमिर्वा ।

– उ०को०, ४/८१

✓पर्प – गतौ + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

पर्परीकः

पिपर्ति पालयतीति पर्परीकः सूर्य्यो वा ।

– उ०को०, ४/१९

✓पृ – पालनपूरणयोः + ईकन् प्रत्ययः, धातोः द्वित्वं (शृपृवृञां द्वे रूक् चाभ्यासस्य – उ०को०, ४/१९) ।

पर्व

पिपर्तीति पर्व ग्रन्थिर्वा । – उ०को०, ४/११३

✓पृ – पालनपूरणयोः + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्तिपृ शकिभ्यो वनिप् – उ०को०, ४/११३) ।

पर्वतः

पर्वति पूर्णो भवतीति पर्वतः ।

– उ०को०, ३/११०

✓पर्व – पूरणे + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजि-पर्विपच्यमितमिलमिहर्य्यिभ्योऽतच् – उ०को०, ३/११०) ।

पर्वतच्युत:

ये पर्वतान्मेघान् च्यावयन्ति। – ऋ०, ५/५४/३

पर्वतान्मेघाच्च्युतो यः पर्वतं मेघं च्यावयति वा तस्मै । – ऋ०, ५/५४/१

पर्वत + ✓च्युङ् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

पर्षतः

पर्षति स्निह्यति प्रीतिकरं प्रसन्नं भवति चित्तमस्यां पर्षतः सभा समाजो वा ।

– उ०को०, १/१३०

✓पृषु – सेचने + अदिः प्रत्ययः बाहुलकात् (शृदृभसोऽदिः – उ०को०, १/१३०) ।

पललं

पलति गच्छति येन तत् पललं तिलचूर्णं पङ्कं मांसं वा । – उ०को०, १/१०६

✓पल – गतौ + कल प्रत्ययः (वृषादिभ्यश्चित् – उ०को०, १/१०६) ।

पलालः

पल्यते प्राप्यतेऽसौ पलालः निष्फलानि ब्रीहितृणानि वा 'प्यार' इति प्रसिद्धम् ।

– उ०को०, १/११८

✓पल – गतौ प्रापणे च + कालन् प्रत्ययः (तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८) ।

पलितः

पल्यत प्राप्यते तत् पलितं वृद्धावस्थया केशादीनां वा शुक्लत्वं । – उ०को०, ३/९२

✓पल – गतौ प्रापणे च + इतन् प्रत्ययः (लोष्टपलितौ – उ०को०, ३/९२) ।

पलितं

फलति निष्पन्नं पक्वमिव भवतीति पलितं केशश्चैत्यं वा ।

– उ०को०, ५/३४

✓फल – निष्पत्तौ + इतच् प्रत्ययः धातोः फस्य पादेशः (फलेरितजादेश्च पः – उ०को०, ५/३४)।

पल्वलं

पलति गच्छतीति पल्वलं अल्पसरो वा ।
– उ०को०, ४/१०७

✓पल – गतौ + वलच् प्रत्ययः (सानसिवर्णसिपर्णसि-तण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः – उ०को०, ४/१०७) ।

पवाका

पुनातीति पवाका । – उ०को०, ४/१४

✓पूञ् – पवने + आकः (बलाकादयश्च – उ०को०, ४/१४) ।

पविः

पुनाति दुष्टान् दण्डयित्वा यस्तम् ।
– यजु०, १८/७१

पुनातीति पविः वज्रं हीरकं वा ।
– उ०को०, ४/१३९

✓पूञ् – पवने + इः प्रत्ययः (अचः इः – उ०को०, ४/१३९) ।

पवीरवि

यो धनादिरक्षायै पवीरं शस्त्रं वाति प्राप्नोति तस्मिन् । – यजु०, ३३/८२

(स०ए०व०) – पवीर (शस्त्रनाम) + ✓वा – गतिगन्धनयोः + कः प्रत्ययः, सप्तम्यां धातोः आकारस्य लोपः ।

पशुः

पश्यति जानाति स्वार्थमिति पशुः गवादिः। पश्यन्ति येन वा स पशु अग्निः, पश्यति सर्वमिति पशुः । – उ०को०, १/२७

✓दृशिर् – प्रेक्षणे + उः प्रत्ययः, धातोः पशिरादेशश्च (अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च – उ०को०, १/२७) ।

पशुपाः

यः पशून् पाति । – ऋ०, ६/१९/३

य पशून् पाति रक्षति । – ऋ०, ६/५८/२

पशु + ✓पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

पशुसनि

पशून् सनति सम्भजति येन तत् ।
– यजु०, १९/४८

पशु + ✓षण – सम्भक्तौ + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

पशुसाधनी

पशून् साध्नुवन्ति यया सा।– ऋ०, ६/५३/९

पशु + ✓साध – संसिद्धौ + ल्युट् प्रत्ययः, ततः ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

पश्चात्सदः

ये पश्चात् सीदन्ति तेभ्यः। – यजु०, ९/३५

ये पश्चिमायां दिशि सीदन्ति ।
– यजु०, ९/३६

(प्र०ब०व०) – पश्चात् + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

पष्ठवाट्

यः पष्ठेन पृष्ठेन वहत्युष्ट्रादिः ।
– यजु०, १४/९

यः पष्ठेन पृष्ठेन वहति सो हस्त्युष्ट्रादिः।
– यजु०, १८/२६

यः पष्ठेन पृष्ठेन वहति सः। यजु०, २१/१७

ये पष्ठेन पृष्ठेन वहन्ति ते। – यजु०, २४/१३

यः पष्ठेन पृष्ठेन वहति तम् ।
– यजु०, २८/२९

पष्ठ < पृष्ठ + ✓वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा० ३/२६४), ऋकारस्य अकारः छन्दसि ।

पस्त्यसदः

ये पस्त्येषु गृहेषु सीदन्ति तान् ।
– ऋ०, ६/५१/९

(प्र०ब०व०) – पस्त्य – (गृहनाम) + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

पांसुः

पंसयति नष्टमिव भवतीति पांसुः धूलिर्वा। – उ०को०, १/२७

√पंसि – नाशने + कुः प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च (अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक्धुक्-दीर्घहकाराश्च – उ०को०, १/२७) ।

पांसुरे

पांसवो रेणवो रजांसि रमन्ते यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्मिन् । – यजु०, ५/१५

(स०ए०व०) – पांसु + √रमु – क्रीडायां – अच् प्रत्ययः अथवा पांसु + रः प्रत्ययः मत्वर्थे (नगपांसु-पाण्डुभ्यश्चेति – अष्टा०वा०, ५/२/१०७) ।

पाकं

पचन्ति परिपक्वं ज्ञानं कुर्वन्ति यस्मिन् धर्म्ये व्यवहारे तम् । – ऋ०, १/३१/१४

पिबत्यसाविति पाकः शिशुर्वृद्धो वा । – उ०को०, ३/४३

√पा – पाने + कन् प्रत्ययः (इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्–उ०को०, ३/४३) अथवा √पच–पाके + घञ् प्रत्ययः।

पाकुकः

पचतीति पाकुकः सूपकारो वा । – उ०को०, २/३०

√पच – पाके + णुकन् प्रत्ययः धातोः चस्य कः दीर्घश्च (पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च – उ०को०, २/३०)।

पाजः

पाति रक्षतीति पाजः बलं वा । – उ०को०, ४/२०३

√पा – रक्षणे + असुन् प्रत्ययः, जुडागमश्च (पातेर्बले जुट् च – उ०को०, ४/२०३) ।

पाणिः

पणायति व्यवहरति येन स पाणिः हस्तो वा। – उ०को०, ४/१३३

√पण – व्यवहारे स्तुतौ च + इञ् प्रत्ययः, धातोदीर्घत्वञ्च (अशिपणाय्योरुडायलुकौ च – उ०को०, ४/१३३) ।

पाणिघ्नं

यः पाणिभ्यां हन्ति तम् । – यजु०, ३०/२०

पाणि + √हन् – हिंसागत्योः + टक् प्रत्ययः, हकारस्य घकारः ।

पाण्डुः

पण्डति गच्छतीति पाण्डुः रङ्गविशेषो राजविशेषो वा । – उ०को०, १/३७

√पण्ड – गतौ + उः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः वृद्धिश्च (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७) ।

पातालं

पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पातालः देशः पादस्य तले वर्त्तते इति वा । – उ०को०, १/११७

√पत्लृ – गतौ + आलञ् प्रत्ययः धातोः दीर्घत्वञ्च (पतिचण्डिभ्यामालञ् – उ०को०, १/११७) ।

पातिः

पाति रक्षतीति पातिः स्वामी । – उ०को०, ५/५

√पा – रक्षणे + अतिः प्रत्ययः (पातेरतिः – उ०को०, ५/५) ।

पात्रः/पात्रं

पद्यते येन तत् । – ऋ०, १/८२/४

पिबत्यनेन तत् पात्रम्। पाति रक्षतीति पात्रः सज्जनो वा । – उ०को०, ४/१५९

पिबत्यनेनेति पात्रं योग्यो भाजनं वा । – उ०को०, ४/१७०

✓पा – पाने रक्षणे च + ष्ट्रन् प्रत्ययः त्रन् प्रत्ययो वा (सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् – उ०को०, ४/१५९)।

पाथः

पातीति पाथः जलम्। – उ०को०, ४/२०४

पाति रक्षतीति पाथः भक्तम्।

– उ०को०, ४/२०५

✓पा – पाने रक्षणे च + असुन् प्रत्ययः, थुडागमः (उदके थुट् च – उ०को०, ४/२०४), तथा (अन्ने च – उ०को०, ४/२०५)।

पाथिः

पिबति यो येन वा तत् पाथिः चक्षुः समुद्रो वा। – उ०को०, २/११४

✓पा – पाने + इसिन् प्रत्ययः थुगागमश्च (पिबतेस्थुक् – उ०को०, २/११४)।

पादाः

पद्यन्ते गम्यन्ते याभ्यां गमनागमनाभ्यां तौ।

– ऋ०, १/२४/८

पद्यन्ते गच्छन्ति यैस्त इव।

– ऋ०, १/१६३/९

पद्यन्ते गच्छन्ति यैस्ते। – यजु०, २९/२०

✓पद – गतौ + घञ् प्रत्ययः।

पादूः

पद्यन्ते गच्छन्ति यया सा पादूः उपानहौ वा। – उ०को०, १/८५

✓पद – गतौ + ऊः प्रत्ययः धातोदीर्घश्च (णित्कशिपद्यर्त्तेः – उ०को०, १/८५)।

पापं

पान्ति रक्षन्त्यात्मानमस्मादिति पापम् अधर्मो वा। – उ०को०, ३/२३

✓पा – रक्षणे + पः प्रत्ययः (पानीविषिभ्यः पः – उ०को०, ३/२३)।

पाप्मा

पिबतीति पाप्मा किल्बिषं वा।

– उ०को०, ४/१५१

✓पा – पाने + मनिन् प्रत्ययः निपातनात्, धातोः पुगागमश्च (नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१)।

पायुं

पात्यनेन तं गुह्यन्द्रियम्। – यजु०, ६/१४

पाति रक्षति स पायुः रक्षकः गुदेन्द्रियं वा। – उ०को०, १/१

✓पा – रक्षणे + उण् प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१)।

पार्य्यं

पार्य्यते समाप्यते कर्म येन तम्।

– ऋ०, १/१२१/१२

✓पार – कर्मसमाप्तौ + यत् प्रत्ययः।

पारक्

पारयति कर्म समापयतीति पारक् सुवर्णं वा। – उ०को०, १/१३६

✓पार – कर्मसमाप्तौ + अजिः प्रत्ययः (पारयतेरजिः – अष्टा०, १/१३६)।

पारुः

पिबतीति पारुः। – उ०को०, ४/१०१

✓पा – पाने + रुः प्रत्ययः बाहुलकात् (मीपीभ्यां रुः – उ०को०, ४/१०१)।

पार्ष्णिः

पर्षति सिञ्चतीति पार्ष्णिः पादतलं वा।

– उ०को०, ५/५२

✓पृषु – सेचने + निः प्रत्ययः धातोर्वृद्धिश्च (घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः – उ०को०, ४/५२)।

पावक

पवित्रकर्त्तः शुद्धिहेतुर्वा। – ऋ०, १/४/१०

पुनाति पवित्रतां करोति तत्संबुद्धावीश्वर पवित्रहेतुरग्निर्वा । – ऋ०, १/१२/९

पवित्रकारक पवित्रता हेतुर्वा।– ऋ०, १/१३/१

✓पूञ् – पवने + ण्वुल् प्रत्ययः ।

पाशधरः

पाशं बन्धनं धारयतीति पाशधरः ।

– उ०को०, २/२२

पाश + ✓धृञ् – धारणे + रक् प्रत्ययः बाहुलकात् धात्वन्तरे छन्दसोः सामान्यप्रत्ययादौ च णेर्लुक् (बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः – उ०को०, २/२२)।

पार्श्वं

स्पृशति येन स पार्श्वः कक्षयोरधोभागो वा। – उ०को०, ५/२७

✓स्पृश – संस्पर्शे + श्वण् प्रत्ययः (स्पृशेः श्वणशुनौ पृ च – उ०को०, ५/२७) ।

पिङ्गलः

पिङ्क्ते वर्णयतीति पिङ्गलः वर्णभेदो वा।

– उ०को०, १/१०९

✓पिञ्ज – वर्णे + कल प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः जकारस्य गकारः (कुटिकशिकौतिभ्यो मुट् च् – उ०को०, १/१०९) ।

पिञ्जूलं

पिङ्क्ते वर्णयतीति पिञ्जूलं कुशवर्तिर्वा।

– उ०को०, ४/९०

✓पिञ्ज – वर्णे + ऊलः प्रत्ययः (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) ।

पिण्डिलः

पिण्डति सङ्घातं करोति स पिण्डिलः गणको वा । – उ०को०, १/५४

✓पिण्ड – संघाते + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनि-महिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् – उ०को०, १/५४) ।

पिण्याकः

यं पिनष्टि सम्यक् चूर्णयति स पिण्याकः तिलकल्को वा । – उ०को०, ४/१५

✓पिष्लृ – सञ्चूरणे + आकः प्रत्ययः (पिनाकादयश्च – उ०को०, ४/१५), धातोः षकारस्य णत्वं युगागमश्चेति ।

पिता

ये पान्ति पितृवत् रक्षन्ति विद्यासुशि-क्षादिदानैस्ते । – ऋ०, १/६२/२

पान्ति पालयन्ति सद्विद्याशिक्षाभ्यां ये ते तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, २/३१

ये पान्ति विद्यान्नादिदानेन तत्सम्बुद्धौ ।

– यजु०, २/३३

पाति रक्षतीति पिता जनको वा ।

– उ०को०, २/९५

यः पाति सर्वान् स पिता ।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

यः पाति सः पिता ।

– स०प्र०(*चतुर्थ सममुल्लासः*)

✓पा – रक्षणे + तृन् प्रत्ययः निपातनात् (नप्तृनेष्टृत्व-ष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५), धातोराकारस्य इत्वम् ।

पितृषद्

पितरो विद्याविज्ञापका विद्वांसः सीदन्ति यस्मिंस्तस्मै । – ऋ०, १/११७/७

यथा पितृषु ज्ञानिषु सीदन्ति तथा ।

– यजु०, ५/२६

यथा विद्यावन्तो ज्ञानिनस्सीदन्ति यस्मिं-स्तत्तथा । – यजु०, ५/२६

पितृषु विद्वत्सु रक्षितृषु सीदन्ति ते ।

– यजु०, ६/१

पितृ + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

पिनाकः

पाति रक्षति आत्मानं येन तद्धनुर्वर्मादिम्।

– यजु०, १६/५१

पाति रक्षतीति पिनाकः त्रिशूलं धातुर्वा ।

– उ०को०, ४/१५

✓पा – रक्षणे + आकः प्रत्ययः (पिनाकादयश्च – उ०को०, ४/१५), धातोराकारस्येत्वम् नुमागमश्चेति।

पिनाकावसः

पिनष्टि शत्रून् येन तत् पिनाकं, तेनावसो, पिनाकस्यावसो रक्षणं वा यस्मात् सः ।

– यजु०, ३/६१

(प०ए०व०) – ✓पिष्लृ-सञ्चूरणे + आकः प्रत्ययः, धातोः नुम् च (पिनाकादयश्च - उ०को०, ४/१५) > पिनाक + ✓अव – रक्षणादिषु + असच् प्रत्ययः।

पियालः

पीयति तर्पयतीति पियालः वृक्ष भेदो वा।

– उ०को०, ३/७६

✓पीयु (सौत्रोधातुः) – तर्पणेः + कालन् प्रत्ययः, धातोः ह्रस्वत्वं (पीयुक्वणिभ्यां कालन् ह्रस्वं सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ३/७६) ।

पिशङ्गिला

या पिशं प्रकाशरूपं गिलति सा ।

– यजु०, २३/११

✓पिश – अवयवे + कः प्रत्ययः > पिश + ✓गॄ – निगरणे + कः प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः, पूर्वपदस्य मुमागमः (गिलेगिले चेति वक्तव्यम् – अष्टा०वा०, ६/३/७०) ।

पिशाचाः

पिशिता नष्टाऽऽशा येषां ते पिशाचाः अथवा पिशितमवयवीभूतं सरक्तं वा मांसमाचामन्ति भक्षयन्तीति पिशाचाः ।

– यजु०, ३०/८

ये प्राणिनां पेशितं रुधिरादिकमाचामन्ति भक्षयन्ति ते हिंसका म्लेच्छाचारिणो द्रष्टाः । – यजु०, ३४/७९

✓पिश – अवयवे + कः प्रत्ययः > पिशः + आङ् + ✓चमु – अदने + डः प्रत्ययः ।

पिशितं

पिश्यतेऽवयवरूपं क्रियते तत् पिशितं मांसं वा । – उ०को०, ३/९५

✓पिश – अवयवे + इतन् प्रत्ययः (पिशेः किच्च – उ०को०, ३/९५) ।

पिशुनः

पिशत्यवयवं करोतीति पिशुनः खलः सूचको वा । – उ०को०, ३/५५

✓पिश – अवयवे + उनन् प्रत्ययः (क्षुधिपिशि-मिथिभ्यः कित् – उ०को०, ३/५५) ।

पीतुः

पिबत्युदकादिकं पाति प्राणिनो रक्षति वा स पीतुः अग्निः सूर्यो वा ।

– उ०को०, १/७१

✓पा – पाने + तुन् प्रत्ययः (पः किच्च – उ०को०, १/७१) कित्वात् धातोरीत्वं (घुमास्थागापाजहातिसां हलि – अष्टा०, ६/४/६६) ।

पीथः

यः पिबति यं वा स पीथः सूर्यो घृतं वा।

– उ०को०, २/७

√पा – पाने + थक् प्रत्ययः धातोरीत्वं (पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् – उ०को०, २/७) ।

पीयुः

पिबति पाति वा स पीयुः कालः काको वा । – उ०को०, १/३६

√पा – पाने रक्षणे च + कुः प्रत्ययः निपातनात् (खरूशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु – उ०को०, १/३६) धातोरीकारादेशो युगागमश्चेति ।

पीयूषं

पीयति पीयते वा तत् पीयूषं नूतनं पयोऽमृतं वा । – उ०को०, ४/७६

√पा – पाने + उषन् प्रत्ययः (पीयेरुषन् – उ०को०, ४/७६) धातोरीकारादेशो युगागमश्चेति ।

पीलुः

पीलति प्रतिष्टम्नोति निरुणद्धि जीवानिति पीलुः हस्ती वृक्षः काणुः परमाणवः पुष्पाणि वा । – उ०को०, १/३७

√पील – प्रतिष्टम्भे + कुः प्रत्ययः निपातनात् (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७) ।

पीवरः

पया पाययन्ति तां स्थूलाम् ।

– यजु०, १२/७१

पिबति दुग्धादिकमिति पीवरः स्थूलो वा।

– उ०को०, ३/१

√पा – पाने + ष्वरच् प्रत्ययः निपातनात्, धातोरीकारादेशः (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) ।

पीवा

प्यायते वर्द्धतेऽसौ पीवा स्थूलो वा ।

– उ०को०, ४/११५

√प्यैङ् – वृद्धौ + क्वनिप् प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च (ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ४/११५) ।

पुञ्जिष्ठेभ्यः

ये पुञ्जिषु वर्णेषु भाषासु वा तिष्ठन्ति तेभ्यः । – यजु०, १६/२७

(च०ब०व०) – पुञ्जि + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

पुण्डरीकं

पुणाति शुभकर्माचरतीति पुण्डरीकं श्वेताम्भोजं सितपत्रं भेषजं व्याघ्रोऽग्निर्वा।

– उ०को०, ४/२०

√पुण – कर्मणिशुभे + ईकन् प्रत्ययः, धातोः डकारागमश्च (फर्फरीकादयश्च – उ०को०, ४/२०)।

पुण्ड्रः

पुण्डति खण्डयतीति पुण्ड्रः दुष्टो वा ।

– उ०को०, २/१३

√पुडि – खण्डने + रक् प्रत्ययः बाहुलकात् (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विवतिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

पुण्यं

पवते पवित्रो भवति येन तत् पुण्यं सुकृतो धर्मो वा । – उ०को०, ५/१५

√पूञ् – पवने + यत् प्रत्ययः धातोर्ह्रस्वः णुगागमश्च (पूञो यण्णुग्ध्रस्वश्च – उ०को०, ५/१५)।

पुत्रः

पुन्नाम्नो वृद्धावस्थाजन्यदुःखात् त्रायते सः।

– यजु० ८/५

पुनाति पवित्रं करोतीति पुत्रः आत्मजो वा । – उ०को०, ४/१६५

√पूञ् – पवने + क्त्र प्रत्ययः धातोर्ह्रस्वश्च (पुवोर्ह्रस्वश्च – उ०को०, ४/१६५) ।

पुनर्भुवा

ये पुनः पुनः पर्य्यायेण भवतस्ते ।

– ऋ०, १/६२/८

पुनः – ✓भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

पुमान्

पाति रक्षतीति पुमान् पुमांसौ, पुमांसः ।

– उ०को०, ४/१७८

✓पा – रक्षणे + डुम्सुन् प्रत्ययः (पातेर्डुम्सुन् – उ०को० ४/१७८) डित्वात् टिलोपः पुंस् – असुङादेशः (पुंसोऽसुङ् – अष्टा०, ७/१/८९) ।

पुरणः

पिपर्त्ति पालयति पूरयति वा स पुरणः जलैः पूर्णो भवतीति समुद्रो वा ।

– उ०को०, २/८१

✓पृ – पलानपूरणयोः + क्युः प्रत्ययः (कृपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः – उ०को०, २/८१) धातोरुपधायाः स्थाने उकारादेशः ।

पुरन्दरः

यः पुरं दारयति सः । – ऋ०, २/२०/७

यः पुराणि दृणाति सः । – ऋ०, ५/३०/११

यो मेघस्य पुराणि दृणाति ।

– ऋ०, ६/१६/१४

यः शत्रूणां पुराणि दृणाति तम् ।

– यजु०, ११/३३

यो रिपुपुराणि दृणाति सः ।

– यजु०, २०/३८

योऽरिपुराणि दृणाति सः । – यजु०, २८/३

पुरं + ✓दृ – विदारणे + खच् प्रत्ययः (पूःसर्वयोर्दारिसहोः – अष्टा०, ३/२/४१) ।

पुरन्धिः

याः पुरं श्रितां दधाति ताः ।

– ऋ०, १/१२३/६

पुरन्दधति यास्ताः । – ऋ०, १/१५८/२

यः पुरं जगद्धरति सः । – ऋ०, १/१८१/९

पुरं पूर्णां विद्यां ध्यायति या तया सह ।

– ऋ०, २/१/३

याः पुरूणि विज्ञानानि दधाति ताः प्रज्ञाः।

– ऋ०, ४/२२/१०

यो बहून् दधाति तम् । – ऋ०, ७/९/६

या पुरूनर्थान्दधाति तया प्रज्ञया ।

– ऋ०, ७/३२/२०

पुरवः बहवः पदार्था ध्रियन्ते यस्मिन्त्स आकाशः । – ऋ०, ७/३५/२

या पुरूणि बहूनि सुखानि दधाति सा ।

– यजु०, १४/२

यया पुरं दधाति तया । – यजु०, २२/१८

या पुरून् बहून् दधाति सा ।

– यजु०, २२/२२

पुरं + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः (कर्मण्यधिकरणे च – अष्टा०, ३/३/९३) ।

पुर-एता

यः पुर एति गच्छति सः ।

– ऋ०, ६/२१/१२

यः पुर एति अग्रगामी भवति सः ।

– ऋ०, ७/४१/५

यः पुरस्तादेति सः । – यजु०, ३४/३८

पुरः + ✓इण् – गतौ + तृच् प्रत्ययः ।

पुरं

येन सर्वान् पिपर्त्ति तत् । – यजु०, ११/२६

✓पृ – पालनपूरणयोः + क्विप् प्रत्ययः, धातोः उपधायाः स्थाने उकारः ।

पुरःसदः

ये पूर्वं सीदन्ति शत्रून् हिंसन्ति वा ।

– ऋ०, १/७३/३

ये पुरः सीदन्ति ते । – ऋ०, ३/५५/२१

ये पुरः पूर्वं सभायां राष्ट्रे वा सीदन्ति तेभ्यः । – यजु०, ९/३५

ये सभायां राष्ट्रे वा पुरः पूर्वस्यां दिशि सीदन्ति । – यजु०, ९/३६

(प्र०ब०व०) – पुरः + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

पुरिः

पिपर्त्तीति पुरिः नगरं नदी वा ।

– उ०को०, ४/१४३

✓पॄ – पालनपूरणयोः + इः प्रत्ययः (कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३), धातोः उपधायाः स्थाने उकारादेशश्च ।

पुरीषं

पिपर्ति तत् पुरीषं शकृद्वा। – उ०को०, ४/२७

✓पॄ – पालनपूरणयोः + ईषन् प्रत्ययः (शॄपॄभ्यां किच्च – उ०को०, ४/२७) धातोरुपधायाः स्थाने उकारादेशः ।

पुरीषवाहणः

यः पुरीषाणि पालनादीनि कर्माणि वाहयति प्रापयति । – यजु०, ११/४४

पुरीष + ✓वह – प्रापणे + ल्युट् प्रत्ययः ।

पुरीष्य

पृणन्ति पूरयन्ति सुखानि यैर्गुणैस्ते पुरीषास्तेषु साधुस्तत्सम्बुद्धौ। – यजु०, ३/४०

पुरीषः ततः भवार्थे साध्वर्थे वा – यत् प्रत्ययः ।

पुरुः

पिपर्ति पालयति पूरयति वा स पुरुः बहुरिन्द्रियं वा । – उ०को०, १/२३

✓पॄ – पालनपूरणयोः + कुः प्रत्ययः (पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः – उ०को०, १/२३) धातोः उपधायाः उकारः ।

पुरुकृत्

यः पुरूणि बहूनि सुखानि करोति सः ।

– ऋ०, १/५३/३

यः पुरूणि बहूनि वस्तूनि करोति सः ।

– ऋ०, २/१३/८

पुरु + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च।

पुरुक्षु

यत् पुरुषु बहुषु क्षियति वसति तत् ।

– यजु०, २७/२०

पुरु + ✓क्षि – निवासगत्योः + डुन् प्रत्ययः बाहुलकात्।

पुरुतमं

पुरुन् बहून् दृष्टस्वभावान् जीवान् पापफलकर्मदानेन तमयति ग्लापयति तं परमेश्वरं तत्फलभोगहेतुं वायुं वा।

– ऋ०, १/५/२

या बहून् पदार्थान् ताम्यति कांक्षति सा ।

– ऋ०, १/१२४/६

यः पुरून्बहून्ताम्यति तम् । – ऋ०, ४/४४/१

पुरु + ✓तमु – अभिकांक्षायां + अच् प्रत्ययः ।

पुरुत्रा

यः पुरून् बहून् त्रायते सः। – यजु०, १७/३२

पुरु + ✓त्रैङ् – पालने + क्विप् प्रत्ययः ।

पुरुद्रुहः

ये पुरून् बहून्द्रुह्यन्ति तान् । – ऋ०, ३/१८/१

(द्वि०ब०व०) पुरु + ✓द्रुह – जिघांसायां + क्विप् प्रत्ययः ।

पुरुधः

ये पुरून् बहून् धरतस्ते । – ऋ०, १/१२२/२

यः पुरून् दधाति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ३/५४/११

य पुरून् बहून् दधाति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ३/५६/३

पुरु + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः ।

पुरुधप्रतीकः

पुरून् बहून् दधाति येन तत् पुरुधं पुरुधं प्रतीतिकरं कर्म यस्य सः । – ऋ०, ३/७/३

पुरून् बहून् दधति ते पुरुधा यः पुरुधान् प्रत्याययति सः । – ऋ०, ३/४८/३

पुरुध + प्रति + √इण् – गतौ + कन् प्रत्ययः ।

पुरुनीथे

यत्पुरुभिर्बहुभिः प्राणिभिः पदार्थैर्वा नीयते तस्मिन् । – ऋ०, १/५९/७

(स०ए०व०) – पुरु – √णीञ् – प्रापणे + क्थन् प्रत्ययः ।

पुरुप्रियः

यः पुरून् बहून् प्रीणाति बहूनां प्रियो वा। – ऋ०, १/४५/६

यः पुरून् बहून् प्रीणाति । – ऋ०, ३/३/४

पुरु + √प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) ।

पुरुमायः

यः पुरून् बहून् मिनोति सः।– ऋ०, ३/५१/४

पुरु + √माङ् – माने यः प्रत्ययः (माछाशसिभ्यो यः – उ०को०, ४/१०९) ।

पुरुभू

यो पुरून् भावयतस्तौ । – ऋ०, ४/४४/४

पुरु + √भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

पुरुराव्णः

यः पुरूणि बहूनि दुःखानि राति ददाति स पुरुरावा तस्मात् । – यजु०, ३/४८

(च०ए०व०) – पुरु + √रा – दाने + वनिप् प्रत्ययः ।

पुरुवार

यः पुरूंन्बहूनाप्तान्वृणोति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ४/२/२०

पुरु + √वृञ् – वरणे + घञ् प्रत्ययः ।

पुरुषः

यः स्वव्याप्त्या चराचरं जगत् पृणाति पूरयति वा स पुरुषः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

पुरत्यग्रं गच्छतीति पुरुषः पुमान् ।

– उ०को०, ४/७४

१- √पुर – अग्रगमने + कुषन् प्रत्ययः (पुरः कुषन्– उ०को०, ४/७४) ।

२- √पॄ – पालनपूरणयोः + कुषन् प्रत्ययः, धातोः उपधाया उत्वम् ।

पुरुषमृगः

यः पुरुषान्मार्ष्टि स पशुविशेषः ।

– यजु०, २४/३५

पुरुष + √मृजूष् – शुद्धौ + कः प्रत्ययः, जकारस्य कत्वम् ।

पुरुस्पृहः

याः पुरुभिः स्पृह्यन्त ईप्स्यन्ते ताः ।

– ऋ०, १/१४२/६

पुरु + √स्पृह – ईप्सायां + कः प्रत्ययः ।

पुरुहूत

पुरुभिर्बहुभिराहूयते स्तूयते यस्तत् सम्बुद्धौ।

– ऋ०, १/३०/१०

यः पुरुभिर्बहुभिर्विद्वद्भिर्हूयते स्तूयते तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/४४/७

पुरु + √ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + क्तः प्रत्ययः यज्ञादित्वात् सम्प्रसारणञ्च ।

पुरूची

या पुरूणि बहूनि वर्षाण्यञ्चन्ति ताः ।
– यजु०, ३५/१५

(प्र०ब०व०) – पुरू + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विप् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चु- युजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) धातोः न लोपः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः, अकारलोपः तथा पूर्वपदस्य च दीर्घः।

पुरूरवाः

पुरवो बहवो रवा शब्दा यस्य विदुषस्तस्मै।
– ऋ०, १/३१/४

पुरु बहु रौत्युपदिशति ब्रवीति वा स पुरूरवाः राजर्षिर्वा । – उ०को०, ४/२३२

पुरु + ✓रु – शब्दे + असिः प्रत्ययः, पूर्वपदस्य च दीर्घः निपातनात् (पुरुरवाः – उ०को०, ४/२३२)।

पुरोधाः

पुरोऽग्रे यजमानं दधातीति पुरोधाः पुरोहितो वा । – उ०को०, ४/२३१

पुरः + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + असिः प्रत्ययः (पुरसि च – उ०को०, ४/२३१) ।

पुरोभूः

यः पुरस्ताद्भावयति सः । – ऋ०, ३/३१/८

पुरस् + ✓भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

पुरोयुधा

पुरः पूर्वं युध्येते यौ तौ । – ऋ०, १/१३२/७

पूर्वं युध्येते तौ । – यजु०. ८/५३

पुरस् + ✓युध – सम्प्रहारे + क्विप् प्रत्ययः ।

पुरोहितः

पुरस्तात्सर्वं जगद्दधाति । – ऋ०, १/१/१

पुर एनं दधति पुरोऽयं दधाति सः ।
– ऋ०, १/४४/१२

पुर एनं विद्वांसो दधति सः।– ऋ०, २/२४/९

पुर एनं दधति सः । – ऋ०, ३/२/८

पुर एनं दधति । – ऋ०, ५/११/२

यं यजमानः पुरः पूर्वं दधाति सः ।
– यजु०, ११/८१

पुरस् + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्तः प्रत्ययः, धातोः 'हि' आदेशः (दधातेर्हि – अष्टा० ७/४/४२)।

पुरोहितिः

पुरस्ताद्धिता क्रिया । – ऋ०, ७/६०/१२

पुरस् + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियां, धातोः हिरादेशश्च (दधातेर्हिः – अष्टा०, ७/४/४२) ।

पुलस्तिः

पुलं महत्वमसते गच्छति प्राप्नोतीति पुलस्तिः ऋषिर्वा: । – उ०को०, ४/१८०

पुल + ✓अस – गतिदीप्त्यादानेषु + तिः प्रत्ययः बाहुलकात् (वसेस्तिः – उ०को०, ४/१८०) ।

पुलिनं

पोलयति महान् भवतीति पुलिनं लसामीप्यं वा । – उ०को०, २/५३

✓पुल – महत्वे + इनन् प्रत्ययः (तलिपुलिभ्यां च – उ०को०, २/५३) ।

पुलिन्दः

पोलति महान् भवतीति पुलिन्दः शवरश्चाण्डालभेदो वा । – उ०को०, ४/८५

✓पुल – महत्वे + किन्दच् प्रत्ययः (कुणिपुल्योः किन्दच् – उ०को०, ४/८५) ।

पुष्करं

पुष्णातीति पुष्करं अन्तरिक्षं कमलमुदकं वा । – उ०को०, ४/४

✓पुष – पुष्टौ + करन् प्रत्ययः (पुषः कित् – उ०को०., ४/४) ।

पुष्करसादः

यः पुष्करे सीदति । – यजु०, २४/३१

पुष्कर + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + अण् प्रत्ययः ।

पुष्कलं

पुष्यतीति पुष्कलं पूर्णं वा ।

– उ०को०, ४/५

√पुष – पुष्टौ + कलन् प्रत्ययः (कलँश्च – उ०को०, ४/५) ।

पुष्टिवर्द्धनः

य शरीरात्मनोः पुष्टिं वर्धयतीति ।

– ऋ०, १/१८/२

पुष्टिं वर्धयतीति । – ऋ०, १/३१/५

यः पुष्टिं वर्धयति तम् । – ऋ०, ७/५९/१२

पुष्टिं शरीरात्मबलं धातुसाम्यं च वर्द्धयतीति । – यजु०, ३/२९

वर्द्धयतीति वर्द्धनः पुष्टेर्वर्द्धनः पुष्टिवर्द्धनः । – यजु०, ३/४०

यौ पुष्टिं वर्धयतस्तौ । – यजु०, २१/२०

यः पुष्ट्या वर्धयन्ति तम् । – यजु०, २८/३२

√पुष – पुष्टौ + क्तिन् प्रत्ययः > पुष्टि + √वृधु – वृद्धौ + युच् प्रत्ययः (अनुदात्तेतश्च हलादेः – अष्टा०, ३/२/१४९) ।

पूगः

पूयते मुखं येन स पूगः क्रमुकः फलविशेषः 'सुपारी' इति प्रसिद्धः, समूहो वा ।

– उ०को०, १/१२४

√पूञ् – पवने + गन् प्रत्ययः (छापूखडिभ्यः कित् – उ०को०, १/१२४) ।

पूतबन्धनी

या पूतान् पवित्रान् गुणान् बध्नाति गृह्णाति सा । – ऋ०, ५/४४/९

√पूञ् – पवने + क्तः प्रत्ययः > पूत + √बन्ध – बन्धने + ल्युट् प्रत्ययः ततः ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

पूतभृत्

येन पूतं बिभर्त्ति तच्छुद्धिकरं सूर्यादिकम्।

– यजु०, १८/२१

पूत + √भृञ् – भरणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च।

पूषा

पोषयतीति पूषा सूर्यलोकः ।

– ऋ०, १/२३/१३

यो जगदीश्वरः स्वाभिव्याप्त्या सर्वान् पदार्थान् पोषयति सः । – ऋ०, १/२३/१४

(पूष्णः)पुष्टिकर्तुः प्राणस्य ।

– यजु०, १/१०

पुष्टिकर्त्तुर्वायोः । अनेन पुष्टिहेतुर्गृह्यते ।

– यजु०, १/२१

पुष्टिहेतोः समानस्य वायोः।– यजु०, २/११

चन्द्र इव सर्वस्य पोषकः।– यजु०, ९/३२

पूषति वर्धतेऽसौ पूषा सूर्यो वायुर्वा ।

– उ०को०, १/१५९

√पूष – वृद्धौ + कनिन् प्रत्ययः निपातनात् (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९) ।

पूर्वः

अधीतविद्यैर्वर्त्तमानैः प्राक्तनैर्वा विद्वद्भिः।

– ऋ०, १/१/२

√पूर्व – पूर्णे + अच् प्रत्ययः ।

पूर्वपाः

यः पूर्वान् पाति सः । – ऋ०, ४/४६/१

पूर्व + √पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

पूर्वपीतये

पूर्वं पीतिः पानं सुखभोगो यस्मिन् तस्मादानन्दाय । – ऋ०, १/१९/९

पूर्वेषां पीतिः पानं तस्यै । – ऋ०, १/१३४/१

(च०ए०व०)–पूर्व + ✓पा – पाने + क्तिन् प्रत्ययः ।

पूर्वभाजः

ये पूर्वान् भजन्ति ते । – ऋ०, ५/७७/१

पूर्व + ✓भज – सेवायां + ण्विः प्रत्ययः (भजो ण्विः – अष्टा०, ३/२/६२) ।

पूर्वसूनां

याः पूर्वमपत्यानि सूयन्ते तासाम्।

– ऋ०, २/३५/५

(ष०ब०व०) पूर्व + ✓षूङ्-प्राणिप्रसवे + क्विप् प्रत्ययः ।

पूर्वहूतिं

पूर्वा हूतिराह्वनं यस्य तम् ।

– ऋ०, १/१२२/२

पूर्वेषां विद्यावृद्धानां हूतिराह्वानं यस्मिन् गृहाश्रमे तस्मिन्। – ऋ०, १/१२३/२

(द्वि०ए०व०)पूर्व + ✓ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

पृक्षः

पृचन्ति संयुञ्जन्ति यस्मिन् ।

– ऋ०, १/६३/३

याः पृचते विद्यासम्पर्कं कुर्वन्ति ताः पुत्र्यः।

– ऋ०, १/७१/७

✓पृची – सम्पर्के + क्सः प्रत्ययः बाहुलकात् ।

पृक्षयामेषु

पृच्छ्यन्ते ये ते पृक्षास्तेषामिमे यामास्तेषु।

– ऋ०, १/१२२/७

(स०ब०व०) – ✓प्रच्छ – ज्ञीप्सायां + क्सः प्रत्ययः बाहुलकात् पृक्षः + ✓या – प्रापणे + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

पृतनाषाट्

पृतनां नृसेनां सहते य सः।– ऋ०, १/१७५/२

ये पृतनां शत्रुसेनां सहन्ते ते ।

– ऋ०, ४/४५/८

यः पृतानां सेनां सहते । – ऋ०, ५/२३/२

यः पृतनाः सेनाः सहते सः ।

– ऋ०, ६/१९/७

ये पृतानां शत्रुसेनां सहन्ते ते ।

– ऋ०, ६/४५/८

यः पृतनाः सेनाः सहते तम् ।

– ऋ०, ६/७२/५

यः पृतनां सहते । – यजु०, १७/३९

ये मनुष्याः पृतना सहन्ते ते पृतनासाहस्तेषु साधवे । – यजु०, १८/६८

✓पृ – प्रीतौ अथवा ✓पृङ् – व्यायामे + तनन् प्रत्ययः (वीपतिभ्यां तनन् – उ०को०, ३/१५०) ततः स्त्रियां टाप् > पृतना + ✓षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सह – अष्टा०, ३/२/६३) ।

पृथक्

प्रथयति सङ्घाताद्विस्तृतो भवतीति पृथक् नानात्वं वा । – उ०को०, १/१३७

✓प्रथ – प्रख्याने + अजिः प्रत्ययः, सम्प्रसारणं जकारस्य ककारः (प्रथे कित्सम्प्रसारणं च – उ०को०, १/१३७) ।

पृथिवी

पृथुसुखनिमित्ता । – यजु०, २/१०

पृथुसुखदात्री विद्या । – यजु०, २/१०

यः पर्थति सर्वं जगद्विस्तृणाति स पृथिवी

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

प्रथते विस्तीर्णा भवतीति पृथिवी ।

– उ०को०, १/१५०

✓प्रथ – विस्तारे + (क्रमशः) षिवन् षवन् ष्वन् प्रत्ययाः सम्प्रसारणञ्च (प्रथेः षिवन्षवन्ष्वनः सम्प्रसारणं च – उ०को०, १/१५०) ।

पृथुः

प्रथते कीर्तिः वा विस्तारयति स पृथुः राजविशेषो विस्तीर्णः पदार्थो वा ।

– उ०को०, १/२८

✓प्रथ – विस्तारे + कुः प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च (प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च – उ०को०, १/२८) ।

पृथुकः

प्रथते वर्धते स पृथुकः ।

– उ०को०, ५/५३

✓प्रथ – प्रख्याने + कुनन् प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च (अर्भकपृथुकपाका वयसि – उ०को०, ५/५३) ।

पृथुप्रगामा

पृथुभिः विस्तृतैर्यानैः प्रकृष्टो गामो गमनं यस्य सः । – ऋ०, १/२७/२

✓प्रथ – प्रख्याने + कुः प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च (प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च – उ०को०, १/२८) – प्रथु (पृभु) + प्र + ✓गम्लृ – गतौ + घञ् प्रत्ययः।

पृथुबुध्नः

पृथु विस्तीर्णं बुध्नमन्तरिक्षं निवासार्थं यस्य स पृथुबुध्नो मेघः । – यजु०, १/१४

प्रथु + ✓बन्ध – बन्धने + नक् प्रत्ययः, धातोः बुधादेशश्च (बन्धे ब्रधिबुधी च – उ०को०, ३/५)।

पृदाकुः

पर्दते कुत्सितं शब्दं करोतीति पृदाकुः व्याघ्रः सर्पो वा । – उ०को०, ३/८०

✓पर्द – कुत्सितेशब्दे + काकुः प्रत्ययः, सम्प्रसारण-मलोपश्च (पर्देर्नित्संप्रसारणमलोपश्च – उ०को०, ३/८०)।

पृश्निः

याः स्पृशन्ति ताः । – ऋ०, १/८४/११

स्पृशति संयुक्तो भवतीति पृश्निः अल्पशरीरो वा । – उ०को०, ४/५२

✓स्पृश् – संस्पर्शने + निः प्रत्ययः धातोः सलोपश्च (घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः – उ०को०, ४/५३)।

पृषतः

पर्षति सिञ्चतीति पृषतः बिन्दुर्मृगो वा ।

– उ०को०, ३/१११

✓पृषु – सेचने + अतच् प्रत्ययः (पृषिरञ्जिभ्यां कित् – उ०को०, ३/१११) ।

पृषत्

पर्षन्ति सिञ्चन्ति धर्मवृक्षं याभिरद्भिः ।

– ऋ०, १/३५/२

पर्षन्तिः सिञ्चन्ति याभिस्ताः शीघ्रगतीः मरुतां धारणवेगादयोऽश्वाः ।

– ऋ०, १/३९/६

पर्षन्ति सिञ्चन्ति क्षुन्निवृत्यादिकार-कमन्नादि वस्तु यस्मिंस्तत्पृषत् आज्यं घृतं मधु दुग्धादिकञ्च।

– ऋ० भा० भू० (सृष्टिविद्याविषयः)

पर्षति सिञ्चति हिनस्ति वा तत् पृषत् मृगविशेषोविन्दुर्वा । – उ०को०, २/८४

√पृषु – सेचने + अति प्रत्ययः निपातनात् (वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च – उ०को०, २/८४) ।

पृष्टबन्धो

यः पृष्टान् जनानुत्तरेषु बध्नाति तत्सम्बुद्धौ।
– ऋ०, ३/२०/३

(सम्बोधनवाची) – √पृच्छ – ज्ञीप्सायां + क्तः प्रत्ययः > पृष्टः + √बन्ध – बन्धने + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) ।

पृष्ठं

पर्षति सिञ्चति यो येन वा तत् पृष्ठम्।
– उ०को०, २/१२

√पृषु – सेचने + थक् प्रत्ययः निपातनात्, थकारस्य ठकारत्वम् (तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः– उ०को०, २/१२)।

पृष्ठयज्वने

यः पृष्ठेन जयति तस्मै । – ऋ०, ५/५४/१

(च०ए०व०) – पृष्ठ + √यज् – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + ङ्वनिप् प्रत्ययः (सुयजोर्ङ्वनिप् – अष्टा०, ३/२/१०३) ।

पेचकः

पचतीति पेचकः उलूकपक्षी वा ।
– उ०को० ५/३७

√पच – पाके + वुन् प्रत्ययः धातोरुपधायाः एत्वं (पचिमच्योरिच्योपधायाः – उ०को०, ५/३७) ।

पेत्वं

पीयते यत् पेत्वं अमृतं वा।– उ०को०, ४/१०५

√पीङ् – पाने + इत्वन् प्रत्ययः धातोः ईकारस्य एकारः (अन्येभ्योऽपि दृश्यते – उ०को०, ४/१०५)।

पेयूषं

पीयति पीयते वा तत् पीयूषं, पेयूषं नूतनं पयोऽमृतं वा। सप्तरात्रप्रसूतायाः क्षीरम् ।
– उ०को०, ४/७६

√पीङ् – पाने + ऊषन् प्रत्ययः बाहुलकात् पक्षे गुणः (पीयेरूषन् – उ०को०, ४/७६) ।

पेरुः

पीयते पिबतीति वा पेरुः आदित्यो वा ।
– उ०को०, ४/१०१

√पीङ् – पाने + रुः प्रत्ययः (मीपीभ्यां रुः – उ०को०, ४/१०२) धातोः ईकारस्य ऐकारत्वम् ।

पेषिः

पिनष्टि येन स पेषिः वज्रो वा ।
– उ०को०, ४/११९

√पिष्लृ – सञ्चूर्णने + इन् प्रत्ययः (हृपिषिरुहिवृतिविदिदिद्दिकीर्त्तिभ्यश्च – उ०को०, ४/११९) धातोः इकारस्य एत्वम् ।

पोतः

पुनातीति पोतः बालो वहित्रो वा ।
– उ०को०, ३/८६

√पूञ् – पवने + तन् प्रत्ययः (हसिभृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६)।

पोता

व्यापकत्वेन सर्वं पुनातीति पोता विष्णुरीश्वरः । – उ०को०, २/९५

√पूञ् – पवने + तृच् प्रत्ययः निपातनात् (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५) ।

पोषः

पुष्यन्ति यस्मिँस्तस्मिन् । – ऋ०, ५/५/९

पुष्यन्ति प्राणिनो यस्मिन् व्यवहारे तस्मै ।
– यजु०, २/२३

पुष्यन्ति येन तेन । – यजु०, ४/२२

√पुष – पुष्टौ + घञ् प्रत्ययः ।

पोषयित्नुः

पोषयतीति पोषयित्नुः पोषयिता ।
– उ०को०, ३/२९

√पुष – धारणेपुष्टौ च + इतुच् प्रत्ययः, णेरयादेशः (स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरितुच्–उ०को०, ३/२९)।

प्रख्याः

आचष्टेऽसौ अख्याः प्रख्याः प्रजापतिर्वा।

– उ०को०, ४/२३३

प्र + √ख्या – प्रकथने + असिः प्रत्ययः ।

प्रगाथाः

ये प्रकर्षेण गीयन्ते ते । – यजु०, १९/२४

प्र + √गै – शब्दे + थन् प्रत्ययः (उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् – उ०को०, २/५) ।

प्रचेता

यः शयानान् प्रचेतयति सः ।

– ऋ०, २/१०/३

या प्रकृष्ट विज्ञाना, यया प्रकृष्टतया चेतन्ति संजानन्ति सा । – यजु०, ५/११

प्र + √चिती – सञ्ज्ञाने + असुन् प्रत्ययः ।

प्रजननं

प्रजनयन्ति येन तत् । – यजु०, १९/४८

प्र + √जनी – प्रादुर्भावे + ल्युट् प्रत्ययः ।

प्रजावतीः

भूयस्यः प्रजा वर्त्तन्ते यासु ताः ।

– यजु०, १/१

(प्र०ब०व०) – प्र + √जनी – प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः (उपसर्गे च संज्ञायां – अष्टा०, ३/२/९९), स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च > प्रजा + मतुप् प्रत्ययः ।

प्रजासनिः

प्रजाः सनति येन तत् । – यजु०, १९/४८

प्रजा + √षण – सम्भक्तौ + इन् प्रत्ययः (छन्दसि वनसनरक्षिमथमुषाम् – अष्टा०, ३/२/२७) ।

प्रणेतः

यः सत्याऽसत्ये प्रणयति । – ऋ०, ३/३०/१८

प्र + √णीञ् – प्रापणे + तृच् प्रत्ययः ।

प्रतक्वा

यथा प्रतकति प्रकर्षेण हर्षतीति ।

– यजु०, ५/३२

प्र + √तक – हसने + वनिप् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते – अष्टा०, ३/२/१७८) ।

प्रतरणः

यः प्रकृष्टतया दुःखानि तरति ।

– ऋ०, २/१/१२

प्रतरन्ति यया ताम् । – ऋ०, ५/४६/१

प्रतरति दुःखानि येन सः । – यजु०, ४/३६

प्र + √तॄ – प्लवनसंतरणयोः + ल्युट् प्रत्ययः बाहुलकात् (कृत्यल्युटो बहुलम् – अष्टा०, ३/३/११३) ।

प्रतरः

प्रकृष्टतया तरति प्लावयति दूरीकरोति दुःखं येन तत् । – ऋ०, १/५३/११

प्रतरति शत्रुबलानि येन तत्सैन्यम् ।

– ऋ०, १/१४१/१३

यः प्रकृष्टतया दुःखानि तरति ।

– ऋ०, २/१/१२

प्रतरन्ति येन तत् । – ऋ०, ४/१२/६

प्रतरन्ति दुःखं येन तम् । – ऋ०, ५/३४/१

प्रतरति दुःखानि येन सः । – यजु०, ४/३७

प्र + √तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) ।

प्रतिदधानेभ्यः

ये शत्रून् प्रति शस्त्राणि दधाति तेभ्यः ।

– यजु०, १६/२२

(च०ब०व०) – प्रति + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + शानच् प्रत्ययः, धातोः द्वित्वं अभ्यासस्य ह्रस्वत्वञ्च।

प्रतिदिवा

प्रतिदीव्यन्ति यस्मिन् स प्रतिदिवा दिवसो

वा । – उ०को०, १/१५६

प्रति + ✓दिवु – क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + कनिन् प्रत्ययः बाहुलकात् (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः – उ०को०, १/१५६) ।

प्रतिपत्

पद्यते विचार्य्यते योऽर्थ विषयः स पत्, पतं प्रतीति प्रतिपत् । – यजु०, ७/३८

प्रतिपद्यते प्राप्यते या सा । – यजु०, १५/८

प्रति + ✓पद् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

प्रतिमा

प्रतीयन्ते सर्वे पदार्था यया ताम् ।
– यजु०, १३/४१

प्रतिमीयन्ते परिमीयन्ते सर्वेः पदार्था यया सा । – यजु०, १५/६५

प्रतिमीयते यया क्रियया सा।– यजु०, २४/१८

प्रतिमीयते यया तत्परिमापक सदृशं तोलनसाधनं प्रकृतिराकृतिर्वा।– यजु०, ३२/३

प्रतिमीयतेऽनया सा प्रतिमा ।
– ऋ० भा० भू० (*गणितविद्याविषयः*)

प्रति + ✓माङ् – माने शब्दे च + अङ् प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/३/१०६) ततः स्त्रियां टाप्।

प्रतिमुञ्चमानाः

आभिमुख्यं ये प्रतीतं मुञ्चते त्यजन्ति ते।
– यजु०, २/३०

(प्र०ब०व०) – प्रति + ✓मुच्लृ – मोचने + शानच् प्रत्ययः, धातोः नुमागमश्च (शेमुचादीनाम् – अष्टा०, ७/१/५९) ।

प्रतिरवेभ्यः

ये रवान् प्रतिरुवन्ति शब्दायन्ते तेभ्यः ।
– यजु०, ३८/१५

(च०ब०व०) – प्रति + ✓रू – शब्दे + अच् प्रत्ययः।

प्रतिश्रवाय

यः प्रतिश्रणोति प्रतिजानीते तस्मै ।
– यजु० १६/३४

(च०ए०व०) – प्रति + ✓श्रु – श्रवणे + अच् प्रत्ययः।

प्रतिष्ठा

प्रतितिष्ठन्ति सत्कारं प्राप्नुवन्ति यस्यां तस्यै।
– यजु०, २/२५

प्रतितिष्ठन्ति यस्यां सा । – यजु०, १४/२३

प्रति + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + अङ् प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/३/१०६) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

प्रतिसर्य्याय

ये प्रतीते धर्मे सरन्ति तेषु भवाय ।
– यजु०, १६/३३

प्रति + ✓सृ – गतौ + अच् प्रत्ययः ततः भवार्थे यत् प्रत्ययः ।

प्रतीकं

प्रत्येति येन तत् सैन्यम् । – ऋ०, ७/८/१

येन प्रत्येति तल्लिङ्गम् । – यजु०, २९/३८

प्रति + ✓इण् – गतौ + कक् प्रत्ययः बाहुलकात् (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१) ।

प्रतीची

यत् प्रत्यगञ्चति तस्य । – ऋ०, १/१७३/५

या प्रत्यगञ्चति । – ऋ०, ७/३९/१

या प्रत्यक् अञ्चति पूर्वमुखस्थितपुरुषस्य पृष्ठभागा तस्मै । – यजु०, २२/२४

प्रति + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः निपातनात् (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) धातोः न लोपः (अनिदितां

हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) धातोः अकारस्य ईत्वं (उद् ईत् – अष्टा०, ६/४/१३९) ततः ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

प्रत्यङ्

यः प्रत्यञ्चति सः। – ऋ०, १/५०/५

यः प्रत्यञ्चति तम्। – ऋ०, ७/१२/१

प्रत्यगञ्चतीति शरीरस्थं वायुम्।

– यजु०, ११/२४

यः प्रत्यङ्मञ्चति प्राप्नोति सः।

– यजु०, १९/३

प्रतिपदार्थमञ्चति प्राप्नोति। – यजु०, ३२/४

प्रति + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः निपातनात्, (ऋत्विग्दधृग्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९), धातोः न लोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४), धातोः नुमागमः, कुत्वञ्च।

प्रथमः

सर्वस्य प्रथयिता। – ऋ०, १/१०१/५

प्रथते प्रख्यातो भवतीति प्रथमः आद्य उत्तमो नूतनो वा। – उ०को०, ५/६८

✓प्रथ – प्रख्याने + अमच् प्रत्ययः (प्रथेरमच् – उ०को०, ५/६८)।

प्रथमजं

प्रथमे वयसि ब्रह्मचर्याश्रमे वा जातम्।

– यजु०, ३४/५९

यश्च प्रथमानि सूक्ष्मभूतानि। जनयति तं परमानन्दस्वरूपं मोक्षाख्यं परमेश्वरम्।

– ऋ०भा०भू० वृ० वि० विषय

(द्वि०ए०व०) – प्रथम + ✓जनी – प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१)।

प्रथमजा

यः प्रथमं जायते तम्। – ऋ०, १/३२/३

यः प्रथमं जातः। – ऋ०, ६/७३/१

प्रथम + ✓जनी – प्रादुर्भावे + विट् प्रत्ययः (जनसनखन्क्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७), धातोः नकारस्यादेशः (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१)।

प्रथितिः

प्रथ्यते या सा प्रथितिः प्रख्यातिर्वा।

– उ०को०, ४/१८३

✓प्रथ – प्रख्याने + तिः प्रत्ययः (पदिप्रथिभ्यां नित् – उ०को०, ४/१८३) इडागमश्च (तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् – अष्टा०वा०, ७/२/९)।

प्रदक्षिणित्

यः प्रदक्षिणमेति गच्छति सः।

– ऋ०, १/१९/२

यः प्रदक्षिणामेति सः। – ऋ०, २/४३/१

यः प्रदक्षिणमेति सः। – ऋ०, ३/३२/१५

या प्रदक्षिणमेति सा। – ऋ०, ४/६/३

दक्षिणेन पार्श्वेणैति गच्छतीति।

– ऋ०, ५/३६/४

यः प्रदक्षिणां नयति सः। – ऋ०, ५/६०/१

प्र + दक्षिण + ✓इण् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च।

प्रदिशः

प्रदिश्यन्ते जनैस्ताम्। – ऋ०, १/९५/३

याः प्रदिश्यन्ते ताः। – ऋ०, ३/३०/१२

प्रदिश्यन्ते ताः। – यजु०, १८/३२

प्रदिशन्ति यया तस्याम्। – यजु०, २९/३६

(प्र०ब०व०) – प्र + ✓दिश – अतिसर्जने + क्विन् प्रत्ययः निपातनात् (ऋत्विग्दधृग्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९)।

प्रमा

यया प्रमीयते सा प्रज्ञा। – यजु०, १४/१८

प्र + ✓माङ् – माने शब्दे च + अङ् प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे अष्टा०, ३/३/१०६)।

प्रमृणः

ये प्रकृष्टतया मृणन्ति हिंसन्ति तान्। – यजु०, १७/३६

(द्वि०ब०व०) प्र + ✓मृण – हिंसायां + क्विप् प्रत्ययः।

प्रयः

प्रीयते काम्यते तत् सुखम्। – ऋ०, १/३१/७

प्रीणयन्ति तृप्यन्ति येन तदन्नम्। – ऋ०, १/४५/८

येन प्रीणन्ति तृप्यन्ति कामयन्ते वा शिष्टान् विदुषः शुभान् गुणान् तेन सह। – ऋ०, १/७१/३

प्रीणाति यः सः। – ऋ०, १/११९/१

✓प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च + असुन् प्रत्ययः।

प्रयज्युः

यः प्रयजति तत्सम्बुद्धौ। – ऋ०, ३/६/२

प्रयजन्ति येन तस्मै। – ऋ०, ५/८७/१

यः प्रकर्षेण यजति तत्। – ऋ०, ६/४९/४

प्र + ✓यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + युच् प्रत्ययः (यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०)।

प्रयति

प्रैति प्रकृष्टं ज्ञानं ददातीति प्रयत् तस्मिन्। – ऋ०, १/१५/३

प्रयतते येन सः। – यजु०, १८/१

प्रयतन्ते यया सा। – यजु०, २०/१३

प्र ✓यती – प्रयत्ने + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०)।

प्रयाः

ये सद्यः प्रयान्ति ते। – ऋ०, ३/२९/१५

प्र + ✓या - प्रापणे + क्विप् प्रत्ययः।

प्रयाजेभिः

प्रयजन्ति यैस्तै। – यजु०, १९/१९

(तृ०ब०व०) – प्र + ✓यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + घञ् प्रत्ययः।

प्रयाणं

प्रकृष्टेन याति गच्छति येन तत्। – ऋ०, ५/८१/३

प्रयान्ति सर्वाणि सुखानि येन तत्प्रकृष्टं प्राणम्। – यजु०, १२/६

प्र + ✓या – प्रापणे + ल्युट् प्रत्ययः।

प्रयुजं

या धर्मक्रिया प्रकृष्टैर्गुणैर्युनक्ति योजनयति वा तस्यै। – यजु०, ४/७

यः सर्वान् युनक्ति तम्। – यजु०, ११/६६

ये प्रयुज्यन्ते तेभ्यः। – यजु०, ३०/८

ये प्रयुञ्जन्ति तेभ्यः। – यजु०, ३८/८

प्र + ✓युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१)।

प्रवक्षणाः

वहन्ति जलानि यास्ता नद्यः। – ऋ०, १/३२/१

(प्र०ब०व०) – प्र – √वह – प्रापणे + युच् प्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप् ।

प्रवणे

प्रवन्ते गच्छन्ति वीरा यस्मिन् ।

– ऋ०, १/११९/३

(स०ए०व०) – √प्रुङ् – गतौ + ल्युट् प्रत्ययः ।

प्रवद्भिः

ये नीचमार्गैः प्रवन्ते प्लवन्ते तैः ।

– ऋ०, १/३३/६

१-(तृ०ब०व०) –√प्रुङ् – गतौ + अदिः प्रत्ययः, २- प्र + √अव – रक्षणगत्यादिषु + शतृ प्रत्ययः धातोः अकारस्य लोपश्च ।

प्रविद्वान्

प्रकर्षेण वेत्तीति प्रविद्वान् ।

– ऋ०, १/१४८/५

प्र + √विद् – ज्ञाने + शतृ प्रत्ययः, शतृ स्थाने वसुरादेशः (विदेः शतुर्वसुः – अष्टा०, ७/१/३६) नुमागमः (उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो अष्टा०-७/२/७०) उपधायाः दीर्घश्च (सान्तमहतः संयोगस्य -अष्टा० ६/४/२०) संयोगान्तलोपश्चेति।

प्रशत्वा

प्रशीयतेऽसौ प्रशत्वा समुद्रो वा ।

– उ०को०, ४/११७

प्रशत्वरी नदी । – उ०को०, ४/११७

प्र + √शदॢ – शातने + क्वनिप् प्रत्ययः (प्र ईरशदोस्तुट् च – उ०को०, ४/११७) ।

प्रश्नविवाकं

यः प्रश्नान् विवेचयति तम् ।

– यजु०, ३०/१०

√प्रच्छ – ज्ञीप्सायां + नङ् प्रत्ययः (यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् – अष्टा०, ३/३/९०) > प्रश्न + वि + √वच – परिभाषणे + घञ् प्रत्ययः चकारस्य ककारः ।

प्रषितप्सुं

यः प्रषितान् स्निग्धान् पदार्थान् प्सातिभक्षयति तम् । – ऋ०, ४/३८/२

(द्वि०ए०व०)√प्रुषु – दाहेस्नेहनसेवनपूरणेषु वा + क्तः प्रत्ययः > प्रषितः + √प्सा – भक्षणे + कुः प्रत्ययः ।

प्रष्टबन्धुः

यः प्रष्टान् जनानुत्तरेषु बहनाति तत्सम्बुद्धौ।

– ऋ०, ३/२०/३

√प्रच्छ – ज्ञीप्सायां + क्तः प्रत्ययः > पृष्ट + √बन्ध – बन्धने + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च–उ०को०, १/१०)।

प्रष्टिः

पृच्छन्ति ज्ञीप्सन्त्यनेन सः । – ऋ०, १/३९/६

√प्रच्छ – ज्ञीप्सायां + तिः प्रत्ययः बाहुलकात् ।

प्रसवः

सवितृप्रसूतेऽस्मिन् जगति । – यजु०, १/१०

प्रसूयते विश्वस्मिन् यस्तस्मिन् ।

– यजु०, ६/९

यः प्रसूते सः । – यजु०, ९/२५

प्रसूतेऽस्मिन् जगति । – यजु०, १०/६

प्रसूयन्ते प्राणिनो यस्मिन् संसारे तस्मिन्।

– यजु०, २२/१

प्र + √षू – प्रेरणे, √षूङ् – प्राणिगर्भविमोचने वा + अप् प्रत्ययः ।

प्रसितिं

प्रकृष्टं सिनोति बध्नात्यनया ताम् ।

– यजु०, १/२०

प्र + √षिञ् – बन्धने + क्विन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

प्रसूः

येभ्यो ये वा प्रसूयन्ते तेषु । – ऋ०, १/६७/५

याः प्रसूयन्ते ताः । – ऋ०, ३/५/८

याः प्रसूयन्ते ता ओषधयः ।

– ऋ०, ७/३५/७

प्र + √षूङ् – प्राणिप्रसवे + क्विप् प्रत्ययः ।

प्रस्तरेष्ठा

शुभे न्यायविद्याऽसने तिष्ठन्ति ते ।

– यजु०, २/१८

प्र + √स्तृञ् – आच्छादने + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप: – अष्टा०, ३/३/५७) > प्रस्तरे(स०ए०व०) + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

प्रस्थायी

प्रस्थातुमिच्छतीति प्रस्थायी गन्तुमनाः ।

– उ०को०, ४/९

प्र + √स्था(ष्ठा) – गतिनिवृत्तौ + इनिः प्रत्ययः, णित्वाद्युक् (प्रस्थः – उ०को०, ४/९) ।

प्रहाणिः

हीयते जहाति वा स हानिः अपचयो वा प्रहाणिः, परिहाणिः । – उ०को०, ४/५१

प्र – √ओहाक् – त्यागे + निः प्रत्ययः णत्वञ्च (कृत्यचः – अष्टा०, ८/४/२८) ।

प्रहिः

प्रहरति जलमस्मात् स प्रहिः कूपो वा ।

– उ०को०, ४/१३५

प्र + √हि – गतौ वृद्धौ च + इञ् प्रत्ययः (प्रे हरतेः कूपे – उ०को०, ४/१३५) ।

प्रहेलिः

हेलति विरुद्धं बहु भाषत इति हेलिः प्रहेलिः । – उ०को०, ४/११८

प्र + √हिल – विरुद्धभाषणे + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो इन् – उ०को०, ४/११८), धातोः इकारस्य एत्वञ्च ।

प्रह्वः

प्रजहाति त्यजति स प्रह्वः नम्रो वा ।

– उ०को०, १/१५३

प्र + √हा – त्यागे + वन् प्रत्ययः धातोः अकारलोपः निपातनात् (सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३) ।

प्राकषिकः

प्राकषति हिनस्तीति प्राकषिकः पारदारिको वा । – उ०को०, २/४१

प्रा (प्राङ्) + √कष – हिंसार्थे + किकन् प्रत्ययः (प्रङि पणिकशः – उ०को०, २/४१) ।

प्राङ्

यः प्रकृष्टमञ्चति प्राप्नोति तम् ।

– ऋ०, १/१८/८

प्रकृष्टमञ्चतीति । – ऋ०, १/१६४/३८

यः प्रागञ्चति प्राप्नोति सः तम् ।

– ऋ०, २/१३/१

यः प्रकृष्टमञ्चति सः । – यजु०, ११/३

प्र + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) ।

प्राची

या प्रागञ्चति सा पूर्वा दिक् ।

– ऋ०, ३/६/१

या प्रागञ्चति । – ऋ०, ७/६/४

प्रकृष्टमञ्चति याभ्यां ते रोदसी ।

– यजु०, ५/१७

प्र + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) धातोः न लोपः अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) ततः ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

प्राज्ञः

यः प्रकष्टतया चराचरस्य जगतो व्यवहारं जानाति स प्रज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञः ।

– सं० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

प्र + √ज्ञा – अवबोधने + कः प्रत्ययः > प्रज्ञ + अण् प्रत्ययः स्वार्थे ।

प्राट्

पृच्छतीति प्राट् । – उ०को०, २/५७

√प्रच्छ – ज्ञीप्सायां + क्विप् प्रत्ययः, धातोः दीर्घश्चासम्प्रसारणं (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणञ्च – उ०को०, २/५७) ।

प्राणः

प्राणिति जीवयतीति प्राणो हृदयस्थो वायुस्तस्मै । – यजु०, ७/२७

प्राणिति सुखं येन तस्मै । – यजु०, १३/२४

येन प्राणिति सः । – यजु०, १३/५४

प्र + √अन – प्राणने + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१) ।

प्राणथः

प्राणितीति प्राणथः बलवान् वा ।

– उ०को०, ३/११३

प्र + √अन – प्राणने + अथः प्रत्ययः (शीङ्शपिरुगमिवञ्जिविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३) ।

प्राणदाः

याः प्राणं जीवनं बलं च ददति ताः ।

– यजु०, १७/१५

प्राण + √डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः, स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

प्राणन्तः

प्राणिति श्वासप्रश्वासान् प्रवर्त्तयति स प्राणन्तः वायुर्वा । – उ०को०, ३/१२७

प्र + √अन – प्राणने + झच् प्रत्ययः (रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि – उ०को०, ३/१२७) प्रत्ययस्य अन्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३)।

प्राणपाः

यः प्राणं पाति रक्षति । – यजु०, २०/३४

प्राण + √पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

प्रातः

प्रकृष्टमतति गच्छतीति प्रातः प्रभातकालो वा । – उ०को०, ५/५९

प्र + √अत – सातत्यगमने + अरन् प्रत्ययः (प्राततेररन् – उ०को०, ५/५९) ।

प्रातर्यावन्

ये प्रातः प्रतिदिनं पुरुषार्थं यान्ति ते ।

– ऋ०, १/४४/१३

ये प्रातः प्रतिदिनं यान्ति पुरुषार्थं गच्छन्ति तान् । – ऋ०, १/४६/९

ये प्रातर्यान्ति राजकार्याणि प्रापयन्ति ।

– यजु०, ३३/१५

प्रातः + √या – प्रापणे + वनिप् प्रत्ययः (आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च – अष्टा०, ३/२/७४) ।

प्रापणिकः

प्रकर्षेण समन्तात्पणायत्यसौ प्रापणिकः पण्यविक्रयी वा । – उ०को०, २/४१

प्रा < प्राङ् + √पण – व्यवहारेस्तुतौ च + किकन् प्रत्ययः (प्राङिपणिकशः – उ०को०, २/४१) ।

प्रावृट्

प्रवर्षन्ति मेघा यस्यां सा प्रावृट् ऋतुः ।

– उ०को०, २/५७

प्रा < प्राङ + ✓वृषु – सेचने + क्विप् प्रत्ययः बाहुलकात् (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च – उ०को०, २/५७) ।

प्राशुः

यः प्राश्नुते प्रकृष्टतया व्याप्नोति सः ।

– ऋ०, १/४०/१

यः प्राश्नाति सः । – यजु०, ३४/५६

प्र + ✓अशूङ् – व्याप्तौ अथवा ✓अश – भोजने + उण प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – –उ०को०, १/१) ।

प्राशुषाट्

यः प्राशून् वेगवतश्शत्रून् सहते ।

– ऋ०, ४/२५/६

प्राशु + ✓षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सह – अष्टा०, ३/२/६३) ।

प्रासहाः

याः प्रकर्षेण शत्रुबलानि सहन्ते ताः सेनाः।

– ऋ०, ५/२३/१

प्र + ✓षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

प्रियं

प्रीणाति सर्वान् प्राणिनस्तम् ।

– ऋ०, १/१८/६

प्रीणाति यत् तत् । – ऋ०, १/७५/२

यः प्रीणाति तम् । – ऋ०, १/१५१/१

येन प्रीणाति तत् । – ऋ०, १/१५४/५

योऽन्यान् प्रीणाति सः । – ऋ०, ४/२५/५

प्रीणाति सुखयति यत्तत् । – यजु०, २/६

प्रीयते सुखयत्यारोग्येण यत्तत् ।

– यजु०, २/७

यः प्रीणाति तम् । – यजु०, ४/२५

यः प्रीणाति कामयत आनन्दयति वा ।

– यजु०, २५/४३

यः प्रीणाति प्रीयते वा स प्रियः।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

✓प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः - अष्टा०, ३/१/१३५) ।

प्रुष्वः

यः प्रुष्णाति स्निह्यति सिञ्चति पूरयति वा सा प्रुष्वः सूर्यो वा ।– उ०को०, १/१५१

✓प्रुष – स्नेहसेवनपूरणेषु + क्वन् प्रत्ययः (अशुप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् – उ०को०, १/१५१) ।

प्रेतिं

प्रयन्ति म्रियन्ते येन तं मृत्युम् ।

– ऋ०, १/३३/४

प्र + ✓इण् – गतौ + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

प्रेत्वा

प्रेर्तेऽसौ प्रेत्वा सागरो वा प्रेत्वरी ।

– उ०को०, ४/११७

प्र + ✓ईर – गतौकम्पने च + क्वनिप् प्रत्ययः, तुडागमश्च (प्र ईरशदोस्तुट् च – उ०को०, ४/११७)।

प्रोक्षणीः

प्रकृष्टतया सिञ्चन्ति याभिः क्रियाभिः पात्रैर्वा ताः । – यजु०, १/२८

प्र + ✓उक्ष – सेचने + ल्युट् प्रत्ययः, ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

प्रोथः

यः प्रवते गच्छति येन वा स प्रोथः

तुरङ्गनासिका । – उ०को०, २/१२

✓प्रुङ् – गतौ + थक् प्रत्ययः निपातनात् धातोः गुणश्च (तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः – उ०को०, २/१२)।

प्रोष्ठेशयाः

याः प्रोष्ठे अतिशयेन प्रौढे गृहे शेरते ताः। – ऋ०, ७/५५/८

(प्र०ब०व०) – प्रोष्ठे (स०ए०व०) > प्रोष्ठ इति गृह नाम) + ✓शीङ् – शये + अच् प्रत्ययः (अधिकरणे शेते – अष्टा०, ३/२/१५) ।

प्लक्षः

प्लोषति दहतीति प्लक्षः पिप्पलं पर्कटी वा । – उ०को०, ३/६३

✓प्लुषु – दाहे + सः प्रत्ययः धातोः उपधायाः अत्वं (प्लेषेरच्चोपधायाः – उ०को०, ३/६३) ।

प्लवं

प्लवन्ते पारावारौ गच्छन्ति येन तं नौकादिकम्। – ऋ०, १/१८२/५

✓प्लुङ् – गतौ + अच् प्रत्ययः ।

प्लाशिः

यः प्रकृष्टतयाऽश्नुते सः । – यजु०, १९/८७

प्र + ✓अश – भोजने + इञ् प्रत्ययः बाहुलकात्, छन्दसि रस्य स्थाने लकारः ।

प्लीहा

प्लिह्यते प्राप्यतेऽन्तरिति प्लीहा कुक्षिव्याधिर्वा । – उ०को०, १/१५९

✓प्लिह – गतौ + कनिन् प्रत्ययः निपातनात् (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९), धातोः उपधायाः दीर्घत्वमिति ।

प्लुक्षिः

प्लोषति दहतीति प्लुक्षिः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ३/११५

✓प्लुषु – दाहे + क्सिः प्रत्ययः (प्लषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः – उ०को०, ३/१५५) ।

प्सरः

यं प्सान्ति भुज्जते स भोगः ।

– ऋ०, १/४१/७

✓प्सा – भक्षणे + अरन् प्रत्ययः बाहुलकात् ।

फण्डः

फणति गच्छत्यत्रेति फण्डः पल्था फण्डमुदरं वा । – उ०को०, १/११४

✓फण – गतौ + डः प्रत्ययः (ञमन्ताड् डः – उ०को०, १/११४) ।

फलिगं

फलीनां गमयितारं मेघम् । – ऋ०, १/६२/४

✓फल – निष्पत्तौ विशरणे च + अच् प्रत्ययः> फलः + ✓गम्लृ – गतौ + डः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) धातोः इकारागमश्च ।

फलिनः

फलति विशीर्णो भवतीति फलिनः फलवान् वृक्षो वा । – उ०को०, २/४९

✓फल – विशरणे निष्पत्तौ च + इनच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) ।

फल्गुः

या फलानि गच्छति प्राप्नोति सा ।

– यजु०, २४/४

फलति निष्पद्यते स फल्गुः असारो वा ।

– उ०को०, १/१८

✓फल – विशरणे निष्पत्तौ च + उ प्रत्ययः,

गुगागमश्चेति (फलिपटिलमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च – उ०को०, १/१८)।

फल्गुनः

फलति निष्पन्नो भवतीति फल्गुनः शुक्लो वा। – उ०को०, ३/५६

✓फल – निष्पत्तौ + उनन् प्रत्ययः गुगागमश्च (फलेर्गुक् च – उ०को०, ३/५६)।

फालाः

फलन्ति विस्तीर्णां भूमिं कुर्वन्ति यैस्ते।

– यजु०, १२/६९

(प्र०ब०व०) – ✓फल – निष्पत्तौ + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा० ३/३/१२१)।

फेनः

स्फायते वर्द्धते स फेनः हिण्डीरः समुद्रफेन इति प्रसिद्धः जलविकारो वा।

– उ०को०, ३/३

✓स्फायी – वृद्धौ + नक् प्रत्ययः स्फायी धातोः 'फे' आदेशः (फेनमीनौ – उ०को०, ३/३)।

बधित्रं

बध्नातीति बधित्रं कामो वा।– उ०को०, ४/१७३

✓बन्ध – बन्धने + इत्रः प्रत्ययः (अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ – उ०को०, ४/१७३)।

बधिरः

बध्यते शब्दश्रवणान्निरुध्यते बधिरः श्रोत्रविकलः। – उ०को०, १/५१

✓बन्ध – बन्धने + किरच् प्रत्ययः, प्रत्ययस्य कित्वात् धातोः न लोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४)।

बध्रिः

बध्यते स बध्रिः। निर्वीर्यो नपुंसकमिव।

– ऋ०, १/३२/७

ये बध्यन्ते निर्वीर्या नपुंसका वीर्य्यहीनास्ते।

– ऋ०, १/३३/६

✓बन्ध – बन्धने + क्रिन् प्रत्ययः बाहुलकात् (अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, २/६५), धातोः न लोपः।

बन्धं

बध्नाति येन तम्। – यजु०, १२/६३

✓बन्ध – बन्धने + घञ् प्रत्ययः।

बन्धु

यः स्वस्मिन् चराचरं जगद्बध्नाति बन्धुवद्धर्मात्मनां सुखाय सहायो वा वर्त्तते स बन्धुः। – स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

प्रेम्णा बध्नातीति बन्धुः सज्जनो वा।

– उ०को०, १/१०

✓बन्ध – बन्धने + उ प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०)।

बन्धुरः

बन्धनविशेषाः। – ऋ०, १/३४/९

बध्नाति मार्दवेन स बन्धुरः नम्र सुन्दरो वा खर्जूरादित्वादूरप्रत्यये बन्धूरोऽपि उक्तार्थ एव। – उ०को०, १/४१

✓बन्ध – बन्धने + उरच् प्रत्ययः (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१)।

बन्ध्या

बध्यतेऽसौ बन्ध्या अप्रसूता वा।

– उ०को०, ४/११२

✓बन्ध – बन्धने + यक् प्रत्ययः (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च।

बभ्रूः

बिभर्ति सर्वमिति बभ्रुः नकुलः पिङ्गलो वा। – उ०को०, १/२२

✓भृञ् – भरणे + कु: प्रत्यय:, धातो: द्वित्वञ्च, अभ्यासस्य बकार: (कुर्भ्रश्च – उ०को०, १/२२)।

बर्हि:

बृंहन्ति वर्धन्ते सर्वे पदार्था यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्मिन्। – ऋ०, १/१६/६

बृंहन्ते वर्धन्ते येन तद् बर्हिर्ज्ञानं प्राप्तं कर्मकाण्डं वा तस्मिन् । – यजु०, २/१८

बृंहन्ते सर्वे पदार्था यस्मिन् तदन्तरिक्षम् ।

– यजु०, २/२२

बृहति वर्द्धते तद्बर्हि: दर्भो वा ।

– उ०को०, २/१०९

✓बृंह – वृद्धौ + इसि: प्रत्यय: धातो: नकारस्य लोपश्च (बृंहेर्नलोपश्च – उ०को०, २/१०९) ।

बर्हिण:

बर्हते प्रधानो भवतीति बर्हिण: मयूरो वा। – उ०को०, २/४९

✓बृंह – वृद्धौ + इनच् प्रत्यय: बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) ।

बर्हिषद्

बृहत्सु पदार्थेषु सीदन्तम् । – ऋ०, २/३/३

ये बर्हिष्यन्तरिक्षे सीदन्ति । – ऋ०, ७/२/६

यो बर्हिरन्तरिक्षे सीदति तम् ।

– यजु०, ७/१२

यो बर्हिष्याकाशे सीदति तम् ।

– यजु०, १९/३२

ये ब्रर्हिषि उत्तमायां सभायां सीदन्ति ।

– यजु०, १९/५५

उत्तम आसने सीदन्ति ते । – यजु०, १९/५६

ये बर्हिषि सभायां सीदन्ति ते ।

– यजु०, २४/१८

ये बर्हिषि उत्तमे व्यवहारे सीदन्ति ते बर्हिषद: । – स०प्र० (चतुर्थ समुल्लास)

बर्हि + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्यय: ।

बर्हिष्ठां

बर्हिषि यज्ञे तिष्ठतीति । – ऋ०, ३/१३/१

यो बर्हिष्यन्तरिक्षे तिष्ठति तम् ।

– ऋ०, ३/४२/२

बर्हि + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विप् प्रत्यय: ।

बलगहनं

यथा यो बलानि गाहते तथा भूतोऽहम् ।

– यजु०, ५/२५

यथा यो बलानि शत्रुसैन्यानि गाहते तथाऽहम् । – यजु०, ५/२५

यथा यो बलानि गाहते तम् ।

– यजु०, ५/२१

✓भृञ् – धारणपोषणयो: + अच् प्रत्यय:, भकारस्य बकार:, रेफस्य लकारश्च बाहुलकात् > बल + ✓गाहू – विलोडने + क्यु: प्रत्यय: (बाहुलकात् कृपृवृजिमन्दिनिधाञ: क्यु: – उ०को०, २/८१) धातोर्ह्रस्वश्चेति।

बलदा:

यो बलं ददाति स: । – यजु०, २५/१३

बल + ✓डुदाञ् – दाने + क्विप् प्रत्यय: ।

बलि:

वर्णयति स बलि: राजकर: सत्कारसामग्री शरीराङ्गं वा । – उ०को०, ४/१२४

✓वर्ण – क्रियाविस्तरगुणवचनेषु + इन् प्रत्यय:, धातो: स्थाने बलि आदेशश्च (वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये – उ०को०, ४/१२४) ।

बलिहृतः

या बलिं हरन्ति ताः । – ऋ०, ७/६/५

बलि + √हृञ् – हरणे + क्तः प्रत्ययः ।

बल्लभः

बल्लते संवृणोतीति बल्लभः प्रियो वा ।

– उ०को०, ३/१२५

√बल – संवरणे सञ्चरणे च + अभच् प्रत्ययः (रासिबल्लिभ्यां च – उ०को०, ३/१२५) ।

बल्हिः

बल्हते प्रधानो भवतीति बल्हिः बल्हिका नाम क्षत्रिया जनपदो वा ।

– उ०को०, ४/११८

√बल्ह – प्राधान्ये + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

बहिर्द्धा

या बहिर्बाह्ये देशे धरति शब्दान् सा ।

– यजु०, ५/११

बाहिः + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः।

बहुः

बहते वर्धतेऽन्येभ्य इति बहुः प्रचुरः संख्या वा । – उ०को०, १/२९

√बंहि – वृद्धौ + कुः प्रत्ययः धातोः न लोपश्च (लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च – उ०को०, १/२९) ।

बहुलः

बहूनि सुखानि युद्धकर्माणि लान्ति प्रयच्छन्ति ते – ऋ०, १/५४/९

ये बहूनि वस्तूनि लान्ति गृह्णन्ति ।

– ऋ०, १/१८५/७

या बहून् पदार्थान् लाति सा ।

– ऋ०, १/१८९/२

बहूनि सुखानि लाति । – ऋ०, २/१/१२

याभ्यां बहुँल्लाति तौ । – ऋ०, ६/१९/३

बहूनर्थान् लान्ति याभ्यां ते।– यजु०, ११/३०

बहूनि सुखानि ददाति या ताम् ।

– यजु०, १९/४२

√बृंहि – वृद्धौ + उः प्रत्ययः (लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च – उ०को०, १/२९) > बहु + √ला – आदाने + कः प्रत्ययः ।

बाणाः

ये बणन्ति शब्दायन्ते ते शस्त्रास्त्रसमूहाः।

– यजु०, १७/४८

(प्र०ब०व०) – √बण – शब्दे + घञ् प्रत्ययः ।

बाहुः

बाधते याभ्यां बलवीर्य्याभ्यां तौ ।

– यजु०, १०/२५

बाध्यन्ते विलोड्यन्ते पदार्था याभ्यां तौ बाहुः भुजौ । – उ०को०, १/२७

√बाधृ – विलोडने + कुः प्रत्ययः धकारस्य हकारश्च (अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दी-र्घहकाराश्च – उ०को०, १/२७) ।

बाहुवृक्तः

यो बाहुभ्यां दुष्टान् वृङ्क्ते छिनक्ति सः।

– ऋ०, ५/४४/१२

बाहु + √वृजी – वर्जने + क्तः प्रत्ययः बाहुलकात् (अञ्जिघृसिभ्यः क्तः – उ०को०, ३/८९) ।

बिन्दुः

विन्दत्यवयवीभवतीति बिन्दुः परिमाणं जलादिकणो वा । – उ०को०, १/१०

√बिन्दि – अवयवे + उः प्रत्ययः बाहुलकात् (शृ स्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) ।

बिभृतः

यो विविधं बिभर्ति सः । – ऋ०, २/१०/२

✓भृञ् – भरणे + क्तः प्रत्ययः (अञ्जिघृसिभ्यः क्तः – उ०को०, ३/८९), धातोः द्वित्वं छन्दसि अभ्यासस्य बकारः इत्वञ्च ।

बिभ्युषः

यो बिभेति तस्य । – ऋ०, ६/२३/२

✓भी – भये + क्वसुः प्रत्ययः धातोः द्वित्वम् इत्वञ्च।

बिम्बं

वीयते काम्यते तत् बिम्बं मण्डलमोषधिविशेषो वा । – उ०को०, ४/९५

✓वी – गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु + वन् प्रत्ययः (उल्बादयश्च – उ०को०, ४/९६) धातोर्नुमागमो ह्रस्वत्वं बत्वञ्चेति ।

बिसखा

यो बिसं कमलतन्तु खनति तत् ।

– ऋ०, ६/६१/२

बिस – (भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा) + ✓खनु – अवदारणे + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/१/६७) धातोः आत्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१)।

बृहत्

सर्वथा बृद्धम् । – ऋ०, १/९/१०

बृहति बर्धतेऽसौ बृहत् । – उ०को०, २/८४

✓बृह – वृद्धौ + अति प्रत्ययः निपातनात् (वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च – उ०को०, २/८४) ।

बृहस्पतिः

बृहतां पालकः सूर्य्यः । – यजु०, २१/१६

यो बृहतामाकाशादीनां पतिः स्वामी पालयिता स बृहस्पति ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

बृहत् + पति, तकारस्य लोपः सुडागमश्च (तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः – अष्टा०वा०, ६/१/१५७) ।

बुधः

यो बुध्यते बोधयति वा स बुधः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓बुध – अवगमने + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) ।

बुधानः

बुध्यते स बुधानः आचार्यो वा ।

– उ०को०, २/९०

✓बुध – अवगमने + आनच् प्रत्ययः (युधिबुधिदृशः किच्च – उ०को०, २/९०) ।

बुध्नः

बद्धा आपो यस्मिन् स बुध्नो मेघः ।

– ऋ०, १/२४/७

यो बोधयति सर्वान् पदार्थान् वेदद्वारा सः । – ऋ०, १/९६/६

बध्नन्त्यापो यस्मिंस्तस्मिन्नन्तरिक्षे ।

– ऋ०, ३/३९/३

बुध्नातीति बुध्नः बुध्नो महान् सूर्यो वा ।

– उ०को०, ३/५

✓बुध – अवगमने + नक् प्रत्ययः (बन्धेर्ब्रधिबुधी च – उ०को०, ३/५) ।

ब्रजः

यो ब्रजति गच्छेत् सः । – ऋ०, ३/३०/११

ब्रजन्ति यया गत्या तद्व्रत् । – ऋ०, ५/६४/१

✓व्रज – गतौ + अच् प्रत्ययः, वकारस्य बकारः छन्दसि ।

ब्रध्नः

बृध्नातीति ब्रध्नः महान् सूर्य्यो वा ।

– उ०को०, ३/५

✓बन्ध – बन्धने + नक् प्रत्ययः, धातोः ब्रधि आदेशः (बन्धेर्ब्रधिबुधी च – उ०को०, ३/५) ।

ब्रह्म

सर्वेभ्यो गुणकर्मस्वरुपतो बृहत् ।

– यजु०, ४०/१७

सर्वेभ्यो ब्रह्मत्वाद् ब्रह्म ।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

बृहंति वर्धते तद् ब्रह्म ईश्वरो वेदस्तत्वं तपो वा । – उ०को०, ४/१४६

✓बृंह – वृद्धौ + मनिन् प्रत्ययः धातोः न लोपः (बृंहेर्नोऽच्च – उ०को०, ४/१४६) ।

ब्रह्मकाराः

ये ब्रह्म धनमं वा कुर्वन्ति ते ।

– ऋ०, ६/२९/४

(प्र०ब०व०) – ब्रह्म + ✓डुकृञ्-करणे + अण् प्रत्ययः ।

ब्रह्मकृतः

ये ब्रह्म धनमन्नं वा कुर्वन्ति ते ।

– ऋ०, ७/३२/२

(प्र०ब०व० ब्रह्म + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः ततः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

ब्रह्मद्विषः

यो ब्रह्म परमात्मानं वेदं वा द्वेष्टि तस्मै।

– ऋ०, ३/३०/१७

ब्रह्म वेदं परमात्मनं वा द्विषन्ति तान् ।

– ऋ०, ३/३०/१७

ब्रह्म + ✓द्विष – अप्रीतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

ब्रह्मयुजः

ब्रह्माणं युञ्जन्ति यैस्ते । – ऋ०, १/१७७/२

ब्रह्म + ✓युजिर – योगे + क्विप् प्रत्ययः ।

ब्रह्मवनि

यो ब्रह्मभिर्वेदविद्भिर्ब्राह्मणैर्वन्यते संसेव्यते तम् । – यजु०, १/१७

वेदं वनयति तम् । – यजु०, १/१८

यया ब्रह्मविदो मनुष्या ब्रह्म परमात्मानं वेदं वा वनन्ति संभजन्ति सा ।

– यजु०, ५/१२

ब्रह्मणो वेत्तृणां संविभक्तारम् ।

– यजु०, ६/३

ब्रह्म + ✓वन – सम्भक्तौ + इन् प्रत्ययः (छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् – अष्टा०, ३/२/२७) ।

ब्रह्मवाट्

यो ब्रह्माणि धनानि प्राप्नोति तस्मै ।

– ऋ०, ५/३९/५

ये ब्रह्मधनं धान्यं प्रापयन्ति ते ।

– ऋ०, ६/२१/६

ब्रह्मन् + ✓वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४) ।

भगं

भजते सुखानि येन तच्चक्रवर्त्यादि-राज्यधनम् । – ऋ०, १/१४/३

✓भग (ऐश्वर्ये) - ✓भज – सेवायां + घः प्रत्ययः (पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण – अष्टा०, ३/३/११८), कुत्वञ्च चजोः कु घिण्ण्यतोः – अष्टा०, ७/३/५२)।

भगालं

भजतीति भगालं नरमस्तकं वा ।

– उ०को०, ३/७६

✓भज – सेवायां + कालन् प्रत्ययः बाहुलकात्, जकारस्य कुत्वञ्च (पीयुक्वणिभ्यां कालन् ह्रस्वं सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ३/७६) ।

भडिलः

भडति हिनस्तीति भडिलः शूरो वा। भडति परिचरति स्वामिनमिति भडिलः सेवकः।

– उ०को०, १/५४

✓भड (सौत्रोधातु) – हिंसायां, ✓भडि – परिचर्या वा + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्–उ०को०, १/५४)।

भण्डिलः

भण्डयति परिहसति येन स भण्डिलः कल्याणं वा । – उ०को०, १/५४

✓भण्ड – कल्याणे + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडभण्डितुण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् – उ०को०, १/५४) ।

भद्रं

भन्दनीयं धर्म्याचरणं सुखं वा ।

– यजु०, ३०/३

१- ✓भदि – कल्याणे सुखे च + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) ।

२- ✓भन्दि – कल्याणे + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) धातोः नलोपश्च।

भदन्तः

भदन्ते कल्याणं करोतीति भदन्तः प्रव्रजितो वा । – उ०को०, ३/१३०

✓भन्दि – कल्याणे + झच् प्रत्ययः न लोपश्च (भन्देर्नलोपश्च – उ०को०, ३/१३०) झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) ।

भदाकः

भन्दतेऽसौ भदाकः कल्याणम् ।

– उ०को०, ४/१५

✓भन्दि – कल्याणे + आकः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोर्नलोपश्च (पिनाकादयश्च – उ०को०, ४/१५)।

भद्रं

भन्दते कल्याणं करोतीति भद्रं कल्याणम्।

– उ०को०, २/२८

✓भदि – कल्याणे सुखे च + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) ।

भयस्थे

भये तिष्ठतीति तस्मिन् । – ऋ०, २/३०/६

(स०ए०व०) – भय + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

भयानकः

बिभेत्यस्मादिति भयानकः भयप्रदः ।

– उ०को०, ३/८२

✓भी – भये + आनकः प्रत्ययः (आनकः शीङ्भियः – उ०को०, ३/८२) ।

भये

बिभेति यस्मात् तस्मिन् । – ऋ०, १/४०/८

(स०ए०व०) – ✓भी – भये + अच् प्रत्ययः (एरच् – अष्टा०, ३/३/५६) ।

भरद्वाजः

ये भरन्ति ते भरतः वज्यन्ते ज्ञायन्ते यैस्ते वाजा भरतश्च ते वाजाश्च तेषु पृथिव्यादिषु । – ऋ०, १/५९/७

भरन्तः पुष्यन्तः पुष्टिमन्तो वाजा वेगयन्तो योद्धारो तस्य तस्मै । – ऋ०, १/११६/१८

ये वाजानन्नादीन् भरन्ति तेषु ।

– ऋ०, ६/१०/६

ये वाजानन्नादीन् भरन्ति तान् ।

– ऋ०, ६/४७/२५

वाजोऽन्नं विज्ञानं वा बिभर्त्ति येन श्रोत्रेण तत् । – यजु०, १३/५५

✓भृञ् – भरणे + शतृ प्रत्ययः > भरत् + वाज – (धननाम अन्ननाम च) > भरद्वाजः ।

भरटः

बिभर्तीति भरटः कुलालो वा ।

– उ०को०, ४/१०४

✓भृञ् – भरणे धारणपोषणयोः वा + अटच् प्रत्ययः (जनिदाच्युसृपृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्लण्क्निश-क्स्यढडटोटचः – उ०को०, ४/१०४)।

भरण्डः

बिभर्ति पुष्यतीति भरण्डः स्वामी वा।

– उ०को०, १/१२९

✓भृञ् – भरणे धारणपोषणयोः वा + अण्डन् प्रत्ययः (अण्डन् कृसृभृवृञः – उ०को०, १/१२९)।

भरतः

भरति पुष्णातीति भरतः राजभेदो नटो रामानुजो वा। – उ०को०, ३/११०

✓भृञ् – धारणपोषणयोः भरणे वा + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् – उ०को०, ३/११०)।

भरथः

बिभर्तीति भरथः लोकपालो राजा वा।

– उ०को०, ३/११४

✓भृञ् – भरणे, धारणपोषणयोर्वा + अथः प्रत्ययः (भृञश्चित् – उ०को०, ३/११४)।

भरन्त

यो भरति सर्वं विश्वं सर्वान् गुणांस्त-त्संबुद्धौ। – ऋ०, १/७०/५

✓भृञ् – भरणे + झच् प्रत्ययः बाहुलकात् झस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३)।

भरिमा

भर्तु योग्यो भरिमा कुटुम्बं वा।

– उ०को०, ४/१४८

✓भृञ् – धारणपोषणयोः भरणे वा + इमनिच् प्रत्ययः (हृभृधृसृश्रृभ्य इमनिच् – उ०को०, ४/१४८)।

भरुः

भरति बिभर्ति वेति भरुः स्वामी वा।

– उ०को०, १/७

✓भृञ् – भरणे + उः प्रत्ययः (भृमृशीङ्तॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७)।

भरे

बिभ्रति धनानि यस्मिंस्तस्मिन्।

– ऋ०, ३/३०/२२

(स०ए०व०) – ✓भृञ् – धारणपोषणयोः + अप् प्रत्ययः।

भर्गः

भृज्जन्ति पापानि दुःखमूलानि येन तत्।

– यजु०, ३/३५

भृज्जन्ति दुःखानि यस्मात्तत्। – यजु०, ३०/२

भर्जति पक्वं भवतीति भर्गः प्रजापतिः तेजो वा। – उ०को०, ४/२१६

✓भृजी – भर्जने + असुन् प्रत्ययः ककारागमश्च (अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च – उ०को०, ४/२१६)।

भल्लूकः

भलते परितोभाषतेऽसौ भल्लूकः ऋक्षो वा। बाहुलकाद् ह्रस्वे भल्लुकः इत्यपि।

– उ०को०, ४/४१

✓भल्ल – परिभाषणहिंसादानेषु + ऊकः प्रत्ययः (उलूकादयश्च - उ०को०, ४/४१)।

भवन्तः

यो भवतीति यत्र वा स भवन्तः कालो वा। – उ०को०, ३/१२८

✓भू – सत्तायां + झच् प्रत्ययः (तॄभूवहिवसिभसिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च – उ०को०, ४/१२८) झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३)।

भवन्तिः

भवन्ति पदार्था यस्मिन् स भवन्तिः वर्तमान कालो वा। – उ०को०, ३/५०

√भू – सत्तायां + झिच् प्रत्ययः (भुवो झिच् – उ०को०, ३/५०) झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३)।

भवान्

भाति दीप्तो भवति दीपयति वा स भवान्।

– उ०को०, १/६३

√भा – दीप्तौ + डवतुप् प्रत्ययः (भातेर्डवतुप् – उ०को०, १/६३), डित्वात् धातोश्टेर्लोपः (अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः – अष्टा०, ६/१/१६१)।

भविलः

यो भवति स भविलः भवितुं योग्यो वा।

– उ०को०, १/५४

√भू – सत्तायां + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडिमण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् – उ०को०, १/५४)।

भषकः

भषति भर्त्सयतीति भषकः श्वा वा।

– उ०को०, २/३२

√भष – भर्त्सने + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वश्चापि – उ०को०, २/३२)।

भसत्

बिभस्ति भर्त्सयति प्रकाशते वा स भसत् जघनं वा। – उ०को०, १/१३०

√भस – भर्त्सनदीप्त्योः + अदिः प्रत्ययः (शृदृभसोऽदिः – उ०को०, १/१३०)।

भस्त्रा

बिभस्ति दीप्यते यया सा भस्त्रा अग्निज्वलनी वा। – उ०को०, ४/१६८

√भस – भर्त्सनदीप्त्योः + त्रन् प्रत्ययः (हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् – उ०को०, ४/१६८)।

भस्म

भसितं दीपितमिति यत्तद् भस्म।

– उ०को०, ४/१४५

√भस – भर्त्सनदीप्त्योः + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५)।

भाः

या भान्ति प्रकाशयन्ति ताः।

– ऋ०, १/४५/८

यो भाति। – ऋ०, ७/८/२

यो भाति प्रकाशते सः। – यजु०, ४/२५

√भासृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः (भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् – अष्टा०, ३/२/१७७)।

भाऋजीकं

भाति प्रकाशयति सा भा सभा कान्तिर्वा तां योऽर्जयते तम्। – ऋ०, १/४४/३

भा + √ऋज – गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु + ईकन् प्रत्ययः (ऋजेश्च – उ०को०, ४/२२)।

भागं

सेवनीयं भगानां धनानां ज्ञानानां वा भाजनम्। – यजु०, १/१

भजनीयं शुभगुणभाजनं यज्ञम्।

– यजु०, १/४

√भज – सेवायां + घञ् प्रत्ययः, चकारस्य ककारादेशः (चोः कुः – अष्टा०, ८/२/३०)।

भातुः

भाति प्रकाशयतीति भातुः सूर्यो वा।

– उ०को०, १/७३

√भा – दीप्तौ + तुः प्रत्ययः (कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च – उ०को०, १/७३)।

भानुः

भाति दीप्यतेऽसौ भानुः सूर्यः प्रकाशः किरणो वा । – उ०को०, ३/३२

✓भा – दीप्तौ + नुः प्रत्ययः (दाभाभ्यां नुः – उ०को०, ३/३२) ।

भामः

भाति येन सः । – यजु०, २०/६

भाति प्रकाशतेऽसौ भामः क्रोधः सूर्यो दीप्तिर्वा। – उ०को०, १/१४०

✓भा – दीप्तौ + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

भालुः

भृणाति स्वतापेन छेदयति पदार्थानिति भालुः सूर्यः । – उ०को०, १/५

✓भृ – भर्त्सने भरणे च + जुण् प्रत्ययः, बाहुलकात् धातोः रकारस्य लत्वं दीर्घश्च (त्रो रश्च लः – उ०को०, १/५) ।

भालूकः

भलतेऽसौ भालूकः स एव ।

– उ०को०, ४/४१

✓भल – परिभाषणहिंसादानेषु + ऊकः प्रत्ययः (उलूकादयश्च – उ०को०, ४/४१) धातोः दीर्घश्च।

भावित्रं

भवतीति भावित्रं लोकत्रयो वा ।

– उ०को०, ४/१७१

✓भू – सत्तायां + णित्रन् प्रत्ययः (भूवादिगृभ्यो णित्रन् – उ०को०, ४/१७१) ।

भावी

भविष्यतीति भावी । – उ०को०, ४/८

✓भू – सत्तायां + इनिः प्रत्ययः णित्वात् वृद्धिश्च (भुवश्च – उ०को०, ४/८) ।

भासन्तः

भासयते दीप्यतेऽसौ भासन्तः सूर्यो वा ।

– उ०को०, ३/१२८

✓भासृ – दीप्तौ + झच् प्रत्ययः (त भूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च – उ०को०, ३/१२८) झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) ।

भित्तिका

भिनत्तीति भित्तिका भित्तिर्वा ।

– उ०को०, ३/१४७

✓भिदिर् – विदारणे + तिकन् प्रत्ययः (कृतिभिदिलतिभ्यः कित् – उ०को०, ३/१४७), ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

भिदकः

भिनत्ति येन स भिदकः खड्गो वा ।

– उ०को०, २/३७

✓भिदिर् – विदारणे + क्वुन् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/३८) ।

भिदिः

भिनत्ति येन स भिदिः वज्रं वा ।

– उ०को०, ४/१४३

✓भिदिर् – विदारणे + इः प्रत्ययः (कृगृशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३) ।

भिदिरं

भिनत्ति येनेति भिदिरं वज्रम् ।

– उ०को०, १/५१

✓भिदिर् – विदारणे + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः – उ०को०, १/५१) ।

भिदुः

भिनत्तीति भिदुः वज्रं वा ।

– उ०को०, १/२३

✓भिदिर् – विदारणे + कुः प्रत्ययः (पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः – उ०को०, १/२३)।

भिद्रं

भिनत्ति येन तद् भिद्रं वज्रो वा।

– उ०को०, २/१३

✓भिदिर् – विदारणे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विति-वृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिद-हिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३)।

भिषक्

यो भिषज्यति चिकित्सति सः।

– यजु०, १२/८०

बिभेत्यसौ भिषक् वैद्यो वा।

– उ०को०, १/१३८

✓भी – भये + अजिः प्रत्ययः धातो. षिगागमः ह्रस्वश्च (भियः षुग्घ्रस्वश्च – उ०को०, १/१३८)।

भीमः

बिभेति यस्मात् सः। – ऋ०, १/८१/४

बिभेत्यस्मात्सः। – ऋ०, १/९५/७

एतेषां भयङ्करः। – ऋ०, १/१००/१२

दुष्टान् प्रति भयङ्कराः। – ऋ०, २/३४/१

बिभेति यस्याः सा। – ऋ०, ६/१८/१०

बिभेति यस्मात् तस्मै भयङ्कराय।

– यजु०, १६/४०

बिभेत्यस्मात् सः। – यजु०, १८/७१

बिभेति यस्मात्स भयङ्करः। – यजु०, ३९/७

बिभेति बिभ्यति वा यस्मात् यस्या वा स भीमः भीमा वा। भीष्मः भीष्मा वा।

– उ०को०, १/१४८

✓भी – भये + मक् प्रत्ययः (भियः षुग् वा – उ०को०, १/१४८)।

भीमयुः

यो भीमं भयङ्करं योद्धारं याति सः।

– ऋ०, ५/५६/३

भीम + ✓या – प्रापणे + कुः (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७)।

भीमलं

यो भीमान् भयङ्कराम् लात्याददाति तम्।

– यजु०, ३०/६

भीम + ✓ला – आदाने + कः प्रत्ययः।

भीमसन्दृशः

भीमं भयङ्करं सन्दृग्दर्शनं येषान्ते।

– ऋ०, ५/५६/२

(प्र०ब०व०) – भीम + सम् + ✓दृशिर् – प्रेक्षणे + क्विन् प्रत्ययः।

भीरुकः

यो बिभेति यस्माद्वा स भीरुकः कातरो वा। – उ०को०, २/३१

✓भी – भये + क्रुकन् प्रत्ययः (भियः क्रुकन् – उ०को०, २/३१)।

भुजिः

भुनक्ति पालयति भक्षयति वा सः भुजिः अग्निर्वा। – उ०को०, ४/१४२

✓भुज – पालनाभ्यवहारयोः + इः प्रत्ययः (भुजेः किच्च – उ०को०, ४/१४२)।

भुजिष्यः

भुनक्तीति भुजिष्यः दासो वा।

– उ०को०, ४/१७९

✓भुज – पालनाभ्यवहारयोः + किष्यन् प्रत्ययः (रुचिभुजिभ्यां किष्यन् – उ०को०, ४/१७९)।

भुजे

भुज्यते यः सः भुक् तस्मै।

– ऋ०, १/३०/२०

(च०ए०व०) – ✓भुज – पालनाभ्यवहारयोः + क्विप् प्रत्ययः ।

भुज्युः

यो भुनक्ति यत्र वा स भुज्युः पात्रं वा ।

– उ०को०, ३/२१

✓भुज – पालनाभ्यवहारयोः + युक् प्रत्ययः (भुजिमृङ्भ्यां युकत्युकौ – उ०को०, ३/२१) ।

भुरिक्

भरति सर्वं धरतीति भुरिक् भूमिर्वा ।

– उ०को०, २/७२

भृञ् – भरणे + इजिः प्रत्ययः, धातोः ऋकारस्य उत्वञ्च (भृञ उच्च – उ०को०, २/७२) ।

भुवः

यो भवति सः । – यजु०, १३/५४

भवन्ति यस्मिन्निति भुवः अन्तरिक्षं वा ।

– उ०को०, ४/२१७

✓भू – सत्तायां + असुन् प्रत्ययः कित्वात् धातोः ह्रस्वत्वं (भूरञ्जिभ्यां कित् – उ०को०, ४/२१७)।

भुवनं

भवन्ति भूतानि येषु तानि लोकजातानि ।

– ऋ०, १/१५४/२

भवन्ति भूतानि येषु तानि।– ऋ०, १/१६०/२

भवन्ति भूतानि येषु तानि । – ऋ०, २/१०/४

भवन्ति येषु तानि वस्तूनि ।

– यजु०, ११/२३

भवन्ति भूतानि यस्मिंस्तस्य लोकमात्रस्य।

– यजु०, १२/२३

भवन्ति भूतानि यस्मिन्राज्ये तस्य ।

– यजु०, १३/१८

भवन्ति भूतानि येषु तेषां गृहाणाम् ।

– यजु०, १४/५

भवन्ति भूतानि यस्मिन् ।

– यजु०, १७/११

भवन्ति भूतानि यस्मिंस्तस्य ।

– यजु०, ३६/२

भवतीति भुवनं लोको वा ।

– उ०को०, २/८०

✓भू – सत्तायां + क्युन् प्रत्ययः (भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि – उ०को०, २/८०) ।

भुवन्युः

भवतीति भुवन्युः स्वामी सूर्यो वा ।

– उ०को०, ३/५१

✓भू – सत्तायां + कन्युच् प्रत्ययः (कन्युच् क्षिपेश्च – उ०को०, ३/५१) ।

भुविः

यो भवति यस्मिन् वा स भुविः समुद्रो वा । – उ०को०, २/११२

✓भू – सत्तायां + इसिन् प्रत्ययः (भुवः कित् – उ०को०, २/११२) ।

भूकं

भवतीति भूकं छिद्रं कालो वा ।

– उ०को०, ३/४१

✓भू – सत्तायां + कक् प्रत्ययः (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१) ।

भूमिः

बहवः पदार्था भवन्ति यस्यां ताम् ।

– ऋ०, ३/३०/९

भवन्ति भूतानि यस्यां सा पृथिवी ।

– यजु०, २३/४६

भवन्ति पदार्था अस्यामिति भूमिः उत्पत्तिस्थानम् । – उ०को०, ४/४५

भवन्ति भूतानि यस्यां सा भूमिः ।

– स०प्र० (प्र० समु०)

✓भू – सत्तायां + मिः प्रत्ययः (भुवः कित् – उ०को०, ४/४५)।

भूरिः

भवतीति भूरिः बहुसुवर्णं वा।

– उ०को०, ४/६५

✓भू – सत्तायां + क्रिन् प्रत्ययः (अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, ४/६५)।

भूरिवाराः

भूरि बहुविधं सुखं वृण्वन्ति।

– ऋ०, ३/५७/४

(प्र०ब०व०) – भूरि + ✓वृञ् – वरणे + अण् प्रत्ययः।

भूर्णिः

बिभर्ति धरति सर्वमिति भूर्णिः पृथिवी वा। – उ०को०, ४/५२

✓भृञ् – धारणपोषणयोः + निः प्रत्ययः धातोरुत्वं (घृणिपृश्नि पार्ष्णिचूर्णिचूर्णिभूर्णयः – उ०को०, ४/५२)।

भृगुः

भृज्जति तपसा शरीरमिति भृगुः ऋषिः प्रतापी वा। – उ०को०, १/२८

भृज्जन्ति यैस्तेषाम्। – यजु०, १/१८

✓भ्रस्ज – पाके + कुः प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणं सलोपश्च जकारस्य कुत्वञ्च (प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च – उ०को०, १/२८)।

भृङ्गः

बिभर्त्ति धरति पुष्यति वा स भृङ्गो भ्रमरो वा। – उ०को०, १/१२५

✓भृञ् – धारणपोषणयोः भरणे च + गन् प्रत्ययः, नुडागमश्च (भृञः किनुट् च – उ०को०, १/१२५)।

भृङ्गारः

बिभर्ति पुष्यतीति भृङ्गारः सुवर्णपात्रविशेषो वा। – उ०को०, ३/१३६

✓भृञ् – धारणपोषणयोः + आरन् प्रत्ययः, गागमश्च (शृङ्गारभृङ्गारौ – उ०को०, ३/१३६)।

भृज्जनं

यद् यस्मिन् वा भृज्जति परिपक्वं भवतीति भृज्जनं अन्नभर्जनकपालं वा।

– उ०को०, २/८०

✓भ्रस्ज – पाके + क्युन् प्रत्ययः धातोः सकारस्यलोपः छन्दसि (भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि – उ०को०, २/८०)।

भृमिः

यो नित्यं भ्रमति। – ऋ०, १/३१/१६

भ्राम्यतीति भृमिः वायुर्वा।

– उ०को०, ४/१२१

✓भ्रमु – चलने अनवस्थाने च + इन् प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च (भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ४/१२१)।

भृष्टिः

भृज्जन्ति यया सा भृष्टिः।

– ऋ०, १/५२/१५

भृज्जन्ति परिपचन्ति यस्यां वृष्टौ सा।

– ऋ०, १/५६/३

✓भ्रस्ज – पाके + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

भेकः

यो बिभेति यस्माद्वा स भेकः मण्डूको मेघो वा। – उ०को०, ३/४३

✓भी – भये + कन् प्रत्ययः धातोः एत्वं (इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को०, ३/४३)।

भेकुरयः

या भां दीप्तिं कुर्वन्ति ताः।

– यजु०, १८/४०

(प्र०ब०व०) + ✓भा – दीप्तौ < भे – (आकारस्य एत्वं) + कुरिः + ✓कृञ् – करणे < कुरिः ऋकारस्य उत्वात् > भेकुरिः पृषोदरादिना सिद्धमिति ।

भेरः

बिभेत्यस्मात्स भेरः भेरी दुन्दुभिर्वा ।

– उ०को०, २/२८

✓भी – भये + रन् प्रत्ययः धातोः इकारस्य स्थाने एत्वं (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्र-शुक्लगौरवन्रेरामालाः – उ०को०, २/२८) ।

भेरिः

बिभेति येन स भेरिः वाद्यविशेषो वा ।

– उ०को०, ४/६५

✓भी – भये + क्रिन् प्रत्ययः (अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, ४/६५) धातोः ईकारस्य एत्वमिति।

भ्रजः

भ्राजते प्रकाशते योऽग्निः सः ।

– यजु०, १५/५

✓भ्राजृ – दीप्तौ + अंच् प्रत्ययः, धातोः उपधायाः ह्रस्वत्वम् ।

भ्रमरः

भ्राम्यतीति भ्रमरः षट्पदः कामुको वा ।

– उ०को०, ३/१३२

✓भ्रमु – चलने अनवस्थाने च + अरः प्रत्ययः (अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् – उ०को०, ३/१३२) ।

भ्रमिः

भ्राम्यतीति भृमिः वायुर्वा बाहुलकात् भ्रमिः इत्यपि सिद्धम् । – उ०को०, ४/१२१

✓भ्रमु – चलने अनवस्थाने च + इन् प्रत्ययः (भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ४/१२१) ।

भ्राजः

यो भ्राजते प्रकाशते तत्संबुद्धौ ।

– यजु०, ४/२७

✓भ्राजृ – दीप्तौ + घञ् प्रत्ययः भावार्थे ।

भ्राता

भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राता सौदर्यो वा ।

– उ०को०, २/९५

✓भ्राजृ – दीप्तौ + तृन् प्रत्ययः (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपो-तृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५) ।

भ्राष्ट्रः

भृज्जति यत्रेति भ्राष्ट्रः अम्बरीषो वा ।

– उ०को०, ४/१६०

✓भ्रस्ज – पाके + ष्ट्रन् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च – उ०को०, ४/१६०) ।

भ्रूः

भ्रमति चलतीति भ्रूः नेत्रयोरुपरि रेखा वा।

– उ०को०, २/६८

✓भ्रमु – चलने + डूः प्रत्ययः धातोःमकारलोपः (भ्रमेश्च डूः – उ०को०, २/६८) ।

मकुरः

मङ्कतेऽलङ्करोति येन स मकुरः दर्पणो वा । – उ०को०, १/४०

✓मकि – मण्डने + उरच् प्रत्ययः निपातनात् (मकुरदर्दुरौ – उ०को०, १/४०) ।

मक्षिका

मशति शब्दयति या सा मक्षिका ।

– ऋ०, १/११९/९

मशति शब्दायते या सा । – ऋ०, १/१६२/९

मशति शब्दयतीति शेषं करोति वा सा मक्षिका । – उ०को०, ४/१५४

✓मश – शब्दे रोषे च + सिकन् प्रत्ययः – (हनिमशिभ्यां सिकन् – उ०को०, ४/१५४) स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

मघवा

मह्यते पूज्यतेऽसौ मघवा सूर्यो वा ।

– उ०को०, १/१५९

✓मह – पूजायां + कनिन् प्रत्ययः निपातनात्, हकारस्य घकारः, अवुगागमश्च (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९) ।

मघोनः

मघं प्रशस्तं धनं विद्यते येषां तान् ।

– ऋ०, १/३१/१२

मघ + मतुप् प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च(श्वयुवमघोनामतद्धिते – अष्टा०, ६/४/१३३) ।

मङ्गलः

योमङ्गति मङ्गयति वा स मङ्गलः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

मङ्गति प्राप्नोति सुखं येन तत् मङ्गलं प्रशस्तं मङ्गलो वारभेदो वा।– उ०को०, ५/७०

✓मङ्गि – कल्याणे गत्यर्थश्च + अलच् प्रत्ययः (मङ्गेरलच् – उ०को०, ५/७०) ।

मज्जा

मज्जति शुन्धतीति मज्जा अस्थिसारो वा।

– उ०को०, १/१५९

✓मज्ज – शुद्धौ + कनिन् प्रत्ययः निपातनात् (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९) ।

मञ्जुः

मञ्जति चित्तं प्रसादयतीति मञ्जुः शोभनम् । – उ०को०, १/३७

✓मंजि (सौत्रो धातुः) – प्रसादे + कुः प्रत्ययः (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७) ।

मञ्जूषा

मञ्जति शुद्धो भवतीति मञ्जूषा काष्ठमयं द्रव्यं वा । – उ०को०, ४/७७

✓मस्ज – शुद्धौ + ऊषन् प्रत्ययः धातोः नुमादेशः, (मस्जेर्नुम् च – उ०को०, ४/७७) तथा एकस्य जकारस्य लोपः (झरो झरि सवर्णे – अष्टा०, ८/४/६४) ।

मठरः

मन्यतेऽसौ मठरः मुनिभेदो मत्तो वा ।

– उ०को०, ५/३९

✓ मन – ज्ञाने + अरः प्रत्ययः अन्त्यस्य ठकारादेशः (वचिमनिभ्यां चिच्च – उ०को०, ५/३९) ।

मणिः

मणति शब्दयतीति मणिः बहुमूल्यः पाषाणो वा । – उ०को०, ४/११८

✓मण – शब्दे – इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

मणिकारं

यो मणिं करोति तम् । – यजु०, ३०/७

मणि + ✓डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः ।

मण्डः

मन्यते जानातीति मण्डः मण्डा धात्री समाख्याता, मण्डं पक्वोदनोदकम् ।

– उ०को०, १/११४

✓मन – ज्ञाने + डः प्रत्ययः (जमन्ताड् डः – उ०को०, १/११४) ।

मण्डलः

मण्डति भूषयति प्रतिपादयति वा स मण्डलः । – उ०को०, १/१०४

✓मण्डि – भूषायां + कलः प्रत्ययः (कलस्तृपश्च – उ०को०, १/१०४) ।

मण्डूकः

मण्डति शोभतेऽसौ मण्डूकः भेको

जलजन्तुर्वा । – उ०को०, ४/४२

✓मण्ड – भूषायां + ऊकण् प्रत्ययः (शलिमण्डिभ्यामूकण् – उ०को०, ४/४२)।

मतिं

यो वेदादिशास्त्रैर्विद्वद्भिश्च मन्यते तम्।
– यजु०, ४/२५

✓मन – अवबोधने + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

मतीविदे

यो मतिं ज्ञानं विन्दति। – यजु०, २२/१२

(च०ए०व०) – मतिं + ✓विद्लृ लाभे + क्विप् प्रत्ययः, पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घश्च।

मत्सरः

माद्यन्ति हर्षन्ति यैस्ते। – ऋ०, १/१४/४

माद्यतीति मत्सरः असह्यपरसंपत्तिर्जनः कृपणः क्रुद्धो वा। – उ०को०, ३/७३

✓मदी – हर्षे + सरन् प्रत्ययः (कृधूमदिभ्यः कित् – उ०को० ३/७३)।

मत्स्यः

माद्यन्ति हर्षन्ति यैस्ते। – ऋ०, १/१४/४

माद्यति हृष्यतीति मत्स्यः मीनो वा।
– उ०को०, ४/२

माद्यतीति मत्स्यः मीनो वा।
– उ०को०, ४/१०४

✓मदी – हर्षे + स्यः प्रत्ययः (जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्क्तिन्शक्स्यढडटोटचः – उ०को०, ४/१०४)।

मथीः

या दुष्टान् मथ्नाति सः। – ऋ०, १/१२७/४

✓मथि – हिंसासंक्लेशनयोः अथवा ✓मथे – विलोडने + इन प्रत्ययः कित्वाद्दीर्घश्च।

मथुरा

मथति विलोडयतीति मथुरा नगरी वा।
– उ०को०, १/३८

✓मथ – विलोडने + उरच् प्रत्ययः (मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् – उ०को० १/३८)।

मदः

मदन्ति हर्षन्ति नैरोग्येण येनाऽसौ।
– ऋ०, १/१७५/१

माद्यन्ति हृष्यन्त्यानन्दन्ति यस्मिन् व्यवहारे तस्मिन्। – ऋ०, १/४६/१२

✓मदी – हर्षे + अप् प्रत्ययः (मदोऽपसर्गे – अष्टा०, ३/३/७६)।

मदच्युतः

यौ मदान्हर्षान् च्यवेते प्राप्नुतस्तौ।
– ऋ०, १/८१/३

ये मदान् च्यवन्ते ते। – ऋ०, १/१२६/४

मद + ✓च्युतिर् – क्षरणे + क्विप् प्रत्ययः।

मदयित्नुः

मादयतीति मदयित्नुः मदिरा वा।
– उ०को०, ३/२९

✓मदी – हर्षे + इत्नुच् प्रत्ययः, (स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् - उ०को०, ३/२९) णेरयादेशः (अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु – अष्टा०, ६/४/५५)।

मदारः

माद्यति मत्तो भवतीति मदारः वराहो वा। – उ०को०, ३/१३४

✓मदी – हर्षे + आरन् प्रत्ययः (अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् – उ०को० ३/१३४)।

मदिन्तमः

मदयतीति मदी सोऽतिशयितः।
– यजु०, ६/२७

✓मदी – हर्षे + इनिः प्रत्ययः > मदिन् + तमप् प्रत्ययः नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमः छन्दसि (नाद् घस्य – अष्टा०, ८/२/१७)।

मदिरा

माद्यति मत्तो भवति यया सा मदिरा सुरामद्यम्। – उ०को०, १/५१

✓मदी – हर्षेग्लेपनयोः + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१)।

मद्गुः

मज्जति शुद्धो भवतीति मद्गुः जलप्लवी पक्षी वा। – उ०को०, १/७

✓मस्जो – शुद्धौ + उः प्रत्ययः, धातोः कुत्वं (न्यङ्क्वादीनाञ्च – अष्टा०, ७/३/५३) तथा सकारस्य दकारः (झलां जश् झषि – अष्टा०, ८/४/५२)।

मद्गुरः

माद्यति हृष्यतीति मद्गुरः मत्स्यभेदो वा।
– उ०को०, १/४१

✓मदी – हर्षे + उरच् प्रत्ययः धातोः गुगागमश्च (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१)।

मद्वा

माद्यतीति मद्वा कल्याणदातेश्वरो वा।
– उ०को०, ४/११३

✓मदी – हर्षे + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप् – उ०को०, ४/११३)।

मद्रः

माद्यतीति मद्रः हर्षो देशभेदो वा।
– उ०को०, २/१३

✓मदी – हर्षे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्–उ०को०, २/१३)।

मद्रिक्

यो मद्रं काममञ्चति सः।
– ऋ०, १/१७७/१

यो मामञ्चति स मदभिमुखः।
– ऋ०, ६/३१/५

अस्मद् > मद् + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विप् प्रत्ययः सर्वनाम्नः टेरद्रिरादेशः (विष्वग्देवयोश्च टेरद्रयञ्चतौ व प्रत्यये – अष्टा०, ६/३/९१), ततः अञ्चतेः अकारलोपः छन्दसि।

मद्यं

येन माद्यति हृष्यत्यानन्दति तम्।
– ऋ०, ६/६८/१०

(द्वि०ए०व०) – ✓मदी – हर्षे + यः प्रत्ययः।

मधुः

मन्यन्ते विशेषेण जानन्ति यस्मिन् स मधुःचैत्रोमासः मधुको मद्यं क्षौद्र पुष्परसो वा। – उ०को०, १/१८

मन्यते बुध्यते यो येन वा तत् मधुः पवित्रद्रव्यं वा। – उ०को०, २/११६

१- ✓मन – ज्ञाने + उः प्रत्ययः, धातोः धकारादेश्च (फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च – उ०को०, १/१८)।

२- ✓मन – ज्ञाने + उसिः प्रत्ययः, धातोः धः छन्दसि (मनेर्धश्छन्दसि – उ०को०, २/११६)।

मधुधा

या मधूनि दधाति। – ऋ०, ३/६१/५

मधु + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।

मधुपं

मधूनि जलानि पिबन्ति यैस्तैः।
– ऋ०, १/३४/१०

ये मधुरान् रसान् पिबन्ति तैः।
– ऋ०, ४/४५/३

यन्मधूनि पाति तम्। – ऋ०, ५/३२/८

मधु + ✓पा – रक्षणे पाने वा + कः प्रत्ययः।

मधुला

मधुविद्या मधु लात्याददाति सा ।

– ऋ०, १/११९/१०

मधु + √ला – आदाने + क्विप् प्रत्ययः ।

मधुषुत्

यो मधूनि मधुराणि सुनोति सः ।

– ऋ०, ४/३/३

मधु + √षुञ् – अभिषवे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च।

मधुषुत्तमः

यो मधूनि सुनोति सोऽतिशयितः ।

– ऋ०, ३/५८/९

मधु + √षुञ् – अभिषवे + क्विप् प्रत्ययः, अतिशायने तमप् प्रत्ययश्च ।

मधूकः

महतीति मधूकः वृक्षभेदो वा ।

– उ०को०, ४/४१

√मह – पूजायां + ऊकः प्रत्ययः धातोः हकारस्य धकारः (उलूकादयश्च – उ०को०, ४/४१) ।

मध्यं

मन्यते येन मध्यं द्वयोरन्तरालं वा ।

– उ०को०, ४/११२

√मन – ज्ञाने + यक् प्रत्ययः बाहुलकात् नस्य धः (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२) ।

मध्यमवाट्

यो मध्ये पृथिव्यां भवान् पदार्थान् वहति सः । – ऋ०, २/२९/४

मध्यम + √वह् – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४) ।

मध्वदः

ये मधूनि कर्मफलानि वाऽदन्ति ते ।

– ऋ०, १/१६४/२२

(प्र०ब०व०) – मधु + √अद् – भक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

मनः

मन्यते ज्ञायन्ते सर्वे व्यवहारा येनान्तःकरणेन तेन । – यजु०, २/२४

मननात्मकमन्तःकरणम् । – यजु०, २०/६

√मन – ज्ञाने + असुन् प्रत्ययः ।

मनाका

मन्यते जानाति सा मनाका हस्तिनी वा ।

– उ०को०, ४/१४

√मन – ज्ञाने + आकः प्रत्ययः (बलाकादयश्च – उ०को०, ४/१४), ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

मनीषाः

ये मनांसि विज्ञानानीषन्ते ते ।

– ऋ०, १/६२/११

मनस् + √ईष – गतिहिंसादर्शनेषु + अङ् प्रत्ययः (गुरोश्च हलः – अष्टा०, ३/३/१०३), ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

मनुः

मन्यते येन ज्ञानेन तस्मै बोधाय ।

– यजु०, ५/१६

यो मन्यते स मनुः ।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

मन्यते चराचरम् जगज्जानातीति मनुः ईश्वरः, मनुतेऽवबुध्यते शास्त्रमिति मनुर्विद्वान् राजर्षिः। – उ०को०, १/१०

√मन – ज्ञाने + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०)।

मनुर्हितः

मनुषो मननकर्त्तारो मनुष्यादयो हिता धृता

येन सः । – ऋ०, १/१४/११

विद्वद्भिः क्रियासिद्ध्यर्थे यो मन्यते हितो धृतो येन स हितकारी । – ऋ०, १/१३/४

मनुस् + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्तः प्रत्ययः धातोर्हिरादेशः (दधातेर्हिः – अष्टा० ७/४/४२) ।

मनुषः

मन्यन्ते जानन्ति ये सभ्याः मर्त्यास्ते ।

– ऋ०, १/२६/४

(प्र०ब०व०) – √मनु – अवबोधने + उषच् प्रत्ययः बाहुलकात् ।

मनोजाताः

ये मनसा विज्ञानेन जायन्ते ते ।

– यजु०, ४/११

(प्र०ब०व०) – मनस् + √जनी – प्रादुर्भावे + क्तः प्रत्ययः ।

मनोयुजः

मनस विज्ञानेन युज्यन्ते ते ।

– ऋ०, १/१४/६

से मनसा युज्यन्ते ते भृत्याः ।

– ऋ०, १/५१/१०

ये मनसा ब्रह्म युञ्जते ते । – ऋ०, ४/४८/४

ये मनसा सदसद् विज्ञानेन युञ्जन्ति योजयन्ति वा ते । – यजु०, ४/११

(प्र०ब०व०) – मनस् + √युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

मन्ता

मन्यते जानात्यसौ मन्ता विद्वान् ।

– उ०को०, २/४९

√मन – ज्ञाने + तृन् प्रत्ययः (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) ।

मन्तुः

मन्यते जानाति वा येन स मन्तुः अपराधो वा । – उ०को०, १/७३

√मन – ज्ञाने + तुः प्रत्ययः (कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च – उ०को०, १/७३) ।

मन्था:

मन्थयति विलोडयतीति मन्था ।

– उ०को०, ४/११

√मन्थ – विलोडने + इनिः प्रत्ययः (मन्थः – उ०को०, ४/११), कित्वात् न लोपः आत्वञ्च ।

मन्थिपाः

ये मन्थन्ति शत्रून् तान् वीरान् पान्ति ते ।

– यजु०, ७/१७

मन्थिन् + √पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

मन्दनं

यो येन वा मन्दते स्तौति स्वपिति कामयते वा तत् मन्दनं स्तोत्रं वा ।

– उ०को०, २/८१

√मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + क्युः प्रत्ययः (कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्यु – उ०को०, २/८१) ।

मन्दसानः

मन्दते स्तुत्यादिकं करोतीति मन्दसानः जीवोऽग्निर्वा । – उ०को०, २/८७

√मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + असानच् प्रत्ययः (ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् – उ०को०, २/८७) ।

मन्दकानि

बहुलवचनात् मन्यन्ते स्तूयन्ते तानि मन्दकानि स्रोतांसि वा । – उ०को०, ४/१३

√मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + आकः प्रत्ययः बाहुलकात् (खजेराकः – उ०को० ४/१३)

नपुंसक बहुवचने मन्दकानि ।

मन्दारः

मन्दते स्तौतीति मन्दारः निम्बतरुरर्कवृक्षो वा। – उ०को०, ३/१३४

✓मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + आरन् प्रत्ययः (अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् – उ०को०, ३/१३४) ।

मन्दारुः

मन्दतेऽसौ मन्दारुः निम्बार्को वा ।

– उ०को०, ३/१३४

✓मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + आरु प्रत्ययः बाहुलकात् ।

मन्दिं

मन्दन्ति हर्षन्त्यस्मिन् तम् । – ऋ०, १/९/२

✓मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + इनिः प्रत्ययः, धातोः नुमागमः (इदितो नुम् धातोः – अष्टा०, ७/१/५८) प्रत्ययस्य न लोपः छन्दसि ।

मन्दिरं

मन्दते स्तुवन्ति स्वपन्ति वा यस्मिंस्तत् मन्दिरं गृहं नगरं वा । – उ०को०, १/५१

✓मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१) ।

मन्दुरा

मन्दते स्तौति माद्यति वा यस्यां वा मन्दुरा अश्वशाला वा । – उ०को०, १/३८

✓मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + उरच् प्रत्ययः (मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् – उ०को०, १/३८) । ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।

मन्द्रः

मन्दते स्तौतीति मन्द्रः गम्भीरध्वनिर्वा ।

– उ०को०, २/१३

✓मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

मन्म

मन्यन्ते जानन्ति जना यैः पुरुषार्थैस्तैः ।

– ऋ०, १/२६/२

मन्यते जानाति येन तेन ।

– ऋ०, १/१४०/१

मन्यन्ते जानन्ति यैस्ते । – यजु०, ३/५३

यः मन्यते विजानाति तेन । – यजु०, १८/७५

✓मन – ज्ञाने + मनिन् प्रत्ययः ।

मन्युः

मन्यन्तेऽभिमानं कुर्वन्ति यस्मिन् स मन्युः क्रोधो दुष्टाचरणेषु दुष्टेषु तद्भावनायाः।

– यजु०, २/३२

मन्यतेऽसौ मन्युः शोकः क्रोधो वा ।

– उ०को०, ३/२०

✓मन – ज्ञाने + युच् प्रत्ययः (यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०) ।

मन्युमीः

यो मन्युं मीनाति हिनस्ति सः ।

– ऋ०, १/१००/६

यो मन्युं मिनोति सः । – ऋ०, २/२३/४

मन्यु + ✓मीञ् – हिंसायां + क्विप् प्रत्ययः ।

ममापतालः

मव्यति बध्नातीति ममापतालः बन्धनहेतुर्विषयो वा । – उ०को०, ५/५०

✓मव्य – बन्धने + आलः प्रत्ययः धातोः य लोपः

मादेशः अप्तुडागमश्च (मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुद् चालः – उ०को०, ५/५०) ।

मयटः

मयते प्राप्नोति यं स मयटः प्रासादो वा।
– उ०को०, ४/८१

✓मय – गतौ + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

मयन्दं

यन्मयं सुखं ददाति तत् । – यजु०, १४/९

मय(सुखनाम) + ✓डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः ।

मयुः

मिनोति सुशब्दं प्रक्षिपतीति मयुः वानरो वा । – उ०को०, १/७

✓मिञ् – प्रक्षेपणे + उः प्रत्ययः (भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७) ।

मयूखः

मिमीते मान्यहेतुर्भवतीति मयूखः किरणः कान्तिः करो ज्वाला वा ।– उ०को०, ५/२५

✓माङ् – माने + ऊखः प्रत्ययः, माङ धातोः मयादेशः (माङ ऊखो मय च – उ०को०, ५/२५) ।

मयूरः

मीनाति हन्तीति मयूरः पक्षिविशेषो वा ।
– उ०को०, १/६७

✓मीञ् – हिंसायां + ऊरन् प्रत्ययः (मीनातेरूरन् – उ०को०, १/६७) ।

मयोभुः

परमं सुखं भवति यस्मात् तत् ।
– ऋ०, १/८९/४

मयः सुखं भवति यस्मात्तत् ।
– ऋ०, २/२७/५

यो मयांसि सुखानि भावयति तेन ।
– ऋ०, ३/१६/६

मयस् + ✓भू – सत्तायां + डुः प्रत्ययः (डु प्रकरणे मितद्रुवादिभ्य उपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ३/२/१८०) ।

मयोभूः

मयः सुखं भावयति या सा ।
– ऋ०, १/११७/१९

या मयः सुखं भावयति तया सत्यप्रियमङ्गलकारिण्या । – यजु०, ३/४७

यो मय आनन्दं भावयति सः ।
– यजु०, १८/४५

या मयः सुखं भावयन्ति ताः ।
– यजु०, ३६/१४

यो मयः सुखं भावयति सः ।
– यजु०, ३८/५

मयस् + ✓भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः (क्विप् च – अष्टा०, ३/२/७६) ।

मरतः

म्रियते येन (स) मरतः मृत्युर्वा ।
– उ०को०, ३/११०

✓मृङ् – प्राणत्यागे + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् – उ०को०, ३/११०) ।

मरिमा

म्रियत इति मरिमा मृत्युः ।
– उ०को०, ४/१४९

✓मृङ् – प्राणत्यागे + इमनिन् प्रत्ययः (जनिमृङ्भ्यामिमनिन् – उ०को०, ४/१४९) ।

मरीचिः

म्रियतेऽसौ मरीचिः दीप्तिर्महर्षि वा ।
– उ०को०, ४/७०

√मृङ् – प्राणत्यागे + ईचिः प्रत्ययः (मृकणिभ्यामीचिः – उ०को०, ४/७०) ।

मरुकः

म्रियते असौ मरुकः मृगो वा ।

– उ०को०, ४/३९

√मृङ् – प्राणत्यागे + उकन् प्रत्ययः (मृकणिभ्यामूकौकणौ – उ०को०, ४/३९) ।

मरुत्

म्रियते मारयति वा स मरुत् मनुष्यजातिः पवनो वा । – उ०को०, १/९४

√मृङ् – प्राणत्यागे + उतिः प्रत्ययः (मृग्रोरुतिः – उ०को०, १/९४) ।

मर्कः

मर्चति चेष्टतेऽसौ मर्कः शरीरवायुर्वा ।

– उ०को०, ३/४३

√मर्च (सौत्रोधातु) – चेष्टायां शब्दार्थे च + कन् प्रत्ययः (इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को० ३/४३) ।

मर्कटः

मर्कतीति मर्कटः वानरो वा ।

– उ०को०, ४/८१

√मर्क (सौत्रो धातुः) – गतौ कूर्दने च + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

मर्जूः

मार्ष्टि शोधयतीति मर्जूः शुद्धिर्वा ।

– उ०को०, १/८१

√मृजु – शुद्धौ + ऊः प्रत्ययः गुणश्च (मृजेर्गुणश्च – उ०को०, १/८१) ।

मर्त्तः

म्रियतेऽसौ मर्त्तः मनुष्यो वा ।

– उ०को०, ३/८६

√मृङ् – प्राणत्यागे + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

मर्मरीकः

म्रियतेऽसौ मर्मरीकः हीनजानो वा ।

– उ०को०, ४/२०

√मृङ् – प्राणत्यागे + ईकन् प्रत्ययः धातोः द्वित्वं (फर्फरीकादयश्च – उ०को०, ४/२०) ।

मलं

यत् मृज्यते शोध्यते तत् मलं पुरीषं पापं कृपणः पुरुषो वा । – उ०को०, १/११०

√मृजू – शौचालङ्कारयोः + कल प्रत्ययः, धातोः टिलोपश्च (मृजेष्टिलोपश्च – उ०को०, १/११०)।

मलयः

मलते धरतीति मलयः पर्वतो वा ।

– उ०को०, ४/९९

√मल – धारणे + कयन् प्रत्ययः (वलिमलितनिभ्यः कयन् – उ०को०, ४/९९) ।

मलिनः

मलते धरतीति मलिनः मलयुक्तो वा ।

– उ०को०, २/४९

√मल – धारणे + इनच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) ।

मलिम्लवः

ये मलिनाः सन्तो म्लोचन्ति गच्छन्ति ते ।

– यजु०, ११/७९

(प्र०ब०व०) – मलिन् + √म्लुचु – गत्यर्थे + क्विप् प्रत्ययः ।

मल्लिका

मल्लते गन्धं धरतीति मल्लिका पुष्पजातिर्वा । – उ०को०, २/३२

✓मल्ल – धारणे + क्वुन् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः इडागमश्च (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) ।

मल्लूरः

मल्लते धरतीति मल्लूरः ।– उ०को०, ४/९०

✓मल्ल – धारणे + ऊरः प्रत्ययः (खर्जिविञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) ।

मशर्शारस्य

यो मशान् दुष्टान् शब्दान् शृणाति हिनस्ति तस्यः । – ऋ०, १/१२२/१५

(ष०ए०व०) – ✓मश – रोषकृते + असुन् प्रत्ययः > मशः अथवा मश + ✓शृ – हिसायां + अण् प्रत्ययः पृषोदरादिना पूर्वपदस्य रुगागमश्चेति ।

मसिः

मस्यति परिणमते स मसिः मसी पात्राञ्जनं वा । – उ०को०, ४/११८

✓मसी – परिणामे + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

मसिनं

मस्यति परिणमतीति मसिनं सुपिष्टं वा। – उ०को०, २/४९

✓मसी – परिणामे + इनच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/४९) ।

मसुराः

मस्यन्ति सुष्ठुतया परिणमन्ते ते मसुराः द्विदलविशेषाः । – उ०को०, १/४३

✓मसी – परिणामे + उरन् प्रत्ययः (मसेश्च – उ०को०, १/४३) ।

मसूरः

मस्यति परिणमतेऽसौ मसूरः ब्रीहिभेदो वा स्त्रियां टाप् वेश्या वा । – उ०को०, ५/३

✓मसी – परिणामे + ऊरन् प्रत्ययः (मसेरूरन् – उ०को०, ५/३) ।

मस्तकं

मस्यति परिणमतीति मस्तकं शिरो वा। – उ०को०, ३/१४८

✓मसी – परिणामे + तकन् प्रत्ययः बाहुलकात् (इष्यशिभ्यां तकन् – उ०को०, ३/१४८) ।

मस्तुः

मस्यति परिणमतीति मस्तुः दधनि निस्सृतमुदकं वा । – उ०को०, १/६९

✓मसी – परिणामे + तुन् प्रत्ययः (सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९) ।

महः

महति पूजयति पूज्यो भवति वेति महः महद् वा । – उ०को०, ४/१८९

✓मह – पूजायां + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

महत्

महति पूजयति पूज्यते वा तत् महत् महान्। – उ०को०, २/८४

✓मह – पूजायां + अति प्रत्ययः निपातनात् (वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च – उ०को०, २/८४) ।

महसं

महतीति महसं ज्ञानं वा ।– उ०को०, ३/११७

✓मह – पूजायां + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिरलिभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

महाधनं

महान्ति धनानि यस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे । – ऋ०, १/७/५

महत् < महा + धनम् ।

महानसं

महत्सम्पद्यते यत्र तद् महानसं पाकस्थानम्।
– उ०को०, ४/१८९

महत् < मह + √अन – प्राणने + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

महित्वं

मह्यते पूज्यते सर्वैः जनैरिति महिस्तस्य भावः। – ऋ०, १/८/५

महेर्महतो भावम्। – ऋ०, १/१६६/१

√मह – पूजायां + इन् प्रत्ययः > महि + त्वः (भावे) प्रत्ययः।

महिनं

महति मह्यते पूज्यते वा तत् महिनं राज्यं वा। – उ०को०, २/५६

√मह – पूजायां + इनण् प्रत्ययः (महेरिनण् च – उ०को०, २/५६)।

महिलः

यो महयति यं महयन्ति येन वा मह्यते पूज्यते स महिलः। – उ०को०, १/५४

√मह – पूजायां + इलच प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् – उ०को०, १/५४)।

महिषः

महति पूजयति स्वपुरुषार्थेन इति महिषः महान् राजा वा। – उ०को०, १/४५

√मह – पूजायां + टिषच् प्रत्ययः (अविमह्योष्टिषच् – उ०को०, १/४५)।

मांसं

मन्यते ज्ञायतेऽनेन तत् मांसं शरीरोपचयो वा। – उ०को०, ३/६४

√मन – ज्ञाने + सः प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च (मनेर्दीर्घश्च – उ०को०, ३/६४)।

मांस्पचन्याः

मांसं पचन्ति यस्यां तस्याः।
– यजु०, २५/३६

(ष०ए०व०) – मांस + पचनी < √डुपचष् – पाके + ल्युट् प्रत्ययः अन्त्यलोपः (मांसस्य पाचयुड्घञोः – अष्टा०वा०, ६/१/१४४)।

माः

यया मीयते सा। – यजु०, १४/१८

मिमीते येन स माः मासः वा।
– उ०को०, ४/१८९

√माङ् – माने + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

मातरिश्वा

यो मातर्याकाशे श्वसिति सोऽयं मातरिश्वा वायुस्तत्प्रकाशाय। – ऋ०, १/३१/३

यो मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति स वायुः।
– ऋ०, १/७१/४

मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति स वायुः।
– ऋ०, १/९६/४

यो मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति। – ऋ०, ३/२/१३

यो मातरि श्वसिति। – ऋ०, ३/५/९

यो मातरि वायौ श्वसिति तम्।
– ऋ०, ३/२६/२

यो वायौ श्वसिति। – ऋ०, ३/२९/११

यो मातर्य्यन्तरिक्षे शेते सः वायुः।
– ऋ०, ६/८/४

मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति आश्वनिति वा तस्य वायोः। – यजु०, १/२

यो मातर्य्यन्तरिक्षे श्वसिति सः।
– यजु०, ११/३९

मातरि श्वसिति जीवयति शेते वा स मातरिश्वा वायुर्वा। – उ०को०, १/१५९

मातरि (स०ए०व०) + √श्वस् – प्राणने अथवा

✓ टिओश्वि – गतिवृद्धयोः + कनिन् प्रत्ययः (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९)।

माता

मान्यकरणहेतुः। – यजु०, २/१०

योमिमीते मानयति सर्वाञ्जीवान् स माता। – स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

या मानयति सा माता। – स०प्र०(चतुर्थ समुल्लासः)

मानयति सत्करोतीति माता उत्पादिका वा। – उ०को०, २/९५

✓माङ् – माने + तृच् प्रत्ययः (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५)।

मात्रा

मातीति मात्रा मानं भूषणं वा। – उ०को०, ४/१६८

✓माङ् – माने + त्रन् प्रत्ययः (हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् – उ०को०, ४/१६८), स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च।

मानः

यो मान्यते सः। – ऋ०, ७/३३/१३

✓माङ् – माने + ल्युट् प्रत्ययः।

मान्दाः

ये जनान् मन्दयन्त्यानन्दयन्ति त एव मान्दाः। – यजु०, १०/४

✓मन्दि – स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु + अच् प्रत्ययः > मान्द स्वार्थे अण् प्रत्ययश्च।

माया

मात्यन्तर्भवतीति माया छलं मिथ्याजालो वा। – उ०को०, ४/१०९

✓मा – माने + यः प्रत्ययः (माछाशसिभ्यो यः – उ०को०, ४/१०९) स्त्रियां टाप् च।

मायुः

यो मिनोति प्रक्षिपति स मायुः अथवा मिनोति प्रक्षिपत्यूष्माणमेति मायुः पित्तम्। – उ०को०, १/१

✓मिञ् – प्रक्षेपणे + उण् प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१)।

मार्जारः

मार्ष्टि शुन्धतीति मार्जारः विडालो वा। – उ०को०, ३/१३७

✓मृजूष् – शुद्धौ + आरन् प्रत्ययः (कञ्जिमृजिभ्यां चित् – उ०को० ३/१३७)।

मार्जालीयः

मार्ष्टीति मार्जालीयः विडालो वा। – उ०को०, १/११६

✓मृजूष् – शुद्धौ + आलीयच् (स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः – उ०को०, १/११६)।

मालतिः

मलते स्वरूपं धरतीति मालती। – उ०को०, ३/११०

मालयति गन्धं धारयतीति मालती सुमना वा चमेली। – उ०को०, ४/५९

✓मल – धारणे + अतिः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः उपधा दीर्घश्च (अमेरतिः – उ०को०, ४/५९) विकल्पे – स्त्रियां ङीप् प्रत्ययत्वात् > मालतीति।

माला

माति मानहेतुर्भवतीति माला पुष्पादिस्रक्, माल क्षेत्रं मालो जनः। – उ०को०, २/२८

✓माङ् – माने + रन् प्रत्ययः प्रत्ययरेफस्य लत्वम्

(ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्र-शुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८)।

मासरं

येनाऽतिथयो मासेषु रमन्ते तत्।

– यजु०, १९/१४

मास – ✓रमु क्रीडायां + अच् प्रत्ययः।

माहिनं

महति मह्यते पूज्यते वा तत् माहिनं महिनं राज्यं वा। – उ०को०, २/५६

✓मह – पूजायां + इनन् प्रत्ययः धातोः उपधायाः दीर्घश्च (महेरिनन् च – उ०को०, २/५६)।

मितद्रुः

यो मितं द्रवति गच्छति सः।– ऋ०, ४/६/५

यो मितं शास्त्रसंमितं द्रवति प्राप्नोति सः।

– ऋ०, ७/७/१

ये मितं द्रवन्ति गच्छन्ति ते।

– ऋ०, ७/३८/७

ये मितं शास्त्रप्रमितं विषयं द्रवन्ति ते।

– यजु०, ९/१४

ये परिमितं द्रवन्ति गच्छन्ति ते।

– यजु०, ९/१६

ये मितं द्रवन्ति ते। – यजु०, २१/१०

मितं परिमितं द्रवतीति मितद्रुः शोभनगमनो वा। – उ०को०, १/३४

मितं (परिमितं) + ✓द्रु – गतौ + कुः प्रत्ययः निपातनात् (हरिमितयोर्द्रुवः – उ०को०, १/३४)।

मित्रं

मेद्यति स्निह्यति स्निह्यते वा स मित्रः।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

मिनोति मान्यं करोतीति मित्रं सुहृद्वा।

– उ०को०, ४/१६४

✓ञिमिदा – स्नेहने + क्त्रः प्रत्ययः (अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः – उ०को०, ४/१६४) नित्यन्नपुंसकमिति।

मित्रमहः

यो मित्राणि महति सत्करोति तत्सम्बुद्धौ।

– ऋ०, २/१/५

ये मित्राणि महन्ति सत्कुर्वन्ति।

– ऋ०, ४/४/१५

यो मित्राणि पूजयति सः। – ऋ०, ६/३/६

मित्राणि महयति पूजयति तत्सम्बुद्धौ।

– यजु०, २९/२५

मित्र + ✓मह – पूजायां + अच् प्रत्ययः।

मित्रयुः

मित्रान् यातीति मित्रयुः लोकव्यवहारवित्।

– उ०को०, १/३७

मित्र + ✓या – प्रापणे + कुः प्रत्ययः निपातनात् (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७)।

मित्रयुजः

ये मित्रैः सह युञ्जन्ति ते।

– ऋ०, १/१८६/८

(प्र०ब०व०) – मित्र + ✓युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिमीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१)।

मिथस्तुरः

या मिथस्त्वरयन्ति ताः। – ऋ०, ७/२६/४

(प्र०ब०व०) – ✓मिषृ – मेधाहिंसनयोः + असुन् प्रत्ययः > मिथः + ✓ञित्वरा – सम्भ्रमे + क्विप् प्रत्ययः, त्वरणतोः अङ्गस्य अर्थात् वकारस्य ऊठादेशः (ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च – अष्टा०, ६/४/२०), छन्दसि ऊकारस्य ह्रस्वश्च।

मिथिला

मथ्यते या सा मिथिला मथ्यन्ते शत्रवो

यत्र स मिथिला विदेहानां राज्ञां नगरी वा । – उ०को०, १/५७

✓मिथ् – मेधाहिंसनयोः + इलच् प्रत्ययः निपातनात् (मिथिलादयश्च – उ०को०, १/५७) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

मिथुनं

मेथति जानाति ज्ञायते हिनस्ति वा तत् मिथुनं द्वयोः संयोगे रात्रिर्वा ।

– उ०को०, ३/५५

✓मिथ् – मेधाहिंसनयोः + उनन् प्रत्ययः (क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् - उ०को०, ३/५५) ।

मियेधः

मिनोति प्रक्षिपत्यन्तरिक्षं प्रत्यग्नि द्वारा पदार्थांस्तत्संबुद्धौ । – ऋ०, १/२६/१

येन मिनोति दुःखं प्रक्षिपति सः ।

– ऋ०, ३/३२/१२

✓मिञ् – प्रक्षेपणे + एध प्रत्ययः बाहुलकात् ।

मिश्रः

मेशति शब्दयतीति मिश्रः संयोगो वा ।

– उ०को०, २/१३

✓मिश – शब्देरोषकृते च + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को० २/१३) ।

मिहं

मेहति सिञ्चति यया वृष्टया ताम् ।

– ऋ०, १/३२/१३

मेहति सिञ्चति यया तां वृष्टिम् ।

– ऋ०, १/३८/७

✓मिह – सेचने + कः प्रत्ययः (इगुपज्ञाप्रीकिर कः – अष्टा०, ३/१/१३५) ।

मिहिरः

यो मेहयति सेचयति पृथिवीं मेघजलेन स मिहिरः सूर्य्यो वा । – उ०को०, १/५१

✓मिह – सेचने + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१) ।

मीनः

मीनाति हिनस्तीति मीनः राश्यन्तरो मत्स्यो वा । – उ०को०, ३/३

✓मीञ् – हिंसायां + नक् प्रत्ययः (फेनमीनौ – उ०को०, ३/३) ।

मीरः

मिनोति प्रक्षिपतीति मीरः समुद्रो वा ।

– उ०को०, २/१५

मिञ् – प्रक्षेपणे + क्रन् प्रत्ययः, धातोः दीर्घश्च (शुसिचिमीनां दीर्घश्च – उ०को०, २/२५) ।

मीवः

मीनाति हिनस्तीति मीवः उदरकृमिर्वा ।

– उ०को०, १/१५४

✓मीञ् – हिंसायां + वन् प्रत्ययः निपातनात् (शेवायह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवाः – उ०को०, १/१५४)।

मीवरः

माति मीनाति हिनस्ति वा स मीवरः हिंसको वा । – उ०को०, ३/१

✓मीञ् – हिंसायां + ष्वरच् प्रत्ययः (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरलीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) ।

मुकुरः

मङ्क्तेऽलङ्करोति येन स मकुरः दर्पणो वा । – उ०को०, १/४०

√मकि – मण्डने + उरच् प्रत्ययः निपातनात्, धातोरकारस्योकारः बाहुलकात् (मकुरदर्दुरौ – उ०को०, १/४०) ।

मुक्तः

योे मुञ्चति मोचयति वा मुमुक्षून् स मुक्तो जगदीश्वरः ।

– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

√मुच्लृ – मोचने + क्तः प्रत्ययः धातोः चकारस्य कत्वम् ।

मुक्षीजया

मुक्ष्या मुञ्जाया जायते सा मुक्षीजा तया।

– ऋ०, १/१२५/३

(तृ०ए०व०) – √मुच्लृ – मोचने + सः प्रत्ययः, धातोः चकारस्य कत्वं > मुक्षः + ङीप् प्रत्ययः स्त्रियां > मुक्षी + √जनी प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) ।

मुखं

खनत्यन्नादिकमनेनेति मुखं आस्यम् ।

– उ०को०, ५/२०

√खनु – अवदारणे + अल् प्रत्ययः, धातोर्मुडागमश्च तस्योदात्तत्वं (डित्खनेर्मुट चोदात्तः – उ०को०, ५/२०) ।

मुचिरः

यो मुञ्चति स्वपदार्थमन्येभ्यो ददाति स मुचिरः दानशीलो वा । – उ०को०, १/५१

√मुच्लृ – मोचने + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१)।

मुदः

मोदन्ते यासु ताः । – यजु०, १८/३८

(प्र०ब०व०) – √मुद – हर्षे + क्विप् प्रत्ययः ।

मुदिरः

मोदतेऽसौ मुदिरः कामुको वा ।

– उ०को०, १/५१

√मुद – हर्षे + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१)।

मुद्गः

मोदतेऽसौ मुद्गः अन्नभेदो वा ।

– उ०को०, १/१२८

√मुद – हर्षे + गक् प्रत्ययः (मुदिग्रोर्गग्गौ – उ०को०, १/१२८) ।

मुद्गलः

मुद्गान् लाति गृह्णातीति मुद्गलो मुनिः यस्य गोत्रापत्यं मौदगल्यं इति प्रसिद्धम् ।

– उ०को०, १/१२८

मुद्ग + √ला – आदाने + कः प्रत्ययः ।

मुद्रा

मोदन्ते हृष्यन्ति यया सा मुद्रा यन्त्रिता सुवर्णादि धातुमया वा ।– उ०को०, २/१३

√मुद – हर्षे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

मुनिः

मन्यते जानातीति मुनिः मननशीलः ।

– उ०को०, ४/१२३

√मन – ज्ञाने + इन् प्रत्ययः धातोः उकारश्च (मनेरुच्च – उ०को०, ४/१२३) ।

मुमुचानः

मुञ्चत्यसौ मुमुचानः मोचकः ।

– उ०को०, २/९३

✓मुच्लृ – मोचने + आनच् प्रत्ययः सन्वत्वात् धातोर्द्वित्वं (मुचियुधिभ्यां सन्वच्च – उ०को०, २/९३) ।

मुष्कः

मुष्यत आव्रियत इति मुष्कः अण्डकोषः सङ्घातो वा । – उ०को०, ३/४१

✓मुस – संघाते खण्डने च + कक् प्रत्ययः (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१) ।

मुष्टिहा

यो मुष्टिना हन्ति ।

– ऋ० ५/५८/४, ६/२६/२

✓मुष – स्तेये + क्तिच् प्रत्ययः > मुष्टि + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

मुसलः

मुस्यति खण्डयति मोषयति चोरयति वा स मुसलः मुषलो वा । मुसलमिति लोहाग्र भागिकुहनसाधनं, मुषलश्चौरो वा ।

– उ०को०, १/१०६

✓मुष – स्तेये एवं ✓मुस – खण्डने च + कल प्रत्ययः (वृषादिभ्यश्चित् – उ०को०, १/१०६) ।

मुस्त्रं

मुस्यति खण्डयतीति मुस्त्रं नेत्रोदकं वा।

– उ०को०, २/१३

✓मुस – खण्डने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

मुहिरः

मुह्यति यस्मै वा यो मुह्यति स मुहिरः काम्यः जनो वा । – उ०को०, १/५१

✓मुह – वैचित्ये + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१) ।

मुहुः

मुह्यति भ्रान्तो भवतीति मुहुः पौनः पुन्येऽर्थेऽव्ययं वा । – उ०को०, २/१२०

✓मुह – वैचित्ये + उसिः प्रत्ययः (मुहेः किच्च – उ०को०, २/१२०) ।

मुहूर्त्तं

हूर्च्छति कुटिलं भवतीति मुहूर्त्तं घटिकाद्वयकालो वा । – उ०को०, ३/८९

✓हुर्च्छी – कौटिल्ये + क्तः प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोर्मुडागमः, छलोपश्च (राल्लोपः – अष्टा०, ६/४/२१) ।

मुहेरः

मुह्यति विक्षिप्त इव भवतीति मुहेरः मूर्खो वा, मुह्यत्यनेन वृषभादिरिति वा मुहेरः कणमर्दनादौ वृषभमुखबन्धनम् । 'मुहेर' इत्येव भाषायां प्रसिद्धम् ।

– उ०को०, १/६१

✓मुह – वैचित्ये + एरक् प्रत्ययः (मूलेरादयः – उ०को०, १/६१) ।

मूकः

मूयते बध्यतेऽसौ मूकः वचनवर्जितो वा।

– उ०को०, ३/४१

✓मूञ् – बन्धने + कक् प्रत्ययः बाहुलकात् (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१) ।

मूत्रं

मुच्यते यत्तत् मूत्रं प्रस्रावो वा। –उ०को०, ४/१६३

✓मुचि – कल्पने मोचने च + ष्ट्रन् प्रत्ययः, धातोरूकारः चषकारयोः लोपश्च (सिविमुच्योष्टेरू च – उ०को०, ४/१६३)।

मूर्खः

मुह्यति विक्षिप्त इव भवतीति मूर्खः।

– उ०को०, ५/२२

✓मुह – वैचित्ये + खः प्रत्ययः मुहधातोः मूरादेशश्च (मुहे खो मुर्च – उ०को०, ५/२२)।

मूर्द्धा

मुर्वति बध्नाति स मूर्द्धा शिरो वा।

– उ०को०, १/१५९

✓मुवी – बन्धने + कनिन् प्रत्ययः निपातनात् (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्य-रिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९), उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारः, ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

मूलं

मवते बध्नातीति मूलं इति प्रसिद्धम्।

– उ०को०, ४/१०८

✓मूङ् – बन्धने + क्लः प्रत्ययः (मुशक्यविभ्यः क्लः – उ०को० ४/१०८)।

मूलेरः

यो मूलति सर्वोपरि तिष्ठति स मूलेरः भूपतिर्वा। – उ०को०, १/६१

✓मूल – प्रतिष्ठायां + एरक् प्रत्ययः (मूलेरादयः – उ०को०, १/६१)।

मूषिकः

मुष्णाति पदार्थानिति मूषिकः आखुर्वा।

– उ०को०, २/४२

✓मुष – स्तेये + किकन् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च (मुषेर्दीर्घश्च – उ०को०, २/४२)।

मृगः

यो मार्ष्टि सः। – ऋ०, ५/७५/४

यो मार्ष्ट्यन्विच्छति वधाय जीवानिति सः, ईश्वरपक्षे तुयो मार्ष्टि व्यवस्थापनाय जीवानिति सः। – यजु०, ५/२०

यो मार्ष्टि कस्तूर्या सः। – यजु०, २९/४८

✓मृजूष् – शुद्धौ गत्यर्थे च + अच् प्रत्ययः। जकारस्य गत्वम्।

मृगयुः

मृगान् याति प्राप्नोतीति मृगयुः व्याधः।

– उ०को० १/३७

मृग + ✓या – प्रापणे + कुः प्रत्ययः निपातनात् (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७)।

मृडङ्कणः

मृडति सुखयतीति मृडीकः सुखदाता मृडङ्कणः बालो वा। – उ०को०, ४/२४

✓मृड – सुखने + कङ्कण् (मृडः कीकन्कङ्कणौ – उ०को०, ४/२४)।

मृडीकः

मृडति सुखयतीति मृडीकः सुखदाता मृडङ्कणः बालो वा। – उ०को०, ४/२४

मृड – सुखने + कीकन् प्रत्ययः (मृडः कीकन्कङ्कणौ – उ०को०, ४/२४)।

मृणालः

मृणति हिनस्तीति मृणालः मृणालं पद्ममूलं वा। – उ०को०, १/११८

✓मृण – हिंसायां + कालन् प्रत्ययः (तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८)।

मृतं

म्रियते येन तत् मृतं याचितं भैक्ष्यं वा ।

– उ०को०, ३/८८

✓मृङ् – प्राणत्यागे + तन् प्रत्ययः (तनिमृङ्भ्यां किच्च – उ०को०, ३/८८) ।

मृत्युः

म्रियते इति मृत्युः शरीरवियोगो वा ।

– उ०को०, ३/२१

✓मृङ् – प्राणत्यागे + त्युक् प्रत्ययः (भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ – उ०को०, ३/२१) ।

मृदङ्गः

मृद्नाति यं स मृदङ्गः वाद्यभेदो वा ।

– उ०को०, १/१२१

✓मृद – क्षोदे + अङ्गच् प्रत्ययः (विडादिभ्यः कित् – उ०को०, १/१२१) ।

मृदरः

मुदं दृणातीति मृदरः व्याधिर्विलं वा ।

– उ०को०, ५/४१

मृद् < मृ + ✓दृ – विदारणे + अच् प्रत्ययः (कृदरादयश्च – उ०को०, ५/४१) ।

मृदुः

म्रदते म्रदितुं शक्यते स मृदुः मादकः कोमलं वा । – उ०को०, १/२८

✓म्रद – मर्दने + कुः प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च (प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च – उ०को०, १/२८)।

मृष्टः

यो मर्षति मर्षयति वा । – यजु०, ५/३२

✓मृष – तितिक्षायां, सहने, हिंसाक्लेशनयोश्च + क्तः प्रत्ययः बाहुलकात् ।

मेचकः

मचते शब्दयतीति मेचकः कृष्णवर्णो मयूरपक्षचिह्नं वा । – उ०को०, ५/३७

✓मचि – कल्कने + वुन् प्रत्ययः धातोः उपधाया एत्वं (पचिमच्योरिच्चोपधायाः – उ०को०, ५/३७)।

मेढ्रं

मेहत्यनेन तदुपस्थेन्द्रियम् । – यजु०, ६/१४

✓मिह – सेचने + ष्ट्रन् प्रत्ययः (दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे – अष्टा०, ३/२/१८२) ।

मेधाय

यो मेहति सिञ्चति तस्मै । – यजु०, २२/२६

(च०ए०व०) – ✓मिह – सेचने + अच् प्रत्ययः।

मेधिराः

मे मेधन्ते शास्त्राणि ज्ञात्वा दुष्टान् हिंसन्ति ते । – ऋ०, १/११/७

(प्र०ब०व०) – ✓मेधृ – मेधाहिंसन सङ्गमेषु + किरच् प्रत्ययः बाहुलकात् (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१) ।

मेनका

यया मन्यते सा । – यजु०, १५/१६

✓मन – ज्ञाने + अच् प्रत्ययः धातोरेत्वं (नशिमन्योरलिटि – अष्टा०वा०, ६/४/१२०) अथवा ✓मान – पूजायां + अङ् प्रत्ययः (गुरोश्च हलः – अष्टा०, ३/३/१०३) धातोरुपधाया एत्वं छन्दसि > मेन + कन् प्रत्ययः स्वार्थे ततः स्त्रियां टाप् च।

मेरुः

मिनोति प्रक्षिपतीति मेरुः सुमेरुः पर्वतो वा । – उ०को०, ४/१०१

✓मिञ् – प्रक्षेपणे + रुः प्रत्ययः, धातोः दीर्घश्च (मीपीभ्यां रुः – उ०को०, ४/१०१) ।

मेषः

यो मिषति स्पर्द्धते सः । – यजु०, १९/९०

✓मिष – स्पर्द्धायां + अच् प्रत्ययः ।

मैनालं

यो मैनं कामदेवमलति वारयति तं जितेन्द्रियम् । – यजु०, ३०/१६

मैन (कामदेव इतिनाम) – √अल – भूषणपर्याप्तिवारणेषु + अण् प्रत्ययः ।

म्लानिः

म्लायतीति म्लानिः आनन्दक्षयो वा ।

– उ०को०, ४/५१

√म्लै – हर्षक्षयो + निः प्रत्ययः, बाहुलकात्, धातोः आत्वं (बहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

यकृत्

यजतीति यकृत् कालखण्डं वा ।

– उ०को०, ४/५८

√यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + ऋतिन् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः जकारस्य ककारः (शकेर्ऋतिन् – उ०को०, ४/५८) ।

यक्ष्मः

यक्षयते पूजयतीति यक्ष्मः राजरोगो वा ।

– उ०को०, १/१४०

√यक्ष – पूजायां + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुमायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

यक्ष्मा

यक्षयति पूजयतीति यक्ष्मा राजरोगो वा।

– उ०को०, ४/१५१

√यक्ष – पूजायां + मनिन् प्रत्ययः बाहुलकात् (नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१) ।

यजतः

यजन्ति सङ्गच्छन्ते येन तस्य ।

– ऋ०, ५/४४/१०

यजतीति यजतः ऋत्विग्वा ।

– उ०को०, ३/११०

√यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् – उ०को०, ३/११०) ।

यजत्रं

इज्यते यजति वा तद् यजत्रं अग्निहोत्रं होता वा । – उ०को०, ३/१०५

√यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + अत्रन् प्रत्ययः (अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् – उ०को०, ३/१०५) ।

यजमानः

यः परमेश्वरं सर्वोपकारं धर्मं च यजति तस्य विदुषः । – यजु०, १/१

यजति विदुषः पूजयति सद्गुणान् सङ्गच्छते ददाति वा तस्मै । – यजु०, ५/१२

ये यजन्ति ते विद्वांसः । – यजु०, ११/३२

यो यजति देवान् विदुषः सत्करोति सङ्गच्छते सुखानि ददाति वा तस्य ।

– यजु०, २२/२२

√यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + शानन् प्रत्ययः (पूङ्यजोः शानन् – अष्टा०, ३/२/१२८) ।

यजिः

यजतीति यजिः सङ्गन्ता होता वा ।

– उ०को०, ४/११८

√यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

यजिष्ठः

अतिशयेन यष्टा संगन्ता ।

– ऋ०, १/१२८/१

√यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + इष्ठन् प्रत्ययः।

यजुः

यजन्ति तेन तस्मै प्रति यजुर्वेदम् ।

– यजु०, १/३०

यजति येन स यजुर्वेदः । – यजु०, १८/२९

यजति येन तद् यजुः वेदविशेषो वा ।

– उ०को०, २/११७

✓यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + उसिः प्रत्ययः (अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् – उ०को०, २/११७) ।

यज्युः

यजतीति यज्युः अध्वर्युर्वा।– उ०को०, ३/२०

✓यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + युच् प्रत्ययः (यजिमनिशुन्धिवदसिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०) ।

यज्ञः

यष्टुं सङ्गन्तुमर्हः । – ऋ०, १/१६४/३५

यजति सङ्गच्छते येन तम्।– ऋ०, १/१७०/४

यो यजति सत्येन सङ्गच्छते ।

– ऋ०, ६/४०/१

इज्यते यस्मिन् सः । – यजु०, १/२३

यो यजति सङ्गच्छते स यज्ञो गृहस्थस्तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, ८/२२

यो यजति विद्वद्भिरिज्यते वा स यज्ञः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + नङ् प्रत्ययः (यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् – अष्टा०, ३/३/९०) ।

यज्ञनीः

यज्ञं त्रिविधं नयति प्रापयतीति सः ।

– ऋ०, १/१५/१२

यज्ञं नयति प्रापयतीति यज्ञनीयस्तम् ।

– यजु०, २/६

यज्ञ + ✓णीञ् – प्रापणे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

यज्ञप्रीः

यो यज्ञं प्राति पूरयति सः ।

– यजु०, २६/३१

यज्ञ + ✓प्रा – प्रपूरणे + क्विप् प्रत्ययः धातोः आकारस्य इत्वमिति ।

यज्ञवाहसं

या यज्ञं परमेश्वरोपासनं शिल्पविद्यासिद्धं वा वहति प्रापयति ताम् । – यजु०, ४/११

यज्ञान् सङ्गतान् राजधर्मादीन् वहति यस्मिन् राज्ये तस्मिन् । – यजु०, ९/३७

यज्ञ + ✓वह – प्रापणे + असुन् प्रत्ययः ।

यतिः

यततेऽसौ यतिः नियमधारी संन्यासी वा।

– उ०को०, ४/११८

✓यती – प्रयत्ने + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

यद्

यजति सर्वैः पदार्थैः सङ्गतो भवतीति यद् । – उ०को०, १/१३२

✓यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + अदिः प्रत्ययः, डित्वात् जकारलोपः (त्यजितनियजिभ्यो डित् – उ०को०, १/१३२) ।

यन्तारः

ये यान्ति प्राप्नुवन्ति ते । – ऋ०, ७/१६/७ (प्र०ब०व०) – ✓यमु – उपरमे + तृच् प्रत्ययः ।

यन्त्रं

यन्त्र्यते यन्त्रयन्ति सङ्कोचयन्ति विलिखन्ति चालयन्ति वा येन तत् । – ऋ०, १/३४/१

यन्त्रयति सङ्कुचयति चालयति निबध्नाति वा येन तत् । – यजु०, ४/१८

यच्छति उपरमति येन तद् यन्त्रं कलातिशेषो कलाविशेषो वा ।

– उ०को०, ४/१६७

✓यमु – उपरमे + त्रः प्रत्ययः (गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः – उ०को०, ४/१६७) ।

यमाः

ये दुष्टान् यच्छन्ति निगृह्णन्ति ते यमाः न्यायाधीशाः । – स०प्र०(चतुर्थ समुल्लासः)

✓यमु – उपरमे + अच् प्रत्ययः ।

यमसूः

या यमं सूर्य्यं सूते सा विद्युत्।– ऋ०, ३/३९/३

या यमान् नियन्तॄन् सूते ताम्।– यजु०, ३०/१५

यम + ✓षूङ् – प्राणिगर्भविमोचने + क्विप् प्रत्ययः।

यमुना

यच्छतीति यमुना नदी भेदो वा ।

– उ०को०, ३/६१

✓यमु – उपरमे + उनन् प्रत्ययः (अजियमिशीङ्भ्यश्च – उ०को०, ३/६१) । तत् स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च।

ययीः

याति प्रापयति स ययीः अश्वो वा ।

– उ०को०, ३/१५९

✓या – प्रापणे + ईः प्रत्ययः द्वित्वञ्च (यापोः किद् द्वे च – उ०को०, ३/१५९) ।

ययुः

यो याति सः। – यजु०, २२/१९

यान्ति प्राप्नुवन्ति देशान्तरमनेनेति ययुः अश्वो वा । – उ०को०, १/२१

✓या – प्रापणे + कुः प्रत्ययः धातोः द्वित्वञ्च (यो द्वे च – उ०को०, १/२१) ।

यवनः

यौति मिश्रयत्यमिश्रयति वा स यवनः म्लेच्छभेदो वा । – उ०को०, २/७४

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + युच् प्रत्ययः (सुयुरुवृञो युच् – उ०को०, २/७४) ।

यवागूः

यौति मिश्रयतीति यवागूः दुग्धे पक्वयवचूर्णं वा । – उ०को०, ३/८१

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + आगूच् प्रत्ययः (सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः – उ०को०, ३/८१) ।

यवाशिरं

यो यवानश्नाति तम् । – ऋ०, २/२२/१

यवा अश्यन्ते यस्मिन् तम् । – ऋ०, ३/४२/७

यव (अन्ननाम) – ✓अश् – भोजने + किरच् प्रत्ययः (अशेर्नित् – उ०को०, १/५२) ।

यवासः

यौति मिश्रयतीति यवासः कण्टकवृक्षभेदो वा । – उ०को०, ४/२

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + आसः प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नुल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२) ।

यविष्ठ्य

यो वेगेन पदार्थान् यौति संयुनक्ति संहतान् भिनत्ति वा स युवातिशयेन युवा यविष्ठो

यविष्ठ एव यविष्ठयस्तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, १/३६/६

युवन् + इष्ठन् प्रत्ययः > यविष्ठ + स्वार्थे यत् प्रत्ययः (नवसूर्त्तमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत् – अष्टा०वा०, ५/४/३६)।

यशः

अश्यते दीव्यते क्रीडादि क्रियते येन तत् यशः कीर्तिर्वा । – उ०को०, ४/१९१

✓अश – क्रीडाविजिगीषव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु अथवा ✓अशूङ् – व्याप्तौ + असुन् प्रत्ययः धातोः युडागमश्च (अशेर्देवने युट् च – उ०को०, ४/१९१)।

यष्टिः

यजतीति यष्टिः यष्टी वा काष्ठदण्डो वा । – उ०को०, ४/१८०

✓यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + तिः प्रत्ययः बाहुलकात् जकारस्य षकारः (वसेस्तिः – उ०को०, ४/१८०)।

यह्वः

यजतीति यह्वः यजमानो वा ।

– उ०को०, १/१५४

✓यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + वन् प्रत्ययः निपातनात्, जकारस्य हकारः (शेवायह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवा – उ०को०, १/१५४)।

याजिः

यजतीति याजिः यष्टा वा ।

– उ०को०, ४/१२५

✓यज – देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु + इञ् प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५)।

याता

यततेऽसौ याता भ्रातृणां भार्याः परस्परं यातारो भवन्ति । – उ०को०, २/९७

✓यती – प्रयत्ने + तृच् प्रत्ययः धातोर्वृद्धिश्च (यतेर्वृद्धिश्च – उ०को०, २/९७)।

यातुः

याति प्रापयतीति यातुः अध्वगः कालो वा । – उ०को०, १/७३

✓या – प्रापणे + तुः प्रत्ययः (कमिमनिजनिगाभयाहिभ्यश्च – उ०को०, १/७३)।

यातुधानः

यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते येषु तान् दस्यून् । – ऋ०, १/३५/१०

यातूनि दुराचरणशीलानि दधति ताः ।

– ऋ०, १/१११/८

ये यान्ति परपदार्थान् दधति तेषाम् ।

– यजु०, १३/७

यान्ति येषु ते यातवो मार्गाः तेभ्योः धनं येषान्तेभ्यः प्रवृत्तम् । – यजु०, ३०/८

यातु + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + ल्युट् प्रत्ययः।

यातुमावतः

यान्ति प्राप्नुवन्ति ये यातवः मत्सदृशा इति मावन्तः। यातवश्च ते मावन्तश्च तान् । – ऋ०, १/३७/२०

(द्वि०ब०व०) – यातु + अस्मत् + वतुप् प्रत्ययः (वतुप् प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ५/२/३९), आकारादेशः (आसर्वनाम्नः – अष्टा०, ६/३/९१) मपर्यन्त स्यास्मदः मादेशः (प्रत्ययोत्तरपदयोश्च – अष्टा०, ७/२/९८)।

यात्रा

ययात इति यात्रा गमनं वा।– उ०को०, ४/१६८

√या – प्रापणे + त्रन् प्रत्ययः (हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् – उ०को०, ४/१६८), स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

यानान्

यान्ति येषु तान् । – यजु०, २९/२६

(द्वि०ब०व०) – √या – प्रापणे + ल्युट् प्रत्ययः।

यामः

यान्ति गच्छति येन स यामो रथः ।
– ऋ०, १/३४/१

यान्ति येषु मार्गेषु तेषु । – ऋ०, १/८७/३

यो याति सः । – ऋ०, ४/५१/४

यान्ति येन यानेन तस्मिन् । – यजु०, ११/१३

यायते प्राप्यते स यामः प्रहरो वा ।
– उ०को०, १/१४०

√या – प्रापणे + मन् प्रत्ययः (अर्त्तिस्तुसुहूसृधृ-क्षिक्षुभायावपदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०)।

यामन्

यति गच्छति प्राप्नोति स यामा तस्मि-न्नस्मिन् संसारे । – ऋ०, १/३३/२

यान्ति गच्छन्ति यस्मिन्मार्गे । – ऋ०, ३/२/१४

यान्ति यस्मिँस्तस्मिन्वर्त्तमाने समये ।
– ऋ०, ७/३२/२६

यान्ति येन यस्मिन् वा तस्मिन् ।
– ऋ०, ७/५८/२

√या – प्रापणे + मनिन् प्रत्ययः बाहुलकात् (आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च – अष्टा०, ३/२/७४) ।

यामिः

याति कार्याणि प्रापयतीति यामिः ।
– उ०को०, ४/४३

√या – प्रापणे + मिः प्रत्ययः बाहुलकात् (नियोमिः – उ०को०, ४/४३) ।

यावयद्द्वेषाः

यवयन्ति दूरीकृतानि द्वेषांस्यप्रियकर्माणि यया सा । – ऋ०, १/११३/१२

√यु – मिश्रणामिश्रणयोः + शतृ प्रत्ययः + √द्विष – अप्रीतौ + असुन् प्रत्ययः ।

यावसः

यौति मिश्रयत्यमिश्रयति वा स यावसः तृणसन्ततिर्वा । – उ०को०, ३/११९

√यु – मिश्रणामिश्रणयोः + असच् प्रत्ययः (वहियुभ्यां णित् – उ०को०, ३/११९) ।

युग्मं

युज्यते तत् युग्मम् । – उ०को०, १/१४६

√युजिर् – योगे + मक् प्रत्ययः जकारस्य गकारः (युजिरुचितिजां कुश्च – उ०को०, १/१४६) ।

युजं

प्रियस्य यो युनक्ति स युक् सखा तस्य सख्युः । – ऋ०, १/१०/९

युज्यन्ति व्याप्त्या सर्वान् पदार्थान् ते युजो दिक्कालाकाशादयस्तत्र भवः ।
– ऋ०, १/२२/१९

यो युनक्ति मुहूर्त्तादि कालावयवः पदार्थैः सह तेन संयुक्ताः सन्तः । – ऋ०, १/२३/९

यो युज्यते तम् । – ऋ०, १/३३/१०

ये युञ्जते तान् । – ऋ०, ४/३२/६

यो न्यायेन युनक्ति तेन । – ऋ०, ७/३१/६

√युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः ।

युधः

यो योधयति तेन । – ऋ०, १/५३/७

युध्यन्ति यस्मिन् सङ्ग्रामे तस्मै ।
– ऋ०, १/६१/१३

ये युध्यन्ते ते । – यजु०, १७/३४

योऽ युध्यते सः । – यजु०, १७/३५

✓युधि – सम्प्रहारे + कः प्रत्ययः ।

युधानः

युध्यतेऽसौ युधानः शत्रुर्वा । – उ०को०, २/९०

✓युधि – सम्प्रहारे + आनच् प्रत्ययः (युधिबुधिदृशः किच्च – उ०को०, २/९०) ।

युध्मः

युध्यते यो येन वा स युध्मः वाणो वा ।

– उ०को०, १/१४५

✓युधि – सम्प्रहारे + मक् प्रत्ययः (इषियुधीन्धिद-सिश्याधूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५) ।

युयुधानः

युध्यतेऽसौ युयुधानः योद्धा ।

– उ०को०, २/९३

✓युधि – सम्प्रहारे + आनच् प्रत्ययः सन्वत्वात् द्वित्वं (मुचियुधिभ्यां सन्वच्च – उ०को०, २/९३) ।

युवा

यौति मिश्रयति पदार्थैः सह पदार्थान् वियोजयति वा । – ऋ०, १/१२/६

यौति मिश्रयत्यमिश्रयति वा स युवा मध्यावस्थक तरुणो जनो वा ।

– उ०को०, १/१५६

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + कनिन् (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः – उ०को०, १/१५६) ।

युवाकुः

यो यावयति मिश्रयति संयोजयति सर्वाभि-र्विद्याभिः सह जनान् सः।– ऋ०, १/१२०/३

ये युवां कामयन्ते ते । – यजु०, ३३/५८

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + काकुः प्रत्ययः बाहुलकात् (कठिकुषिभ्यां काकुः – उ०को०, ३/७७) धातोरङ्गस्य उवङादेशश्च ।

युष्मद्

योषति सेवतेऽसौ युष्मद् ।

– उ०को०, १/१३९

✓युष(सौत्रधातु) – सेवनार्थे + मदिक् प्रत्ययः (युष्यसिभ्यां मदिक् – उ०को०, १/१३९) ।

यूका

यौतीति यूका शिरः केशजन्तूर्वा ।

– उ०को०, ३/४७

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + कन् प्रत्ययः, धातोः दीर्घश्च – उ०को०, ३/४७) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च।

यूथः

यौति मिश्रयत्यमिश्रयति वा स यूथः समुदायो वा । – उ०को०, २/१२

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + थक् प्रत्ययः निपातनात् (तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः – उ०को०, २/१२), धातोः दीर्घश्चेति ।

यूपः

यौति मिश्रयतीति यूपः यज्ञशालास्तम्भो वा । – उ०को०, ३/२७

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + पः प्रत्ययः (कुयुभ्यां च – उ०को०, ३/२७) ।

यूपवाहाः

ये यूपं वहन्ति प्रापयन्ति । – ऋ०, १/१६२/६

ये यूपं वहन्ति ते । – यजु०, २५/२९

(प्र०ब०व०) – यूप + ✓वह – प्रापणे + अण् प्रत्ययः ।

यूपव्रस्काः

यूपाय स्तम्भाय ये वृश्चन्ति ते ।

– ऋ०, १/१६२/६

(प्र०ब०व०) – युप + ✓ओव्रश्चू – छेदने + क्विप् प्रत्ययः, चकारस्य कुत्वञ्च ।

योगः

युज्यते यस्मिन् सः । – ऋ०, १/३४/९

युञ्जते यस्मिन् । – यजु०, ११/१४

युञ्जन्ति यस्मिंस्तस्मै । – यजु०, ३०/१४

युज्यते स योगः समाधिः कालो वा ।

– उ०को०, ४/२१६

✓युजिर् – योगे + घञ् प्रत्ययः अथवा ✓युजिर् – योगे + असुन् प्रत्ययः जकारस्य गत्वं, (अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च – उ०को०, ४/२१६) ।

योजना

युज्यन्ते सर्वाणि वस्तूनि येषु भुवनेषु तानि योजनानि । – ऋ०, १/३५/८

✓युजिर् – योगे + ल्युट् प्रत्ययः शस् इत्यस्य छन्दसि बाहुलकेन लोपत्वं (शेश्छन्दसि–अष्टा०, ६/१/७०)।

योनिः

मिश्रयामि अग्नौ प्रक्षिप्य नियोजयामि वा। – यजु०, १/२२

युवन्ति यस्यां सा योनिर्गृह जन्मान्तरं वा तस्याम् । – यजु०, २/२०

यौति संयोजयति पृथक् करोति वा स योनिः कारणमुपस्थेन्द्रियं वा ।

– उ०को०, ४/५१

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + निः प्रत्ययः, (बहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्–उ०को०, ४/५१)।

योषाः

यौतीति योषाः स्त्री वा ।– उ०को०, ३/६२

✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + सः प्रत्ययः (वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) ततः स्त्रियां टाप् च ।

योषित्

जुष्यते सेव्यते प्रीणयति वा सा योषित् स्त्री वा । – उ०को०, १/९७

✓युष – (सौत्रधातुः) < ✓जुष – प्रीतिसेवनयोः (वर्णविकारोऽत्र) + इतिः प्रत्ययः धातोः ओत्वञ्च (हृसृरुहियुषिभ्य इतिः – उ०को०, १/९७) ।

रंहः

रमते येन तत् रंहः वेगो वा ।

– उ०को०, ४/२१४

✓रमु – क्रीडायां + असुन् प्रत्ययः हुगागमश्च (रमेश्च – उ०को० , ४/२१४) ।

रक्षः

अन्यान् प्रपीड्य स्वात्मानमेव ये रक्षन्ति ते । – यजु०, ३४/५१

रक्षतीति रक्षः पालको दुष्टो वा ।

– उ०को०, ४/१८९

✓रक्ष – पालने + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

रक्षोहा

यथा येन धार्मिकेण पुरुषेण रक्षांसि हन्यन्ते तथा । – यजु०, ५/२३

यान् रक्षांसि दुष्टान् हन्ति सः ।

– यजु०, ५/२४

यथा यूयं रक्षांसि दुष्टान् दस्व्वादीन् हथ तथा तान् । – यजु०, ५/२५

यथा यूयं ये रक्षांसि दुःखानि हथ तथा।

– यजु०, ५/२५

यो दुष्टानां रोगाणां हन्ता ।– यजु०, १२/८०

यो रक्षांसि दुष्टान् हन्ति सः।– यजु, १७/३६

यो रक्षांसि दुष्टान् प्राणिनो हन्ति सः ।

– यजु०, २६/२६

रक्षस् + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

रघुद्रवः

ये रघून्यास्वादनीयान्यन्नानि द्रवन्ति ते ।

– ऋ०, १/१४०/४

ये रघु लघु द्रवन्ति गच्छन्ति ते ।

– यजु०, १५/४२

(प्र०ब०व०) – रघु < लघु + ✓द्रु – गतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

रघुपत्मजहाः

यो लघुपतनं जहाति सः । – ऋ०, ६/३/५

लघु – (रलयोरभेदत्वात्) > रघु + ✓पत्लृ – गतौ + मन् प्रत्ययः (अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) > रघुपत्म + ✓ओहाक् – त्यागे, धातोः द्वित्वञ्च (जहातेर्द्वे च – उ०को०, २/३४) ततः क्विप् प्रत्ययश्च ।

रघुपत्वानः

ये रघून् पथः पतन्ति ते । – ऋ०, १/८५/६

(प्र०ब०व०) – रघु < लघु + ✓पत्लृ – गतौ + वनिप् प्रत्ययः ।

रघुष्यद्

ये मार्गान् स्यन्दते ते । – ऋ०, १/८५/६

ये रघुषु स्यन्दन्ते । – ऋ०, १/१४०/४

यो रघु लघु स्यन्दति तम् । – ऋ०, ३/२६/२

या लघु स्यन्दति सा । – ऋ०, ५/७३/५

रघु < लघु + ✓स्यन्दू – प्रस्रवणे + क्विप् प्रत्ययः ।

रङ्कः

रमतेऽसौ रङ्कः कृपणो मन्दो वा ।

– उ०को०, ३/४०

✓रमु – क्रीडायां + कः प्रत्ययः बाहुलकात् (कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः – उ०को०, ३/४०) ।

रजः

रजति तत् रजः लोकः सूक्ष्म धूलिः स्त्री पुष्पं गुणो वा । – उ०को०, ४/२१७

✓रञ्ज – रागे + असुन् प्रत्ययः, (भूरञ्जिभ्यां कित् – उ०को०, ४/२१७) धातोरनुनासिकलोपः (रजकरजनरजस्सूपसंख्यानम्–अष्टा०वा०, ६/४/२४)।

रजकः

रजतीति रजकः वस्त्रशोधको वा ।

– उ०को०, २/३२

✓रञ्ज – रागे + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) धातोरनुनासिकलोपः (रजकरजनरजस्सूपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ६/४/२४) ।

रजतं

रजति प्रियं भवतीति रजतं रुप्यं शुक्लं वा । – उ०को०, ३/१११

✓रञ्ज – रागे +, अतच् प्रत्ययः (पृषिरञ्जिभ्यां कित् – उ०को०, ३/१११) धातोरनुनासिकलोपश्च।

रजनं

रजति वस्त्राण्यनेन तत् रजनं कुसुम्भं वा स्त्रियां ङीष् रजनी हरिद्रा वा ।

– उ०को०, २/७९

✓रञ्ज – रागे + क्युन् प्रत्ययः (रञ्जेः क्युन् – उ०को०, २/७९)धातोरनुनासिकलोपः (रजकरजनरजस्सुपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ६/४/२४) ।

रजनिः

रजतीति रजनिः रात्रिर्वा । – उ०को०, २/१०२

✓रञ्ज – रागे + अनिः प्रत्ययः बाहुलकात् (अर्त्तिसृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) धातोरनुनासिकलोपः (रजकरजन रजस्सुपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ६/४/२४) ।

रजःशया

या रजःसु सूर्यादि लोकेषु शेते सा ।

– यजु०, ५/८

रजस् + ✓शीङ् – शये + अच् प्रत्ययः (अधिकरणे शेते – अष्टा०, ३/२/१५) ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

रजस्तुः

यो रजांसि लोकान् तुरति तूर्णगमनागमनहेतुम् । – ऋ०, १/६४/१२

यो रज उदकं तौति वर्धयति सः ।

– ऋ०, ६/६६/७

रजस् + ✓तुर – त्वरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

रज्जुः

सृजन्त्युदकनिस्सारणायेति रज्जुः जलोद्धरणं वा । – उ०को०, १/१५

✓सृज – विसर्गे + उः प्रत्ययः, धातोः असुमागमः आदिसकारलोपश्च (सृजेरसुम् च – उ०को०, १/१५), आगम सकारस्य जत्वं।

रज्जुसर्जं

यो रज्जूः सृजति तम् । – यजु०, ३०/७

रज्जु + ✓सृज – विसर्गे + अण् प्रत्ययः ।

रण्डा

रमतेऽसौ रण्डा विधवा नारी वा ।

– उ०को०, १/११४

✓रमु – क्रीडायां + डः प्रत्ययः (अमन्ताड्डः – उ०को०, १/११४) स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

रण्वा

या रण्वति सुखं प्रापयति सा ।

– ऋ०, १/६५/३

✓रव – गत्यर्थे + अच् प्रत्ययः (नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः – अष्टा०, ३/१/१३४), धातोर्नुमागमश्च (इदितोनुम्धातोः – अष्टा०, ७/१/५८) ।

रण्वसन्दृक्

या रण्वान् रमणीयान् पदार्थान् सन्दर्शयति सा । – ऋ०, ३/६१/५

रण्व + सम् + ✓दृशिर् – प्रेक्षणे + क्विन् प्रत्ययः।

रतूः

ऋतीयते घृणां करोतीति रतूः सत्यं दिव्यनदी वा । – उ०को०, १/९२

✓ऋत – (सौत्रधातुः) – गत्यर्थे + उः प्रत्ययः धातोरमागमः (ऋतेरम् च – उ०को०, १/९२) ।

रत्नं

रमणीयं ज्ञानं साधनं वा।– ऋ०, १/१४१/१०

रमयति हर्षयतीति रत्नम् ।– उ०को०, ३/१४

✓रमु – क्रीडायां + न प्रत्ययः, धातोः मस्य तश्चादेशः (रमेस्त च – उ०को०, ३/१४) ।

रत्नधाः

रमणीयानि पृथिव्यादीनि सुवर्णादीनि च रत्नानि दधाति धापयतीति रत्नधा, अतिशयेन रत्नधा इति रत्नधातमस्तम् ।

– ऋ०, १/१/१

रत्नानि रमणार्थानि पृथिव्यादीनि वस्तूनि दधातीति सः । – ऋ०, १/१५/३

रत्नानि रमणीयानि सुखानि दधाति येन सोऽतिशयितः । – ऋ०, १/२०/१

रत्नानि रमणीयानि वस्तूनि दधाति ।

– ऋ०, १/१६४/४९

यो रत्नानि दधाति सः । – ऋ०, २/१/७

रत्नानि धनानि धीयन्ते यया तस्यै ।

– ऋ०, ४/३४/१

ये रत्नानि धनानि दधति ते ।

– ऋ०, ४/३४/६

या रत्नानि द्रव्याणि दधाति ताभिः ।

– ऋ०, ४/३४/७

ये रत्नानि द्रव्याणि दधति तैः ।

– ऋ०, ४/३४/८

रत्नानि धीयन्ते यस्मिँस्तत् ।

– ऋ० ४/३५/९, ४/३४/४

रत्नानि धीयन्ते यस्मिन् कोषे तस्मै ।

– ऋ०, ४/३४/११

ये रत्नानि दधति तैः । – ऋ०, ४/३५/७

रत्नानि धीयन्ते यस्मिँस्तस्मै । – ऋ०, ७/९/५

यो रत्नानि धनानि दधाति सः ।

– ऋ०, ७/१६/६

यो रत्नानि रमणीयानि विज्ञानानि हीरकादीनि भुवनानि वा दधातीति तम्।

– यजु०, ४/२५

रत्न + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः।

रत्निः

ऋच्छति गच्छतीति रत्निः बद्धमुष्टिहस्तो वा । – उ०को०, ४/२

✓ऋ – गतौ + कलिच् च प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जि-वन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुज-लिजिष्णुजिष्ठसन्स्यनिथिन्नुल्यसासानुकः – उ०को०, ४/२) ।

रथं

गमनहेतौ रमणसाधने विमानादौ ।

– ऋ०, १/४/१३

बहवो रमणसाधका रथा विद्यन्ते यासु ताः । – ऋ०, १/९/८

रमयति येन तस्मिन् । – ऋ०, १/१६/२

रमन्ते येन यानेन तस्मिन् । – ऋ०, १/३४/२

त्रिषु भूमिजलान्तरिक्षमार्गेषु रमन्ते येन तस्य।

– ऋ०, १/३४/९

यस्मिन् रमते तम् । – ऋ०, १/३५/४

रमणाय तिष्ठति तस्मिन् ।

– ऋ०, १/१२०/११

रमण साधनः । – ऋ०, १/१६१/३

रमणीयं यानम् । – ऋ०, १/१६१/६

रमते येन तद् विमानादियानम् ।

– ऋ०, ५/७५/१

रयते जानाति येन स रथः।– यजु०, ३/३६

रमण साधने याने ।

रमते यस्मिन् येन वा स रथः यानं शरीरं पादो वेतसो वा । – उ०को०, २/२

✓रमु – क्रीडायां + क्थन् प्रत्ययः (हनिकुषिनी-रमिकाशिभ्यः क्थन् – उ०को०, २/२) ।

रथतूर्भिः

ये रथान् विमानादि यानानि तूर्वन्ति शीघ्रं गमयन्ति तैः । – ऋ०, १/८८/२

(तृ०ब०व०) – रथ + √तुर् – त्वरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

रथन्तरं

रथैस्तरन्ति येन तत् । – यजु०, १०/१०

रथै रमणीयैर्यानैस्तरन्ति । – यजु०, ११/८

यद्रथै रमणीयैस्तारयति तत्।– यजु०, १३/५४

यदस्मिन् लोके तारकं वस्त्वस्ति तत् ।
– यजु०, १५/५

यत्र रथेन तरति तत् तेन । – यजु०, २१/२३

यो रथैः समुद्रादींस्तरति तस्मै ।
– यजु०, २९/६०

रथ + √तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) नुडागमश्च छन्दसि।

रथप्रां

यो रथानि यानानि पूर्यतो तम् ।
– ऋ०, ६/४९/४

यो रथान् यानानि प्राति व्याप्नोति तम् ।
– यजु०, ३३/५५

रथ + √प्रा – प्रपूरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

रथयुजं

ये रथं युज्यते ते । – ऋ०, १/१३९/३

रथ + √युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः ।

रथवाहनं

रथं वहति येन तत् । – यजु०, १२/७१

रथ + √वह – प्रापणे + ल्युट् प्रत्ययः ।

रथिरं

यो रथिषु रमते तम् । – ऋ०, ७/७/४

रथ + इरन् प्रत्ययः मत्वर्थे प्रशंसायां वा (मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ – अष्टा०वा०, ५/२/१०९) ।

रथेष्ठाः

यो रथे तिष्ठति सः । – ऋ०, १/१७३/४

यो रथे तिष्ठति तेन । – ऋ०, २/१६/३

यो रथे तिष्ठति । – ऋ०, ६/२१/१

यो रथे तिष्ठति सः । – यजु०, २२/२२

रथे + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विप् प्रत्ययः (सप्तम्या अलुक्) ।

रदावसुः

यो रदेषु विलेखनेषु वसति तत्सम्बुद्धौ ।
– ऋ०, ७/३२/१८

√रद – विलेखने + अच् प्रत्ययः > रदः + √वस – निवासे + उः प्रत्ययः बाहुलकात् पूर्वस्य दीर्घत्वम्।

रध्रचोदः

यो रध्रान् सरोधकान् चुदति प्रेरयति सः।
– ऋ०, २/२१/४

√रध – हिंसायां + रक् प्रत्ययः बाहुलकात् > रध्र + √चुद-प्रेरणे + अण् प्रत्ययः ।

रभसः

रभतेऽसौ रभसः वेगो हर्षो वा ।
– उ०को०, ३/११७

√रभ – राभस्ये + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

रमकः

रमतेऽसौ रमकः रमणशीलो वा ।
– उ०को०, २/३३

√रमु – क्रीडायां + क्वुन् प्रत्ययः (रमेरश्च लो वा – उ०को०, २/३३) ।

रमण्यं

रमतेऽस्मिंस्तत् रमण्यं गृहं वा ।
– उ०को०, ३/१०१

✓रमु – क्रीडायां + अन्यः प्रत्ययः (शृरम्योश्च – उ०को०, ३/१०१)।

रमतिः

रमन्तेऽस्मिन् स रमतिः कालः कामो वा। – उ०को०, ४/६३

✓रमु – क्रीडायां + अतिः प्रत्ययः (रमेर्नित् – उ०को०, ४/६३)।

रयिषाट्

यो रयिं द्रव्यं सहते। – ऋ०, १/५८/३

रयि(उदकनाय) + ✓षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३)।

रयिवृधः

ये रयिं वर्धयन्ति ते। – यजु०, २७/२३

(प्र०ब०व०) रयि + ✓वृधु – वृद्धौ + क्विप् प्रत्ययः।

रयिस्थानः

रयिस्तिष्ठन्ति यस्मिन्त्सः। – ऋ०, ६/४७/६

रयि + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + ल्युट् प्रत्ययः।

रयिषाचः

ये रयिणा सह समवयन्ति ते। – यजु०, २७/२३

रयि + ✓षच – समवाये + अण् प्रत्ययः।

रवणः

रौति शब्दयतीति रवणः कोकिलः पक्षी वा। – उ०को०, २/७४

✓रु – शब्दे + युच् प्रत्ययः (सुयुरुवृञो युच् – उ०को०, २/७४)।

रवथः

रौतीति रवथः कोकिलो वा। – उ०को०, ३/११३

रु – शब्दे + अथः प्रत्ययः (शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३)।

रविः

रौतीति रविः सूर्यो वा। – उ०को०, ३/१३९

✓रु – शब्दे + इः प्रत्ययः (अचः इः – उ०को०, ३/१३९)।

रशना

रशादेशश्च अश्नुते व्याप्नोतीति रशना स्त्रियः कटिभूषणं वा। – उ०को०, २/७५

✓अशूङ् – व्याप्तौ + युच् प्रत्ययः, धातोः रशादेशः (अशेः रश च – उ०को०, २/७५), स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च।

रश्मिः

अश्नुते व्याप्नोतीति रश्मिः किरणो रज्जुर्वा। – उ०को०, ४/४६

✓अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + मिः प्रत्ययः, अश धातोः रशादेशः (अश्नोते रश च – उ०को०, ४/४६)।

रसना

रसयत्यास्वादयति यया सा रसना जिह्वा। – उ०को०, २/७५

✓रस – आस्वादनस्नेहनयोः + ल्यु प्रत्ययः (कृत्यल्युटो बहुलम् – अष्टा०, ३/३/११३), स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च।

रस्नं

रसति शब्दयतीति रस्नं द्रव्यं वा। – उ०को०, ३/१२

✓रस – शब्दे + नः प्रत्ययः (तृषिशुषिरसिभ्यः कित् – उ०को०, ३/१२)।

रहः

रमन्तेऽस्मिन्निति रहः एकान्तो विश्वासदेशो वा। – उ०को०, ४/२१५

✓रमु – क्रीडायां + असुन् प्रत्ययः, हुगागमश्च (रमेश्च – उ०को०, ४/२१५)।

राः

राति ददाति रायते दीयते वा सा राः धनं सुवर्णं वा । – उ०को०, २/६६

√रा – दाने + डैः प्रत्ययः (रातेर्डैः – उ०को०, २/६७) डित्वाट्टिलोपः > रैः, ततः एजन्त धातुरुपदेशस्याकारादेशः (आदेचि उपदेशेऽशिति- अष्टा०, ६/१/४५)

राका

रातिं ददाति सुखं या सा ।

– ऋ०, ५/४२/१२

राति ददातीति राका पौर्णमासी नदीभेदो वा । – उ०को०, ३/४०

√रा – दाने + कः प्रत्ययः (कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः – उ०को०, ३/४०) ।

राक्षा

राजते दीप्यते सा राक्षा लाक्षा ।

– उ०को०, ३/६२

√राजृ – दीप्तौ + सः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः जत्वस्य कत्वं (वृतॄवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) स्त्रियां टाप् च ।

राजन्यः

राजते दीप्यतेऽसौ राजन्यः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ३/१००

√राजृ – दीप्तौ + अन्यः प्रत्ययः (राजेरन्यः – उ०को०, ३/१००) ।

राजा

यो राजते दीप्यते प्रकाशते सः ।

– ऋ०, १/३२/१५

ये राजन्ते सत्कर्मगुणैः प्रकाशन्ते ते ।

– ऋ०, १/४१/३

राजते प्राप्तो भवतीति राजा भूपतिश्चन्द्रमा वा । – उ०को०, १/१५६

√राजृ – दीप्तौ + कनिन् प्रत्ययः (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः उ०को०, १/१५६) ।

राजातनः

राजानमततीति राजातनः पुष्पं वा ।

– उ०को०, २/७८

राजन् (राजा) + √अत – सातत्यगमने + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८) ।

राजासन्द्यै

राजानः सीदन्ति यस्यां तस्यै। – यजु०, १९/१६ (च०ए०व०) – राजन् + आङ् + सम् + √दो – अवखण्डने + डः प्रत्ययः ततः स्त्रियां ङीप् । अथवा राजन् + आ + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + दन् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोर्नुमागमश्च ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

राजिः

राजते दीप्यतेऽसो राजिः पङ्क्तिर्वा ।

– उ०को०, ४/१२५

√राजृ – दीप्तौ + इञ् प्रत्ययः (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५) ।

राट्

यो राजते । – ऋ०, ६/१२/५

√राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

रातिः

या राति ददाति सा । – ऋ०, १/१२२/७

√रा – दाने + क्तिन् प्रत्ययः (मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः – अष्टा०, ३/३/९६) ।

रातिषाचः

प्रदद्युः ये रातिं सचन्ते सम्बध्नन्ति ते ।

– ऋ०, ७/३४/२२

या रातिं दानं सचन्ते ताः।– ऋ०, ७/३४/२३

ये रातिं विद्यादिदानं सचन्ते ते ।

– ऋ०, ७/३५/११

(प्र०ब०व०) – राति + √षच – समवाये + अण् प्रत्ययः ।

रात्रिः

राति सुखं ददातीति रात्रिः प्रसिद्धा वा ।

– उ०को०, ४/६७

√रा – दाने + त्रिप् प्रत्ययः (राशदिभ्यां त्रिप् – उ०को०, ४/६७) ।

राधः

राध्नुवन्ति सुखानि येन तद्धनम् ।

– ऋ०, १/९/५

राध्नुवन्ति संसेधयन्ति सुखानि येन तस्मै धनाय । – ऋ०, १/१७/७

राध्नुवन्ति संसिध्यन्ति सुखानि पृथिव्यादि धनेषु तेषाम् । – ऋ०, १/३०/५

राध्नुवन्ति सुखानि येन तद्विद्यासुवर्णादिधनम् । – यजु०, १०/७

राध्नुवन्ति सम्यङ् निवर्तयन्ति सुखानि येभ्यः साधनेभ्यस्तानि धनानि।–यजु०,३/१३

√राध – संसिद्धौ + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

रामठं

रमतेऽस्मिन्निति रामठं हिङ्गुर्वा ।

– उ०को०, १/१०१

√रमु – क्रीडायां + अठः प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (रमेर्वृद्धिश्च – उ०को०, १/१०१) ।

राम्याणां

रमयन्ति आनन्दयन्ति तेषाम् ।

– यजु०, ३३/२६

(ष०ब०व०) – √रमु – क्रीडायां + घञ् प्रत्ययः > राम + यक् प्रत्ययश्च ।

रायस्पोषवनि

यया रायो विद्याधन समूहस्य पोषं पुष्टिं वनति संभजति सा । – यजु०, ५/१२

यथा रायो धनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनन्ति सेवन्ते यस्मात्तथा । – यजु०, ५/२७

रायो धनस्य पोषो दृढता तस्याः संविभाजिनम् । – यजु०, ६/३

√रा – दाने + क्विप् प्रत्ययः युगागमश्च (आतो युक्० – अष्टा०, ७/३/३३) > रायः + √पुष – पुष्टौ + घञ् प्रत्ययः > रायस्पोष + √वन – सम्भक्तौ + इन् प्रत्ययः (छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् – अष्टा०, ३/२/७) ।

रायस्पोषाय

रायो विद्या सुवर्णादि धनस्य पोषाय, पुष्यन्ति यस्मिंस्तस्मै । – यजु०, ३/६३

(च०ए०व०) – √रा – दाने + क्विप् प्रत्ययः, युगागमः (आतो युक्० – अष्टा०, ७/३/३३) > रायः + √पुष – पुष्टौ + अच् प्रत्ययः ।

राशिः

अश्नुते व्याप्नोतीति राशिः समूहो वा ।

– उ०को०, ४/१३३

√अशूङ् – व्याप्तौ + इण् प्रत्ययः धातोः रुडागमश्च (अशिपणाय्योरुडायलुकौ च – उ०को०, ४/१३३)।

राष्ट्रदाः

राष्ट्रं ददातीति । – यजु०, १०/२

√राजृ – दीप्तौ + ष्ट्रन् प्रत्ययः > राष्ट्र + √डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः ।

रासभः

रासति शब्दतीति रासभः खरो वा ।

– उ०को०, ३/१२५

√रासृ – शब्दे + अभच् प्रत्ययः (रासिवल्लिभ्यां च – उ०को०, ३/१२५) ।

रास्ना

रसति शब्दयतीति रास्ना गन्धद्रव्यं वा ।
– उ०को०, ३/१५

√रासृ – शब्दे + नः प्रत्ययः (रास्नासास्नास्थूणावीणा – उ०को०, ३/१५) ।

रास्पिरासः

ये रा दानानि स्पृणन्ति ते ।– ऋ०, ५/४३/१४

(प्र०ब०व०) – √रा – दाने + कः प्रत्ययः > रा + √स्पृ – प्रीतिपालनयोः + कः प्रत्ययः ।

राहुः

यो रहति परित्यजति दुष्टान् राहयति त्याजयति वा स राहुरीश्वरः ।
– *स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)*

रहति त्यजति दोषानिति राहुः ग्रहविशेषो वा । – उ०को०, १/३

√रह – त्यागे + उुण् प्रत्ययः (दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो उुण् – उ०को०, १/३), दीर्घश्च ।

रिक्थं

रिणक्ति पृथक् करोतीति यत्तद् रिक्थं दायादधनं सुवर्णं वा । – उ०को०, २/७

√रिचिर् – विरेचने + थक् प्रत्ययः (पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् – उ०को०, २/७), धातोः चकारस्य कुत्वम् ।

रिपुः

अनिष्टं रपति वदतीति रिपुः शत्रुः ।
– उ०को०, १/२६

√रप – व्यक्तायां वाचि + कुः प्रत्ययः, धातोरुपधायाः इत्वं (रपेरिच्चोपधायाः - उ०को०, १/२६) ।

रिप्रं

रीयते तत् रिप्रं कुत्सितम् ।– उ०को०, ५/५५

√रीङ् – स्रवणे कुत्सने च + रः प्रत्ययः, धातोर्ह्रस्वः पुडागमश्च (लीरीङोर्ह्रस्वः पुट च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः – उ०को०, ५/५५) ।

रिप्रवाहः

ये रिप्रं पापं वहन्ति तान् । – यजु०, ३५/१९

रिप्र + √वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४) ।

रिशादशः

रिशा रोगा अदसोऽत्तारो यैस्ते ।
– ऋ०, १/१९/५

रिशान् शत्रून् रोगान् वा समन्ताद्दस्यन्त्युपक्षयन्ति ये तत्सम्बुद्धौ ।
– ऋ०, १/३९/४

ये रिशान् हिंसकान् रोगानदन्ति ते ।
– ऋ०, १/६४/५

यो रिशान् हिंसकान् शत्रूनत्ति नाशयति सः । – ऋ०, १/७८/४

ये रिशाञ्छत्रून् दसन्ति नाशयन्ति ते ।
– ऋ०, १/१८६/८

रिशान् दोषान् शत्रूंश्चादन्ति हिंसन्ति तान्।
– यजु०, ३/४४

√रिश – हिंसायां + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) > रिशः + √दसु – उपक्षये + क्विप् प्रत्ययः अथवा रिश + √अद – भक्षणे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

रिष्वः

रेषति हिनस्तीति रिष्वः हिंसकः ।
– उ०को०, १/१५३

√रिष – हिंसायां + वन् प्रत्ययः निपातनात् (सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३) ।

रुक्मः

रोचते प्रदीप्तवर्णो भवति स रुक्मः वर्णभेदो वा । – उ०को०, १/१४६

✓रुच – दीप्तावभिप्रीतौ च + मक् प्रत्ययः, चकारस्य कुत्वञ्च (युजिरुचितिजां कुश्च – उ०को०, १/१४६) ।

रुचिः

रुच्यते सा रुचिः दीप्तिर्वा ।

– उ०को०, ४/१२०

✓रुच – दीप्तावभिप्रीतौ च + इन् प्रत्ययः (इगुपधात् कित् – उ०को०, ४/१२०) ।

रुचितं

रोचते तत् रुचितं मिष्टं वा ।

– उ०को०, ४/१८९

✓रुच – दीप्तावभिप्रीतौ च + कितच् प्रत्ययः (रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् – उ०को०, ४/१८६) ।

रुचिरं

यद्रोचते प्रीतिकरं भवति तद् रुचिरं शोभनम् । – उ०को०, १/५१

✓रुच – दीप्तावभिप्रीतौ च + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि-मुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्य किरच् – उ०को० १/५१) ।

रुद्रः

ये रोदयन्त्यन्यायकारिणो जनांस्तत्सम्बुद्धौ।

– ऋ०, १/३९/४

दुष्टरोदनकारकाश्चतुश्चत्वारिंशद्वर्षकृतब्रह्मचर्यविद्याः । – ऋ०, १/३९/७

शत्रून् दुष्टान् रोदयतां सम्बन्धिनो रुद्राः ।

– ऋ०, १/७२/४

शत्रूणां रोदयितुर्महावीरस्य ।

– ऋ०, १/८५/१

दुष्टान् रोदयद्भिः प्राणैरिव वीरैः ।

– ऋ०, १/१००/५

दुष्टान् शत्रून् रोदयितः । – ऋ०, १/११४/२

रुतः सत्योपदेशान् राति ददाति तत्सम्बुद्धौ।

– ऋ०, १/११४/३

दुष्टानां रोदयित्रे । – ऋ०, १/१२२/१

दुष्टानां रोदयिता । – ऋ०, २/१/६, २/३१/१, २/३३/१०, २/३४/२, ७/४०/५

यो रुद्रोगं द्रावयति तम् । – ऋ०, ४/४९/१०

दुष्टानां रोदयितारम् । – ऋ०, ५/४२/११

दुष्टानां रोदयितारः । – ऋ०, ५/५७/१

रुद्रेषु दुष्टरोदयितृषु कुशलाः ।

– ऋ०, ५/५८/७

रुतो रोदनाद्रावयितारौ । – ऋ०, ५/७०/२

दुष्टानां रोदयतिरौ । – ऋ०, ५/७०/३

दुष्टानां रोदयितारौ । – ऋ०, ५/७३/८

दुष्टानां रोदयितुः । – ऋ०, ६/५०/४

पापफलदानेन पापिनां रोदयितारं पापफलभोगेन रोदकं जीवं वा ।

– ऋ०, ७/४१/१

रोदयत्यन्यायकारिणो जनान् स रुद्रः स्तोता, तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, ३/५७

दुष्टानां रोदयितारं परमेश्वरम् ।

– यजु०, ३/५८

यो रोदयति शत्रूँस्तत्सम्बुद्धौ शूरवीरः ।

– यजु०, ३/६१

दुष्टानां रोदयिता विद्वान् । – यजु० ४/२१
विद्वांसो वीराः शत्रुरोदयितारो रुद्रा भवन्ति यत्र तस्मै । – यजु०, ६/३२
शत्रूणां रोदयिता शूरवीरः ।– यजु०, ९/३९
दुष्टानां रोदयितः । – यजु०, १०/२०
शत्रूणां दुष्टानां रोदयिता । – यजु०, १०/२८
दुष्टानां शत्रूणां रोदयिता । – यजु०, १६/१
दुष्टानां रोदयिता । – यजु०, ३३/४८
प्रशस्ताः कृतचतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्या शत्रून् रोदयन्ति ते । – यजु०, ३३/५०
यो रोदयत्यन्यायकारिणो जनान् स रुद्रः।
– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)
पापिनो रोदयतीति रुद्रः ईश्वरः। प्राणादिदश रुद्रा जीवो वा ।
– उ०को०, २/२२

१- ✓रुदिर् – अश्रुविमोचने + रक् प्रत्ययः णिः लुक् च (रोदेर्णिलुक् च – उ०को०, २/२२)।
२- रुत् (रोगं) + ✓द्रु – गतौ + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१)।
३- ✓रु – शब्दे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च > रुत् + ✓रा – दाने + कः प्रत्ययश्च ।

रुधिक्रां

यो रुधीनावरकान् क्रामति तम् ।
– ऋ०, २/१४/५

(द्वि०ए०व०) – ✓रुधिर् – आवरणे + क्विप् प्रत्ययः > रुधि + ✓क्रमु – पादविक्षेपे + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) धातोः आकारादेशश्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

रुधिरं

रुध्यते चर्म्मणा यत्तत् रुधिरं शोणितम्।
– उ०को०, १/५१

✓रुध – रोधने + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१)।

रुम्रः

रमन्तेऽस्मिन् स रुम्रः अरुणः शोभनो वा। – उ०को०, २/१४

✓रमु – क्रीडायां + रक् प्रत्ययः धातोरुपधायाः उत्वञ्च (चकिरम्योरुच्चोपधायाः –उ०को०, २/१४)।

रुरुः

रौति शब्दं करोतीति रुरुः मृगभेदो वा ।
– उ०को०, ४/१०३

✓रु – शब्दे + क्रुन् प्रत्ययः (रुशातिभ्यां क्रुन् – उ०को०, ४/१०३) ।

रुवथः

रौतीति रुवथः श्वा वा ।– उ०को०, ३/११५

✓रु – शब्दे + अथः प्रत्ययः (रुविदिभ्यां ङित् – उ०को०, ३/११५) ।

रुशमाः

ये रुशान् हिंसकान् मिन्वति ।
– ऋ०, ५/३०/१२

✓रुश – हिंसायां + कः प्रत्ययः (इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः – अष्टा०, ३/१/१३५) > रुश + ✓मिञ् – प्रक्षेपणे + क्विप् प्रत्ययः, प्रत्ययोत्पत्तेरलोन्त्यस्य स्थाने आकारदेशः (मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च – अष्टा०, ६/१/४९) ।

रुह्वा

रोहति वीजादुत्पद्यत इति रुह्वा वृक्षो वा।
– उ०को०, ४/११४

✓रुह – बीजजन्मनिप्रादुर्भावे च + क्वनिप् प्रत्ययः (शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् – उ०को०, ४/११४) ।

रूपं

रौति शब्दयतीति रूपं आकृतिः स्वभावः सौन्दर्यं वा । – उ०को०, ३/२८

१- √रु – शब्दे + प प्रत्ययः निपातनात् दीर्घादेशश्च (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८)।

२- √रूप – विमोहने + क्विप् प्रत्ययः, दीर्घादेशश्च।

रेक्णः

रिणक्ति व्ययं करोति यत् तत् रेक्णः सुवर्णं वा । – उ०को०, ४/१९९

√रिचिर् + विरेचने + असुन् प्रत्ययः, धातोः एत्वं घित्वात् कुत्वञ्च (चजोः कु घिण्ण्यतोः – अष्टा०, ७/३/५२) ।

रेणुः

रिणाति गच्छति हिनस्ति हन्यते वा स रेणुः धूलिः । – उ०को०, ३/३८

√रि – गतिरेषणयोः + णुः प्रत्ययः धातो एत्वञ्च (अजिवृरीभ्यो निच्च – उ०को०, ३/३८) ।

रेतः

रीयते स्रवतीति रेतः वीर्यं वा ।

– उ०को०, ४/२०२

√रीङ् – स्रवणे + असुन् प्रत्ययः, तुडागमश्च (स्रुरीभ्यां तुट् च – उ०को०, ४/२०२) धातोरीकारस्य एत्वञ्च।

रेतोधाः

यो रेत उदकमिव वीर्यं दधाति सः ।

– ऋ०, ३/५६/३

यो रेतो वीर्य दधाति सः । – ऋ०, ५/६९/२

यो रेतः श्लेषमालिङ्गनं दधाति सः ।

– यजु०, २३/२०

ये रेतो वीर्यं दधति ते । – यजु०, ३३/७४

रेतस् + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः।

रेपः

रप्यत उच्यत इति रेपः अवद्यं वचो वा ।

– उ०को०, ४/१९०

√रप – व्यक्तायां वाचि + असुन् प्रत्ययः, धातोः एत्वञ्च (रपेरत एच्च – उ०को०, ४/१९०) ।

रेफः

रिफति निन्दतीति रेफः । – उ०को०, ५/५४

√रिफ – कात्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु + असुन् प्रत्ययः, धातोरिकारस्य एत्वञ्च (अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते – उ०को०, ५/५४) ।

रोचनस्थां

रोचने प्रदीप्ते तिष्ठति । – ऋ०, ३/२/१४

रोचन + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

रोचना

रोचन्ते यस्मिँस्तत् । – ऋ०, ३/४४/४

रोचतेऽसौ रोचना गोरोचनमौषधं वा ।

– उ०को०, २/७८

√रुच – दीप्तावभिप्रीतौ + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८) ।

रोचिः

केवलादपि रोचिः ज्वाला वा ।

– उ०को०, २/१११

√रुच – दीप्तावभिप्रीतौ + इसिः प्रत्ययः (वसौ रुचेः संज्ञायाम् – उ०को०, २/१११) ।

रोदः

रोदतीति रोदः । – उ०को०, ४/१८९

√रुदिर् – अश्रुविमोचने + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

रोधः

रुणद्धि येन स रोधः तटो वा ।

– उ०को०, ४/१८९

√रुधिर् – आवरणे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

रोमः

रौति शब्दयतीति रोमः । – उ०को०, ४/१५१

✓रु – शब्दे + मनिन् प्रत्ययः (नामन्सीमन्व्योम-न्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१) ।

रोहन्तः

रोहतीति रोहन्तः वृक्षभेदो वा ।

– उ०को०, ३/१२७

✓रुह – बीजजन्मनिप्रादुर्भावे च + झच् प्रत्ययः (रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि – उ०को०, ३/१२७), झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) ।

रोहिः

रोहतीति रोहिः व्रतो वा ।

– उ०को०, ४/११९

✓रुह – बीजजन्मनिप्रादुर्भावे च + इन् प्रत्ययः (हृपिषिरुहिवृतिविदिदिद्दिकीर्त्तिभ्यश्च – उ०को०, ४/११९) ।

रोहिणः

रोहति बीजेन जायते स रोहिणः चन्दनवृक्षो वा । – उ०को०, २/५५

✓रुह – बीजजन्मनिप्रादुर्भावे च + इनन् प्रत्ययः (रुहेश्च – उ०को०, २/५५) ।

रोहितः

रोहयन्त्यारोहयन्ति यानानि यास्ताः ।

– ऋ०, १/१४/१२

रोहति प्रादुर्भवतीति रोहितः मृगमत्स्ययोर्भेदो रोहितं रुधिरं वा । – उ०को०, ३/९४

✓रुह – बीजजन्मनिप्रादुर्भावे च + इतन् प्रत्ययः (रुहेरश्च लो वा – उ०को०, ३/९४) ।

रोहित्

रोहति प्रादुर्भवतीति रोहित् लताविशिष्टा हरिणी वा । – उ०को०, १/९७

✓रुह – बीजजन्मनिप्रादुर्भावे च + इतिः प्रत्ययः (हृसृरुहियुषिभ्य इतिः – उ०को० १/९७) ।

रौहिषं

रुहन्त्युत्पद्यन्ते यानि तानि रौहिषाणि तृणानि। रौहिषी मृग भेदो वा ।

– उ०को०, १/४७

✓रुह – बीजजन्मनिप्रादुर्भावे च + टिषच् प्रत्ययः, धातोर्वृद्धिश्च (रुहेर्वृद्धिश्च – उ०को०, १/४७) ।

लक्षणः

लक्षयतीति लक्षणः चिह्नं नाम वा । हंसस्त्री लक्षणा सारसी वा ।

– उ०को०, ३/७

✓लक्ष – दर्शनाङ्कनयोः + नः प्रत्ययः अडागमश्च (लक्षेरट्मुट् च – उ०को०, ३/७) ।

लक्ष्मणं

लक्षयतीति लक्ष्मणं रामभ्राता लक्ष्मणो वा । – उ०को०, ३/७

✓लक्ष – दर्शनाङ्कनयोः + नः प्रत्ययः, मुडागमश्च (लक्षेरट्मुट् च – उ०को०, ३/७) ।

लक्ष्मी

यो लक्षयति पश्यत्यङ्क्ते चिह्नयति चराचरं जगदथवा वेदैराप्तैर्योगिभिश्च यो लक्ष्यते स लक्ष्मीः सर्वप्रियेश्वरः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

लक्षयति पश्यत्यङ्कयति वा सा लक्ष्मीः विभूतिर्वा । – उ०को०, ३/१६०

✓लक्ष – दर्शनाङ्कनयोः + ईः प्रत्ययः, धातोः मुडागमश्च (लक्षेर्मुट् च – उ०को०, ३/१६०) ।

लघट्

लङ्घति शोषयतीति लघट् वायुर्वा ।

– उ०को०, १/१३५

√लङ्घि – शोषणे + अटिः प्रत्ययः, धातोः न लोपः (लङ्घेर्नलोपश्च – उ०को०, १/१३५)।

लघुः

लङ्घति गन्तुं शक्नोतीति लघुः स्वल्पो वा। – उ०को०, १/२९

√लङ्घि – गतौ + कुः प्रत्ययः धातोर्नलोपः (लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च – उ०को०, १/२९)।

लङ्कः

लङ्कति गच्छतीति लङ्कः प्रियो वा।
– उ०को०, २/३७

√लङ्क – गत्यर्थः + क्वुन् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/३७)।

लटकः

लटति बाल इव भवतीति लटकः दुर्जनो वा। – उ०को०, २/३२

√लट – बाल्ये + क्वुन् प्रत्ययः बाहुलकात् (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२)।

लट्वा

लटति बाल इव भवति सा लट्वा।
– उ०को०, १/१५१

√लट – बाल्ये + क्वन् प्रत्ययः (अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् – उ०को०, १/१५१)।

लत्तिका

लततीति लत्तिका गोधा वा।
– उ०को०, ३/१४७

√लत – गतौ, हिंसायां ताड़ने च + कन् प्रत्ययः (कृतिभिदिलतिभ्यः कित् – उ०को०, ३/१४७)।

लभसः

लभतेऽसौ लभसः अश्वबन्धनं वा।
– उ०को०, ३/११७

√लभष् – प्राप्तौ + असच् प्रत्ययः (अत्यविचमितमिनमरभिलभिनभितपिपर्तिनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७)।

लवङ्गः

लुनात्यनेन स लवङ्गः ओषधिर्वा तरत्याद्याकृतिगणः। – उ०को०, १/१२०

√लूञ् – छेदने + अङ्गच् प्रत्ययः (तरत्यादिभ्यश्च – उ०को०, १/१२०)।

लवाणकः

लुनाति येन तत् लवाणकं दात्रं वा।
– उ०को०, ३/८३

√लूञ् – छेदने + आणकः प्रत्ययः (आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः – उ०को०, ३/८३)।

लविः

लुनाति छिनत्तीति लविः छेदको लोहो वा। – उ०को०, ४/१३९

√लूञ् – छेदने + इः प्रत्ययः (अच इः – उ०को०, ४/१३९)।

लशुनं

अश्यते भुज्यते यत्तत् लशुनं औषधरुपः कन्दो वा। – उ०को०, ३/५७

√अश – भोजने + उनन् प्रत्ययः 'अश' धातोर्लशादेशश्च (अशेर्लशश्च – उ०को०, ३/५७)।

लष्वः

लषति कामतेऽसौ लष्वः नर्त्तको वा।
– उ०को०, १/१५३

√लष – कान्तौ + वन् प्रत्ययः निपातनात् (सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३)।

लाक्षा

राजते दीप्यते सा लाक्षा। – उ०को०, ६/६२

√राजृ – दीप्तौ + सः प्रत्ययः बाहुलकात्,

(वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) धातोः रकारस्य लत्वं (कपिलकादित्वात् – अष्टा०वा०, ८/२/१८) ।

लाङ्गलं

लङ्गन्ति प्राप्नुवन्त्यन्नादिकं येन तत् लाङ्गलं हलं वा । – उ०को०, १/१०८

✓लङ्ग – गत्यर्थे + कल प्रत्ययः धातोर्वृद्धिश्च (लङ्गेर्वृद्धिश्च – उ०को०, १/१०८) ।

लाङ्गूलं

लङ्गति गच्छतीति लाङ्गूलं पुच्छं वा ।
– उ०को०, ४/९०

✓लङ्ग – गत्यर्थे + ऊलच् प्रत्ययः, धातोर्वृद्धिश्च (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०)।

लिक्षा

लिश्यतेऽल्पा भवतीति लिक्षा शिरः केशजन्तुर्वा । – उ०को०, ३/६६

✓लिश – अल्पीभावे + सः प्रत्ययः बाहुलकात् (स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् – उ०को०, ३/६६) ।

लिगुः

सर्वत्र लगति सङ्गच्छते तत् लिगुः चित्तं वा । – उ०को०, १/३६

✓लगे – सङ्गे + कुः प्रत्ययः निपातनात्, धातोः उपधायाः इत्वम् (खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु – उ०को०, १/३६) ।

लिपिः

लिप्यतीति लिपिः लेखो वा । बाहुलकात् वत्वे लिविः इत्यपि । – उ०को०, ४/१२०

✓लिप – उपदेहे + इन् प्रत्ययः (इगुपधात् कित् – उ०को०, ४/१२०) ।

लिप्तं

लीयते श्लिष्यत इति लिप्तं श्लिष्टम् ।
– उ०को०, ५/५५

✓लीङ् – श्लेषणे + तः प्रत्ययः, धातोर्ह्रस्वः पुडागमश्च (लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः – उ०को०, ५/५५) ।

लुषभः

रोषति हिनस्तीति लुषभः मत्तहस्ती वा ।
– उ०को०, ३/१२४

✓रुष – हिंसायां + अमच् प्रत्ययः, 'रुष' धातोः लुषादेशः (रुषेर्निल्लुष् च – उ०को० ३/१२४) ।

लूनिः

लूयतेऽसौ लूनिः ब्रीहिर्वा ।
– उ०को०, ४/१०५

✓लूञ् – छेदने + क्निन् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते – उ०को०, ४/१०५) ।

लोकसनि

लोकान् सनति सम्भजति येन ।
– यजु०, १९/४८

✓लोकृ – दर्शने + घञ् प्रत्ययः > लोक + ✓षण – सम्भक्तौ + इन् प्रत्ययः छन्दसि (छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् – अष्टा०, ३/२/२७) ।

लोकाः

लोकन्ते पश्यन्ति ते जनाः ।– यजु०, ४०/३
(प्र०ब०व०) – लोकृ – दर्शने + घञ् प्रत्ययः ।

लोतः

लुनातीति लोतः अश्रुचिह्नं वा ।
– उ०को०, ३/८६

✓लूञ् – छेदने + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

लोत्रं

लुनाति छिनन्ति येन तत् लोत्रं चोरचिह्नं वा । – उ०को०, ४/१७३

✓लूञ् – छेदने + उत्रः प्रत्ययः (अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ – उ०को०, ४/१७३) ।

लोम

लूयते छिद्यते तत् लोम गात्रकेशा वा ।
– उ०को०, ४/१५१

√लूञ् – छेदने + मनिन् प्रत्ययः निपातनात् (नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१) ।

लोष्टं

लोष्टते सङ्घातो भवतीति लोष्टं मृत्पिण्डो वा । – उ०को०, ३/९२

√लोष्ट – संघाते + क्तः प्रत्ययः (लोष्टपलितौ – उ०को०, ३/९२) ।

वकुलः

वङ्कते कुटिलो भवतीति वकुलः वृक्षभेदो वा । – उ०को०, १/४१

वङ्कि – कौटिल्ये + उरच् प्रत्ययः बाहुलकात् (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१), प्रत्यय रेफस्य लत्वञ्च धातोः नलोपश्च ।

वक्त्रं

वक्ति येन तद् वक्त्रं मुखं वा ।
– उ०को०, ४/१६७

√वच – परिभाषणे + त्रः प्रत्ययः, धातोः चकारस्य कुत्वं (गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः – उ०को०, ४/१६७) ।

वक्रः

वञ्चति प्रलम्भते स वक्रः कुटिलः क्रूरो वा। – उ०को०, २/१३

√वञ्चु – गतौ प्रलम्भने च + रक् प्रत्ययः धातो न लोपः चकारस्य कुत्वञ्च (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

वक्षः

वक्त्यस्मिन्निति वक्षः, वक्षः स्थलं वा ।
– उ०को०, ३/६२

वक्ति येन तद् वक्षः हृदयं वा ।
– उ०को०, ४/२२०

१- √वच – परिभाषणे + सः प्रत्ययः चकारस्य कुत्वञ्च (वृतॄवदिवचिसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) ।

२- √वच – परिभाषणे + असुन् प्रत्ययः, सुडागमश्च (पचिवचिभ्यां सुट् च – उ०को०, ४/२२०) ।

वक्षणेस्थाः

या वाहने तिष्ठन्ति ताः । – ऋ०, ५/१९/५ (प्र०ब०व०) – √वह – प्रापणे + ल्युट् प्रत्ययः सुडागमश्च (वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि – उ०को०, ४/२२१) > वक्षण > वक्षणे (स०ए०व०) + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

वक्षा

वहति भारमिति अनड्वान् वा ।
– उ०को०, ४/२२१

√वह – प्रापणे + असुन् प्रत्ययः सुडागमश्च छन्दसि (वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि – उ०को०, ४/२२१) ।

वग्नुः

वक्तीति वग्नुः वाचालो वा ।
– उ०को०, ३/३३

√वच – परिभाषणे + नुः प्रत्ययः, धातोः गागमः (वचेर्गश्च – उ०को०, ३/३३) ।

वङ्क्रिः

वङ्कतेऽसौ वङ्क्रिः वाद्यभेदो गृहदारु वा।
– उ०को०, ४/६६

√वङ्कि – कौटिल्ये + क्रिन् प्रत्ययः (वङ्क्र्यादयश्च – उ०को०, ४/६६)।

वचक्नुः

वक्तीति वचक्नुः वाचालः प्राज्ञो वा।
– उ०को०, ३/८१

√वच – परिभाषणे + क्नुच् प्रत्ययः (सृयुवचिभ्यो-ऽन्युजागूजक्नुचः – उ०को०, ३/८१)।

वज्रः

वजति प्राप्नोति वा स वज्रः हरिकं शस्त्रं वा। – उ०को०, २/२८

√वज – गतौ + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्रेरामालाः – उ०को०, २/२८)।

वज्रभृत्

यो वज्रं शस्त्रास्त्रसमूहं बिभर्ति सः।
– ऋ०, १/१००/१२

यो वज्रं बिभर्ति। – ऋ०, ६/१७/२

वज्र + √डुभृञ् – भरणे + क्विप् प्रत्ययः।

वज्रधरः

वज्रं धारयति इति वज्रधरः।– उ०को०, २/२२

वज्र + √धृञ – धारणे + अच् प्रत्ययः।

वञ्चथः

वञ्चति प्रलम्भयतीति वञ्चथः धूर्तः।
– उ०को०, ३/११३

√वञ्चु – प्रलम्भने + अथः प्रत्ययः (शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३)।

वटिः

वाटयति ग्रथ्नाति स वटिः विभाजको वा। – उ०को०, ४/११८

√वटि - विभाजने + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् - उ०को०, ४/११८)।

वटुः

वटति गुणकर्माणि विभजतीति वटुः द्विजसुतो वा। – उ०को०, १/८

√वट – विभाजने परिभाषणे च + उः प्रत्ययः बाहुलकात् (अणश्च – उ०को०, १/८)।

वठरः

वक्तीति वठरः मूर्खो वा।– उ०को०, ५/३९

√वच – परिभाषणे + अरः प्रत्ययः, धातोः चकारस्य ठत्वं (वचिमनिभ्यां चिच्च – उ०को०, ५/३९)।

वणिक्

पणायति व्यवहरतीति वणिक्, वणिजौ, वणिजः वैश्यो वा।
– उ०को०, २/७०

√पण – व्यवहारे + इजिः प्रत्ययः, धातोः आदेः पस्य वादेशः (पणेरिज्यादेश्च तः – उ०को०, २/७०)।

वण्डः

वनति शब्दयति सम्भजति त्रा स वण्डः छिन्नहस्तको वा। – उ०को०, १/११४

√वन – शब्दार्थे सम्भक्तौ च + डः प्रत्ययः (अमन्ताड्डः – उ०को०, १/११४)।

वतण्डः

वनति संभजति धर्ममिति वतण्डः ऋषिविशेषो वा। – उ०को०, १/१२९

√वन – शब्दार्थे सम्भक्तौ च + अण्डन् प्रत्ययः धातोः तकारान्तादेशः (अण्डन् कृसृभृवृञः – उ०को०, १/१२९)।

वत्सः

वदतीति वत्सः बालो वा।– उ०को०, ३/६२

√वद – परिभाषणे + सः प्रत्ययः (वृतॄवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२)।

वत्सं

वसत्यस्मिन्निति वत्सं निवासस्थानं वा।
– उ०को०, ३/६२

✓वस – निवासे + सः प्रत्ययः धातोः तकारान्तादेशः (वृतॄवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२)।

वत्सरः

वसन्त्यस्मिन्निति वत्सरः वर्षो वा।

– उ०को०, ३/७१

✓वस – निवासे + सरन् प्रत्ययः धातोः सकारस्य स्थाने तकारः (वसेश्च – उ०को०, ३/७१)।

वदन्तिः

वदतीति वदन्तिः कोलाहलो वा।

– उ०को०, ३/५०

✓वद – व्यक्तायां वाचि + झिच् प्रत्ययः बाहुलकात् (भुवो झिच् – उ०को०, ३/५०) झकारस्य अन्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३)।

वदरं

वदतीति वदरं वदर्य्याः फलं वा।

– उ०को०, ३/१३१)।

✓वद – व्यक्तायां वाचि + अरः प्रत्ययः बाहुलकात् (ऋच्छेररः – उ०को०, ३/१३१)।

वदान्यः

उद्यते वदतीति वा स वदान्यः वाग्मी त्यागी वा। – उ०को०, ३/१०४

✓वद – व्यक्तायां वाचि + आन्यः प्रत्ययः (वदेरान्यः – उ०को०, ३/१०४)।

वधः

यानि वधेन स्नापयन्ति शस्त्राणि तैः।

– ऋ०, १/१६५/६

ये वधेन स्नान्ति पवित्रा भवन्ति ते।

– ऋ०, ५/४१/१३

वध + ✓ष्णा – शौचे + कः प्रत्ययः।

वधकः

हन्तीति वधकः हिंसकः।– उ०को०, २/३६

✓हन् – हिंसागत्यो + क्वुन् प्रत्ययः, 'हन्' धातोः वधादेशः (हनो वध च – उ०को०, २/३६)।

वधत्रं

हन्ति येन तद् वधत्रं आयुधं वा।

– उ०को०, ३/१०५

✓हन् – हिंसागत्योः + अत्रन् प्रत्ययः, 'हन्' धातोः वधादेशः निपातनात् (अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् – उ०को०, ३/१०५)।

वधूः

वहति सुखानि प्रापयतीति वधूः नवोढा स्त्री वा। – उ०को०, १/८३

✓वह – प्रापणे + ऊः प्रत्ययः धातोः हकारस्य धत्वं (वहेर्धश्च – उ०को०, १/८३)।

वनं

वन्यते सेव्यते तद्वनं जगत् तस्मात्किरणेभ्यो वा। – ऋ०, १/२९/७

वनन्ति सम्भजन्ति सुखानि यैस्तानि।

– ऋ०, ३/५१/५

✓वन – शब्दे, याचने, सम्भक्तौ च + कः प्रत्ययः।

वनधितिः

वनानां धृतिः। – ऋ०, १/१२१/७

वन + ✓धि – धारणे + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

वनर्षदः

ये वनेषु रश्मिषु सीदन्ति ते।

– यजु०, ३३/९

वन + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः रुडागमश्च छन्दसि।

वनसदे

यो वनेषु सीदति तस्मै। – यजु०, १७/१२

(च०ए०व०) – वन + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

वनिः

वनति संभजतीति वनिः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ४/१४०

✓वन – सम्भक्तौ + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०) ।

वनिष्णुः

वनोति याचतेऽसौ वनिष्णुः अपानवायुर्वा।

– उ०को०, ४/२

✓वनु – याचने + इष्णुच् प्रत्ययः (ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नुल्यसासानुकः – उ०को०, २/४) ।

वनेजाः

किरण समुदाये जायते सः ।– ऋ०, ६/३/३

वने (स०ए०व०) + ✓जनि – प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः, सप्तम्या अलुक् (सप्तम्यां जनेर्डः – उ०को०, ३/२/९७) ।

वनेराट्

या वने सेवनीय किरणे वा राजते ।

– ऋ०, ६/१२/३

वने (स०ए०व०) + ✓राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

वनीयकः

वनिं याचनमिच्छति वनीयतीति वनीयकः प्रार्थकः । – उ०को०, ४/१४१

वनिः + णिच् + ण्वुल् प्रत्ययश्च ।

वन्दनश्रुत्

येन वायुना वन्दनं भाषणं शृणोति श्रावयति वा तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/५५/७

✓वन्दि – अभिवादनस्तुत्योः + ल्युट् प्रत्ययः नुमागमश्च > वन्दन + ✓श्रु – श्रवणे + क्विप् प्रत्ययः ।

वन्द्रः

वन्दतेऽभिवदति स्तौति वा स वन्द्रः सत्कर्त्ता वा । – उ०को०, २/१३

✓वन्दि – अभिवादनस्तुत्योः + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

वन्धुरेष्ठाः

यो वन्धुरे बन्धने तिष्ठति सः ।

– ऋ०, ३/४३/१

✓बन्ध – बन्धने + उरच् प्रत्ययः (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१) > बन्धुरः, वर्णव्यत्ययेन बस्य वकारत्वात् > वन्धुरः स०ए० वचने > वन्धुरे + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

वन्नः

वनति सम्भजतीति वन्नः विभागी ।

– उ०को०, २/२८

✓वन् – संभक्तौ + रन् प्रत्ययः निपातनात् (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) ।

वपाः

वपन्ति यया क्रियया सा वपा सा प्रशस्ता विद्यते यस्य सः । – यजु०, २०/३६

वपन्ति याभिः क्रियाभिस्ताः।– यजु०, २१/३१

यो वपति क्षेत्राणि कृषीवल इव विद्यादिशुभान् गुणांस्तान् । – यजु०, ३०/७

वपन्ति यस्यां भूमौ ताम् । – यजु०, ३५/२०

✓डुवप – बीजसन्ताने + कः प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

वपुः

वपति बीजादिकमस्मान्तत् वपुः शरीरं वा । – उ०को०, २/११७

✓वप – बीजसन्ताने + उसिः प्रत्ययः (अर्त्तिपृ वपियजितनिधनितपिभ्यो नित् – उ०को०, २/११७) ।

वप्रः

वपति बीजं छिनत्ति वा स वप्रः पिता केदारः प्राकारो रोधो वा।– उ०को०, २/२७

✓वप – बीजसन्ताने + रन् प्रत्ययः (वृधिवपिभ्यां रन् – उ०को०, २/२७) ।

वप्रिः

वपन्ति यस्मिन् स वप्रिः क्षेत्रं वा ।

– उ०को०, ४/६६

✓वप – बीजसन्ताने + क्रिन् प्रत्ययः (वङ्क्रमादयश्च – उ०को०, ४/६६) ।

वयः

येन व्येति व्याप्नोति तत् । – यजु०, २१/१५

यो वेति गच्छति सः । – यजु०, २३/१२

यो वेति गच्छति स पक्षी ।– यजु०, २३/२१

वेति गच्छतीति वयः कालकृताऽवस्था वा । – उ०को०, ४/१८९

✓वय – गतौ + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

वयस्कृत्

यो वयोवृद्धावस्थापर्यन्तं विद्यासुखयुक्तमायुः करोति सः । – ऋ०, १/३१/१०

यो वयः करोति तम् । – यजु०, ३/१८

वय + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः ।

वयुनं

वीयते गम्यतेऽत्रेति वयुनं मन्दिरं वा ।

– उ०को०, ३/६१

✓वय – गतौ + उनन् प्रत्ययः (अजियमिशीङ्भ्यश्च – उ०को०, ३/६१) ।

वयुनावित्

यो वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्ति ।

– ऋ०, ५/८१/१

यो वयुनानि प्रशस्तानि कर्माणि वेत्ति सः । – यजु०, ५/१४

यो वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्ति सः ।

– यजु०, १२/४

वयुना + ✓विद् – ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः, वयुना इत्यत्र दीर्घादेशः (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३६) ।

वयोधाः

यो वयो जीवनं दधातीति ।– ऋ०, १/७३/१

यो वयः प्रजननं दधाति । – ऋ०, २/३/९

यो वयो जीवनं दधाति सः ।

– ऋ०, ३/४९/३

यः कमनीयानि वयांसि जीवनधनादीनि दधाति सः । – ऋ०, ४/३/२१

यो वयो जीवनं कमनीयं वस्तु दधाति सः । – ऋ०, ४/१७/१७

यो वयः कमनीयमादुर्दधाति सः ।

– ऋ०, ५/४३/१३

यो वयो जीवनं दधाति । – ऋ०, ६/६/७

यो वयो जीवनं दधाति तम् ।

– ऋ०, ६/४९/९

ये वयांसि दधति ते । – ऋ०, ६/७५/९

वयो जीवनं दधाति येन तेन।– यजु०, १५/७

यः सर्वेषां जीवनं दधाति सः ।

– यजु०, १५/५२

ये दीर्घं वयो जीवनं दधति ते ।

– यजु०, २९/४६

वयो दधातीति वयोधा तरुणो वा ।

– उ०को०, ४/२२९

वयस् + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + असिः प्रत्ययः (वयसि धाञः – उ०को०, ४/२२९) ।

वयोनाधैः

वयांसि जीवनादीनि गायत्र्यादिछन्दांसि वा नह्यन्ति यैः प्राणैस्तैः। ये वयः कामयमानं जीवनं नह्यन्ति तैः । – यजु०, १४/७

(तृ०ब०व०) – वयस् + √णह – बन्धने + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) धातोर्हस्य धादेशः (नहो धः – अष्टा०, ८/२/३४) ।

वयोवृधः

ये वयः कमनीयं जीवनं वर्धयतः ।

– ऋ०, ५/५/६

ये वयसा वर्धन्ते, वयो वर्धयन्ति वा ।

– ऋ०, ५/५४/२

वयस् + √वृधु – वृद्धौ + क्विप् प्रत्ययः ।

वरटः

वृणोतीति वरटः कीटभेदो वरटा हंसयोषिद्वा । – उ०को०, ४/८१

√वृञ् – वरणे + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

वरणः

वृणोति स्वीकरोतीति वरणः उदकं वृक्षभेदो वा । – उ०को०, २/७४

√वृञ् – वरणे + युच् प्रत्ययः (सुयुरुवृञो युच् - उ०को०, २/७४) ।

वरण्डः

वृणोति स्वीकरोतीति वरण्डः मुखरोगः सन्दोहो वा । – उ०को०, १/१२९

√वृञ् – वरणे + अण्डन् प्रत्ययः (अण्डन् कृसृभृवृञः – उ०को०, १/१२९) ।

वरत्रा

वृणोत्युदकादिकं यया या वा सा वरत्रा चर्मरज्जुर्वा । – उ०को०, ३/१०७

√वृञ – वरणे + अत्रन् प्रत्ययः (वृञश्चित् – उ०को०, ३/१०७) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

वरतन्तुः

वरामुत्तमां विद्यां तनोति सः वरतन्तुः मुनिः। – उ०को०, १/६९

वर + √तनु – विस्तारे + तुन् प्रत्ययः (सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९) ।

वरसत्

यो वरेषु श्रेष्ठेषु सीदति सः ।

– ऋ०, ४/४०/५

यो वरेषूत्तमेषु पदार्थेषु सीदति सः ।

– यजु०, १०/२४

य उत्तमेषु विद्वत्सु सीदति सः ।

– यजु०, १२/१४

√वृञ् – वरणे + अप् प्रत्ययः (ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च – अष्टा०, ३/३/५८) > वर + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

वरसानः

वृणोतीति वरसानः कृतदारो वा ।

– उ०को०, २/८६

✓वृञ् – वरणे + असानच् प्रत्ययः बाहुलकात् (छन्दस्यसानच् शृजॄभ्याम् – उ०को०, २/८६)।

वराहुं

वरमाह्वयतः शब्दायमानान्।– ऋ०, १/८१/५

वराणां धर्म्याणां व्यवहाराणां धार्मिकाणां जनानाञ्च हन्तारं दस्युं शत्रुम्।

– ऋ०, १/१२१/११

वर + आङ् + ✓ह्वेञ् – स्पर्धायां शब्दे च अथवा ✓हन् – हिंसागत्योः + डुः प्रत्ययः (डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ३/२/१८०)।

वरिवोवित्

परिचरणं विन्दति प्राप्नोति येन तेन पराक्रमेण। – ऋ०, १/१७५/५

वरिवः सेवनं विन्दन्ति येन तम्।

– ऋ०, २/४१/९

वरिवः सत्यं व्यवहारं वेत्त्यनया सोऽतिशायिता। – यजु०, ८/४

येन वरिवः परिचरणं विन्दन्ति तम्।

– यजु०, २०/८३

ये वरिवः परिचरणं विदन्ति जानन्ति यद्वा वरिवो धनं वेदयन्ति प्राजयन्ति ते।

– यजु०, ३३/९४

वरिवस् + ✓विद् – ज्ञाने लाभे च + क्विप् प्रत्ययः।

वरुणः

वरः श्रेष्ठतमो जगदीश्वरो वरत्वहेतुर्वायुर्वा।

– ऋ०, १/२४/८

यः सर्वान् शिष्टान् मुमुक्षून्धर्मात्मनो वृणोत्यथवा यः शिष्टैर्मुमुक्षुभिर्धर्मात्मभिर्व्रियते वर्य्यते वा स वरुणः परमेश्वरः।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

वृणोति व्रियते वाऽसौ वरुणः उत्तमं जलं वृक्षभेदो वा। – उ०को०, ३/५३

✓वृञ् – वरणे + उनन् प्रत्ययः (कृवृदारिभ्य उनन् – उ०को०, ३/५३)।

वरुत्रं

वृणोतीति वरुत्रं प्रावरणं वा।

– उ०को०, ४/१७३

✓वृञ् – वरणे + उत्रः प्रत्ययः (अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ – उ०को०, ४/१७३)।

वरुथः

वृणोति येन स्वीकरोति स वरुथः लोहेन रथावरणं वा। – उ०को०, २/६

✓वृञ् – वरणे + ऊथन् प्रत्ययः (जॄवृञ्भ्यामूथन् – उ०को०, २/६)।

वरेण्यः

वर्त्तुमर्हमतिश्रेष्ठम्। – ऋ०, १/९/५

व्रियते स्वीक्रियतेऽसौ वरेण्यः श्रेष्ठो वा।

– उ०को०, ३/९८

✓वृञ् – वरणे + एण्यः प्रत्ययः (वृञ एण्यः – उ०को०, ३/९८)।

वर्चस्

वर्चन्ते दीप्यन्ते सर्वे पदार्था यस्मिन् वेदाध्ययने तेन। – यजु०, २/२४

वर्चन्ते दीप्यन्तेऽनेन तद् वर्च्चो विद्याप्रापणम्। – यजु०, ३/९

वर्चते दीप्यतेऽसौ वर्चः तेजः पुरीषं वा।

– उ०को०, ४/१८९

✓वर्च – दीप्तौ + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

वर्चोदाः

वर्चो विद्यां दीप्तिं वा ददातीति ।

– यजु०, २/२६

यो वर्च्चो विज्ञानं ददातीति तत्प्राप्तिहेतुर्वा।

– यजु०, ३/१७

दीप्तिं ददातीति । – यजु०, ४/३

वर्चो बलं ददाति तत्सम्बुद्धौ।– यजु०, ७/२७

वर्चो विद्याबलं ददातीति । – यजु०, ७/२७

वर्चस् + ✓डुदाञ् – दाने + असुन् प्रत्ययः ।

वर्चोधां

या वर्चो विद्यां दीप्तिं दधाति ताम् ।

– यजु०, ४/११

वर्चस् + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

वर्णः

वृणोति व्रियते वा सः वर्णः ब्राह्मणादिः शुक्लादिः स्तुतिर्यशो रूपमक्षरं स्वीकारश्च । – उ०को०, ३/१०

✓वृञ् – वरणे + नः प्रत्ययः (कृवृपॄजॄसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो नित् – उ०को०, ३/१०) ।

वर्णसिः

वृणोतीति वर्णसिः जलं वा ।

– उ०को०, ४/१०७

✓वृञ् – वरणे + असिः प्रत्ययः (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः – उ०को०, ४/१०७), धातोर्नुगागमश्चेति ।

वर्णुः

व्रियते सम्भजतीति वर्णुः गदो देशभेदो वा । – उ०को०, ३/३८

✓वृङ् – सम्भक्तौ + णुः प्रत्ययः (अजिवृरीभ्यो निच्च – उ०को०, ३/३८) ।

वर्तनिः

वर्तन्ते यस्मिँस्तं मार्गम् । – ऋ०, ३/७/२

वर्तन्ते यस्मिँस्तं न्यायमार्गम् ।

– ऋ०, ७/१८/१६

वर्त्तते यस्मिन्निति वर्तनिः मार्ग एकपदी वा । – उ०को०, २/१०६

✓वृतु – वर्तने + अनिः प्रत्ययः (वृतेश्च – उ०को०, २/१०६) ।

वर्त्तिः

वर्त्तन्ते व्यवहरन्ति यस्मिन्मार्गे ।

– ऋ०, १/३४/४

वर्तन्ते यस्मिन् गमनागमनकर्माणि तत् ।

– ऋ०, १/९२/१६

वर्त्तते सा वर्त्तिः दीपोपकरणं वा ।

– उ०को०, ४/१११

वर्त्तते तत्र येन वा स वर्त्तिः योगक्रिया साधनद्रव्यं मार्गो वा । – उ०को०, ४/१४१

१- ✓वृतु – वर्तने + इन् प्रत्ययः (हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च – उ०को०, ४/१११)।

२- वृतु + इः प्रत्ययः छन्दसि (वृतेश्छन्दसि – उ०को०, ४/१४१) ।

वर्त्तिका

वर्त्ततेऽसौ वर्त्तिका पक्षिभेदो वा ।

– उ०को०, ३/१४६

✓वृतु – वर्तने + + तिकन् प्रत्ययः (वृतेस्तिकन् – उ०को०, ३/१४६) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च ।

वर्ध्र

वर्द्धते तत् वर्ध्रं चर्म्म वा ।– उ०को० २/२७

✓वृधु – वृद्धौ + रन् प्रत्ययः (वृधिवपिभ्यां रन् – उ०को०, २/२७) ।

वर्पः

व्रियते स्वीक्रियते तत् वर्पः रूपम् । वर्णव्यत्यये वर्फः, शेफः इत्यपि सिद्धम्।

– उ०को०, ४/२०१

✓वृङ् – सम्भक्तौ + असुन् प्रत्ययः पुडागमश्च (वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च – उ०को०, ४/२०१) ।

वर्वरः

वृणातीति वर्वरः प्राकृतजनो वा ।

– उ०को०, २/१२१

✓वृञ् – वरणे + ष्वरच् प्रत्ययः (कॄगॄशॄवॄ-ञ्चतिभ्यः ष्वरच् – उ०को०, २/१२१) ।

वर्वरीकः

वृणोति स्वीकरोतीति वर्वरीकः कुटिल-केशो जनो वा । – उ०को०, ४/१९

✓वृञ – वरणे + ईकन् प्रत्ययः रुगागमः द्वित्वञ्च (शॄपॄवृजां द्वे रुक् चाभ्यासस्य – उ०को०, ४/१९)।

वर्विः

वृणोतीति वर्विः भक्षको वा ।

– उ०को०, ४/५३

✓वृञ् – वरणे + विन् प्रत्ययः (वृदृभ्यां विन् – उ०को०, ४/५३) ।

वर्षं

वर्षं संवत्सरो वृष्टिरार्यावर्तो मेघो वा ।

– उ०को०, ३/६२

✓वृञ् – वरणे + सः प्रत्ययः (वृतॄवदिवचिव-सिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) ।

वर्षाः

वर्षन्ति मेघा यासु ताभिः ।– यजु०, २१/२५

यो वर्षति तस्मै । – यजु०, २२/२६

यासु मेघा वर्षन्ति ताः । – यजु०, २३/५६

✓वृषु – सेचने + अच् प्रत्ययः ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

वर्षाहूः

या वर्षा आह्वयति सा भेकी ।

– यजु०, २४/३८

वर्षा + ✓ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + क्विप् प्रत्ययः।

वलयः

वलते संवृणोतीति वलयः करभूषणं वा।

– उ०को०, ४/९९

✓वलि – संवरणे + कयन् प्रत्ययः (वलिमलितनिभ्यः कयन् – उ०को०, ४/९९) ।

वलाका

वलते संवृणोत्यसौ वलाका वकपङ्क्तिः कामिनी, वलाको वकपक्षी वा ।

– उ०को०, ४/१४

✓वल – संवरणे + संचरणे च + आकः प्रत्ययः (वलाकादयश्च – उ०को०, ४/१४) ।

वलिः

वलते संवृणोतीति वलिः महाराजो वा ।

– उ०को०, ४/११८

✓वल – संवरणे सञ्चलने च + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

वलीकं

वलते संवृणोत्यनेन तत् वलीकं गृहच्छाद-नसामग्री वा । – उ०को०, ४/२५

✓वल – संवरणे + कीकन् प्रत्ययः (अलीकादयश्च – उ०को०, ४/२५) ।

वलूकः

वलते संवृणोतीति वलूकः पक्षी कमलमूलं वा । – उ०को०, ४/४०

✓वल – संवरणे सञ्चरणे च + ऊकः प्रत्ययः (वलेरूकः – उ०को०, ४/४०) ।

वल्कं

वलते संवृणोति येन तत् वल्कं वल्कलं वा । – उ०को०, ३/४२

✓वल – संवरणे सञ्चरणे च + कः प्रत्ययः निपातनात् (शुकवल्कोल्काः – उ०को०, ३/४२) ।

वल्गुः

वलते प्राणयतीति वल्गुः नपुंसके शोभनम्।
– उ०को०, १/१९

✓वल – संवरणे + उ प्रत्ययः धातोः गुगादेशश्च (वलेर्गुक् च – उ०को०, १/१९) ।

वल्मीकं

वलते संवृतो भवतीति वल्मीकं छिद्रमृषिभेदो वा । – उ०को०, ४/२५

✓वल – संवरणे + कीकन् प्रत्ययः बाहुलकात्, मुडागमश्च (अलीकादयश्च – उ०को०, ४/२५) ।

वल्लभः

वल्लते संवृणोतीति वल्लभः प्रियो वा ।
– उ०को०, ३/१२५

✓वल – संवरणे + अभच् प्रत्ययः (रासिवल्लिभ्यां च – उ०को०, ३/१२५) ।

वल्लूरं

वल्लते संवृणोतीति वल्लूरं शुष्कमांसं वा।
– उ०को०, ४/९०

✓वल – संवरणे + ऊरः प्रत्ययः (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) ।

वषट्कारान्

ये वषट्धर्म्यां क्रियां कुर्वन्ति तान् ।
– यजु०, ११/२०

(द्वि०ब०व०) – वषट् + ✓डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः ।

वषट्कृतिं

वषट् करोति येन यज्ञेन तस्मिन् ।
– ऋ०, १/१४/८

वषट् क्रिया क्रियते यस्यां रीत्यां ताम् ।
– ऋ०, १/३१/५

वषट् + ✓डुकृञ् – करणे + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

वर्ष्मन्

यो वर्षति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ४/५४/४

✓वृषु – सेचने + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) ।

वंसगः

वंसं धर्मसेविनं संविभक्तपदार्थान् गच्छतीति । – ऋ०, १/७/८

यो वंसं सम्भजनीयं गच्छति गमयति वा स वृषभः । – ऋ०, १/५५/१

यो वंसान् संभक्तान् पदार्थान् गच्छति प्राप्नोति सः । – ऋ०, १/५८/५

यो वंसान् सत्याऽसत्यविभाजकान् गच्छति।
– ऋ०, ५/३६/१

यो वंसं सम्भजनीयं व्यवहारं गच्छति सः।
– ऋ०, ६/१६/३९

✓वन-सम्भक्तौ + सः प्रत्ययः > वंस + ✓गम्लृ-गतौ + डः प्रत्ययः (अन्येष्वपि दृश्यते–अष्टा०, ३/२/१०१)।

वसतिः

वसन्ति यस्यां वया । – ऋ०, १/६६/५

यो निवसति सः । – ऋ०, ६/३/३

यत्र वसन्ति सा । – यजु०, १८/१५

वसन्ति यत्रेति वसतिः वा गृहं रात्रिर्वा ।
– उ०को०, ४/६०

✓वस – निवासे + अतिः प्रत्ययः (वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चित् – उ०को०, ४/६०) ।

वसन्तः

यः सुगन्धादिभिर्वासयति । – यजु०, १३/५४

वसन्ति सुखेन यस्मिंस्तेन । – यजु०, २१/२३

यो वसति यत्र वा स वसन्तः ऋतुभेदो वा । – उ०को०, ३/१२८

✓वस – निवासे + झच् प्रत्ययः (तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च – उ०को०, ३/१२८) धातोः झस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) ।

वसापावानः

वसां निवासं पान्ति ते । – यजु०, ६/१९

(प्र०ब०व०) – ✓वस – निवासे + अच् प्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप् > वसा + ✓पा – रक्षणे + वनिप् प्रत्ययः ।

वसिः

आच्छादयत्यनेनेति वसिः वस्त्रं वा ।

– उ०को०, ४/१४०

✓वस – आच्छादने + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च–उ०को०, ४/१४०)।

वसिष्ठं

यो वसति धर्मादिकर्मसु सोऽतिशयितस्तम्।

– ऋ०, १/११२/९

✓वस – निवासे + इष्ठन् प्रत्ययः तृजन्तादतिशायने इष्ठन् प्रत्ययः, तृचो लोपश्च (तुरिष्ठेमेयःस्सु – अष्टा०, ६/४/१५४) ।

वसुः

वसन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिन् वा वसति सर्वेषु भूतेषु यस्तत्सम्बुद्धौ ।– ऋ०, १/१०/४

सुखेषु वसन्ति येन तद्धनं विद्याऽऽरोग्यादिसुवर्णादि वा । – ऋ०, १/१०/६

वसन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिन् यो वा सर्वेषु भूतेषु वसति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, १/३०/१०

वसन्ति सुखेन यत्र तद्विज्ञानम् ।

– ऋ०, १/५६/८

ये विद्यासु वसन्त्यन्यान् वासयन्ति ते ।

– ऋ०, ३/३९/८

यः शरीरादिषु वसति । – ऋ०, ४/४०/५

ये वसन्ति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ४/५५/१

यः सर्वत्र वसति । – ऋ०, ५/५१/१३

वसन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिन् यो वा सर्वेषु भूतेषु वसन्ति ते । – यजु०, ३/२५

योऽस्मिन् शरीरे वसति । – यजु०, २२/३०

वसन्ति भूतानि यस्मिन्त्स वसुस्तत्सम्बुद्धौ।

– यजु०, २३/१९

वसन्ति भूतानि यस्मिन्नथवा यः सर्वेषु भूतेषु वसति स वसुरीश्वरः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

आच्छादयति दुखं येन तद् वसुः धनं वा।

– उ०को०, १/१०

✓वस – आच्छादने + उः प्रत्ययः (शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) ।

वसुदावन्

यो वसूनि द्रव्याणि ददाति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, २/६/४

यो वसूनि धनानि सुपात्रेभ्यो ददाति तत्सम्बुद्धौ। – यजु०, १२/४३

यो वसूनि ददाति सः । – ऋ०, २/२७/१२

वसु + ✓डुदाञ् – धारणपोषणयोः + वनिप् प्रत्ययः।

वसुरोचिः

वसूनग्न्यादीन् रोचतेऽसौ वसुरोचिः यज्ञो वा। बाहुलकात् केवलादपि रोचिः ज्वाला वा॥ – उ०को०, २/१११

वसु + ✓रुच – दीप्तावभिप्रीतौ च + इसिः प्रत्ययः वृद्धिश्च (वसौ रुचेः सञ्ज्ञायां – उ०को०, २/१११)।

वसुवित्

यो वसूनि सर्वाणि वस्तूनि वेत्ति ।
– ऋ०, १/१८/२

यो वसूनि विन्दन्ति स वसुवित् सोऽतिशयितस्तम् । – ऋ०, १/४५/७

वसूनि सर्वाणि द्रव्याणि विदन्ति ये येन वा । – ऋ०, १/९१/१२

वसूनि विन्दति प्राप्नोति ।– ऋ०, १/१६४/४९

अतिशयेन वसु वेत्ति तम्।– ऋ०, ६/१६/४१

यो वसूनि विन्दति प्राप्नोति तम् ।
– ऋ०, ७/४१/६

यो वसूनि सर्वाणि वस्तूनि यथावद् वेत्ति वेदयति वा सः । – यजु०, ३/२९

वसून् पृथिव्यादिलोकान् वेत्ति सोऽतिशयितस्तम् पृथिव्यादि लोकान् वेदयतीति वा सूर्यरूपेणाग्निरेतान् प्रकाश्य प्रापयति स वसुवित्। अतिशयेन वसुविदिति वसुवित्तम् तम् । – यजु०, ३/३८

यो वसूनि द्रव्याणि वेदयति प्रापयति सोऽतिशयितः । – यजु०, ३/३९

येन वसूनि विविधानि धनानि विन्दन्ति तम् । – यजु०, ३८/३९

वसु + ✓विद्लृ – ज्ञानेविचारणे सत्तायां लाभे च + क्विप् प्रत्ययः ।

वसूयवः

ये वसून् पृथिव्यादीन् युवन्ति मिश्रयन्त्यमिश्रयन्ति ते विद्वांसः । – ऋ०, १/४९/४

ये वसूनि युवन्ति मिश्रयन्त्यमिश्रयन्ति ते विद्वांसः । – ऋ०, ३/२६/१

(प्र०ब०व०) – वसु + ✓यु – मिश्रणामिश्रणयोः + क्विप् प्रत्ययः धातोः पूर्वपदस्य दीर्घः (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३६) ।

वस्तं

वसति यत्रेति वस्तं स्थानं वा ।
– उ०को०, ३/८९

✓वस – आच्छादने + क्तः प्रत्ययः बाहुलकात् (अञ्जिघृसिभ्यः क्तः – उ०को०, ३/८९) ।

वस्तिः

वस्त आच्छादयति सा वस्तिः। वसनस्य दशाः कोणो नाभेरधोभागो वा ।
– उ०को०, ४/१८०

✓वस – आच्छादने + तिः प्रत्ययः (वसेस्तिः – उ०को०, ४/१८०) ।

वस्तुः

वसति येन तद् वस्तु द्रव्यं वा ।
– उ०को०, १/७०

✓वस – निवासे + तुन् प्रत्ययः (वसेरगारे णिच्च – उ०को०, १/७०) ।

वस्त्रं

वस्त आच्छाद्यत इति वस्त्रम् ।
– उ०को०, ४/१५९

✓वस – आच्छादने + ष्ट्रन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् – उ०को०, ४/१५९) ।

वस्त्रमथिं

यो वस्त्राणि मथ्नाति तम् । – ऋ०, ४/३८/५

✓वस् – आच्छादने + ष्ट्रन् प्रत्ययः > वस्त्र + ✓मथ

– विलोडने + इन् प्रत्ययः (छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् – अष्टा०, ३/२/२७) ।

वस्नः

वसति येन स वस्नः मूल्यं वेतनं वा ।
– उ०को०, ३/६

✓वस – निवासे + नः प्रत्ययः (धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः – उ०को०, ३/६) ।

वस्यः

वसीयोऽतिशयेन वासयितृ ।– ऋ०, २/२/१३

येऽतिशयेन वसन्ति ते वसीयांसस्तान् ।
– यजु०, ३/५८

✓वस – निवासे + ईयसुन् प्रत्ययः (अतिशये) ततः ईकारलोपः ।

वहतिः

वहति प्रापयति पदार्थान् प्राप्नोति वेति वहतिः पवनो वा । – उ०को०, ४/६०

✓वह – प्रापणे + अतिः प्रत्ययः (वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चित् – उ०को०, ४/६०) ।

वहतुः

वहति भारमिति वहतुः अनड्वान् वा ।
– उ०को०, १/७७

✓वह – प्रापणे + तुः प्रत्ययः (एधिवह्योश्च तुः – उ०को०, १/७७) ।

वहन्तः

वहति कार्याणि प्रापयतीति वहन्तः वायुर्वा।
– उ०को०, ३/१२८

✓ वह – प्रापणे + झच् प्रत्ययः (तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च – उ०को०, ३/१२८), झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३)।

वह्निः

वहन्ति प्रापयन्ति वार्त्ताः पदार्थान् यानानि च यैस्ते । – ऋ०, १/१४/६

वहति प्रापयति यथायोग्य सुखानि स वह्निः । – यजु०, १/८.

वहतीति वह्निः अग्निर्वा ।– उ०को०, ४/५१

✓वह – प्रापणे + निः प्रत्ययः (वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

वहित्रं

वहति येन तद् वहित्रं वाहनं वा ।
– उ०को०, ४/१७३

✓वह – प्रापणे + इत्रः प्रत्ययः (अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ – उ०को०, ४/१७३) ।

वह्यं

उह्यते यत्तद् वह्यं मनुष्यविशेषो वा ।
– उ०को०, ४/११२

✓वह –प्रापणे + यक् प्रत्ययः बाहुलकात् (अघ्न्यादयश्च – उ०को०, ४/११२) ।

वह्येशयाः

या वह्ये प्रापणीये शेरते ताः ।
– ऋ०, ७/५५/८

(प्र०ब०व०) – ✓वह – प्रापणे + यत् प्रत्ययः (वह्यं करणम् – अष्टा०, ३/१/१०२) > वह्य > वह्ये (स०ए०व०) + ✓शीङ् – शये + अच् प्रत्ययः (अधिकरणे शेते – अष्टा०, ३/२/१५) ।

वाक्

वचन्ति वाचयन्ति सर्वा विद्या यया ताम्। सत्यलक्षणां वेदचतुष्टयीम् ।– यजु०, २/१८

यया वक्ति सा । – यजु०, ५/३६

वक्ति यया सा वाणी । – यजु०, १८/२९

वक्ति यया सा । – यजु०, २०/६

यो वदति सः । – यजु०, ३९/५

वक्ति शब्दानुच्चारयति यया सा वाक् ।
– उ०को०, २/५७

✓वच् – परिभाषणे + क्विप् प्रत्ययः धातोः दीर्घश्च

(क्विप् वचिप्रच्छिश्रिसुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च – उ०को०, २/५७)।

वागुरा

वान्ति मृगान् प्राप्नुवन्ति यया सा वागुरा।
– उ०को०, १/४१

√वा – गतिगन्धनयोः + उरच् प्रत्ययः बाहुलकात् (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१), धातोः गुगागमश्चेति निपातनात् ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।

वाघत्

वाक् हन्यते ज्ञायते येन तस्मै विदुष ऋत्विजे मनुष्याय। – ऋ०, १/३१/१४

सुशिक्षिताभिर्वाग्भिरविद्या हन्यते येन स मेधावी। – यजु०, १५/२२

यशिशक्षया वाचा हन्ति जानाति सः।
– यजु०, २०/८२

वाक् + √हन् – हिंसागत्योः + अतिः प्रत्ययः, हकारस्य घकारश्च (वाघत इति मेधावी नाम च)।

वाजः

वजन्ति प्राप्नुवन्ति जयपराजयौ येषु युद्धेषु तेषाम्। – ऋ०, १/११/१

वजन्ति प्राप्नुवन्ति सुखानि यस्मिन् व्यवहारे तस्य। – ऋ०, १/११/३

वाजयन्ति ज्ञापयन्ति गमयन्ति वा यासु क्रियासु ताः प्रशस्ता वाजिन्यो विद्यन्तेऽस्यां सा। – ऋ०, १/९२/१५

√वज – गतौ + घञ् प्रत्ययः (अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् – अष्टा०, ३/३/१९)।

वाजजित्

वाजमन्नं जयति येन सः। – यजु०, २/७

वाजं युद्धं जयति येन तम्। – यजु०, २/७

वाजं सर्वस्य वेगं जयति स ईश्वरः।

वाजं जयति येन वा सः भौतिकः।
– यजु०, २/१४

यो येन वा वाजं संग्रामं जयति तम्।
– यजु०, २/१४

वाज + √जि – जये + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९)।

वाजदाः

यो वाजमन्नादिकं ददाति सः।
– ऋ०, ३/३६/५

वाज + √डुदाञ् – दाने + क्विप् प्रत्ययः।

वाजप्रमहः

वाजैर्विज्ञानादिभिर्विद्वद्‌भिर्वा प्रकृष्टतया मह्यते पूज्यते यस्तत्सम्बुद्धौ।–ऋ०, १/१२१/१५

वाज + प्र + √मह – पूजायां + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

वाजंभरः

ये वाजं वेगं बिभर्त्ति तम्। – ऋ०, १/६०/५

वाजं + √भृञ् – भरणे + खच् प्रत्ययः (संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः – अष्टा०, ३/२/४६)।

वाजसाः

वाजान् युद्धसमूहान् सनन्ति संभज्य विजयन्ते याभ्यां तावतिशयितौ।
– ऋ०, १/२८/७

यो वाजान् प्रशस्तान् बोधान् सम्भजते सोऽतिशयितः। – ऋ०, १/७८/३

वाजान् धनाढ्यान् पदार्थान् सनन्ति विभजन्ति यस्मिन्तस्मिन् सङ्ग्रामे।
– ऋ०, ३/३०/२२

यो वजान् सङ्ग्रामान् विभजति सः।
– यजु०, ९/५

वाजान् सङ्ग्रामान् सनन्ति सम्भजन्ति येन स: । – यजु०, ९/६

वाजान्यन्नानि सम्भजन्ति यया तस्यां युधि।
– यजु०, ३६/११

वाज + √षण् – सम्भक्तौ + विट् प्रत्यय: (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) तत: धातोरात्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

वाट्

ये वहन्ति ते । – ऋ०, ३/३०/२०

वहन्ति सुखानि यया क्रियया सा वाट् निपातोऽयम् । – यजु०, २/१८

येन वहति स: । – यजु०, १८/३८

√वह – प्रापणे + ण्वि: प्रत्यय: (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४) ।

वात:

वाति गच्छतीति । – यजु०, १८/४१

यो वाति तस्मै । – यजु०, २२/२६

वातीति वात: वायुर्व्याधिर्वा ।
– उ०को०, ३/८६

√वा – गतिगन्धनयो: + तन् प्रत्यय: (हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् – उ०को०, ३/८६) ।

वातप्रमी:

वात इव प्रमिणोति प्रक्षिपतीति वातप्रमी: अतिशीघ्रगामी हरिणविशेषो वा ।
– उ०को०, ४/१

वात + प्र + √मिञ् – प्रक्षेपणे + ई: प्रत्यय: (वातप्रमी: – उ०को०, ४/१) ।

वातापे

वात इव सर्वान् पदार्थान् व्याप्नोति तत् ।
– ऋ०, १/१८७/८

(सम्बोधनवाची) – वात + √आप्लृ – व्याप्तौ + इन् प्रत्यय: (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८)।

वाति

वाति गच्छतीति वाति: सूर्यश्चन्द्रो वा ।
– उ०को०, ५/६

√वा – गतिगन्धनयो: + अति: प्रत्यय: (वातेर्नित् – उ०को०, ५/६) ।

वादि:

वादयति व्यक्तमुच्चारयति स वादि: विद्वान् वा । – उ०को०, ४/१२५

√वद – संदेशवचने व्यक्तायां वाचि च + इञ् प्रत्यय: (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५), धातोर्दीर्घश्च।

वादित्रं

वाद्यते तद् वादित्रं तूर्यादिर्वा ।
– उ०को०, ४/१७१

√वद – सन्देशवचने, व्यक्तायां वाचि च + णित्रन् प्रत्यय: धातो: दीर्घश्च (भूवादिगृभ्यो णित्रन् – उ०को०, ४/१७१) ।

वापि:

वपन्ति यत्रेति वापि: वापी वा जलाशयभेदो वा । – उ०को०, ४/१२५

√वप – बीजसन्ताने + इञ् प्रत्यय: (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को० ४/१२५), धातो: दीर्घश्च ।

वामं

वमत्युद्गिरति येन तम् । – ऋ०, १/३३/३

√टुवम – उद्गिरणे + घञ् प्रत्यय: (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१) ।

वाम:

वाति गच्छति गन्धनं वा गृह्णातीति वाम: शोभन: दुष्ट: पार्श्वभेदो वा ।
– उ०को० १/१४०

√वा – गतिगन्धनयो: + मन् प्रत्यय: (अर्त्तिस्तुसुहुसृधृ-

क्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०)।

वामभाजः

ये वामं भजन्ति ते । – ऋ०, ६/७१/६

(प्र०ब०व०) – वाम + ✓भज – संवायां + ण्विः प्रत्ययः (भजोण्विः – अष्टा०, ३/३/६२) ।

वायसः

वयते गच्छतीति वायसः काको वा ।

– उ०को०, ३/१२०

वेति खादतीति वयः, वय एव वायसः काकः । – उ०को०, ४/१८९

✓वय – गतौ + असच् प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्च (वयश्च – उ०को०, ३/१२०) अथवा ✓वा – गतिगन्धनयोः + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) युगागमश्च (आतो युक्चिण्कृतोः – अष्टा०, ७/३/३३) ।

वायुः

यो वाति सः । – ऋ०, ६/४/५

योऽयं भौतिको वाति । – यजु०, १/१६

वायो वाति जानाति सूचयति सदसत्पदार्थान्निति वा वायुस्तत्सम्बुद्धौ।– यजु०, ६/१६

वायुवद्गत्यादिसिद्धये, यद्वा वाति प्रापयति योगबलेन व्यवहारानिति वायुर्योगविचक्षणस्तस्मै तादृश सम्पन्नाय।– यजु०, ७/८

यो वाति चराऽचरञ्जगद्धरति बलिनां बलिष्ठः स वायुः।– स० प्र० (प्रथम समु०)।

यो वाति जानाति धारयत्यनन्तबलत्वात् सर्वं जगत् स वायुः ।

– ऋ० भा० भू० सन्ध्योपासनम्

वाति गच्छति जानाति वेति वायुः पवनः परमेश्वरो वा । – उ०को०, १/१

✓वा– गतिगन्धनयोः + उण् प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१), युगागमश्च (आतोयुक्चिण्कृतोः – अष्टा०, ७/३/३३) ।

वारङ्गः

यो वृणोति गृह्णाति स वारङ्गः खड्गादिमुष्टिर्वा । – उ०को०, १/१२२

✓वृञ् – वरणे + अङ्गच् प्रत्ययः, धातोर्वृद्धिश्च (सृवृञोर्वृद्धिश्च – उ०को०, १/१२२) ।

वारणेषु

वारयन्ति यैर्युद्धैस्तेषु, वा वारयन्ति ये चोरदस्युव्याघ्रादयो येषु तेषु।– यजु०, ३/३२

(स०ब०व०) – ✓वृञ् – आवरणे + युच् प्रत्ययः (सुयुरुवृञो युच् – उ०को०, २/७५), धातोरुपधा- वृद्धिश्च ।

वारिः

वारयति निवारयतीति वारिः गजबन्धनी शृङ्खला वा । जले नपुंसकं वारि ।

– उ०को०, ४/१२५

✓वृञ् – आवरणे + इञ् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५) ।

वार्त्ताकः

वर्त्तते येन स वार्त्ताकः । – उ०को०, ४/१५

✓वृतु – वर्त्तने + आकः प्रत्ययः बाहुलकात् (पिनाकादयश्च – उ०को०, ४/१५) धातोः वृद्धिश्च ।

वार्त्ताकुः

वर्त्ततेऽसौ वार्त्ताकुः हिङ्गुली, वृत्ताक इति प्रसिद्धम् वा । – उ०को०, ३/७९

✓वृतु – वर्त्तने + काकुः प्रत्ययः धातोर्वृद्धिश्च (वृतेर्वृद्धिश्च – उ०को०, ३/७९) ।

वावदूकः

भृशं वक्तीति वावदूकः वक्ता ।

– उ०को०, ४/४१

✓वद – व्यक्तायां वाचि + ऊकः प्रत्ययः निपातनात् (उलूकादयश्च – उ०को०, ४/४१), धातोः द्वित्वं दीर्घश्च ।

वाशि

वास्यते शब्दयतीति वाशिः काष्ठभेदिनी वा । – उ०को०, ४/११८

वास्यते शब्दयतीति वाशिः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ४/१२५

१- ✓वाशृ – शब्दे + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

२- ✓वाशृ – शब्दे + इञ् प्रत्ययः (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवा दिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५) ।

वाशुरा

वाश्यते शब्दं करोतीति वाशुरा रात्रिर्वा।

– उ०को०, १/३८

✓वाशृ – शब्दे + उरच् प्रत्ययः (मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् – उ०को०, १/३८) ।

वाश्रं

वाश्यते शब्दयतीति वाश्रं पुरीषं दिवसो मन्दिरं चतुष्पथं वा । – उ०को०, २/१३

✓वाशृ – शब्दे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को० २/१३) ।

वाष्पं

वाधते दुःखयतीति वाष्पं, नेत्रजलं ऊष्मा वा । – उ०को०, ३/२८

✓वाधृ – विलोडने दुःखे च + पः प्रत्ययः (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८), धातोः धकारस्य षत्वम् ।

वासः

वसन्ति यस्मिन् तद्वासो दिनं तस्य मध्ये। दिवस उपलक्षणेन रात्रिरपि ग्राह्या ।

– ऋ०, १/३४/१

वसते आच्छादयन्ते शरीरं येन तद्वस्त्रादिकम् । – यजु०, २/३२

वस्त आच्छादयति शरीरादिकमनेन तत् वासः वस्त्रं वा । – उ०को०, ४/२१८

✓वस – आच्छादने + असुन् प्रत्ययः, णित्वात् धातोर्वृद्धिश्च (वसेर्णित् – उ०को०, ४/२१८) ।

वासरः

वासयतीति वासरः मङ्गलादिवारो वा ।

– उ०को०, ३/१३२

✓वास – उपसेवायां + अरः प्रत्ययः (अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् – उ०को०, ३/१३२)।

वासिः

वस्त आच्छादयति वसति वा स वासिः।

– उ०को०, ४/१२५

✓वस – आच्छादने निवासे च + इञ् प्रत्ययः (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५), धातोर्दीर्घश्च ।

वासुः

वसति जगदस्मिन् वा सर्वस्मिन् यो वसति स वासुः । – उ०को०, १/१

✓वस – निवासे + उण् प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोर्वृद्धिश्च (कृवसपाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१) ।

वास्तु

वसन्ति प्राणिनो यत्र तद् वास्तु गृहं वा ।
– उ०को०, १/७०

✓वस – निवासे + तुन् प्रत्ययः णित्वात् धातोर्वृद्धिश्च (वसेरगारे णिच्च – उ०को०, १/७०) ।

वाहसः

वहतीति वाहसः अजगरो वा ।
– उ०को०, ३/११९

✓वह – प्रापणे + असच् प्रत्ययः णित्वात् धातोर्दीर्घश्च (वहियुभ्यां णित् – उ०को० ३/११९) ।

वाहीकः

वहतीति वाहीकः गौरश्वः ।
– उ०को०, ४/२५

✓वह – प्रापणे + कीकन् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोर्वृद्धिश्च (अलीकादयश्च – उ०को०, ४/२५)।

विः

यथा वयन्ति गच्छन्ति ये ते वयः पक्षिणस्तै।
– ऋ०, १/४६/३

वाति वायुवद्गच्छतीति विः पक्षी वा ।
– उ०को०, ४/१३४

✓वा – गतिगन्धनयोः + इञ् प्रत्ययः, डित्वात् धातोराकारलोपः (वातेडिच्च – उ०को०, ४/१३४)।

विकस्तं

विविधतया कस्यते शिष्यते यत् तत् ।
– यजु०, ११/३९

(द्वि०ए०व०) – वि + ✓कस – गतिशासनयोः + क्तः प्रत्ययः (अञ्जिघृसिभ्यः क्तः – उ०को०, ३/८९) ।

विकिरिद्र

विशेषेण किरिः सूकर इव द्रायति शेते विशिष्टं किरिं द्राति निन्दति वा तत्सम्बुद्धौ।
– यजु०, १६/५२

वि + ✓कॄ – विक्षेपे + इः प्रत्ययः (कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३) > विकिरि + ✓द्रै – स्वप्ने/✓द्रा – कुत्सायां गतौ + कः प्रत्ययः ।

विकुस्रः

विकसति विशेषतता गच्छतीति विकुस्रः चन्द्रमा वा । – उ०को०, २/१५

वि + ✓कस – गतौ + रक् प्रत्ययः, धातोरुपधाया उत्वञ्च (वौ कसेः – उ०को०, २/१५) ।

विक्षिणत्केभ्यः

ये शत्रून् विक्षयन्ति तेभ्यः ।– यजु०, १६/४६ (च०ब०व०) – वि + ✓क्षणु – हिंसायां + क्तन् प्रत्ययः बाहुलकात् ।

विक्षिपः

यो विक्षिपति विक्षेपं प्राप्नोति सः ।
– यजु०, ३९/७

वि + ✓क्षिप – प्रेरणे + कः प्रत्ययः ।

विगाहं

विविधान् पदार्थान् गाहन्ते विलोडयन्ति येन तम् । – ऋ०, ३/३/५

वि + ✓गाहू – विलोडने + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१) ।

विचक्षाः

विशेषेण चष्टेऽसौ विचक्षाः उपाध्यायो वा । – उ०को०, ४/२३३

वि + ✓चक्षिङ् – व्यक्तायां वाचि + असिः प्रत्ययः बाहुलकात् (चक्षेर्बहुलं शिच्च – उ०को०, ४/२३३)।

विटपः

वेटति शब्दयति वायुनेति विटपः शाखा-

विस्तारो वा । – उ०को०, ३/१४५
✓विट – शब्दे + कपः प्रत्ययः (विटपविष्टप-विशिपोलपाः – उ०को०, ३/१४५) ।

विडङ्ग

विडत्याक्रोशतीति विडङ्गः, ओषधिविशेषो वा । – उ०को०, १/१२१
✓विड – आक्रोशे + अङ्गच् प्रत्ययः (विडादिभ्यः कित् – उ०को०, १/१२१) ।

विडालः

विडत्यक्रोशतीति विडालः मार्जारो वा ।
– उ०को०, १/११८
✓विड – आक्रोशे + कालन् प्रत्ययः (तमिविशि-विडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्जिभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८) ।

वितद्रुः

विशेषेण तनोतीति वितद्रुः नदी वा ।
– उ०को०, ४/१०२
वि + ✓तनु – विस्तारे + रुः प्रत्ययः, धातोर्नस्य दकारः (जत्र्वादयश्च – उ०को०, ४/१०२) ।

वितरं

विविधानि दुःखानि तरन्ति येन कर्मणा तत् । – ऋ०, १/१२४/५
विविधतया तरन्ति येन तम्।– ऋ०, ६/१/११
वि + ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) ।

वितस्तिः

विशेषेण तस्यत्युपक्षिपति वा सा वितस्तिः द्वादशाङ्गुलं परिमाणं वा ।
– उ०को०, ४/१८२
वि + ✓तसु – उपक्षये + तिः प्रत्ययः (वौ तसेः – उ०को०, ४/१८२) ।

वित्तधं

यो वित्तं धनं दधाति तम् ।– यजु०, ३०/१०
✓विद्लृ – लाभे + क्तः प्रत्ययः > वित्त + ✓डुधाञ्-धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३) ।

विथुरः

व्यथते बिभेति यस्मात् सः विथुरः चौरो दुष्टो वा । – उ०को०, १/३९
✓व्यथ – भयसञ्चलनयोः + उरच् प्रत्ययः सम्प्रसारणत्वात् गुणनिषेधः (व्यथेः सम्प्रसारणं धः किच्च – उ०को०, १/३९) ।

विदथः

वेत्तीति विदथः योगी वा ।
– उ०को०, ३/११५
✓विद् – ज्ञाने + अथः प्रत्ययः (रुविदिभ्यां ङित् – उ०को०, ३/११५) ।

विदा

विन्दन्ति येन ज्ञानेन । – ऋ०, १/३२/१८
विदन्ति युद्धविद्याविजयान् यया क्रियया तस्यै । – ऋ०, १/१००/१०
(तृ०ए०व०) – ✓विद् – ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः।

विदुष्टरः

यो विविधानि दुरिष्टानि तारयति प्लावयति सः । – ऋ०, १/३१/१४
वि + दुष् + ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अच् प्रत्ययः।

विद्वान्

यो वेत्ति सर्वा विद्याः सः । – ऋ०, १/४५/५

वेत्ति यज्ञ विद्याक्रियाम् । – यजु०, ८/२०

यो वेत्ति सर्वं योगं सः । – यजु०, ७/४३

यो वेत्ति सः । – यजु०, १२/१५

✓विद् – ज्ञाने + शतृ प्रत्ययः शतृ स्थाने वसुरादेशः (विदेः शतुर्वसुः – अष्टा०, ७/१/७०) नुमागमः (उगिदचां सर्वनामस्थाने – अष्टा०, ७/१/७०) उपधायाः दीर्घश्च (सान्तमहतः संयोगस्य – अष्टा०, ६/४/१०) संयोगान्तलोपश्च ।

विद्युतः

विविधतया द्योतयन्ते यास्ताः । – ऋ०, १/२३/१२

(प्र०ब०व०) – वि + ✓द्युत – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः (भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् – अष्टा०, ३/२/१७७) ।

विधर्त्ता

यो विविधान् शुभान् गुणान् धरति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, २/१/३

यो विविधान् पदार्थान् धरति सः । – यजु०, ३४/३५

वि + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + तृच् प्रत्ययः ।

विधुः

विध्यति दुर्गन्धिं दिवसं वेति बिधुः कर्पूरं चन्द्रमा वा । – उ०को०, १/२३

✓व्यध – ताडने + कुः प्रत्ययः (पृ भिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः – उ०को०, १/२३), धातोः सम्प्रसारणञ्च (ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च – अष्टा०, ६/१/१६)।

विधुरः

व्यथते बिभेति यस्मात् स विधुरः अत्यन्त वियोगः शरीरत्यागो वा ।– उ०को०, १/३९

✓व्यथ – भयसञ्चलनयोः + उरच् प्रत्ययः, बाहुलकात् थकारस्य धकारः, सम्प्रसारणत्वात् गुणनिषेधश्च (व्यथेः सम्प्रसारणं धः किच्च – उ०को०, १/३९) ।

विधून्वानाय

यो विविधं धुनोति तस्मै । – यजु०, २२/८

(च०ए०व०) – वि + ✓धूञ् – कम्पने + शानच् प्रत्ययः।

विपः

विविधं पातीति विपो मेधावी।– यजु०, ७/१७

वि + ✓पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/१/१३६) ।

विपणिः

यः पणायति व्यवहरति स विपणिः वणिजां वीथी वा । – उ०को०, ४/११८

वि + ✓पण – व्यवहारे स्तुतौ च + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

विपन्यवः

विविधं जगदीश्वरस्य गुण समूहं पनायन्ति स्तुवन्ति ये ते । – ऋ०, १/२२/२१

(प्र०ब०व०) – वि + ✓पण – व्यवहारे स्तुतौ च + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् (यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०) ।

विपाट्

या विविधं पटति गच्छति विपाटयति वा सा । – ऋ०, ३/३३/१

वि + ✓पट – गतौ + ण्विः प्रत्ययः, धातोर्दीर्घत्वञ्च।

विपिनं

यत् वेपते कम्पते यत्र वा तद् विपिनं गहनं वा । – उ०को०, २/५२

✓वेपृ – कम्पने + इनन् प्रत्ययः धातो एकारस्य इत्वञ्च (वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च – उ०को०, २/५२) ।

विप्रः

विविध ज्ञानेन पदार्थान् प्राति पूरयति स विद्वान् । – ऋ०, १/१४/२

विविधान् पदार्थान् प्रान्ति तैः किरणैः ।

– ऋ०, १/६२/४

विशेषेण प्राति व्याप्नोति तस्य ।

– ऋ०, ५/८१/१

वपति धर्म्ममिति विप्रः मेधावी वा ।

– उ०को०, २/२८

१- √वप – बीजसन्ताने + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः – उ०को०, २/२८) धातोरुपधाया इत्वम् ।

२- वि + √प्रा – पूरणे + कः प्रत्ययः (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/१/१३६) ।

विभराः

ये विशेषण विभरन्ति पोषयन्ति ते ।

– ऋ०, ५/३१/६

(प्र०ब०व०) – वि + √डुभृञ् – भरणे + अच् प्रत्ययः ।

विभाक्

यो विभजति । – ऋ०, ७/१८/१३

वि + √भज – सेवायां + ण्विः प्रत्ययः (भजो ण्विः – अष्टा०, ३/२/६२) ।

विभागे

विभजन्ति यस्मिँस्तस्मिन् । – ऋ०, ७/३६/३

विभजन्ति यस्मिन् तस्मिन् व्यवहारे ।

– ऋ०, ७/५६/२१

(स०ए०व०) – वि + √भज – सेवायां + घञ् प्रत्ययः ।

विभावरि

विविधं जगत् भाति दीपयति सा विभावरि।

– ऋ०, १/३०/२०

या विविधतया भाति प्रकाशयति तत् सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/४८/१

वि + √भा – दीप्तौ + वनिप् प्रत्ययः (छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ – अष्टा०वा०, ५/२/१०९) ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः तथा नस्य रत्वञ्च (वनो र च – अष्टा०, ४/१/७), सम्बुद्धौ ह्रस्वश्च (अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः – अष्टा०, ७/३/१०७) ।

विभावसुः

विशिष्टां भां दीप्तिं वासयति तत्सम्बुद्धौ।

– ऋ०, १/४४/१०

यो विविधा भा वासयति सः ।

– ऋ०, ३/२/२

येन विविधा भा विद्यादीप्तिर्वास्ते सः ।

– यजु०, १२/३१

यो विविधायां भायां वसति तत्सम्बुद्धौ ।

– यजु०, १२/१०६

यो विविधासु भासु विद्याप्रकाशेषु वा वसति सः । – यजु०, १७/५३

वि + √भा – दीप्तौ + अङ् प्रत्ययः स्त्रियां (आतश्चोपसर्गे – अष्टा०, ३/३/१०६) > विभा + √वस – निवासे + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च–उ०को०, १/१०)।

विभावा

यो विशेषेण भाति प्रकाशयति सः ।

– ऋ०, १/५९/७

यो विविधान् पदार्थान् भाति प्रकाशयति सः । – ऋ०, १/६६/१

यः सर्वं विभातीति सः । – ऋ०, १/६९/५

यो विभाति सः । – ऋ०, १/१४८/४

वि + √भा – दीप्तौ + वनिप् प्रत्ययः (आतो

मनिन्क्वनिप् वनिपश्च – अष्टा०, ३/२/७४) ।

विभ्राट्

यो विशेषेण भ्राजते सः । – यजु०, ३३/३०

वि + ✓भ्राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः (भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् – अष्टा०, ३/२/१७७) ।

विभ्राष्टिं

विविधतया भृज्जन्ति परिपचन्ति येन तम्।

– ऋ०, १/१२७/१

(द्वि०ए०व०) – वि + ✓भ्रस्ज – पाके + क्तिन् प्रत्ययः धातोरात्वञ्च ।

विमुचं

विमुचन्ति येन तम् । – ऋ०, ५/४६/१

(द्वि०ए०व०)–वि + ✓मुच्लृ–मोचने + कः प्रत्ययः।

वियत्

विविधैः प्रकारैर्यतते येन तत्।– यजु०, १५/५

वि + ✓यती – प्रयत्ने + क्विप् प्रत्ययः ।

विराट्

यो विविधेषु गुणेषु कर्मसु वा राजते ।

– ऋ०, १/१८८/८

या विविधासु राजते । – यजु०, १३/२४

विविधतया राजते । – यजु०, २०/५५

यद्विविधं राजते तत् । – यजु०, २१/१९

विविधैः पदार्थैं राजते प्रकाशते स विराट् ब्रह्माण्डरूपः । – यजु०, ३१/५

यो विविधं नाम जगद्राजयति प्रकाशयति स विराट् । – स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)

विविधं चराचरं जगद् राजयते प्रकाशयते स विराट् सर्वात्मेश्वरः ।

– ऋ० भा० भू० सन्ध्योपासनम्

वि + ✓राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

विलायकः

येन विविधतया लीयते श्लिष्यते ।

– यजु०, २०/३४

वि + ✓लीङ् – श्लेषणे + ण्वुल् प्रत्ययः ।

विवर्त्तः

विविधं वर्त्तते यस्मिन् सः । – यजु०, १४/२३

विशेषेण वर्त्तन्ते यस्मिंस्तस्मिन् ।

– यजु०, २५/३८

वि + ✓वृतु – वर्त्तने + घञ् प्रत्ययः ।

विशालः

विशति सर्वत्रेति विशालः । – उ०को०, १/११८

✓विश – प्रवेशने + कालन् प्रत्ययः (तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८) ।

विशिपं

विशन्ति यत्रेति विशिपं मन्दिरं वा ।

– उ०को०, ३/१४५

✓विश – प्रवेशने + कपः प्रत्ययः (विटपविष्टपविशिपोलपाः – उ०को०, ३/१४५), प्रत्ययादेरित्वञ्च ।

विश्पलां

विशः प्रजाः पात्यनेन सैन्येन तल्लाति यया ताम् । – ऋ०, १/११२/१०

(द्वि०ए०व०) – ✓विश – प्रवेशने + ✓पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः > विश्प + ✓ला – आदाने + कः प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

विश्वः

विशन्ति परस्मिँस्तत्सर्वम् । – ऋ०, ५/६३/७

विष्टानि सर्वाण्याकाशादीनि भूतानि

यस्मिन् स विश्वः यः स विश्वः ।

– ऋ० भा० भू० सन्ध्योपासनम्

विशन्ति प्रविष्टानि सर्वाण्याकाशादीनि भूतानि यो वाऽऽकाशादिषु सर्वेषु भूतेषु प्रविष्टः स विश्व ईश्वरः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

विशति सर्वत्र स विश्वम् जगत् ।

– उ०को०, १/१५१

✓विश – प्रवेशने + क्वन् प्रत्ययः (अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् – उ०को०, १/१५१) ।

विश्वगूर्तः

विश्वं सर्वं भोज्यं वस्तु निगलितं येन सः। – ऋ०, १/६१/९

विश्व + ✓गृ – निगरणे + क्तः प्रत्ययः, उत्वं (बहुलं छन्दसि – अष्टा०, ७/१/१०३) ततः दीर्घश्च (हलि च – अष्टा०, ८/३/७७) ।

विश्वचक्षाः

यो विश्वं सर्वं जगच्चष्टे पश्यति सः ।

– यजु०, १७/१८

विश्व + ✓चक्षिङ् – व्यक्तायां वाचि + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

विश्वजन्या

या विश्वं जनयन्ति ताः । – ऋ०, १/१६९/८

या विश्वमखिलं जगज्जनयति प्रकटयति ताम् । – यजु०, १७/१४

विश्व + ✓जनि – प्रादुर्भावे + यत् प्रत्ययः ।

विश्वजिते

यो विश्वं जयति तस्मै । – ऋ०, २/२१/१

(च०ए०व०) – विश्व + ✓जि – जये + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

विश्वतुरा

यद्विश्वं सर्वं तुरति त्वरयति तेन ।

– ऋ०, १/४८/१६

(तृ०ए०व०) – विश्व + ✓तुर – त्वरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

विश्वतूः

विश्वान् शत्रून् तूर्यति हिनस्ति सः ।

– यजु०, ३३/६६

विश्व + ✓तूरी – गतित्वरणहिंसनयो + क्विप् प्रत्ययः ।

विश्वतूर्त्तिः

या विश्वं सर्वं जगत् त्वरति ।

– ऋ०, २/३/८

विश्व + ✓ञित्वरा – सम्भ्रमे + क्तिन् प्रत्ययः, ऊठादेशः (ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च – अष्टा०, ६/४/२०) उपधायाः वकार लोपश्चेति ।

विश्वदोहसः

विश्वं सर्वं जगद्गुणैर्दुहन्ति पिपुरति ते ।

– ऋ०, १/१३०/५

विश्वं सर्वं विज्ञानं दोग्धि यया ताम् ।

– ऋ०, ६/४८/१३

(प्र०ब०व०) – विश्व + ✓दुह – प्रपूरणे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

विश्वधः

विश्वं दधातीति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, १/६३/८

यो विश्वं दधाति । – ऋ०, १/७३/३

यो विश्वं दधाति सः । – ऋ०, १/१४१/६

यो विश्वं दधाति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ४/१६/१८

यो विश्वं दधाति सः । – ऋ०, ७/२२/७

विश्वं दधातीति । – यजु०, १/२

या विश्वं सर्वं जगद्विद्यागुणैः सह दधाति सा । – यजु०, १/४

या विश्वं सर्वं गृह्णाति गृहाश्रमीय राजव्यवहारं दधाति सा । – यजु०, १३/१८

विश्व + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः।

विश्वप्सा

विश्वं सर्वं योग्यं वस्तु प्सायते भक्ष्यते यया । – यजु०, १२/१०

विश्वान् सर्वान् भोगान् यया प्साति तया।
– यजु०, १२/४१

विश्वं प्साति भक्षयतीति विश्वप्सा अग्निर्वा । – उ०को०, १/१५९

विश्व + √प्सा – भक्षणे + कनिन् प्रत्ययः निपातनात् (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदस्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्य-रिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९)।

विश्वभराः

यो विश्वं बिभर्ति सः । – यजु०, १२/३२

विश्व + √डुभृञ् – भरणे + असुन् प्रत्ययः ।

विश्वभोजाः

यो विश्वं भुनक्ति पालयति सः ।
– ऋ०, ५/४१/४

विश्व + √भुज – पालनव्यवहारयोः + असिः प्रत्ययः (विदिभुजिभ्यां विश्वेऽसिः – उ०को०, ४/२३८))।

विश्वभृतः

ये विश्वं बिभ्रति ते । – यजु०, १०/४

(प्र०ब०व०) – विश्व + √डुभृञ् – भरणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

विश्वमिन्व

यो विश्वं सर्वं विज्ञानमिन्वति व्याप्नोति तत् । – ऋ०, १/६१/४

विश्वं मिनोति व्याप्नोति यस्सः ।
– ऋ०, २/४०/६

यो विश्वं सर्वजगन्मिनोति ।
– ऋ०, ५/८०/२

यो विश्वं मिनोति तत्सम्बुद्धौ ।
– ऋ०, ७/२८/१

१- विश्व + √मिवि – सेचने + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१), धातोर्नुमागमः (इदितो नुम् धातोः – अष्टा०, ७/१/५८)।

२- विश्वं + √इवि – व्याप्तिप्रीणनयोः + अच् प्रत्ययः, नुमागमः (इदितो नुम् धातोः – अष्टा०, ७/१/५८) विभक्तेरलुक् च।

विश्ववारः

विश्वं वृणीते संभाजयति तत्सम्बुद्धौ ।
– ऋ०, १/३०/१०

येन विश्वं सर्वं वृणोति तत् ।
– ऋ०, १/४८/१३

यद् विश्वं सर्वभद्रं वृणोति तत् ।
– ऋ०, १/११३/१९

याः सर्वं जगत् वृण्वन्ति ताः ।
– ऋ०, १/१२३/१२

यो विश्वं वृणोति । – ऋ०, ३/१७/१

या विश्वं वृणोति सा । – ऋ०, ५/२८/१

यो विश्वं सर्वमुत्तमं व्यवहारं वृणोति तम्।
– ऋ०, ६/४९/४

विश्वैस्सर्वैर्वरणीयः । – ऋ०, ७/५/८

विश्वान् सर्वानानन्दान् वृणोति तत्सम्बुद्धौ।
– यजु०, ७/७

यो विश्वं वृणोति सः । – यजु०, २७/१३

यो विश्वं वृणोति तम् । – यजु०, ३३/५५

विश्व + √वृञ् – वरणे + अण् प्रत्ययः ।

विश्वविदं

विश्वे विदन्ति ताम् । – ऋ०, १/१६४/१०

यो विश्वानि सर्वाणि शास्त्राणि वेत्ति तम् । – ऋ०, ३/१९/१

यः समग्रं विन्दति तम् । – ऋ०, ३/२९/७

विश्वं सर्वं सुखं विन्दति याभ्यां ते रोदसी। – ऋ०, ६/७०/६

विश्व + √विद् – ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः ।

विश्ववेदाः

विश्वानि सर्वाणि शिल्पादिसाधनानि विन्दन्ति यस्मात्तं सर्वप्रज्ञासमाचारज्ञं वा। – ऋ०, १/३६/३

विश्वानि सर्वाणि सुखानि विन्दति यस्मात्तम् । – ऋ०, १/४४/७

ये विश्वानि सर्वाणि कर्माणि वेदयन्ति प्रापयन्ति ते । – ऋ०, १/६४/८

विश्वानि सर्वाणि वस्तूनि विदन्ति येभ्यस्ते। – ऋ०, १/६४/१०

यो विश्वं विज्ञानं वेत्ति सः । – ऋ०, १/१४७/३

यो विश्वं धनं विन्दति स ।– ऋ०, ३/२५/१

यैर्विश्वं विन्दन्ति ते । – ऋ०, ३/२६/४

यो विश्वं विज्ञानं वेत्ति । – ऋ०, ६/४७/११

यो विश्वं वेत्ति स विश्ववेदाः परमेश्वरः, विश्वं सर्वं सुखं वेदयति प्रापयति स भौतिकोऽग्निर्वा । – यजु०, ३/३८

यः परमात्मा विश्वं सर्वं वेत्ति तद्वद्वर्त्तमानः। – यजु०, ७/४५

विश्वं सर्वमौषधं विदितं येन सः । – यजु०, १०/९

यो विश्वं विन्दति सः । – यजु०, २७/१२

विश्वे विद्यते विश्वं वा विन्दति स विश्ववेदाः अग्निर्वा । – उ०को०, ४/२३८

१- विश्व + √विद – सत्तायां ज्ञाने च + असिः प्रत्ययः (विदिभुजिभ्यां विश्वेऽसिः – उ०को०, ४/२३८)।

२- विश्व + √विद् – ज्ञाने, लाभे, सत्तायां विचारणे च + असुन् प्रत्ययः (विदिभुजिभ्यां विश्वेऽसिः – उ०को०, ४/२३८) ।

विश्वव्यचाः

यथा विश्वस्मिन् व्यचो व्याप्तिर्यस्यास्ति तथा । – यजु०, ५/३३

विश्वं व्यचति प्रकाशेनाभिव्याप्य प्रकटयति सः । – यजु०, १३/५६

विश्वं विचति व्याप्नोति स विद्युद्रूपोऽग्निः । – यजु०, १५/१७

विश्व + √व्यच् – व्याजीकरणे + असुन् प्रत्ययः ।

विश्वशम्भूः

यः सर्वस्मै जगते शं सुखं भावयति प्रकटयति तम् । – ऋ०, १/२३/२०

या विश्वस्मै शं सुखं भावयन्ति ताः । – यजु०, ४/७

विश्वं सर्वं शं सुखं भावयति । – यजु०, ८/४५

विश्व + शम् + √भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

विश्वसाहं

यो विश्वानि सर्वाणि शत्रुसैन्यानि सहते तम् । – ऋ०, ६/४४/४

विश्व + √षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३) दीर्घत्वञ्चेति ।

विश्वहा

विश्वान्सर्वान् हन्ति सः ।– ऋ०, १/१०३/११

विश्वं हन्ति जानाति प्राप्नोति वा सः ।

– ऋ०, २/२४/१५

विश्व + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च (सौ च – अष्टा०, ६/४/१३) ।

विश्वाचीः

या विश्वमञ्चति । – ऋ०, ७/४३/३

या विश्वं सर्वं जगदञ्चति व्याप्नोति सा।

– यजु०, १५/१८

या विश्वमञ्चन्ति प्राप्नुवन्ति ता द्युतीः ।

– यजु०, १७/५९

विश्व + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च – अष्टा०, ३/२/५९) धातोर्नकारलोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) ङीप् प्रत्ययः स्त्रियां (अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ४/१/६)।

विश्वानरः

यो विश्वानि सर्वाणि भूतानि नयति सः।

– ऋ०, १/१८६/१

विश्व + ✓नृ – नये + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) पूर्वपदस्य विश्वस्य च दीर्घः (नरे संज्ञायाम् – अष्टा०, ६/३/१२८) ।

विश्वाभुवे

यो विश्वे भवति प्राप्नोति विश्वाभूर्यस्य विश्वं भवति यस्मादिति वा तस्मै ।

– यजु०, ३३/२३

(च०ए०व०) – विश्व + ✓भू – सत्तायां, प्राप्तौ च + क्विप् प्रत्ययः, पूर्वपदस्य विश्वस्य च दीर्घः (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३६) ।

विश्वावसुः

विश्वं वासयति यः सः । – यजु०, २/३

विश्व + ✓वस – निवासे + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घश्च (विश्वस्य वसुराटोः – अष्टा०, ६/३/१२८) ।

विश्वासाहं

यो विश्वं समग्रं कष्टं सहते तम् ।

– ऋ०, ६/१९/११

विश्वान् सर्वान् सहते तम् ।– यजु०, ७/३६

विश्व + ✓षह – मर्षणे + ण्विः प्रत्ययः (छन्दसि सहः – अष्टा०, ३/२/६३) धातोः दीर्घः तथा पूर्वपदस्य चापि दीर्घः (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३६) ।

विश्वेदेवाः

देवा दीव्यन्ति विश्वे सर्वे च ते देवा विद्वांसश्च ते । – ऋ०, १/३/७

(प्र०ब०व०) – विश्वे (स०ए०व०) + देव (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः, विभक्तेरलुक्।

विषाः

विशेषेण स्यति कर्मान्तं करोतीति विषा बुद्धिर्वा । – उ०को०, ४/३६

✓विष – विप्रयोगे + कः प्रत्ययः (विषाविहा – उ०को०, ४/३६) स्त्रियां टाप् च, अव्ययत्वञ्चापि प्रथितम् ।

विषूचिका

या विविधानर्थान् सूचयति सा ।

– यजु०, १९/१०

वि + ✓सूच – पैशुन्ये + इकन् प्रत्ययः औणादिकः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

विषूची

या विषून् व्याप्तानञ्चति सा ।

– ऋ०, ३/५५/१५

✓विष्लृ – व्याप्तौ + कु प्रत्ययः (पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः – उ०को०, १/२३) > विषु +

✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च – अष्टा०, ३/२/५९) धातोर्नकारलोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४), ङीप् प्रत्ययः स्त्रियां (अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ४/१/६) पूर्वपदस्य च दीर्घः (चौ – अष्टा०, ६/३/१३८)।

विष्टपं

विष्टान् प्रविष्टान् पाति येन तत् ।

– यजु०, १८/५१

विशन्ति यत्र तस्मै मार्गाय ।

– यजु०, ३०/१२

विशन्ति यत्रेति विष्टपं भुवनं वा ।

– उ०को०, ३/१४५

१- ✓विश – प्रवेशने + क्तः प्रत्ययः > विष्ट + ✓पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

२- ✓विश – प्रवेशने + तपः प्रत्ययः बाहुलकात्।

३- ✓विश – प्रवेशने + कपः प्रत्ययः तुडागमश्च (विटपविष्टपविशिपोलपाः – उ०को०, ३/१४५)।

विष्टम्भेन

विशेषेण स्तभ्नोति शरीरं येन तेन ।

– यजु०, १५/६

(तृ०ए०व०) – वि + ✓स्तम्भु – धारणार्थे + क्विप् प्रत्ययः उपसर्गपरतः धातोः सकारस्य षत्वं (स्तम्भेः – अष्टा०, ८/३/६७) ।

विष्टरश्रवाः

विष्टर आसने शृणोतीति विष्टरश्रवाः ।

– उ०को०, ४/२२७

विष्टर + ✓श्रु – श्रवणे + असिः प्रत्ययः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च – उ०को०, ४/२२७) ।

विष्टिरः

ये विशेषेण तरन्ति ते ऋतवः ।

– ऋ०, २/१३/१०

(प्र०ब०व०) – वि + ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + क्विप् प्रत्ययः, ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशः (ऋत इद्धातोः – अष्टा०, ७/१/१००) सुडागमश्च।

विष्ठाः

या विविधेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति ताः ।

– यजु०, १३/३

विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः ।

– यजु०, २३/५७

(प्र.ब.व.)वि + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

विष्णुः

वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वत्र स विष्णुस्तस्य ।

– ऋ०, १/१५४/१

वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् स परमात्मा । – ऋ०, ३/५५/१०

यो वेवेष्टि स जगदीश्वरः । – ऋ०, ६/४९/१३

वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं विश्वं तत्सम्बुद्धौ परमेश्वर । – यजु०, १/४

यो वेवेष्टि व्याप्नोत्यन्तरिक्षस्थलवाय्वादि पदार्थान् स यज्ञः । – यजु०, २/२५

यो वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् स जगदीश्वरः । – यजु०, ५/१५

वेवेष्टि चराचरं जगत् तस्येश्वरस्य ।

– यजु०, १९/५६

वेवेष्टि व्याप्नोति चराऽचरं जगत्सः परमेश्वरः। – यजु०, ३४/४३

वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् स विष्णुः परमात्मा । – स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगदिति विष्णुः जगदीश्वरः । – उ०को०, ३/३९

✓विष्लृ – व्याप्तौ + णुः प्रत्ययः (विषेः किच्च – उ०को०, ३/३९) ।

विष्पट्

यो विषो व्याप्नुवतः पटति प्राप्नोति सः।

– ऋ०, १/१८९/६

✓विष्लृ – व्याप्तौ + क्विप् प्रत्ययः > विष् + ✓पट् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

विष्पर्धस्

ये विशेषण स्पर्धन्ते तान्।– ऋ०, ५/८७/४

विशेषेण यः स्पर्द्धते सः । – यजु०, १५/५

वि + ✓स्पर्द्ध – संघर्षे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

विष्वङ्

यो विषु सर्वत्राञ्चति प्राप्नोति सः ।

– यजु०, ३१/४

विषु + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृग्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च – अष्टा०, ३/२/५९) ।

विष्पृपः

योद्धृभिर्विविधं यत्सृप्यते तस्य ।

– यजु०, १/२८

(ष०ए०व०) वि + ✓सृप्लृ – गतौ + कसुन् प्रत्ययः (सृपितृदोः कसुन् – अष्टा०, ३/४/१७) ।

विस्रुहः

विसरन्ति विशेषेण गच्छन्ति।– ऋ०, ६/७/६

(प्र०ब०व०) – वि + ✓स्रु – गतौ + क्विप् प्रत्ययः, हुगागमश्च ।

विस्रुहा

यो विस्रून् रोगान् हन्ति । – ऋ०, ५/४४/३

विस्रु + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः, धातोरुपधादीर्घश्च (सौ च – अष्टा०, ६/४/१३)।

विहवे

विशेषेण ह्वयति शब्दयति यस्मिंस्तस्मिन्।

– ऋ०, ३/८/१०

(स०ए०व०) – वि + ✓ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + अप् प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च (ह्वः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु – अष्टा०, ३/३/७२) ।

विहा

विशेषेण जहाति त्यजति दुःखमिति विहा सुखलोको वा । – उ०को०, ४/३६

वि + ✓ओहाक् – त्यागे + कः प्रत्ययः (विषाविहा – उ०को०, ४/३६) अव्ययत्वञ्चापि प्रथितम् ।

विहायाः

योऽनर्थान् विजहाति सः । – ऋ०, ३/३६/२

विजिहते सद्यो गच्छति येन सः ।

– ऋ०, ४/११/४

वि + ✓ओहाक् – त्यागे + असुन् प्रत्ययः, युगागमश्च।

विहोत्राः

विविधतया ये जुह्वत्याददति वा ते ।

– यजु०, ५/१४

(प्र०ब०व०) – वि + ✓हु – दानादानयोः + त्रन् प्रत्ययः (हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् – उ०को०, ४/१६९)।

वीकः

अजति गच्छतीति वीकः वायुः पक्षी वा।

– उ०को०, ३/४७

✓अज – गतिक्षेपणयोः + कन् प्रत्ययः (अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च – उ०को०, ३/४७), 'अज' धातोर्वी आदेशः (अजेर्व्यघञपो – अष्टा०, २/४/५६) ।

वीचिः

वयति तन्तुन् सन्तनोतीति वीचिः तरङ्गो वा । – उ०को०, ४/७२

✓वेञ् – तन्तुसन्ताने + ईचिः प्रत्ययः, डित्वात् धातोः टिलोपः (वेञो डिच्च – उ०को०, ४/७२) ।

वीणा

वेति व्याप्नोति शब्दोऽस्याः सा वीणा वाद्यविशेषो वा । – उ०को०, ३/१५

✓वी – गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु + नः प्रत्ययः (रास्नासास्नास्थूणावीणाः – उ०को०, ३/१५), निपातनाण्णत्वम्, स्त्रियां टाप् च ।

वीध्रं

विशेषेणेन्धते प्रदीप्यते तद् वीध्रं स्वभाव-शुद्धः । – उ०को०, २/२६

वि + ✓ञिइन्धी – दीप्तौ + क्रन् प्रत्ययः (वाविन्धेः – उ०को०, २/२६) ।

वीरः

अजति वेद्यं जानाति प्रक्षिपति विनाशयति सर्वाणि दुःखानि वा यस्तत्संबुद्धौ ।

– ऋ०, १/३०/५

अजति गच्छति शत्रून् वा प्रक्षिपति स वीरः । – उ०को०, २/१३

✓अज – गतिक्षेपणयोः + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चि-वञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विति-वृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिद-सिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) 'अज' धातोर्वीआदेशः (अजेर्व्यघञपोः – अष्टा०, २/४/५६)।

वीरवाहः

ये वीरान् वहन्ति प्रापयन्ति ते ।

– ऋ०, ७/४२/२

वीर + ✓वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४) ।

वीरहणं

यो वीरान् हन्ति तम् । – यजु०, ३०/५

(द्वि०ए०व०) – वीर + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप् प्रत्ययः ।

वृकः

यो वृश्चति छिनत्ति तस्य ।– यजु०, ११/१२

वृणोतीति वृकः काकः श्वापदो वा ।

– उ०को०, ३/४१

१- ✓वृञ् –वरणे + कक् प्रत्ययः (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१)।

२- ओव्रश्चू-छेदने + अप् प्रत्ययः, सम्प्रसारणं चकारस्य ककारः (चोः कुः - अष्टा० ८/२/३०)

वृक्षः

यो वृश्च्यते छिद्यते तं कार्यकारणाख्यं वा । – ऋ०, १/१६४/२०

यो वृश्च्यते तम् । – ऋ०, ५/७८/६

ये शत्रून् वृश्चन्ति छिन्दन्ति तेभ्यः पादपेभ्यो वा । – यजु०, १६/४०

यो वृश्च्यते छिद्यते स संसारः ।

– यजु०, १७/२०

वृश्चनीये छेदनीये शत्रुसैन्ये ।

– यजु०, २६/५१

वृश्च्यते छिद्यतेऽसौ वृक्षः ।

– उ०को०, ३/६६

✓वृश्च – छेदने + सः प्रत्ययः (स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् – उ०को०, ३/६६) अथवा ✓वृक्ष – वरणे + अच् प्रत्ययः (अजपि सर्वधातुभ्यः – अष्टा०, ३/१/१३४) ।

वृजनं

वर्जन्ति दुःखानि येन बलेन तस्मिन् ।

– ऋ०, १/५१/१५

वृजते शत्रून् येन तस्मिन् । – ऋ०, १/६३/३

वर्जन्ति दुःखानि जना यत्र तस्मिन् व्यवहारे। – ऋ०, १/१०१/८

व्रजन्ति जना येषु मार्गेषु । – ऋ०, २/२/१

व्रजन्ति येन यस्मिन् वा । – ऋ०, ६/३५/५

वृजन्ति येषु यैस्सह वा ते।– ऋ०, ७/३२/२७

वर्जन्ति दुःखानि येन तदबलम् ।

– यजु०, ३४/४८

वृक्ते वर्जयतीति वृजनं अन्तरिक्षं वलं वा। – उ०को०, २/८१

✓वृजी – वर्जने + क्युः प्रत्ययः (कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः – उ०को०, २/८१) ।

वृजिनः

वृक्ते वर्जयतीति वृजिनः केशः पापं वक्रो वा । – उ०को०, २/४७

✓वृजी – वर्जने + इनच् प्रत्ययः (वृजेः किच्च – उ०को०, २/४७) ।

वृतञ्चयः

यो वर्त्तते तं चिनोति सः।– ऋ०, २/२१/३

✓वृतु – वर्त्तने + कः प्रत्ययः > वृतं + ✓चिञ् – चयने + खः प्रत्ययः ।

वृत्रः

वर्त्तते सदैवासौ वृत्रः मेघः शत्रुस्तमः पर्वश्चक्रं वा । – उ०को०, २/१३

✓वृतु – वर्त्तने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

वृत्रखादः

यो वृत्रं मेघं खादति किरणो वायुर्वा ।

– ऋ०, ३/४५/२

यो वृत्रं खादति स्थिरीकरोति ।

– ऋ०, ३/५१/९

वृत्र + ✓खादृ – भक्षणे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

वृत्रघ्नः

वृत्रं मेघं हन्ति यस्तेन सूर्येणेव ।

– ऋ०, १/१७५/५

यः सूर्यो वृत्रं मेघं हन्ति तद्वर्तमानाय ।

– ऋ०, ३/३१/१४

वृत्र + ✓हन् – हिंसागत्योः + कः प्रत्ययः (घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् – अष्टा०वा०, ३/३/५८), उपधालोपः (गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि – अष्टा०, ६/४/९८) ततः कुत्वञ्च (हो हन्तेः ञ्णिन्नेषु – अष्टा०, ७/३/५४) ।

वृत्रतुरः

यो वृत्रं मेघं घनं वा त्वरयति तम् ।

– ऋ०, ४/४२/८

वृत्रानिव शत्रूंस्तुर्वति हिनस्ति येन तम् ।

– ऋ०, ६/२०/१

वृत्रं मेघं तूर्वन्ति यास्ता विद्युत इव ।

– यजु०, ६/३४

वृत्र + ✓तुर्वी – हिंसायां अथवा ✓ञित्वर – सम्भ्रमे + क्विप् प्रत्ययः ।

वृत्रहा

यो वृत्रं मेघं हन्ति सः । – ऋ०, १/१७/८

यो वृत्रं मेघं शत्रुं वा हन्ति तम् ।

– ऋ०, १/५९/६

यो दुःखप्रदान् शत्रून् मेघदोषान्वा हन्ति सः । – ऋ०, १/९१/५

यो वृत्रं घनं हन्ति प्राप्नोति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ३/४०/८

यो वृत्रं हन्ति सूर्यस्तद्वत् । – ऋ०, ४/३२/१

यो वृत्रं मेघं हन्ति तम् । – ऋ०, ४/४२/९

यो वृत्रं घनं हन्ति प्राप्नोति सोऽतिशयितस्तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ५/४०/१

योो वृत्रं हन्ति स: । – ऋ०, ६/१६/१९

यो वृत्रं मेघं हन्ति तमतिशयितम् ।

– ऋ०, ६/१६/४८

येन वृत्रं हन्ति तत् । – ऋ०, ६/२०/९

यो वृत्रं हन्ति । – ऋ०, ६/४७/६

यो वृत्रं मेघं हन्ति स वृत्रहा सूर्य्यस्तद्वत् ।

– यजु०, ७/३७

वृत्रान् शत्रून् हन्ति तत्सम्बुद्धौ ।

– यजु०, ८/३३

यथा सूर्यो वृत्तं हन्ति तथा शत्रुहन्तारम् ।

– यजु०, ११/३३

यो वृत्रं मेघं हन्ति तमतिशयितं सूर्यमिव ।

– यजु०, २०/३०

यो वृत्रं मेघं हन्ति स सूर्य: ।

– यजु०, २०/७५

यो वृत्रं मेघं हन्ति स सूर्य्यस्तद्वद्वर्त्तमान: ।

– यजु०, २०/९०

यो वृत्रं हन्ति । – यजु०, ३३/९६

वृत्र + ✓हन् – हिंसागत्यो: + क्विप् प्रत्यय: (ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् – अष्टा०, ३/२/८७) ।

वृद्धश्रवा

वृद्धं श्रव: श्रवणमन्नं वा सृष्टौ यस्य स: ।

– ऋ०, १/८९/६

वृद्धेभ्य: शृणोतीति वृद्धश्रवा: ।

– उ०को०, ४/२२७

✓वृधु – वृद्धौ + क्त: प्रत्यय: > वृद्ध: + ✓श्रु – श्रवणे + असि: प्रत्यय: (गतिकारकोपपदयो: पूर्वपर-प्रकृतिस्वरत्वञ्च – उ०को०, ४/२२७) ।

वृद्धि:

वर्ध्यन्ते यास्ता: । – ऋ०, १/१०/१२

वर्द्धन्ते यया सत्क्रियया सा ।

– यजु०, १८/४

✓वृधु – वृद्धौ + क्तिन् प्रत्यय: स्त्रियाम् ।

वृधसान:

वर्धतेऽसौ वृधसान: पुरुषो वा ।

– उ०को०, २/८७

✓वृधु – वर्धने + असानच् प्रत्यय: (ऋञ्जिवृधिम-न्दिसहिभ्य: कित् – उ०को०, २/८७) ।

वृन्दं

वृणोतीति वृन्दं समूहो वा।– उ०को०, ४/९८

✓वृञ – वरणे + द: प्रत्यय: निपातनात् (अब्दादयश्च – उ०को०, ४/९८), नुम् गुणाभावे सति इक: उपधायामभावादेव गुणनिषेध: ।

वृश:

वृणोतीति वृश: ओषधिर्वा ।

– उ०को०, ४/१०४

✓वृञ् – वरणे + शक् प्रत्यय: (जनिदाच्युसृवृमदिष-मिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्नण्क्निन्शकस्यढडटोटच: – उ०को०, ४/१०४) ।

वृश्चिक:

यो वृश्चति छिनत्यङ्गानि तस्य ।

– ऋ०, १/१९१/१६

वृश्चति छिनत्तीति वृश्चिक: विषी जीव-विशेष: शूककीटो वा ।

– उ०को०, २/४०

✓व्रश्चू – छेदने + किकन् प्रत्यय: (व्रश्चिकृषो: किकन् – उ०को०, २/४०) ।

वृषखादय:

ये वृषान् रसवर्षकान् पदार्थान् खादयन्ति ते । – ऋ०, १/६४/१०

(प्र०ब०व०) – ✓वृषु-सेचने + कः प्रत्ययः > वृष + ✓खादृ – भक्षणे + इक् प्रत्ययः ।

वृषपाणः

ये वृषन्ति पोषयन्ति ते वृषाः सोमादयः पदार्थास्तेषां पानेषु । – ऋ०, १/५१/१२

वर्षन्ति यैस्तानि वृषाणि पानानि येषां ते। – ऋ०, १/१३९/६

(प्र०ब०व०) – वृष + ✓पा – पाने + ल्युट् प्रत्ययः ।

वृषभः

यो वर्षति सुखानि सः । – ऋ०, १/३१/५

यः पूर्वोक्तान् वृषान् भाति सः । – ऋ०, १/५४/३

वर्षतीति वृषभः श्रेष्ठपर्यायो वलीवर्दो वा । – उ०को०, ३/१२३

✓वृषु – सेचने + अमच् प्रत्ययः, कित्त्वात् गुण निषेधः (ऋषिवृषिभ्यां कित् – उ०को०, ३/१२३)।

वृषयः

वृणोतीति वृषयः आश्रयो वा । – उ०को०, ४/१००

✓वृञ् – वरणे + कयन् प्रत्ययः षुगागमश्च (वृह्रोः षुग्दुकौ च – उ०को०, ४/१००) ।

वृषलः

वर्षति सिञ्चतीति वृषलः शूद्रो वा । – उ०को०, १/१०६

✓वृषु – सेचने + कल प्रत्ययः, चित्त्वात् गुणनिषेधः (वृषादिभ्यश्चित् – उ०को०, १/१०६) ।

वृषा

वर्षति सुखानि तत्सम्बुद्धौ, वर्षयति जलं वा स वा । – ऋ०, १/७/६

यो वर्षति जलं स वृषा तम्।– ऋ०, १/१६/१

वर्षन्ति ये तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/८५/१२

वर्षतीति वृषा सूर्यो वा ।– उ०को०, १/१५६

✓वृषु – सेचने + कनिन् प्रत्ययः (कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः – उ०को०, १/१५६) ।

वृषायुधः

ये वृषेण वीर्यवता शूरवीरेण सह युध्यन्ते ते। – ऋ०, १/३३/६

वृष + ✓युध – सम्प्रहारे + क्विप् प्रत्ययः, पूर्व पदस्य च दीर्घः (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३७) ।

वृष्णिः

वर्षतीति वृष्णिः क्षत्रियो वैश्यो वा । – उ०को०, ४/४९

✓वृषु – सेचने + निः प्रत्ययः (सृवृषिभ्यां कित् – उ०को०, ४/४९) ।

वेणिः

वीयते क्षिप्यते स वेणिः केशविन्यासो वा । – उ०को०, ४/४८

✓अज – गतिक्षेपणयोः + निः प्रत्ययः अजेर्वीभावत्वात् (अजेर्व्यघञपोः – अष्टा०, २/४/५६) > वी + निः प्रत्ययः (वीज्याज्वरिभ्यो निः – उ०को०, ४/४८) धातो एत्वं, ततः निपातनाण्णत्वञ्चेति ।

वेणुः

अजति गच्छति प्रक्षिपति वा स वेणुः वंशो राजविशेषो वा । – उ०को०, ३/३८

✓अज – गतिक्षेपणयोः + णुः प्रत्ययः (अजिवृरीभ्यो निच्च – उ०को०, ३/३८), अजेर्वीभावः (अजेर्व्यघञपो – अष्टा०, २/४/५६) धातो एत्वञ्च।

वेतनं

वेत्ति प्राप्नोति खादति वा तद् वेतनं भृतिर्वा। – उ०को०, ३/१५०

√वी – गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु + तनन् प्रत्ययः (विपतिभ्यां तनन् – उ०को०, ३/१५०) ।

वेतस:

वयसि तन्तून् संतनोतीति वेतसः वृक्षभेदो वा । – उ०को०, ३/११८

√वेञ् – तन्तुसन्ताने + असच् प्रत्ययः तुडागमश्च (वेञस्तुट् च – उ०को०, ३/११८) ।

वेत्रं

वेति गच्छतीति वेत्रं लताविशेषो वा ।

– उ०को०, ४/१६७

√वी – गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु + त्रः प्रत्ययः (गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यःस्त्रः – उ०को०, ४/१६७) धातो एत्वञ्च ।

वेद:

विन्दन्ति सुखानि येन धनेन तत् ।

– ऋ०, १/७०/५

विदन्ति सुखानि येन तद्धनम् ।

– ऋ०, १/८१/९

वेत्ति चराचरं जगत् स जगदीश्वरः विदन्ति येन स ऋग्वेदादिर्वा । – यजु०, २/२१

विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति विन्दन्ते लभन्ते, विन्दते विचारयन्ति सर्वे मनुष्याः सर्वाः सत्यविद्या यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः ।

– ऋ० भा० भू० (वेदात्पतिविषयः)

√विद् – ज्ञाने + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१) ।

वेदिं

विदन्ति शब्दान् यस्यां साऽऽकाशवायुस्वरूपा । – ऋ०, १/१६४/३५

वेत्ति यया तां प्रज्ञाम् । – ऋ०, १/१७०/४

विदन्ति सुखानि यस्यां सा।– ऋ०, ६/१/१०

विन्दति सुखान्यनया सा । – यजु०, २/१

विदन्ति सुखानि यया तस्यै ।

– यजु०, ११/१६

विद्यते या सा वेदिः यज्ञभूमिर्वा ।

– उ०को० ४/११९

√विद् – सत्तायां + इन् प्रत्ययः (हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च – उ०को०, ४/११९) ।

वेदिषत्

यो वेद्यां सीदति तस्मै । – ऋ०, १/१४०/१

ये वेद्यां पृथिव्यां सीदन्ति ते।– यजु०, २/२९

यो वेद्यां जगत्यां यज्ञशालायां वा सीदति।

– यजु०, १२/१४

वेदि + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

वेधा:

विशेषेण दधातीति वेधाः विद्वान् विधाता जगदीश्वरो वा । – उ०को०, ४/२२५

वि + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + असिः प्रत्ययः, विधाञ वेधादेशश्च (विधाञो वेध च – उ०को०, ४/२२५) ।

वेन:

अजति गच्छति प्राप्नोति वा स वेनः कमनीयः प्रजापतिरीश्वरो वा ।

– उ०को०, ३/६

√अज – गतिक्षेपणयोः + नः प्रत्ययः (धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः – उ०को०, ३/६) ।

वेन्ना

वन्यते सम्भज्यते या सा वेन्ना नदी वा ।
– उ०को०, ३/८

✓वन् – सम्भक्तौ + नः प्रत्ययः धातोरुपधायाः इत्वं (वनेरिच्चोपधायाः – उ०को०, ३/८), ततः स्त्रियां टाप् च ।

वेमा

वयति वस्त्राणि येन स वेमा तन्तुवायदण्डः वस्त्रनिर्माण सामग्री वा ।– उ०को०, ४/१५०

✓वेञ् – तन्तुसन्ताने + मनिन् प्रत्ययः (वेञः सर्वत्र – उ०को०, ४/१५०) ।

वेशं

यो विशति तम् । – ऋ०, ५/८५/७

(द्वि०ए०व०) – ✓विश – प्रवेशने + घञ् प्रत्ययः (पदरुजविशस्पृहो घञ् – अष्टा०, ३/३/१६) ।

वेशन्तः

विशति प्रवेशं करोतीति वेशन्तः अल्पजलाशयो वा । – उ०को०, ३/१२६

✓विश – प्रवेशने + झच् प्रत्ययः (जॄविशिभ्यां झच् – उ०को०, ३/१२६) प्रत्ययादिझकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) धातोरुपधायाः एत्वञ्च ।

वेष्पः

वेवेष्टि व्याप्नोति पृथिवीमन्तरिक्षं वा स यज्ञोत्थो वाष्पो ज्ञान समूहो वा ।
– यजु०. १/३०

वेवेष्टि व्याप्नोतीति वेष्पः पेयमुदकं वा।
– उ०को०, ३/२३

✓विप्लृ – व्याप्तौ + पः प्रत्ययः धातोरुपधाया एत्वं (पानीविषिभ्यः पः – उ०को०, ३/२३) ।

वेहत्

यस्य वीर्यं यस्या गर्भो वा विहन्यते स सा च । – यजु०, १८/२७

या प्रसवं विहन्ति सा । – यजु०, २१/२१

विशेषेण हन्तीति वेहत्, विहन्ति गर्भमिति गर्भोपघातिनी गौर्वा । – उ०को०, २/८५

वि + ✓हन् – हिंसागत्योः + अति प्रत्ययः निपातनात्, 'वि' उपसर्गस्य एकारादेशः धातोः टिलोपश्च (संश्चत्तृपद्वेहत् – उ०को०, २/८५) ।

वैददश्विः

योऽश्वान् विन्दति स विददश्वस्तस्यापत्यं वैददश्विः । – ऋ०, ५/६१/१०

✓विद्लृ – लाभे + शतृ प्रत्ययः > विदद् + अश्व > विददश्व + इञ् प्रत्ययः अपत्यार्थे च > वैददश्विः।

वैराजं

यद्विविधैरर्थैः राजते तदेव । – यजु०, १०/१३

वि + ✓राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः > विराज + अण् प्रत्ययः > वैराजम् ।

वैश्यं

यो यत्र तत्र विशति प्रविशति तदपत्यम् ।
– यजु०, ३९/११

✓विश् – प्रवेशने + यत् प्रत्ययः > विश्य + अण् प्रत्ययः स्वार्थे ।

वैश्वानरः

यो विश्वान् सर्वान् पदार्थान्, नयति ।
– ऋ०, १/५९/१

विश्वेषु नरेषु नायक । – ऋ०, ६/७/३

यो विश्वान्नरान् धर्मकार्य्येषु नयति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ६/७/४

यो विश्वान् नरानानन्दान्नयति तम् ।

– यजु०, ७/२४

विश्व + नरः > विश्वनरः, पूर्वपदस्य दीर्घः (नरे संज्ञायाम् – अष्टा०, ६/३/१२९) > विश्वानरः + अण् प्रत्ययः (तस्येदम् – अष्टा०, ४/३/१२०) ।

वैष्ट्रं

विशन्ति यन्नेति वेष्ट्रं लोको वा ।

– उ०को०, ४/१६०

✓विश – प्रवेशने + ष्ट्रन् प्रत्ययः धातोः ऐत्वञ्च (भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च – उ०को०, ४/१६०) ।

व्रजं

व्रजन्ति जना यस्मिंस्तस्मिन्।– ऋ०, १/८६/३

यो व्रजति तम् । – ऋ०, ४/१/१५

व्रजन्ति येन यस्मिन् वा । – ऋ०, ६/३५/५

व्रजन्ति यस्मिंस्तस्मिन् स्थाने ।

– ऋ०, ७/३२/१०

व्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्त्यापो यस्मात् तस्मिन् वा तं व्रजं मेघम् । – यजु०, १/२५

व्रजन्ति जानन्ति जना येन तं सत्सङ्गं। व्रजन्ति विद्वांसो यस्मिन् सन्मार्गे तम् ।

– यजु०, १/२६

✓व्रज – गतौ + घ प्रत्ययः (गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च – अष्टा०, ३/३/११९) ।

व्रजश्रितः

व्रजान् गवादि स्थित्यर्थान् देशान् क्षियन्ति निवासयन्ति ते । – यजु०, १०/४

(प्र०ब०व०) – व्रज + ✓श्रिञ् – सेवायां + क्विप् प्रत्ययः, ततः तुगागमश्च ।

व्रततिः

व्रतमाचरतीति व्रततिः विस्तरो 'व्रततिः' लता वा । – उ०को०, ४/५९

व्रत + अतिः प्रत्ययः बाहुलकात् (अमेरतिः – उ०को० ४/५९) ।

व्रतपाः

यो व्रतं सत्यं पाति तम् । – ऋ०, १/३१/१०

यो व्रतं सत्यं धर्माचरणं नियमं पाति रक्षतीति । – यजु०, ४/१६

व्रतानि सत्यभाषणादीनि पाति यस्माद् वा ।

व्रतानि सुशीलादीनि पाति येन यया वा।

– यजु०, ५/६

व्रत + ✓पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

व्राः

या वृणोति सा । – ऋ०, १/१२४/८

ये व्रजन्ति ते । – ऋ०, १/१२६/५

या व्रियन्ते ताः । – ऋ०, ४/१/१६

✓वृञ – वरणे + कः प्रत्ययः ।

व्राजिः

व्रजतीति व्राजिः वायुसमूहो वा ।

– उ०को०, ४/१२५

✓व्रज – गतौ + इञ् प्रत्ययः धातोरुपधायाः दीर्घश्च (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५) ।

व्रातसाहाः

ये व्राताञ्छत्रुसमूहान्सहन्ते ते ।

– ऋ०, ६/७५/९

ये व्रातान् वीराणां समूहान् सहन्ते ते ।

– यजु०, २९/४६

(प्र०ब०व०) – व्रात + ✓षह – मर्षणे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

व्यलीकं

विपूर्वाद् व्यलीकं अप्रियं खेदो वा ।

– उ०को०, ४/२५

वि + √अल – भूषणपर्याप्तिवारणेषु + कीकन् प्रत्ययः (अलीकादयश्च – उ०को०, ४/२५) ।

व्याघ्रः

यो विविधान् समन्ताज्जिघ्रति। – यजु०, १४/९

यो विशेषेण जिघ्रति तम् । – यजु०, १९/१०

विशेषेण समन्ताज्जिघ्रतीति व्याघ्रः हस्ती वा । – उ०को०, ५/६३

वि + आङ् + √घ्रा – गन्धोपादाने + कः प्रत्ययः (व्याङिघ्रातेश्च जातौ – उ०को०, ५/६३) ।

व्यानदाः

या व्याप्तिविज्ञानं ददति । – यजु०, १७/१५

वि + √अन – प्राणने + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१) > व्यान + √डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

व्यानं

विविधमन्यते व्याप्यते येन तस्मै, सर्वेषां शुभगुणानां कर्मविद्याङ्गानां च व्याप्ति हेतवे । – यजु०, १/२०

व्यानिति सर्वान् शुभगुणकर्मस्वभावान् येन तस्मै । – यजु०, १३/२४

विविधमनन्ति येन तम् । – यजु०, १९/९०

यो विविधेष्वङ्गेष्वनिति व्याप्नोति तस्मै ।

– यजु०, २२/२३

वि + √अन – प्राणने + घञ् प्रत्ययः (हलश्च – अष्टा०, ३/३/१२१) ।

व्योमन्

व्योम्नि व्याप्ते आकाशे । – यजु०, १३/४२

व्योम्नि व्याप्तेऽन्तरिक्षे वर्त्तमानाम् ।

– यजु०, १३/४९

व्ययति संवृणोतीति व्योम अन्तरिक्षं वा।

– उ०को०, ४/१५१

√व्येञ् – संवरणे + मनिन् प्रत्ययः (नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१), धातोरेकारस्योत्वञ्चेति ।

व्योमसद्

यो व्योम्नि सीदति । – ऋ०, ४/४०/५

यो व्योमनि सीदति सः । – यजु०, १०/२४

यो व्योमवत् व्यापके परमेश्वरे सीदति ।

– यजु०, १२/१४

व्योमन् + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

शंसः

शंसन्ति यत्र सः । – ऋ०, १/१८/३

शंसति येन शास्त्रबोधेन तम्। शंसति येन तं स्तुतिसमूहम् । – ऋ०, १/२८/१३

शंसन्ति स्तुवन्ति यस्मिन् सः। – यजु०, ३/३०

√शंस् – स्तुतौ + कः प्रत्ययः ।

शंस्ता

शंसति स्तौतीति शंस्ता स्तोता ।

– उ०को०, २/९४

√शंसु – स्तुतौ + तृन् प्रत्ययः (तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ – उ०को०, २/९४) ।

शकटः

शक्नोतीति स्तौतीति शंस्ता स्तोता ।

– उ०को०, ४/८१

√शक्लृ – शक्तौ + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१) ।

शकलं

शक्नोतीति खण्डो मत्स्य भेदो वा ।

– उ०को०, १/११२

✓शक्लृ – शक्तौ + कल प्रत्ययः (शकिशम्योर्नित् – उ०को०, १/११२) ।

शकुनः

शक्नोतीति शकुनः पक्षिनामानि वा ।

– उ०को०, ३/४९

✓शक्लृ – शक्तौ + उनः प्रत्ययः (शकेरुनोन्तोन्त्युनयः – उ०को०, ३/४९) ।

शकुनिः

शक्नोतीति शकुनिः पक्षिनामानि वा ।

– उ०को०, ३/४९

✓शक्लृ – शक्तौ + उनिः प्रत्ययः (शकेरुनोन्तोन्त्युनयः – उ०को०, ३/४९) ।

शकुनिसादेन

येन शकुनीन्सादयति तेन । – यजु०, २५/३ (तृ०ए०व०) – शकुनि + ✓षद्लृ – विशरणगत्य-वसादनेषु + कः प्रत्ययः ।

शकुन्तः

शक्नोतीति शकुन्तः पक्षिनामानि वा ।

– उ०को०, ३/४९

✓शक्लृ – शक्तौ + उन्तः प्रत्ययः (शकेरुनोन्तोन्त्युनयः – उ०को०, ३/४९) ।

शकुन्तिः

शक्नोतीति शकुन्तिः पक्षिनामानि वा ।

– उ०को०, ३/४९

✓शक्लृ – शक्तौ + उन्तिः प्रत्ययः (शकेरुनोन्तोन्त्युनयः – उ०को०, ३/४९) ।

शकुलः

शक्नोति तरितुमिति शकुलः मत्स्यः ।

– उ०को०, १/४१

✓शक्लृ – शक्तौ + उनच् प्रत्ययः बाहुलकात् प्रत्ययस्य रेफस्य लत्वम् (मद्गुरादयश्च – उ०को०, १/४१) ।

शकृत्

शक्नोतीति शकृत् । – उ०को०, ४/५८

✓शक्लृ – शक्तौ + ऋतिन् प्रत्ययः (शकेर्ऋतिन् – उ०को०, ४/५८) ।

शक्तिः

यः सर्वं जगत् कर्तुं शक्नोति स शक्तिः।

– *स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)*

✓शक्लृ – शक्तौ + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

शक्तिधरः

शक्तिं धारयति इति शक्तिधरः वा कुमारः।

– उ०को०, २/२२

✓शक्लृ – शक्तौ + क्तिन् प्रत्ययः > शक्ति + ✓धृञ् – धारणे + रक् प्रत्ययः धातोः परस्य णेर्लुक् च (बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः – उ०को०, २/२२)।

शक्मा

शक्नोतीति शक्मा सूर्यो वा ।

– उ०को०, ४/१४७

✓शक्लृ – शक्तौ + मनिन् प्रत्ययः (अशिशकिभ्यां छन्दसि – उ०को०, ४/१४७) ।

शक्लः

शक्नोतीति शक्लः प्रियंवदो वा ।

– उ०को०, ४/१०८

✓शक्लृ – शक्तौ + क्लः प्रत्ययः (मूशक्यविभ्यः क्लः – उ०को०, ४/१०८) ।

शक्वरी

शक्नोति इति शक्वरी नदी छन्दोभेदो वा। – उ०को०, ४/११३

✓शक्लृ – शक्तौ + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्ति-पृशकिभ्यो वनिप् – उ०को०, ४/११३) स्त्रियां ङीप् रेफ च ।

शक्वा

शक्नोतीति शक्वा हस्ती वा ।

– उ०को०, ४/११३

✓शक्लृ – शक्तौ + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्ति-पृशकिभ्यो वनिप् – उ०को० ४/११३) ।

शक्रः

शक्नोति सर्वं व्यवहारं कर्त्तुं तत् ।

– ऋ०, १/१०४/८

शक्नोति यः स शक्रः समर्थः कुटजो वृक्षविशेषो वा । – उ०को०, २/१३

✓शक्लृ – शक्तौ + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चि-शकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीप-दिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिव-सिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३)।

शङ्करः

यः शङ्कल्याणं सुखं करोति स शङ्करः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

शम् + ✓डुकृञ् – करणे + टः प्रत्ययः (कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु – अष्टा०, ३/२/२०) ।

शङ्कुः

यं दृष्ट्वा शङ्कः सन्दिग्धो भवतीति तद् शङ्कुः विषः कीलं शस्त्रं संख्या वृक्षभेदो जलभेदः पापं स्थाणुर्वा ।– उ०को०, १/३६

✓शङ्कि – शङ्कायां + कुः प्रत्ययः (खरुशङ्कुपी-युनीलङ्गुलिगु – उ०को०, १/३६) ।

शङ्खः

शाम्यतीति शङ्खः निधिभेदः जलजं ललाटास्थि वा । – उ०को०, १/१०२

✓शमु – उपशमे + खः प्रत्ययः (शमेः खः – उ०को०, १/१०२) ।

शङ्खध्मं

यः शङ्खान् धमति तम् । – यजु०, ३०/१९

(द्वि०ए०व०) – शङ्ख + ✓ध्मा – शब्दाग्निसंयोगयोः + कः प्रत्ययः ।

शङ्गवे

शं सुखं गच्छति प्राप्नोति तस्मै ।

– यजु०, १६/४०

(च०ए०व०) – शम् + ✓गम्लृ – गतौ + डुः प्रत्ययः (मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ३/२/१८०) ।

शण्डिलः

शण्डति रोगयुक्तो भवतीति शण्डिलः ऋषिविशेषो वा । – उ०को०, १/५४

✓शण्डि – रुजायां संघाते च + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डतुण्डि-कुकिभूभ्यः इलच् – उ०को०, १/५४) ।

शण्ढः

शाम्यति शान्तो भवतीति शण्ढः स्वतन्त्रो वृषभः । – उ०को०, १/९९

✓शमु – उपशमे + ढः प्रत्ययः (शमेर्ढः – उ०को०, १/९९) ।

शतद्रुः

शतधा बहुप्रकारैर्द्रवति गच्छतीति शतद्रुः

नदीभेदो गङ्गा वा । – उ०को०, १/३५
शत + √द्रु – गतौ + कुः प्रत्ययः (शते च – उ०को०, १/३५) ।

शतधारः

शतं बहुविधमसंख्यातं विश्वं धरतीति तम्।
– यजु०, १/३
बहुविद्याधारकेण परमेश्वरेण वेदेन वा ।
– यजु०, १/३
शत + √धृञ् – धारणे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

शतवल्शः

यः शतानि बहूनि सुखानि वलते संवृणुते सः। – यजु०, ५/४३
शत + √वल – संवरणे सञ्चलने च + शक् प्रत्ययः (जनिदाच्युसृवृमदिषनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्लण्क्निन्श-क्स्यढडटोटचः – उ०को०, ४/१०४) ।

शतसाः

यः शतानि सनति सम्भजति ।
– ऋ०, ४/३८/१०
यः शतानि सनति विभजति ।
– ऋ०, ७/८/६
शत + √षण – सम्भक्तौ + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) धातोरङ्गस्याकारादेशः (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

शताश्रिं

यः शतान्याश्रयति तम् । – ऋ०, ६/१७/१०
शत + आङ् + √श्रिञ् – सेवायां + क्विप् प्रत्ययः।

शतेरः

शीयते शातयति दुःखंकरोतीति शतेरः शत्रुर्वा । – उ०को०, १/६०
√शद्लृ – शातने + एरक् प्रत्ययः, धातोः दकारस्य स्थाने तकारादेशः (शदेस्तश्च – उ०को०, १/६०)।

शत्रिः

शीयते छिनत्तीति शत्रिः हस्ती वा ।
– उ०को०, ४/६७
√शद्लृ – शातने + त्रिप् प्रत्ययः (राशदिभ्यां त्रिप् – उ०को०, ४/६७) ।

शत्रुः

शीयते शातयतीति शत्रुः।– उ०को०, ४/१०३
√शद्लृ – शातने + क्रुन् प्रत्ययः (रुशदिभ्यां क्रुन् – उ०को०, ४/१०३) ।

शद्रिः

शीयते शातयतीति शद्रिः शर्करा वा ।
– उ०को०, ४/६५
√शद्लृ – शातने + क्रिन् प्रत्ययः (अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, ४/६५) ।

शनैश्चरः

यः शनैश्चरति स शनैश्चरः ।
– स० प्र० (*प्रथमसमुल्लासः*)
शनैस् + √चर – गतिभक्षणयोः + अच् प्रत्ययः ।

शपथः

शप्यत आक्रुश्यत इति शपथः निश्चयकरणं वा । – उ०को०, ३/११३
√शप – आक्रोशे + अथः प्रत्ययः (शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३)।

शफः

खुरात् शं फणति प्रापयतीति शफो वेगस्तस्माद्वा । – ऋ०, १/११७/६
शं फणन्ति तेषाम् । – ऋ०, १/१६३/५
शम् + √फण – गतौ + डः प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) पृषोदरादिना पूर्वपदस्य म लोपः ।

शबलः

शपत्याक्रोशति स शबलः वर्णभेदो वा ।

– उ०को०, १/१०५

✓शप – आक्रोशे + कल प्रत्ययः धातोः पस्य बादेशः (शपेर्बश्च – उ०को०, १/१०५) ।

शब्दः

शप्यत आहूयतेऽनेन स शब्दो नादः ।

– उ०को०, ४/९७

✓शप – आक्रोशे + दः प्रत्ययः (शाशपिभ्यां ददनौ – उ०को०, ४/९७) धातोः पस्य बादेशः (झलां जश झशि – अष्टा०, ८/४/५२) ।

शमठः

शाम्यतीति शमठः शान्तो वा ।

– उ०को०, १/१००

✓शमु – उपशमे + अठः प्रत्ययः बाहुलकात् (कमेरठः – उ०को०, १/१००) ।

शमथः

शाम्यतीति शमथः शान्तिः ।

– उ०को०, ३/११३

✓शमु – उपशमे + अथः प्रत्ययः बाहुलकात् (शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३) ।

शमं

शाम्यन्ति येन तस्य शान्ति युक्तस्य मनुष्यस्य च । – ऋ०, १/३२/१५

शाम्यन्ति येन तम् । – ऋ०, १/३३/१५

✓शमु – उपशमने + घञ् प्रत्ययः, धातोरुपधायाः वृद्धिनिषेधः (नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः – अष्टा०, ७/३/३४) ।

शमलं

शाम्यतीति शमलः अशुद्धं वा ।

– उ०को०, १/११२

✓शमु – उपशमे + कल प्रत्ययः (शकिशम्योर्नित् – उ०को०, १/११२) ।

शम्बः

शाम्यतीति शम्बः मुसलस्य लोहमुखं वा।

– उ०को०, ४/९४

✓शमु – उपशमे + बन् प्रत्ययः (शमेर्बन् – उ०को०, ४/९४) ।

शम्बरं

शं सुखं वृणोति येन तं मेघमिव शत्रुम् ।

– ऋ०, १/५४/४

शं सुखं वृणोति यस्मात्तं मेघम् ।

– ऋ०, ४/३०/१४

शं सुखं वृणोति येन तं मेघम् ।

– ऋ०, ६/१८/८

शम् + ✓वृञ् – वरणे + अप् प्रत्ययः (ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च – अष्टा०, ३/३/५८), वर्णव्यययेन वकारस्य बकारः ।

शम्बूकः

शमयतीति शम्बूकः, बाहुलकादुकप्रत्यये शम्बुकः इत्यपि सिद्धम् ।– उ०को०, ४/४१

शमयतीति शम्बूकः जलशुक्तिर्वा ।

– उ०को०, ४/४१

✓शमु – उपशमे + ऊकः प्रत्ययः निपातनात्, धातोः बुगागमः (उलूकादयश्च – उ०को०, ४/४१) बाहुलकात् शम्बुकश्चापि ।

शम्भुः

ये शं सुखं भावयन्ति ते । – ऋ०, १/१०६/२

शं सुखं भावयति तस्मै परमेश्वराय सेनाधीशाय वा । – यजु०, १६/४१

यः शं सुखं भावयति सः ।– यजु०, १८/२३

शं कल्याणं भावयति सः ।– यजु०, १८/४५

शम् + ✓भू – सत्तायां + डुः प्रत्ययः (मितद्रूवादिभ्यः उपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ३/२/१८०) ।

शयण्डः

शेतेऽसौ शयण्डः विषयो वा ।

– उ०को०, १/१२९

✓शीङ् – स्वप्ने + अण्डन् प्रत्ययः बाहुलकात् (अण्डन् कृसृभृवृञः – उ०को०, १/१२९) ।

शयथः

शेतेऽसौ शयथः अजगरो वा ।

– उ०को०, ३/११३

✓शीङ् – स्वप्ने + अथः प्रत्ययः (शीङ् शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः – उ०को०, ३/११३)।

शयानकः

शेतेऽसौ शयानकः अजगरो वा ।

– उ०को०, ३/८२

✓शीङ् – स्वप्ने + आनकः प्रत्ययः (आनकः शीङ्भियः – उ०को०, ३/८२) ।

शयुः

य प्रलये सर्वाणि भूतानि शाययति सः ।

– ऋ०, १/३१/२

योऽभिव्याप्य शेते । – ऋ०, ३/५५/६

यः शेते तम् । – ऋ०, ४/१८/१२

शेतेऽसौ शयुः शयनशीलः।– उ०को०, १/७

✓शीङ् – स्वप्ने + उः प्रत्ययः (भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७) ।

शयुत्रा

यौ शयून् शयानान् त्रायतस्तौ ।

– ऋ०, १/११७/१२

(द्वि०द्वि०व०)–शयु + ✓त्रैङ्–पालने + डः प्रत्ययः।

शयुनः

शेतेऽसौ शयुनः अजगरो वा ।

– उ०को०, ३/६१

✓शीङ् – स्वप्ने + उनन् प्रत्ययः (अजियमिशीङ्भ्यश्च – उ०को०, ३/६१) ।

शरणिः

शृणाति हिनस्तीति शरणिः ।

– उ०को०, २/१०२

✓शॄ – हिंसायां + अनिः प्रत्ययः बाहुलकात् (अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२)।

शरण्यं

शृणाति हिनस्तीति शरण्यम् अज्ञानं वा।

– उ०को०, ३/१०१

✓शॄ – हिंसायां + अन्यः प्रत्ययः (शॄरम्योश्च – उ०को०, ३/१०१) ।

शरत्

शृणाति येन सा । – यजु०, १३/५७

शृणाति हिनस्त्यस्मिन्निति शरत् कालविशेष ऋतुर्वा । – उ०को०, १/१३०

✓शॄ – हिंसायां + अदिः प्रत्ययः (शॄदभसोऽदिः – उ०को०, १/१३०) ।

शरभः

शृणातीति शरभः आरण्यानां मध्ये हिंसकविशेषपशुजातिः ।– उ०को०, ३/१२२

✓शॄ – हिंसायां + अभच् प्रत्ययः (कृशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् – उ०को०, ३/१२२) ।

शरिः

शृणाति हिनस्तीति शरिः पक्षी । शकुनेरन्यत्र शरिः हिंस्रः।– उ०को०, ४/१२८

√शॄ – हिंसायां + इञ् प्रत्ययः (श्रः शकुनौ – उ०को०, ४/१२८) ।

शरिमा

श्रृणातीति शरिमा प्रसवो वा ।

– उ०को०, ४/१४८

√शॄ – हिंसायां + इमनिच् प्रत्ययः (हृभृधृसृस्तॄ-श्रृभ्य इमनिच् – उ०को०, ४/१४८) ।

शरीरं

हिंस्यते यत्तत् । – ऋ०, १/३२/१०

शीर्यते हिंस्यत इति शरीरं प्राणिकायो वा । – उ०को०, ४/३०

√शॄ – हिंसायां + ईरन् प्रत्ययः (कृशॄपॄक-टिपटिशौटिभ्य ईरन् – उ०को०, ४/३०) ।

शरुः

श्रृणाति हिनस्ति येनेति शरुः आयुधं कोपो वा । – उ०को०, १/१०

√शॄ – हिंसायां + उः प्रत्ययः (शॄस्वृस्निहित्रप्यसि-वसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०)।

शर्करा

श्रृणातीति शर्करा खण्डविकारो मृद्विकारो वा । – उ०को०, ४/३

√शॄ – हिंसायां + करन् प्रत्ययः (श्रः करन् – उ०को०, ४/३) ।

शर्म

सर्वदुःख रहितं सुखं, श्रृणाति हिनस्ति दुःखानि यत्तत् । – ऋ०, १/१७/८

श्रृण्वन्ति दुःखानि यस्मिन् तद्गृहम् ।

– यजु०, २६/१०

श्रृणातीति शर्म सुखं गृहं वा ।

– उ०को०, ४/१४५

√शॄ – हिंसायां + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) ।

शर्मसदः

ये शर्मणि सुखे सीदन्ति ते।– ऋ०, १/७३/३

ये शर्मणि गृहे सीदन्ति ते।– ऋ०, ३/५५/२१

(प्र०ब०व०) – शर्म + √षद्लृ – विशरणगत्य-वसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

शर्वः

श्रृणाति दुःखमिति शर्वः परमेश्वरः सुखं वा । – उ०को०, १/१५५

√शॄ – हिंसायां + वः प्रत्ययः (कॄगॄशॄदॄभ्यो वः – उ०को०, १/१५५) ।

शर्वरी

श्रृणाति हिनस्ति प्रकाशमिति शर्वरी रात्रिर्वा । – उ०को०, २/१२१

√शॄ – हिंसायां + ष्वरच् प्रत्ययः (कॄशॄवॄञ्चतिभ्यः ष्वरच् – उ०को०, २/१२१), ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

शर्शरीकः

श्रृणाति हिनस्तीति शर्शरीकः हिंसकः ।

– उ०को०, ४/१९

√शॄ – हिंसायां + ईकन् प्रत्ययः, धातोर्द्वित्वमभ्यासस्य च रुगागमः (शॄपॄवृजां द्वे रुक् चाभ्यासस्य – उ०को०, ४/१९) ।

शलभः

शलते गच्छतीति शलभः पतङ्गो वा ।

– उ०को०, ३/१२२

√शल – चलनसंवरणयोः अभच् प्रत्ययः (कॄशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् – उ०को०, ३/१२२)।

शलाका

यां शलन्ति गच्छन्तीति शलाका अञ्जनयष्टिका वा । – उ०को०, ४/१४

✓शल – चलनसंवरणयोः + आकः प्रत्ययः (वलाकादयश्च – उ०को०, ४/१४) । ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च।

शल्कं

शल्यति गच्छति शल्यते वा तत् शल्कम्। – उ०को०, ३/४३

✓शल – चलनसंवरणयोः + कन् प्रत्ययः (इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को०, ३/४३) ।

शल्यं

शलति गच्छतीति शल्यं शास्त्रविशेषो वाणाग्रभागो वा । – उ०को०, ४/१०७

✓शल – चलनसंवरणयोः + यत् प्रत्ययः (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः – उ०को०, ४/१०७) ।

शवः

शवयति गच्छतीति शवः मृतकशरीरं वा। – उ०को०, ४/१९३

✓श्वि – गतिवृद्धयोः + असुन् प्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, ४/१९३) ।

शवसानः

शवन्ति गच्छन्त्यस्मिन् स शवसानः मार्गो वा। – उ०को०, २/८६

✓शव – गतौ + असानच् प्रत्ययः (छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् – उ०को०, २/८६) ।

शष्पं

शष्यते हन्यते तत् शष्पं बालतृणं कान्तिक्षयो वा । – उ०को०, ३/२८

✓शष – हिंसायां + पः प्रत्ययः (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८) ।

शस्त्रं

शंसति हिनस्तीति येन तत् शस्त्रम् आयुधं वा। – उ०को०, ४/१६४

✓शश् – हिंसायां प्लुतगतौ + क्त्रः प्रत्ययः (अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः – उ०को०, ४/१६४) ।

शस्यं

शस्यते यत्तत् शस्यं, क्षेत्रपक्वन्नं गुणो वा। – उ०को०, ४/१०९

✓शसु – हिसायां + यः प्रत्ययः (माछाशसिभ्यो यः – उ०को०, ४/१०९) ।

शाकं

श्यतीति शाकं स्यतीति साकं वा । – उ०को०, ३/४३

✓शो – तनूकरणे + कन् प्रत्ययः (इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को०, ३/४३) ।

शाखाः

याः खेऽन्तरिक्षे शेरते ताः । – ऋ०, ७/४३/१

(प्र०ब०व०) – ✓शाखृ – गतौ + अच् प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः । अथवा पृषोदरादिना शाखा > खे (सप्तमी एकवचन) > ख > खा + ✓शीङ्-शये + अच् प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः – खाशा, वर्णव्यत्ययत्वात् शाखेति ।

शादः

शीयते छिनत्ति यस्मिंस्तं शादम् । – यजु०, २५/१

श्यति सूक्ष्मं करोतीति शादः कर्दमो बालतृणं वा । – उ०को०, ४/९७

✓शो – तनूकरणे + दः प्रत्ययः (शाशपिभ्यां ददनौ – उ०को०, ४/९७) ।

शारिः

शृणाति हिनस्तीति शारिः पक्षी । – उ०को०, ४/१२८

√शॄ – हिंसायां + इञ् प्रत्ययः धातोर्वृद्धिश्च (श्रः शकुनौ – उ०को०, ४/१२८) ।

शारिका

शारीन् हन्तीति शारिका वा ।

– उ०को०, ४/१२८

√शॄ – हिंसायां + ठक् प्रत्ययः (पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति – अष्टा०, ४/४/३५) ठस्य इकादेशत्वात् > धातोः वृद्धिः > शारिकः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः > शारिका।

शार्ङ्गः

श्रृणातीति शार्ङ्गः पक्षी वा ।

– उ०को०, १/१२७

√शॄ – हिंसायां + गण् प्रत्ययः णित्वात् धातोर्वृद्धिश्च नुडागमश्च (गण् शकुनौ – उ०को०, १/१२७) ।

शार्दूलः

श्रृणाति हिनस्तीति शार्दूलः व्याघ्रो वा ।

– उ०को०, ४/९०

√शॄ – हिंसायां + ऊलः प्रत्ययः (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) धातोर्दुगागमः वृद्धिश्च।

शालभञ्जिका

शालान् भञ्जन्ति यस्यां सा शालभञ्जिका क्रीडा । – उ०को०, २/३२

शाल + √भजि – भासार्थः + क्वुन् प्रत्ययः, धातोः नुमागमश्च (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) ।

शाला

श्यन्ति सूक्ष्माणि कार्याणि कुर्वन्त्यत्र सा शाला गृहं वा । – उ०को०, १/११८

√शो – तनूकरणे + कालन् बाहुलकात् (तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्जिभ्यः कालन् – उ०को०, १/११८) ।

शालिः

शल्यते प्राप्यतेऽसौ शालिः ब्रीहयो वा ।

– उ०को०, ४/१३०

√शल – चलनसंवरणयोः + इण् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोर्वृद्धिश्च (जनिघसिभ्यामिण् – उ०को०, ४/१३०)।

शालुः

श्रृणाति चित्तं हिनस्तीति शालुः कषायद्रव्यं वा । – उ०को०, १/५

√शॄ – हिंसायां + ञुण् प्रत्ययः बाहुलकात् धातोः रेफस्य लत्वं दीर्घश्च (त्रोरश्च लः – उ०को०, १/५)।

शालूकं

शल्यते प्राप्यते यत्तत् शालूकं मूलद्रव्यं वा। – उ०को०, ४/४२

√शल–चलनसंवरणयोः + ऊकण् प्रत्ययः, धातोर्वृद्धिश्च (शलिमण्डिभ्यामूकण्–उ०को०, ४/४२) ।

शालूरः

शालयति गमयतीति शालूरः मण्डूको वा । – उ०को०, ४/९०

√शल – चलनसंवरणयोः + ऊरः प्रत्ययः, धातोर्वृद्धिश्च (खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ – उ०को०, ४/९०) ।

शाशदानः

अतिशयेन शीयते शातयति छिनत्ति यः सः । – ऋ०, १/३३/१३

√शद्लृ – शातने + शानच् प्रत्ययः यङ्लुङन्ताद धातोर्द्वित्वम् ।

शासनं

शास्ति सर्वान् विद्याधर्माचरणशीलान् यया सत्यनीत्या ताम् । – ऋ०, १/३१/११

शंसन्ति हिनस्ति यस्मिंस्तद्युद्धम् ।

– यजु०, २९/२३

✓शासु – अनुशिष्टौ अथवा ✓शसु – हिंसायां + ल्युट् प्रत्ययः ।

शास्ता

शास्ति शिक्षते धर्मादिकमिति शास्ता पण्डितो वा । – उ०को०, २/९४

✓शास – अनुशिष्टौ + तृन् प्रत्ययः (तृन्तृचो शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ – उ०को०, २/९४) ।

शास्तिः

शास्ति शिक्षत इति शास्तिः राजदण्डो वा । – उ०को०, ४/१८०

✓शास – अनुशिष्टो + तिः प्रत्ययः बाहुलकात् (वसेस्तिः – उ०को०, १/१८०) ।

शिक्यं

स्रंसते गच्छतीति शिक्यं काजः छीकां इति प्रसिद्धः । – उ०को०, ५/१६

✓स्रंसु – अवस्रंसने + यत् प्रत्ययः, धातोः शि कुटश्चादेशः (स्रंसेः शिः कुद् किच्च – उ०को०, ५/१६) ।

शिक्षानरः

यः शिक्षां नृणाति प्राप्नोति स शिक्षायाः नरः शिक्षानरः । – ऋ०, १/५३/२

✓शिक्ष – विद्योपादाने + अ प्रत्ययः स्त्रियां (गुरोश्च हलः – अष्टा०, ३/३/१०३) > शिक्षा + नरः (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः ।

शिखा

शेतेऽसौ शिखा चूडाकेशभेदो ज्वाला वा । – उ०को०, ५/२४

✓शीङ् – स्वप्ने + खः प्रत्ययः, धातोर्ह्रस्वश्च (शीङो ह्रस्वश्च – उ०को०, ५/२४) स्त्रियां टाप् च ।

शिङ्घणाकः

शिङ्घति समन्ताज्जिघ्रतीति शिङ्घाणकः श्लेष्मा वा । ककारलोपे शिङ्घाणम् काचपात्रं लोहनासिकयोर्मलं वा ।

– उ०को०, ३/८३

✓शिङ्घि – आघ्राणे + आणकः प्रत्ययः (आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः – उ०को०, ३/८३) ।

शिग्रुः

शेतेऽसौ शिग्रुः शोभाञ्जनस्तरुः शाकं वा मनुष्य विशेषो वा । – उ०को०, ४/१०२

✓शीङ् – शये, ✓शीकृ – सेचने + रुः प्रत्ययः (जत्वादयश्च – उ०को०, ४/१०२), बाहुलकात् धातोर्ह्रस्व, गत्वञ्चेति ।

शिथिलः

श्रथति विमुञ्चति पुरुषार्थमिति शिथिनः पुरुषः । – उ०को०, १/५३

✓श्रथि – शैथिल्ये + किरच् प्रत्ययः (अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिरा – उ०को०, १/५३) धातोरुपधाया इत्वं रेफस्य लोपः, प्रत्ययस्य रेफस्य लत्वञ्च निपात्यते ।

शिनिः

शेतेऽसौ शिनिः क्षत्रियो वा ।

– उ०को०, ४/५१

✓शीङ् – स्वप्ने + निः प्रत्ययः (वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

शिरः

यच्छ्रीयते तदुत्तमाङ्गम् । – ऋ०, १/१६३/६

शृणाति हिनस्ति दुःखानि येन तत् ।

– यजु०, १२/४

श्रीयत आश्रीयते तत् शिरः मस्तकम् ।

– उ०को०, ४/१९४

✓श्रिञ् – सेवायां + असुन् प्रत्ययः, धातोः शिरादेशः (श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च – उ०को०, ४/१९४)।

शिरिः

श्रृणातीति शिरिः हन्ता । – उ०को०, ४/१४३

✓शॄ – हिंसायां + इः प्रत्ययः धातोः इत्वञ्च (कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४३)।

शिरीषः

शृणाति हिनस्तीति शिरीषः वृक्ष भेदो वा । – उ०को०, ४/२७

✓शॄ – हिंसायां + ईषन् प्रत्ययः धातोः इत्वञ्च (शॄपॄभ्यां किच्च – उ०को०, ४/२७) ।

शिल्पं

यत् शीलति समादधाति तत् शिल्पं कौशलं वा । – उ०को०, ३/२८

✓शील – समाधौ + पः प्रत्ययः धातोर्ह्रस्वत्वञ्च (खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः – उ०को०, ३/२८)।

शिवः

शिव ईश्वरः शिवं भद्रं सुखमुदकं च ।

– उ०को०, १/५३

✓शीङ् – स्वप्ने + वन् प्रत्ययः निपातनात्, धातोर्ह्रस्वत्वं (सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३) ।

शिविरं

शेरते यस्मिन् तत् शिविरं स्थानं वा ।

– उ०को०, १/५३

✓शीङ् – शये + किरच् प्रत्ययः बाहुलकात् (अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः – उ०को०, १/५३), धातोर्वुगागमः ह्रस्वत्वञ्चेति ।

शिशिरं

शशति दिनाल्पत्वाच्छीघ्रं गच्छति तत् शिशिरं ऋतुर्हिमं शीतलं वस्तु वा ।

– उ०को०, १/५३

✓शश – प्लुतगतौ + किरच् प्रत्ययः निपातनात् (अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः – उ०को०, १/५३), धातोरुपधाया इत्वञ्च ।

शिशुः

यः श्यति तनूकरोति सः । – यजु०, २२/१९

श्यति तनूकरोति पित्रो शरीरमिति शिशुः बालको वा । – उ०को०, १/२०

✓शो – तनूकरणे + उः प्रत्ययः सन्वद्भावत्वात् धातोर्द्वित्वं कित्वात् इत्वञ्च (शः कित् सन्वच्च – उ०को०, १/२०) ।

शिशुमारः

ये स्वशिशून् मारयन्ति तान् ।

– यजु०, २४/२१

शिशु + ✓मृङ् – प्राणत्यागे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

शिश्विदानः

श्वेततेऽसौ शिश्विदानः पापकर्मा वा ।

– उ०को०, २/९२

✓श्विता – वर्णे + आनच् प्रत्ययः सनन्तात् द्वित्वं तकारस्य दकारः (श्वितेर्दश्च – उ०को०, २/९२)।

शिंशुमारः

शिंशून् धर्मोल्लङ्घिनः शत्रून् मारयति येन सः । – ऋ०, १/११६/१८

शिंशु + ✓मृङ् – प्राणत्यागे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

शीधुः

शेते येन तत् शीधुः मद्यं वा ।

– उ०को०, ४/३८

√शीङ् – स्वप्ने + धुक् प्रत्ययः (शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः – उ०को०, ४/३८) ।

शीरः

शेतेऽसौ शीरः महासर्पो वा ।

– उ०को०, २/१३

√शीङ् – स्वप्ने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३)।

शीर्विः

शृणातीति शीर्विः। – उ०को०, ४/५४

√शॄ – हिंसायां + क्विन् प्रत्ययः, धातोरुपधाया इत्वञ्च (जॄतॄजागृभ्यः क्विन् – उ०को०, ४/५४)।

शीवा

शेतेऽसौ शीवा अजगरो वा ।

– उ०को०, ४/११४

√शीङ् – स्वप्ने + क्वनिप् प्रत्ययः (शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् – उ०को० ४/११४) ।

शुकः

शोभतेऽसौ शुकः पक्षिजातिः व्यासपुत्रो वा । – उ०को०, ३/४२

√शुभ् – शोभार्थे + कः प्रत्ययः निपातनात् (शुकवल्कोल्काः – उ०को०, ३/४२) ।

शुक्

शोचन्ति विचारयन्ति यया सा प्रदीप्तिः।

– यजु०, ३८/१८

√शुच – दीप्तौ शोके वा + क्विप् प्रत्ययः ।

शुक्रं

शुच्यते पवित्रीभवतीति शुक्रं ब्रह्माग्निराषाढः प्राणिबीजं नेत्ररोगो वा ।

– उ०को०, २/२८

√शुचिर् – पूतीभावे + रन् प्रत्ययः (ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्लगौरवन्रेरामालाः – उ०को०, २/२८) चकारस्य कत्वञ्चेति ।

शुक्रपाः

शुक्रं योगवीर्यं योगबलं वा पान्ति ते ।

– यजु०, ७/१२

शुक्र + √पा – रक्षणे + कः प्रत्ययः ।

शुक्षिः

शोषयतीति शुक्षिः वायुर्वा ।

– उ०को०, ३/११५

√शुष – शोषणे + क्सिः प्रत्ययः (प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः – उ०को०, ३/१५५) ।

शुचिः

शुच्यतीति शुचिः शुद्धिर्वा ।

– उ०को०, ४/१२०

√शुचिर् – पूतीभावे + इन् प्रत्ययः (इगुपधात् कित् – उ०को०, ४/१२०) ।

शुचिपाः

शुचिं पवित्रतां पालयतीति शुचिपाः पवित्रपालकः । – यजु०, ७/७

शुचि + √पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

शुचिषत्

यः शुचिषु पवित्रेषु सीदति।– ऋ०, ४/४०/५

यः शुचिषु पवित्रेषु पदार्थेषु सीदति सः।

– यजु०, १०/२४

यः पवित्रेषु विद्वत्सु सीदति सः ।

– यजु०, १९/७४

शुचि + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

शुतुद्री

शु शीघ्रं तुदति व्यथयति सा ।

– ऋ०, ३/३३/१

शु <आशु (शु – क्षिप्रनाम) + ✓तुद – व्यथने + रक् प्रत्ययः, ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

शुद्धः

यः शुन्धति सर्वान् शोधयति वा स शुद्धः ईश्वरः । – स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓शुध – शौचे + क्तः प्रत्ययः ।

शुनकः

शुनति गच्छतीति शुनकः श्वा ।

– उ०को०, २/३२

✓शुन – गतौ + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२) ।

शुन्ध्युः

शुन्धतीति शुन्ध्युः अग्निर्वा ।

– उ०को०, ३/२०

✓शुन्धि – शुद्धौ + युच् प्रत्ययः (यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् – उ०को०, ३/२०) ।

शुभंयावा

यः शुभं याति प्राप्नोति तस्मै ।

– ऋ०, ४/३/६

यः शुभं जलं याति सः । – ऋ०, ५/६१/१३

ये शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति ते ।

– ऋ०, २५/२०

✓शुभ – दीप्तौ शोभार्थे च + कः प्रत्ययः >शुभम् ✓या – प्रापणे + वनिप् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते – अष्टा०, ३/२/७५) ।

शुभ्रं

शोभते दीप्यते तत् शुभ्रं रुचिरं शुक्लं पाण्डुरं वा । – उ०को०, २/१३

✓शुभ – शोभायां + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

शुभ्रिः

शोभतेऽसौ शुभ्रिः चतुर्वेदविद् ब्रह्मा वा।

– उ०को०, ४/६५

✓शुभ – शोभायां + क्रिन् प्रत्ययः (अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् – उ०को०, ४/६५) ।

शुरुधः

ये शुरून् हिंसकान् सूर्यकिरणान् दधति धरन्ति ते । – ऋ०, १/१६९/८

याः शु शीघ्रं रुध्नन्ति ताः ।– ऋ०, ३/३८/५

याः शु सद्यो रुन्धन्ति ताः स्वसेनाः ।

– ऋ०, ४/२३/८

यः शुरुमन्धकारहिंसकं तेजो दधाति स सूर्य्यः। – ऋ०, ६/३/३

यो सद्यो रुन्धन्ति ते । – ऋ०, ७/२३/२

याः शुरुधो दुःखानि रुन्धन्ति ताः ।

– यजु०, ३४/४२

शु <आशु + ✓रुधिर् – आवरणे + क्विप् प्रत्ययः, तथा शुरु + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः ।

शुषिरं

शुष्यन्ति पदार्था येन तत् शुषिरं छिद्रमाकाशो वा । – उ०को०, १/५१

✓शुष – शोषणे + किरच् प्रत्ययः (इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् – उ०को०, १/५१) ।

शुषिलः

शोषयति सर्वमिति शुषिलः शोषयति सर्वमिति शुषिलः वायुः ।– उ०को०, १/५६

✓शुष – शोषणे + इलच् प्रत्ययः (गुपादिभ्यः कित् – उ०को०, १/५६) ।

शुष्कः

शुष्यतीति शुष्कः नीरसो वा ।

– उ०को०, ३/४१

✓शुष – शोषणे + कक् प्रत्ययः (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१) ।

शुष्णः

शोषयति धार्मिकान् जनान् तं दुष्टस्वभावं प्राणिनम् । – ऋ०, १/११/७

शुष्यति बलयति येन व्यवहारेण स बहुर्विद्यते यस्मिँस्तस्मै । – ऋ०, १/३७/४

शुष्यति रसादिकमिति शुष्णः सूर्योऽग्निर्वा।

– उ०को०, ३/१२

✓शुष – शोषणे + नः प्रत्ययः (तृषिशुषिरासिभ्यः कित् – उ०को०, ३/१२) ।

शुष्मं

शुष्यति निस्सारं करोतीति शुष्मं अग्नि-र्वायुर्वा । – उ०को०, १/१४४

✓शुष – शोषणे + मन् प्रत्ययः (अविसिविसिशुषिभ्यः कित् – उ०को०, १/१४४) ।

शूद्रः

शोचतीति शूद्रः सेवको वा ।

– उ०को०, २/१९

✓शुच – शोके + रक् प्रत्ययः, धातोः दीर्घः तथा चकारस्य दकारः (शुचेर्दश्च – उ०को०, २/१९)।

शूरः

शृणाति हिनस्ति शत्रुबलान्याक्रमति ।

– ऋ०, १/२९/४

शृणाति शत्रून् तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, ८/५३

शवति गच्छतीति शूरः विक्रमणशीलः पुरुषो वा । – उ०को०, २/२५

१- ✓शु(सौत्रोधातुः) – विक्रमणे + रक् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च (शुसिचिमीनां दीर्घश्च – उ०को०, २/२५)।

२- ✓शॄ – हिसायां + अच् प्रत्ययः, ततः धातोरङ्गस्योत्त्वं रपरत्वञ्च (बहुलं छन्दसि – अष्टा०, ७/१/१०३) ततः उकारस्य दीर्घश्चेति ।

शूरसातौ

शूराणं साति सम्भजनं यस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे। – ऋ०, १/३१/६

शूराः सनन्ति विभजन्ति यस्मिन्सङ्ग्रामे तस्मिन् । – ऋ०, ६/१९/१२

(स०ए०व०) – शूर + ✓षण – सम्भक्तौ + क्तिन् प्रत्ययः ।

शूर्पं

शृणाति हिनस्तीति शूर्पं मानभेदोऽन्न-शोधकं पात्रं वा । – उ०को०, ३/२६

✓शॄ – हिसायां + पः प्रत्ययः, धातोरुपधाया उत्वञ्च (सुशृभ्यां निच्च – उ०को०, ३/२६) ।

शूलं

शु शीघ्रं लाति बोधं गृह्णाति येन तद्वचः।

– यजु०, २५/३४

शूः (क्षिप्रनाम) + ✓ला – आदाने + कः प्रत्ययः।

शूलधरः

शूलं धारयतीति शूलधरः ।

– उ०को०, २/२२

शूल + ✓धृ – धारणे + रक् प्रत्ययः बाहुलकात्, णेर्लुक् च (बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः – उ०को०, २/२२) ।

शृङ्गः

शृणाति हिनस्ति येन् तत् शृविषाणं सुवर्ण भेदो वा । – उ०को०, १/१२६

✓शॄ – हिंसायां + गन् प्रत्ययः, नुडागमः ह्रस्वत्वञ्च (शृणातेर्ह्रस्वश्च – उ०को०, १/१२६) ।

शृङ्गारः

शृणाति हिनस्तीति शृङ्गारः हस्तिशोभा नाट्यरसो दम्पत्योरन्योऽन्यं सम्भोगस्पृहा वा । – उ०को०, ३/१३६

✓शॄ – हिंसायां + गन् प्रत्ययः, नुडागमः ह्रस्वत्वञ्च (शृणातेर्ह्रस्वश्च- उ०को०, १/१२६) > शृङ्ग + आरन् प्रत्ययः, (शृङ्गारभृङ्गारौ – उ०को०, ३/१३६)।

शृधूः

शर्धते कुत्सितं शब्दयतीति शृधूः अपान-वायुर्वा। – उ०को०, १/९१

✓शृधु – शब्दकुत्सायां + कूः प्रत्ययः (नृतिशृध्योः कूः – उ०को०, १/९१) ।

शेपः

शेते येन तत् शेपः लिङ्गेन्द्रियं वा ।

– उ०को०, ४/२०१

✓शीङ् – स्वप्ने + असुन् प्रत्ययः, धातोरेत्वं पुडागमश्च (वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च – उ०को० ४/२०१) बाहुलकात् 'शेफ' इति सिद्धम् ।

शेवः

शेतेऽसौ शेवः सुखं मेढ्रं वा ।

– उ०को०, १/१५२

✓शीङ् – स्वप्ने + वन् प्रत्ययः, धातोरेत्वञ्च (इण्शीभ्यां वन् – उ०को० १/१५२) ।

शेवधिं

शेवं सुखं धीयते यस्मिँस्तं निधिम् ।

– यजु०, १८/५९

शेव + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः (कर्मण्यधिकरणे च – अष्टा०, ३/३/९३) ।

शेवधिपाः

यः शेवधिं निधिं पाति रक्षति धर्मादिकार्य्ये करे च न व्येति स शेवधिपा।–यजु०, ३३/८२

शेवधि + ✓पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

शेवा

शेतेऽसौ शेवा लिङ्गाकृतिर्वा ।

– उ०को०, १/१५४

शेव + टाप् प्रत्ययः स्त्रियां (शेवायह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवाः – उ०को० १/१५४) ।

शेवृधासः

शेवृन् सुखानि दधति येभ्यस्ते ।

– ऋ०, ३/१६/२

(प्र०ब०व०) – शेवृ (सुखनाम) + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः ।

शेषः

यः शिष्यते सः । – ऋ०, ५/१२/६

यः शिष्यते स शेषः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

✓शिष – असर्वोपयोगे + घञ् प्रत्ययः ।

शोचिः

शोचति शोचयतीति शोचिः प्रकाशो वा।

– उ०को०, २/१०८

✓शुच – शोके + इसिः प्रत्ययः (अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः – उ०को०, २/१०८) ।

शोथः

श्यति तनूकरोतीति शोथः रोगविशेषो वा । – उ०को०, २/४

✓शो – तनूकरणे + थन् प्रत्ययः बाहुलकात् (उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् – उ०को०, २/४) अत्र 'शो' धातोरात्वनिषेधः ।

शौटीरः

शौटति गर्वं करोतीति शौटीरः त्यागी वीरो वा । – उ०को०, ४/३०

✓शौटट् – गर्वे + ईरन् प्रत्ययः (कृशॄपकृ-

टिपटिशौटिभ्य ईरन् – उ०को०, ४/३०)।

श्मश्रुः

श्मनि मुखे श्रयतीति श्मश्रुः श्मश्रुणी श्मश्रूणि पुरुषमुखरोमाणि वा।

– उ०को०, ५/२८

श्मन् (मुखं शरीरं वा) + √श्रिञ् – सेवायां + डुन् प्रत्ययः (श्मनि श्रयतेर्डुन् – उ०को०, ५/२८)।

श्यामः

श्यायति गच्छति प्राप्नोति वा स श्यामः हरितः कृष्णो वा। – उ०को०, १/१४५

√श्या – गतिप्रापणयोः + मक् प्रत्ययः (इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५)।

श्यामाकः

श्यायति प्राप्नोतीति श्यामाकः ब्रीहिभेदो वा। – उ०को०, ४/१५

√श्या – गतिप्रापणयोः + आकः प्रत्ययः बाहुलकात् मुमागमश्च (पिनाकादयश्च – उ०को०, ४/१५)।

श्येतः

श्यायति गच्छतीति श्येतः श्यामवर्णो वा।

– उ०को०, ३/९३

√श्या – गतिप्रापणयोः + इतन् प्रत्ययः (हृश्याभ्यामितन् – उ०को०, ३/९३)।

श्येनः

श्यायति विज्ञापयतीति श्येनो विद्वान्।

– यजु०, २१/३५

श्यायति गच्छतीति श्येनः पक्षिभेदो वा।

– उ०को०, २/४६

√श्या – गतिप्रापणयोः + इनच् प्रत्ययः (श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् – उ०को०, २/४६)।

श्येनाभृतः

यः श्येन इव विज्ञानादिगुणैः समन्ताद् भ्रियते सः। – ऋ०, १/८०/२

श्येन + √डुभृञ् – भरणे + क्तः प्रत्ययः।

श्लक्ष्णं

क्स्नः शिलष्यतीति श्लक्ष्णं सुकुमारं त्रिलिङ्गेषु वा। – उ०को०, ३/१९

√शिलष – आलिङ्गने + क्स्नः प्रत्ययः, धातोरुपधाया अत्वञ्च (शिलषेरच्चोपधायाः – उ०को०, ३/१९)।

शिलकुः

श्रिष्यति पदार्थैः सह सम्बध्यते स शिलकुः परवशो ज्योतिषं वा। – उ०को०, १/३२

√शिलष – आलिङ्गने + कुः प्रत्ययः, धातोः षस्य कत्वञ्च (शिलषेः कश्च – उ०को०, १/३२)।

श्लेष्मा

शिलष्यतीति श्लेष्मा कफोद्भवो वा।

– उ०को०, ४/१४५

√शिलष – आलिङ्गने + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५)।

श्वयीचिः

श्वयति गच्छति वर्धते वा स श्वयीचिः व्याधिर्वा। – उ०को०, ४/७१

√श्वि – गतिवृद्ध्योः + ईचिः प्रत्ययः (श्वयतेश्चित् – उ०को०, ४/७१)।

श्वशुरः

शु शीघ्रमश्नुत आप्नोति जामाता यं स श्वशुरः दम्पत्योः पिता। – उ०को०, १/४४

शु (शीघ्रार्थे) + √अशूङ् – व्याप्तौ संघाते च + उरन् प्रत्ययः (शावशेराप्तौ – उ०को०, १/४४)।

श्वा

श्वयति गच्छति वर्द्धतेसौ श्वा कुक्कुरो वा । – उ०को०, १/१५९

✓श्वि – गतिवृद्ध्योः + कनिन् प्रत्ययः निपातनात् (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदस्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्यरिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९) ।

शितीचयः

ये शितिं श्वेतवर्णं चिन्वन्ति ते ।

– यजु०, ३३/१

✓शिवता – वर्णे + इन् प्रत्ययः > शिति + ✓चिञ् – चयने + अच् प्रत्ययः धातोः पूर्व पदस्य च दीर्घः (चौ० – अष्टा०, ६/३/१३७) ।

शितीची:

या शितिं श्वेतवर्णमञ्चति सा ।

– ऋ०, १/१२३/९

यः शितिमातरणमञ्चति तस्मै ।

– ऋ०, २/३३/८

ये शितिं वृद्धमञ्चन्ति प्राप्नुवन्ति ते ।

– ऋ०, ७/३३/१

(प्र०ब०व०) – शिति + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृग्स्रग्दिगुष्णिगञ्चु युजिक्रुञ्चाञ्च – अष्टा०, ३/२/५९), धातोर्नलोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) धातोरकारलोपः (अचः – अष्टा०, ६/४/१३८) ततः पूर्वस्य पदस्य च दीर्घः (चौ – अष्टा०, ६/३/१३७)।

श्वित्रं

श्वेतते वर्णविशिष्टो भवतीति श्वित्रं कुष्ठभेदो वा । – उ०को०, २/१३

✓श्विता-वर्णे + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

श्रद्धा

श्रत् सत्यं दधाति यया सा।– यजु०, १८/५

श्रत्सत्यं दधति ययेच्छया ताम् ।

– यजु०, १९/३०

श्रत् सत्यं दधाति यया ताम् ।

– यजु०, १९/७७

सत्यधारिकां क्रियाम् । – यजु०, २०/२४

श्रत् (सत्यनाम) + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + अङ् प्रत्ययः स्त्रियां (श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः – अष्टा०वा०, ३/३/१०६) ।

श्रवः

शृण्वन्त्यनेका विद्याः सुवर्णादि च धनं यस्मिंस्तत् । – ऋ०, १/९/७

शृण्वन्ति सर्वा विद्या येनान्नेन तत् ।

– ऋ०, १/४०/४

शृण्वन्ति येन तच्छास्त्रम्।– ऋ०, १/१६५/१२

ये शृण्वन्ति ते । – ऋ०, ६/३७/३

✓श्रु – श्रवणे + असुन् प्रत्ययः ।

श्रवणा

शृणोत्यनया सा श्रवणा नक्षत्रं वा ।

– उ०को०, २/७८

✓श्रु – श्रवणे + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८) ।

श्रवाय्यः

श्रावयतीति श्रवाय्यः दानपशुर्वा ।

– उ०को०, ३/९६

√श्रु – श्रवणे + आय्यः प्रत्ययः, (श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः – उ०को०, ३/९६) ।

श्रायाः

ये शृण्वन्ति श्रावयन्ति वा ते ।

– ऋ०, ५/५३/४

(प्र०ब०व०) – √श्रु – श्रवणे + अच् प्रत्ययः, ततः वर्णव्यत्ययेन वकारस्य यकारः ।

श्रीः

यः श्रीयते सेव्यते सर्वेण जगता विद्वद्भि-र्योगिभिश्च स श्रीरीश्वरः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

श्रयति श्रीयते वा सा श्रीः ईश्वररचना शोभा वा । – उ०को०, २/५७

√श्रिञ् – सेवायां + क्विप् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च – उ०को०, २/५७) ।

श्रुतवित्

यः श्रुतं वेत्ति । – ऋ०, ५/४४/१२

√श्रु – श्रवणे + क्तः प्रत्ययः > श्रुत + √विद् – ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः ।

श्रुतिः

शृण्वन्ति सकला विद्या यया सा वेदाख्या।

– यजु०, १८/१

तथाऽऽदिसृष्टिमारभ्याद्यपर्यन्तं ब्रह्मादिभिः सर्वाः सत्यविद्याः श्रूयन्तेऽनया सा श्रुतिः।

– ऋ० भा० भू० (वेदोत्पत्तिविषयः)

√श्रु – श्रवणे + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

श्रुष्टीवान्

ये श्रुष्टी शीघ्रं वनन्ति सम्भजन्ति ते ।

– ऋ०, १/४५/२

श्रुष्टीः क्षिप्र गतीर्वनति भाजयति यस्तम्।

– ऋ०, १/१११/१

श्रुष्टी (क्षिप्रनाम) + √वन – सम्भक्तौ + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

श्रेणिः

श्रयति सेवतेऽसौ श्रेणिः पङ्क्तिर्वा ।

– उ०को०, ४/५१

√श्रिञ – सेवायां + निः प्रत्ययः, धातोरेत्वञ्च (वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

श्रोणः

शृणोतीति श्रोणः पङ्गुर्वा।– उ०को०, ३/६

√श्रु – श्रवणे + नक् प्रत्ययः बाहुलकात् (धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः – उ०को०, ३/६) ।

श्रोणिः

शृणोतीति श्रोणिः कटिप्रदेशो वा ।

– उ०को०, ४/५१

√श्रु – श्रवणे + निः प्रत्ययः (बहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

श्रोत्रं

शृणोति येन तत् ।

– यजु०, ९/२१, १८/२, ३६/१

श्रूयतेऽनेन तत् श्रोत्रं करणं वा ।

– उ०को०, ४/१६८

√श्रु – श्रवणे + त्रः प्रत्ययः (गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः – उ०को०, ४/१६८) ।

श्रोत्रपाः

यः श्रोत्रं पाति । – यजु०, २०/३४

श्रोत्र + √पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

षण्डः

सनोति ददातीति षण्डः नपुंसको वनं गोपः सङ्घातो वा । – उ०को०, १/११४

√षणु – दाने + डः प्रत्ययः (ञमन्ताड्डः – उ०को०, १/११४) ।

षण्ढः

समतीति षण्ढः अकृतदारो वा ।

– उ०को०, ४/१०४

✓षम – अवैक्लव्ये + ढः प्रत्ययः (जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वणक्विन्शक्स्यढडटोटचः – उ०को०, ४/१०४) ।

षिङ्गः

सेटत्यनाद्रियते स षिङ्गः चञ्चलमना हारमध्यस्थो मणिर्वा । – उ०को०, १/१२४

✓षिट – अनादरे + गन् प्रत्ययः बाहुलकात् (छापूखडिभ्यः कित् – उ०को०, १/१२४) ।

सक्तुः

सच्यन्ते समवेताः क्रियन्ते ते सक्तवः पक्वयवादिचूर्णं वा । – उ०को०, १/६९

✓षच – समवाये + तुन् प्रत्ययः, चकारस्य ककारः (सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९) ।

सक्तुश्रीः

यः सक्तूनि समवेतानि द्रव्याणि श्रयति।

– यजु०, ८/५७

सक्तु + श्रीः > सक्तुश्रीः (यथास्थाने उभावपि व्याख्यातौ) एतयोः पदयोः समासः ।

सक्थिः

सृजतीति सक्थि ऊरुदेशो वा ।

– उ०को०, ३/१५४

✓षञ्ज – सङ्गे + क्थिन् प्रत्ययः (असिसञ्जिभ्यां क्थिन् – उ०को०, ३/१५४) ।

सक्मन्

यः सचति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/३१/६

✓षच् – समवाये + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) चकारस्य ककारश्च।

सखा

समानं ख्यातीति सखा सखायौ सखायः मित्रं सहायो वा । – उ०को०, ४/१३७

स (समानं) + ✓ख्या – प्रकथने + इण् प्रत्ययः, धातोर्यकारलोपः (समाने ख्यः स चोदात्तः – उ०को०, ४/१३७) > सखि ततः अनङादेशः (अनङ् सौ – अष्टा०, ७/१/९३) ततः णिद्वद्भावत्वात् वृद्धौ च (सख्युरसम्बुद्धौ – अष्टा०, ७/१/९२) ।

सखिविदं

सखीन् सुहृदो विदन्ति येन तम् ।

– यजु०, ११/८

(द्वि०ए०व०) – सखि + ✓विद् – ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः ।

सगमे

गच्छतीति ग्मा पृथिवी तया सह वर्त्तते तस्मिन् यज्ञे । – यजु०, ४/२६

(स०ए०व०) – सह > स + ग्मा इति पृथिवीनाम (निघण्टु १/१, ४/२६) एतयोः पदयोः समासः ।

सङ्कसुकः

सम्यक् कसति गच्छतीति सङ्कसुकः संशयमापन्नश्चञ्चलो दुर्जनो वा ।

– उ०को०, २/२९

सम् + ✓कस – गतौ + उकन् प्रत्ययः (समि कस उकन् – उ०को०, २/२९) ।

सङ्क्रमः

सम्यक् क्रमन्ते यस्मिँस्तस्य ।

– यजु०, १५/९

सम् + ✓क्रमु – पादविक्षेपे + घञ् प्रत्ययः ।

सङ्ग्रहणी

सङ्गृह्णातीति सङ्ग्रहणी व्याधिभेदो वा।

– उ०को०, ५/६७

सम् + ✓ग्रह – उपादाने + अनिः प्रत्ययः (ग्रहेरनिः – उ०को०, ५/६७) ।

सङ्ग्रहीतृभ्यः

ये युद्धार्थास्सामग्रीः सम्यग् गृह्णन्ति तेभ्यः।

– यजु०, १६/२६

(च०ब०व०) – सम् + ✓ग्रह – उपादाने + तृच् प्रत्ययः ।

संस्कृतत्रं

यः संस्कृतं त्रायते रक्षति तम् ।

– ऋ०, ६/२८/४

सम् + ✓डुकृञ – करणे + क्तः प्रत्ययः > संस्कृत + ✓त्रैङ् – पालने + डः प्रत्ययः ।

संयद्वरः

संयच्छतीति संयद्वरः नृपो वा ।

– उ०को०, ३/१

सम् + ✓यमु – उपरमे + ष्वरच् प्रत्ययः, मकारस्य दकारः (छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवर-गह्वरकट्वरसंयद्वराः – उ०को०, ३/१) ।

संरराणाः

सम्यग् रान्ति ददति ते । – यजु०, १७/१

सम्यक् सुखानि राति ददाति सः ।

– यजु०, १९/५१

सम् + रा – दाने + आनच् प्रत्ययः धातोः द्वित्वं अभ्यासस्य च ह्रस्वः ।

संवत्सरः

सम्यग्वसन्त्यत्र स संवत्सरः ।

– उ०को०, ३/७२

सम् + ✓वस् – निवासे + सरन् प्रत्ययः धातोः सकारस्य तकारः (संपूर्वाच्चित् – उ०को०, ३/७२)।

संवसथः

सम्यग्वसन्ति यत्र स संवसथः ग्रामो वा ।

– उ०को०, ३/११६

सम् + ✓वस – निवासे + अथः प्रत्ययः (उपसर्गे वसेः – उ०को०, ३/११६) ।

संश्चत्

संश्चीयतेऽसौ संश्चत् कुहको वा ।

– उ०को०, २/८५

सम् + ✓चिञ् – चयने + अति प्रत्ययः धातोः सुडागमः इकारलोपश्च (संश्चत्तृपद्वेहत् – उ०को०, २/८५) ।

संवृक्

यः सम्यग्वर्जयति सः । – ऋ०, २/१२/३

यः संवृक्ते सः । – यजु०, ३८/२८

सम् + ✓वृजी – वर्जने + क्विप् प्रत्ययः ।

संवेशपतये

सम्यक् विशन्ति ये ते पृथिव्यादयः पदार्थास्तेषां पतिः पालकस्तस्मै ।

– यजु०, २/२०

(च०ए०व०) – सम् + ✓विश – प्रवेशने + अण् प्रत्ययः > संवेश + पति (एतयोः पदयोः समासः) ।

संसद्

संसीदन्ति विद्वांसो यस्यां तस्यां सभायाम्।

– ऋ०, १/९४/१

सम्यक् सीदन्ति यस्यां तया ।

– ऋ०, ७/५४/३

सम्यक् सीदन्ति यासु ताः ।

– यजु०, २६/१

सम् + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

संसर्पाय

यः सम्यक् सर्पति गच्छति तस्मै ।

– यजु०, २२/३०

(च०ए०व०) – सम् + ✓सृप्लृ – गतौ + अच् प्रत्ययः ।

संस्तवानः

सम्यक् स्तौतीति संस्तवानः वाग्मी वा ।

– उ०को०, २/८९

सम् + √ष्टुञ् – स्तुतौ + आनच् प्रत्ययः (सम्यानच् स्तुवः – उ०को०, २/९०) ।

संस्तुप्

सम्यक् स्तुभ्नाति शब्दार्थसम्बन्धान् यया सा वाक् । – यजु०, १५/५

सम् + √स्तुम्भु (सौत्रधातु) – स्तुत्यर्थे सम्बन्धे च + क्विप् प्रत्ययः ।

संस्था

सम्यक् तिष्ठन्ति यस्मिंस्तस्मिन् ।

– ऋ०, ५/३/८

सम्यक् तिष्ठन्ति यस्यां ताम् ।

– यजु०, १९/२९

सम् + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः, ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

संसृष्टजित्

यः संसृष्टान् मिलिताञ्छत्रूञ्जयति सः ।

– यजु०, १७/३५

संसृष्ट + √जि – जये + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च।

संस्रवभागाः

सम्यक् स्रूयन्ते ये ते संस्रवाः भज्यन्ते ये ते भागाः, संस्रवा भागा येषां ते ।

– यजु०, २/१८

(प्र०ब०व०) – सम् + √स्रु – गतौ + अच् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) > संस्रव + √भज – सेवायां + घञ् प्रत्ययः > भागः, संस्रत + भागः (एतयोः पदयोः समासः) ।

सचाः

सचन्ति ये ते सचास्तान् सचानस्मान् विदुषः । – ऋ०, १/९/३

√षच – समवाये + अच् प्रत्ययः ।

सजातवनिः

जातं जातं वनति स जातवनिः समानश्चासौ जातवनिस्तम्।– यजु०, १/१७

समानान् जातान् वेदान् क्षत्रधर्मान् मूर्त्तान् जगत्स्थान् पदार्थान् वा वनयति प्रकाशयति तम् । – यजु०, १/१८

समाना जाता विद्याः समानं जातं राज्यं वा वनयति । – यजु०, १/१८

सह > स + जात + √वन – सम्भक्तौ + इन् प्रत्ययः (छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् – अष्टा० ३/२/२७) ।

सजूः

यः समानं जुषते सः । – ऋ०, १/४५/१४

यः समानं जुषते प्रीणाति सः ।

– यजु०, ३/१०

यः समानं जुषते सेवते सः ।

– यजु०, ३/१०

यः समानं जुषते सः । – यजु०, ८/१०

सह > स + √जुषी – प्रीतिसेवनयोः + क्विप् प्रत्ययः (क्विप् च – अष्टा० ३/२/७६) ।

सञ्चरणीः

याः सम्यक् चरन्ति ता भूमयः ।

– ऋ०, ६/२४/४

(प्र०ब०व०) – सम् + √चर – गतौ + ल्युट् प्रत्ययः, ततः ङीप् प्रत्ययः, स्त्रियाम् ।

सञ्चराः

ये सम्यक् चरन्ति ते । – यजु०, २४/१५

सञ्चरन्ति येषु ते मार्गाः । – यजु०, २४/१७

(प्र०ब०व०) – सम् + √चर – गतौ + अच् प्रत्ययः।

सत्यं

सन्तीति सन्तः, सद्भ्यो हितः तत्र साधुर्वा।

– ऋ०, १/१/५

सन्तीति सन्तस्तेषु सत्सु साधु तत्सत्यम् ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

सत् + यत् प्रत्ययः साध्वर्थे ।

सत्यतरः

यः सत्येन दुःखं तरति सः ।

– ऋ०, ७/२/१०

सत्य + ✓तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अच् प्रत्ययः ।

सत्यमन्मा

यः सत्यं मन्यते विजानाति विज्ञापयति सः । – ऋ०, १/७३/२

सत्य + ✓मन – ज्ञाने + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) ।

सत्ययजं

यः सत्यमेव यजति सङ्गच्छते तम् ।

– ऋ०, ४/३/१

(द्वि०ए०व०) – सत्य + ✓यज – देवपूजासंगतिकरणदानेषु + अच् प्रत्ययः ।

सत्यराधसं

सत्यं राध्नोति यया ताम् । – यजु०,२२/११

(द्वि०ए०व०) – सत्य + ✓राध – संसिद्धौ + असुन् प्रत्ययः ।

सत्यश्रुतः

ये सत्यं श्रुतवन्तः शृण्वन्ति वा ।

– ऋ०, ५/५७/८

ये सत्यं यथार्थं शृण्वन्ति ते ।

– ऋ०, ५/५८/८

(प्र०ब०व०) – सत्य + ✓श्रु – श्रवणे + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

सत्वा

यः सीदति । – ऋ०, ५/३३/५

यः सीदति सः पुरुषार्थी । – ऋ०, ६/२९/६

✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + वनिप् प्रत्ययः धातोर्दकारस्य तकारः ।

सत्रं

सीदन्ति यत्रेति सत्रं यज्ञो वा।– उ०को०, ४/१६७

✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + त्रः प्रत्ययः (गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः – उ०को०, ४/१६७) ।

सत्रसदौ

सतां जीवात्मनां त्राणं सत्रं तत्र सीदतस्तौ।

– यजु०, ३४/५५

(प्र०द्वि०व०) – सत्र + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

सत्राकरः

सत्रा सत्यं करोतीति । – ऋ०, १/१७८/४

सत्रा (सत्यनाम) + ✓डुकृञ् – करणे + अच् प्रत्ययः ।

सत्राचीं

या सत्रा सत्यमञ्चति प्रापयति ताम् ।

– ऋ०, ७/५६/१८

(द्वि०ए०व०) – सत्रा + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृग्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च – अष्टा०, ३/२/५९) धातोर्नलोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) ततः ङीप् प्रत्ययः स्त्रियां (अञ्चतेः चोपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ४/१/६) ।

सत्राजितं

सत्रा सत्यं जयत्युत्कर्षति येन तम् ।

– यजु०, ११/८

(द्वि०ए०व०) – सत्रा + √जि – जये + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९)।

सत्रादावन्

सत्यं ददातीति तत्सम्बुद्धौ, सत्रं वृष्ट्याख्यं यज्ञं समन्ताद्ददातीति स वा।

– ऋ०, १/७/६

सत्रा + √डुदाञ् – दाने + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप् – उ०को०, ४/११३)।

सत्रासाहं

सत्यानि सह्यन्ते येन तम्। – ऋ०, १/७९/८

यः सत्रा सत्येन सहते तस्मै। – ऋ०, २/२१/२

यः सत्यं सहते सः। – ऋ०, २/२१/३

यः सत्रा सत्यानि सहते तम्।

– ऋ०, ३/३४/८

यः सत्राणि बहून् यज्ञान् कर्त्तुं सहते सः।

– ऋ०, ७/२०/३

सत्रा + √षह – मर्षणे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१)।

सदः

सीदन्ति विद्वांसो धार्मिका न्यायाधीशा यस्मिँस्तत्सदः सभास्तस्य। – ऋ०, १/१८/६

सीदन्ति सुखानि यस्मिंस्तं शिल्पव्यवहारं देहादिकं वा। – ऋ०, १/२७/३

सीदन्त्यवतिष्ठन्ति यस्मिंस्तत्।

– ऋ०, १/३७/२०

सीदन्ति यस्मिन् याने तत्। – ऋ०, १/११६/६

सीदन्ति येषु तान्। – ऋ०, १/१२८/३

सीदन्ति यस्मिंस्तस्माद्गृहात्।

– ऋ०, २/१७/७

सीदन्ति यस्मिंस्तद्गृहम्। – ऋ०, ५/८५/७

सीदन्ति यस्मिंस्तत्।

– ऋ०, ६/१/५, ६/१६/१७

सीदन्ति विद्वांसो यस्मिंस्तत्सत्यं वचः।

– ऋ०, ६/६७/८

यः सीदति तम्। – ऋ०, ७/११/२

सीदन्ति यस्मिन् तम्। – ऋ०, ७/४१/७

सीदन्ति प्राप्नुवन्ति सुखानि यस्मिन् तद् गृहम्। – यजु०, २/६

सीदन्ति घ्नन्ति दुःखानि येन तदोषधसेवनं पथ्याचरणं च। – यजु०, २/६

सीदति जानाति येन तत् ज्ञानम्।

– यजु०, २/६

सद्यते विज्ञायते प्राप्यते यस्तम्।

– यजु०, ५/४

सीदन्ति यस्मिंस्तत्।

– यजु०, ३४/४०, ३४/५५, १९/१८, ५/३३

सीदन्ति बुद्धिविषया यस्मिन्निति सदः अध्ययनाध्यापननिमित्ता सभा।

– यजु०, ६/२४

सीदन्ति यस्मिन् यस्मिन् तत्तद्गृहम्।

– यजु०, १९/५९

यो न्याये सीदति तम्। – यजु०, १६/१६

सीदन्ति प्राप्नुवन्ति यस्यां ताम्।

– यजु०, २५/१४

सीदन्त्यत्रेति सदः सभा वा।

– उ०को०, ४/१८९

√षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

सदनं

सीदन्ति जना यस्मिंस्तस्मिन् ।

– ऋ०, १/३१/१७

सीदन्ति यस्मिँस्थाने तस्मिन् ।

– ऋ०, १/५३/१

सीदन्ति यस्मिन्नाकाशे तस्मिन् ।

– ऋ०, १/१४८/३

सीदन्ति यत्र तत् । – ऋ०, ३/३१/९

सीदन्ति यस्मिंस्तस्मिन् । – ऋ०, ७/३६/३

सीदन्ति गच्छन्ति पुरुषार्थेन येषु तानि गृहाणि । – यजु०, ८/१८

सीदन्ति गच्छन्ति यत्तत् । – यजु०, ८६/८७

✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + ल्युट् प्रत्ययः ।

सदापृणः

यः सदा पृणाति तर्पयति सः ।

– ऋ०, ५/४४/१२

सदा + ✓पृण – प्रीणने + कः प्रत्ययः ।

सदावृधः

यः सर्वदा वर्धते तस्य । – यजु०, २७/३९

(ष०ए०व०) – सदा + ✓वृधु – वृद्धौ + क्विप् प्रत्ययः ।

सदासहं

सर्वदा दुष्टानां शत्रूणां हानिकारकं दुःखानां च सहनहेतुम् । – ऋ०, १/८/१

(द्वि०ए०व०) – सदा + ✓षह – मर्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

सद्म

सीदन्ति यस्मिँस्तत् सद्म जगत् ।

– ऋ०, १/१८/९

सीदन्ति यस्मिन् गृहे तत् । – ऋ०, १/३८/१०

सीदन्ति यस्मिँस्तत् । – ऋ०, १/१७३/१

सीदन्ति यस्मिँस्तत् । – ऋ०, ४/९/३

सीदन्ति यस्मिन् तस्मिन् गृहे ।

–ऋ०, ७/१८/११

सीदन्ति यस्मिँस्तस्य । – ऋ०, ६/४७/२१

यस्मिन् सीदति तम् । – ऋ०, ६/५१/१२

✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) ।

सधमात्

समानस्थानात् यः सः माद्यति ।

– ऋ०, ४/२१/१

यत्र सह माद्यन्त्यानन्दन्ति तम् ।

– ऋ०, ७/३२/१

याः सह माद्यन्ति हृष्यन्ति ताः ।

– यजु०, १०/७

सध (सह) + ✓मदी – हर्षे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) पूर्वपदस्य सहस्य सधादेशः (सध मादस्थयोश्छन्दसि – अष्टा०, ६/३/९६) ।

सधिः

सहते भारमिति सधिः अनड्वान् वा ।

– उ०को०, २/११३

✓षह – मर्षणे + इसिः प्रत्ययः, धातोः हकारस्य धकारः (सहोधश्च – उ०को०, २/११३) ।

सध्रीचीः

सहाञ्चति गच्छति तत्सध्र्यङ्, सध्र्यङ् एव सध्रीचीनं तेन । – ऋ०, १/३३/११

सहैवाञ्चन्तीः । – ऋ०, ३/३१/१६

याः सहाऽभ्यन्ति ताः । – ऋ०, ६/३६/३

सह > सध्रि + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च –

अष्टा०, ३/२/५९) सहस्य सध्रिरादेशः (सहस्य सध्रिः – अष्टा०, ६/३/९५) धातोर्नकारलोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः (अञ्चते श्चोपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ४/१/६) ततः धातोरकारलोपः (अचः – अष्टा०, ६/४/१३८) तथा पूर्वस्य पदस्य दीर्घादेशः (चौ – अष्टा०, ६/३/१३७)।

सनकाः

सनन्ति सेवन्ते परपदार्थान् ये ते।

– ऋ०, १/३३/४

(प्र०ब०व०) – √षण – सम्भक्तौ + क्वुन् प्रत्ययः (क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि – उ०को०, २/३२)।

सनजा

या सनेति सनातनाज्जायते सा।

– ऋ०, १/६२/७

√षण – सम्भक्तौ + कः प्रत्ययः > सन + √जनी – प्रादुर्भावे + डः प्रत्ययः तत् स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।

सनश्रुतं

यः सनातनानि शास्त्राणि शृणोति तम्।

– ऋ०, ३/११/४

(द्वि०ए०व०) – सन + √श्रु – श्रवणे + क्विप् प्रत्ययः, धातोः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९)।

सनिः

सनन्ति सम्भजन्ति सुखानि यस्मिन् व्यवहारे तम्। – ऋ०, १/२७/४

सनन्ति संविभजन्ति सत्याऽसत्ये यया ताम्।

– यजु०, ३२/१३

सनोति ददातीति सनिः अध्येषणं वा।

– उ०को०, ४/१४०

√षणु – दाने + इः प्रत्ययः (खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च – उ०को०, ४/१४०)।

सन्तरणः

यः सम्यगध्वनस्तारयति पारं करोति सः।

– यजु०, ३५/१३

सम् + √तॄ – प्लवनसंतरणयोः + युच् प्रत्ययः (सुयुरुवृञो युच् – उ०को०, २/७५)।

सन्दानं

सम्यक् दीयते यत्तत्। – ऋ०, १/१६२/८

सम् + √डुदाञ् – दाने + ल्युट् प्रत्ययः।

सन्ध्या

सन्दधाति यस्यां वेलायां सा सन्ध्या सायङ्कालः प्रतिज्ञा वा। – उ०को०, ४/११२

सम् + √ध्यै – चिन्तायां + यक् प्रत्ययः, स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च अथवा सम् + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + यक् प्रत्ययः, धातोः आत्वलोपः (आतो लोप इटि च – अष्टा०, ६/४/६४) ततः स्त्रियां टाप् च।

सन्या

समानान् पदार्थान् नयति यया तया।

– यजु०, ५/७

सत्यं नीयते यया तस्याम्। – यजु०, ८/५४

(तृ०ए०व०) – सम् + √णीञ् – प्रापणे + क्विप् प्रत्ययः।

सपत्नक्षित्

सपत्नान् क्षयति यया सा। – यजु०, १/२९

सह > स (सहस्य सादेशत्वात्) + √पत्लृ – गतौ + नः प्रत्ययः (धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः – उ०को०, ३/६) > सपत्न + √क्षि – क्षये + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९)।

सपत्नदम्भनं

यः सपत्नान् दम्भयतीति तम् ।

– यजु०, ३/१८

सपत्न + ✓दम्भु – दम्भने + ल्युट् प्रत्ययः ।

सपत्नसाही

यया सपत्नान् शत्रून् सहन्ते सा ।

– यजु०, ५/१०

यया सपत्नान् दोषान् सहन्ते मृष्यन्ति दूरी कुर्वन्ति सा । – यजु०, ५/१०

यया सपत्नान् दुष्टानि शीलानि सहन्ते सा । – यजु०, ५/१०

सपत्न + ✓षह – मर्षणे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा० ३/२/१) ततः ङीप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

सपत्नहा

यः सपत्नानरीन् हन्ति सः ।– यजु०, १२/५

शत्रुदोषहन्ता । – यजु०, २७/३

सपत्न + ✓हन् – हिंसागत्योः + क्विप्, ततः धातोर्दीर्घश्च। प्रत्ययः, ततः धातोर्दीर्घश्च ।

सप्त

सपति समवैतीति सप्तन् संख्याभेदो वा ।

– उ०को०, १/१५७

✓षप – समवाये + कनिन् प्रत्ययः तुडागमश्च (सप्यशूभ्यां तुट् च – उ०को०, १/१५७) ।

सबर्दुघाः

बर्बति येन ज्ञानेन तद् ब, समानं बर्दोग्धि प्रपूरयति यां ताम् । – ऋ०, १/२०/३

समानं सुखं बिभर्त्ति येन दुग्धेन तत्सबस्त-द्दोग्धि तस्याः । – ऋ०, १/१२१/५

स + ✓बर्ब – गतौ + क्विप् प्रत्ययः धातोर्बलोपः > सबर् अथवा स + ✓डुभृञ् – भरणे + विच् प्रत्ययः, वर्णव्यत्ययेन भकारस्य बकारः > सबर् + ✓दुह – प्रपूरणे + कप् प्रत्ययः, धातोर्हकारस्य स्थाने घादेशः (दुहः कप् घश्च – अष्टा०, ३/२/७०) तत स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

सबाधः

ये पदार्थान् सहैव बाधन्ते ते ।

– ऋ०, १/६४/८

स > सह + ✓बाधृ – लोडने + असुन् प्रत्ययः ।

सभराः

समानं बिभ्रतीति सभराः । – यजु०, १७/८१

स + ✓डुभृञ् – भरणे + अंच् प्रत्ययः ।

सभाचरं

यः सभायां चरति तम् । – यजु०, ३०/६

स + ✓भा – दीप्तौ + डः प्रत्ययः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः > सभा + ✓चर – गतौ +टः प्रत्ययः (चरेष्टः – अष्टा०, ३/२/१६) ।

समद्वा

सम्यगत्ति स्वादु भुङ्क्ते सः ।

– ऋ०, ६/१८/२

यो मदेन सह वर्त्तमानान्वनति सम्भजति सः । – ऋ०, ७/२०/३

१- सम् + ✓अद् – भक्षणे + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप् – उ०को०, ४/११३) ।

२- समद + ✓वन – सम्भक्तौ + विच् प्रत्ययः, धातोरङ्गस्याकारादेशः (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) पूर्वपदस्यान्त्यलोपश्च ।

समनगाः

यः समनं सङ्ग्रामं गच्छति सः ।

– ऋ०, ७/९/४

समन (सङ्ग्रामनाम) + ✓गम्लृ – गतौ + डः प्रत्ययः ।

समर्यजित्

यः समर्यान् सङ्ग्रामान् जयति सः ।
– ऋ०, १/१११/५

समर्य (सङ्ग्रामनाम) + ✓जि – जये + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

समया

समेतीति समया । – उ०को०, ४/१७५

सम् + ✓इण् – गतौ + आः प्रत्ययः (आः समिण्निकषिभ्याम् – उ०को०, ४/१७५) ।

समाशिरां

सम्यगभितः श्रीयन्ते सेव्यन्ते सद्गुणैर्ये तेषां।
– ऋ०, १/३०/२

सम् + आङ् + ✓श्रिञ् – सेवायां + असुन् प्रत्ययः, धातोः शिरादेशः (श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च – उ०को०, ४/१९४) ।

समित्

सम्यगिध्यते दीप्यतेऽनया सा विद्या काष्ठादिर्वा। – यजु०, २/४

सम्यगिध्यतेऽनयाऽनेन वा सा समिदग्निप्रदीपकं काष्ठादिकं, वसन्त ऋतुर्वा । – यजु०, २/५

सम्यगिध्यते प्रदीप्यते यया तया ।
– यजु०, ३/१

समिध्यते प्रकाश्यतेऽर्थतत्त्वमनया क्रियया ताम् । – यजु०, ८/२८

समिध्यते प्रदीप्यते ज्ञानं याभिस्ता ।
– यजु०, २३/५८

सम् + ✓ञिइन्धी – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः, धातोर्नलोपश्च ।

समिथः

समेति सम्यक् प्राप्नोति पदार्थानिति समिथः अग्निर्वा । – उ०को०, २/११

सम् + ✓इण् – गतौ + थक् प्रत्ययः (समीणः – उ०को०, २/११) ।

समीचः

सम्यगेति गच्छतीति समीचः समुद्रो वा। समीची हरिणी । – उ०को०, ४/९२

सम् + ✓इण् – गतौ + चट् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च (समीणः – उ०को०, ४/९२) ।

समीची

सम्यगञ्चति प्राप्नोति सा भूमिः ।
– ऋ०, १/६९/१

या दीप्तिं सम्यगञ्चति सा ।
– ऋ०, २/२७/१५

याः सम्यग्गच्छन्ति ताः । – ऋ०, ३/२९/१३

ये सम्यगञ्चतः समानं प्राप्नुतस्ते ।
– ऋ०, ३/३०/११

याः समानं सत्यमञ्चन्ति ताः ।
– ऋ०, ३/३१/१३

याः सम्यगञ्चन्ति शिक्षाः प्राप्नुवन्ति ताः सेनाः । – ऋ०, ४/१७/९

यौ सम्यगञ्चतो विजानीतस्तौ ।
– यजु०, ११/३१

ये सम्यगञ्चतः सर्वान् प्राप्नुतस्ते ।
– यजु०, १२/२

याः सम्यगच्यन्ते । – यजु०, १४/२५

सम् + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च – अष्टा०, ३/२/५९) धातोर्नलोपश्च (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) धातोरकारस्य ईकारः

(उद ईत् – अष्टा०, ६/४/१३९) ततः ङीप् प्रत्ययः स्त्रियां (अञ्चते चोपसंख्यानम् – अष्टा०वा०, ४/१/६) ।

समुद्रः

समुद्रवन्त्यापो यस्मिन् तदन्तरिक्षम् ।

– ऋ०, १/१९/७

सम्यक् द्रवन्त्यापो यस्मिँस्तस्यान्तरिक्षस्य।

– ऋ०, १/११६/४

यानि सम्यग्द्रवन्ति । – ऋ०, ५/७३/८

सम्यगापो द्रवन्ति यस्मिँस्तदन्तरिक्षं मेघो वा । – ऋ०, ६/६१/६

सम्यग्द्रवन्त्यापो येषु स्थानेषु तानि ।

– ऋ०, ६/७२/५

समुद्रवन्त्यापो यस्मिन् स सागरः ।

– ऋ०, ७/३५/१३

समुद्द्रवन्ति भूतानि यस्मात् सः ।

– यजु०, ५/३३

समुद्रवन्ति जलानि यस्मिन् तमुदधिम् ।

– यजु०, ६/२१

सम्यगूर्ध्वं द्रवन्त्यापो यस्मात्सागरात्तम् ।

– यजु०, १२/२९

समुद्द्रवन्ति कामुका यस्मिन् व्यवहारे सः । – यजु०, १३/१६

समुद्द्रवन्ति पदार्था येषु तान् भूतभविष्यद्वर्त्तमानान् समयान् । – यजु०, १३/३१

सम्यग् द्रवन्त्यापो यस्मात्सः ।

– यजु०, १७/६०

समुद्द्रवन्त्यापो यस्मिँसः । – यजु०, १८/४५

१- सम् + √उन्दी – क्लेदने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) धातोर्नलोपश्च (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) ।
२- सम् + उत् + √द्रु – गतौ + डः प्रत्ययः अन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०, ३/२/१०१) ।

सम्राट्

यः सम्यग्राजते सः । – ऋ०, १/१००/१

यश्चक्रवर्त्तीव विद्यासु सम्यग् राजते सः।

– ऋ०, १/१८८/५

यः सम्यग् राजते सः । – ऋ०, २/२८/६

य सम्यग् राजते । – ऋ०, ३/५५/७

यः सम्यग्राजते भूमौ । – ऋ०, ३/५६/५

यौ सम्यग् राजेते तौ । – ऋ०, ५/६३/५

यः सम्यग्राजते तस्मै । – ऋ०, ५/८४/१

यः सम्यक्सूर्यवद्विधाविनयाभ्यां राजते तस्मै। – ऋ०, ६/६८/९

यः सूर्यः सम्यग्राजते तद्वद्वर्तमानश्चक्रवर्ती राजा । – ऋ०, ७/५८/४

यः सम्यग्राजते प्रकाशते सः ।

– यजु०, ३/३८

यः सम्यग् राजते सः । – यजु०, ४/३०

सम्यग्राजते स चक्रवर्त्ती । – यजु०, ८/३७

यो राजधर्मे सम्यग्राजते सः ।

– यजु०, ९/२४

यः सम्यग्राजते सः । – यजु०, १३/३५

यः सम्यग्राजते तम् । – यजु०, ३३/८

यः सम्यग्राजते सः । – यजु०, ३९/५

सम् + √राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुह-

दुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१)।

सम्पातिः

संरक्षतीति सम्पातिः पक्षिराजो वा।

– उ०को०, ५/५

सम् + ✓पा – रक्षणे + अतिः प्रत्ययः (पातेरतिः – उ०को०, ५/५)।

सम्भूतिं

सम्भवन्ति यस्यां तां कार्य्याख्यां सृष्टिम्।

– यजु०, ४०/११

सम् + ✓भू – सत्तायां + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्।

सम्यक्

यत्समीचीनमञ्चति। – ऋ०, ५/६६/२

यः समीचीनमञ्चति तम्। – यजु०, १५/२९

सम् + ✓अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृग्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च – अष्टा०, ३/२/५९) धातोर्नलोपः (अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति – अष्टा०, ६/४/२४) ततः सम्यादेशश्च (समः समि – अष्टा०, ६/३/९२)।

सयावभिः

ये समानं यान्ति ते समायानस्तैः।

– ऋ०, १/४४/१३

ये सह यान्ति तैः। – यजु०, ३३/५

(तृ०ब०व०) – सह > स + ✓या – प्रापणे + वनिप् प्रत्ययः।

सयावरीः

याः समानं यान्ति ताः। – ऋ०, १/८४/१०

या सहैव याति सा। – ऋ०, ७/३१/८

सह > स + ✓या – प्रापणे + वनिप् प्रत्ययः, ततः स्त्रियां ङीप् रेफश्चान्तादेशः (वनो र च – अष्टा०, ४/१/७)।

सयुजः

ये समानं युञ्जते ते। – ऋ०, ३/३०/११

यत्समानं युनक्ति तेन। – यजु०, ११/१५

यौ समानं युङ्क्तस्तौ। – यजु०, २१/१८

ये सह युञ्जन्ते तैः। – यजु०, २८/४

सह > स + ✓युजिर – योगे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१)।

सरः

सरन्ति जलानि यस्मिन् तडागे तत्।

– यजु०, २३/४७

सरन्ति गच्छन्त्यापो यत्र तत् सरः तडागो वा। – उ०को०, ४/१८९

✓सृ – गतौ + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योऽसुन् – उ०को०, ४/१८९)।

सरकं

सरति गच्छतीति सरकं गमनं वा।

– उ०को०, ५/३५

✓सृ – गतौ + वुन् प्रत्ययः (कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् – उ०को०, ५/३५)।

सरटः

सरति प्रसरतीति सरटः कृकलासो वा गिरगिट इति प्रसिद्धः। – उ०को०, ४/८१

✓सृ – गतौ + अटन् प्रत्ययः (शकादिभ्योऽटन् – उ०को०, ४/८१)।

सरट्

सरति गच्छतीति सरट् वायुर्मेघो वा।

– उ०को०, १/१३४

✓सृ – गतौ + अटिः प्रत्ययः (सर्त्तेरटिः – उ०को०, १/१३४)।

सरणिः

सरन्ति गच्छन्त्यस्मिन् स सरणिः मार्गो वा । – उ०को०, २/१०२

✓सृ – गतौ + अनिः प्रत्ययः (अर्तिसृधृधम्यम्याश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२) ।

सरण्डः

सरति गच्छतीति सरण्डः पक्षी वा ।

– उ०को०, १/१२९

✓सृ – गतौ + अण्डन् प्रत्ययः (अण्डन् कृसृभृवृञः – उ०को०, १/१२९) ।

सरण्युः

सरतीति सरण्युः मेघो वायुर्वा । सरन्ति स सरयुः नदी वा । – उ०को०, ३/८१

✓सृ – गतौ + अन्युच् प्रत्ययः (सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः – उ०को०, ३/८१) ।

सरमा

यया सरान् विद्याधर्मबोधान् मिमीते तया।

– ऋ०, १/६२/३

या सरान् बोधान् मिमीते सा ।

– ऋ०, १/७२/८

या सरान् गतिमतः पदार्थान् मिनोति सा।

– ऋ०, ३/३१/६

या सरति सा सरला नीतिः।– ऋ०, ४/१६/८

या सरानाप्तान् मानयति सा ।

– ऋ०, ५/४५/८

समानं रमा रमणमस्याः सा ।

– यजु०, ३३/५९

१- सर + ✓माङ् – माने/✓डुमिञ् – प्रक्षेपणे + कः, ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः अथवा ✓सृ – गतौ + अमच् प्रत्ययः (प्रथिचरिकलिकर्दिपृसृभ्योऽमच् – सर०क०, २/२/२४८) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः। २- सह > स + ✓रमु – क्रीडायां + कः प्रत्ययः ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

सरयुः

यः सरति । – ऋ०, ५/५३/९

यः सरति यत्र जलानि वा सरन्ति स सरयुः नदी वा । पाठान्तरम्-सरयूश्च ।

– उ०को०, ३/२२

✓सृ – गतौ + अयुः प्रत्ययः (सरतेरयुः – उ०को०, ३/२२) ।

सरलः

सरति सर्वत्र गच्छतीति सरलः अकुटिल उदारो वा । – उ०को०, १/१०६

✓सृ – गतौ + कल प्रत्ययः (वृषादिभ्यश्चित् – उ०को०, १/१०६) ।

सरस्वत्यै

सरन्ति जानन्ति येन तत् सरो ज्ञानं तत्प्रशस्तं विद्यते यस्यां वाचि तस्यै ।– यजु०, २/२० (च०ए०व०) – ✓सृ – गतौ + असुन् प्रत्ययः > सरस् + मतुप् प्रत्ययः ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

सरित्

सरति गच्छतीति सरित् नदी वा ।

– उ०को०, १/९७

✓सृ – गतौ + इतिः प्रत्ययः (हसृरुहियुषिभ्यः इतिः – उ०को०, १/९७) ।

सरिमा

सरतीति सरिमा वायुर्वा ।– उ०को०, ४/१४८

✓सृ – गतौ + इमनिच् प्रत्ययः (हृभृधृसृस्तृश्रभ्य इमनिच् – उ०को०, ४/१४८) ।

सर्गप्रतक्तः

यः सर्गमुदकं प्रतनक्ति सङ्कोचयति सः ।

– ऋ०, १/६५/३

✓सृज – विसर्गे + घञ् प्रत्ययः > सर्ग + प्र + ✓तञ्चू – सङ्कोचने + क्तः प्रत्ययः ।

सर्जूः

सर्जति उपार्जति कार्याणीति सर्जूःवैश्यो वा । – उ०को०, १/८०

✓षर्ज – अर्जने + ऊः प्रत्ययः (कृषिचमितनिनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः स्त्रियाम् – उ०को०, १/८०) ।

सर्पिः

यद्येन वा सर्पति तत् सर्पिः घृतं वा ।

– उ०को०, २/१०८

✓सृप्लृ – सर्पणे + गतौ वा + इसिः प्रत्ययः (अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः – उ०को०, २/१०८) ।

सर्मः

स्त्रियते गम्यते स सर्मः गमनम् ।

– उ०को०, १/१४०

✓सृ – गतौ + मन् प्रत्ययः (अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

सर्वः

सरतीति सर्वः संपूर्णवाची सर्वनामसंज्ञी विशेषणम् । – उ०को०, १/१५३

✓सृ – गतौ + वन् प्रत्ययः निपातनात् (सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशियावपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३) ।

सर्वधातमं

यः सर्वं दधाति सोऽतिशयितस्तम् ।

– ऋ०, ५/८२/१

सर्व + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः, ततः अतिशायने तमप् प्रत्ययः ।

सर्वहुतः

सर्वैर्हूयत आदीयते तस्मात् ।

– यजु०, ३१/६

सर्वे जुह्वति सर्वं समर्पयन्ति वा यस्मिन् तस्मात् । – यजु०, ३१/७

सर्व + ✓हु – दानादानयोः + क्विप् प्रत्ययः ।

सर्षपः

सरति गच्छतीति स सर्षपः कटुस्नेहवान् वा । – उ०को०, ३/१४१

✓सृ – गतौ + अपः प्रत्ययः षुगागमश्च (सर्त्तेरपः षुक् च – उ०को०, ३/१४१) ।

सलिलं

सलति गच्छतीति सलिलं जलं वा ।

– उ०को०, १/५४

✓षल – गतौ + इलच् प्रत्ययः (सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् – उ०को०, १/५४) ।

सवनः

सुवन्त्यैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति येन तत् क्रियाकाण्डम् । – ऋ०, १/१६/५

येन सूयते तत् । – ऋ०, ६/६०/९

सवति प्रसूयतेऽनेन तत् । – यजु०, ८/३

सवत्युत्पादयति सुनोति निस्सारयति रसान् वा स सवनः चन्द्रमा वा ।

– उ०को०, २/७४

✓षु – प्रसवैश्वर्ययोः अभिषवे च + युच् प्रत्ययः (सुयुरुवृञो युच् – उ०को०, २/७४) ।

सविता

रसानां प्रसविता । – ऋ०, १/३५/९

सवति सकलैश्वर्यं जनयति तस्य ।

– यजु०, १/२१

सर्वस्य जगतः प्रसवितुः । – यजु०, ३/३५

यश्चराचरं जगत् सुनोति सूते वोत्पादयति स सविता परमेश्वरः ।

– *स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)*

✓षू – प्रेरणे, ✓षूङ् – प्राणिप्रसवे, ✓षुञ् – अभिषवे, ✓षु – प्रसवैश्वर्ययोः + तृच् प्रत्ययः, धातोरिडागमश्च (आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः – अष्टा०, ७/२/३५) ।

सवीमनि

यः सूयते संसारस्तस्मिन् । – *यजु०, ४/२५*

(स०ए०व०) – ✓षु – प्रसवैश्वर्ययोः + इमनिन् प्रत्ययः औणादिकः ।

सवृत्

यः समानेन धर्मेण सह वर्त्तते तस्य बोधकः। – *यजु०, १५/९*

सह > स + ✓वृतु – वर्त्तने + क्विप् प्रत्ययः ।

सवृधे

यः समानैः सह वर्धते तस्मै। – *यजु०, १६/३०*

(च०ए०व०) – सह > स + ✓वृधु – वृद्धौ + क्विप् प्रत्ययः ।

सव्यं

समनोत्यभिषवतीति सव्यम् वामभागो वा।

– *उ०को०, ४/११०*

✓षु – अभिषवे + यः प्रत्ययः (सुनोतेश्च – उ०को०, ४/११०) ।

सव्येष्ठा

सव्ये वामभागे तिष्ठतीति सव्येष्ठा सारथिर्वा । – *उ०को०, २/१०१*

सव्य <(सव्ये – स०ए०व०) + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + ऋ प्रत्ययः, डित्वात् ऋप्रत्ययस्य टिलोपः (सव्येस्थश्छन्दसि – उ०को०, २/१०१) ।

सस्रुतः

याः समानं सत्यं मार्गं स्रुवन्ति गच्छन्ति ताः । – *ऋ०, १/१४१/१*

(प्र०ब०व०) – स + ✓स्रु – गतौ + क्विप् प्रत्ययः।

सस्निः

शेते यस्मिन् सः । – *ऋ०, २/१८/१*

✓षस् – स्वप्ने + निः प्रत्ययः (वीज्याज्वरिभ्यो निः – उ०को०, ४/४८) ।

सस्यं

शस्यते यत्तत् सस्यं क्षेत्रपक्वमन्नं गुणो वा । – *उ०को०, ४/१०९*

✓शसु – हिंसायां + यः प्रत्ययः (माछाशसिभ्यो यः – उ०को०, ४/१०९) ।

सहः

सहते यत्रेति सहः बलं मार्गशीर्षो वा ।

– *उ०को०, ४/१८९*

✓षह – मर्षणे + असुन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्योसुन् – उ०को०, ४/१८९) ।

सहसानः

यः सर्वं सहते तम् । – *ऋ०, ५/२५/९*

सहतेऽसौ सहसानः मयूरो यज्ञो वा ।

– *उ०को०, २/८६*

✓षह – मर्षणे + असानच् प्रत्ययः (छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् – उ०को०, २/८६) ।

सहस्रजित्

यः सहस्राणि शत्रून् जयति सः ।

– *ऋ०, १/१८८/१*

सहस्र (बहुनाम) + ✓जि – जये + क्विप् प्रत्ययः, धातोः तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

सहदानुः

यः सहैव ददाति तम् । – यजु०, १८/६९

सह + ✓डुदाञ् – दाने + नुः प्रत्ययः (दाभाभ्यां नुः – उ०को०, ३/३२) ।

सहस्रधारं

सहस्रं बहुविधं ब्रह्माण्डं धरतीति तं यज्ञम्। – यजु०, १/३

सहस्रमसंख्यानर्थान् धरति तां सर्वज्ञान-प्रदाम् । – यजु०, १७/७४

सहस्र + ✓धृञ् – धारणे + अण् प्रत्ययः ।

सहस्रभरं

यः सहस्रमसङ्ख्यं बिभर्त्ति तम् । – ऋ०, ६/२०/१

सहस्रमसंख्यं शुभगुणा समूहं बिभर्त्ति सः। – यजु०, ११/३६

सहस्र + ✓डुभृञ् – धारणपोषणयोः + अच् प्रत्ययः।

सहस्रसाः

सहस्रमसंख्यातं सुखं सनुते ददाति येन तत् । – ऋ०, १/९/८

सहस्राणि बहूनि धनानि सुखानि वा सनोति यया साऽतिशयिता ताम् । – ऋ०, १/१०/१०

सहस्राण्यसंख्यातानि कर्माणि सनति संभजति तम् । – ऋ०, १/११७/९

यः सहस्राणि पदार्थान् सनोति विभजति सः । – ऋ०, १/१८८/३

सहस्राणि कार्याणि सनति संभजति यस्तम्। – ऋ०, १/११८/९

यः सहस्रं सङ्ख्यं सनति ददाति सः । – ऋ०, ३/३/६

यः सहस्राणि सनति विभजति सः । – ऋ०, ४/३८/१०

यः सहस्रानसंख्यातान् पदार्थान् सनति विभजति तम् । – ऋ०, ५/३४/९

या सहस्राण्यसंख्यातानि कार्याणि सनोति ताम् । – यजु०, ३/१६

ये सहस्रं विद्याविषयान् सनन्ति ते । – यजु०, ९/१७

सहस्र + ✓षण – सम्भक्तौ अथवा ✓षणु – दाने + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७) धातोरनुनासिकस्याङ्गस्यात्वं (विड्वनोरनु-नासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

सहस्कृत

यः सहसा करोति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ६/१६/३७

यः सहः सहनं करोति कारयति वा तम्। – यजु०, ३/१८

सहस् + ✓डुकृञ् – करणे + क्तः प्रत्ययः । एतयोः पदयोः समासश्च ।

सहारः

सहतीति सहारः आम्रभेदो वा । – उ०को०, ३/१३९

✓षह – मर्षणे + आरन् प्रत्ययः (तुषारादयश्च – उ०को०, ३/१३९) ।

सहावा

सहो बहुसहनं विद्यते यस्मिन् सः । – ऋ०, १/१७५/२

यः सहते सः । – ऋ०, ६/१४/५

यः सहैव वनति संभजति । – ऋ०, ७/४५/३

सह + ✓वन – सम्भक्तौ + विट् प्रत्ययः (जनसनख-

नक्रमगमोः विट् – अष्टा०, ३/२/६९), पूर्वपदस्य दीर्घः (अन्येषामपि दृश्यते – अष्टा०, ६/३/१३६) धातोरनुनासिकस्याङ्गस्यात्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१)।

सहुरिः

सहते भारमिति सहुरिः सूर्य्यो भूमिर्वा ।

– उ०को०, २/७३

✓षह – मर्षणे + उरिन् प्रत्ययः (जसिसहोरुरिन् – उ०को०, २/७३)।

सहोदां

यः सहो बलं ददाति तम् ।– यजु०, ७/३६

(द्वि०ए०व०) – सहः (बलनाम) + ✓डुदाञ् – दाने + क्विप् प्रत्ययः ।

सहोभरिः

यः सहो बलं बिभर्त्ति । – ऋ०, ५/४४/३

सहस् + ✓डुभृञ – भरणे + इन् प्रत्ययः (फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च – अष्टा०, ३/२/२६)।

सहोरः

सोढुंशीलः सहोरः साधुर्वा।– उ०को०, १/६५

✓षह – मर्षणे + ओरन् प्रत्ययः (किशोरदयश्च – उ०को०, १/६५)।

सहोवृधं

सहोबलं वर्धयतीति सहोवृधम् ।

– ऋ०, १/३६/२

यः सहसा बलेन वर्धते तं, बलस्य वर्धकं वा । – ऋ०, ३/१०/९

(द्वि०ए०व०) – सहस् + ✓वृधु –वृद्धौ + क्विप् प्रत्ययः ।

साकं

श्यतीति शाकं स्यतीति साकं वा ।

– उ०को०, ३/४३

✓षो – अन्तःकर्मणि + कन् प्रत्ययः बाहुलकात् (इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् – उ०को०, ३/४३)।

सादनं

सीदन्ति यस्मिँस्तत् ।

– ऋ०, १/१३६/२, २/२३/१

✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + ल्युट् प्रत्ययः, धातोरुपधायाः दीर्घश्च ।

सादिः

सीदतीति सादिः सारथिर्वा ।

– उ०को०, ४/१२५

✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + इञ् प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्च (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाव- शिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५)।

साधनः

साध्नोति येन तत् । – ऋ०, १/४४/११

यः साध्नोति सः । – ऋ०, ३/२७/८

✓साध – संसिद्धौ + ल्युट् प्रत्ययः ।

साधन्तः

साध्नोति कार्याणीति साधन्तः भिक्षुको वा । – उ०को०, ३/१२८

✓साध – संसिद्धौ + झच् प्रत्ययः (तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च – उ०को०, ३/१२८) प्रत्ययादि झकारस्य अन्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३)।

साधुः

साध्नोति धर्म्यं कर्मेति साधुः सज्जनः ।

– उ०को०, १/१

✓साध – संसिद्धौ + उण प्रत्ययः (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१)।

साध्वसं

स्यति कर्मसमापयतीति साध्वसं प्रातिभं ज्ञानं वा । – उ०को०, ३/११७

✓षो – अन्तःकर्मणि + असच् प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोर्धुगागमः (अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् – उ०को०, ३/११७) ।

सानसिः

सनोति ददाति सन्यते वा स सानसिः हिरण्यं वा । – उ०को०, ४/१०७

✓षणु – दाने + असि प्रत्ययः उपधावृद्धिश्च (सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः – उ०को०, ४/१०७) ।

सानुः

सनन्ति संभजन्ति येन कर्मणा तत् ।

– ऋ०, १/५४/४

सनति सम्भजति सनोति ददाति वा सा सानुः। – उ०को०, १/३

✓षणु – सम्भक्तौ + दाने च + ञुण प्रत्ययः (दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् – उ०को०, १/३))।

सान्तपनः

सम्यक् शत्रून् तापयति यस्तस्यायम् ।

– यजु०, १७/८५

सम् + ✓तप – सन्तापे + ल्युः प्रत्ययः > सन्तपनः + अण् प्रत्ययः भावार्थे ।

साम

स्यन्ति खण्डयन्ति दुःखानि येन तत् ।

– ऋ०, १/६२/२

स्यति कर्माणि समापयतीति सामवेदभेदो वा । – उ०को०, ४/१५३

✓षो – अन्तः कर्मणि + मनिन् प्रत्ययः (सातिभ्यां मनिन्मनिणौ – उ०को०, ४/१५३) ।

सामगा

यः सामानि गायति । – ऋ०, २/४३/१

साम + ✓गै – शब्दे + क्विप् प्रत्ययः, एतयोः पदयोः समासः ।

साम्राज्यं

यद्राष्ट्रं सर्वत्र भूगोले सम्यक् राजते प्रकाशते तस्य भावाय । – ऋ०, १/२५/१०

सम्यग्राजन्ते प्रकाशन्ते ते सम्राजो राजानस्तेषां भावः कर्म वा तत् ।

– यजु०, ४/२४

यः समग्रायाः भूमेर्मध्ये सम्यग्राजते स सम्राट्, तस्य भावेन सार्वभौमत्वेन ।

– यजु०, १८/३६

सम् + ✓राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः > सम्राज् + यक् प्रत्ययः, भावे कर्मणि वा (पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् – अष्टा०, ५/१/१२७) ।

सारघं

यदारघ्यते स्वाद्यते तदारघं समानं च तदारघं च तत् । – यजु०, ११/११

(द्वि०ए०व०) – स + आङ् + ✓रघ – आस्वादने + क प्रत्ययः > सरघं + ✓अण् प्रत्ययः (संज्ञायाम् – अष्टा०, ४/३/११७) ।

सारङ्गः

सरति सर्वत्र गच्छतीति सारङ्ग पक्षी हरिणो भृङ्गो वा । – उ०को०, १/१२२

✓सृ – गतौ + अङ्गच् प्रत्ययः धातोः वृद्धिश्च (सृवृञोर्वृद्धिश्च – उ०को०, १/१२२) ।

सारणिः

सरन्ति गच्छन्त्यस्मिन् स सारणिः मार्गो वा । – उ०को०, २/१०२

✓सृ – गतौ + अनिः प्रत्ययः बाहुलकात् णित्वात् धातोर्दीर्घश्च (अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः – उ०को०, २/१०२)।

सारथिः

सारयतीति नियमेन पालयतीति सारथिः नियन्ता वा। – उ०को०, ४/८९

✓सृ – गतौ + घथिन् प्रत्ययः, णित्वात् धातोर्वृद्धिश्च (सर्तेर्णिच्च – उ०को०, ४/८९)।

सार्थः

सरति गच्छति स सार्थः समूहो वा।
– उ०को०, २/५

✓सृ – गतौ + थन् प्रत्ययः णित्वात् धातोर्वृद्धिश्च (सर्तेणित् – उ०को०, २/५)।

सास्ना

सस्ति स्वपिति यया सा सास्ना गवादीनां कण्ठाधोभागश्चर्म वा। – उ०को०, ३/१५

✓षस – स्वप्ने + न प्रत्ययः, धातोरुपधायाः दीर्घः ततः स्त्रियां टाप् च (रास्नासास्नास्थूणावीणाः – उ०को०, ३/१५)।

सिंहः

हिनस्ति दोषान् यया सा यद्वा सिञ्चत्युच्चारयति यया वाचा सा। – यजु०, ५/१०

यो हिनस्ति पश्वादीन् सः।
– यजु०, १४/९

यो हस्त्यादीनपि हिनस्ति तम्।
– यजु०, १९/१०

यो हिनस्ति तस्मै। – यजु०, २१/४०

सिञ्चतीति सिंहः प्रसिद्धो वा।
– उ०को०, ५/६२

१- ✓षिच – क्षरणे + ह प्रत्ययः, नुमागमश्च, धातोःचस्य ककारः ततः ककारस्य लोपः (सिचे संज्ञायां हनुमौ कश्च – उ०को०, ५/६२)।

२- ✓हिसि – हिंसायां + अच् प्रत्ययः नुमागमश्च, पृषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्ययः।

सिक्थं

सिञ्चति प्रसादयति तत् सिक्थं मधूच्छिष्टं मोम इति प्रसिद्धं। – उ०को०, २/७

✓षिच – क्षरणे + थक् प्रत्ययः धातोः चकारस्य ककारः (पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् – उ०को०, २/७)।

सितं

सिनोति बध्नातीति सितं शुक्लं वा।
– उ०को०, ३/८९

✓षिञ् – बन्धने + क्तः प्रत्ययः (अञ्जिघृसिभ्यः क्तः – उ०को०, ३/८९)।

सिध्रः

सेधति गच्छति सिध्यति वा स सिध्रः साधुर्वृक्षजातिर्वा। – उ०को०, २/१३

✓षिधु – संराधौ + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्–उ०को०, २/१३)।

सिध्मः

सेधति प्राप्नोति विजयं येन गुणेन सः।
– ऋ०, १/३३/१३

✓षिधु – गत्यर्थे + मक् प्रत्ययः (इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५)।

सिनः

सिनोति बध्नातीति सिनः काणो वा।
– उ०को०, ३/२

✓षिञ् – बन्धने + नक् प्रत्ययः (इणिसञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् – उ०को०, ३/२)।

सिनीवाली

या सिनीः प्रेमबद्धाः कन्या वलयति सा।
– यजु०, ११/५५

✓षिञ् – बन्धने + नक् प्रत्ययः (इण्‌सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् – उ०को०, ३/२) ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः > सिनी + ✓वृञ् – वरणे + घञ् प्रत्ययः > वार, रेफस्य च लत्वम् – वाल, ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः > वाली (सिनी-वाली, एतयोः पदयोः समासः) ।

सिन्दूरं

स्यन्दते प्रस्रवति तत् सिन्दूरं रक्तचूर्णं वृक्षभेदो वा । – उ०को०, १/६८

✓स्यन्दू – प्रस्रवणे + ऊरन् प्रत्ययः, धातोर्यकारस्य सम्प्रसारणं (स्यन्देः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, १/६८)।

सिन्धुः

स्यन्दते प्रस्रवति सुखानि समुद्र इव गम्भीरस्तम् । – ऋ०, १/१/६

स्यन्दते प्रस्रवन्त्युदकान्यस्मिन्निति सिन्धुः। – उ०को०, १/११

✓स्यन्दू – प्रस्रवणे + उः प्रत्ययः, धातोर्यकारस्य सम्प्रसारणं दकारस्य धकारश्च (स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च – उ०को०, १/११) ।

सिमः

सिनोति बध्नातीतिं सिमः सर्वनामसंज्ञः सर्वपर्य्यायः । – उ०को०, १/१४४

✓षिञ् – बन्धने + मन् प्रत्ययः (अविसिविसिशुषिभ्यः कित् – उ०को०, १/१४४) ।

सिरा

सिनोति बध्नाति मांसरुधिरादिकमिति नाडी वा । – उ०को०, २/१३

✓षिञ् – बन्धने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ।

सीता

सायन्ति क्षेत्रस्थलोष्ठान् क्षयन्ति यया सा काष्ठपट्टिका । – यजु०, १२/७०

स्यति कर्मसमाप्तिं करोतीति सीता क्षेत्रे हलेन कृता रेखा स्त्रीविशेषो वा । – उ०को०, ३/९०

✓षो – अन्तः कर्मणि + क्तः प्रत्ययः, बाहुलकात्, (दुतनिभ्यां दीर्घश्च – उ०को०, ३/९०) धातोः इडागमः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः, अथवा ✓षिञ् – बन्धने + क्तः प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्च (दुतनिश्यां दीर्घश्च – उ०को०, ३/९०) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

सीमा

सिनोति बध्नातीति सीमा अवधिर्वा । – उ०को०, ४/१५१

✓षिञ् – बन्धने + मनिन् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घत्वञ्च (नामन् सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१) ।

सीमिकः

स्यमति शब्दयतीति सीमिकः वृक्षभेदो वा । – उ०को०, २/४३

✓स्यमु – शब्दे + किकन् प्रत्ययः, सम्प्रसारणं (स्यमेः सम्प्रसारणञ्च – उ०को०, २/४३) ।

सीरः

या सरन्ति ता नद्यः । – ऋ०, ४/१९/८

सिनोति बध्नातीति सीरः हलं वा । – उ०को०, २/२५

✓षिञ् – बन्धने + क्रन् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च (शुसीचिमीनां दीर्घश्च – उ०को०, २/२५) ।

सुकृत्

योऽतिशयेन शोभनानि करोतीतिः सः । – ऋ०, १/३१/४

यः शोभनानि कर्माणि करोति तस्मै । – ऋ०, १/३१/४

यः शोभनानि कर्म्माणि करोति तस्मै । – ऋ०, १/४७/८

शोभनानि कृतानि येन सः । – ऋ०, १/४८/११

यः शोभनं धर्म्यं कर्म करोति सः । – ऋ०, ३/५४/१२

सः सुष्ठु सत्यं कर्म करोति सः । – ऋ०, ४/२५/५

ये सुष्ठु धर्ममेव कुर्वन्ति तेषाम् । – ऋ०, ७/३५/४

शोभनं कृतं क्रियते येन सः।– यजु०, ७/३९

सुष्ठु कर्माणि क्रियन्ते । – यजु०, ११/६७

सुष्ठु कर्माणि क्रियन्ते यस्मिंस्तम् । – यजु०, ११/६७

यः सुष्ठु करोति सः । – यजु०, २७/१३

सु + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः (सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः – अष्टा०, ३/२/८९) ततः तुगागमश्च ।

सुखादये

यस्सुष्ठु खादति तस्मै । – ऋ०, ५/८७/१

(च०ए०व०) – सु + ✓खादृ – भक्षणे + इन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) ।

सुगः

सुखेन गच्छन्ति यस्मिन् सः । – ऋ०, १/४१/४

सुखेन गच्छन्त्यस्मिन्मार्गे तम् । – ऋ०, १/९४/११

सुष्ठु गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति यस्मिँस्तत् । – ऋ०, १/१०२/४

सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिन् । – ऋ०, १/१०६/५

सुष्ठु गच्छन्ति ताः । – ऋ०, १/१६५/८

सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिन् मार्गे तम् । – ऋ०, २/२३/७

सुखेन गच्छन्ति यस्मिन् सः । – ऋ०, ३/५४/२१

सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिन् । – ऋ०, ५/५४/६

सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिँस्तत् । – ऋ०, ६/४४/१८

सुष्ठु गच्छति यस्मिँस्तम् । – ऋ०, ६/५१/१३

सुष्ठु गच्छेयुर्यस्मिँस्त् । – ऋ०, ६/५१/१५

सुष्ठु गच्छन्ति येषु तानि । – ऋ०, ६/६४/१

सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिँस्तत् । – यजु०, १८/११

सुष्ठु गच्छन्ति येषु तैः । – यजु०, २५/४४

सु + ✓गम्लृ – गतौ + डः (सुदुरोरधिकरणे – अष्टा०वा०, ३/२/४८) ।

सुगृहपतिः

शोभनानां गृहाणां पतिः पालयिता, पालन साधनो वा । – यजु०, २/२७

शोभनश्चासौ गृहस्य पालकश्च सः । – यजु०, २/२७

सुगृह + पतिः (एतयोः समासः) ।

सुगोपातमः

शोभनधर्मेण गां पृथिवीं वाचं वा पाति सोऽतिशयितः । – यजु०, ८/३१

सु + गो + √पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः, ततः अतिशायने तमप् प्रत्ययः ।

सुजिह्व

सुष्ठु जोहूयन्ते धार्य्यन्ते यया जिह्वया शक्त्या तत्सहितः सुष्ठु हूयन्ते जिह्वायां ज्वालायां यस्य सोऽग्निः ।

– ऋ०, १/१४/७

सु + जिह्व (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः ।

सुतपाः

सुतं पाति रक्षति सः । – ऋ०, १/१५५/२

यः सुतान् पदार्थान् पाति सः ।

– ऋ०, ६/२३/६

√षुञ् – प्रसवैश्वर्ययोः + क्तः प्रत्ययः – सुत + √पा – रक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

सुतपावन्

यः सुतान् निष्पन्नान् पदार्थान् पुनाति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ६/४/९

सुत + √पूञ् – पवने + वनिप् प्रत्ययः ।

सुतम्भरः

य उत्पन्नं जगद्बिभर्ति । – ऋ०, ५/४४/१३

सुत + √डुभृञ् – धारणपोषणयोः + खच् प्रत्ययः (संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः – अष्टा०, ३/२/४६) ।

सुतराः

सुष्ठु तरन्ति यासु ताः । – ऋ०, ६/६०/११

(प्र०ब०व०) – सु + √तॄ – प्लवनसंतरणयोः + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) ।

सुत्रात्रा

यः सुष्ठु त्रायते तेन । – ऋ०, ५/७०/३

(तृ०ए०व०) – सु + √त्रैङ् – पालने + तृच् प्रत्ययः ।

सुत्रामा

यः सर्वान् दुःखेभ्यः सुष्ठु त्रायते तस्मै ।

– यजु०, १९/१

यः सुष्ठु त्रायते रोगाच्छरीरं सः ।

– यजु०, १९/८५

सुष्ठुत्रायत इति सुत्रामा । – उ०को०, ४/१४५

सु + √त्रैङ् – पालने + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) धातोरात्वञ्च ।

सुद्रवं

यः सुष्ठु द्रवति गच्छति धावति तम् ।

– ऋ०, ७/३२/२०

(द्वि०ए०व०) – सु + √द्रु – गतौ + अच् प्रत्ययः।

सुधर्मा

सुधरतीति सुधर्मा । – उ०को०, ४/१५२

सु + √धृञ् – धारणे + मनिः प्रत्ययः (मिथुने मनिः – उ०को०, ४/१५२) ।

सुधृष्टतमं

सुष्ठु सकलं जगद्धारयति सोऽतिशयितस्तम् । – ऋ०, १/१८/९

सु + √धृष – प्रसहने + क्तः प्रत्ययः > सुधृष्ट, ततः अतिशायने तमप् प्रत्ययः ।

सुनीथः

सुष्ठुनीथाः पदार्थप्राप्तयो यस्मात् सः ।

– ऋ०, १/३५/७

शोभनं नीथो नयनं प्रापणं यस्य सः ।

– ऋ०, १/३५/१०

यः सुष्ठु नयति सः । – ऋ०, २/८/२

यः सुष्ठु नयति सः । – यजु०, ३४/२६

सु + √णीञ् – प्रापणे + क्थन् प्रत्ययः (हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् – उ०को०, २/२) ।

सुपर्णः

शोभनानि पर्णानि पालनानि पूर्णानि कर्माणि वा यस्य सः सुपर्णः। – ऋ०, १/१६४/४६

शोभनानि पर्णानि पालनानि पूर्णानि यस्य तं रथादिकम्। – यजु०, २९/४८

सु+ ✓पॄ - पालनपूरणयोः + नक् प्रत्ययः ।

सुपर्णचित्

यः शोभनानि पर्णानि पालनानि चिनोति सः । – यजु०, २७/४५

सुपर्ण + ✓चिञ् – चयने + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च।

सुपूर्णा

या सुष्ठु पूर्यते सा । – यजु०, ३/४९

सु + ✓पॄ – पालनपूरणयोः + नक् प्रत्ययः धातोः ऋकारस्योत्वं (उदोष्ठ्य पूर्वस्य - अष्टा० ७/१/१०२) ततः रपरत्वं (उरणरपरः - अष्टा०, १/१/५१) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

सुप्रजावनिः

यया शोभनाः प्रजा वनति सम्भजति सा। – यजु०, ५/१२

सु + प्रजा (व्याख्यातः) + ✓वन – सम्भक्तौ + इनिः प्रत्ययः (छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् – अष्टा०, ३/२/२७) ।

सुप्रतीकः

शोभनानि प्रतीकानि प्रतीतकराणि द्वारादीनि यस्मिंस्सः । – ऋ०, ६/२८/६

सुष्ठु प्रत्येति येन तम् । – ऋ०, ७/१०/३

सुष्ठु प्रतियन्ति सुखानि यस्मात्तम् । – यजु०, ११/२८

सुष्ठु प्रतीकं प्रतीतिकरं ज्ञानं यस्य । – यजु०, १७/५३

सुष्ठुप्रैतीति सुप्रतीकः अग्निर्वा । – उ०को०, ४/२५

सु + प्रतीकः (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः अथवा सु + प्र + इण् – गतौ + कीकन् प्रत्ययः तुडागमश्च (अलीकादयश्च – उ०को०, ४/२५) अथवा सु + प्रति + ✓इण् – गतौ + कक् प्रत्ययः (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१) ।

सुप्रतूर्त्ति

सष्ठु प्रकृष्टा तूर्तिस्त्वरिता प्राप्तिर्यया ताम। – ऋ०, १/४०/४

सुष्ठु प्रकृष्टा तूर्त्तिः त्वरिता शीघ्रता यस्मिँस्तत् । – ऋ०, ३/९/१

सु + प्र + ✓ञित्वरा – सम्भ्रमे + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियां धातोर्वस्य स्थाने ऊठादेशः (ज्वरत्वरस्रिव्यविम-वामुपधायाश्च – अष्टा०, ६/४/२०) ।

सुप्रयाः

यस्सर्वान्सुष्ठु प्रीणाति सः । – ऋ०, ७/३९/२

सु + ✓प्रीञ् – तर्पणे कान्तौ च + असुन् प्रत्ययः ।

सुप्रयावभिः

ये सुष्ठु प्रयान्ति तैः । – ऋ०, ५/४४/१२

(तृ०ब०व०) – सु + प्र + ✓या – प्रापणे + वनिप् प्रत्ययः ।

सुप्राङ्

यः सुष्ठु प्रच्छति सः । – ऋ०, १/१६२/२

यः सुष्ठु पृच्छति सः । – यजु०, २५/२५

सु + पृच्छ – ज्ञीप्सायां + क्विप् प्रत्ययः, धातोः दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च - उ०को० २/५७)।

सुप्वा

सुष्ठुतया पुनाति पवित्रता हेतुर्वा तेन । – यजु०, १/३

(तृ०ए०व०) – सु + ✓पूञ – पवने + क्विप् प्रत्ययः ।

सुभरः

ये सुष्ठु भरन्ति पुष्णन्ति वा ।– ऋ०, १/११२/२

सुष्ठु बिभ्रति सुखानि यया ताम् ।

– ऋ०, १/११२/२०

यः शोभनं भरति सः । – ऋ०, २/३/९

सु + ✓डुभृञ् – धारणपोषणयोः + अच् प्रत्ययः ।

सुभवः

भवतीति भवः शोभनश्चासौ भवश्च सुभवस्तत्सम्बुद्धौ । – यजु०, ७/३

सु + ✓भू – सत्तायां + अच् प्रत्ययः ।

सुभूः

ये जनाः सुष्ठुः सुखं भावयन्ति ते ।

– ऋ०, १/५२/१

याः सुष्ठु भवन्ति ताः । – ऋ०, १/५२/४

सुष्ठु भवन्ति वृष्टयो येभ्यस्ते ।

– ऋ०, ४/१७/२

ये शोभनेषु कर्म्मसु भवन्ति ।

– ऋ०, ५/४१/१३

ये शोभने धर्म्ये व्यवहारे भवन्ति ते ।

– ऋ०, ५/८७/३

ये सुष्ठु भवन्ति । – ऋ०, ५/५९/३

ये सुष्ठु भवन्ति । – ऋ०, ६/५२/१

यः सुष्ठु भवति तस्मै । – ऋ०, ६/६६/३

यः सुष्ठु भवतीति । – यजु०, २३/६३

सु + ✓भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

सुमत्

सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति यस्मिन् तत् ।

– ऋ०, १/१४२/७

यः सुष्ठु मन्यते जानाति ।

– ऋ०, १/१६२/७

१- सु + ✓मदी – हर्षे + क्विप् प्रत्ययः ।

२- सु+ ✓ मन-ज्ञाने + क्विप् प्रत्ययः ।

सुमतीवृधः

यः सुमतिं वर्द्धयति तस्य । – यजु०, २२/१२

(ष०ए०व०) – सुमति + ✓वृधु – वृद्धौ + क्विप् प्रत्ययः ।

सुमित्रधः

यः शोभनानि मित्राणि दधाति सः ।

– यजु०, ४/२७

सुमित्र + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः।

सुमृडीकः

यः शोभनेन मृडयति सुखयति सः ।

– ऋ०, १/३५/१०

सुष्ठु मृडन्ति सुखयन्ति यया ताम् ।

– यजु०, ४/११

सु + ✓मृड – सुखने + कीकच् प्रत्ययः (मृडः कीकच् कङ्कणौ – उ०को०, ४/२४) ।

सुमेरुः

मिनोति प्रक्षिपतीति सुमेरु पर्वतो वा ।

– उ०को०, ४/१०१

सु + ✓मिञ् – प्रक्षेपणे + रुः प्रत्ययः, धातोरेत्वञ्च (मीपीभ्यां रुः – उ०को०, ४/१०१) ।

सुम्नहूः

यः सुम्नानि सुखान्याह्वयति सः ।

– यजु०, १७/६२

सुम्न (सुखनाम) + ✓ह्वेञ् – स्पर्द्धायां शब्दे च + क्विप् प्रत्ययः ।

सुयजं

सुष्ठु यजन्ति यस्मात्तम् । – ऋ०, ५/८/३

ये सुष्ठु यजते ते । – ऋ०, ५/६२/४

सुष्ठु यजन्ति यस्मिन् तेन । – यजु०, ५/४

सु + ✓यज – देवपूजासङ्गति करणदानेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

सुयुक्

ये सुष्ठु युञ्जन्ति ते । – ऋ०, ३/५८/२

सुष्ठु युञ्जन्त्यश्रवान् यस्मिंस्तेन ।
– ऋ०, ४/१५/३

ये सुष्ठु युञ्जते तान् । – ऋ०, ५/३१/१०

ये सुष्ठु धर्मेण युञ्जते तान् ।
– ऋ०, ५/४४/४

ये सुष्ठु युञ्जते योजयन्ति वा ।
– ऋ०, ६/४४/१९

सु + ✓युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

सुरः

सुनोति सवति उत्पादयत्यैश्वर्यवान् वा भवतीति सुरः देवसंज्ञो विद्वान् । स्त्रियां सुरा मद्यं वा । – उ०को०, २/२४

✓षु – अभिषवे प्रसवैश्वर्ये च + क्रन् प्रत्ययः (सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् – उ०को०, २/२४) ।

सुरया

या सूयते सा सुरा तया । – यजु०, १९/५

(तृ०ए०व०) – ✓षुञ् – अभिषवे + क्रन् प्रत्ययः (सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् – उ०को०, २/२४) ततः टाप् प्रत्ययः स्त्रियाम् ।

सुराधानी

सुरा सोमरसो धीयते यस्यां सा गर्गरी ।
– यजु०, १९/१६

सुरा + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + ल्युट् प्रत्ययः (करणाधिकरणयोश्च – अष्टा०, ३/३/११७) ततः ङीप् प्रत्ययः ।

सुरामं

सुष्ठु रमन्ते यस्मिन् तम् । – यजु०, १०/३३

सुष्ठु रमन्ते यस्मिन् तत् । – यजु०, २०/७७

सु + ✓रमु – क्रीडायां + घञ् प्रत्ययः ।

सुरुचा

यया सुष्ठु रोचते तया । – ऋ०, ३/१६/६

(तृ०ए०व०) – सु + ✓रुच – दीप्तावभिप्रीतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

सुरेणुः

रिणाति गच्छति हिनस्ति हन्यते वा सः रेणूः धूलिः। सुरेणुः सुवर्णरजः ।
– उ०को०, ३/३८

सु + ✓ऋ – गतौ + णुः प्रत्ययः धातोरेत्वञ्च (अजिवृरीभ्यो निच्च – उ०को०, ३/३८) ।

सुवनं

सूते, सूयते वा स सुवनः ईश्वरः सूर्यो वा । – उ०को०, २/८०

✓षुञ् – प्रसवैश्वर्ये + क्युन् प्रत्ययः (भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि – उ०को०, २/८०) ।

सुविदत्रं

सुष्ठु विद्यते तत् सुविदत्रं कुटुम्बं वा ।
– उ०को०, ३/१०८

सु + ✓विद् – सत्तायां + कत्रन् प्रत्ययः (सुविदेः कत्रन् – उ०को०, ३/१०८) ।

सुवृक्ति

सुष्ठु वृजते त्यजन्ति दोषान् यस्मात्तत् ।
– ऋ०, १/६१/४

सुष्ठु वृक्तयो वर्जिताः दोषा येभ्यस्तानि।
– ऋ०, १/६१/१६

सुष्ठु वृक्तिर्वर्जनं सुवृक्ति यथा तथा ।

– ऋ०, १/१८४/५

सुष्ठु व्रजन्ति यस्मिंस्तम् । – ऋ०, १/१८६/९

सुष्ठु व्रजन्ति यस्मिँस्तम् । – ऋ०, ५/४१/१०

सुष्ठु व्रजन्ति येन तम् । – ऋ०, ६/१०/१

सुष्ठु व्रजन्ति यस्मिन् मार्गे तम् ।

– ऋ०, ६/१०/६

सुष्ठु वर्जन्त्यन्यायं यया ताम् ।

– ऋ०, ७/३१/११

सु + ✓वृजी – वर्जने + क्तिन् प्रत्ययः ।

सुवृता

यः सुष्ठु वर्त्तते तेन । – ऋ०, ३/५८/३

(तृ०ए०व०) – सु + ✓वृतु – वर्त्तने + क्विप् प्रत्ययः ।

सुवृधः

यः सुष्ठु वर्द्धयति तेन । – ऋ०, २/२३/९

ये सुष्ठु वर्धन्ते ते । – ऋ०, ५/५९/५

सु + ✓वृधु – वर्धने + क्विप् प्रत्ययः ।

सुशर्मा

सुष्ठु शृणातीति सुशर्मा राजविशेषो वा।

– उ०को०, ४/१५२

सु + ✓शृ – हिंसायां + मनिः प्रत्ययः (मिथुने मनिः – उ०को०, ४/१५२) ।

सुश्रोतुः

सुष्ठु शृणोति यस्तस्य । – ऋ०, १/१२२/६

(ष०ए०व०) – सु +✓श्रु – श्रवणे + तृच् प्रत्ययः।

सुषणा

यानि सुखानि सन्यन्ते तानि सुषणानि ।

– ऋ०, १/४२/६

(प्र०ब०व०) – सु + ✓षण – सम्भक्तौ + प्रत्ययः।

सुषदः

सुष्ठु सीदन्ति यस्यां सा । – यजु०, १/२७

सुखेन सीदन्ति यस्यां तस्याम् ।

– यजु०, २/२०

या शोभने व्यवहारे सीदति सा ।

– यजु०, १०/२६

यः शोभनेषु व्यवहारेषु सीदति सः ।

– यजु०, ११/४४

सुष्ठु सीदन्ति यस्यां सा । – यजु०, ३७/१२

सु + ✓षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + अच् प्रत्ययः।

सुषूतमं

सुष्ठु सूते तम् । – यजु०, ६/३०

सु + ✓षूङ् – प्राणिगर्भविमाचने + क्विप् प्रत्ययः ततः अतिशायने तमप् प्रत्ययः ।

सुष्ठु

सुतिष्ठतीति सुष्ठु शोभनम् ।

– उ०को०, १/२५

सु + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कुः प्रत्ययः (अपदुःसुषुस्थः – उ०को०, १/२५) ।

सुसन्दृशं

यः सुष्ठु पश्यति दर्शयति वा तम् ।

– यजु०, ३/५२

सु + सम् + ✓दृशिर् – प्रेक्षणे + क्विप् प्रत्ययः ।

सुहूः

सुष्ठु हूयते यो या वा स सा ।

– यजु० १/३०

सु + ✓हु – दानादानयोः + क्विप् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च।

सूः

सूयत उत्पादयति या सा माता ।

– ऋ०, १/३२/९

या सुवति प्रेरयति सा । – यजु०, १८/७

✓षूङ् – प्राणिप्रसवे अथवा ✓षू – प्रेरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

सूकरः

यः सम्यक् करोति सः । – ऋ०, ५/५/४

यः सुष्ठु करोति तस्य । – ऋ०, ७/५५/४

यः सुष्ठु शुद्धिं करोति स बलिष्ठो वराहः। – यजु०, २४/४०

सु + ✓डुकृञ – करणे + अच् प्रत्ययः तथा पूर्वस्य पदस्य च दीर्घः ।

सूक्तं

सुष्ठ्वर्था उच्यन्ते येषु गायत्र्यादिछन्दोयुक्तेषु वेदस्थेषु तानि । – ऋ०, १/९३/१

यः सुष्ठूच्यते तस्य । – ऋ०, २/२३/१९

सुष्ठूच्यन्ते यानि तैः । – ऋ०, ५/४५/४

सु + ✓वच – परिभाषणे + क्तः प्रत्ययः, धातोः सम्प्रसारणञ्च (वचिस्वपियजादीनां किति – अष्टा०, ६/१/१५) ।

सूक्ष्मं

सूचयति पैशुन्यं करोतीति सूक्ष्मं अत्यल्पं वा । – उ०को०, ४/१७७

✓सूच – पैशुन्ये + स्मन् प्रत्ययः (सूचेः स्मन् – उ०को०, ४/१७७) धातोः चकारस्य ककारश्च ।

सूचः

सीव्यति येन स सूचः दर्भाङ्कुरो वा । – उ०को०, ४/९३

✓षिवु – तन्तुसन्तने + चट् प्रत्ययः, धातोरिवभागस्य टिः ऊ आदेशश्च (सिवेष्टेरू च – उ०को०, ४/९३), स्त्रियां ङीप् प्रत्यये 'सूची' इति ।

सूचिः

सूचयतीति सूचिः । सूची इति प्रसिद्धा । – उ०को०, ४/१३९

✓सूच – पैशुन्ये + इः प्रत्ययः (अचः इः – उ०को०, ४/१३९) ।

सूत्रं

सीव्यति येन यदर्थं बध्नाति वा तत् सूत्रम् तन्तुः शास्त्रैकदेशो वा । – उ०को०, ४/१६३

✓षिवु – तन्तुसन्तने + ष्ट्रन् प्रत्ययः, धातोरिवभागस्य टिः ऊ आदेशश्च (सिविमुच्योष्टेरू च – उ०को०, ४/१६३) ।

सूनरी

या सुष्ठु नयति सा । – ऋ०, १/४८/५

सुष्ठुतया व्यवहारनेत्री । – ऋ०, १/४८/१०

सु + ✓नृ – नये + अच् प्रत्ययः, पूर्वपदस्य च दीर्घः।

सूना

यः सुनोति यत्र वेति सूना जन्तुबधस्थानं वा । – उ०को०, ३/१३

✓षुञ् – अभिषवे प्रसवे च + नः प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च – उ०को०, ३/१३), ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

सूनुः

सूयत उत्पद्यतेऽसौ सूनुः अनुजः पुत्रः सूर्यो वा । – उ०को०, ३/३५

✓षूञ – प्रसवे + नुः प्रत्ययः (सुवः कित् – उ०को०, ३/३५) ।

सूनृता

सुतरामूनयत्यनृतं यत्कर्म तत् सून् तदृतं यथार्थं सत्यं येषां ते सूनृताः तेषाम् । – ऋ०, १/३/११

सुष्ठु ऋतं यथार्थं ज्ञानं यस्यां साऽन्नवती वा । – ऋ०, १/८/८

सु + ✓ऊन – परिहाणे + क्विप् प्रत्ययः > सून + ऋत > सूनृत + टाप् प्रत्ययः ।

सूपः

सुनोति सूयते पच्यते वा स सूपः पक्वं द्विदलान्नं वा । – उ०को०, ३/२६

✓षूञ – अभिषवे प्रसवे च + पः प्रत्ययः (सुशृभ्यां निच्च – उ०को०, ३/२६) ।

सूपस्थाः

ये सुष्ठूपतिष्ठन्ति ते । – यजु०, २१/६०

ये सूपतिष्ठन्ति ते । – यजु०, २८/४६

सु + उप + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

सूमः

सूते जनयति प्राणिगर्भं विमुञ्चतीति सूमः अन्तरिक्षं वा । – उ०को०, १/१४५

✓षूङ् – प्राणिप्रसवे + मक् प्रत्ययः (इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् – उ०को०, १/१४५) ।

सूरः

यः सरति प्राप्नोति स सूर्यः । – ऋ०, १/१०/१०

सूयते वा सुवति प्राणिनः समर्थयतीति सूरः सूर्यो वा । – उ०को०, २/२४

✓षूङ् – प्राणिप्रसवे + क्रन् प्रत्ययः (सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् – उ०को०, २/२४) ।

सूरतः

सुष्ठु रमत इति सूरतः उपशान्तः कृपालुर्वा। – उ०को०, ५/१४

सु + रमु – क्रीडायां + क्तः प्रत्ययः, पूर्वपदस्य च दीर्घः (सो रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः – उ०को०, ५/१४) ।

सूरिः

सूते प्राणिनः प्रसवति समर्थयतीति सूरिः पण्डितो वा । – उ०को०, ४/६४

✓षूङ् – प्राणिप्रसवे + क्रिः प्रत्ययः (सूङ् क्रिः – उ०को०, ४/६४) ।

सूर्यः

चराचरात्मनः परमेश्वरस्य प्रकाशमयस्य सूर्य्यलोकस्य वा। सरति जानाति प्रकाशयति चराचरं जगदिति ।

– यजु०, १/३१

यः सुवत्यैश्वर्य्यं ददाति, ऐश्वर्य्य हेतून् प्रेरयति स परमेश्वरः प्राणो वा तस्य ।

– यजु०, १/३१

सुवत्यैश्वर्य्य हेतुर्भवति। सोऽयं सूर्य्यलोकः।

– यजु०, २/५

चराचरात्मा। यः सरति जानाति चराचरं जगत् स जगदीश्वरः। अनेन सर्वस्यान्तर्यामी परमेश्वरोऽर्थो गृह्यते ।

– यजु०, ३/९

यः सुवति स्वप्रकाशेन प्रेरणा हेतुर्भवति स सूर्यलोकः । – यजु०, ३/९

✓सृ – गतौ / ✓षू – प्रेरणे + क्यप् प्रत्ययः तथा सर्त्तेरुत्वं सुवते रुडागमश्च (राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यात्यथ्याः – अष्टा०, ३/१/११४) ।

सृकः

सरतीति सृकः वाणी वज्रं वायुरुत्पलं वा। – उ०को०, ३/४१

✓सृ – गतौ + कक् प्रत्ययः (सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् – उ०को०, ३/४१) ।

सृणिः

सरति गच्छतीति सृणिः अङ्कुशं वा ।

– उ०को०, ४/४९

सरतीति सृणिः चन्द्रोऽङ्कुशो वा ।

– उ०को०, ४/१०४

१- ✓सृ – गतौ + निः प्रत्ययः (सृवृषिभ्यां कित् – उ०को०, ४/४९) ।

२- ✓सृ – गतौ + क्विनन् प्रत्ययः (जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वण्-क्विनन्शक्स्यढडटोटचः – उ०को०, ४/१०४) ।

सृणीका

सरति प्राप्नोतीति सृणीका लावा वा ।

– उ०को०, ४/२३

✓सृ – गतौ + ईकन् प्रत्ययः धातोर्नुमागमश्च (सर्तेर्नुम् च – उ०को०, ४/२३) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

सृती

सरन्ति गच्छन्त्याऽऽगच्छन्ति जीवा ययोस्ते।

– यजु०, १९/४७

✓सृ – गतौ + क्तिन् प्रत्ययः ।

सृत्वा

सरतीति सृत्वा प्रजापतिर्वा ।

– उ०को०, ४/११४

✓सृ – गतौ + क्वनिप् प्रत्ययः (शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् – उ०को०, ४/११४) ।

सृदरः

सृष्टिं दृणातीति सृदरः सर्पः ।

– उ०को०, ५/४१

सृ > सृद् 'कृत्स्न – मृद – सृष्टि' शब्दानां यथासंख्यं 'कृ – मृ – सृ' आदेशाः + अरः प्रत्ययः (कृदरादयश्च – उ०को०, ५/४१) ।

सृदाकुः

सरतीति सृदाकुः वायुर्वा ।

– उ०को०, ३/७८

✓सृ – गतौ + काकुः प्रत्ययः धातोर्दुगागमः (सर्तेर्दुक् च – उ०को०, ३/७८) ।

सृप्रः

सर्पति गच्छतीति सृप्रः चन्द्रमा वा ।

– उ०को०, २/१३

✓सृप्लृ – गतौ + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को० २/१३) ।

सेतुः

सिनोति बध्नातीति सेतुः समुद्रो वा ।

– उ०को०, १/६९

✓षिञ् – बन्धने + तुन् प्रत्ययः धातोरेत्वञ्च (सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् – उ०को०, १/६९) ।

सेनजित्

यः सेनया जयति सः । – यजु०, १५/१९

यः सेनां जयति सः । – यजु०, १७/८३

सेना + ✓जि – जये + क्विप् प्रत्ययः, धातोः तुगागमः पूर्वपदस्य च ह्रस्वत्वञ्च ।

सेनाः

सिन्वन्ति बध्नन्ति शत्रून् याभिस्ताः ।

– यजु०, १७/३३

सिनोति बध्नाति शत्रूनिति सेना ।

– उ०को०, ३/१०

✓षिञ् – बन्धने + नः प्रत्ययः (कृवृजृसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो नित् – उ०को०, ३/१०) धातोरेत्वं स्त्रियां टाप् प्रत्ययश्च, अथवा स (सह) + ✓इनः (स्वामी) > सेनः ततः स्त्रियां टाप् च ।

सेनानी

यः सेनां नयति सः । – ऋ०, ७/२०/५

सेना + ✓णीञ् – प्रापणे + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१)।

सोमः

सूयन्त उत्पद्यन्ते ये ते पदार्थाः। – ऋ०, १/२/१

अभिसूयन्त उत्पद्यन्त उत्तमा व्यवहारा येषु ते। – ऋ०, १/५/५

यः सूयते सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यो रसस्तस्य। – ऋ०, १/१६/३

सूयन्त उत्पद्यन्ते सुखानि येभ्यस्ते। – ऋ०, १/१६/६

यः सवत्यैश्वर्य्यं करोतीति तं यज्ञानुष्ठातारम्। – ऋ०, १/१८/१

सूयन्त उत्पद्यन्ते ये ते पदार्थाः। – ऋ०, १/२३/१

सूयत उत्पद्यते यस्तं रसम्। – ऋ०, १/३२/३

ये सुन्वन्ति सूयन्ते वा ते पदार्थाः। – ऋ०, ३/३६/२

सूयन्ते यस्मिंस्तं संसारम्। – ऋ०, ३/४७/३

यः सुनोति स विद्वान्। – ऋ०, ५/७५/१२

यः सुनोति सः। – ऋ०, ६/३४/४

यः सर्वंजगत् सूते सः। – ऋ०, ६/४४/२४

सुवन्त्यैश्वर्याणि प्राप्नुवन्ति यस्मिन् संसारे तस्मिन्। – यजु०, २/१९

सुवति चराचरं जगत् तत्सम्बुद्धौ जगदीश्वर। अथवा सूयन्ते रसा यस्मात् स सोम ओषधिराजः। – यजु०, ३/५६

सुवति प्रेरयतीति सोमः चन्द्रो वा। – उ०को०, ४/१५१

सुवत्यैश्वर्यहेतुर्भवतीति सोमः कर्पूरश्चन्द्रमा वा। – उ०को०, १/१४०

✓षुञ्-प्रसवैश्वर्ये + मन् प्रत्ययः (अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०)।

सोमकामं

अभिसुतानां पदार्थानां रसं कामयते यस्तम्। – ऋ०, १/१०४/९

सोम + ✓कमु – कान्तौ + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१)।

सोमक्रयणाः

ये सोमानुत्तमान् पदार्थान् क्रीणन्ति ते। – यजु०, ४/२७

(प्र०ब०व०) – सोम + ✓डुक्रीञ् – द्रव्य विनिमये + ल्युट् प्रत्ययः।

सोमधानः

सोमं दधति ययोस्तौ। – ऋ०, ६/६८/२

सोमाद्योषधिगणा धीयन्ते यस्मिन् सः। – ऋ०, ६/६९/६

सोम + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + ल्युट् प्रत्ययः।

सोमपाः

यः सोमान्यदार्थान् किरणैः पाति सः। – ऋ०, १/८/७

सोमानुत्पन्नान् सर्वान् पदार्थान् पाति रक्षति तत्सम्बुद्धौ। – ऋ०, १/२९/१

सोमान् उत्पादितान् कार्याख्यान् पदार्थान् पाति रक्षति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/३०/११

यः सौमैर्जगत्युत्पन्नैः पदार्थैः सर्वान् पाति रक्षति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/३०/१२

ये वीराः सोमानोषधिरसान् पिबन्ति ते ।
– ऋ०, १/५४/८

यः सोमं रसं पिबति सः । – ऋ०, २/१२/१३

यः सोममैश्वर्य्यं पाति सः ।
– ऋ०, ४/२९/१४

यः सोममैश्वर्यं पाति तत्सम्बुद्धौ ।
– ऋ०, ६/४५/१०

यः सोममोषधिरसं पिबति सः ।
– यजु०, १७/३५

ये सोममैश्वर्यमोषधीरसं वा पान्ति पिबन्ति वा ते सोमपाः । – स०प्र०(चतुर्थसमुल्लासः)

सोम + √पा – रक्षणे पाने च + क्विप् प्रत्ययः ।

सोमपावन्

यः सोमान् श्रेष्ठान् रसान् पिबति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/५५/७

यः सोमान् श्रेष्ठान् रसान् पिबति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/५५/१०

यः सोमं पिबति तस्मै । – ऋ०, ७/३१/१

सोम + √पा – रक्षणे, पाने च + वनिप् प्रत्ययः ।

सोमपित्सरू

ये सोमयवाद्योषधीः पालयन्ति तान्त्सरयति कुटिलं गमयति यः सः । – यजु०, १२/७१

सोम + √पा – रक्षणे + इः प्रत्ययः > सोमपि + √त्सर – छद्मगतौ + उः प्रत्ययः (भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः – उ०को०, १/७)।

सोमपीतये

सूयन्ते ये पदार्थास्तेषां पीतिः पानं यस्य तस्मै विदुषे मनुष्याय । – ऋ०, १/२/३

सोमानां सर्वेषां पदार्थानां पीतिः पानं यस्य तस्मै । – ऋ०, १/८/१०

सोमानां सुखकारकाणां पीतिः पानं यस्माद्यज्ञास्तस्मै । – ऋ०, १/१४/१

सोमानां पदार्थानां पितिः पानं यस्मिंस्तस्मै यज्ञाय । – ऋ०, १/१४/६

सोमानां सुतानां पदार्थानां पीतिः पानं यस्मिन् व्यवहारे तस्मै । – ऋ०, १/१६/१

सोमानां पीतिः पानं यस्मिन्नानन्दे तस्मै ।
– ऋ०, १/१७/८

सोमानां पदार्थानां पीति रक्षणं यस्मिन् व्यवहारे तस्मै । – ऋ०, १/२१/३

सोमानामैश्वर्य्याणां पीतिभोगो यस्मिन् तस्मै । – ऋ०, १/२२/१२

सोमानामनुकूलानां सुखादि रसयुक्तानां पदार्थानां पीतिः पानं यस्मिन् व्यवहारे तस्मै । – ऋ०, १/२३/४

सोमानां पीतिः पानं यस्मिन् व्यवहारे तस्मै।
– ऋ०, १/४८/१२

सोमा ओषधिरसाः पीयन्ते यस्मिंस्तस्मै ।
– ऋ०, १/१३८/३

(च०ए०व०) – सोम + √पा – पाने रक्षणे च + क्तिन् प्रत्ययः स्त्रियाम्, ततः ईत्वञ्च (घुमास्थागापाजहातिसां हलि – अष्टा०, ६/४/६६) ।

सोममादः

ये सोमेन मदन्ति हर्षन्ति ते ।

– ऋ०, ७/२१/२

सोम + ✓मदी – हर्षे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

सोमभृते

यः सोमान् बिभर्त्ति तस्मै यजमानाय ।

– यजु०, ५/१

यः सोममैश्वर्यसमूहं बिभर्ति तस्मै ।

– यजु०, ६/३२

(च०ए०व०) – सोम + ✓डुभृञ – भरणे + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च ।

सोमसदः

ये सोमे जगदीश्वरे पदार्थविद्यायाञ्च सीदन्ति ते सोमसदः ।– स०प्र०(चतुर्थ समु०)

(प्र०ब०व०) – सोम + ✓षद्लृ – विशरणगत्य-वसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः ।

सोमसुत्वा

यः सोममैश्वर्यं सवति सः ।

– ऋ०, १/११३/१८

सोम + ✓षु – प्रसवैश्वर्ययोः + ड्वनिप् प्रत्ययः (सुयजोर्ङ्वनिप् – अष्टा०, ३/२/१०३) ।

स्कन्धः

स्कन्दते गच्छति चेष्टते शुष्यति वा येन तत् स्कन्धः बाहुमूलं वृक्षावयवो वा ।

– उ०को०, ४/२०७

✓स्कन्दिर् – गतिशोषणयोः + असुन् प्रत्ययः, धातोरङ्गस्य स्थाने धकारः (स्कन्देश्च स्वाङ्गे – उ०को०, ४/२०७) ।

स्कम्भनीः

स्कम्भं प्रतिबद्धं नयतीति सा।– यजु०, १/१९

✓स्कम्भु (सौत्रधातु) – स्तम्भार्थे + अच् प्रत्ययः > स्कम्भ + ✓णीञ् – प्रापणे + क्विप् प्रत्ययः ।

स्तनयित्नुः

स्तनयति शब्दयतीति स्तनयित्नुः मेघो विद्युद्वा । – उ०को०, ३/२९

✓स्तन – देवशब्दे + इत्नुच् प्रत्ययः, (स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् – उ०को०, ३/२९) इत्नुच् परतो णेरयादेशश्च (अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु – अष्टा०, ६/४/५५) ।

स्तम्बः

तिष्ठतीति स्तम्बः शाखाशून्यो व्रीह्यादेर्गुच्छो वा । – उ०को०, ४/९६

✓ष्ठा(स्था) – गतिनिवृत्तौ + अम्बच् प्रत्ययः धातोः थस्य 'त' (स्थः स्तोऽम्बजवकौ – उ०को०, ४/९६)।

स्तरिमा

स्तीर्यत आच्छाद्यत इति स्तरिमा तल्पं वा। – उ०को०, ४/१४८

✓स्तृञ् – आच्छादने + इमनिच् प्रत्ययः (हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् – उ०को०, ४/१४८) ।

स्तरीः

कलायन्त्रादिसंयोगेनास्तारिषत यास्ता नौकाः । – ऋ०, १/१२२/२

यः सुखैः स्तृणात्याच्छादयति सः ।

– यजु०, ३/३४

स्तृणन्ति यभिस्ताः । – यजु०, ३३/१८

स्तृणोत्याच्छादयतीति स्तरीः धूमो वा ।

– उ०को०, ३/१५८

✓स्तृञ् – आच्छादने + ईः प्रत्ययः (अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः – उ०को०, ३/१५८) ।

स्तवान

यः स्तौति सः । – ऋ०, १/५१/९

यः सत्यं स्तौति तत्सम्बुद्धौ ।

– ऋ०, ३/४०/३

✓ष्टुञ् – स्तुतौ + आनच् प्रत्ययः ।

स्तावाः

या स्तूयन्ते प्रशस्यन्ते ताः ।– यजु०, १८/४२

✓ष्टुञ् – स्तुतौ + घञ् प्रत्ययः ।

स्तिभिः

स्तभ्नातीति स्तिभिः समुद्रो वा ।

– उ०को०, ४/१२२

✓ष्टभि + प्रतिबन्धे + इन् प्रत्ययः, धातोरित्वं (क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च – उ०को०, ४/१२२)।

स्तीर्विः

स्तृणोत्याच्छादयतीति स्तीर्विः अध्वर्युर्वा।

– उ०को०, ४/५४

✓स्तृञ् – आच्छादने + क्विन् प्रत्ययः, धातोरुपधाया ईत्वं (हलि च – अष्टा०, ८/२/७७) ।

स्तुभः

स्तोभते स्थिरीकरोति येन तेन ।

– ऋ०, १/६२/४

यः स्तोभते सः । – ऋ०, ३/५१/३

✓स्तुम्भ – स्तम्भार्थे + क्विप् प्रत्ययः धातोः मस्य लोपः ।

स्तुवेय्यं

स्तूयतेऽसौ स्तुवेय्यः पुरन्दरो वा ।

– उ०को०, ३/९९

✓ष्टुञ् – स्तुतौ + केय्यः प्रत्ययः छन्दसि (स्तुवः केय्यश्छन्दसि – उ०को०, ३/९९) ।

स्तूपः

स्तौतीति स्तूपः भूमि समुच्छ्रायो यज्ञवेदिर्वा।

– उ०को०, ३/२५

✓ष्टुञ् – स्तुतौ + पः प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्च (स्तुवो दीर्घश्च – उ०को०, ३/२५) ।

स्तोत्रं

स्तुवन्ति येन तत् । – ऋ०, १/३०/५

✓ष्टुञ् – स्तुतौ + ष्ट्रन् प्रत्ययः (दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदासिसिचमिहपतदशनहः करणे – अष्टा०, ३/२/१८२) ।

स्तोमः

सामगानविशेषः स्तुतिसमूहः ।

– ऋ०, १/८/१०

वेदस्थैः स्तुतियुक्तैस्त्वद्गुणप्रकाशकैः स्तोत्रैः । – ऋ०, १/९/३

स्तूयते येनासौ स्तोमस्तं स्तुतिसमूहम् ।

– ऋ०, १/१०/९

स्तुवन्ति यैस्ते स्तुतिसमूहाः ।

– ऋ०, १/११/८

स्तूयते गुणसमूहो यस्तं यज्ञम् ।

– ऋ०, १/१६/५

ये स्तूयन्ते । – ऋ०, ६/६९/२

यः स्तूयते । – यजु०, १४/२४

स्तुवन्ति येन सः । – यजु०, १४/२४, १५/३

स्तुवन्ति येन स ऋचां भागः ।

– यजु०, १५/११

स्तुवन्ति यस्मिन् सोऽथर्ववेदः ।

– यजु०, १८/२९

स्तौति येन स स्तोमः सङ्घातो वा ।

– उ०को०, १/१४०

✓ष्टुञ् – स्तुतौ + मन् प्रत्ययः (अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

स्तोमवाहाः

ये स्तोमान् वहन्ति । – ऋ०, ६/२३/४

(प्र०ब०व०) – स्तोम + ✓वह – प्रापणे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१)।

स्त्येनः

स्त्यायति शब्दयति संघातयति स सत्येनः चौरो वा। – उ०को०, २/४६

✓स्त्यै – शब्दसंघातयोः + इनच् प्रत्ययः (श्यास्त्या-ह्लञविभ्य इनच् – उ०को०, २/४६)।

स्त्री

सत्यायति शब्दयति गुणान् गृह्णाति वा सा स्त्री प्रसिद्धा भार्य्या वा।

– उ०को०, ४/१६६

✓स्त्यै – शब्दसंघातयोः + ड्रट् प्रत्ययः (स्त्यायतेर्ड्रट् – उ०को०, ४/१६६) ततः ङीप् प्रत्ययश्च।

स्थपतिः

स्थापयति धर्म्ममिति स्थपतिः वाग्मी यज्ञकर्त्ता वा। – उ०को०, ४/५९

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + अतिः प्रत्ययः, बाहुलकात् धातोः पुगागमः, ह्रस्वत्वञ्च (अमेरतिः – उ०को०, ४/५९)।

स्थविः

तिष्ठतीति स्थविः तन्तुवायो वा।

– उ०को०, ४/५६

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विन् प्रत्ययः धातोर्ह्रस्वत्वञ्च (कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि–उ०को०, ४/५६)।

स्थविरः

गमनेऽसमर्थत्वात्तिष्ठतीति स्थविरं वृद्धो भिक्षुको वा। – उ०को०, १/५३

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + किरच् प्रत्ययः निपातनात्, धातो वुंगागमः ह्रस्वत्वञ्च (अजिरशिशिरशिथिल स्थिरस्फिरस्थविरखदिराः – उ०को०, १/५३)।

स्थाणुः

तिष्ठतीति स्थाणुः शुष्कवृक्षो निश्चलो वा। – उ०को०, ३/३७

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + णुः प्रत्ययः (स्थो णुः – उ०को०, ३/३७)।

स्थाता

यो युद्धे तिष्ठतीति तत्सम्बुद्धौ।

– ऋ०, १/३३/५

ये तिष्ठन्ति ते। – ऋ०, ५/८७/६

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + तृच् प्रत्ययः।

स्थाम

तिष्ठति येन तत् स्थाम बलं वा।

– उ०को०, ४/१४५

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + मनिन् प्रत्ययः (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५)।

स्थालं

तिष्ठन्त्यस्मिन् तत् स्थालं पात्रभेदो वा।

– उ०को०, १/११६

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + आलच् प्रत्ययः (स्थाचति-मृजेरालच् वालञालीयचः – उ०को०, १/११६)।

स्थिरः

गमनागमननिवृत्त्या तिष्ठतीति स्थिरः निश्चलम्। – उ०को०, १/५३

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + किरच् प्रत्ययः निपातनात् धातोराकारलोपः (अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थ-विरखदिराः – उ०को०, १/५३)।

स्थूणा

तिष्ठति छादनादिकमनया सा स्थूणा गृहस्तम्भो वा। – उ०को०, ३/१५

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + नः प्रत्ययः (रास्नासास्ना-स्थूणावीणाः – उ०को०, ३/१५), धातोराकारस्य ऊ

आदेशः, प्रत्ययस्य णत्वञ्च ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

स्थूरः

तिष्ठतीति स्थूरः मनुष्यो वा । – उ०को०, ५/४

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + ऊरन् प्रत्ययः (स्थः किच्च – उ०को०, ५/४) ।

स्थूलपृषती

स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा ।

– यजु०, २४/२

✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + ऊरन् प्रत्ययः (स्थः किच्च – उ०को०, ५/४) > स्थूर, वर्णव्यत्ययेन रस्य ल > स्थूल + ✓पृषु – सेचने + अतिः प्रत्ययः (वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च – उ०को०, २/८४) ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः ।

स्नायुः

स्नाति शोधयत्यङ्गानीति स्नायुः नाडी वा।

– उ०को०, १/१

✓ष्णा – शौचे + उण् प्रत्ययः बाहुलकात् (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१) ।

स्नावा

स्नाति शुच्यतीति स्नावा रसिको वा ।

– उ०को०, ४/११३

✓ष्णा – शौचे + वनिप् प्रत्ययः (स्नामदिपद्यर्तिपृ॰-शकिभ्यो वनिप् – उ०को०, ४/११३) ।

स्नुषा

स्नौति प्रस्रवतीति स्नुषा यवीयसी भ्रातुर्भार्या वा । – उ०को०, ३/६६

✓ष्णु – प्रस्रवणे + सः प्रत्ययः ।

स्नेहाः

स्निह्यति प्रीति करोतीति स्नेहाः व्याधिर्वा।

– उ०को०, १/१५९

✓ष्णिह – प्रीतौ + कनिन् प्रत्ययः निपातनात्, धातोर्गुण (श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहंन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्यरिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति – उ०को०, १/१५९) ।

स्नेहुः

स्नेह्यति यस्मिन् स स्नेहुः व्याधिर्वा ।

– उ०को०, १/१०

✓ष्णिह – प्रीतौ + उः प्रत्ययः धातोर्गुणः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) ।

स्पशः

ये स्पशन्ति ते । – ऋ०, १/३३/८ (प्र०ब०व०) – ✓स्पश – बाधनस्पर्शनयोः + अच् प्रत्ययः ।

स्पार्हः

स्पृहा वाञ्छा तस्या इदं स्पार्हम् ।

– ऋ०, १/३१/१४

यः स्पृहयति तस्याऽयम् । – यजु०, २७/३०

✓स्पृह – ईप्सायां + अङ् प्रत्ययः स्त्रियां, ततः अण् प्रत्ययः (तस्येदं – अष्टा०, ४/३/१२०) ।

स्पृधः

स्पर्द्धयन्ते येषु तान् सङ्ग्रामान् ।

– ऋ०, ५/४४/७

याः स्पर्द्धन्ते ताः । – ऋ०, ५/५५/६

याः स्पर्ध्यन्ते ताः सङ्ग्रामाः वा ।

– ऋ०, ५/५५/६

स्पर्द्धन्ते यासु ताः सङ्ग्रामसेनाः ।

– ऋ०, ६/५/६

स्पर्द्धन्ते येषु तान् । – ऋ०, ६/२०/९

याः स्पर्द्धन्ते ताः शत्रुसेनाः ।

– यजु०, ११/७१

✓स्पर्द्ध – संघर्षे + क्विप् प्रत्ययः, धातोरेफस्य सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् (अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः – अष्टा०, ६/१/३६) ।

स्पृहयाय्यः

स्पृहयतीति स्पृहयाय्यः अभीप्सुर्नक्षत्रं वा।
– उ०को०, ३/९६

✓स्पृह – ईप्सायां + आय्यः प्रत्ययः (श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः – उ०को०, ३/९६) ।

स्फारं

यः स्फायते वर्द्धतेऽसौ स्फारः सुवर्णादेर्विकारो बुद्बुदो वा । – उ०को०, २/१३

✓स्फायी – वृद्धौ + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३) ततः य लोपः (लोपो व्योर्वलि – अष्टा०, ६/१/६४) ।

स्फिरः

स्फायते प्रवर्द्धते स स्फिरः प्रभावो वा ।
– उ०को० १/५३

✓स्फायी – वृद्धौ + किरच् प्रत्ययः निपातनात् धातोरायभागस्य लोपः (अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः – उ०को०, १/५३) ।

स्यन्दनः

स्यन्दते प्रस्रवति गच्छतीति स्यन्दनः रथो वा । – उ०को०, २/७८

✓स्यन्दू – प्रस्रवणे + युच् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/७८) ।

स्यमीकः

स्यमिति शब्दयतीति स्यमीकः वाल्मीको वृक्षभेदो वा । – उ०को०, ३/४६

✓स्यमु – शब्दे + कन् प्रत्ययः धातोरीडागमः (स्यमेरीद् च – उ०को०, ३/४६) ।

स्यूः

यः सीव्यति सः । – यजु०, ५/२१

यः सीवयति सह योजयति सः ।
– यजु०, ५/३०

✓षिवु – तन्तुसन्ताने + क्विप् प्रत्ययः, धातोरूठादेशश्च (च्छ्वोः शूडनुनासिके च – अष्टा०, ६/४/१९) ।

स्यूनः

सीव्यति तन्तून् सन्तनोतीति स्यूनः आदित्यो वा । – उ०को०, ३/९

✓षिवु – तन्तुसन्ताने + नः प्रत्ययः, धातोः टिभागस्य 'यू' आदेशः (सिवेष्टेर्यू च – उ०को०, ३/९) ।

स्यूमः

सीव्यति तन्तून् संतनोतीति स्यूमः रश्मिर्वा।
– उ०को०, १/१४४

✓षिवु – तन्तुसन्ताने + मन् प्रत्ययः धातोः टिभागस्य 'यु' आदेशः (अविसिविसिशुषिभ्यः कित् – उ०को०, १/१४४) ।

स्योनः

सीव्यति तन्तून् सन्तनोतीति स्यूनः आदित्यो वा । – उ०को०, ३/९

✓षिवु – तन्तुसन्ताने + नः प्रत्ययः बाहुलकात् (सिवेष्टेर्यू च – उ०को०, ३/९) धातोर्वकारस्य ऊठादेशः (च्छ्वोः शूडनुनासिके च – अष्टा०, ६/४/१९) ।

स्योनकृत्

यः स्योनं सुखं करोति सः ।
– ऋ०, १/३१/१५

स्योन + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च।

स्योनशीः

यः स्योनेषु सुखेषु विद्याधर्मपुरुषार्थेषु शेत आस्ते सः । – ऋ०, १/७३/१

यः सुखेन शेते सः । – ऋ०, ७/४२/४

स्योन + √शीङ् – शये + क्विप् प्रत्ययः ।

स्वगा

यत्स्वान् गच्छति प्राप्नोति तत् स्वगा ।

– यजु०, १८/५७

स्वयं गच्छतीति स्वगास्तं स्वयं गामिनम्।

– यजु०, २२/४

स्व + √गाङ् – गतौ + क्विप् प्रत्ययः ।

स्वगाकारः

येन स्वान् पदार्थान् गाते तं करोतीति ।

– यजु०, १८/२१

स्वगा + √डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

स्वञ्चः

याभिः सुष्ठ्वञ्चन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति वा ते । – ऋ०, ४/६/९

यः सुष्ठ्वञ्चति सह । – ऋ०, ५/३७/१

यः सुष्ठ्वञ्चति जानाति प्राप्नोति वा तम्।

– ऋ०, ६/१५/१०

यः सुष्ठ्वञ्चति । – ऋ०, ७/१०/३

ये सुष्ठ्वञ्चन्ति गच्छन्ति ते ।

– ऋ०, ७/५६/१६

सु + √अञ्चु – गतिपूजनयोः + क्विन् प्रत्ययः (ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च – अष्टा०, ३/२/५९) ।

स्वतवान्

यः स्वान् तौति वर्द्धयति सः।–यजु०, १७/८५

स्व + √तु – गतिवृद्धिहिंसासु + आनच् प्रत्ययः ।

स्वधा

यः स्वं दधाति तस्मै । – ऋ०, ५/३२/५

या स्वं दधाति सा । – ऋ०, ५/३४/१

यः स्वं वस्त्वेव दधाति यः स्वां धार्मिकां दधाति तस्मै । – ऋ०, ७/४६/१

स्वं स्वकीयं सुखं दधात्यनया सा ।

– यजु०, २/७

ये स्वमेव दधते ते । – यजु०, २/३४

स्वान् दधाति यया सा क्रिया स्वेन धारिता सेवा वा । – यजु०, १९/३६

ये स्वं दधति ते । – यजु०, ३३/७४

स्वदते स्वादुक्रियते या सा स्वधा न्यायेनैश्वर्यक्रिया तृप्तिर्वा ।

– उ०को०, ४/१७५

√स्वाद – आस्वादने + आः प्रत्ययः बाहुलकात् धातोर्ह्रस्वः दकारस्य च धकारः (आः समिणनिकषिभ्याम् – उ०को०, ४/१७५) अथवा स्व + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + कः प्रत्ययः (आतोऽनुपसर्गे कः – अष्टा०, ३/२/३) ।

स्वप्नः

यः स्वपिति यत् सुप्यते वा स स्वप्नः निद्रा वा । – उ०को०, ३/१०

√स्वप् – शये + नः प्रत्ययः (कृवृजृसिद्रूपन्य-निस्वपिभ्योः नित् – उ०को०, ३/१०) ।

स्वयम्भूः

स्वयं भवत्यनादिस्वरूपः । – यजु०, २/२६

यः स्वयम्भवत्युत्पत्तिनाशरहितः ।

– यजु०, २३/६३

यः स्वयं भवति स स्वयम्भूरीश्वरः ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

स्वयं + ✓भू – सत्तायाम् + क्विप् प्रत्ययः ।

स्वयुः

यः स्वयं याति सः । – ऋ०, २/४/७

य स्वं धनं याति सः । – ऋ०, ३/४५/५

स्व + ✓या – प्रापणे + कुः प्रत्ययः (मृगय्वादयश्च – उ०को०, १/३७) ।

स्वरणं

यः स्वरति शब्दार्थसम्बन्धानुपदिशति तम्।

– ऋ०, १/१८/१

✓स्वृ – शब्दोपतापयोः + ल्युट् प्रत्ययः ।

स्वराट्

स्वयं राजते तस्मै सर्वाधितये परमेश्वराय।

– ऋ०, १/११/१५

यः स्वयं राजते तस्य । – ऋ०, २/२८/१

य स्वेनैव राजते । – ऋ०, ३/४५/५

यः स्वेन सूर्य्य इव राजते तम् ।

– ऋ०, ३/४९/२

स्वः राजत इति स्वराट् तस्य ।

– ऋ०, ५/५८/१

ये स्वं राजन्ते ते । – यजु०, १०/४

या स्वयं राजते सा । – यजु०, १३/३५

या स्वयं राजते सा । – यजु०, १४/१३

या स्वयं राजते । – यजु०, १५/१३

यः स्वयं राजते स स्वराट् ।

– स०प्र० (प्रथमसमुल्लास)

स्वयं राजते प्रकाशते स्वान् राजयति प्रकाशयति वा स स्वराट् परमेश्वरः ।

– ऋ० भा० भू० (पञ्चमहायज्ञविषयः)

स्व + ✓राजृ – दीप्तौ + क्विप् प्रत्ययः (सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् – अष्टा०, ३/२/६१) ।

स्वरूः

स्वर्यन्त उपतप्यन्ते प्राणिनोऽनेनेति स्वरूः वज्रम् । – उ०को०, १/१०

✓स्वृ – शब्दोपतापयोः + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) ।

स्वर्ग

यः सुखं गच्छति येन तद्भावाय ।

– यजु०, ११/२

स्वः सुखं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति येभ्यस्तान्।

– यजु०, १३/३१

स्वः + ✓गम्लृ – गतौ + डः प्रत्ययः (ड प्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते – अष्टा०वा०, ३/२/४८)।

स्वर्जितं

यः सुखेन जयति तस्मै । – ऋ०, २/२१/१

स्वः सुखं जयत्युत्कर्षति येन तम् ।

– यजु०, ११/८

स्वः + ✓जि – जये + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च।

स्वर्णरः

ये स्वः सुखं नयन्ति ते । – ऋ०, ५/५४/१०

यः स्वः सुखं नयति तम् ।

– ऋ०, ५/६४/१, ६/१५/४

स्वर् + नर (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः ।

स्वर्दृशं

स्वः सुखं दृश्यते यस्मात्तम् ।

– ऋ०, ३/१/१४

यः स्वरादित्येन दृश्यते तम् ।

– ऋ०, ५/२६/२

स्वर् + √दृशिर् – प्रेरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

स्वर्भानुः

यः स्वरादित्यं भाति स विद्युद्रूपः ।

– ऋ०, ५/४०/५

भाति दीप्यतेऽसौ भानुः सूर्यः प्रकाशः किरणो वा। स्वर्भानुः राहुः ।

– उ०को०, ३/३२

स्वर् + भानुः (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः ।

स्वर्मीढेषु

स्वः सुखं मिह्यते सिच्यते येषु तेषु ।

– ऋ०, १/१३०/८

(स०ब०व०) – स्वर् + √मिह – सेचने + क्तः प्रत्ययः ।

स्वर्य्यवः

ये सुखं यावयन्ति मिश्रयन्ति ते ।

– ऋ०, ३/५०/४

(प्र०ब०व०) – स्वर् + √यु – मिश्रणामिश्रणयोः + क्विप् प्रत्ययः ।

स्वर्वित्

स्वरुदकं विन्दन्ति येन तम्।– ऋ०, २/२३/३

स्वः सुखं विदन्ति यस्मात्तम् ।

– ऋ०, ३/३/५

स्वः सुखंविन्दति येन तम् ।– ऋ०, ३/२६/१

स्वः सुखं वेदयति तम् । – यजु०, ७/१२

यः सुखं वेत्ति तस्मै । – यजु०, १७/१२

स्वर् + √विद्लृ – लाभे + क्विप् पत्ययः ।

स्वर्षाः

यः स्वः सुखं सनोति तम्।– ऋ०, १/९१/२१

स्वः सुखं सुनोति येन सः ।

– ऋ०, २/१८/१

यः स्वः सुखं सनति विभजति सः ।

– ऋ०, ३/३४/४

स्वः सुखं सनति विभजति यया ताम् ।

– ऋ०, ५/४५/११

स्व सुखानि सनन्ति भज़न्ति यया ताम् ।

– यजु०, १३/१५

स्वः सुखं सनोति ददाति यया ताम् ।

– यजु०, १५/२३

यः स्वः सुखं सनति सम्भजति तम् ।

– यजु०, ३४/२०

स्वर् + √षण – सम्भक्तौ तथा √षणु – दाने + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमोविट् – अष्टा०, ३/२/६७), धातोरात्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

स्वसा

सुष्ठ्वस्यति प्रक्षिपति यया विद्यया क्रियया वा, तया । – यजु०, ३/५७

सुष्ठुवस्यतीति स्वसा भगिनी वा ।

– उ०को०, २/९६

सु + √असु – क्षेपणे उपतापे च + ऋन् प्रत्ययः (सावसेर्ऋन् – उ०को०, २/९६) ।

स्वसिचः

याः स्वैर्जलैर्जलेन सिच्यन्ते ताः ।

– यजु०, १०/१९

(प्र०ब०व०) – स्व + √षिच – क्षरणे + क्विप् प्रत्ययः ।

स्वसृतः

ये स्वान् गुणान् सरन्ति प्राप्नुवन्ति ते ।

– ऋ०, १/६४/११

यः स्वान् सरति प्राप्नोति सः ।

– ऋ०, १/८७/४

स्व + √सृ – गतौ + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च ।

स्वस्तिः

सुष्ठु अस्ति वर्त्तत इति स्वस्ति : कल्याणं वा । – उ०को०, ४/१८१

सु + √अस – भुवि + तिः प्रत्ययः (सावसेः – उ०को०, ४/१८१) ।

स्वस्तिगां

स्वस्ति सुखं गच्छति येन तम् ।

– यजु०, ४/२९

स्वस्ति + √गम्लृ – गतौ + विट् प्रत्ययः (जनसनखनक्रमगमो विट् – अष्टा०, ३/२/६७), धातोरात्वञ्च (विड्वनोरनुनासिकस्यात् – अष्टा०, ६/४/४१) ।

स्वाती

अतति निरन्तरं गच्छतीति आतिः तित्तिरि भेदो वा। शोभना आती स्वाती नक्षत्रम्।

– उ०को०, ४/१३१

सु + √अत – सातत्यगमने + इण् प्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्च (अच्यतिभ्यां च – उ०को०, ४/१३१) ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययश्च ।

स्वादुः

स्वद्यते भोक्तुमभीप्स्यते तत् स्वादुः भोज्यमन्नं वा । – उ०को०, १/१

√स्वाद – आस्वादने + उण् प्रत्ययः, (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१) ।

स्वादुषंसदः

ये स्वादून्यन्नानि भोक्तुं संसीदन्ति न्यायं कर्तुं सभायां वा ते । – ऋ०, ६/७५/९

ये स्वादुषु भोज्याद्यन्नेषु सम्यक् सीदन्ति ते । – यजु०, २९/४६

(प्र०ब०व०) – स्वादु + सम् + √षद्लृ – विशरणगत्यवसादनेषु + क्विप् प्रत्ययः समुपसर्गस्य षत्वञ्च ।

स्वाधीः

सुष्ठु समन्ताद्धीयते येन सः । – ऋ०, १/६७/१

यः सुष्ठु समन्तात् ध्यायति सर्वान् पदार्थान् सः । – ऋ०, १/७०/२

सुष्ठु समन्ताद् विद्याऽधीयते यस्मिन् यस्यां वा । – ऋ०, १/७१/८

ये सुष्ठु सम्यक् सर्वेषां कल्याणं ध्यायन्ति ते । – ऋ०, १/७२/८

सुष्ठ्वाधीयते येन सः । – ऋ०, ५/८२/८

ये सुष्ठु समन्तात् ध्यायन्ति ते ।

– ऋ०, ६/२६/७

यः सुष्ठुः ध्यायते तम् । – यजु०, ३३/११

१- सु + आङ् + √ध्यै – चिन्तायां क्विप् प्रत्ययः, धातोः सम्प्रसारणञ्च (ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च – अष्टा० वा०, ३/२/१७८) ।

२- सु + आङ् + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + किः प्रत्ययः (उपसर्गे घोः किः – अष्टा०, ३/३/९२) ततः ङीप् प्रत्ययः ।

स्वाभूः

सुष्ठु समन्तात् परोपकारे भवन्ति ।

– ऋ०, १/१५१/२

यः स्वयमाभवति तम् । – ऋ०, ५/६/३

ये सुष्ठु समन्तादुत्तमा भवन्ति ते ।

– ऋ०, ७/३०/४

सु + आङ् + √भू – सत्तायां + क्विप् प्रत्ययः ।

स्वायुजः

याः सुष्ठु समन्ताद्युञ्जन्ति ताः ।

– ऋ०, १/९२/२

(प्र०ब०व०) – सु + आङ् + √युजिर् – योगे + क्विप् प्रत्ययः ।

स्वावसुः

स्वेषु यो वसति स्वान् वा वासयति ।

– ऋ०, ५/४४/७

स्व + वसुः (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः तथा पूर्वपदस्य च दीर्घः ।

स्वासस्थं

सुष्ठु आसाः प्रक्षिप्तास्तिष्ठन्ति यस्यां सा वेदिस्ताम् । – यजु०, २/२

शोभने आसे उपवेशने तिष्ठतीति तम् ।

– यजु०, २/५

सुष्ठ्वास्ते यस्मिँस्तम् । – यजु०, २८/२१

(द्वि०ए०व०) – सु + √आस – उपवेशने + कः प्रत्ययः > स्वास + √ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

स्वाहा

सुहुतमाह यया सा । – यजु०, २/१०

सु आहेत्यास्मिन्नर्थे । – यजु०, २/१८

सु आहानया सा । – यजु०, २/२०

सुष्ठु आहुतं करोति यस्यां सा ।

– यजु०, २/२०

स्वकीयं पदार्थं प्रत्याह यस्यां क्रियायां सा । – यजु०, २/२०

सुष्ठु आहुतं हविः करोत्यनया सा ।

– यजु०, २/२१

सुष्ठु आह यस्यां सा । – यजु०, २/२१

स्वं दधात्यनया सा स्वाहा क्रिया ।

– यजु०, २/२१

स्वा स्वकीया हृदयस्था वाग् यदाह तदेव सत्यं वाच्यं नानृतमित्यस्मिन्नर्थे ।

– यजु०, ३/९

सुष्ठु जुहोति गृह्णाति ददाति यया क्रियया तया । – यजु०, ४/६

सुहुतं जुहोतीत्यर्थे । – यजु०, ५/१५

सु + आङ् + √हु – दानादानयोः + डः प्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः । अथवा सु + आङ् + √डुधाञ् – धारणपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः, धातोः हादेशः छान्दसः। अथवा सु + √ब्रूञ् – व्यक्तायां वाचि + णल् प्रत्ययः, धातोराहादेशः (ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः – अष्टा०, ३/४/८४) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

स्वाहुतः

यः सुखेनाहूयते । – ऋ०, १/४४/६

सु + आङ् + √हु – दानादानयोः + क्तः प्रत्ययः ।

स्विष्टकृत्

यः शोभनमिष्टं करोति सः ।

– यजु०, २/९, २१/५८, २८/२२

स्विष्ट + √डुकृञ् –करणे + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९)।

स्रुवः

स्रवति घृतमस्मात् स स्रुवः यज्ञसाधनं वा।

– उ०को०, २/६१

√स्रु(स्रुव) – गतौ + कः प्रत्ययः (स्रुवः कः – उ०को०, २/६१) ।

स्रूः

या स्रवति यस्या वा सा स्रूः यज्ञसाधनं वा । – उ०को०, २/५७

✓स्रु – गतौ + क्विप् प्रत्ययः धातोर्दीर्घश्च (क्विप् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च – उ०को०, २/५७) ।

स्रोतः

स्रवन्ति वस्तूनि जलानि वा येन ।

– ऋ०, १/९५/१०

स्रवति चलतीति स्रोतः स्वतो जलक्षरणं वा । – उ०को०, ४/२०२

✓स्रु – गतौ + असुन् प्रत्ययः, धातोः तुडागमश्च ओत्वञ्च (स्रुरीभ्यां तुट् च – उ०को० ४/२०२) ।

स्रुक्

स्रुतिः स्रवणं गमनं यस्मिन्मार्गे सः ।

– ऋ०, १/४६/११

या स्रवति सा । – ऋ०, ६/११/५

घृतमस्याः स्रवति सा स्रुक् यज्ञोचितद्रव्यं वा । – उ०को०, २/६२

✓स्रु – गतौ + चिक् प्रत्ययः (चिक् च – उ०को०, २/६२) ।

हंसः

यो हन्ति पापानि सः । – ऋ०, ४/४०/५

यः संहन्ति सर्वान् पदार्थान् स जगदीशवरः । – यजु०, १०/२४

यो हन्ति दुःखानि सः । – यजु०, १९/७४

हन्तीति हंसः निर्लोभः सूर्यः पक्षिभेदोऽश्वभेदः शरीरस्थो वायुर्वा।–उ०को०, ३/६२

✓हन् – हिंसागत्योः + सः प्रत्ययः (वृतॄवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः – उ०को०, ३/६२) ।

हंसिका

हन्तीति हंसिका हंसस्त्री वा ।

– उ०को०, ४/१५४

✓हन् –हिंसागत्योः + सिकन् प्रत्ययः (हनिमशिभ्यां सिकन् – उ०को०, ४/१५४) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

हत्नुः

यो हन्ति येन वा स हत्नुः व्याधिः शस्त्रं वा । – उ०को०, ३/३०.

✓हन् – हिंसागत्योः + क्त्नुः प्रत्ययः (कृहनिभ्यां क्त्नुः – उ०को०, ३/३०), धातोर्नकारलोपश्च (अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति – अष्टा०, ६/४/३७) ।

हथः

यो हन्यते येन वा स हथः दुखितः शस्त्रविशेषो वा । – उ०को०, २/२

✓हन् – हिंसागत्योः + क्थन् प्रत्ययः (हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् – उ०को०, २/२), धातोर्नकारलोपश्च (अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति – अष्टा०, ६/४/३७) ।

हनुः

हन्यतेऽनेनेति हनुः कपोलावयवः प्रहरणं मृत्युर्वा । – उ०को०, १/१०

✓हन् – हिंसागत्योः + उः प्रत्ययः (शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च – उ०को०, १/१०) ।

हनूषः

हन्तीति हनूषः दस्युः । – उ०को०, ४/७३

✓हन् – हिंसागत्योः + ऊषन् प्रत्ययः (ऋहनिभ्यामूषन् – उ०को०, ४/७३) ।

हन्ता

हन्तीति हन्ता चौरो वा ।

– उ०को०, २/९४

✓हन् – हिंसागत्योः + तृन् प्रत्ययः बाहुलकात् (बहुलमन्यत्रापि – उ०को०, २/९४)।

हन्त्रे

यो दुष्टान् हन्ति तस्मै । – यजु०, १६/४०

(च०ए०व०) – ✓हन् – हिंसागत्योः + तृच् प्रत्ययः।

हरिः

हरन्ति ये ते किरणाः । – ऋ०, १/१६/१

हरत्युष्णतामिति हरिश्चन्द्रः।–ऋ०, १/९५/१

हरणशीलाः । – ऋ०, १/१६४/४७

यो दुःखं हरति तस्मै । – यजु०, १७/११

हरते वहते यथायोग्यं गृहाश्रमव्यवहारान् सः । – यजु०, ८/११

हरतीति हरिः सर्पोमण्डूकोऽश्वः सिंहः सूर्यो वा । – उ०को०, ४/११९

हरतीति हरिः पथिकः संसृतिर्वा ।

– उ०को०, ४/१२५

✓हृञ् – हरणे + इन् प्रत्ययः (हृपिषिरुहिवृतिविदिदिहृदिकीर्त्तिभ्यश्च – उ०को०, ४/११९)।

हरिणः

हरतीति हरिणः मृगः पाण्डुवर्णो वा ।

– उ०को०, २/४६

✓हृञ् – हरणे + इनच् प्रत्ययः (श्यास्त्याहृञ्विभ्य इनच् – उ०को०, २/४६)।

हरितः

हरन्ति यास्ता ज्वालाः । – ऋ०, १/१४/१२

यैः किरणैः रसान् हरन्ति त आदित्यरश्मयः । – ऋ०, १/५०/८

ह्रियन्ते पदार्थाः यासु ताः दिशः ।

– यजु०, ३३/३७

हरतीति हरितः वर्णभेदो वा ।

– उ०को०, ३/९३

✓हृञ् – हरणे + इतन् प्रत्ययः (हृश्याभ्यामितन् – उ०को०, ३/९३)।

हरित्

आहरति गृह्णाति द्रव्यमिति हरित् दिक् वर्णस्तृणमश्वविशेषो वा ।– उ०को०, १/९७

✓हृञ् – हरणे + इतिः प्रत्ययः (हृसृरुहियुषिभ्य इतिः – उ०को०, १/९७)।

हरिद्रवेषु

ये हरन्ति द्रवन्ति द्रावयन्ति च तेषामेतेषु।

– ऋ०, १/१२/५०

(स०ब०व०) – हरि + ✓द्रु – गतौ + रप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) एतयोः पदयोः समासः ।

हरिद्रुः

हरिणाऽश्वेन वा द्रवति गच्छतीति हरिद्रुः दारु हरिद्रा वा । – उ०को०, १/३४

हरि + ✓द्रु – गतौ + कुः प्रत्ययः (हरिमितयोर्द्रुवः – उ०को०, १/३४)।

हरिधायसं

या हरीन् किरणान् दधाति ताम् ।

– ऋ०, ३/४४/३

(द्वि०ए०व०) – हरि + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + असुन् प्रत्ययः ।

हरिप्रियः

यो हरीन् हरणशीलान् प्रीणाति तत्सम्बुद्धौ।

– ऋ०, ३/४१/८

हरि + प्रियः (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः ।

हरिमा

हरित स हरिमा कालो वा ।

– उ०को०, ४/१४८

✓हृञ् – हरणे + इमनिच् प्रत्ययः (हृभृधृसृस्तृश्रृभ्य इमनिच् – उ०को०, ४/१४८) ।

हरिशयाः

हरिषु सूर्यादिष्वश्वादिषु वा शेते सा ।

– यजु०, ५/८

हरि + ✓शीङ् – शये + अच् प्रत्ययः (अधिकरणे शेते – अष्टा०, ३/२/१५) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः।

हरिष्ठाः

यो हरौ विषहरणे तिष्ठति सः ।

– ऋ०, १/१११/१०

हरयो मुनयस्तिष्ठन्ति यस्मिँस्तत् ।

– ऋ०, ३/४९/२

हरि + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + क्विप् प्रत्ययः ।

हर्म्येष्ठाः

ये हर्म्ये तिष्ठन्ति ते । – ऋ०, ७/५६/१६

(प्र०ब०व०) – हर्म्य (गृहनाम) + ✓ष्ठा – गतिनिवृत्तौ + कः प्रत्ययः ।

हर्षयित्नुः

हर्षयतीति हर्षयित्नुः हर्षयिता सुवर्णं वा।

– उ०को०, ३/२९

✓हृष – तुष्टौ + इत्नुच् प्रत्ययः (स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् – उ०को०, ३/२९), इत्नुच्परतो णेरयादेशश्च (अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु – अष्टा०, ६/४/५५) ।

हर्षुलः

हृष्यति तुष्टो भवतीति हर्षुलः मृगः कामो वा । – उ०को०, १/९६

✓हृष – तुष्टौ + उलच् प्रत्ययः (हृषेरुलच् – उ०को०, १/९६) ।

हर्य्यतः

हर्यति गच्छतीति हर्य्यतः अश्वो वा ।

– उ०को०, ३/११०

✓हर्य – गतिकान्त्योः + अतच् प्रत्ययः (भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् – उ०को०, ३/११०) ।

हलिः

हलति येन विलिखतीति हलिः कृषीवलः कृषिसाधनं वा । – उ०को०, ४/११८

✓हल – विलेखने + इन् (सर्वधातुभ्यो इन् – उ०को०, ४/११८) ।

हवं

जुहोति ददात्याददाति यस्मिन् तं होमशिल्पं व्यवहारम् । – ऋ०, १/१७/२

✓हु – दानादानयोः + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) ।

हवनश्रुत्

हवनमाह्वानं श्रृणोतीति तम्।–ऋ०, १/१०/१०

यो हवनं दानमादानं श्रृणोति सः ।

– ऋ०, २/३३/१५

ये हवनमध्ययनं शृण्वन्ति ते ।

– ऋ०, ६/५२/१०

ये हवनानि ग्राह्याणि शास्त्राणि शृण्वन्ति ते । – यजु०, ९/१७

✓हु – दानादानयोः + ल्युट् प्रत्ययः > हवन + ✓श्रु – श्रवणे + क्विप् प्रत्ययः तुगागमश्च ।

हवनस्यदं

येन हवनं पन्थानं स्यन्दते तम् ।

– ऋ०, १/५२/१

(द्वि०ए०व०) – हवन + ✓स्यन्दू – प्रस्रवणे + क्विप् प्रत्ययः ।

हविः

हूयते यत्तत् हविः होमयोग्यं वस्तु वा ।
– उ०को०, २/१०८

✓हु – दानादानयोः + इसिः प्रत्ययः (अर्चिशुचिहुसृ-पिछादिछर्दिभ्य इसिः – उ०को०, २/१०८) ।

हविर्धानं

हवींषि ग्राह्याणि देयानि वा संस्कृतानि वस्तूनि धीयन्ते यस्मिन् । – यजु०, १९/१८

हविष् + ✓डुधाञ् – धारणपोषणयोः + ल्युट् प्रत्ययः।

हविर्भुजः

ये हविर्होतुमत्तुमर्हं भुञ्जते भोजयन्ति वा ते हविर्भुजः । – स०प्र०(चतुर्थसमुल्लासः)

(प्र०ब०व०) – हविः + ✓भुज – पालनाभ्य-वहारयोः + क्विप् प्रत्ययः ।

हविष्कृत्

हविर्भिः क्रियते तम् । – ऋ०, १/१३/३

हविः करोति अनया वेदवाण्या सा हविष्कृद्वाक् । – यजु०, १/१५

हविष् + ✓डुकृञ् – करणे + क्विप् प्रत्ययः, तुगागमश्च (ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् – अष्टा०, ६/१/६९) ।

हव्यदातिं

यो हव्यानि ददाति तम् । – ऋ०, ६/१/९

✓हु – दानादानयोः + यत् प्रत्ययः (अचो यत् – अष्टा०, ३/१/९७) > हव्य + ✓डुदाञ् – दाने + क्तिन् प्रत्ययः ।

हव्यवाट्

होतुं दातुमत्तुमादातुं च योग्यानि ददाति वा यानादीनि वस्तूनीतस्ततो वहति प्रापयति तम् । – ऋ०, १/१२/२

यो हुतं द्रव्यं देशान्तरं वहति प्रापयति सः। – ऋ०, १/१२/६

हव्यान्यादातुमर्हाणि वसूनि वहति प्राप्नोति तत्सम्बुद्धौ सभ्यजन । – ऋ०, १/३६/१०

यो हव्यानि ग्राह्यदातव्यानि हुतानि द्रव्यानि यानानि वा वहति प्राप्नोति सः ।
– ऋ०, १/४४/२

यो हव्यानि होतुं दातुमर्हाणि द्रव्यानि सुखसाधकानि वहति प्रापयति तत्सम्बुद्धौ।
– ऋ०, १/४४/५

यो हव्यानि वहति प्राप्नोति तम् ।
– ऋ०, १/४४/८

यो ग्राह्यदातव्यान् पदार्थान् वहति प्रापयति सः । – ऋ०, १/६७/१

यो हव्यं वहति तम् । – ऋ०, २/४१/१९

यो हव्यं वहति प्राप्नोति सः ।
– ऋ०, ३/२/२

यो हव्यं हविर्वहति तम् । – ऋ०, ३/५/१०

यो हव्यान् दातुमर्हाणि वस्तूनि वहति प्राप्नोति । – ऋ०, ३/११/२

यो हव्यानि प्राप्तव्यानि वस्तूनि वहति प्रापयति सः । – ऋ०, ३/२७/५

ये हव्यं वहन्ति ते । – ऋ०, ३/४३/१

यो हव्यान्यादातुमर्हाणि वहति गमयति प्रापयति वा तम् । – ऋ०, ४/८/१

यो हव्यं दातव्यं वहति प्राप्नोति ।

– ऋ०, ५/६/५

यो हव्यान्यादातुमर्हाणि यानानि वहति तम् । – ऋ०, ५/८/६

यो हव्यानि वहति सः । – ऋ०, ५/२५/४

यो हव्यान्यादातुमर्हाणि वहति तत् ।

– ऋ०, ६/१५/८

यो हव्यानि हुतानि द्रव्याणि वहति ।

– ऋ०, ६/१६/२३

यो हव्यानि वहति । – ऋ०, ७/१०/३

यो हव्यान्यादातुमर्हाणि वहति प्राप्नोति ।

– ऋ०, ७/११/४

यो हव्यानि दातुमर्हाणि वहति प्राप्नोति सः । – ऋ०, ७/१५/६

यो हव्यानि हुतानि द्रव्याणि वहतित-द्वद्वर्त्तमानम् । – ऋ०, ७/१७/६

यथाऽग्निर्हव्यानि वहति तथा।–यजु०, ५/३१

यो हव्यान् दातुमादातुं च योग्यान् रसान् वहति तम् । – यजु०, १५/२३

यो हव्यं वहति देशान्तरं प्रापयति सः ।

– यजु०, २२/१६

यो हव्यानि अत्तुमर्हाणि वहति प्रापयति तम् । – यजु०, २२/१७

यो हव्यानि ग्रहीतुं योग्यानि वस्तूनि वहति प्रापयति । – यजु०, ३४/९

ग्रहीतुं योग्यं शुभगुणमयं विज्ञानं हव्यं, तद् वहति प्रापयतीति तं ।

– ऋ० भा० भू० (पञ्चमहायज्ञविषयः)

हव्य + ✓वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४) ।

हव्यसूदः

या हव्यानि दुग्धादीनि क्षरन्ति ताः ।

– ऋ०, १/९३/१२

यो हव्यानि सूदयति क्षरयति सः ।

– ऋ०, ४/५०/५

यथा हव्यानि सूदते तथा । – यजु०, ५/३२

हव्य + ✓षूद – क्षरणे + अच् प्रत्ययः ।

हव्यात्

यो हव्यान्यत्ति सः । – ऋ०, ७/३४/१४

हव्य + ✓अद् – भक्षणे + विट् प्रत्ययः (अदोऽनन्ने – अष्टा०, ३/२/६८) ।

हस्कारात्

हसनं हस्तत्करोति येन तस्मात् ।

– ऋ०, १/२३/१२

(पं०ए०व०) – ✓हस – हसने + ✓डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः ।

हस्तः

हसतीति हस्तः नक्षत्रं करो वा ।

– उ०को०, ३/८६

✓हसे – हसने + तन् प्रत्ययः (हसिमृग्रिण्वा-मिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् - उ०को०, ३/८६) ।

हस्तघ्नः

यो हस्ताभ्यां हन्ति । – ऋ०, ६/७५/१४

हस्त + ✓हन् – हिंसागत्योः + कः प्रत्ययः धातोरुपधालोपः (गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि – अष्टा०, ६/४/९८) ततः हस्य कुत्वञ्च (हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु – अष्टा०, ७/३/५४) ।

हस्रः

हसतीति हस्रः मूर्खो वा । – उ०को०, २/१३

✓हसे – हसने + रक् प्रत्ययः (स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् – उ०को०, २/१३)।

हानिः

हीयते जहाति वा स हानिः अपचयो वा। – उ०को०, ४/५१

✓ओहाक् – त्यागे + निः प्रत्ययः (वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् – उ०को०, ४/५१) ।

हान्त्रं

हन्यते तत् हान्त्रम् मरणं वा ।

– उ०को०, ४/१६०

✓हन् – हिंसागत्योः + ष्ट्रन् प्रत्ययः, धातोर्वृद्धिश्च (भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च – उ०को०, ४/१६०) ।

हारिः

हरतीति हारिः पथिकसंसृतिर्वा ।

– उ०को०, ४/१२५

✓हृञ् – हरणे + इञ् प्रत्ययः बाहुलकात् (वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५) ।

हारिद्रवेषु

ये हरन्ति द्रवन्ति द्रावयन्ति च तेषामेतेषु।

– ऋ०, १/१२/५०

(स०ब०व०) – हरिद्रवेषु (व्याख्यातः) + अण् प्रत्ययः (तस्येदम् – अष्टा०, ४/३/१२०) ।

हारियोजनं

यो हरीन् तुरङ्गानग्न्यादीन् वा युनक्ति स एव तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, १/६१/१६

हरयोऽश्वा युज्यन्ते यस्मिंस्तत् ।

– ऋ०, १/८२/४

हरीन् योजयति यः सारथिः स हरियोजनः हरियोजन, एवं हारियोजनस्तद्वत् ।

– यजु०, ८/११

हरि + ✓युजिर् – योगे + ल्युट् प्रत्ययः > हरियोजनं ततः अण् प्रत्ययः स्वार्थे ।

हालुः

हल्यते छिद्यतेऽन्नमनेनेति हालुः दन्तो वा।

– उ०को०, १/१

✓हल – विलेखने + उण् प्रत्ययः बाहुलकात्, धातोर्दीर्घश्च (कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् – उ०को०, १/१) ।

हासाः

हीयते हीनो भवतीति हासाः चन्द्रमा वा।

– उ०को०, ४/२२१

✓ओहाक् – त्यागे + असुन् प्रत्ययः, सुडागमश्च (वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि – उ०को०, ४/२२१) ।

हिंसीरः

हिनस्तीति हिंसीरः व्याघ्रो दुष्टो वा ।

– उ०को०, ५/१८

✓हिसि – हिंसाथां + ईरन् प्रत्ययः धातोर्नुमागमश्च (हिंसेरीरन्नीरचौ – उ०को०, ५/१८) ।

हिङ्कराय

यो हिं करोति तस्मै । – यजु०, २२/७

(च०ए०व०) – हिङ् (हिङ्कारनाम) + ✓डुकृञ् – करणे + अण् प्रत्ययः ।

हिङ्गुः

स्वगन्धेनान्यगन्धान् हन्तीति हिङ्गुः वणिग्द्रव्यम् । – उ०को०, १/३६

✓हन् – हिंसागत्योः + कुः प्रत्ययः बाहुलकात् (खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु – उ०को०, १/३६) धातोरुपधाया इत्वं गुगागमश्चेति ।

हिण्डीरः

हिण्डत इतस्ततो गच्छतीति हिण्डीरः समुद्रफेनो दाडिमो वा । – उ०को०, ४/३०

✓हिडि – गत्यनादरयोः + ईरन् प्रत्ययः धातोर्नुमागमश्च (कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् – उ०को०, ४/३०)।

हिताः

हिन्वन्ति गच्छन्ति यास्ताः । – ऋ०, १/५४/१०

(प्र०ब०व०) – ✓हि-गतिवृद्धौ च + क्तः प्रत्ययः > हितः ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

हिमं

हन्त्युष्णं दुर्गन्धिं वा तत् हिमं, हेमन्त ऋतुस्तुषारश्चन्दनं वा । – उ०को०, १/१४७

✓हन् – हिंसागत्योः + मक् प्रत्ययः, धातोर्हि आदेशः (हन्तेर्हि – उ०को०, १/१४७) ।

हिरण्यं

हर्यते काम्यते तत् हिरण्यं सुवर्णं वा । – उ०को०, ५/४४

✓हर्य – गतिकान्त्योः + कन्यन् प्रत्ययः, धातोर्हिरादेशः (हर्यतेः कन्यन् हिर च – उ०को०, ५/४४) ।

हिरण्यदाः

ये वायवो हिरण्यं तेजो ददति ते । – ऋ०, २/३५/१०

(प्र०ब०व०) – हिरण्य + ✓डुदाञ् – दाने + कः प्रत्ययः ।

हिरण्यवर्णः

यो हिरण्यं वृणोति तत्सम्बुद्धौ । – ऋ०, ५/३८/२

हिरण्य + वर्णः (व्याख्यातः) एतयोः पदयोः समासः।

हिरण्यनिर्णिक्

या हिरण्येन निर्णेनेक्ति पुष्णाति सा । – ऋ०, १/१६७/३

य पृथिव्या हिरण्यमग्नेस्तेजश्च नितरां नेनेक्ति । – ऋ०, ५/६२/७

हिरण्य + निर् + ✓णिजिर् – शौचपोषणयोः + क्विप् प्रत्ययः ।

हिरण्यसंदृक्

यो हिरण्यं तेजः सम्यक् दर्शयति । – ऋ०, २/३५/१०

हिरण्य + सम् + ✓दृशिर् – प्रेक्षणे + क्विप् प्रत्ययः।

हृदयं

हरति विषयानिति हृदयं मनो वा । – उ०को०, ४/१००

✓हृञ् – हरणे + कयन् प्रत्ययः धातोर्दुगागमश्च (वृह्रो षुग्दुकौ च – उ०को०, ४/१००) ।

हृदयाविधः

हृदयं विध्यति तस्याधर्मस्याधार्मिकस्य शत्रोर्वा । – ऋ०, १/२४/९

यो हृदयमाविध्यति सः । – यजु०, ८/२३

हृदय + ✓व्यध – ताडने + क्विप् प्रत्ययः, धातोः सम्प्रसारणं (ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च – अष्टा०, ६/१/१६) ततः पूर्वस्य पदस्य च दीर्घः (नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ – अष्टा०, ६/३/११५) ।

हृदिस्पृक्

यो हृद्यन्तः करणे सुखं स्पर्शयति सः । – ऋ०, १/१६/७

यो हृद्यात्मनि स्पृशति तम् । – यजु०, १५/४४

हृदय > हृद् आदेशः (पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु – अष्टा०, ६/१/६२) > हृदि (स०ए०व०) + ✓स्पृश – संस्पर्शने + क्विप् प्रत्ययः, अत्र सप्तम्याः अलुक् (हृद्द्युभ्यां ङेः – अष्टा०वा०, ६/३/९) ।

हृदयौपेशेन

यो हृदये आ समन्तादुप शेते स हृदयौपशो

जीवस्तेन । – यजु०, २५/८

(तृ०ए०व०) हृदय + आङ् + उप + √शीङ् – शये + डः प्रत्ययः ।

हृषीकं

हृष्यति तुष्टो भवतीति येन तत् हृषीकं ज्ञानेन्द्रियं वा । – उ०को०, ४/१७

√हृष – तुष्टौ + ईकन् प्रत्ययः (अनिहृषिभ्यां किच्च – उ०को०, ४/१७) ।

हृषुः

हृष्यति स हृषुः हर्षकः । – उ०को०, १/२३

√हृष – तुष्टौ + कुः प्रत्ययः (पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः – उ०को०, १/२३) ।

हेळः

हिड्यते विज्ञायते प्राप्यते यः सः ।

– ऋ०, १/२४/१४

हेडन्तेऽनादृता भवन्ति यस्मिन् सः ।

– ऋ०, ४/१/४

√हेड़ – अनादरे + घञ् प्रत्ययः ।

हेतुः

हिनोति तेन यो वा कार्यरूपेण वर्धतेऽसौ हेतुः कारणम् । – उ०को०, १/७३

√हि – गतिवृद्धौ च + तुः प्रत्ययः धातोरेत्वं (कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च – उ०को०, १/७३)।

हेमः

हिनोति वर्धते येन तत् हेमः सुवर्णं वा ।

– उ०को०, ४/१४५

√हि – गतिवृद्धौ च + मनिन् प्रत्ययः धातोरत्वं (सर्वधातुभ्यो मनिन् – उ०को०, ४/१४५) ।

हेमन्तः

यो हन्ति शीतेन स हेमन्तः ऋतुभेदो वा ।

– उ०को०, ३/१२९

√हन् – हिंसागत्योः + झच् प्रत्ययः धातोर्हिआदेशः ततः एत्वं मुडागमश्च (हन्तेर्मुट् हि च – उ०को०, ३/१२९) प्रत्ययादि झकारस्यान्तादेशः (झोऽन्तः – अष्टा०, ७/१/३) ।

हेलिः

हेलति विरुद्धं बहु भाषत इति हेलिः प्रहेलिः । – उ०को०, ४/११८

√हेड़ – अनादरे + इन् (सर्वधातुभ्य इन् – उ०को०, ४/११८) धातोर्डकारस्य लकारः ।

होता

यो जुहोति स होता ।

– स० प्र० (प्रथमसमुल्लासः)

जुहोतीति होता यजमानो वा। – उ०को०, २/९५

√हु – दानादानयोः + तृन् प्रत्ययः, निपातनात् (नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ – उ०को०, २/९५) ।

होत्रं

जुह्वति येषु यानि तानि । – ऋ०, १/१८/८

हूयते दीयते यस्मिंस्तत् । – ऋ०, २/१/२

जुह्वति यस्मिन् तद्यज्ञकर्म । – यजु०, २/९

ये जुह्वत्याददति ते । – यजु०, ३७/२

हूयत इति होत्रम् होमः । – उ०को०, ४/१६८

√हु – दानादानयोः + त्रन् (हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् – उ०को० ४/१६८) ।

होत्रवाहं

यो होत्राणि हुतानि द्रव्याणि वहति ।

– ऋ०, ५/२६/७

(द्वि०ए०व०) – होत्र + √वह – प्रापणे + ण्विः प्रत्ययः (वहश्च – अष्टा०, ३/२/६४) ।

होमः

हूयते दीयतेऽसौ होमः यज्ञो वा ।

– उ०को०, १/१४०

√हु – दानादानयोः + मन् प्रत्ययः (अर्तिस्तुसुहुसृ-

धृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् – उ०को०, १/१४०) ।

होमा

हूयतेऽसौ होमा आहुतिर्वा । – उ०को०, ४/१५१

✓हु – दानादानयोः + मनिन् प्रत्ययः बाहुलकात् (नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् – उ०को०, ४/१५१) ।

होमी

जुहोतीति होमी यजमानो वा । – उ०को०, ३/८४

✓हु – दानादानयोः + मिन् प्रत्ययः (उल्मुकदर्विहोमिनः – उ०को०, ३/८४) ।

हौत्लः

जुहोतीति हौत्लः यजमानो वा । – उ०को०, ४/१०५

✓हु – दानादानयोः + त्लण् प्रत्ययः (अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते – उ०को०, ४/१०५) ।

ह्रस्वः

ह्रसति शब्दयतीति ह्रस्वः वामन एकमात्रो वर्णो वा । – उ०को०, १/१५३

✓ह्रस् – शब्दे + वन् प्रत्ययः (सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे – उ०को०, १/१५३) ।

ह्रीका

जिह्रेति लज्जां करोतीति ह्रीका लज्जा वा । – उ०को०, ३/४८

✓ह्री – लज्जायां + क्रन् प्रत्ययः (ह्रियो रश्च लो वा – उ०को०, ३/४८) ततः स्त्रियां टाप् प्रत्ययः ।

ह्रीकुः

जिह्रेति लज्जां करोतीति ह्रीकुः लज्जावान् । – उ०को०, ३/५८

✓ह्री – लज्जायां + कुक् प्रत्ययः (ह्रिपः कुक् रश्च लो वा – उ०को०, ३/८५) ।

ह्लीका

जिह्रेति लज्जां करोतीति ह्लीका लज्जा वा । – उ०को०, ३/४८

✓ह्री – लज्जायां + कन् प्रत्ययः, धातोः रकारस्य च लकारः विकल्पेन (ह्रियो रश्च लो वा – उ०को०, ३/४८) ।

ह्लीकुः

जिह्रेति लज्जां करोतीति ह्लीकुः जतुत्रपुणी लाक्षादिर्वा । – उ०को०, ३/८५

✓ह्री – लज्जायां + कुक् प्रत्ययः, रकारस्य च लकार विकल्पेन (ह्रिपः कुक् रश्च लो वा – उ०को०, ३/८५) ।

ह्वरः

ये ह्वरन्ति कुटिलं गच्छन्ति तान् । – यजु०, ३८/२०

✓ह्वृ – कौटिल्ये + अप् प्रत्ययः (ऋदोरप् – अष्टा०, ३/३/५७) ।

ह्वारे

ह्वरन्ति कुटिलां गतिं गच्छन्ति पदार्था यस्मिंस्तस्मिन् । – ऋ०, २/२/४

(स०ए०व०) – ✓ह्वृ – कौटिल्ये + अण् प्रत्ययः (कर्मण्यण् – अष्टा०, ३/२/१) ।

• • •

सूत्रसूची

अभिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । – उ०को०, ३/१०५

अभ्यासे चर्च । – अष्टा०, ८/४/५३

अमिचमिशसिभ्यः क्त्रः । – उ०को०, ४/१६४

अमितम्योर्दीर्घश्च । – उ०को०, २/१६

अमेरतिः । – उ०को०, ४/५९

अमेर्द्विषति चित् । – उ०को०, ४/१७४

अमेर्दीर्घश्च । – उ०को०, १/४६

अमेर्हुक् च । – उ०को०, ४/२१३

अमेः सन् । – उ०को०, ५/२१

अमेस्तुट् च । – उ०को०, ५/६०

अम्बरीषः । – उ०को०, ४/२९

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । – अष्टा०, ७/३/१०७

अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु । – अष्टा०, ६/४/५५

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम । – अष्टा०, ६/३/६६

अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ।– उ०को०, २/११०

अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकारश्च । – उ०को०, १/२७

अर्जेर्ऋज च । – उ०को०, ४/२८

अर्जेर्णिलुक् च । – उ०को०, ३/५८

अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्।– उ०को०, ३/१३२

अर्तिगृभ्यां भनन् । – उ०को०, ३/१५२

अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्।– उ०को०, २/१११

अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः। – उ०को० ,२/१०४

अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्।
– उ०को०, १/१४०

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । – अष्टा०, ३/२/१८४

अर्त्तेः किदिच्च । – उ०को०, २/५१

अर्त्तेः क्युरुच्च । – उ०को०, ५/१७

अर्त्तेगुणः शुट् च । – उ०को०, २/८९

अर्त्तेश्च । – उ०को०, ३/६०, ५/७

अर्त्तेर्निच्च । – उ०को०, ३/१०२

अर्त्तेर्निरि । – उ०को०, २/८

अर्त्तेरू च । – उ०को०, ४/४४

अर्त्तेरुच्च । – उ०को०, ४/१९५

अर्त्तेश्च तुः । – उ०को०, १/७२

अर्देर्दीर्घश्च । – उ०को०, २/१८

अर्भकपृथुकपाका वयसि । – उ०को०, ५/५३

अलीकादयश्च । – उ०को०, ४/२५

अवद्यपण्यवर्या गहर्यपणितव्यानिरोधेषु ।
– अष्टा०, ३/१/१०१

अवद्यावभाधमावरेफाः कुत्सिते । – उ०को०, ५/५४

अवतेष्टिलोपश्च । – उ०को०, १/१४२

अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ईः । – उ०को०, ३/१५८

अविसिविसिशुषिभ्यः कित् । – उ०को०, १/१४४

अविमह्योष्टिषच् । – उ०को०, १/४५

अविसिविसिशुषिभ्यः कित् उठादेशः ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च । – अष्टा०, ६/४/२०

अवे भृञः । – उ०को०, २/३

अवे यजः । – अष्टा०, ३/२/७२

अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । – उ०को०, ४/१७३

अशिपणाय्योरुडायलुकौ च । – उ०को०, ४/१३३

अशिशकिभ्यां छन्दसि । – उ०को०, ४/१४७

अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्।– उ०को०, १/१५१

अशेः रश च । – उ०को०, २/७५

अशेः सरन् । – उ०को०, ३/७०

अशेर्देवेने । – उ०को०, ३/६५

अशेर्देवने युट् च । – उ०को०, ४/१९१

अशेर्लशश्च । – उ०को०, ३/५७

अशेर्नित् । – उ०को०, १/५२,३/१५६

अश्नोते रश च । – उ०को०, ४/४६

अश्नोतेराशु कर्मणि वरट् च । – उ०को०, ५/५७

अश्वादयश्च । – उ०को०, ५/२९

असिसिञ्जभ्यां क्थिन् । – उ०को०, ३/१५४

असेरुरन् । – उ० को० , १/४२

आदृगमनहन जनः किकिनौ लिट् च।– अष्टा०, ३/२/१७१

आङिपणिपनिपतिखनिभ्यः । – उ०को०, २/८५

आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । – उ०को०, ४/१३८
आङि शुषेः सनश्छन्दसि । – उ०को०, २/१०३
आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च । – उ०को०, १/३३
आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः । – उ०को०, ३/८३
आतश्चोपसर्गे । – अष्टा०, ३/३/१०६
आतोऽनुपसर्गे कः । – अष्टा०, ३/२/३
आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । – अष्टा०, ३/२/७४
आतो युक चिण्कृतोः । – अष्टा०, ७/३/३३
आतृकन् वृद्धिश्च । – उ०को०, १/७९
आतश्चोपसर्गे । – अष्टा०, ३/३/१३६
आतो लोप इटि च । – अष्टा०, ६/४/६४
आदेच उपदेशेऽशिति । – अष्टा०, ६/१/४४
आनकः शीङ्भियः । – उ०को०, ३/८२
आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा। – उ०को०, ४/२०८
आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । – उ०को०, २/५८
आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ।
– अष्टा० ७/१/२

आर्धधातुकस्येड्वलादेः । – अष्टा०, ७/२/३५
आ सर्वनाम्नः । – अष्टा०, ६/३/९०
आः समिण्निकषिभ्याम् । – उ०को०, ४/१७५
इगुपधात् कित् । – उ०को०, ४/१२०
इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । – अष्टा०, ३/१/१३५
इण आगसि । – उ०को०, ४/१९८
इणः कित् । – उ०को०, ३/१५३
इण आगोऽपधे च । – उ०को०, ४/२१२
इणश्चासिः । – उ०को०, ४/२२२
इणस्तशन्तशसुनौ । – उ०को०, ३/१४९
इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् । – उ०को०, ३/४३
इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् । – उ०को०, ३/२
इण्शीभ्यां वन् । – उ०को०, १/१५२
इदितो नुम् धातोः । – अष्टा०, ७/१/५८
इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहि-
मुचिरुचिरुधिशुषिभ्यः किरच् । – उ०को० १/५१

इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् । – उ०को०, १/१४५
इषेः क्सुः । – उ०को०, ३/१५७
इष्यशिभ्यां तकन् । – उ०को०, ३/१४८
इस्मन्त्रन्क्विषु च । – अष्टा०, ६/४/९७
ईषेः किच्च । – उ०को०, १/१३
ईषेः किद्ध्रस्वश्च । – उ०को०, ४/२१
ईच द्विवचने । – अष्टा०, ७/१/७७
उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । – अष्टा०, ३/२/३७
उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । – अष्टा०, ७/१/७०
उणादयोऽव्युत्पन्नानिप्रातिपतिकानीति जिव्रिः।
– अष्टा०वा०, ८/२/७८

उद ईत् । – अष्टा०, ६/४/१३७
उदकश्च । – उ०को०, २/३९
उदके थुट् च । – उ०को०, ४/२०४
उदके नुट् च । – उ०को०, ४/११७
उदकेनुम्भौ च । – उ०को०, ४/२१०
उदि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च।– उ०को०, ५/१९
उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च । – उ०को०, ३/६८
उन्देरिच्चादेः । – उ०को०, १/१२
उद्यर्तेश्चित् । – उ०को०, ४/८८
उपसर्गे धोः किः । – अष्टा०, ३/३/९२
उपसर्गे वसेः । – उ०को०, ३/११६
उपसर्गे च संज्ञायाम् । – अष्टा०, ३/२/९९
उब्जेर्बले बलोपश्च । – उ०को०, ४/११२
उरण रपरः । – अष्टा०, १/२/५
उलूकादयश्च । – उ०को०, ४/४१
उल्मुकदर्विहोमिनः । – उ०को०, ३/८४
उल्बादयश्च । – उ०को०, ४/९५
उषः किच्चः । – उ०को०, ४/२३४
उषिकुष्ङिगार्त्तिभ्यस्थन् । – उ०को०, २/४
उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ।– उ०को०, ३/१४२
उषिखनिभ्यां कित् । – उ०को०, ४/१६२
ऊदुपधाया गोहः । – अष्टा०, ६/४/८९

ऊर्णोतेर्नुलोपश्च । – उ०को०, १/३०
ऊर्णोतेर्डः । – उ०को०, ५/४७
ऊर्जि दृणातेरलचौ । – उ०को०, ५/४०
ऋच्छेररः । – उ०को०, ३/१३१
ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् । – उ०को०, २/८७
ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभरेभेलशुक्रशुक्ल-गौरवन्नेरामालाः । – उ०को०, २/२८
ऋजेश्च । – उ०को०, ४/२२
ऋजेः कीकच् । – उ०को०, ५/५१
ऋत इद्धातोः । – अष्टा०, ७/१/१००
ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यःकत्निचय्-तुजलिजिष्णुजिष्ठजिसनुस्यनिथिन्नुल्यसासानुकः ।
– उ०को०, ४/२
ऋतेरम् च । - उ०को०, १/१२
ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।
– अष्टा०, ३/२/५९
ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसाञ्च । – अष्टा०, ७/१/९४
ऋदृशोऽङि गुणः । – अष्टा०, ७/४/१६
ऋदोरप् । – अष्टा०, ३/३/५७
ऋषर्णाच्चेति वक्तव्यं । – अष्टा०वा०, ३/२/५९
ऋषिवृषिभ्यां कित् । – उ०को०, ३/१२३
ऋषेर्जातौ । – उ०को०, ३/६६
ऋहनिभ्यामूषन् । – उ०को०, ४/७३
एरच् । – अष्टा०, ३/३/५६
एतेर्णिच्च । – उ०को०, २/११८
एतेस्तुट् च । – उ०को०, ४/१३२
एधिवह्योश्च तुः । – उ०को०, १/७७
एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । – अष्टा०, ६/४/८२
ओक उचः के । – अष्टा०, ७/३/६४
कञ्जिमृजिभ्यां चित् । – उ० को०, ३/१३७
कठिकुषिभ्यां काकुः । – उ० को०, ३/७७
कठिचकिभ्यामोरन् । – उ० को०, १/६४
कणेष्ठः । – उ० को०, १/१०३

कदेर्णित् पक्षिणि । – उ०को०, ४/८३
कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ।
– उ०को०, १/१५६
कन्यूच क्षिपेश्च । – उ०को०, ३/५१
कपश्चाक्रवर्मणस्य । – उ० को०, ३/१४४
क्तिच्क्तौ च संज्ञायां । – अष्टा०, ३/३/१७४
कपिलकादित्त्वाद् । – अष्टा०वा०, ८/२/१८
कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् । – उ०को०, १/६६
कबेरोतच् पश्च । – उ०को०, १/६२
कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यञ्च । – उ०को०, १/७३
कमेरठः । – उ०को०, १/१००
कमेः किदुच्चोपधायाः । – उ०को०, ३/१३८
कमेः पश्च । – उ०को०, १/५५
कमेर्बुक । – उ०को०, १/१०७
करणाधिकरणयोश्च । – अष्टा०, ३/३/११७
कर्मण्यण् । – अष्टा०, ३/२/१
कर्मण्यधिकरणे च । – अष्टा०, ३/३/९३
कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । – अष्टा०, ६/१/१५३
कलँश्च। – उ०को०, ४/५
कलस्पृपश्च । - उ०को०, १/१०४
कलिकर्द्योरमः । – उ०को०, ४/८४
कलिगलिभ्यां फगस्योच्च । - उ०को०, ५/२६
कव्यपुरीषपुरीष्येषुञ्युट् । – अष्टा०, ३/२/६५
कशेर्मुट्च । - उ०को०, ४/३२
कषिदूषिभ्यामीकन् । – उ०को०, ४/१६
कषेश्छश्च । – उ०को०, १/८५
कायतेर्डिमिः । – उ०को०, ४/१५८
किंजरयोः श्रिणः । – उ०को०, १/४
किमः कः । – अष्टा०, ७/२/१०३
किमिदम्भ्यां वो घः । – अष्टा०, ५/२/४०
किलेर्बुक् च । – उ०को०, १/५०
किशोरादपश्च । – उ०को०, १/६५
कुटः किच्च । – उ०को०, ४/८०

कुटिकशिकौतिभ्यो मुट् च । – उ०को०, १/१०९
कुटिकुषिभ्यां क्मलन् । – उ०को०, ४/१८७
कुणिपुल्योःकिन्दच् । – उ०को०, ४/८५
कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च । – उ०को०, ४/१४४
कु तिहोः । – अष्टा०, ७/२/१०४
कुपेर्वा वश्च । – उ०को०, ४/८६
कुयुभ्यां च । – उ०को०, ३/२७
कुर्भश्च । – उ०को०, १/२२
कुवः क्ररन् । – उ०को०, ३/१३३
कुवश्चट् दीर्घश्च । – उ०को०, ४/९१
कुषेर्लश्च । – उ०को०, ४/१८८
कुसेरुम्भोमेदेताः । – उ०को०, ४/१०६
कुम्बेर्नलोपश्च । – उ०को०, १/५९
कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् । – उ०को०, ४/८२
कृके वचः कश्च । – उ०को०, १/६
कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् । – उ०को०, २/१२१
कृग्रोरुच्च । – उ०को०, १/२४
कृञः पाशः । – उ०को०, ५/४५
कृञः कतुः । – उ०को०, १/७६
कृञादिभ्यःसंज्ञायां वुन् । – उ०को०, ५/३५
कृञ उदीचां कारुषु । – उ०को०, ४/१२९
कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।
– अष्टा०, ३/२/२०
कृतिभिदिलतिभ्यः कित् । – उ०को०, ३/१४७
कृतेर्नुम् च । – उ०को०, ३/१०९
कृतृभ्यामीषन् । – उ०को०, ४/२६
कृतृकृपिभ्यः कीटन् । – उ०को०, ४/१८५
कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च । – उ०को०, १/१६
कृत्यचः । – अष्टा०, ८/४/२८
कृतेश्छः क्रू च । – उ०को०, २/२१
कृत्यल्युटो बहुलम् । – अष्टा०, ३/३/११३
कृत्यशूभ्यां क्स्नः । – उ०को०, ३/१७
कृदरादयश्च । – उ०को०, ५/४१
कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । – उ०को०, ३/४
कृधूमदिभ्यः कित् । – उ०को०, ३/७३
कृपाहृदयादालुच । – हैम०व्या०, ६/२/४२
कृतॄकृपिभ्यः कीटन् । – उ०को०, ४/१८५
कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः । – उ०को०, २/८१
कृवृजृसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । – उ०को०, ३/१०
कृवृदारिभ्य उनन् । – उ०को०, ३/५३
कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि । – उ०को०, ४/५६
कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । – उ०को०, १/१
कृषिचमितनिघनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः स्त्रियाम् ।
– उ०को०, १/८०
कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि । – उ०को०, ४/१२७
कृषेरादेश्च धः । – उ०को०, २/१०४
कृषेर्वर्णे । – उ०को०, ३/४
कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् । – उ०को०, ३/१२२
कृशृपृकटिपटिशैटिल्य ईरन् । – उ०को०, ४/३०
कृहनिभ्यां क्तुः । – उ०को०, ३/३०
कृहृभ्यामेणुः । – उ०को०, २/१
कॄगॄशॄदॄभ्यो वः । – उ०को०, १/१५५
कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च । – उ०को०, ४/१४३
केश्र एरङ् चास्य । – उ०को०, १/८८
क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । – उ०को०, ४/१२२
क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च । – उ०को०, ५/४३
क्रिय इकन् । – उ०को०, २/४४
क्रव्ये च । – अष्टा०, ३/२/६९
क्विब् वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणंच ।
– उ०को०, २/५७
क्वणेः सम्प्रसारणञ्च । – उ०को०, ३/१४३
कृग्रोरुच्च । – उ०को०, १/२४
क्विप् च । – अष्टा०, ३/२/७६
क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि । – उ०को०, २/३२
क्वसुश्च । – अष्टा०, ३/२/१०७
क्याच्छन्दसि । – अष्टा०, ३/२/१७०

क्वादिभ्यः कित् । – उ०को०, १/११५

क्लिशेरन् लो लोपश्च । – उ०को०, ५/३३

क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम च । – उ०को०, ५/५६

क्षमेरुपधालोपश्च । – उ०को०, ५/६५

क्षिपेः किच्च । – उ०को०, २/१०७

क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । – उ०को०, ३/५५

खजेराकः । – उ०को०, ४/१३

खडेडुई वा । – उ०को०, १/८२

खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च। – उ०को०, ४/१४०

खनो डडरेकेवकाः । – अष्टा०वा०, ३/३/१२५

खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । – उ०को०, ४/९०

खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु । – उ०को०, १/३६

खलतिः । – उ०को०, ३/११२

खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः । – उ०को०, ३/२८

गडेः कड च । – उ०को०, ३/१३५

गडेरादेश्च कः । – उ०को०, ३/१०६

गण्डेश्च । – उ०को०, ४/७८

गण् शकुनौ । – उ०को०, १/१२७

गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च । – उ०को० ४/२२७

गधिपचोर्दकौ च । – उ०को०, ३/६१

गन् गम्यद्योः । – उ०को०, १/१२३

गभीर गम्भीरौ । – उ०को०, ४/३५

गमश्च । – अष्टा०, ३/२/४७

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि।– अष्टा०, ६/४/९८

गमेःसन्वच्च । – उ०को०, ३/३१

गमेर्डोः । – उ०को०, २/६७

गमेर्गश्च । – उ०को०, २/७७

गमेरा च । – उ०को०, ४/१६९

गमेरिनिः । – उ०को०, ४/६

गर्वेरत उच्च । – उ०को०, २/५४

गश्चोदि । – उ०को०, २/१०

गादाभ्यामिष्णुच् । – उ०को०, ३/१६

गिर उडच् । – उ०को०, ४/१५६

गिरौ डश्छन्दसि । – अष्टा०वा०, ३/२/१५

गुधेरूमः । – उ०को०, ५/२

गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यः त्रः।– उ०को०, ४/१६७

गुपादिभ्यः कित् । – उ०को०, १/५६

गुरोश्च हलः । – अष्टा०, ३/३/१०३

गृधिपण्योर्दकौ च । – उ०को०, ३/६९

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । – अष्टा०, ३/३/११९

ग्लानुदिभ्यां डौः । – उ०को०, २/६४

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च । – अष्टा०, ३/३/५८

गेहे कः । – अष्टा०, ३/१/१४४

ग्रसेरा च । – उ०को०, १/१४३

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृ-शंस्तृशास्तृतरूतृतरूतृरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्जवलितिक्ष-रितिक्षमितिवमित्यमितीति च ।– अष्टा०, ७/२/३४

ग्रहेरनिः । – उ०को०, ५/६७

ग्रो मुट् च । – उ०को०, १/९५

ग्राहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्ज-तीनाङिति च । – अष्टा०, ६/१/१६

घञर्थे क विधानं स्थास्ना पाव्यधिहनियुध्यर्थम्। – अष्टा०वा०, ३/३/५८

घर्मग्रीष्मौ । – उ०को०, १/१४९

घसेः किच्च । – उ०को०, ४/३४

घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः । – उ०को०, ४/५२

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । – अष्टा०, ६/४/६६

चकिरम्योरुच्चोपधायाः । – उ०को०, २/१४

चङ्क्रणः कङ्क्रण च । – उ०को०, ४/१८

चक्षेर्बहुलं शिच्च । – उ०को०, ४/२३३

चक्षे शिच्च । – उ०को०, २/११९

चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च । – अष्टा०वा०, ५/२/५१

चजोः कु घिण्ण्यतोः । – अष्टा०, ७/३/५२
चतेरुरन् । – उ०को०, ५/५८
चन्देरादेश्च छः । – उ०को०, ४/२११
चन्द्रे मोडित् । – उ०को०, ४/२२८
चरेष्टः । – अष्टा०, ३/२/१६
चरेश्च । – उ०को०, ५/६१
चरेर्वृत्ते । – उ०को०, ४/१७२
च्युवः किच्च । – उ०को०, ३/२४
चायः की । – उ०को०, १/७४
चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । – उ०को०, ४/२००
चिक् च । – उ०को०, २/६३
चितेः कणः कश्च । – उ०को०, ४/१७६
चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । – अष्टा०, ३/३/१०५
चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । – उ०को०, ५/३६
चुपेरच्चोपधायाः । – उ०को०, १/१११
चोःकुः । – अष्टा०, ८/२/३०
चौ । – अष्टा०, ६/३/१३७
च्विरव्ययम् । – उ०को०, ६/६६
छदिरहो नुट् ह्रस्वश्च । – सर०क०भ०, २/१/३३१
छन्दसीणः । – उ०को०, १/२
छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् । – उ०को०, २/८६
छन्दसि परेच्छायां । – अष्टा०, ३/१/८
छन्दसि सहः । – अष्टा०, ३/२/६३
छन्दसि वनसपरक्षिमथाम् । – अष्टा०, ३/२/२७
छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । – अष्टा०वा० ५/२/१०९
छापूखडिभ्यः कित् । – उ०को०, १/१२४
छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरलीवरनीवरगह्वरकट्-
वरसंयद्वराः । – उ०को०, ३/१
छ्वोः शूडनुनासिके च । – अष्टा०, ६/४/१९
छो गुग्घ्रस्वश्च । – उ०को०, १/११३
जत्वादयश्च । – उ०को०, ४/१०२
जनसनखनां सञ्झलोः । – अष्टा०, ६/४/४२
जनसनखनक्रमगमोविट् । – अष्टा०, ३/२/६७
जनिघसिभ्यामिण् । – उ०को०, ४/१३०
जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्इत्वन्त्वण्णविनन्शकस्य-
ढडटोटचः । – उ०को०, ४/१०४
जनिवध्योश्च । – अष्टा०, ७/३/३५
जनिमृङ्भ्यामिमनिन् । – उ०को०, ४/१४९
जनेररष्ठ च । – उ०को०, ५/३८
जनेर्यक् । – उ०को०, ४/१११
जनेरुसिः । – उ०को०, २/११५
जनेष्टन् नलोपश्च । – उ०को०, ५/३०
जनेस्तुरश्च । – उ०को०, ५/४६
जसिसहोरुरिन् । – उ०को०, २/७३
जहतिर्द्वेऽन्त्यलोपश्च । – उ०को०, ३/३६
जहातेः सन्वदाकारलोपश्च । – उ०को०, १/१४१
जहातेर्द्वे च । – उ०को०, २/३४
जीर्यतः क्रिन्रश्च वः । – उ०को०, ५/४९
जीवेरातुः । – उ०को०, १/७८
जेर्मूट् चोदात्तः । – उ०को०, ३/९१
जृवृञ्भ्यामुथन् । – उ०को०, २/६
जृविशिभ्यां झच् । – उ०को०, ३/१२६
जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् । – उ०को० ४/५४
जोरी च । – उ०को०, २/२३
ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च । – अष्टा०, ६/४/२०
झलां जश् झशि । – अष्टा०, ८/४/५२
झरो झरि सवर्णे । – अष्टा०, ८/४/६४
झोऽन्तः । – अष्टा०, ७/१/३
ञमन्ताड् डः । – उ०को०, १/११४
डूप्रकरणेमितडुवादिभ्य उपसंख्यानम्।–अष्टा०वा०, ३/२/१८०
ड प्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते । – अष्टा०, ३/२/४८
डित्खनेर्मुट् चोदात्तः । – उ०को०, ५/२०
ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । – अष्टा०, ६/३/११०
णित्कशिपद्यर्त्तेः । – उ०को०, १/८५
ण्यासश्रन्थो युच् । – अष्टा०, ३/३/१०७
तदवृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरमिधे ययोः सुट् तलोपो

वक्तव्यः । – अष्टा०वा०, ६/१/१५७

तनिमृङ्भ्यां किच्च । – उ०को०, ३/८८

तनोतेर्डउः सन्वच्च । – उ०को०, ५/५२

तनोतेरनश्च वः । – उ०को०, २/६३

तन्यृषिभ्यां क्सरन् । – उ०को०, ३/७५

तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपालिपञ्चिभ्यः कालन्।
– उ०को०, १/११८

त्यजितनियजिभ्यो डित् । – उ०को०, १/१३२

तरत्यादिभ्यश्च । – उ०को०, १/१२०

तलिपुलिभ्यां च । – उ०को०, २/५३

तवेर्णिद्वा । – उ०को०, १/४८

तस्यापत्यम् । – अष्टा०, ४/१/९२

तस्येदं । – अष्टा०, ४/३/१२०

ताडेर्णिलुक् च । – उ०को०, १/९८

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।– अष्टा०, ३/२/१२९

तितुत्रेष्वग्रहादीनामितिवक्तव्यम् । – अष्टा०, वा० ७/२/९

तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । – उ०को०, २/१२

तिजेदीर्घश्च । – उ०को०, ३/१८

तुरिष्ठेमेयः सु । – अष्टा०, ६/४/१५४

तुषारादयश्च । – उ०को०, ३/१३९

तृषिशुषिरसिभ्यः कित् । – उ०को०, ३/१२

तृहेः क्नो हलोपश्च । – उ०को०, ५/८

तृणाख्यायां चित् । – उ०को०, ३/५६

तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ ।
– उ०को० २/९४

तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिन्दिभ्यश्च।
– उ०को०, ३/१२८

त्रो रश्च लः । – उ०को०, १/५

त्रोश्च लः वा । – उ०को०, ३/५४

त्रो दुट् च । – उ०को०, १/८९

था हेतौ चच्छन्दसि । – अष्टा०, ५/३/२६

थोन्थः । – अष्टा०, ७/१/८७

दधातेर्हिः । – अष्टा०, ७/४/४२

दधातेर्यन्नुट् च । – उ०को०, ५/४८

दाभाभ्यां नुः । – उ०को०, ३/३२

दमेर्डोसिः । – उ०को०, २/६९

दमेरुनसिः । – उ०को०, ४/२३५

दरिद्रातेर्यालोपश्च् । – उ०को०, १/९०

दल्मिः । – उ०को०, ४/४७

दहेर्गो हलोपो दश्च नः । – उ०को०, ५/६१

दंशेश्च । – उ०को०, ५/११

दंसेष्टटनौ न आ च । – उ०को०, ५/१०

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।
– अष्टा०, ३/२/१८२

दादिभ्यश्छन्दसि । – उ०को०, ४/१७०

दीङो नुट् च । – उ०को०, ३/१४०

दृणातेःषुग्घ्रस्वश्च । – उ०को०, १/१३१

दृणातेर्हस्वः । – उ०को०, ४/१८४

दुतनिभ्यां दीर्घश्च । – उ०को०, ३/९०

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः । – अष्टा०, ४/१/८५

दिवः कित् । – उ०को०, ३/१२१

दिवो द्वे दीर्घशचाभ्यासस्य । – उ०को०, ४/५५

दिवेर्ऋः । – उ०को०, २/९९

दिवेर्द्युश्च । – उ०को०, ४/१६१

दुरीणो लोपश्च । – उ०को०, २/२०

दुहः कब् घश्च । – अष्टा०, ३/२/७०

दृदलिभ्यां भः । – उ०को०, ३/१५१

दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् । – उ०को०, १/३

देशे ह च । – उ०को०, ४/२१५

द्युतिगमिजहातीनां द्वेच । – अष्टा०वा०, ३/२/११८

द्युद्रुभ्यां मः । – अष्टा०, ५/२/१०८

द्युतेरिसिन्नादेश्च जः । – उ०को०, २/११०

द्रुदक्षिभ्यामिनन् । – उ०को०, २/५०

धातो वृद्धिश्च । – उ०को०, ५/४३

धान्ये नित् । – उ०को०, १/९

धेट इच्च । – उ०को०, ३/११, ३/३४

धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । – उ०को०, ३/६
धर्मग्रीष्मौ । – उ०को०, १/१४९
धृषेर्धिष च संज्ञायाम् । – उ०को०, २/८२
ध्मो धम च । – उ०को०, २/३५
ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च । – उ०को०, ४/११५
ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च । – अष्टा०, ३/२/१७८
नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति । – अष्टा०, ५/२/१०७
नञि च नन्देः । – उ०को०, २/१००
नञि जहातेः । – उ०को०, १/१५८
नञि लम्बेर्नलोपश्च । – उ०को०, १/८७
नञि व्यथेः । – उ०को०, १/४९
नञ्याप इट् च । – उ०को०, ३/८७
नन्दिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः । – अष्टा०, ३/१/१३४
नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ।
– उ०को०, २/९५
नभ्राण्नपान्वेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्र-
नक्रनाकेकषु प्रकृत्या । – अष्टा०, ६/३/७४
नयते षुक् । – अष्टा०वा०, ३/२/१३५
नयतेर्डिच्च । – उ०को०, २/१००
नवसूर्त्तमर्त्तयविष्ठभ्योयत् । – अष्टा०वा०, ५/४/३६
नशिमन्योरलि । - अष्टा०, ६/४/१४४
नस्तद्धिते । – अष्टा०, ६/४/१४४
नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषुक्वौ।– अष्टा०, ६/३/११५
नहेर्हलोपश्च । – उ०को०, ५/२३
नहो धः । – अष्टा०, ८/२/३४
नहो भश्च । – उ०को०, १/१२६
नहेर्दिवि भश्च । – उ०को०, ४/२११
नाद् घस्य । – अष्टा०, ८/२/१७
नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् ।
– उ०को०, ४/१५१
नावञ्चेः । – उ०को०, १/१७
निञि हन एह च । – उ०को०, ४/२२४
निन्देर्नलोपश्च । – उ०को०, २/१७
निद्रातन्द्राश्रद्धादयाहृदयादःलुच् । – चान्द्रव्या०, ४/२/१५७
नियो मिः । – उ०को०, ४/४३
निशीथगोपीपावगथाः । – उ०को०, २/९
नुवो धुट् च । – उ०को०, ४/२२६
नृतिशृध्योः कूः । – उ०को०, १/९१
नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । – अष्टा०, ७/३/३४
नो षञ्जेर्घथिन् । – उ०को०, ४/८७
नौ दीर्घश्च । – उ०को०, ५/१३
नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । – उ०को०, ४/१३६
नौ षदेः । – उ०को०, २/१२२
नौ सदेर्डिच्च । – उ०को०, ३/४५
नौ हः । – उ०को०, ३/४४
न्यङ्क्वादीनां च । – अष्टा०, ७/३/५३
पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । – अष्टा०, ४/४/३५
पच एलिमच् । – उ०को०, ४/३७
पचिमच्योरिच्चोपधायाः । – उ०को०, ५/३७
पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च । – उ०को०, २/३०
पचिवचिभ्यां सुट् च । – उ०को०, ४/२२०
पणेरिज्यादेश्च वः। – उ०को०, २/७१
पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ।– उ०को०, १/५८
पतिचण्डिभ्यामालञ् । – उ०को०, १/११७
पतेरत्रिन् । – उ०को०, ४/६९
पतेरङ्गच् पक्षिणि । – उ०को०, १/११९
पतेरश्च लः । – उ०को०, ३/७४
पः किच्च । – उ०को०, १/७१
पातेर्डतिः । – उ०को०, ४/५७
पतःस्थ च । – उ०को०, ४/१२
पदरुजविशस्पृहो घञ् । – अष्टा०, ३/३/१६
पदिप्रथिभ्यां नित् । – उ०को०, ४/१८३
पर्देर्नित्संप्रसारणमलोपश्च । – उ०को०, ३/८०
पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्र-
भृतिषु । – अष्टा०, ६/१/६१
पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । – अष्टा०, ५/१/१२८

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । – अष्टा०, ४/१/३३
पयसि च । – उ०को०, ४/२३०
परमे कित् । – उ०को०, ४/१०
पर्जन्यः । – उ०को०, ३/१०३
परौव्रजेः षश्च पदान्ते । – उ०को०, २/५९
पातेर्डुम्सुन् । – उ०को०, ४/१७८
पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । – उ०को०, २/७
पातेर्बले जुट च । – उ०को०, ४/२०३
पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । – अष्टा०, ६/३/५१
पादे च । – उ०को०, ४/१३२
पानीविषिभ्यः पः । – उ०को०, ३/२३
पारयतेरजिः । – उ०को०, १/१३६
पिनाकादयश्च । – उ०को०, ४/१५
पिबतेस्थुक् । – उ०को०, २/११४
पिशेः किच्च । – उ०को०, ३/९५
पीयुक्तवणिभ्यां कालन् ह्रस्वं सम्प्रसारणञ्च। – उ०को०, ३/७६
पीयेरुषन् । – उ०को०, ४/७६
पुरूरवाः । – उ०को०, ४/२३२
पुरःकुषन् । – उ०को०, ४/७४
पुरसि च । – उ०को०, ४/२३१
पुषः कित् । – उ०को०, ४/४
पुसिं संज्ञायां घः प्रायेण । – अष्टा०, ३/३/११८
पुंसोऽसुङ् । – अष्टा०, ७/१/८९
पुवोह्रस्वश्च । – उ०को०, ४/१६५
पूङ्यजोः शानन् । – अष्टा०, ३/२/१२८
पूः सर्वयोर्दारिसहोः । – अष्टा०, ३/२/४१
पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः । – उ०को०, १/२३
पृनहिकलिभ्य उषच् । – उ०को०, ४/७५
पृषिरञ्जिभ्यां कित् । – उ०को०, ३/१११
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । – अष्टा०, ७/२/९८
प्रथिचरिकलिकर्दिपृसृभ्योऽमच्। – सर०क०, २/२/२४८
प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च।– उ०को०, १/२८
प्रथेःकित्सम्प्रसारणं च । – उ०को०, १/१३७
प्रथेः षिवन्षवन्ष्वनः सम्प्रसारणं च । – उ०को०, १/१५०
प्रथेरमच् । – उ०को०, ५/६८
प्रस्थः । - उ०को०, ४/९
प्र ईरशदोस्तुट् च । – उ०को०, ४/११७
प्राङि पणिकशः । – उ०को०, २/४१
प्राततेररन् । – उ०को०, ५/५९
प्रेः हरते कूपे । – उ०को०, ४/१३५
प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः । – उ०को०, ३/१५५
प्लेषेरच्चोपधायाः । – उ०को०, ३/६३
फर्फरीकादयश्च । – उ०को०, ४/२०
फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । – उ०को०, १/१८
फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । – अष्टा०, ३/२/२६
फलेरितजादेश्च पः । – उ०को०, ५/३४
फलेर्गुक् च । – उ०को०, ३/५६
फेनमीनौ । – उ०को०, ३/३
बन्धेर्ब्रधिबुधी च । – उ०को०, ३/५
बहुलमन्यत्रापि । – उ०को०, २/२२, २/३७, २/४९, २/७८, २/९५
बहुलं छन्दसि । – अष्टा०, ३/२/८८
बहुलं छन्दसि । – अष्टा०, ७/१/१०३
बहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनित् । – उ०को०, ४/५१
बहेर्धश्च । – उ०को०, १/८३
बालाकादयश्च । – उ०को०, ४/१४
ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । – अष्टा०, ३/४/८४
बृंहेनोच्च । – उ०को०, ४/१४६
बृहेर्नलोपश्च । – उ०को०, २/१०९
ब्रह्मभ्रूणवृत्रेण क्विप् । – अष्टा०, ३/२/८७
भजोण्विः । – अष्टा०, ३/२/६२
भन्देर्नलोपश्च । – उ०को०, ३/१३०
भवे छन्दसि । – अष्टा०, ४/४/११०

भसेर्गट् सर । – क०भा०, २/१/८५
भातेर्डवतुप् । – उ०को०, १/६३
भुजिमृङ्भ्यां युकत्युकौ । – उ०को०, ३/२१
भियः क्रुकन् । – उ०को०, २/३१
भियः षुग्ध्रस्वश्च । – उ०को०, १/१३८
भिषः षुग् वा । – उ०को०, १/१४८
भुजेः किच्च । – उ०को०, ४/१४२
भूरञ्जिभ्यां कित् । – उ०को०, ४/२१७
भुवः किंत् । – उ०को०, २/११४,४/४५
भुवश्च । – उ०को०, ४/८
भुवो झिच् । – उ०को०, ३/५०
भूवादिगृभ्यो णित्रन् । – उ०को०, ४/१७१
भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि । – उ०को०, २/ ८०
भृमृदृशियजिपर्विवच्यमितमिनमिहार्य्यभ्योऽत्रच्।
– उ०को०, ३/११०
भृञ उच्च । – उ०को०, २/७२
भृञः किन्नुट् च । – उ०को०, १/१२५
भृञश्चित् । – उ०को०, ३/११४
भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिनिमिमस्जिभ्य उः।
– उ०को०, १/७
भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च । – उ०को०, ४/१२१
भ्रमेश्च डूः । – उ०को०, २/६८
भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्।
– अष्टा०, ३/२/१७७
मकुरदर्दुरौ । – उ०को०, १/४०
मङ्गेरलच् । – उ०को०, ५/७०
मदोनुपसर्गे । – अष्टा०, ३/३/६७
मद्गुरादयश्च । – उ०को०, १/४१
मनेदीर्घश्च । – उ०को०, ३/६४
मनेर्धश्छन्दसि । – उ०को०, २/११६
मनेरुच्च । – उ०को०, ४/१२३
मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः।–अष्टा०, ३/३/९६
मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन् ।–अष्टा०, ३/२/७१

मन्थः । – उ०को०, ४/११
मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।–उ०को०, १/३८
मव्यतेर्यलोपो मश्चाप्तुट् चालः । – उ०को०, ५/५०
मसेरुरन् । – उ०को०, ५/३
मसेश्च । – उ०को०, १/४३
मस्जेर्नुम् च । – उ०को०, ४/७७
महति ह्रस्वश्च । – उ०को०, १/३१
महेरिनण् च । – उ०को०, २/५६
माङ ऊखो मय च । – उ०को०, ५/२५
माछाशसिभ्यो यः । – उ०को०, ४/१०९
मांसस्य पाचयुड्घञोः । – अष्टा०वा०, ६/१/१४४
मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् । – अष्टा०वा०, ३/२/१८०
मिथिलादयश्च । – उ०को०, १/५७
मिथुने मनिः । – उ०को०, ४/१५२
मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च । – अष्टा०, ६/१/४९
मीनातेरूरन् । – उ०को०, १/६७
मीपीभ्यांः रुः । – उ०को०, ४/१०१
मुचियुधिभ्यां सन्वच्च । – उ०को०, २/९३
मुदिग्रोर्गग्गौ । – उ०को०, १/१२८
मुषेर्दीर्घश्च । – उ०को०, २/४२
मुहेः किच्च । – उ०को०, २/१२१
मुहेः खो मुर्च । – उ०को०, ५/२२
मूलेरादयः । – उ०को०, १/६१
मूशक्यविभ्यः क्लः । – उ०को०, ४/१०८
मृकणिभ्यामीचिः । – उ०को०, ४/७०
मृकणिभ्यामूकौकणौ । – उ०को०, ४/३९
मृगय्वादयश्च । – उ०को०, १/३७
मृग्रोरुतिः । – उ०को०, १/९४
मृजेर्गुणश्च । – उ०को०, १/८९
मृजेष्टिलोपश्च । – उ०को०, १/११०
मृडः कीकच् कङ्कणौ । – उ०को०, ४/२४
मेधारथाभ्यामिरञ्जिरचौ । – अष्टा०वा०, ५/२/१०९
यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । – अष्टा०, ३/३/९०

यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् । – उ०को०, ३/२०
यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । – अष्टा०, ५/२/३९
यत्तेवृद्धिश्च । – उ०को०, २/९७
यापोः किद् द्वेच च । – उ०को०, ३/१५९
युजिरुचितिजां कुश्च । – उ०को०, १/१४६
युधिबुधिदृशः किच्च । – उ०को०, २/९०
युवोरनाकौ । – अष्टा०, ७/१/१
युष्यसिभ्यां मदिक् । – उ०को०, १/१३९
ये विभाषा । – अष्टा०, ६/४/४३
यो द्वे च । – उ०को०, १/२१
रजकरजनरजस्सुपसंख्यानम् । – अष्टा०वा०, ६/४/२४
रञ्जेः क्युन् । – उ०को०, २/७९
रपेरत एच्च । – उ०को०, ४/११०
रपेरिच्चोपधायाः । – उ०को०, १/२६
रमेर्नित् । – उ०को०, ४/६३
रमेश्च लोवा । – उ०को०, २/३३
रमेवृद्धिश्च । – उ०को०, १/१०१
रमेश्च । – उ०को०, ४/२१४
रमेस्त च । – उ०को०, ३/१४
राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः । – अष्टा०, ३/१/११४
राजेरन्यः । – उ०को०, ३/१००
रातेर्डैः । – उ०को०, २/६६
राल्लोपः । – अष्टा०, ६/४/२१
राशदिभ्या त्रिप् । – उ०को०, ४/६७
रासिबल्लिभ्यां च । – उ०को०, ३/१२५
रास्नासास्नास्थूणावीणाः । – उ०को०, ३/१५
रिचेर्धने घिच्च । – उ०को०, ४/१११
रुचिभुजिभ्या किष्यन् । – उ०को० ४/१७९
रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् । – उ०को०, ४/१८६
रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यःषिदाशिषि ।– उ०को०, ३/१२७
रुविदिभ्यां ङित् । – उ०को०, ३/११५
रुशातिभ्यां क्रुन् । – उ०को०, ४/१०३
रुषेर्निल्लुष च । – उ०को०, ३/१२४
रुहेरश्च लो वा । – उ०को०, ३/९४
रुहेवृद्धिश्च । – उ०को०, १/४७
रूपे जुट् च । – उ०को०, ४/२०१
रूहेश्च । – उ०को०, २/५५
रोदेर्णिलुक् च । – उ०को०, २/२२
लक्षेर्मुट् च । – उ०को०, ३/१६०
लक्षेरटमुट् च । – उ०को०, ३/७
लङ्घेर्नलोपश्च । – उ०को०, १/१३५
लङ्गेर्वृद्धिश्च । – उ०को०, १/१०८
लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च । – उ०को०, १/२९
लम्बेर्नलोपश्च । – उ०को०, १/८७
लीरोङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषण कुत्सनयोः। – उ०को०, ५/५५
लोष्टपलितौ । – उ०को०, ३/९२
वङ्क्रयादयश्च । – उ०को०, ४/६६
वचेर्गश्च । – उ०को०, ३/३३
वचिमनिभ्यांचिच्च । – उ०को०, ५/३९
वचिस्वपियजादीनां किति । – अष्टा०, ६/१/१५
वर्णेर्बलिश्चाहिरणये । – उ०को०, ४/१२४
वतुप् प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् । – अष्टा०वा०, ५/२/३९
वदेरान्यः । – उ०को०, ३/१०४
वनेरिच्चोपधायाः । – उ०को०, ३/८
वनो र च । – अष्टा०, ४/१/७
वयश्च । – उ०को०, ३/१२०
वयसि धाञः । – उ०को०, ४/२२९
वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च । – उ०को० २/८४
वलेर्गुक् च । – उ०को०, १/११
वलेरूकः । – उ०को०, ४/४०
वलिमलितनिभ्यः कयन् । – उ०को०, ४/९९
वशिरण्योरुपसंख्यानम् । – अष्टा०वा०, ३/३/५८
वशेः किञ्च । – उ०को०, ४/३१

वशेः कनसिः । – उ०को०, ४/२३१
वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् – उ०को०, ४/१२५
वसेरगा णिच्च । – उ०को०, १/७०
वसेश्च । – उ०को०, ३/७१
वसेस्तिः । – उ०को०, ४/१८०
वसोरुयेः संज्ञायां । – उ०को०, २/१११
वसोः सम्प्रसारणम् । – अष्टा०, ६/४/१३१
वसौ रुचेः संज्ञायाम् । – उ०को०, २/१११
वहयं करणम् । – अष्टा०, ३/१/१०२
वहश्च । – अष्टा०, ३/२/६४
वहियुभ्यागित् । – उ०को०, ३/१११
वहिश्रिश्रुयुर्द्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । – उ०को० ४/५१
वह्निवस्यर्त्तिभ्यश्चित् । – उ०को०, ४/६०
वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि । – उ०को०, ४/२२१
वातप्रमीः । – उ०को०, ४/१
वातेर्डिच्च । – उ०को०, ४/१३४
वातेर्नित् । – उ०को०, ५/६
वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । – अष्टा०, ८/२/३३
वा विन्धे । – उ०को०, २/२६
वा ह च छन्दसि । – अष्टा०, ५/३/१३
विदेः शतुर्वसुः । – अष्टा०, ७/१/३६
विधाञो वेध च । – उ०को०, ४/२२५
विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् । – अष्टा०, ५/४/८
विषाविहा । – उ०को०, ४/३६
विषेः किच्च । – उ०को०, ३/३९
विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौवप्रत्यये । – अष्टा०, ६/३/९१
विटपविष्टपविशिपोलपाः । – उ०को०, ३/१४५
विडादिभ्यः कित् । – उ०को०, १/१२१
विड्वनोरनुनासिकस्यात् । – अष्टा०, ६/४/४१
विदिभुजिभ्यां विश्वेऽसिः । – उ०को०, ४/२३८
वीज्याज्वरिभ्यो निः । – उ०को०, ४/४८
वीपतिभ्यां तनन् । – उ०को०, ३/१५०

वृजेः किच्च । – उ०को०, २/४७
वृञ एण्यः । – उ०को०, ३/९८
वृञ्लुठितनिताडिभ्यः उलच् तण्डश्च ।– उ०को०, ५/९
वृङ्शीङभ्यामूरुपस्वाङ्गयो पुट् च । – उ०को०, ४/२०१
वृधिवपिभ्याः रन् । – उ०को०, २/२७
वृञश्चित् । – उ०को०, ३/१०७
वृद्धस्य च । -- अष्टा०, ५/३/६२
वृतेश्च । – उ०को०, २/१०६
वृतेश्छन्दसि । – उ०को०, ४/४४१
वृतेस्तिकन् । – उ०को०, ३/१४६
वृतॄवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः सः।– उ०को०, ३/६२
वृदाभ्यां विन् । – उ०को०, ४/५३
वृश्चिकृषोः किकन् । – उ०को०, २/४०
वृषादीनां च । – अष्टा०, ६/१/१९७
वृषादिभ्यश्चित् । – उ०को०, १/१०६
वृहो षुग्दुकौ च । – उ०को०, ४/१००
वेञः सर्वत्र । – उ०को०, ४/१५०
वेञो डिच्च । – उ०को०, ४/७२
वेञ्स्तुट् च । – उ०को०, ३/११८
वौः कसेः । – उ०को०, २/१५
वौ तसेः । – उ०को०, ४/१८२
र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । – अष्टा०, ८/२/७६
व्यथेः सम्प्रसारणं धः किच्च । – उ०को०, १/३९
व्याधौ शुट् च । – उ०को०, ४/११६
व्याङिघ्रातेश्च जातौ । – उ०को०, ५/६३
व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजजच्छशांषः । – अष्टा०, ८/२/३६
शः कित् सन्वच्च । – उ०को०, १/२०
शकादिभ्योऽटन् । – उ०को०, ४/८१
शकिशम्योर्नित् । – उ०को०, १/११२
शकेर्ऋतिन् । – उ०को०, ४/५८
शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । – उ०को०, ३/४९
शते च । – उ०को०, १/३५

शदेस्तश्च । – उ०को०, १/६०
शमनि श्रयतेर्डुन् । – उ०को०, ५/२८
शपेर्बश्च । – उ०को०, १/१०५
शमेः खः । – उ०को०, १/१०२
शमेर्ढः । – उ०को०, १/९९
शमेर्बन् । – उ०को०, ४/९४
शृरम्योश्च । – उ०को०, ३/१०१
शलिमण्डिभ्यामूकण् । – उ०को०, ४/४२
शावशेराप्तौ । – उ०को०, १/४४
शाशपिभ्यां ददनौ । – उ०को०, ४/९७
शाशिवसिवीनाञ्च । – अष्टा०, ८/३/६०
शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः । – उ०को०, ३/११३
शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् । – उ०को०, ४/११४
शीङो धूकलक्वलञ्वालनः । – उ०को०, ४/३८
शीङो ह्रस्वश्च । – उ०को०, ५/२४
शुकवल्कोल्काः । – उ०को०, ३/४२
शुचेर्दश्च । – उ०को०, २/९१
शुसिचिमीनां दीर्घश्च । – उ०को०, २/२५
शृणातेर्ह्रस्वश्च । – उ०को०, १/१२६
शॄदॄभसोऽदिः । – उ०को०, १/१३०
शॄपॄवॄञां द्वे रुक् चाभ्यासस्य । – उ०को०, ४/११
शॄपॄभ्यां किच्च । – उ०को०, ४/२७
शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च। – उ०को०, १/१०
शे मुचादीनाम् । – अष्टा०, ७/१/५९
शेवायह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवाः । – उ०को०, १/१५४
शेरिः । – अष्टा०, ८/३/१४
शेश्छन्दसिबहुलम् । – अष्टा०, ६/१/६८
श्वन्नुक्षन्पूषनप्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धनमज्जभन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्चन्मातरिश्वन्मधवन्निति । – उ०को०, १/१५९
श्वयुवमधोनामतद्धितो । – अष्टा०, ६/४/१३३
श्लिेषरच्चापधायाः । – उ०को०, ३/९९
श्लिषेः कश्च । – उ०को०, १/३२
श्वयतेश्चित् । – उ०को०, ४/७१
श्वितेर्दश्च । – उ०को०, २/९२
श्वेः सम्प्रसारणञ्च । – उ०को०, ४/११३
श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्रुवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च । – अष्टा०, ३/१/१४१
श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् । – उ०को०, २/४६
श्रः करन् । – उ०को०, ४/३
शृगारभृङ्गारौ । – उ०को०, ३/१३६
श्रदन्तरोरुपसर्गतद्वृत्तिः । – अष्टा०वा०, ३/३/१०६
श्रः शकुनौ । – उ०को०, ४/१२८
श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । – उ०को०, ३/९६
श्रयतेः स्वाङ्गेशिरः किच्च । – उ०को०, ४/१९४
श्वनुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जान्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति । – उ०को०, १/१५९
षढोः कः सि । – अष्टा०, ८/२/४१
षिद्भिदादिभ्योऽङ् । – अष्टा०, ३/३/१०४
ष्टुना ष्टुः । – अष्टा०, ८/४/४०
सरव्युरसम्बुद्धौ । – अष्टा०, ७/१/९२
सिचे संज्ञायां हनुमौ कश्च । – उ०को०, ५/६२
सुकर्मणपमन्त्रपुण्येषु कृञः । – अष्टा०, ३/२/८९
सुङः क्रिः । – उ०को०, ४/६४
सूचेः स्मन् । – उ०को०, ४/१७७
सृजेरसुम् च । – उ०को०, १/१५
सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तनु । – उ०को०, १/६९
सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । – उ०को०, ४/१५३
सानसिवर्णसिपर्णसितण्डूलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः । – उ०को०, ४/१०७
सुनोतेश्च । – उ०को०, ४/११०
सर्त्तेदुक् च । – उ०को०, ३/७८
सर्त्तेरपः षुक् च । – उ०को०, ३/१४१
संपूर्वाच्चित् । – उ०को०, ३/७२

सन्यतः । – अष्टा०, ७/४/७९

सतेर्णित् । – उ०को०, २/५

सध मादस्थयोरछन्दसि । – अष्टा०, ६/३/९५

सप्तभ्यां जनेर्ड । – अष्टा०, ३/२/९७

सप्तम्यास्त्रल । – अष्टा०, ५/३/१०

सप्यशूभ्यां तुट् च । – उ०को०, १/१५७

समः समी । – अष्टा०, ६/३/९२

समानेख्यः स चोदात्तः । – उ०को०, ४/१३७

समि कस उकन् । – उ०को०, २/२९

समीणः । – उ०को०, २/११, ४/९२

सर्तेणिच्च । – उ०को०, ४/८९

सर्त्तेरटिः । – उ०को०, १/१३४

सरतेरयुः । – उ०को०, ३/२२

सर्तेनुम् च । – उ०को०, ४/२३

सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभू-भ्यः इलच् । – उ०को०, १/५४

सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्वप्रहवेष्वा अतन्त्रे। – उ०को०, १/१५३

सहे साढः सः । – अष्टा०, ८/३/५६

सहो धश्च । – उ०को०, २/११३

सहस्य सध्रिः । – अष्टा०, ६/३/९४

संज्ञायां कन् । – अष्टा०, ५/३/८७

संज्ञाया भृतृवृजिधारिसहितपिदमः । – अष्टा०, ३/२/४६

संज्ञायाम् । – अष्टा०, ४/३/११७

सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । – उ० को०, ४/१५९

सर्वधातुभ्यो ऽसुन् । – उ०को०, ४/१८९

संश्चत्तृपद्वेहत् । – उ०को०, २/८५

सव्ये स्थश्छन्दसि । – उ०को०, २/१०१

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि-क्विप् । – अष्टा०, ३/२/६१

सम्यानच् स्तुवः । – उ०को०, २/८९

सर्त्तेरप्पूर्वादसिः । – उ०को०, ४/२३७

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । – अष्टा०, ६/४/८

सान्तमहतः संयोगस्य । – अष्टा०, ६/४/१०

सावसेः । – उ०को०, ४/१८१

सावसेर्ऋन् । – उ०को०, २/९६

सार्वधातुभ्यः ष्टुन । – उ०को०, ४/१५९

सार्वधातुभ्य इन् । – उ०को०, ४/११८

सार्वधातुभ्यो मनिन् । – उ०को०, ४/१४५

सिविमुच्योष्टेरू च । – उ०को०, ४/१६३

सिवेष्टेरू च । – उ०को०, ४/९३

सिवेष्टेर्यू च । – उ०को०, ३/९

सुदुरोरधिकरणे । – अष्टा०वा०, ३/२/४८

सुपिस्थः । – अष्टा०, ३/२/४

सुयजोङ्वनिप् । – अष्टा०, ३/२/१०३

सुञो दीर्घश्च । – उ०को०, ३/१३

सुयुरुवृञो युच् । – उ०को०, २/७४

सुव कित् । – उ०को०, ३/३५

सुविदेः कत्रन् । – उ०को०, २/१०८

सुवृञो वृद्धिश्च । – उ०को०, १/१२२

सुवृषिभ्यां कित् । – उ०को०, ४/४९

सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् । – उ०को०, २/२४

सुसृभ्यां निच्च । – उ०को०, ३/२६

सृपितृदोः कसुन् । – अष्टा०, ३/४/१७

सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः । – उ०को०, ३/८१

सृवृषिभ्यां कित् । – उ०को०, १/४९

सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् । – उ०को०, ३/४१

सौ च । – अष्टा०, ६/४/१३

सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः।– उ०को०, ५/१४

सुरीभ्यां तुट् च । – उ०को०, ४/२०२

संस्रेः शिः कुट् किच्च । – उ०को०, ५/१६

सुवः कः । – उ०को०, २/६१

स्कन्देः सलोपश्च । – उ०को०, १/१४

स्कन्देश्च स्वाङ्गे । – उ०को०, ४/२०७

स्तन्भेः । – अष्टा०, ८/३/६७

स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् । – उ०को०, ३/२९

स्तुवः केय्यश्छन्दसि । – उ०को०, ३/९९

स्तवो दीर्घश्च । – उ०को०, ३/२५

स्त्यायेतेर्ड्रट् । – उ०को०, ४/१६६

स्थः किच्च । – उ०को०, ५/४

स्थः स्तोऽम्बजबकौ । – उ०को०, ४/९६

स्थाचतिमृजेरालज्वालआलीयचः । – उ०को०, १/११६

स्थो णुः । – उ०को०, ३/३७

स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप् । – उ०को०, ४/११३

स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् । – उ०को०, ३/६६

स्पृशेः श्वण्शुनौ पृच् । – उ०को०, ५/२७

स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दि-श्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिरिविदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दि-दहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्। – उ०को०, २/१३

स्यमेरीट् च । – उ०को०, ३/४६

स्यमेः सम्प्रसारणं च । – उ०को०, २/४३

स्यन्देः सम्प्रसारणञ्च । – उ०को०, १/६८

स्वपितृषोर्नजिङ् । – अष्टा०, ३/२/१७२

हनश्च बधः । – अष्टा०, ३/३/७६

हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् । – उ०को०, २/२

हनिमशिभ्यां सिकन् । – उ०को०, ४/१५४

हनो बध च । – उ०को०, २/३६

हन्तेः शरीरावयवे द्वे च । – उ०को०, ५/३२

हन्तेरच् घुर च । – उ०को०, ५/६४

हन्तेर्घुर च । – उ०को०, २/८४

हन्तेरंह च । – उ०को०, ४/६२

हन्तेर्मुट् हि च । – उ०को०, ३/१२९

हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे । – उ०को०, ५/४२

हन्तेर्हि । – उ०को०, १/१४७

हरिमितयोर्द्रुवः । – उ०को०, १/३४

हर्यतेः कन्यन् हिर च । – उ०को०, ५/४४

हलश्च । – अष्टा०, ३/३/१२१

हलि च । – अष्टा०, ८/३/७७

हषेरुलच् । – उ०को०, १/९६

हसिमृग्रिण्वामिदमिलपूधूर्विभ्यस्तन् । – उ०को०, ३/८६

हिंसेरीरन्नीरचौ । – उ०को०, ५/१८

हृदयादालुजन्यतरस्याम् । – अष्टा०महा०वा० ५/२/१२२

हृद्द्युभ्या डेः । – अष्टा०वा०, ६/३/९

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । – अष्टा०, ७/३/५४

• • •

प्रत्ययसूची

अकिः
अक्
अक्नुच्
अङ
अङ्गच्
अचत्
अच्
अजिः
अञ्जन्
अटन्
अटिः
अठः
अण्
अण्डन्
अतच्
अतत्
अतिः
अत्रन्
अत्रिन्
अथः
अदिः
अनिः
अनुङ्
अन्
अन्यः
अन्युच्
अप्
अभच्
अमच्
अमः
अम्बच्
अयुः
अरः
अरन्
अरुः
अल
अलच्
अलिच्
असच्
असिः
अस्
असानच्
असुन्
आः
आकः
आगूच्
आणकः
आतुः
आतृकन्
आदिः
आनकः
आनच्
आनुक्
आन्यः
आप्यः
आरन्
आरुः
आलः
आलञ्
आलीयच्
आसः
इकन्
इः
इक्
इजिः
इञः
इण्
इणिः
इतन्
इतिः
इत्वन्
इलुच्
इत्रः
इथिन्
इनण्
इनच्
इनिः
इन्
इनन्
इमनिच्
इमानिन्
इरन्
इलच्
इषन्
इष्णुच्
इष्ठन्
इसन्
इसिः
इसिन्
ईः
ईकन्
ईचिः
ईनक्
ईयसुन्
ईरन्
ईव
ईषन्
उकण्
उकन्
उण्
उत्रः
उतिः

उनन्
उन्तः
उन्तिः
उम्भः
उरच्
उरन्
उरिन्
उलच्
उलिः
उशच्
उसिः
ऊकः
ऊकण्
ऊखः
ऊङ्
ऊथन्
ऊमः
ऊरः
ऊरन्
ऊलः
ऊलच्
ऊषन्
ऋ
ऋतिन्
ऋन्
एणुः
एण्यः
एधः
एरक्
एरुः
एलिमच्
ओतच्
ओरन्
ओलच्
कः
व.क
कङ्कण्

कतुः
कन्
कनसिः
कनिन्
कनुच्
कत्रन्
कन्युच्
कलिन्
कन्यन्
कप्
कपन्
करन्
कल
कलन्
कयन्
काकुः
कालन्
किः
किकन्
कितच्
किन्
किन्दच्
किरन्
किष्यन्
कीकच्
कीटन्
कुः
कुक्
कुनन्
कूः
केय्य
क्थन्
क्तः
क्तुः
क्तिन्
क्मलन्
क्न

क्त्रः
क्थिन्
क्यप्
क्युः
क्युन्
क्रन्
क्ररन्
क्रिन्
क्रुकन्
क्ल
क्वनिप्
क्वसुः
क्विप्
क्विन्
क्वुन्
क्वरप्
क्सरन्
क्सिः
क्सुः
क्स्नः
खः
खच्
खश्
गक्
गन्
घः
घञ्
ङीप्
घथिन्
ङ्वनिप्
चट्
चानश्
चिक्
छः
झच्
झिच्
ञुण

टः
टक्
टन्
टाप्
टिषच्
ठः
डः
डउः
डतिः
डवतुप्
डिमि
डियच्
डुः
डुतच्
डुन्
डुपचस्
डुम्सुन्
डूः
डैः
डैसिः
डोः
डोसिः
डौ
ड्रट्
ड्व
ढः
णः
णल्
णित्रन्
णिनिः
णुः
णुकन्
ण्विन्
ण्यत्
तकन्
तन्
तमप्

तिः
तिकन्
तिन्
तुः
तुन्
तृच्
तृन्
त्युक्
त्रः
त्रन्
त्रल
त्रिप्
त्लण्
त्वन्
थक्
थन्
दन्
धुक्
न
नक्
नङ्
निः
नञिङ्
पः
पास
फक्
भः
भन्
भनन्
मक्
मदिक्
मन्
मनिन्
मनिण्
मिन्
यः
यक्

यत्
युच्
रः
रक्
रदानुक्
रन्
रप्
रूः
ल्यु
ल्युट्
वः
वतिः
वन्
वनिप्
वरट्
वलच्
वालञ्
विच्
विट्
विः
विन्
वुन्
शः
शक्
शानच्
शानन्
शतृ
श्वण्
ष्ट्रन्
ष्वरच्
सः
सरन्
सन्
सिकन्
स्त्रः
स्मन्
स्यः

• • •

धातुसूची

√ अगि - गतौ
√ अङ्क - पदेलक्षणे
√ अज - गतिक्षेपणयोः
√ अञ्जू - व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु
√ अञ्चु - पूजार्थे
√ अट - गतौ
√ अण - शब्दार्थे
√ अत - सातत्यगमने
√ अद - भक्षणे
√ अदि - बन्धने
√ अन - प्राणने
√ अबि - शब्दे
√ अभ्र - गतौ
√ अम - गत्यादिषु रोगे च
√ अंह - भाषार्थे
√ अय - गतौ
√ अर्च - पूजायां
√ अर्ज - अर्जने
√ अर्द - गतौ
√ अर्ह - पूजायां
√ अल - भूषणपर्याप्तवारणेषु
√ अव - रक्षणगतिकान्ति-प्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गन-हिंसादानभागवृद्धिषु
√ अश - कुटिलायां गतौ
√ अश - भोजने
√ अशूङ् - व्याप्तौ
√ अस - गतिदीप्त्यादानेषु क्षेपणे च
√ असु - क्षेपणे
√ अह - व्याप्तौ
√ अहि - गतौ

√ आप्लृ - व्याप्तौ
√ आस - उपवेशने
√ इण - गतौ
√ इदि - परमैश्वर्ये
√ इल - विलासे
√ इष - गतौ इच्छायां वा
√ इषु - इच्छायां
√ ईक्ष - दर्शने
√ ईड - स्तुतौ
√ ईर - गतौ कम्पने च
√ ईश - ऐश्वर्ये
√ ईष - गतिहिंसादर्शनेषु
√ उक्ष - सेचने
√ उख - गतौ
√ उच - समवाये
√ उज्झ - उत्सर्गे
√ उब्ज - आर्जवे
√ उन्दी - क्लेदने
√ उष - दाहे
√ ऊर्ज - बलप्राणनयोः
√ ऊर्णुञ् - आच्छादने
√ ऋ - गतिप्राणनयोः
√ ऋच - स्तुतौ
√ ऋञ्ज - स्तुतिप्रधानयोः
√ ऋत् - गतौ
√ ऋध - वधार्थे
√ ऋधु - बृद्धौ
√ ऋष - गतौ
√ एध - बृद्धौ
√ ओप्यायी - बृद्धौ
√ ओव्रश्चू - छेदने
√ ओष - गतौ
√ ओहाक् - त्यागे

√ ककि	-	गतौ लोल्ये च
√ कख	-	हसने
√ कच	-	बन्धने
√ कचि	-	दीप्तिबन्धनयोः
√ कजि	-	शब्दे
√ कटी	-	गतौ
√ कटे	-	वर्षावरणयोः
√ कठ	-	कृच्छ्रजीवने
√ कडि	-	मदे
√ कण	-	गतौ निमीलने शब्दार्थे च
√ कथ	-	वाक्यप्रबन्धने
√ कद	-	वैकल्ब्ये
√ कदि	-	आह्वाने रोदने च
√ कमु	-	कान्तौ
√ कनी	-	दीप्तिकान्तिगतिषु
√ कपि	-	चलने
√ कबृ	-	वर्णे
√ कल	-	गतौ संख्याने शब्दे सञ्जाने च
√ कर्द	-	कुत्सिते शब्दे
√ कश	-	गतिशासनयोः
√ कष	-	हिंसार्थे
√ कस	-	गतौ
√ काशृ	-	दीप्तौ
√ कासृ	-	शब्दकुत्सायां
√ कित	-	ज्ञाने
√ किती	-	सञ्ज्ञाने
√ किल	-	श्वैत्यक्रीडनयोः
√ कु	-	शब्दे
√ कुक	-	आदाने
√ कुच	-	शब्दतारे
√ कुट	-	कौटिल्ये
√ कुट्ट	-	कौटिल्ये प्रतापने च
√ कुठ	-	प्रतापने
√ कुडि	-	दाहे
√ कुण	-	शब्दोपकारयोः
√ कुप	-	क्रोधे
√ कुबि	-	आच्छादने
√ कुर	-	शब्दे
√ कुल	-	संस्त्यानेबन्धुषु
√ कुष	-	निष्कर्षे
√ कुस	-	संश्लेषणे
√ कुह	-	विस्मापने
√ कूट	-	आप्रदाने परितापे च
√ कॄ	-	विक्षेपे
√ कृञ्	-	करणे
√ कृञ्	-	हिंसायां
√ कृत	-	संशब्दने
√ कृती	-	छेदने
√ कृप	-	दौर्बल्ये
√ कृपू	-	सामर्थ्ये
√ कृश	-	तनूकरणे
√ कृष	-	विलेखने
√ कै	-	शब्दे
√ क्रीञ्	-	द्रव्यविनिमये
√ क्लव	-	आममांसार्थे
√ क्नूयी	-	शब्दे क्लेदने च
√ क्लशू	-	विवाथने
√ क्लिदू	-	आर्द्रीभावे
√ क्वण	-	शब्दार्थे
√ क्रमु	-	पादविक्षेपे
√ क्रुश	-	आह्वाने रोदने च
√ क्षमूष्	-	सहने
√ क्षिप	-	प्रेरणे
√ क्षि	-	क्षये
√ क्षि	-	निवासगत्योः
√ क्षुदिर्	-	संप्रेषणे
√ क्षुध	-	बुभुक्षायां
√ क्षु	-	शब्दे
√ क्षुर	-	विलेखने
√ खज	-	मन्थे
√ खञ्ज	-	गतिवैकल्ये
√ खट	-	कांक्षायां

√ खडि - भेदने
√ खद - स्थैर्ये
√ खनु - अवदारणे
√ खर्ज - पूजने
√ खादृ - भक्षणे
√ खिद - दैव्ये परिघाते च
√ खुर - छेदने
√ ख्या - प्रकथने
√ गड - सेचने
√ गण - संख्याने
√ गण्ड - वदने
√ गदी - देवशब्दे
√ गम्लृ - गतौ
√ गर्व - दर्पे माने उद्यमने च
√ गल - अदने
√ गा - स्तुतौ
√ गाङ् - गतौ
√ गाहू - विलोडने
√ गु - पुरीषोत्सर्गे
√ गुङ् - अव्यक्ते शब्दे
√ गुण - आमन्त्रणे
√ गुड - रक्षायां
√ गुध - परिवेष्टने रोषे च
√ गुपू - रक्षणे
√ गुहू - संवरणे
√ गू - संवरणे
√ गृधु - अभिकांक्षायां
√ गृ - निगरणे शब्दे च
√ गै - शब्दे
√ ग्रह - उपादाने
√ ग्लै - हर्षक्षये
√ ग्रन्थ - बन्धने
√ ग्रसु - अदने
√ ग्रा - अर्चनकर्मा
√ ग्वा - गमने
√ घट - चेष्टायां
√ घृ - क्षरणदीप्त्योः
√ घुण - भ्रमणे
√ घुर - भीमार्थशब्दयोः
√ घृष - संघर्षे
√ घस्लृ - अदने
√ चक - तृप्तौ प्रतिघाते च
√ चङ्क - भ्रमणे
√ चक्षिङ् - व्यक्तायां वाचि
√ चट - वर्षावरणयोः भेदने च
√ चण - गतौ दाने च
√ चण्ड - कोपे
√ चत - हिंसायां
√ चते - याचने
√ चदि - आह्लादने दीप्तौ च
√ चप - सान्त्वने
√ चमु - भक्षणे
√ यर - गतिभक्षणयोः
√ चष - भक्षणे
√ चायृ - पूजानिशामनयोः
√ चि - अव्यक्ते शब्दे एकीकरणे च
√ चिती - संज्ञाने
√ चिञ् - चयने
√ चीक - आमर्षणे
√ चुप - मन्दायां गतौ
√ चुबि - वक्त्रसंयोगे
√ चूर्ण - प्रेरणे
√ च्युङ् - गतौ
√ च्युतिर् - क्षरणे
√ छद - अपवारणे
√ छमु - अदने
√ छर्द - वमने
√ छिदिर् - द्वैधीकरणे
√ छो - छेदने
√ जट - संघाते
√ जमु - अदने
√ जभि - नाशने

√ जभी - मात्राविनामे
√ जनी - प्रादुर्भावे
√ जल - घातने
√ जसु - मोक्षणे ताडने च
√ जागृ - निद्राक्षये
√ जि - जये
√ जीव - प्राणधारणे
√ जुषी - प्रीतिसेवनयोः
√ जू - तीव्रतायां गतौ
√ जृ - वयोहानौ
√ जृष - वयोहानौ
√ ज्ञा - अवबोधने
√ ज्वर - रोगे
√ ज्या - वयोहानौ
√ ज्रि - वयोहानौ
√ ञिइन्धि - दीप्तौ
√ ञिधृषा - प्रागल्भे
√ ञिभी - भये
√ ञिमिदा - स्नेहने
√ ञिष्वप - स्वप्ने
√ ञित्विरा - विभ्रमे
√ ञितृष - पिपासायां
√ टुनदि - समृद्धौ
√ टुवप - बीजसन्ताने
√ टुवम - उद्गिरणे
√ डुकृञ् - करणे
√ डुदाञ् - दाने
√ डुधाञ् - धारणपोषणयोः
√ डुपचस् - पाके
√ डुभृञ् - भरणे
√ डुमिञ् - प्रक्षेपणे
√ णक्ष - गतौ
√ णभ - हिंसायां
√ णम - प्रह्वत्वे शब्दे च
√ णल - गन्धे बन्धने च
√ णश - अदर्शने
√ णह - बन्धने
√ णिजिर् - शौचपोषणयोः
√ णिश - समाधौ
√ णीञ् - प्रापणे
√ णु - स्तुतौ
√ णुद - प्रेरणे
√ तकि - हसने
√ तकि - कृच्छ्रजीवने
√ तक्षू - तनूकरणे
√ तञ्चू - सङ्कोचने
√ तड - आघाते
√ तनु - विस्तारे
√ तप - सन्तापे दाहे वा
√ तमु - कांक्षायां
√ तन्दि - क्लेशने
√ तर्क - भाषार्थे
√ तन्त्रि - कुटुम्बधारणे
√ तल - प्रतिष्ठायां
√ तव - वेगितायां गतौ
√ तिज - निशाने
√ तिम - आर्द्रीभावे
√ तीर - कर्मसमाप्तौ
√ तु - गतिवृद्धिहिंसासु
√ तुद - व्यथने
√ तुज - हिंसायां
√ तुण्ड - तोडने
√ तुर - त्वरणे
√ तुर्व - हिंसायां
√ तुष - प्रीतौ
√ तुहि - गतौ
√ तूष - तुष्टौ
√ तूल - निष्कर्षे
√ तृप - प्रीणने
√ तृषु - क्षिप्रनाम
√ तृह - हिंसायां
√ तॄ - प्लवनमंतरणयोः

√ त्रपुष्	-	लज्जायां
√ त्रसी	-	उद्वेगे
√ त्रैङ्	-	पालने
√ त्यज	-	वयोहानौ
√ त्वच्	-	संवरणे
√ त्विष्	-	दीप्तौ
√ त्सर	-	छद्मगतौ
√ थर्व	-	गतिकर्मा
√ दक्ष	-	वृद्धौ
√ दमु	-	उपशमने
√ दम्भु	-	दम्भने
√ दभ्र	-	दम्भने
√ दय	-	दानगतिहिंसारक्षणदानेषु
√ दसु	-	उपक्षये
√ दरिद्रा	-	दुर्गतौ
√ दल	-	विदारणे
√ दश	-	दशने
√ दंशि	-	दंशनदर्शनयोः
√ दह	-	भस्मीकरणे
√ दा	-	दाने
√ दाशृ	-	दाने
√ दिवु	-	क्रीडाविजिगीषाव्यवहार-द्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्न-कान्तिगतिषु
√ दिश	-	अतिसर्जने
√ दीङ्	-	क्षये
√ दु	-	उपतापे गतौ च
√ दुह	-	प्रपूरणे
√ दुष	-	वैकृत्ये
√ दृ	-	विदारणे
√ दृप	-	हर्षमोदनयोः
√ दृम्फ	-	उत्क्लेश्ने
√ दृशिर्	-	प्रेक्षणे
√ दो	-	अवखण्डने
√ द्व	-	संहारे आवरणे च
√ द्रा	-	कुत्सायां गतौ
√ द्विष	-	अप्रीतौ
√ द्रु	-	गतौ
√ द्यु	-	अभिगमने
√ द्युत	-	दीप्तौ
√ द्रुह	-	जिज्ञासायां, अभिकांक्षायां जिघांसायां वा
√ धन	-	धान्ये गत्यर्थे च
√ धवि	-	गत्यर्थे
√ द्रै	-	स्वप्ने
√ धा	-	धारणपोषणयोः
√ धातु	-	गतिशुद्धयोः
√ धि	-	धारणे
√ धिष	-	शब्दे
√ धीङ्	-	आधारे
√ धू	-	विधूनने
√ धृङ्	-	अवध्वंसने
√ धूञ्	-	कम्पने
√ धृञ्	-	धारणे
√ धृषा	-	प्रागल्भे
√ धृषु	-	संघर्षे
√ धेट	-	पाने
√ ध्मा	-	शब्दाग्निसंयोगयोः प्रापणे च
√ ध्यै	-	चिन्तायां
√ ध्वन	-	शब्दे
√ ध्वर	-	हिंसायां
√ ध्रु	-	स्थैर्ये
√ ध्रुवी	-	हिंसार्थे
√ ध्राड्	-	विशरणे
√ नख	-	गत्यर्थे
√ निदि	-	कुत्सायां
√ नृती	-	गातृविक्षेपे
√ नृ	-	नये
√ पट	-	गतौ भाषार्थे च
√ पठ	-	व्यक्तायां वाचि
√ पण	-	व्यवहारे स्तुतौ च
√ पच	-	पाके

√ पचि	-	विस्तारवचने व्यक्तिकरणे च	√ प्लिह	-	गतौ
√ पद	-	गतौ	√ प्सा	-	भक्षणे
√ पत्लृ	-	गतौ	√ प्यैङ्	-	वृद्धौ
√ पल	-	गतौ प्रापणे च	√ फण	-	गतौ
√ पर्प	-	गतौ	√ फल	-	निष्पत्तौ
√ पर्व	-	पूरणे	√ बण	-	शब्दे
√ पर्द	-	कुत्सिते शब्दे	√ बन्ध	-	बन्धने
√ पंसि	-	नाशने	√ बर्न	-	गतौ
√ पण्ड	-	गतौ	√ बल्ह	-	प्राधान्ये
√ पा	-	रक्षणे पाने च	√ बंहि	-	वृद्धौ
√ पार	-	कर्मसमाप्तौ	√ बाधृ	-	विलोडने
√ पाल	-	रक्षणे	√ बिन्दि	-	अवयवे
√ पि	-	गतौ	√ बिस	-	भेदनकर्मणो
√ पिञ्ज	-	वर्णे	√ बुध	-	अवगमने
√ पिण्ड	-	संघाते	√ बृंह	-	वृद्धौ
√ पिष्लृ	-	संचूरणे	√ भग	-	ऐश्वर्ये
√ पिश	-	अवयवे	√ भड	-	हिंसायां
√ पीङ्	-	पाने	√ भण्डि	-	कल्याणे
√ पीयु	-	तर्पणे	√ भदि	-	कल्याणे सुखे च
√ पील	-	प्रतिष्टम्भे	√ भन्दि	-	कल्याणे
√ पुण	-	कर्मणि शुभे	√ भज	-	सेवायां
√ पुल	-	महत्वे	√ भस	-	भर्त्सनदीप्त्योः
√ पुष	-	पुष्टौ	√ भदि	-	हर्षे
√ पूञ्	-	पवने	√ भल्ल	-	परिभाषणहिंसादानेषु
√ पृची	-	सम्पर्के	√ भष	-	भर्त्सनदीप्त्योः
√ पृषु	-	सेचने	√ भा	-	दीप्तौ
√ प्रच्छ	-	ज्ञीप्सायां	√ भासृ	-	दीप्तौ
√ प्रथ	-	प्रख्याने विस्तारे वा	√ भिक्ष	-	भिक्षायां
√ प्रष	-	स्नेहसेवनपूरणेषु	√ भिदिर्	-	भेदने विदारणे वा
√ प्रषु	-	दाहे	√ भी	-	भये
√ प्रा	-	प्रपूरणे	√ भुज	-	पालनाभ्यवहारयोः
√ प्रीङ्	-	तर्पणे कान्तौ च	√ भृजी	-	भर्जने
√ प्रुष	-	स्नेहसेवनपूरणेषु	√ भृञ्	-	भरणे धारणपोषणयोः वा
√ प्रङ्	-	गतौ	√ भू	-	सत्तायां
√ प्लुङ्	-	गतौ	√ भ्रस्ज	-	पाके
√ प्लुषु	-	दाहे	√ भ्रमु	-	चलने

√ मकि	-	मण्डने
√ मङ्गि	-	कल्याणे गत्यर्थे च
√ मचि	-	कल्कने
√ मज्ज	-	शुद्धौ
√ मण्डि	-	भूषायां
√ मंजि	-	प्रसादे
√ मथि	-	विलोडने
√ मदी	-	हर्षग्लेपनयोः
√ मन	-	अवगमने
√ मन्दि	-	स्तुतिमोदस्वप्नकान्तिगतिषु
√ मन्थि	-	विलीडने
√ मल	-	धारणे
√ मल्ल	-	धारणे
√ मर्च	-	चेष्टायां शब्दार्थे च
√ मर्क	-	गतौ कूदने च
√ मव्य	-	बन्धने
√ मय	-	गतौ
√ मश	-	शब्दे रोषे च
√ मसी	-	परिणामे
√ मस्ज	-	शुद्धौ
√ मह	-	पूजायां
√ माङ्	-	माने
√ मिञ्	-	प्रक्षेपणे
√ मिथृ	-	मेधाहिंसनयोः
√ मिवि	-	सेचने
√ मिश	-	शब्दे रोषकृते च
√ मिष	-	स्पर्द्धायां
√ मिषु	-	सेचने
√ मिह	-	सेचने
√ मीञ्	-	हिंसायां
√ मुच्लृ	-	मोचने
√ मुचि	-	कल्पने मोचने च
√ मुद	-	हर्षे
√ मुस	-	संघाते खण्डने च
√ मुह	-	वैचित्ये
√ मुर्वी	-	बन्धने
√ मुष	-	स्तेये
√ मूङ्	-	बन्धने
√ मूञ्	-	बन्धने
√ मूल	-	प्रतिष्ठायां
√ मृङ्	-	प्राणत्यागे
√ मृजुष्	-	शुद्धौ
√ मृड	-	सुखने
√ मृण	-	हिंसायां
√ मृद	-	क्षोदे
√ मृष	-	तितिक्षायां सहने हिंसा-
√	-	क्लेशनयोश्च
√ मेधृ	-	मेधाहिंसनसङ्गमेषु
√ म्ना	-	अभ्यासे
√ म्लै	-	हर्षक्षये
√ म्रद	-	मर्दने
√ यक्ष	-	पूजायां
√ यज	-	देवपूजासंगतिकरणदानेषु
√ यमु	-	उपरमे
√ यती	-	प्रयत्ने
√ या	-	प्रापणे
√ यु	-	मिश्रणामिश्रणे
√ युधि	-	सम्प्रहारे
√ युजिर्	-	योगे
√ युष	-	सेवनार्थे
√ रक्ष	-	पालने
√ रञ्ज	-	राजे
√ रण	-	शब्दे
√ रध	-	हिंसायां
√ रभ	-	रामस्ये
√ रमु	-	क्रीडायां
√ रव	-	गत्यर्थे
√ रस	-	शब्दे अस्वादनस्नेहनयोः च
√ रह	-	त्यागे
√ रप	-	व्यक्तायां वाचि
√ रा	-	दाने
√ राजृ	-	दीप्तौ

√ राध	-	संसिद्धौ
√ रासृ	-	शब्दे
√ रिचिर्	-	विरेचने
√ रि	-	गतिरेषणयोः
√ रिफ	-	कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु
√ रीड	-	श्रवणे कुत्सने च
√ रिश	-	हिंसायां
√ रुच	-	दीप्तावभिप्रीतौ
√ रिष	-	हिंसायां
√ रुदिर्	-	अश्रुविमोचने
√ रुधिर	-	आवरणे
√ रुध	-	हिंसायां
√ रुश	-	हिंसायां
√ रूप	-	विमोहने
√ रूह	-	बीजजन्मानि
√ रुज	-	भङ्गे
√ लक्ष	-	दर्शनाङ्कनयोः
√ लंङ्घि	-	गतिशोषणयोः
√ लङ्ग	-	गतौ
√ लट	-	बाल्ये
√ लत	-	गतौ हिंसा ताडने च
√ लभष्	-	प्राप्तौ
√ लवि	-	शब्दे
√ लष	-	कान्तौ
√ लगे	-	संगे
√ लगि	-	गतौ
√ ला	-	आदाने
√ लिश	-	अल्पीभावे
√ लिप	-	उपदेहे
√ लीङ्	-	श्लेषणे
√ लुञ्च	-	अपनयने
√ लूञ्	-	छेदने
√ लोकृ	-	दर्शने
√ लोष्ट	-	संघाते
√ वङ्कि	-	कौटिल्ये
√ वच	-	परिभाषणे

√ वज	-	गतौ
√ वञ्चु	-	गलम्भने
√ वट	-	विभाजने
√ वद	-	परिभाषणे व्यक्तायां वाचि वा
√ वनु	-	याचने
√ वन्दि	-	अभिवादनस्तुत्योः
√ वण	-	सम्भक्तौ
√ वय	-	गतौ
√ वर्च	-	दीप्तौ
√ वल	-	संवरणे
√ वश	-	कान्तौ
√ वस	-	निवासे
√ वह	-	प्रापणे
√ वर्ण	-	क्रियाविस्तारगुणवचनेषु
√ वा	-	गतिगन्धनयोः
√ वाशृ	-	शब्दे
√ वाधृ	-	विलोडने
√ वास	-	उपसेवायां
√ विड	-	आक्रोशे
√ विश	-	प्रवेशने
√ विष	-	विप्रयोणे
√ विष्लृ	-	व्याप्तौ
√ विद	-	ज्ञाने सत्तायां विचारणे
√ विद्लृ	-	लाभे
√ वी	-	गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्य-सनखादनेषु
√ वीर	-	विक्रान्तौ
√ वृक	-	आदने
√ वृङ्	-	सम्भक्तौ
√ वृतु	-	वर्तने
√ वृधु	-	बृद्धौ
√ वृजी	-	वर्जने
√ वृञ्	-	वरणे
√ वृषु	-	सेचने
√ वेञ्	-	तन्तुसन्ताने
√ वेपृ	-	कम्पने

√ व्यच	-	वाजीकरणे
√ व्यथ	-	भयसञ्चलनयोः
√ व्येञ्	-	संवरणे
√ व्रज	-	गतौ
√ वृश्च	-	छेदने
√ शक्लृ	-	शक्तौ
√ शङ्कि	-	शङ्कायां
√ शाण्डि	-	रुजायां संघाते च
√ शद्लृ	-	शातने
√ शप	-	आक्रोशे
√ शल	-	चलनसंवरणयोः
√ शव	-	गतौ
√ शष	-	हिंसायां
√ शश	-	प्लुतगतौ
√ शसु	-	हिंसायां
√ शंसु	-	स्तुतौ
√ शासु	-	इच्छायां अनुशिष्टौ च
√ शासृ	-	गतौ
√ शिक्ष	-	विद्यादाने
√ शिङ्घि	-	आघ्राणे
√ शिष	-	असर्वोपयोगे
√ शीकृ	-	सेचने
√ शीङ्	-	शये
√ शुष	-	शोषणे
√ शुच	-	शोके
√ शु	-	विक्रमणे
√ शुचिर्	-	पूतीभावे
√ शुभ	-	शोभार्थे दीप्तौ च
√ शॄ	-	हिंसायां
√ शृधु	-	शब्दकुत्सायां
√ शो	-	तनूकरणे
√ शौट्ट	-	गर्वे
√ श्या	-	गतिप्रापणयोः
√ श्लिष	-	आलिंगने
√ श्वि	-	गतिवृद्धयोः
√ श्वस्	-	प्राणने
√ श्विता	-	वर्णे
√ श्रथि	-	शैथिल्ये
√ श्रु	-	श्रवणे
√ श्रिञ्	-	सेवायां
√ षच	-	समवाये
√ षण	-	सम्भक्तौ
√ षणु	-	दाने
√ षञ्ज	-	संगे
√ षम	-	अवैकल्व्ये
√ षर्ज	-	अर्जने
√ षस्	-	स्वप्ने
√ षह	-	मर्षणे
√ षद्लृ	-	विशरणगत्यवसादनेषु
√ षिधु	-	संराधौ गतौ च
√ षिच	-	क्षरणे
√ षिट	-	अनादरे
√ षिवु	-	तन्तुसन्ताने
√ षिञ्	-	बन्धने
√ षोऽन्तःकर्मणि		
√ षुञ्	-	अभिषवे
√ षू	-	प्रेरणे, प्रसवैश्वर्ये
√ ष्टु	-	स्तुतौ
√ ष्टुभ्	-	स्तम्भने
√ ष्णा	-	शौचे
√ ष्ठा	-	गतिनिवृत्तौ
√ ष्णिह	-	प्रीतौस्नेहने च
√ ष्णु	-	प्रस्रवणे
√ ष्टभि	-	प्रतिबन्धे
√ सप (षप)	-	समवाये
√ साध	-	संसिद्धौ
√ सूच	-	पैशुन्ये
√ सृज	-	विसर्ग
√ सृ	-	गतौ
√ सृप्लृ	-	गतौ
√ स्कम्भु	-	स्तम्भार्थे
√ स्तृञ्	-	आच्छादने

√ स्त्यै	-	शब्दसंघातयोः
√ स्तुम्भु	-	स्तम्भार्थे
√ स्पश	-	बाधनस्पर्शनयोः
√ स्पृश	-	संस्पर्शने
√ स्पृह	-	ईप्सायां
√ स्फायी	-	वृद्धौ
√ स्वाद	-	आस्वादने
√ स्वृ	-	शब्दोपतापयोः
√ स्पृ	-	प्रीतिपालनयोः
√ स्यन्दू	-	प्रस्रवणे
√ स्पर्द्ध	-	संघर्षे
√ स्नु	-	प्रस्रवणे
√ स्तम्भु	-	स्तुत्यर्थे सम्बन्धे च
√ हन्	-	हिंसागत्योः
√ हल	-	विलेखने
√ हर्य	-	गतिकान्त्योः
√ हस	-	हसने
√ हा	-	त्यागे
√ हि	-	गति वृद्धौ च
√ हिल	-	विरुद्धभाषणे
√ हिडि	-	गत्यनादरयोः
√ हिसि	-	हिंसायां
√ हु	-	दानादानयोः
√ हुर्च्छी	-	कौटिल्ये
√ हृञ्	-	हरणे
√ हृष	-	तुष्टौ
√ हेडृ	-	अनादरे
√ ह्वृ	-	कौटिल्ये
√ ह्रस	-	शब्दे
√ ह्री	-	लज्जायां
√ ह्वेञ्	-	स्पर्द्धायां शब्दे च

• • •

निरुक्ति-व्युत्पत्तिपदसूची

अज्ञान्	ऋ०, ४/१९/७	५
अज्मं	ऋ०, १/११२/१७, ३/२/१२, ५/८७/७, यजु०, २९/२१	६
अञ्चतिः	उ०को०, ४/६१	६
अञ्जलिः	उ०को०, ४/२	६
अञ्जिष्ठः	उ०को०, ४/२	६
अटविः	उ०को०, ४/१३४	६
अणुः	उ०को०, १/८	६
अण्डः	उ०को०, १/११४	६
अतसः	उ०को०, ३/११७	६
अ-तमेरूः	यजु०, १/२३	६
अतिथिः	ऋ०, १/५८/६, उ०को०, ४/२	६
अतिथिग्वं	ऋ०, १/५३/१०, ४/२६/३, ६/१८/१३	७
अतिपारयः	ऋ०, ६/४७/६	७
अतिष्कद्वरीं	यजु०, ३०/१५	७
अत्कं	ऋ०, ४/१६/१३, उ०को०, ३/४३	७
अत्नः	उ०को०, ३/६	७
अत्यः	ऋ०, १/१२६/४, १/१४९/३, ५/२५/६, ५/३०/१४, ५/४४/३, ५/५६/२, ६/२/८, ७/५६/१६, यजु०, १२/४७, २२/१९, ३३/७५,	७
अत्रिः	ऋ०, १/११९/६, १/११९/७, १/१८०/४, ७/७८/४, उ०को०, ४/६८	७
अ-त्रिवत्	ऋ०, १/४५/३	८
अ-थर्यः	यजु०, ३/३७	८
अ-दब्धासः	यजु०, ३/१८	८
अदाभ्यः	ऋ०, १/३१/१०	८
अ-देवत्रात्	ऋ०, ५/६१/६	८
अ-दृष्टाः	ऋ०, १/१९१/१, १/१९१/५	८
अ-दृष्टहा	ऋ०, १/१९१/८, १/१९१/९	८
अद्गः	उ०को०, १/१२३	८
अद्भुतं	उ०को०, ५/१	८
अद्मनि	उ०को०, २/१०५	८
अद्मसदः	ऋ०, १/१२४/४, ६/४/४, ६/३०/३	८
अद्रिः	ऋ० १/१०९/३ उ०को०, ४/६५	९
अद्रिजाः	ऋ०, ४/४०/५, यजु०, १०/२४, १२/१४,	९
अद्रिजूतः	ऋ०, ३/५८/८	९
अधराचीः	ऋ०, २/१७/५, यजु०, १६/५	९
अधिष्ठानं	यजु०, ७/१३	९
अधिषवण्या	ऋ०, १/२८/२	९
अ-ध्रिगवे	ऋ०, १/६१/१, ३/२१/४, ५/१०/१	९
अ-ध्रुक्	ऋ०, ६/५/१, ६/५१/५, ६/६२/४	९
अ-ध्वर्युः	यजु०, २०/३१, उ०को०, १/३७	९
अध्वरकृतं	यजु०, १/२४	९
अध्वा	उ०को०, ४/११६	९
अनः	उ०को०, ४/१८९	१०
अन्-अन्तं	स०प्र० (प्र०स०)	१०
अन्-अपावृत्	ऋ०, ६/३२/५	१०
अन्-अभिशस्तिः	यजु०, ५/५	१०
अन्-अभिशस्तेन्यं	यजु०, ५/५	१०
अन्-आधृष्टाः	ऋ०, १/१९/४, यजु०, १/३१, ५/५, ५/९, १०/४,	१०
अन्-आनुदः	ऋ०, २/२३/११	१०
अन्-आभुवः	ऋ०, १/५१/९	१०
अनिलः	उ०को०,१/५४	१०
अ-निपद्यमानं	ऋ०, १/१६४/३१	१०
अ-निमानः	ऋ०, १/२७/११	१०
अनीकं	उ०को०, ४/१७	११

अ-रिष्टं	यजु०, २/१३	२२
अ-रिष्टनेमिः	ऋ०, ३/५३/१७, यजु०, १५/१८	२२
अरुः	उ०को०, २/११७	
अरुणः	ऋ०, १/१०५/१८, उ०को०, ३/६०	२२
अरुणयुग्भिः	ऋ०, ६/६५/२	२२
अरूषः	उ०को०, ४/७३	२२
अर्कः	ऋ०, १/७/१, १/१०/१, १/६१/५, यजु०, २९/३९, उ०को०, ३/४०	२२
अर्चिः	उ०को०, २/१०८	२३
अर्जुनः	उ०को०, ३/५८	२३
अर्णः	उ०को०, ४/१९७	२३
अर्थः	उ०को०, २/४	२३
अर्पिसः	उ०को०, ४/२	२३
अर्भः	उ०को०, ३/१५२	२३
अर्भकः	उ०को०, ५/५३	२३
अर्मः	उ०को०, १/१४०	२३
अर्य्यजारा	यजु०, २३/३०	२३
अर्यमन्	ऋ०, २/२७/५, यजु०, ३/३१, ३३/१५, ३६/९, स०प्र० (प्र०स०),उ०को०, १/१५९	२३
अर्वा	ऋ०, १/१५५/१, ४/११/४ यजु०, २२/१९ उ०को०, ४/११३, ५/५४	२४
अर्वाङ्	ऋ० १/३४/१२,१/४६/१०, १/१६४/१९, १/१७७/१, २/१८/५, २/२९/१६, २/३४/१५, ३/६/९, ३/४१/९, ५/७६/१, ६/१९/९, ६/२७/३, ६/६३/१,६/४८/४, ७/२/११, यजु०, ८/४, १५/४६, ३४/२६	२४

अर्शः	उ०को०, ४/१९६	
अर्शसानः	उ०को०, २/८८	२४
अर्हन्तः	उ०को०, ३/१२६	२४
अलकं	उ०को०, ५/३५	२४
अलतिः	उ०को०, ४/६०	२५
अ-लाबूः	उ०को०, १/८७	२५
अलातृणः	ऋ०, ३/३०/१०	२५
अलिन्दः	उ०को०, ४/८५	२५
अलीकं	उ०को०, ४/२५	२५
अवः	ऋ०, १/३९/७	२५
अवकया	यजु०, १७/४	२५
अवगाथः	उ०को०, २/९	२५
अवत्सारस्य	ऋ०, ५/४४/१०	२५
अवनिः	उ०को०, २/१०२	२५
अवमं	उ०को०, ५/५४	२५
अवभृथः	यजु०, ८/२७, २/३	२६
अवद्यं	उ०को०, ५/५४	२६
अ-वद्यगोहना	ऋ०, २/३४/३	२६
अवसः	उ०को०, ३/११७	२६
अवस्थाः	ऋ०, ५/१९/१	२६
अवस्यूः	यजु०, २/३२	२६
अविः	यजु०, १९/९०	२६
अविनः	उ०को०, २/४६	२६
अविषः	उ०को०, १/४५	२६
अविद्रियाभिः	ऋ०, १/३५/१५	२६
अविश्वमिन्वं	ऋ०, २/४०/३	२७
अवीः	उ०को०, ३/१५८	२७
अ-वीरहा	यजु०, २/१३	२७
अ-शस्तिहा	यजु० ३३/६६, ३३/९५	२७
अशिमिदाय	यजु०, ३८/३	२७
अशीतम	यजु०, २/२०	२७
अशनिः	उ०को०, २/१०२	२७
अशित्रं	उ०को०, ४/१७३	२७

अशिरः	उ०को०, १/५२	२७
अश्मा	यजु०, ८६/६०, उ०को०,४/१४७	२७
अश्वः	ऋ०, १/१७/९, १/१६१/३, १/१६३/२, १/१६४/२, १/१६४/३, २/३०/४, ६/४७/२४ यजु०, २१/३३, २२/१९, २३/१२, २४/१, ३३/४, उ०को०, १/१५१	२७
अ-श्वत्थे	यजु०, १२/७९, ३५/४	२८
अश्वदाः	ऋ०, १/११३/१८, ५/४२/८	२८
अश्वदावन्	ऋ०, ५/१८/३	२८
अश्वमिष्टे	ऋ०, २/६/२	२८
अश्वयुजः	ऋ०, ५/५४/२	२८
अश्वयोगाः	ऋ०, १/१८६/७	२८
अश्वसनिः	यजु०, ८/१२	२८
अश्वसातमः	ऋ०, १/१७५/५	२८
अश्वसादं	यजु०, ३०/१३	२८
अश्रिः	उ०को०, ४/१३८	२८
अश्रुः	उ०को०, ४/१०२, ५/२९	२९
अष्ट	उ०को०, १/१५७	२९
अष्टका	उ०को०, ३/१४८	२९
असनः	उ०को०, २/७८	२९
असिः	उ०को०, ४/१४०	२९
असुः	उ०को०, १/१०	२९
असुतृपः	यजु०, १७/३१	२९
असुनीतिः	यजु०, १९/६०, ऋ०भा०भू०(पु.ज.वि.)	२९
असुरः	ऋ०, १/२४/१४, १/३५/७, १/३५/१०, १/५४/३, १/११०/३, ३/३८/४, ३/५५/१, ७/३०/३, ७/५६/२४, उ०को०, १/१०, १/४२	२९
असुरघ्नः	ऋ०, ६/२२/४, ७/१३/१	३०
असुरत्वं	ऋ०, ३/५५/४	३०
अ-सुष्वीन्	ऋ०, ४/२४/५	३०
असूं	यजु०, ३०/१४	३०
अस्तः	ऋ०, १/११६/५, ७/१८/११	३०
अ-स्थुरिः	यजु०, २/२७	३०
अस्मत्राञ्चः	ऋ०, ६/४४/१९	३०
अस्मद्राताः	यजु०, ७/४६	३०
अस्मद्रयक्	ऋ०, ४/२२/८, ५/४/२, ६/१९/३, ७/१९/१०, यजु०, ७/३९	३०
अस्मध्रुक्	ऋ०, १/३६/१६, १/१७६/३	३१
अस्मयुः	ऋ०, ५/७४/८	३१
अ-स्वप्नजौ	यजु०, ३४/५५	३१
अस्त्रं	उ०को०, ४/१५९	३१
अस्थि	उ०को०, १/१५४	३१
अस्रं	उ०को०, २/१३	३१
अस्रपः	उ०को०, २/१३	३१
अ-हः	उ०को०, १/१५८	३१
अहल्या	उ०को०, ४/११२	३१
अहर्विद्	ऋ०, १/२/२, १/१५६/४	३१
अहिः	उ०को०, ४/१३८	३२
अहिघ्ने	ऋ०, २/३०/१	३२
अहिमन्यवः	ऋ०, १/६४/८, १/६४/९	३२
अहिशुष्मः	ऋ०, ५/३३/५	३२
अ-हुतादः	यजु०, १७/१३	३२
अंहुभेद्याः	यजु०, २३/२४	३२
अंहूरणा	ऋ०, ६/४७/२०	३२
अंहोयुवः	ऋ०, ५/१५/३	३२
आक्रमः	यजु०, १५/९	३२
आकाशः	स०प्र० (प्र०स०)	३२
आकेनिपासः	ऋ०, ४/४५/६	३२
आक्षित्	ऋ०, ३/५५/५	३२
आखनिकः	उ०को०, २/४५	३३

कडारः	उ०को०, ३/१३५	६०
कणीचिः	उ०को०, ४/७०	६०
कण्ठः	उ०को०, १/१०३	६१
कण्डोलः	उ०को०, १/६६	६१
कण्वं	उ०को०, १/१५१	६१
कदम्ब :	उ०को०, ४/८२	६१
कदरः	उ०को०, ३/१३१	६१
कदली	उ०को०, १/१०८	६१
कद्रूः	उ०को०, ४/१०२	६१
कधप्रियाः	ऋ०, १/३८/१	६१
कनकं	उ०को०, २/३२	६१
कनीनकः	यजु०, ४/३, ४/३२	६१
कन्तुः	उ०को०, १/२७, १/७३	६२
कन्दः	उ०को०, ४/९८	६२
कन्दुः	उ०को०, १/१४	६२
कन्या	उ०को०, ४/११२	६२
कंसः	उ०को०, ३/६२	६२
कपटं	उ०को०, ४/८१	६२
कपालं	उ०को०, १/११८	६२
कपिः	उ०को०, ४/१४४	६२
कपिलः	उ०को०, १/५५	६२
कपोतः	उ०को०, १/६२	६२
कपोलः	उ०को०, १/६६	६२
कफेलूः	उ०को०, १/९३	६३
कबरः	उ०को०, ४/१५५	६३
कमठः	उ०को०, १/१००	६३
कमरः	उ०को०, ३/१३२	६३
कमलं	उ०को०, १/१०४	६३
कम्बलः	उ०को०, १/१०७	६३
कम्बूः	उ०को०, १/९३	६३
कयस्य	ऋ०, १/२७/८	६३
करकः	उ०को०, ५/३५	६३
करञ्जं	ऋ०, १/५३/८	६३

करटः	उ०को०, ४/८१	६३
करणं	ऋ०, ४/१९/१०, ५/३१/६, ५/३१/७	६३
करण्डः	उ०को०, १/१२९	६४
करभः	उ०को०, ३/१२२	६४
करम्बं	उ०को०, ४/८२	६४
करीरः	उ०को०, ४/३०	६४
करीषः	उ०को०, ४/२६	६४
करुणा	उ०को०, ३/५३	६४
करेणुः	उ०को०, २/१	६४
कर्कः	उ०को०, ३/४०	६४
कर्कटः	उ०को०, ४/८१	६४
कर्कन्धुं	ऋ०, १/११२/६, १९/९१, २१/३२, उ०को०, १/९३	६४
कर्करीकं	उ०को०, ४/२०	६५
कर्णः	उ०को०, ३/१०	६५
कर्दमः	उ०को०, ४/८४	६५
कर्पटः	उ०को०, ४/८१	६५
कर्पासः	उ०को०, ५/४५	६५
कर्पूरः	उ०को०, ४/९०	६५
कर्बुरः	उ०को०, १/४१	६५
कर्मः	उ०को०, ४/१४५	६५
कर्मकृतः	यजु०, ३/४७	६५
कर्वः	उ०को०, १/१५५	६५
कर्वरः	उ०को० २/१२१	६५
कर्षूः	उ०को०, १/८०	६५
कलत्रं	उ०को०, ३/१०६	६६
कलभः	उ०को०, ३/१२२	६६
कलमः	उ०को०, ४/८४	६६
कलापकः	उ०को०, २/३२	६६
कलिं	ऋ०, १/११२/१५, उ०को०, ४/११८	६६
कलिलं	उ०को०, १/५४	६६

कृष्टपच्याः	यजु०, १८/१४	७८
कृष्टयः	ऋ०, १/७/८, १/५२/११	७८
कृष्टिप्रः	ऋ०, ४/३८/९	७८
कृष्णः	ऋ०, १/३५/२, १/३५/४, १/५८/४, १/१४१/८ उ०को०, ३/४	७८
कृष्णव्यथिः	ऋ०, २/४/७,	७८
कृसरः	उ०को०, ३/७३	७८
केतपूः	यजु०, ९/१, ११/७, ३०/१	७९
केतसापः	ऋ०, ५/३८/३,	७९
केतुः	उ०को०, १/७४, स०प्र०(प्र०स०)	७९
केलिः	उ०को०, ४/११८	७९
केशः	उ०को०, ५/३३	७९
कोकिलः	उ०को०, १/५४	७९
कोटरः	उ०को०, ३/१३१	७९
कोटिः	उ०को०, ४/११८	७९
कोमलं	उ०को०, १/१०९	७९
कोरकः	उ०को०, ५/३५	७९
कोशकारीं	यजु०, ३०/१४	७९
कोष्ठः	उ०को०, २/४	८०
क्रतुः	ऋ०, १/१७/५, उ०को०, १/७६	८०
क्रतुपाः	ऋ०, ५/३९/२	८०
क्रतुवित्	ऋ०, २/३९/२, ३/४०/२	८०
क्रयिकः	उ०को०, २/४४	८०
क्रव्यादं	यजु०, ३५/१९	८०
क्रान्तुः	उ०को०, ५/४३	८०
क्रिमिः	उ०को०, ४/१२२	८०
क्रुश्वा	उ०को०, ४/११४	८०
क्रूरः	उ०को०, २/२१	८०
क्रेणिः	उ०को०, ४/४८	८०
क्रोष्टुः	उ०को०, १/६९	८०
क्लेदा	उ०को०, १/१५९	८१
क्लेदुः	उ०को०, १/१०	८१
क्षन्ता	उ०को०, २/९४	८१
क्षत्रभृत्	यजु०, २७/७	८१
क्षत्रं	यजु०, ५/२७	८१
क्षत्रवनिः	यजु०,१/१७, १/१८, ५/१२, ६/३	८१
क्षमाचराः	यजु०, १६/५७	८१
क्षमि	ऋ०, १/२५/१८	८१
क्षान्तुः	उ०को०, ५/४३	८१
क्षितिः	ऋ०, १/३३/६, १/६५/३,	८१
क्षिपणिः	यजु०, ९/१४, उ०को०, २/१०७	८२
क्षिपः	ऋ०, ५/४३/४	८२
क्षिपणुः	उ०को०, ३/५२	८२
क्षिप्रं	उ०को०, २/१३	८२
क्षीरं	उ०को०, ४/३४	८२
क्षीरश्रीः	यजु०, ८/५७	८२
क्षुद्रः	उ०को०, २/१३	८२
क्षुद्रपृषती	यजु०, २४/२	८२
क्षुधुनः	उ०को०, ३/५५	८२
क्षुमा	उ०को०, १/१४५	८३
क्षुरः	उ०को०, २/२८	८३
क्षेत्रं	ऋ०, ३/३१/१५, ५/६२/७, ६/४७/२०, ६/६१/१४, ७/३५/१०, उ०को०, ४/१७०	८३
क्षेत्रसाधसः	ऋ०, ३/८/७	८३
क्षेत्रसां	ऋ०, ४/३८/१	८३
क्षेमं	उ०को०, १/१४०	८३
क्षोणिः	उ०को०, ४/४८	८३
क्षोत्ता	उ०को०, २/९४	८३
क्षोमं	उ०को०, १/१४०	८३
क्ष्मा	उ०को०, ५/६५	८३
खजकृत्	ऋ०, १/१०२/६, ६/१८/२, ७/२०/३	८३
खजपं	उ०को०, ३/१४२	८४

खजाकः	उ०को०, ४/१३	८४
खट्वा	उ०को०, १/१५१	८४
खड्डूः	उ०को०, १/८२	८४
खड्गः	उ०को०, १/१२४	८४
खड्डूः	उ०को०, १/८२	८४
खण्डः	उ०को०, १/११४	८४
खदिरः	उ०को०, १/५३	८४
खनिः	उ०को०, ४/१४०	८४
खरुः	उ०को०, १/३६	८४
खर्जूः	उ०को०, १/८०	८४
खर्जूरः	उ०को०, ४/९०	८५
खलतिः	उ०को०, ३/११२	८५
खष्पः	उ०को०, ३/२८	८५
खाटिः	उ०को०, ४/१२५	८५
खात्रं	उ०को०, ४/१६२	८५
खादयः	ऋ०, ७/५६/१३	८५
खिदिरः	उ०को०, १/५१	८५
खिद्रः	उ०को०, २/१३	८५
खुरः	उ०को०, २/२८	८५
गगनं	उ०को०, २/७७	८५
गङ्गा	उ०को०, १/१२३	८५
गडेरः	उ०को०, १/५८	८६
गडोलः	उ०को०, १/६६	८६
गणेशः	स०प्र० (प्र०स०)	८६
गण्डः	उ०को०, १/१४४	८६
गण्डयन्तः	उ०को०, ३/१२८	८६
गण्डिः	उ०को०, ४/११८	८६
गण्डुः	उ०को०, १/७	८६
गण्डूषः	उ०को०, ४/७८	८६
गण्डोलः	उ०को०, १/६६	८६
गतिला	उ०को०, १/५७	८६
गुत्सः	उ०को०, ३/६८	८६
गदयित्नुः	उ०को०, ३/२९	८७

गन्तुः	उ०को०, १/६९	८७
गन्त्री	उ०को०, ४/१५१	८७
गन्धर्वः	ऋ०, १/२२/१४, १/१६३/२, ३/३८/६, यजु०, २/३, ९/१, ९/७, १७/३२,१८/३८,१८/३९, १८/४०, १८/४१, १८/४२, १८/४३, ३०/१, ३२/९, आर्याभिः, २/२४	८७
गभस्तिः	उ०को०, ४/१८०	८७
गभीरः	उ०को०, ४/३५	८७
गमथः	उ०को०, ३/११३	८८
गमी	उ०को०, ४/६	८८
गम्भीरः	उ०को०, ४/३५	८८
गरुत्	उ०को०, १/९४	८८
गरुत्मान्	स०प्र० (प्र० समु०)	८८
गर्गः	उ०को०, १/१२८	८८
गर्त्तः	उ०को०, ३/८६	८८
गर्त्तसदं	ऋ०, २/३३/११	८८
गर्भः	ऋ० १/१५२/३, यजु०, ८/२८, ११/४३, १२/३७, १९/७६, उ०को०, ३/१५२	८८
गर्मधं	यजु०, २३/१९	८८
गर्भधिं	ऋ०, १/३०/४	८८
गर्मुत्	उ०को०, १/९५	८८
गर्वः	उ०को०, १/१५५	८९
गर्वरः	उ०को०, २/१२१	८९
गवयः	उ०को०, २/६७	८९
गवाशिरं	ऋ०, १/१३७/१, २/४२/३, ३/४२/१, ३/४२/७	८९
गविष्ठिरः	ऋ०, ५/१/१२	८९
गवेषणः	ऋ०, १/१३२/३,	८९
गह्वरः	उ०को०, ३/१	८९
गह्वरेष्ठा	यजु०, ५/८, १६/४४	८९

गातुः	यजु०, २/२१, उ०को०, १/७३	८९
गातुयन्	ऋ०, १/५२/८	९०
गातुविदः	यजु०, २/२१	९०
गात्रं	उ०को०, ४/१६९	९०
गाथा	उ०को०, २/४	९०
गाथान्यः	ऋ०, १/१९०/१	९०
गान्तुः	उ०को०, ५/४३	९०
गान्त्रं	उ०को०, ४/१६०	९०
गायत्रीं	यजु०, ९/३२, १३/५४, १४/१८	९०
गारित्रं	उ०को०, ४/१७१	९०
गिरं	यजु०, १५/५	९०
गिरः	ऋ०, १/६/६	९०
गिरिः	ऋ० १/३७/७, १/६४/७, ५/५६/४, उ०को०, ४/१४३	९०
गिरित्र	यजु०, १६/३	९१
गिरिचराय	यजु०, १६/२२	९१
गिरिश	यजु०, १६/४	९१
गिरिशन्तः	यजु०, १६/३	९१
गिरिष्ठा	ऋ०, १/१५४/२, ३/४८/२, ५/५६/४, यजु०, ५/२०,१८/७१	९१
गिर्वणः	ऋ०, १/५/७, १/४५/२, १/५७/४, ३/४०/६, ३/४१/४, ३/५१/१०, ६/३४/३,६/४५/१२, यजु०, ३४/१६	९१
गिर्वाहः	ऋ०, १/३०/५, १/६१/४, ४/४४/१,६/२४/६	९१
गीः	ऋ०, ५/४३/८	९२
गुडः	उ०को०, १/११५	९२
गुडेरः	उ०को०, १/५८	९२
गुधेरः	उ०को०, १/६१	९२
गुपिलः	उ०को०, १/५६	९२
गुरुः	उ०को०, १/२४	९२
गुर्विणी	उ०को०, २/५४	९२
गुल्फः	उ०को०, ५/२६	९२
गुवाकः	उ०को०, ४/१५	९२
गुहा	यजु०, ८/९	९२
गुहिलः	उ०को०, १/५६	९२
गुहेरः	उ०को०, १/६१	९२
गूथः	उ०को०, २/१२	९३
गृत्सः	ऋ०, ३/१९/१, ४/५/२, यजु०, १६/२५, उ०को०, ३/६९	९३
गृधुः	उ०को०, १/२३	९३
गृध्रः	उ०को०, २/२४	९३
गृहपते	यजु०, २/२७	९३
गृहयाय्यः	उ०को०, ३/९६	९३
गृहाः	यजु०, २/३२, ३/४१, १८/४४	९३
गेष्णुः	उ०को०, ३/१६	९३
गोजा	ऋ०, ४/४०/५, यजु०, १२/१४	९३
गोजिते	ऋ०, २/२१/१	९८
गोतमः	ऋ०, १/६२/१३, १/८५/२२	९४
गोत्रं	उ०को०, ४/१६७	९४
गोत्रभिद्	यजु०, १७/३८, २०/३८	९४
गोदाः	ऋ०, ३/३०/२१, ४/२२/१०, ५/४२/८	९४
गोधुक्	ऋ०, १/१६४/२६	९४
गोधुमः	उ०को०, ५/२	९४
गोपीथः	उ०को०, २/९	९४
गोभाजः	यजु०, १२/७९, ३५/४	९४
गोमती	ऋ०, १/८/८	९४
गोमृगः	यजु०, २४/३०	९४
गोवित्	ऋ०, १/९/७, १/८२/४, १७/३७, १७/३८	९५
गोरोचनं	उ०को०, २/७८	९५
गोषणः	ऋ०, ४/३२/२२	९५
गोपतमाः	ऋ०, ६/३३/५	९५
गोपादीः	यजु०, २४/२४	९५

चतुर्युगः	ऋ०, २/१८/१	१००
चतुरः	उ०को०, १/३८	१००
चत्वारः	उ०को०, ५/५८	१०१
चनः	उ०को०, ४/२००	१०१
चनोधाः	यजु०, ८/७	१०१
चनोहितः	यजु०, २२/१६	१०१
चन्दनं	उ०को०, २/७८	१०१
चन्दिरं	उ०को०, १/५१	१०१
चन्द्रः	स०प्र० (प्र०स०), उ०को०,२/१३	१०१
चन्द्रमाः	यजु०, १८/४०, उ०को०,४/२२८	१०१
चपलं	उ०को०, १/१११	१०१
चपेटः	उ०को०, ४/८१	१०१
चमरः	उ०को०, ३/१३२	१०१
चमसः	उ०को०, ३/११७	१०२
चमूः	उ०को०, १/८०	१०२
चमूषदः	ऋ०, १/१४/४, १/५४/९	१०२
चम्पा	उ०को०, ३/२८	१०२
चम्रीषः	ऋ०, १/१००/१२	१०२
चरकः	उ०को०, २/३२	१०२
चरथं	ऋ०, १/५८/५	१०२
चरमः	उ०को०, ५/६९	१०२
चरिः	उ०को०, ४/१४०	१०२
चरित्रं	उ०को०, ४/१७२	१०२
चरुः	उ०को०, १/७	१०२
चर्पटः	उ०को०, ४/८१	१०३
चर्म	उ०को०, ४/१४५	१०३
चर्षणीधृतः	ऋ०, ३/३७/४, यजु०, ७/३३	१०३
चर्षणीप्राः	ऋ०, १/१७७/१, ३/३४/७, ४/२/१३, ६/४९/१५, ७/३१/१०, यजु०, ७/३९	१०३
चर्षणीसहां	यजु०, २८/१	१०३
चषकः	उ०को०, २/३२	१०३
चषालः	उ०को०, ४/१०७	१०३
चाटुः	उ०को०, १/३	१०३
चात्वालः	उ०को०, १/११६	१०३
चारित्रं	उ०को०, ४/१७२	१०४
चारुः	उ०को०, १/३	१०४
चिकित्वान्	ऋ०, १/२५/१०	१०४
चिकित्सा	ऋ०, ६/४७/२०	१०४
चिकुराः	उ०को०, १/४१	१०४
चिक्कणं	उ०को०, ४/१७६	१०४
चित्	यजु०, १/१८, स०प्र० (प्र०स०)	१०४
चित्पतिः	यजु०, ४/४	१०४
चित्रं	ऋ०, २/२१/६, यजु०, १७/७८,उ०को०, ४/१६४	१०४
चित्रभानुः	उ०को०, ३/३२	१०४
चित्रश्रवस्तमः	ऋ०, १/१/५	१०४
चीरं	उ०को०, २/२५	१०५
चीवरं	उ०को०, ३/१	१०५
चुक्रः	उ०को०, २/१४	१०५
चुब्रं	उ०को०, २/२८	१०५
चूर्णिः	उ०को०, ४/५२	१०५
चेतः	उ०को०, ४/१८९	१०५
चेतनं	ऋ०, १/१७०/४	१०५
च्युपः	उ०को०, ३/२४	१०५
च्यौत्नः	उ०को०, ४/१०४	१०५
छगलः	उ०को०, १/११३	१०५
छत्रं	उ०को०, ४/१५९	१०५
छत्वरं	उ०को०, ३/१	१०५
छदिः	उ०को०, २/१०८	१०६
छद्म	उ०को०, ४/१४५	१०६
छन्दः	उ०को०, ४/२१९	१०६
छमण्डः	उ०को०, १/१२९	१०६
छर्दिः	उ०को०, २/१०८	१०६
छलं	उ०को०, १/१०४	१०६
छविः	उ०को०, ४/५६	१०६

छागः	यजु०, २८/२३, उ०को०,१/१२४	१०६
छातः	उ०को०, ३/८६	१०६
छाया	उ०को०, ४/१०९	१०६
छित्वरं	यजु०, १२/५४, उ०को०, ३/१	१०६
छिदकं	उ०को०, २/३७	१०७
छिदिः	उ०को०, ४/१४३	१०७
छिदिरः	उ०को०, १/५१	१०७
छिद्रं	उ०को०, २/१३	१०७
छेदिः	उ०को०, ४/११९	१०७
जगत्	यजु०, १८/५, उ०को०, २/८४	१०७
जगती	यजु० १४/१८,	१०७
जघनं	उ०को०, ५/३२	१०७
जघ्नुः	उ०को०, १/२२	१०७
जङ्घा	उ०को०, ५/३१	१०७
जटा	उ०को०, ५/३०	१०८
जटायुः	उ०को०, २/११८	१०८
जटिः	उ०को०, ४/१८८	१०८
जठरं	उ०को०, ५/३८	१०८
जतुः	उ०को०, १/१८	१०८
जत्रुः	उ०को०, ४/१०२	१०८
जनंसह	ऋ०, २/२१/३	१०८
जनभृतः	यजु०, १०/४	१०८
जनाषाट्	ऋ०, १/५४/११	१०८
जनिः	ऋ०, १/६२/१०, १/७२/१, उ०को०, ४/१३०	१०८
जनित्वः	उ०को०, ४/१०४	१०८
जनिदां	ऋ०, ४/१७/१६	१०८
जनिमा	उ०को०, ४/१४९	१०९
जनुः	उ०को०, २/११५	१०९
जन्तुः	उ०को०, १/७३	१०९
जन्म	उ०को०, १/१४५, ४/१४५	१०९
जन्यं	उ०को०, ४/१११	१०९
जन्युः	उ०को०, ३/२०	१०९
जम्बूः	उ०को०, १/९३	१०९
जम्बूकः	उ०को०, ४/४१	१०९
जम्भकं	यजु०, ३०/१६	१०९
जम्भे	ऋ०, १/३७/५, यजु०, १५/१५	१०९
जम्बः	उ०को०, ४/९५	१०९
जयन्तः	उ०को०, ३/१२८	१०९
जरठः	उ०को०, १/१००	११०
जरन्तः	उ०को०, ३/१२६	११०
जरसानः	उ०को०, २/८६	११०
जरायुः	उ०को०, १/४	११०
जरूथः	उ०को०, २/६	११०
जर्णः	उ०को०, ३/१०	११०
जर्तुः	उ०को०, ५/४६	११०
जलं	स०प्र० (प्र०स०)	११०
जसुरिः	उ०को०, २/७३	११०
जहकः	उ०को०, २/३४	११०
जह्नुः	उ०को०, ३/३६	११०
जाः	ऋ०, १/१४४/८	१११
जागृविः	उ०को०, ४/५४	१११
जातवेदः	ऋ०, १/४५/३, १/४९/५, १/७८/५, १/९४/१, १/१००/१, ३/१/२०, ३/१/२१, ३/३/८, ३/५/९, ३/६/६, ६/४/२, ६/१२/४, ६/१५/१३, ७/५/७, ७/१२/२ यजु०, ७/४१, ८/४१, १३/३४, ११/१७, १८/६६, उ०को०, ४/२२७ (ऋ०भा०भू०) संध्योपासनम्	१११
जातुभर्मा	ऋ०, १/१०३/३	११२
जानु	उ०को०, १/३	११२
जामाता	उ०को०, २/९५	११२
जाया	ऋ०, ३/५३/६, उ०को०, ४/१११	११२
जायुः	उ०को०, १/१	११२

तुविष्वणिः	ऋ०, १/५८/४	१२४
तुषारः	उ०को०, ३/१३९	१२४
तुहिनं	उ०को०, २/५२	१२४
तूस्तं	उ०को०, ३/८३	१२४
तूणवध्मं	यजु०, ३०/१९	१२४
तूर्णिः	उ०को०, ४/५१	१२४
तूलिः	उ०को०, ४/१२०	१२४
तोतः	यजु०, ४/२२	१२४
तृणं	उ०को०, ५/८	१२४
तृणस्कन्दस्य	ऋ०, १/१७२/३	१२५
तृपत्	उ०को०, २/८५	१२५
तृपला	उ०को०, १/१०४	१२५
तृप्रः	उ०को०, २/१३	१२५
तृषितः	ऋ०, १/१६/५	१२५
तृषुच्यवसः	ऋ०, ६/६६/१०	१२५
तृष्णा	उ०को०, ३/१२	१२५
तृष्णजे	ऋ०, ५/५७/१	१२५
त्रपुः	उ०को०, १/१०	१२५
त्रसदस्युः	ऋ०, १/११२/१४, ४/३८/१, ४/४२/९, ५/२७/३	१२५
त्रसरेणुः	उ०को०, ३/३८	१२५
त्रिधातवः	यजु०, २१/३७	१२५
त्रिविष्टपं	उ०को०, ३/१४५	१२६
त्रिरश्रिं	ऋ०, १/१५२/२	१२६
त्रिवृत्	ऋ०, १/३४/१२, यजु०, १४/२३ १५/९, २१/२३, २५/१०,	१२६
त्रिषधस्थः	ऋ०, ४/५०/१, ६/१२/२, ६/६१/१२,	१२६
त्रिष्टुप्	यजु०, १४/१०, १४/१८	१२६
त्रिष्ठिनं	यजु०, ३०/१४	१२६
त्रैतनः	ऋ०, १/१५८/५	१२६
त्रोत्रं	उ०को०, ४/१७३	१२६
त्र्यविं	यजु०, २८/२४	१२७
त्यद्	उ०को०, १/१३२	१२७
त्वक्	यजु०,१/१९, ४/३०, २/६३	१२७
त्वष्टा	यजु०, २/२४, उ०को० २/९४	१२७
त्वाष्ट्रं	ऋ०, १/११७/२२	१२७
त्वेषः	ऋ०, १/३७/२७, १/१००/१३	१२७
त्वेषसन्दृक्	ऋ०, १/८५/८, ५/५७/५, ६/२२/९	१२७
त्सरुः	उ०को०, १/७	१२७
दक्षाय्यः	उ०को०, ३/९६	१२७
दक्षिणः	उ०को०, २/५०	१२७
दक्षिणसत्	यजु०, ९/३५, ३८/१०	१२७
दक्षिणाः	यजु०, ४/१९, १८/४२, उ०को०, २/५०	१२८
दक्षिणावाट्	ऋ०, ३/६/१	१२८
दक्षिणावृत्तः	ऋ०, १/१४४/१	१२८
दण्डः	उ०को०, १/११४	१२८
दण्डधरः	उ०को०, २/२२	१२८
दद्रूः	उ०को०, १/९०	१२८
दधिक्राः	ऋ०, ३/२०/१, ३/२०/५, ४/३८/९,४/३८/१०,७/४४/२, ७/४४/५, यजु०, ९/१४,२३/३२	१२८
दधिषाय्यः	उ०को०, ३/९७	१२९
दध्यङ्	ऋ०, १/८०/१६, १/८४/१३, १/११६/१२, १/११७/२२, १/११९/९, १/१३९/९, ६/१६/२४, यजु०, ११/३३,	१२९
दध्याशिरः	ऋ०, १/५/५, १/१३७/२, ७/३२/४	१२९
दन्तः	ऋ०, ६/७५/११, उ०को०,३/८६	१२९
दभः	ऋ०, ५/१९/४	१२९
दभ्रः	उ०को०, २/१३	१२९
दमः	ऋ०, १/१/८, १/६१/९, २/१/२, ६/३/७, यजु०, ३/२३	१२९

दमथः	उ०को०, ३/११३	१३०
दमुनाः	ऋ०, १/६०/४, ६/१९/३, उ०को०, ४/२३५	१३०
दया (दयालुः)	स०प्र० (प्र०स०)	१३०
दरत्	उ०को०, १/१३०	१३०
दरथः	उ०को०, ३/११३	१३०
दरसानः	उ०को०, २/८६	१३०
दरिद्रः	यजु०, १६/४७	१३०
दर्दरीकं	उ०को०, ४/२०	१३०
दर्दुरः	उ०को०, १/४०	१३०
दर्द्रूः	उ०को०, १/९०	१३०
दर्भः	उ०को०, ३/१५१	१३०
दर्वः	उ०को०, १/१५५	१३१
दर्विः	उ०को०, ३/८४, ४/५३	१३१
दर्शतः	उ०को०, ३/११०	१३१
दलपः	उ०को०, ३/१४२	१३१
दल्भः	उ०को०, ३/१५१	१३१
दल्मिः	उ०को०, ४/४७	१३१
दशग्वाः	ऋ०, १/६२/४, २/३४/१२	१३१
दशन्	उ०को०, १/१५६	१३१
दशद्युं	ऋ०, १/३३/१४	१३१
दशभुजिः	ऋ०, १/५२/११	१३१
दशस्य	ऋ०, ६/११/१३	१३१
दशेरः	उ०को०, १/५८	१३१
दस्रः	उ०को०, २/१३	१३२
दस्मः	उ०को०, १/१४५	१३२
दस्युः	उ०को०, ३/२०	१३२
दस्युघ्ना	ऋ०, ४/१६/१०	१३२
दस्युहा	ऋ०, १/१००/१२	१३२
दंष्ट्रा	उ०को०, ४/१५९	१३२
दंसः	ऋ०, १/२९/२, १/३०/१६, १/६२/६	१३२
दह्रः	उ०को०, २/१३	१३२
दाकः	उ०को०, ३/४०	१३२
दातिवारः	ऋ०, १/१६७/८, ३/५१/९, ५/५८/२	१३२
दात्रं	उ०को०, ४/१७०	१३३
दात्वः	उ०को०, ४/१०४	१३३
दानं	ऋ०, २/१३/७, ७/१८/२२ यजु०, ३/३४,	१३३
दानुः	उ०को०, ३/३२	१३३
दामन्	ऋ०, १/५६/५, यजु०, ३३/५४, उ०को०, ४/१४५,	१३३
दारु	उ०को०, १/३	१३३
दारुणं	उ०को०, ३/५३	१३३
दार्वाहारं	यजु०, ३०/१२	१३३
दाशः	उ०को०, ३०/१६, उ०को०, ५/११	१३३
दाशराज्ञे	ऋ०, ७/३३/३	१३३
दासः	उ०को०, ५/१०	१३३
दासपत्नीः	ऋ०, ३/१२/१६	१३४
दावेशाय	ऋ०, २/१३/८	१३४
दिक्	ऋ०, १/३१/१४, यजु०, १५/१२	१३४
दित्यवाट्	यजु०, १४/१०, १८/२६, २१/१३, २४/१२, २८/२५	१३४
दिधिषूः	उ०को०, १/९३	१३४
दिनं	उ०को०, २/४९	१३४
दिवसं	उ०को०, ३/१२१	१३४
दिवा	उ०को०, १/१५६, ४/१७५,	१३४
दिवि	ऋ० १/६/१, १/५१/१२, यजु०, ८/३	१३४
दिविस्पृशः	ऋ०, ४/४६/४, ५/११/१, ७/१६/३, यजु०, १५/२७,	१३५
दीदिवः	ऋ०, १/१२/५, १/१२/१०, यजु०, १५/४८, उ०को०, ४/५५	१३५
दीनः	उ०को०, ३/२	१३५
दीनारः	उ०को०, ३/१४०	१३५

दीर्घश्रुत्	ऋ०, ५/३८/२, ७/१६/८	१३५
दुकूलं	उ०को०, ४/९०	१३५
दुधिता	ऋ०, २/१६/४	१३५
दुध्रकृतः	ऋ०, १/६४/११	१३५
दुरः	ऋ०, १/७२/८	१३६
दुरोणसत्	ऋ०, ४/१८/२, ४/४०/५, यजु, १०/२४, १२/१४	१३६
दुर्गहाणि	ऋ०, ६/२२/७	
दुर्गा	ऋ० १/९९/१, १/४१/३,	१३६
दुर्वर्त्तुः	ऋ०, ४/३८/८	१३६
दुष्कृतं	ऋ०, ६/१६/३२,	१३६
दुष्टरं	ऋ०, ३/३६/१०, ५/३८/२	१३६
दुष्टुः	उ०को०, १/२५	१३६
दुहिता	ऋ०, १/९२/५, ३/३१/१, उ०को०, २/९५	१३६
दूतः	ऋ०, १/१२/१, १/१२/८, १/३६/३, १/३६/५, १/४४/३, १/४४/९,१/१६१/३,१/१८८/१, २/६/६, ३/५/२, ४/१/८, ५/३/८, ५/२६/६, ६/८/४, ६/१५/८, ६/१५/९, यजु०, २९/२५, उ०को०, ३/९०	१३६
दूतिः	उ०को०, ४/१८०	१३७
दूरं	उ०को०, २/२०	१३७
दूर-आदिशं	ऋ०, १/१३९/१०	१३७
दूरङ्गमं	यजु०, ३४/९	१३७
दूरेदृश्	ऋ०, ५/५९/२, यजु०, ४/३५	१३७
दूषिका	उ०को०, ४/१६	१३७
दृतिः	ऋ०, ५/८३/७,उ०को०,४/१८४	१३७
दृप्रः	उ०को०, २/१३	१३८
दृम्फूः	उ०को०, १/९३	१३८
दृवा	यजु०, १०/८	१३८
दृशानः	उ०को०, २/९०	१३८
दृशुः	उ०को०, १/२३	१३८
दृषत्	उ०को०, १/१३१	१३८
देव	ऋ०, १/१/१, यजु०, १/१, २/१२, स०प्र० (प्र०स०)	१३८
देवकामः	ऋ०, २/३/९, ३/४/९, ४/२५/१, यजु०, २९/९	१३८
देवगोपाः	ऋ०, ६/६८/७	१३८
देवजामिः	ऋ०, ७/२३/२	१३८
देवटः	उ०को०, ४/८१	१३९
देवनिदः	ऋ०, १/१५२/२, २/२३/८, ६/६१/३	१३९
देवपानं	ऋ०, ४/३५/५	१३९
देवयजनं	यजु०, १/२६, १/३१, ३७/३	१३९
देवयजनि	यजु०, १/२५, ३/५	१३९
देवयजं	यजु०, १/१७	१३९
देवया	ऋ०, १/१६८/१, १/१७७/४, ५/७६/१,५/७७/२,यजु०,१/१२, ९/१८, २१/११, २९/२	१३९
देवयुः	उ०को०, १/३७	१३९
देवरः	उ०को०, ३/१३२	१४०
देवलः	उ०को०, १/१०६	१४०
देववाताः	ऋ०, ३/२०/२	१४०
देववीतमः	यजु०, ३८/१७	१४०
देववीतये	यजु०, १/१५	१४०
देवव्यचाः	ऋ०, ३/४/४	१४०
देवश्रवः	ऋ०, ३/२३/३, ३/२३/२	१४०
देवश्रीः	यजु०, १७/५६	१४०
देवश्रुतः	यजु०, ६/३०, ३७/१८	१४०
देवहूः	यजु०, १७/६२	१४०
देवहूतमान्	यजु०, ३३/४	१४०
देवहूतिः	ऋ०, ६/६५/५	१४१
देवाः	यजु०,१/१२, ६/११, १५/१३, २/९९	१४१

पटुः	उ०को०, १/१८	१६२
पटोलः	उ०को०, १/६६	१६३
पट्वः	उ०को०, १/१५३	१६३
पठर्वा	ऋ०, १/११२/१७	१६३
पणसः	उ०को०, ३/११७	१६३
पणिः	उ०को०, ४/११८	१६३
पण्डः	उ०को०, १/११४	१६३
पण्डा	उ०को०, १/११४	१६३
पतङ्गं	ऋ०, १/८८/४, १/१६३/६, यजु०, ३/८, उ०को०, १/११९	१६३
पतङ्गरः	ऋ०, ४/४०/२	१६३
पतत्रं	उ०को०, ३/१०५	१६३
पतत्रिः	उ०को०, ४/६९	१६३
पतसः	उ०को०, ३/११७	१६४
पत्रं	उ०को०, ४/१५९	१६४
पताका	उ०को०, ४/१४	१६४
पतिः	यजु०, ३/१२, ३/६०, उ०को०, ४/५७	१६४
पतेरः	उ०को०, १/५८	१६४
पत्तनं	उ०को०, ३/१५०	१६४
पत्तिः	उ०को०, ४/१८३	१६४
पत्मन्	ऋ०, ५/५/७, ६/४/६	१६४
पत्वा	यजु०, २२/१९	१६४
पत्सलः	उ०को०, ३/७४	१६४
पथः	उ०को०, ४/१२	१६४
पथिकृत्	ऋ०, ६/२१/१२	१६४
पथिलः	उ०को०, १/५७	१६५
पथेष्ठां	ऋ०, ५/५०/३	१६५
पदज्ञाः	ऋ०, १/६२/२, यजु०, ३४/१७	१६५
पदं	ऋ०, १/२२/१७, यजु०, ४/१९, ५/१५	१६५
पद्मं	उ०को०, १/१४०	१६५
पदवीः	ऋ०, ३/५/१, ३/५६/४	१६५
पदाजिः	उ०को०, ४/१३२	१६५
पदिं	ऋ०, १/१२५/२	१६५
पद्रः	उ०को०, २/१३	१६५
पद्वा	उ०को०, ४/११३	१६५
पनसः	उ०को०, ३/११७	१६५
पन्थाः	उ०को०, ४/१२	१६६
पन्नः	उ०को०, ३/१०	१६६
पपिवान्	ऋ०, ५/३०/११	१६६
पपीः	उ०को०, ३/१५९	१६६
पपुः	उ०को०, १/२२	१६६
पप्रितमं	यजु०, १/८	१६६
पम्पा	उ०को०, ३/२८	१६६
पयः	उ०को०, ४/१९०	१६६
पयसा	यजु०, २/२४	१६६
पयोधाः	ऋ०, ७/५६/१६, उ०को० ४/२३०	१६६
पयोवृधः	ऋ०, १/६४/११	१६६
परमेष्ठी	उ०को०, ४/१०	१६७
परशुः	उ०को०, १/३३	१६७
परस्पाय	यजु०, ३८/१९	१६७
पराचीः	ऋ०, १/१९१/१५	१६७
परागुदे	ऋ०, १/३९/२	१६७
परापुरः	यजु०, २/३०	१६७
परिक्रोशं	ऋ०, १/२९/७	१६७
परिज्रयः	ऋ०, १/६४/५	१६७
परिज्मा	ऋ०, १/२०/३, १/१२२/३	१६७
परिज्वा	उ०को०, १/१५९	१६७
परिव्राट्	उ०को०, २/५९	१६७
परिहाणिः	उ०को०, ४/५१	१६७
परितक्म्यायाः	ऋ०, ५/३०/१३	१६८
परिधिः	ऋ०, ३/३३/६, यजु०, २/३, २/१७, १८/६३, १९/५३, ३१/१५	१६८

परिभूः	ऋ०, १/१/४, १/५२/१२, १/१४१/९, २/२४/११, ३/३/१०, यजु०, ४/३७, ४०/८	१६८
परिवीः	यजु०, ६/६	१६८
परिषदः	ऋ०, ३/३३/७	१६८
परिष्टुतिः	यजु०, ५/१४, १२/४	१६८
परिस्रुतः	यजु०, १९/१५, १९/९५, २०/६३, २०/६५	१६८
परिह्वृत्	ऋ०, ६/४/५	१६९
परीरं	उ०को०, ४/३०	१६९
परीवृता	ऋ०, २/१७/१	१६९
परूः	उ०को०, २/११७	१६९
परूषः	उ०को०, ४/७५	१६९
पर्जन्यः	उ०को०, ३/१०३	१६९
पर्णं	यजु०, ९/१५, उ०को०, ३/६	१६९
पर्णमुट्	उ०को०, २/२२	१६९
पर्णरुट्	उ०को०, २/२२	१६९
पर्णशदाय	यजु०, १६/४६	१६९
पर्णशुट्	उ०को०, २/२२	१६९
पर्णसिः	उ०को०, ४/१०७	१७०
पर्पः	उ०को०, ३/२८	१७०
पर्पटः	उ०को०, ४/८१	१७०
पर्परीकः	उ०को०, ४/१९	१७०
पर्व	उ०को०, ४/११३	१७०
पर्वतः	उ०को०, ३/११०	१७०
पर्वतच्युतः	ऋ०, ५/५४/३	१७०
पर्षतः	उ०को०, १/१३०	१७०
पललं	उ०को०, १/१०६	१७०
पलालः	उ०को०, १/११८	१७०
पलितः	उ०को०, ३/९२	१७०
पलितं	उ०को०, ५/३४	१७०
पल्वलं	उ०को०, ४/१०७	१७१
पवाका	उ०को०, ४/१४	१७१
पविः	यजु०, १८/७१, उ०को०, ४/१३९	१७१
पवीरवि	यजु०, ३३/८२	१७१
पशुः	उ०को०, १/२७	१७१
पशुपाः	ऋ०, ६/१९/३, ६/५८/२	१७१
पशुसनि	यजु०, १९/४८	१७१
पशुसाधनी	ऋ०, ६/५३/९	१७१
पश्चात्सदः	यजु०, ९/३५, ९/३६	१७१
पष्ठवाट्	यजु०, १४/९, १८/२६, २१/१७, २४/१३, २८/२९	१७१
पस्त्यसदः	ऋ०, ६/५१/९	१७१
पांसुः	उ०को०, १/२७	१७२
पांसुरे	यजु०, ५/१५	१७२
पाकं	ऋ०, १/३१/१४, उ०को०, ३/४३	१७२
पाकुकः	उ०को०, २/३०	१७२
पाजः	उ०को०, ४/२०३	१७२
पाणिः	उ०को०, ४/१३३	१७२
पाणिघ्नं	यजु०, ३०/२०	१७२
पाण्डुः	उ०को०, १/३७	१७२
पातालं	उ०को०, १/११७	१७२
पातिः	उ०को०, ५/५	१७२
पात्रः	ऋ०, १/८२/४, उ०को०, ४/१५९, ४/१७०	१७२
पाथः	उ०को०, ४/२०४, ४/२०५	१७३
पाथिः	उ०को०, २/११४	१७३
पादाः	ऋ०, १/२४/८, १/१६३/९, यजु०, २९/२०	१७३
पादूः	उ०को०, १/८५	१७३
पापं	उ०को०, ३/२३	१७३
पाप्मा	उ०को०, ४/१५१	१७३
पायुं	यजु०, ६/१४, उ०को०, १/१	१७३
पार्य्यं	ऋ०, १/१२१/१२	१७३
पारक्	उ०को०, १/१३६	१७३
पारुः	उ०को०, ४/१०१	१७३

पुरुवारः	ऋ०, ४/२/२०	१७९	पूर्वसूनाम्	२/३५/५	१८२
पुरुषः	स०प्र० (प्र०स०), उ०को०,४/७४	१७९	पूर्वहूतिं	ऋ०, १/१२२/२	१८२
पुरुषमृगः	यजु०, २४/३५	१७९	पृक्षः	ऋ०, १/६३/३, १/७२/७	१८२
पुरुस्पृहः	ऋ०, १/१४२/६	१७९	पृक्षयामेषु	ऋ०, १/१२२/७	१८२
पुरुहूतः	ऋ०, १/३०/१०, १/४४/७	१७९	पृतनाषाट्	ऋ०, १/१७५/२	१८२
पुरूची	यजु०, ३५/१५	१८०	पृथक्	उ०को, १/१३७	१८२
पुरूरवाः	ऋ०, १/३१/४, उ०को०,४/२३२	१८०	पृथिवी	यजु०, २/१०	१८२
पुरोधाः	उ०को०, ४/२३१	१८०	पृथुः	उ०को०, २/२८	१८३
पुरोभूः	ऋ०, ३/३१/८	१८०	पृथुकः	उ०को०, ५/५३	१८३
पुरोयुधा	ऋ०, १/१३२/७, यजु०, ८/५३	१८०	पृथुप्रगामा	ऋ०, १/२७/२	१८३
पुरोहितः	ऋ०, १/१/१,१/४४/१२,	१८०	पृथुबुध्नः	यजु०, १/१४	१८३
	२/२४/९, ३/२/८, ५/११/२,		पृदाकुः	उ०को०, ३/८०	१८३
	यजु०, ११/८१		पृश्निः	ऋ०, १/८४/११, उ०को० ४/४२	१८३
पुरोहितिः	ऋ०, ७/६०/१२	१८०	पृषतः	उ०को०, ३/१११	१८३
पुलस्तिः	उ०को०, ४/१८०	१८०	पृषत्	ऋ०, १/३५/२, १/३९/६,	
पुलिनं	उ०को०, २/५३	१८०		ऋ०भा०भू०, उ०को० ३/८४	१८३
पुलिन्दः	उ०को०, ४/८५	१८०	पृष्ठबन्धो	ऋ०, ३/२०/३	१८४
पुष्करं	उ०को०, ४/४	१८०	पृष्ठं	उ०को०, २/१२	१८४
पुष्करसादः	यजु०, २४/३१	१८१	पृष्ठयज्वने	ऋ०, ५/५४/१	१८४
पुष्कलं	उ०को०, ४/५	१८१	पेचकः	उ०को०, ५/३७	१८४
पुष्टिवर्द्धनः	ऋ०, १/१८/२, १/३१/५,	१८१	पेत्वं	उ०को०, ४/१०५	१८४
	७/५९/१२, यजु०, ३/२९,		पेयूषं	उ०को०, ४/७६	१८४
	३/४०, २१/२०, २८/३२,		पेरूः	उ०को०, ४/१०९	१८४
पूगः	उ०को०, १/१२४	१८१	पेषिः	उ०को०, ४/११९	१८४
पूतबन्धनी	ऋ०, ५/४४/९	१८१	पोतः	उ०को०, ३/८६	१८४
पूतभृत्	यजु०, १८/२१	१८१	पोता	उ०को०, २/९५	१८४
पूषा	ऋ०, १/२३/१३, १/२३/१४,	१८१	पोषः	ऋ०, ५/५/९,	१८४
	यजु०,१/१०, १/२१, ९/११,			यजु०, २/२३, ४/२२	
	९/३२, उ०को०, १/१५९		पोषयित्नुः	उ०को०, ३/२९	१८४
पूर्वः	ऋ०, १/१/२	१८१	प्रख्याः	उ०को०, ४/२३३	१८५
पूर्वपाः	ऋ०, ४/४६/१	१८१	प्रगाथाः	यजु०, १९/२४	१८५
पूर्वपीतये	ऋ०, १/१९/९, १/१३४/१	१८२	प्रचेता	ऋ०, २/१०/३, यजु०, ५/११	१८५
पूर्वभाजः	ऋ०, ५/७७/१	१८२	प्रजननं	यजु०, १९/४८	१८५

	यजु०, २९/२५,		मुहेरः	उ०को०, १/६१	२२१
मित्रयुः	उ०को०, १/३७	२१८	मूकः	उ०को०, ३/४१	२२१
मित्रयुजः	ऋ०, १/१८६/८	२१८	मूत्रं	उ०को०, ४/१६३	२२२
मिथस्तुरः	ऋ०, ७/२६/४	२१८	मूर्खः	उ०को०, ५/२२	२२२
मिथिला	उ०को०, १/५७	२१८	मूर्द्धा	उ०को०, १/१५९	२२२
मिथुनं	उ०को०, ३/५५	२१९	मूलं	उ०को०, ४/१०८	२२२
मियेधः	ऋ०, १/२६/१, ३/३२/१२	२१९	मूलेरः	उ०को०, १/६१	२२२
मिश्रः	उ०को०, २/१३	२१९	मूषिकः	उ०को०, २/४२	२२२
मिहं	ऋ०, १/३२/१३, १/३८/७	२१९	मृगः	ऋ०, ५/७५/४, यजु०, ५/२०, २९/४८	२२२
मिहिरः	उ०को०, १/५१	२१९			
मीनः	उ०को०, ३/३	२१९	मृगयुः	उ०को०, १/३७	२२२
मीरः	उ०को०, २/१५	२१९	मृडङ्कणः	उ०को०, ४/२४	२२२
मीवः	उ०को०, १/१५४	२१९	मृडीकः	उ०को०, ४/२४	२२२
मीवरः	उ०को०, ३/१	२१९	मृणालः	उ०को०, १/११८	२२२
मुकुरः	उ०को०, १/४०	२२०	मृतं	उ०को०, ३/८८	२२३
मुक्तः	स०प्र० (प्र०स०)	२२०	मृत्युः	उ०को०, ३/२१	२२३
मुक्षीजया	ऋ०, १/१२५/३	२२०	मृदङ्गः	उ०को०, १/१२१	२२३
मुखं	उ०को०, ५/२०	२२०	मृदरः	उ०को०, ५/४१	२२३
मुचिरः	उ०को०, १/५१	२२०	मृदुः	उ०को०, १/२८	२२३
मुदः	यजु०, १८/३८	२२०	मृष्टः	यजु०, ५/३२	२२३
मुदिरः	उ०को०, १/५१	२२०	मेचकः	उ०को०, ५/३७	२२३
मुद्गः	उ०को०, १/१२८	२२०	मेढ्रं	यजु०, ६/१४	२२३
मुद्गलः	उ०को०, १/१२८	२२०	मेधाय	यजु०, २२/२६	२२३
मुद्रा	उ०को०, २/१३	२२०	मेधिराः	ऋ०, १/११/७	२२३
मुनिः	उ०को०, ४/१२३	२२०	मेनका	यजु०, १५/१६	२२३
मुमुचानः	उ०को०, २/९३	२२१	मेरुः	उ०को०, ४/१०१	२२३
मुष्कः	उ०को०, ३/४१	२२१	मेषः	यजु०, १९/९०	२२३
मुष्टिहा	ऋ०, ५/५८/४, ६/२६/२	२२१	मैनालं	यजु०, ३०/१६	२२४
मुसलः	उ०को०, १/१०६	२२१	म्लानिः	उ०को०, ४/५१	२२४
मुस्त्रं	उ०को०, २/१३	२२१	यकृत्	उ०को०, ४/५८	२२४
मुहिरः	उ०को०, १/५१	२२१	यक्ष्मः	उ०को०, १/१४०	२२४
मुहुः	उ०को०, २/१२०	२२१	यक्ष्मा	उ०को०, ४/१५१	२२४
मुहूर्त्तं	उ०को०, ३/८९	२२१	यजतः	ऋ०, ५/४४/१०,उ०को०,३/११०	२२४

	यजु०,२३/२०, ३३/७४,	
रेपः	उ०को०, ४/१९०	२४१
रेफ	उ०को०, ५/५४	२४१
रोचनस्थां	ऋ०, ३/२/१४	२४१
रोचना	ऋ०, ३/४४/४, उ०को०,२/७८	२४१
रोचिः	उ०को०, २/१११	२४१
रोदः	उ०को०, ४/१८९	२४१
रोधः	उ०को०, ४/१८९	२४१
रोमः	उ०को०, ४/१५१	२४१
रोहन्तः	उ०को०, ३/१२७	२४२
रोहिः	उ०को०, ४/११९	२४२
रोहिणः	उ०को०, २/५५	२४२
रोहितः	ऋ०, १/१४/१२, उ०को०,३/९४	२४२
रोहित्	उ०को०, १/९७	२४२
रौहिषं	उ०को०, १/४७	२४२
लक्षणः	उ०को०, ३/७	२४२
लक्षणं	उ०को०, ४/७	२४२
लक्ष्मी	सं०प्र० (प्र०स०),	२४२
	उ०को०, ३/१६०	
लघट्	उ०को०, १/१३५	२४२
लघुः	उ०को०, १/२९	२४३
लङ्गकः	उ०को०, २/३७	२४३
लटकः	उ०को०, २/३२	२४३
लट्वा	उ०को०, १/१५१	२४३
लत्तिका	उ०को०, ३/१४७	२४३
लभसः	उ०को०, ३/११७	२४३
लवङ्गः	उ०को०, १/१२०	२४३
लवाणकः	उ०को०, ३/८३	२४३
लविः	उ०को०, ४/१३९	२४३
लशुनं	उ०को०, ३/५७	२४३
लष्वः	उ०को०, १/१५३	२४३
लाक्षा	उ०को०, ६/६२	२४३
लाङ्गलं	उ०को०, १/१०८	२४४
लाङ्गुलं	उ०को०, ४/९०	२४४
लिक्षा	उ०को०, ३/६६	२४४
लिंगुः	उ०को०, १/३६	२४४
लिपिः	उ०को०, ४/१२०	२४४
लिप्तं	उ०को०, ५/५५	२४४
लुषभः	उ०को०, ३/१२४	२४४
लूनिः	उ०को०, ४/१०५	२४४
लोकसनि	यजु०, १९/४८	२४४
लोकाः	यजु०, ४०/३	२४४
लोतः	उ०को०, ३/८६	२४४
लोत्रं	उ०को०, ४/१७३	२४४
लोम	उ०को०, ४/१५१	२४५
लोष्टं	उ०को०, ३/९२	२४५
वकुलः	उ०को०, १/४१	२४५
वक्त्रं	उ०को०, ४/१६७	२४५
वक्रः	उ०को०, २/१३	२४५
वक्षः	उ०को०, ३/६२, ४/२२०	२४५
वक्षणेस्थाः	ऋ०, ५/१९/५	२४५
वक्षा	उ०को०, ४/२२१	२४५
वग्नुः	उ०को०, ३/३३	२४५
वङ्क्रिः	उ०को०, ४/६६	२४५
वचक्नुः	उ०को०, ३/८१	२४६
वज्रः	उ०को०, २/२८	२४६
व्रजभृत्	ऋ०, १/१००/१२, ६/१७/२,	२४६
व्रजधरः	उ०को०, २/२२	२४६
वञ्चथः	उ०को०, ३/११३	२४६
वटिः	उ०रो०, ४/११८	२४६
वटुः	उ०को०, १/८	२४६
वठरः	उ०को०, ५/३९	२४६
वणिक्	उ०को०, २/७०	२४६
वण्डः	उ०को०, १/११४	२४६
वतण्डः	उ०को०, १/१२९	२४६
वत्सः	उ०को०, ३/६२	२४६

	उ०को०, ४/११९, ४/१४१	
वर्त्तिका	उ०को०, ३/१४६	२५२
वर्ध्रं	उ०को०, २/२७	२५२
वर्पः	उ०को०, ४/२०१	२५३
वर्वरः	उ०को०, २/१२१	२५३
वर्वरीकः	उ०को०, ४/१९	२५३
वर्विः	उ०को०, ४/५३	२५३
वर्षं	उ०को०, ३/६२	२५३
वर्षाः	यजु०, २१/२५, २२/२६,२३/५६	२५३
वर्षाहूः	यजु०, २४/३८	२५३
वलयः	उ०को०, ४/९९	२५३
वलाका	उ०को०, ४/१४	२५३
वलिः	उ०को०, ४/११८	२५३
वलीकं	उ०को०, ४/२५	२५३
वलूकः	उ०को०, ४/४०	२५३
वल्कं	उ०को०, ३/४२	२५४
वल्गुः	उ०को०, १/१९	२५४
वल्मीकं	उ०को०, ४/२५	२५४
वल्लभः	उ०को०, ३/१२५	२५४
वल्लूरं	उ०को०, ४/९०	२५४
वषट्कृतिं	ऋ०, १/१४/८, १/३१/५,	२५४
वषट्कारान्	यजु०, १९/२०	२५४
वर्ष्मं	ऋ०, ४/५४/४	२५४
वंसगः	ऋ०, १/७/८,१/५५/१,१/५८/५,	२५४
	५/३६/१, ६/१६/३९	
वसतिः	ऋ०, १/६६/५, ६/३/३,	२५४
	यजु०, १८/१५, उ०को०, ४/६०	
वसन्तः	यजु०, १३/५४, २१/२३,	२५५
	उ०को०, ३/१२८	
वसापावानः	यजु०, ६/१९	२५५
वसिः	उ०को०, ४/१४०	२५५
वसिष्ठं	ऋ०, १/११२/९	२५५
वसुः	ऋ०, १/१०/४, १/१०/६,	२५५

	१/३०/१०, १/५६/८,३/३९/८,	
	४/४०/५, ४/५५/१,५/५१/१३,	
	यजु०, ३/२५,२२/३०, २३/१९,	
	स०प्र० (प्र०स०),उ०को०, १/१०	
वसुदावन्	ऋ०, २/६/४, २/२७/१२,	२५५
	यजु०, १२/४३	
वसुरोचिः	उ०को०, २/१११	२५६
वसुवित्	ऋ०, १/१८/२, १/४५/७,	२५६
	१/९१/१२, १/१६४/४९,	
	६/१६/४१, ७/४१/६,	
	यजु० ३/२९, ३/३८, ३/३९,	
	३८/३९	
वसूयवः	ऋ०, १/४९/४, ३/२६/१	२५६
वस्तं	उ०को०, ३/८९	२५६
वस्तिः	उ०को०, ४/१८०	२५६
वस्तुः	उ०को०, १/७०	२५६
वस्त्रं	उ०को०, ४/१५९	२५६
वस्त्रयथिं	ऋ०, ४/३८/५	२५६
वसनः	उ०को०, ३/६	२५७
वस्यः	ऋ०, २/२/१३, यजु०, ३/५८	२५७
वहतिः	उ०को०, ४/६०	२५७
वहतुः	उ०को०, १/७७	२५७
वहन्तः	उ०को०, ३/१२८	२५७
वह्निः	ऋ०, १/१४/६, यजु०, १/८,	२५७
	उ०को०, ४/५१	
वहित्रं	उ०को०, ४/१७३	२५७
वह्यं	उ०को०, ४/११२	२५७
वह्येशयाः	ऋ०, ७/५५/८	२५७
वाक्	यजु०,२/१८, ५/३६, १८/२९,	२५७
	२०/६, ३९/५, उ०को०, २/५७	
वागुरा	उ०को०, १/४१	२५८
वाघत्	ऋ०, १/३१/१४, यजु०, १५/२२	२५८
	२०/८२	

विद्युतः	ऋ०, १/२३/१२	२६४
विधर्त्तः	ऋ०, २/१/३, यजु०, ३४/३५	२६४
विधुः	उ०को०, १/२३	२६४
विधुरः	उ०को०, १/३९	२६४
विधून्वानाय	यजु०, २२/८	२६४
विपः	यजु०, ७/१७	२६४
विपणिः	उ०को०, ४/११८	२६४
विपन्यवः	ऋ०, १/२२/२१	२६४
विपाट्	ऋ०, ३/३३/१	२६४
विपिनं	उ०को०, २/५२	२६४
विप्रः	ऋ०, १/१४/२, १/६२/४, ५/८१/१, उ०को०, २/२८	२६५
विभराः	ऋ०, ५/३१/६	२६५
विभाक्	ऋ०, ७/१८/१३	२६५
विभागे	ऋ०, ७/३६/३, ७/५६/२१	२६५
विभावरि	ऋ०, १/३०/२०, १/४८/१	२६५
विभावसुः	ऋ०, १/४४/१०, ३/२/२, यजु०, १२/३१, १२/१०६, १७/५३	२६५
विभावा	ऋ०, १/५९/७, १/६६/१, १/६९/५, १/१४८/४	२६५
विभ्राट्	यजु०, ३३/३०	२६६
विभ्राष्टिं	ऋ०, १/१२७/१	२६६
विमुचं	ऋ०, ५/४६/१	२६६
वियत्	यजु०, १५/५	२६६
विराट्	ऋ०, १/१८८/८, यजु०, १३/२४, २०/५५, २१/१९, ३१/५, स०प्र०(प्र०स०), ऋ०भा०भू०सन्ध्योपासनम्	२६६
विलायकः	यजु०, २०/३४	२६६
विवर्त्तः	यजु०, १४/२३, २५/३८	२६६
विशालः	उ०को०, १/११८	२६६
विशिपं	उ०को०, ३/१४५	२६६
विश्पलां	ऋ०, १/११२/१०	२६६
विश्वः	ऋ०, ५/६३/७; ऋ०भा०भू०सन्ध्योपासनम्, स०प्र०(प्र०स०),उ०को० १/१५१	२६६
विश्वगूर्तः	ऋ०, १/६१/९	२६७
विश्वचक्षाः	यजु०, १७/१८	२६७
विश्वजन्या	ऋ०, १/१६९/८, यजु० १७/१४	२६७
विश्वजिते	ऋ०, २/२१/१	२६७
विश्वतुरा	ऋ०, १/४८/१६	२६७
विश्वतूः	यजु०, ३३/६६	२६७
विश्वतूर्त्तिः	ऋ०, २/३/८	२६७
विश्वदोहसः	ऋ०, १/१३०/५,६/४८/१३	२६७
विश्वधः	ऋ०, १/६३/८, १/७३/३, १/१४१/६, ४/१६/१८,७/२२/७, यजु०, १/२, १/४, १३/१८	२६७
विश्वप्सा	यजु०, १२/१०, १२/४१, उ०को०, १/१५९	२६८
विश्वभराः	यजु०, १२/३२	२६८
विश्वभोजाः	ऋ०, ५/४१/४	२६८
विश्वभृतः	यजु०, १०/४	२६८
विश्वमिन्व	ऋ०, १/६१/४, २/४०/६, ५/८०/२, ७/२८/१	२६८
विश्ववारः	ऋ०, १/३०/१०, १/४८/१३, १/११३/१९, १/१२३/१२,३/१७/१, ५/२८/१, ६/४९/४, ७/५/८, यजु०,७/७, २७/१३, ३३/५५	२६८
विश्वविदं	ऋ० १/१६४/१०, ३/२९/७, ३/१९/१, ६/७०/६	२६९
विश्ववेदाः	ऋ० १/३६/३, १/४४/७, १/६४/८,१/६४/१०, १/१४७/३, ३/२५/१,३/२६/४, ६/४७/११, यजु०,३/३८, ७/४५, १०/९, २७/१२, उ०को०, ४/२३८	२६९
विश्वव्यचाः	यजु०, ५/३३, १३/५६, १५/१७	२६९

वृशः	उ०को०, ४/१०४	२७५
वृश्चिकः	ऋ०, १/१९१/१६, उ०को०,२/४०	२७५
वृषखादयः	ऋ०, १/६४/१०	२७५
वृषपाणः	ऋ०, १/५१/१२, १/१३९/६	२७६
वृषभः	ऋ०, १/३१/५, १/५४/३ उ०को०, ३/१२३	२७६
वृषयः	उ०को०, ४/१००	२७६
वृषलः	उ०को०, १/१०६	२७६
वृषा	ऋ०, १/७/६, १/१६/१, १/८५/१२, उ०को०, १/१५६	२७६
वृषायुधः	ऋ०, १/३३/६	२७६
वृष्णिः	उ०को०, ४/४९	२७६
वेणिः	उ०को०, ४/४८	२७६
वेणुः	उ०को०, ३/३८	२७६
वेतनं	उ०को०, ३/१५०	२७६
वेतसः	उ०को०, ३/११८	२७७
वेत्रं	उ०को०, ४/१६७	२७७
वेदः	ऋ०, १/७०/५, १/८१/९, ऋ०भा०भू० (वेदात्पत्तिविषयः), यजु०, २/२१	२७७
वेदिं	ऋ०, १/१६४/३५, १/१७०/४, ६/१/१०,यजु०, १९/१६, २/१, उ०को०, ४/११९	२७७
वेदिषत्	ऋ०, १/१४०/१ यजु०, २/२९, १२/१४,	२७७
वेधाः	उ०को०, ४/२२५	२७७
वेनः	उ०को०, ३/६	२७८
वेन्ना	उ०को०, ३/८	२७८
वेमा	उ०को०, ४/१५०	२७८
वेशं	ऋ०, ५/५८/७	२७८
वेशन्तः	उ०को०, ३/१२६	२७८
वेष्पः	यजु०, १/३०, उ०को०, ३/२३	२७८
वेहत्	यजु०, १८/२७, २१/२१,	२७८
	उ०को०, २/८५	
वैददश्विः	ऋ०, ५/६१/१०	२७८
वैराजं	यजु०, १०/१३	२७८
वैश्यं	यजु०, ३१/११	२७८
वैश्वानरः	ऋ०, १/५९/१, ६/७/३, ६/७/४, यजु०, ७/२४	२७८
वैष्ट्रं	उ०को०, ४/१६०	२७९
व्रजं	ऋ०, १/८६/३, ४/१/१५, ६/३५/५, ७/३२/१०, यजु०, १/२५, १/२६	२७९
व्रजश्रितः	यजु०, १०/४	२७९
व्रततिः	उ०को०, ४/५९	२७९
व्रतपाः	ऋ०, १/३१/१०, यजु०, ४/१६, ५/६,	२७९
व्राः	ऋ०, १/१२४/८,१/१२६/५, ४/१/१६,	२७९
व्राजिः	उ०को०, ४/१२५	२७९
व्रातसाहाः	ऋ०, ६/७५/९, यजु०, २९/४६	२७९
व्यलीकं	उ०को०, ४/२५	२८०
व्याघ्रः	यजु०, १४/९, १९/१०, उ०को०, ५/६३	२८०
व्यानदाः	यजु०, १७/१५	२८०
व्यानं	यजु०, १/२०, १३/२४, १९/९०, २२/२३,	२८०
व्योमन्	यजु०, १३/४२, १३/४९, उ०को०, ४/१५१	२८०
व्योमसद्	ऋ०, ४/४०/५, यजु०, १०/२४, १२/१४	२८०
शंसः	ऋ०, १/१८/३, १/२८/१३, यजु०, ३/३०	२८०
शंस्ता	उ०को०, २/९४	२८०
शकटः	उ०को०, ४/८१	२८०
शकलं	उ०को०, १/११२	२८१

शुभ्रं	उ०को०, २/१३	२९२
शुभ्रिः	उ०को०, ४/६५	२९२
शुरुधः	ऋ०, १/१६९/८, ३/३८/५, ४/२३/८, ६/३/३, ७/२३/२ यजु०, ३४/४२	२९२
शुषिरं	उ०को०, १/५१	२९२
शुषिलः	उ०को०, १/५६	२९२
शुष्कः	उ०को०, ३/४१	२९३
शुष्णः	ऋ०, १/११/७, १/३७/४, उ०को०, ३/१२	२९३
शुष्मं	उ०को०, १/१४४	२९३
शूद्रः	उ०को०, २/१९	२९३
शूरः	ऋ०, १/२९/४, यजु०, ८/५३, उ०को०, २/२५	२९३
शूरसातौ	ऋ०, १/३१/६, ६/१९/१२	२९३
शूर्पं	उ०को०, ३/२६	२९३
शूलं	यजु०, २५/३४	२९३
शूलधरः	उ०को०, २/२२	२९३
शृङ्गः	उ०को०, १/१२६	२९३
शृङ्गारः	उ०को०, ३/१३६	२९४
शृधूः	उ०को०, १/९१	२९४
शेपः	उ०को०, ४/२०१	२९४
शेवः	उ०को०, १/१५२	२९४
शेवधिः	यजु०, १८/५९	२९४
शेवधिपाः	यजु०, ३३/८२	२९४
शेवा	उ०को०, १/१५४	२९४
शेवृधासः	ऋ०, ३/१६/२	२९
शेषः	ऋ०, ५/१२/६,स०प्र० (प्र०स०)	२९४
शोचिः	उ०को०, २/१०८	२९४
शोथः	उ०को०, २/४	२९४
शौतीरः	उ०को०, ४/३०	२९४
श्मश्रुः	उ०को०, ५/२८	२९५
श्यामः	उ०को०, १/१४५	२९५
श्यामकः	उ०को०, ४/१५	२९५
श्येतः	उ०को०, ३/९३	२९५
श्येनः	यजु०, २१/३५, उ०को०, २/४६	२९५
श्येनाभृतः	ऋ०, १/८०/२	२९५
श्लक्ष्णं	उ०को०, ३/१९	२९५
श्लिकुः	उ०को०, १/३२	२९५
श्लेष्मा	उ०को०, ४/१४५	२९५
श्वयीचिः	उ०को०, ४/७१	२९५
श्वशुरः	उ०को०, १/४४	२९५
श्वा	उ०को०, १/१५९	२९६
श्वितीचयः	यजु०, ३३/१	२९६
श्वितीचीः	ऋ०, १/१२३/९, २/३३/८, ७/३३/१	२९६
श्वित्रं	उ०को०, २/१३	२९६
श्रद्धा	यजु०, १८/५, १९/३०, १९/७७, २०/२४	२९६
श्रवः	ऋ०, १/९/७, १/४०/४, १/१६५/१२, ६/३७/३	२९६
श्रवणा	उ०को०, २/७८	२९६
श्रवाय्यः	उ०को०, ३/९६	२९७
श्रायाः	उ०को०, ५/५३/४	२९७
श्रीः	स०प्र० (प्र०स०), उ०को०,२/५७	२९७
श्रुतवित्	ऋ०, ५/४४/१२	२९७
श्रुतिः	यजु०, १८/१, ऋ०भा०भू० (वेदोत्पत्तिविषयः)	२९७
श्रुष्टीवान्	ऋ०, १/४५/२, ऋ०, १/११९/१	२९७
श्रेणिः	उ०को०, ४/५१	२९७
श्रोणः	उ०को०, ३/६	२९७
श्रोणिः	उ०को०, ४/५१	२९७
श्रोत्रं	यजु०, ९/२१, ३६/१, १८/२, उ०को०, ४/१६८	२९७
श्रोत्रपाः	यजु०, २०/३४	२९७
षण्डः	उ०को०, १/११४	२९७

	७/१८/११,६/४७/२१,६/५१/१२	
सधमात्	ऋ०, ४/२१/१, ७/३२/१, यजु०, १०/७	३०३
सधिः	उ०को०, २/११३	३०३
सध्रीचीः	ऋ०, १/३३/११, ३/३१/१६, ६/३६/३	३०३
सनकाः	ऋ०, १/३३/४	३०४
सनजा	ऋ०, १/६२/७	३०४
सनश्रुतं	ऋ०, ३/११/४	३०४
सनिः	ऋ०, १/२७/४, यजु०, ३२/१३, उ०को०, ४/१४०	३०४
सन्तरणः	यजु०, ३५/१३	३०४
सन्दानं	ऋ०, १/१६२/८	३०४
सन्ध्या	उ०को०, ४/११२	३०४
सन्यां	यजु०, ५/७, ८/५४	३०४
सपत्नक्षित्	यजु०, १/२९	३०४
सपत्नदम्भनं	यजु०, ३/१८	३०५
सपत्नसाही	यजु०, ५/१०	३०५
सपत्नहा	यजु०, १२/५, २७/३	३०५
सप्त	उ०को०, १/१५७	३०५
सबर्दुघाः	ऋ०, १/२०/३, १/१२१/५	३०५
सबाधः	ऋ०, १/६४/८	३०५
सभराः	यजु०, १७/८१	३०५
समाचरं	यजु०, ३०/६	३०५
समद्वा	ऋ०, ६/१८/२, ७/२०/३	३०५
समनगाः	ऋ०, ७/९/४	३०५
समर्यजित्	ऋ०, १/१११/५	३०६
समया	उ०को०, ४/१७५	३०६
समाशिरां	ऋ०, १/३०/२	३०६
समित्	यजु०, २/४, २/५, ३/१, ८/२८, २३/५८	३०६
समिथः	उ०को०, २/११	३०६
समीचः	उ०को०, ४/९२	३०६

समीचीः	ऋ०, १/६९/१, २/२७/१५, ३०/२९/१३, ३/३०/११, ३/३१/१३, ४/१७/९, यजु०,११/३१, १२/२, १४/२५	३०६
समुद्रः	ऋ०, १/१९/७, १/११६/४, ५/७३/८, ६/६९/६, ६/७२/५, ७/३५/१३, यजु०, ५/३३, ६/२१, १२/२९, १३/१६, १३/३१, १७/६०, १८/४५	३०७
सम्राट्	ऋ०, १/१००/१, १/१८८/५, २/२८/६, ३/५५/७, ३/५६/५, ५/६३/५, ५/८४/१, ६/६८/९, ७/५८/४, यजु०, ३/३८, ४/३०, ८/३७, ९/२४, १३/३५, ३३/८, ३९/५	३०७
सम्पातिः	उ०को०, ५/५	३०८
सम्भूतिं	यजु०, ४०/११	३०८
सम्यक्	ऋ०, ५/६६/२, यजु०, १५/२९	३०८
सयावभिः	ऋ०, १/४४/१३, यजु०, ३३/५	३०८
सयावरीः	ऋ०, १/८४/१० ,७/३१/८	३०८
सयुजः	ऋ०, ३/३०/११, यजु०,११/१५, २१/१८, २८/४	३०८
सरः	यजु०, २३/४७, उ०को०,४/१८९	३०८
सरकं	उ०को०, ५/३५	३०८
सरटः	उ०को०, ४/८१	३०८
सरट्	उ०को०, १/१३४	३०८
सरणिः	उ०को०, २/१०२	३०९
सरण्डः	उ०को०, १/१२९	३०९
सरण्युः	उ०को०, ३/८१	३०९
सरमा	ऋ०, १/६२/३, १/७२/८, ३/३१/६, ४/१६/८, ५/४५/८ यजु०, ३३/५९	३०९
सरयुः	ऋ०, ५/५३/९, उ०को०, ३/२२	३०९

सरलः	उ०को०, १/१०६	३०९
सरस्वत्यै	यजु०, २/२०	३०९
सरित्	उ०को०, १/९७	३०९
सरिमा	उ०को०, ४/१४८	३०९
सर्गप्रक्तः	ऋ०, १/६५/३	३०९
सर्जूः	उ०को०, १/८०	३१०
सर्पिः	उ०को०, २/१०८	३१०
सर्मः	उ०को०, १/१४०	३१०
सर्वः	उ०को०, १/१५३	३१०
सर्वधातमं	ऋ०, ५/८२/१	३१०
सर्वहुतः	यजु०, ३१/६, ३१/७	३१०
सर्षपः	उ०को०, ३/१४१	३१०
सलिलं	उ०को०, १/५४	३१०
सवनः	ऋ०, १/१६/५, ६/६०/९, यजु०, ८/३, उ०को०, २/७४	३१०
सविता	ऋ०, १/३५/९, स०प्र०(प्र०स०), यजु०, १/२१, ३/३५	३१०
सवीमनि	यजु०, ४/२५	३११
सवृत्	यजु०, १५/९	३११
सवृधे	यजु०, १६/३०	३११
सव्यं	उ०को०, ४/११०	३११
सव्येष्ठा	उ०को०, २/१०१	३११
सस्रुतः	ऋ०, १/१४१/१	३११
सस्निः	ऋ०, २/१८/१	३११
सस्यं	उ०को०, ४/१०९	३११
सहः	उ०को०, ४/१८९	३११
सहसानः	ऋ०, ५/२५/९, उ०को०, २/८६	३११
सहस्रजित्	ऋ०, १/१८८/१	३१२
सहदानुः	यजु०, १८/६९	३१२
सहस्रधारं	यजु०, १/३, १७/७४	३१२
सहस्रभरं	ऋ०, ६/२०/१, यजु०, ११/३६	३१२
सहस्रसाः	ऋ०, १/९/८, १/१०/१०, १/११७/९, १/११८/९,१/१८८/३, ३/३/६, ४/३८/१०, ५/३९/९, यजु०, ३/१६, ९/१७	३१२
सहस्कृत्	ऋ०, ६/१६/३७, यजु०, ३/१८	३१२
सहारः	उ०को०, ३/१३९	३१२
सहावा	ऋ०, १/१७५/२ ६/१४/५, ७/४५/३	३१२
सहुरिः	उ०को०, २/७३	३१३
सहोदां	यजु०, ७/३६	३१३
सहोभरिः	ऋ०, ५/४४/३	३१३
सहोरः	उ०को०, १/६५	३१३
सहोवृधं	ऋ०, १/३६/२, ३/१०/९	३१३
साकं	उ०को०, ३/४३	३१३
सादनं	ऋ०, १/१३६/२, २/२३/१	३१३
सादिः	उ०को०, ४/१२५	३१३
साधनः	ऋ०, १/४४/११, ३/२७/८	३१३
साधन्तः	उ०को०, ३/१२८	३१३
साधुः	उ०को०, १/१	३१३
साध्वसं	उ०को०, ३/११७	३१४
सानसिः	उ०को०, ४/१०७	३१४
सानुः	ऋ०, १/५४/४, उ०को०, १/३	३१४
सान्तपनः	यजु०, १७/८५	३१४
साम	ऋ०, १/६२/२, उ०को०,४/१५३	३१४
सामगा	ऋ०, २/४३/१	३१४
साम्राज्यं	ऋ०, १/२५/१०,यजु०, ४/२४ ,१८/३६	३१४
सारघं	यजु०, १९/९१	३१४
सारङ्गः	उ०को०, १/१२२	३१४
सारणिः	उ०को०, २/१०२	३१४
सारथिः	उ०को०, ४/८९	३१५
सार्थः	उ०को०, २/५	३१५
सास्ना	उ०को०, ३/१५	३१५
सिंहः	यजु०, ५/१०, १४/९, १९/१०, २१/४०,उ०को०, ५/६२	३१५

	यजु०, ५/४	
सुयुक्	ऋ०, ३/५८/२, ४/१५/३, ५/३१/१०, ५/४४/४, ६/४४/१९	३२१
सुरः	उ०को०, २/२४	३२१
सुरया	यजु०, १९/५	३२१
सुराधानी	यजु०, १९/१६	३२१
सुरामं	यजु०,१०/३३, २०/७७	३२१
सुरुचा	ऋ०, ३/१६/६	३२१
सुरेणुः	उ०को०, ३/३८	३२१
सुवनं	उ०को०, २/८०	३२१
सुविदत्रं	उ०को०, ३/१०८	३२१
सुवृक्ति	ऋ०, १/६१/४, १/६१/१६, १/१८४/५,१/१८६/९,५/४१/१०, ६/१०/१, ६/१०/६, ७/३१/११	३२१
सुवृता	ऋ०, ३/५८/३	३२२
सुवृधः	ऋ०, २/२३/९, ५/५९/५	३२२
सुशर्मा	उ०को०, ४/१५२	३२२
सुश्रोतुः	ऋ०, १/१२२/६	३२२
सुषणा	ऋ०, १/४२/६	३२२
सुषदः	यजु०, १/२७, २/२०, १०/२६, ११/४४, ३७/१२	३२२
सुषूतमं	यजु०, ६/३०	३२२
सुष्ठु	उ०को०, १/२५	३२२
सुसन्दृशं	यजु०, ३/५२	३२२
सुहूः	यजु०, १/३०	३२२
सूः	ऋ०, १/३२/९, यजु०, १८/७	३२२
सूकरः	ऋ०, ७/५५/४, ५/५/४ यजु०,२४/४०,	३२३
सूक्तं	ऋ०, १/९३/१, २/२३/१९, ५/४५/४	३२३
सूक्ष्मं	उ०को०, ४/१७७	३२३
सूचः	उ०को०, ४/९३	३२३
सूचिः	उ०को०, ४/१३९	३२३

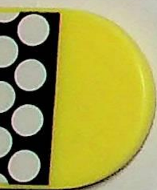
सूत्रं	उ०को०, ४/१६३	३२३
सूनरी	ऋ०, १/४८/५, १/४८/१०	३२३
सूना	उ०को०, ३/१३	३२३
सूनुः	उ०को०, ३/३५	३२३
सूनृता	ऋ०,१/३/११,१/८/८	३२३
सूपः	उ०को०, ३/२६	३२४
सूपस्थाः	यजु०,२१/६०,२८/४६	३२४
सूमः	उ०को०,१/१४५,उ०को०,२/२४	३२४
सूरः	ऋ०, १/१०/१०,	३२४
सूरतः	उ०को०, ५/१४	३२४
सूरिः	उ०को०, ४/६४	३२४
सूर्यः	यजु०, १/३१, २/५, ३/९,	३२४
सृकः	उ०को०, ३/४१	३२४
सृणिः	उ०को०, ४/४९,४/१०४	३२४
सृणीका	उ०को०, ४/२३	३२५
सृती	यजु०, १९/४७	३२५
सृत्वा	उ०को०, ४/११४	३२५
सृदरः	उ०को०, ५/४१	३२५
सृदाकुः	उ०को०, ३/७८	३२५
सृप्रः	उ०को०, २/१३	३२५
सेतुः	उ०को०, १/६९	३२५
सेनजित्	यजु०,१५/१९, १७/८३	३२५
सेनाः	यजु०, १७/३३ उ०को०, ३/१०	३२५
सेनानीः	ऋ०, ७/२०/५	३२५
सोमः	ऋ०, १/२/१, १/५/५,१/१६/३, १/१६/६,१/१८/१, १/२३/१, १/३२/३, ३/३६/२, ५/७५/१२,३/४७/३, ६/४४/२४,यजु०,२/१९,३/५६, उ०को०, ४/१५१, १/१४०	३२६
सोमकामं	ऋ०, १/१०४/९	३२६
सोमक्रयणाः	यजु०, ४/२७	३२६
सोमधानः	ऋ०, ६/६८/२, ६/६९/६	३२६

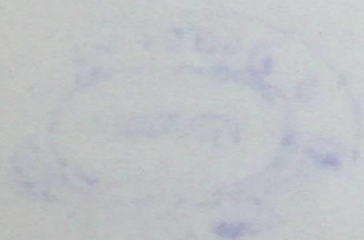
सोमपाः	ऋ०,१/८/७,१/२९/१,१/३०/११, १/३०/१२,१/५४/८, २/१२/१३,४/२९/१४,६/४५/१०, यजु०, १७/३५, स०प्र० (प्र०स०)	३२६
सोमपावन्	ऋ०, १/५५/७, १/५५/१०, ७/३१/१	३२७
सोमपित्सरु	यजु०, १२/७१	३२७
सोमपीतये	ऋ०, १/२/३, १/२२/१२, १/८/१०, १/१४/१,१/१४/६, १/१६/१, १/१७/८,१/२१/३, १/२३/४१/४८/१२,१/१३८/३	३२७
सोममादः	ऋ०, ७/२१/२	३२८
सोमभृते	यजु०, ५/१, ६/३२	३२८
सोमसदः	स०प्र० (प्र०स०)	३२८
सोमसुत्त्वा	ऋ०, १/११३/१८	३२८
स्कन्धः	उ०को०, ४/२०७	३२८
स्कम्भनीः	यजु०, १/१९	३२८
स्तनयित्नुः	उ०को०, ३/२९	३२८
स्तम्बः	उ०को०, ४/९६	३२८
स्तरिमा	उ०को०, ४/१४८	३२८
स्तरीः	ऋ०, १/१२२/२, यजु०,३/३४, ३३/१८, उ०को०, ३/१५८	३२८
स्तवान	ऋ०, १/५१/९, ३/४०/३	३२८
स्तावाः	यजु०, १८/४२	३२९
स्तिभिः	उ०को०, ४/१२२	३२९
स्तीर्विः	उ०को०, ४/५४	३२९
स्तुभः	ऋ०, १/६२/४, ३/५१/३	३२९
स्तुवेय्यं	उ०को०, ३/९९	३२९
स्तूपः	उ०को०, ३/२५	३२९
स्तोत्रं	ऋ०, १/३०/५	३२९
स्तोमः	ऋ०,१/८/१०,१/९/३, १/१०/९ १/११/८, १/१६/५, ६/६९/२, यजु०,१४/२४,१५/३, १५/११, १८/२९,उ०को०,१/१४०	३२९
स्तोमवाहा	ऋ०, ६/२३/४,	३२९
स्त्येनः	उ०को०, २/४६	३३०
स्त्री	उ०को०, ४/१६६	३३०
स्थपतिः	उ०को०, ४/५९	३३०
स्थविः	उ०को०, ४/५६	३३०
स्थविरः	उ०को०, १/५३	३३०
स्थाणुः	उ०को०, ३/३७	३३०
स्थाता	ऋ०, १/३३/५, ५/८७/६	३३०
स्थाम	उ०को०, ४/१४५	३३०
स्थालं	उ०को०, १/११६	३३०
स्थिरः	उ०को०, १/५३	३३०
स्थूणा	उ०को०, ३/१५	३३०
स्थूरः	उ०को०, ५/४	३३१
स्थूलपृषती	यजु०, २४/२	३३१
स्नायुः	उ०को०, १/१	३३१
स्नावा	उ०को०, ४/११३	३३१
स्नुषा	उ०को०, ३/६६	३३१
स्नेहा	उ०को०, १/१५९	३३१
स्नेहुः	उ०को०, १/१०	३३१
स्पशः	ऋ०, १/३३/८	३३१
स्पार्हः	ऋ०, १/३१/१४,यजु०, २७/३०	३३१
स्पृधः	ऋ०, ५/४४/७, ५/५५/६, ६/५/६, ६/२०/९ यजु०, ११/७१	३३१
स्पृहयाय्यः	उ०को०, ३/९६	३३२
स्फारं	उ०को०, २/१३	३३२
स्फिरः	उ०को०, १/५३	३३२
स्यन्दनः	उ०को०, २/७८	३३२
स्यमीकः	उ०को०, ३/४६	३३२
स्यूः	युज०, ५/२१,५/३०	३३२
स्यूनः	उ०को०, ३/९	३३२
स्यूमः	उ०को०, १/१४४	३३२

स्योनः	उ०को०, ३/९	३३२	स्वर्वित्	ऋ०, २/२३/३,३/३/५,३/२६/१ यजु०,७/१२, १७/१२	३३५
स्योनकृत्	ऋ०, १/३१/१५	३३२	स्वर्षाः	ऋ०, १/९१/२१, २/१८/१, ३/३४/४, ४/४५/११, यजु०, १३/१५, १५/२३, ३४/२०	३३५
स्योनशीः	ऋ०, १/७३/१, ७/४२/४	३३३	स्वसा	यजु०, ३/५७, उ०को०, २/९६	३३५
स्वगा	यजु०,१८/५७, २२/४	३३३	स्वसिचः	यजु०, १०/१९	३३५
स्वगाकारः	यजु०, १८/२१	३३३	स्वसृतः	ऋ०, १/६४/११, ऋ०, १/८७/४	३३५
स्वञ्चः	ऋ०, ४/६/९, ५/३७/१,६/१५/१०, ७/१०/३, ७/५६/१६	३३३	स्वस्तिः	उ०को०, ४/१८१	३३६
स्वतवान्	यजु०, १७/८५	३३३	स्वस्तिगाम	यजु०, ४/२९	३३६
स्वधा	ऋ०, ५/३२/५, ५/३४/१, ७/४६/१, यजु०, २/७, २/३४, १९/३६, ३३/७४,उ०को०, ४/१७५	३३३	स्वाती	उ०को०, ४/१३१	३३६
स्वप्नः	उ०को०, ३/१०	३३३	स्वादुः	उ०को०, १/१	३३६
स्वयम्भूः	यजु०, २/२६,२३/६३ स०प्र० (प्र०स०)	३३३	स्वादुषंसदः	ऋ०, ६/७५/९,यजु०, २९/४६	३३६
स्वयुः	ऋ०,२/४/७,३/४५/५,	३३४	स्वाधीः	ऋ०,१/६७/१, १/७०/२, १/७१/८,१/७२/८ ५/८२/८, ६/२६/७, यजु०, ३३/११	
स्वरणं	ऋ०, १/१८/१	३३४	स्वाभूः	ऋ०, १/१५१/२, ५/६/३, ७/३०/४	३३६
स्वराट्	ऋ०, १/११/१५, २/२८/१, ३/४५/५, ३/४९/२,५/५८/१,यजु०,१०/४, १३/३५, १४/१३, १५/१३, ऋ०भा०भू० (पञ्चमहायज्ञविषयः)	३३४	स्वायुजः	ऋ०, १/९२/२	३३७
			स्वावसुः	ऋ०, ५/४४/७	३३७
			स्वासस्थं	यजु०, २/२, २/५,२८/२१	३३७
			स्वाहा	यजु०, २/१०, २/१८,२/२०, २/२१,२/२९,३/९/४/६५/१५	३३७
स्वरुः	उ०को०, १/१०	३३४	स्वाहुतः	ऋ०, १/४४/६	३३७
स्वर्ग	यजु०,११/२, १३/३१	३३४	स्विष्टकृत्	यजु०, २/९,२१/५८, २८/२२	३३७
स्वर्जितं	ऋ०, २/२१/१, यजु०, ११/८		स्रुवः	उ०को०, २/६१	३३७
स्वर्णरः	ऋ०, ५/५४/१०, ५/६४/१, ६/१५/४		स्रूः	उ०को०, २/५७	३३७
			स्रोतः	ऋ०,१/९५/१०,उ०को०,४/२०२	३३८
स्वर्दृशं	ऋ०, ३/१/१४, ५/२६/२	३३४	स्रुक्	ऋ०, १/४६/११,६/११/५, उ०को०, २/६२	३३८
स्वर्भानुः	ऋ०, ५/४०/५,उ०को०, ३/३२	३३५			
स्वर्मीढेषु	ऋ०, १/१३०/८	३३५	हंसः	ऋ०, ४/४०/५, यजु०,१९/७४, १०/२४, उ०को०, ३/६२	३३८
स्वर्य्यवः	ऋ०, ३/५०/४	३३५			

● ● ●

लेखकीयम्

नाम : डॉ० रूप किशोर शास्त्री

जन्मतिथि: : 19 दिसम्बर 1957 ई० सं०

जन्मस्थानं : इछावरी, डिबाई, बुलन्दशहर (उ०प्र०)

शैक्षिक योग्यता : एम.ए., एम.फिल, पी-एच.डी., साहित्यमहोपाध्याय: (मानदोपाधि:)

कार्य संस्था : उपाचार्य:, वैदिक साहित्य विभाग: गुरुकुल काङ्गड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वारम्

कृतय :

1. सामवेदीय ब्राह्मण-दार्शनिक अध्ययन।
2. जैमिनीयोपनिषद् ब्राह्मण में निहित दार्शनिक सिद्धान्त।
3. वैदिक वाङ्मय-निर्वचन कोष:।
4. दयानन्द निरुक्ति-व्युत्पत्तिकोष:।
5. धर्म दर्शन संस्कृति।
6. वर्ण व्यवस्था का वैदिक रूप (सम्पा.)।
7. वैदिक मैरिज प्रोसीजर।
8. वैदिक विवाह।
9. सम्भलो नीच योनियों से।
10. बिवेअर ऑफ ह्यूमन कर्स।
11. वैदिक सन्ध्या यज्ञीयम्।
12. यूरोप की धरती से
13. संहितासु निर्वचनमूलम्।
14. वेदभाष्यम्-निरुक्ति-व्युत्पत्तीय बृहद्कोष:।
15. वैदिक वाङ्मय-प्रायश्चित्त धर्ममीमांसा एवं दण्ड-विधान निरूपण।

अन्या: गतिविधय:

1. नैका:देशिक वैदेशिक शोधछात्रेभ्य: शोध- निर्देशनम्।
2. सदस्य-उ०प्र० संस्कृत संस्थानम् (1997-2000)।
3. नैकेषु विश्वविद्यालयेषु विषयविशेषज्ञ:।
4. बहुषु राष्ट्रिय-अन्ताराष्ट्रियसम्मेलनेषु सहभागिता व्याख्यानानि च।
5. नैका आकाशवाणीवार्ता: प्रसारिता:।

ISBN:81-87970-00-10

गुरुकुल वृन्दावन स्नातक शोध-संस्थानान्तर्गत
श्री आदित्य प्रकाश आर्य 'आदित्यपीठ'
74, तरुण एन्क्लेव, पीतम पुरा, दिल्ली-110088
दूरभाष : 7018065